

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

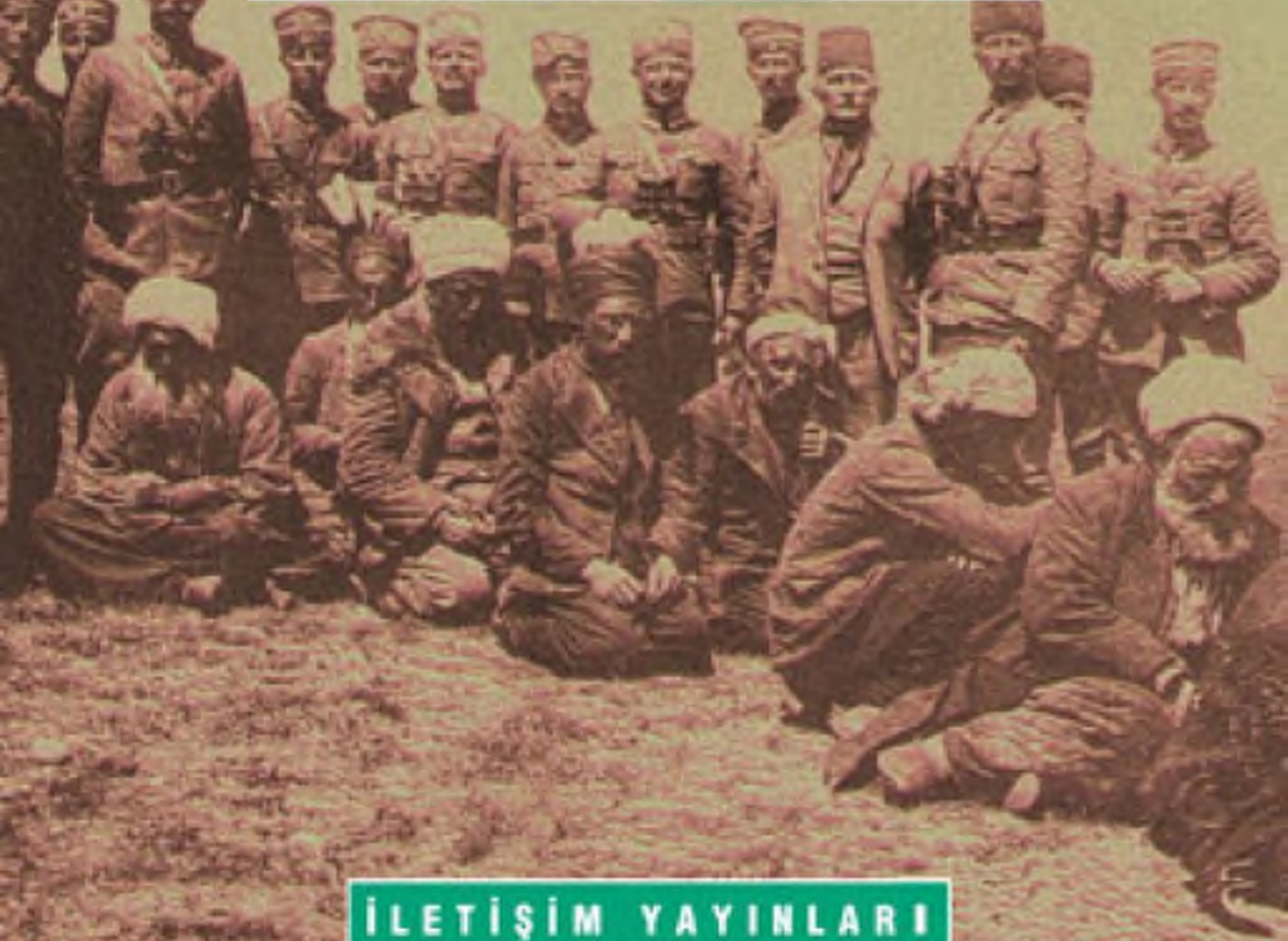
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Wadle Jwaldeh

Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi

Kökenleri ve Gelişimi

ÖNSÖZ
Martin van Bruinessen

İLETİŞİM YAYINLARI

WADIE JWAIDEH • Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi

WADIE JWAIDEH 1920 yılında Basra'da doğdu. Bağdat Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde master yaptıktan sonra Maxwell Gazetecilik Okulu'nda doktorasını tamamladı. 1960 yılında Indiana Üniversitesi'ne Orta Doğu ve İslâm Tarihi profesörü olarak giren Jwaideh, 1965 yılında aynı üniversitede Yakın Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü'nü kurdu ve on beş yıl boyunca buranın başkanlığını yaptı. 1985-90 yılları arasında California'daki San Diego Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev aldı. Jwaideh 2001 yılında hayatını kaybetti. Elinizdeki kitap, yazının 1961 yılında Syracuse Üniversitesi'ne sunduğu doktora tezinden çevrilmiştir.

The Kurdish Nationalist Movement: Its origins and Development

© 1961 Wadie Jwaideh

© 2008 Syracuse University Press, Inc.

İletişim Yayınları 554 • Araştırma İnceleme Dizisi 89

ISBN-13: 978-975-470-170-8

© 1999 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-5. BASKI 1999-2008, İstanbul

6. BASKI 2009, İstanbul

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI 12. Bölük askerleri ve Genç ilçesinin kaymakamı İsmail Hakkı Bey tarafından ele geçirilen Şeyh Sait ve adamları (1925).

UYGULAMA Suat Aysu

DÜZELTİ Mehmet Aslan, Leyla Keskiner, Nevzat Kırac

BASKI ve CİLT Sena Ofset

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları

Klodfarer Cad. İletişim Han No. 7 Cağaloglu 34400 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Fax: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

WADIE JWAIDEH

Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi

Kökenleri ve Gelişimi

*The Kurdish Nationalist Movement:
Its Origins and Development*

ÇEVİREN *İsmail Çekem - Alper Duman*

YAYINA HAZIRLAYAN *Nevzat Kırac*

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / MARTIN VAN BRUINESSEN	7
SUNUŞ	17
BİRİNCİ BÖLÜM	
Kürdistan'la İlgili Genel Bilgiler:	
Coğrafya, Tarih ve Kültür	21
İKİNCİ BÖLÜM	
Kürtlerin Toplumsal Örgütlenmesi	63
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Kürdistan'daki Yarı-Otonom Rejimlerin	
Ortadan Kaldırılması	113
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Nehrili Şeyh Ubeydullah	153
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Jön-Türk Devrimi'nin Kürt	
Milliyetçiliği Üzerindeki Etkisi	205
ALTINCI BÖLÜM	
Rusya'nın Kültür Politikası	231
YEDİNCİ BÖLÜM	
Kürtler ve Birinci Dünya Savaşı	251
SEKİZİNCİ BÖLÜM	
Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Kürdistan'daki	
Durum: Türkiye, İran ve Suriye	267

DOKUZUNCU BÖLÜM

Birinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Irak Kürdistanında Durum Musul ve Erbil Bölgelerindeki Karışıklıklar	291

ONUNCU BÖLÜM

Irak Kürdistanında Durum II: Şeyh Mahmud, Güney Kürdistan Konfederasyonu'nun Yükselişi ve Çöküşü	315

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Irak'taki Durum III: Şeyh Mahmud'un İsyanı	369

ONİKİNCİ BÖLÜM

Türkiye'deki Kürt İsyanları	405

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1931-1932 Barzani İsyanı	437

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Molla Mustafa Barzani İsyanı (1943-1945)	457

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

Mahabad Kürt Cumhuriyeti	485

ONALTINCI BÖLÜM

Mahabad'ın Çökmesinden Bu Yana Kürtler ve Kürt Sorunu	527

Sonuç	569

EK: 1	579

EK: 2	581

Kaynakça	583

ÖNSÖZ

Kürt milliyetçiliği, örgütlü politik partilerle, resmî programlarla ve dar aşiret ya da bölge sınırlarını aşan kitlesel desteğin seferberliğiyle modern bir kitle hareketi kimliğini hangi noktada kazanmaya başlamıştır? Önemli olaylardan ya da tarihlerden söz edebiliriz, ama esas kırılma noktasının 1961 yılı olduğunu gösteren mantıklı gerekçeler mevcut. 1961 yılı, Kürt gerilla hareketinin Irak merkezî hükûmetine karşı mücadelesini başlattığı yıldır; bu mücadelenin sonucunda Iraklı Kürtler, -en azından kâğıt üzerinde- önemli kültürel haklar, bölgesel özerklik ve merkezî hükûmete katılım hakkı kazandılar. 1960'larda Irak Kürdistanı'nda yaşanan hareketlilik, yalnızca Irak Kürtlerinin ortak Kürt kimliklerine ilişkin farkındalıklarını güçlendirmekle kalmadı, komşu ülkelerdeki Kürtleri de ateşledi. Dahası 1961 yılında Türkiye'deki ilk yasal sosyalist parti olan Türkiye İşçi Partisi (TİP) kurulmuş ve Kürt sorununu ilk kez politika gündemine taşımıştı; bu yapılanma içinde, sonradan tüm Kürt partilerinin ve örgütlerinin borçlu olacakları sol eğilimli bir Kürt söylemi geliştirildi. Önceki Kürt ayaklanmalarından farklı olarak bu kez, Irak'ta bulunan Molla Mustafa Barzani ve Türkiye'deki Kürt solu tarafından yönetilen politik ve askerî hareket kalıcı oldu ve aldıkları ilk karşılığın ardından dağılıp gitmek bir yana, büyüyüp güçlenerek ta-

raftarlarının sayısını artırdılar. 1960'lardan bugünlere kadar etkileri izlenebilen bir devamlılık söz konusudur.

1961 böylesine önemli bir kırılma noktası ise, Kürt milliyetçiliğine ilişkin, bu tarihten iki yıl önce tamamlanmış bir çalışmanın konuya ne tür bir katkısı bulunabilir? Wadie Jwaideh'in, 1960'ların başlarında Kürt milliyetçi hareketinin ortaya çıkışı ve gelişimi üzerine doktora tezi olarak hazırladığı ve Syracuse Üniversitesi'ne sunduğu tarihsel çalışma nihayet basıldı. Jwaideh, tezi için araştırmalarının büyük bölümünü 1950'lerin ortalarında gerçekleştirmesine karşın, büyük ölçekli Kürt seferberliğine ve gerilla savaşına sahne olan 1958'deki Irak Darbesi'nin ardından gelen gelişmelere ilişkin bazı önemli tespitlerde bulunmuştu. Jwaideh'in tezi, yazarın mükemmeliyetçiliği ve çalışmasının fazla kapsamlı oluşu nedeniyle sağlığında yayımlanamadı. Yine de, ünü kulaktan kulağa yayıldı ve benim gibi pek çok akademisyen, bu çalışmanın yalnızca Kürt milliyetçiliğinin erken evrelerine dair tarihsel bir yaklaşım olmakla kalmayıp, sonraki gelişmeleri kavramak açısından da bir çerçeve sunduğunu anladı. Böylece Jwaideh'in çalışması, Kürtler hakkında çalışan hiç kimsenin göz ardı edemeyeceği bir klasik haline geldi. 1999 yılında, bu çalışmayı ilk kez çok sayıda Kürt okuyucunun ilgisine sunan bir çeviri yayımlandı (*Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökeni ve Gelişimi*, İstanbul: İletişim Yay.). Kitabın güncel niteliği ve önemi o dönemde bir savcı tarafından da fark edildi ve Kürtler hakkında yazılan çok daha politik bir sürü başka kitaba dokunulmazken, bu kitap toplatılıp imha edildi. (Bu yasak sonradan kaldırıldı ve kitap yeniden basıldı.)

Savcıyı rahatsız eden ve Türkiye'deki aydınların yoğun ilgisini çeken önemli noktalardan biri, Jwaideh'in çalışmasında Kürt hareketlerinin tarihsel kökeninin ne derece derin olduğunu ve Kürtlerin talepleri ile yaşadıkları mağduriyetin büyüklüğünü inandırıcı bir şekilde gösterebilmesiydi. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında yaşanan çeşitli Kürt ayaklanmaları, ekonomik çöküşten ya da politik memnuniyetsizlikten kaynaklanan münferit olaylar değildi. Jwaideh, vardığı sonuç-

ta, yaşanan memnuniyetsizliğin ekonomik ve sosyal nedenleri ne olursa olsun, “Kürt sorununun temelinde yatan milliyetçiliğin, büyük ölçüde politik ve psikolojik bir doğası olduğu” konusunda uyarıda bulunuyordu. 1958’de ordunun yönetimi devralmasıyla yüzeye çıkmış olan hareket, büyük bir ciddiyetle ele alınmalıydı, çünkü çok gerilere giden tarihsel bir sürece dayanıyordu ve olayın tüm aktörleri de bu tarihsel derinliğin farkındaydı. Çalışma 1959 yılında bitmesine karşın, Jwaideh’in dikkatli okuyucuları, sonraki on yılda yaşanan gelişmeleri gözden kaçırmamışlardır.

Jwaideh’in çalışması yalnızca tarihsel olarak bir dönüm noktasında bulunmakla kalmaz, Kürtler üzerine yapılan çalışmalar açısından, dünyanın öteki kısımlarında akademik çalışmalardaki sömürge dönemi yaklaşımından sömürge-sonrası bakışa kayışa benzer bir geçişi de temsil eder. Jwaideh, 1950’lerin ortalarında çalışmalarını yürüttüğü İngiltere’de, Kürtler üzerine önceki önemli çalışmalardan bazılarını yapmış olan Vladimir Minorsky ve Cecil J. Edmonds ile görüşür. Her ikisi de, Şarkiyatçılık (Oryantalizm) eğitimi almış kişilerdir ve Minorsky Rusya İmparatorluğu, Edmonds ise Irak’taki İngiliz idaresi için çalıştığı sırada Kürt toplumuyla tanışmıştır. Her ikisi de Kürtlerle yakın ilişkiler kurmuşlar (bu durum milliyetçilerle olan ilişkileri için geçerli değildir; örneğin, Süleymanieli Şeyh Mahmut, Edmonds için bir sorun olmuştur) ve durumlarını ayrıntılı biçimde ortaya koyan çok sayıda eser yayımlamışlardır. Minorsky’nin “Kürdistan” ve “Kürtler” üzerine yazdığı ve *İslam Ansiklopedisi*’nin ilk basımında yer alan kapsamlı makaleler, Şarkiyatçılık çalışmalarının bu konuda yaptığı araştırmaların en yetkin özetidir. Edmonds ise, 1920-25 yılları arasında Irak Kürdistanı’nda bir devlet görevlisi olarak yaptığı gözlemleri ve edindiği deneyimleri *Kurds, Turks and Arabs* (“Kürtler, Türkler ve Araplar”; Oxford Üniversitesi, 1957) adlı kitabında aktarmıştır. Bu eser, Edmonds’un görev yaptığı bölgedeki sosyal ve politik koşullar, kişilikler ve yerel yaşam hakkında çok özenli ve ayrıntılı bilgiler içerir. Her iki yazar da, Kürdistan’da çalışırken karşılaştıkları Ehl-i Hak ve

Yezidi mezhepleri gibi heterodoks mezheplere büyük bir ilgi göstermişler, belki de bu nedenle ana akım İslam'ı ve Kürtlerin bir halk olarak karşı karşıya kaldıkları en önemli politik meseleleri arka plana itmişlerdir.

Wadie Jwaideh'in Kürtlerle ilişkisi de, yaklaşımı da farklı olmuştur. Güney Irak'taki Basra kentinde doğan Jwaideh'in ailesi, Arapça konuşan Hristiyan (Keldani) cemaate mensuptu. Daha sonra Bağdat'a taşınan Jwaideh, üniversiteye burada devam etti ve 1942 yılında avukatlık lisansını aldı. Savaş yıllarında, İçişleri Bakanlığı bünyesinde Kuzey illerinin Mal Müfettişliği görevini yürüttü. Bu görev sayesinde Irak Kürdistanı'nın pek çok noktasına yolculuklar yaptı ve çok sayıda Kürt şahsiyetle tanışma şansı buldu. Bölgeyle ve halkla kurduğu bire bir ilişki, şüphesiz sonradan giriştiği tarihsel araştırmaya büyük katkıda bulundu ve kitabın bütününde açıkça görülen, Kürt toplumuna ve politikasına dair keskin kavrayışında bu deneyimin payı büyüktü. Jwaideh, her ne kadar kendisini bir Iraklı Arap olarak tanımlasa da, (dinsel) bir azınlığa mensup olduğunu ve zaman zaman ayrımcılıkla yüz yüze kaldığını gayet iyi biliyordu. Elbette, Kürtlerin yaşadıkları bölgelerdeki durumlarına ve komşularıyla kurdukları ilişkilere dair gösterdiği takdir biraz da buna dayanıyordu. Kürt milliyetçiliği üzerine yazan önceki yazarlar, konuyu idarenin ya da bölgedeki egemen grupların bakış açısından tahlil etme eğilimi gösterirken, Jwaideh, Kürtlerin bakış açısını sunmaya özen gösterdi. Yaptığı çalışma, Kürt halkına en yakın duran ve onları harekete geçiren sebebi kavrama konusuna en özenli yaklaşan araştırmadır. Bu çalışma ayrıca, Kürt milliyetçiliğini yalnızca modernleşmeye ve idari reformlara karşı bir tepki olarak değil, başlı başına bir hareket olarak ele alan ilk ciddi çaba olma özelliğini taşıyor.

Jwaideh, Kürtlerin ve aralarında yaşadıkları insanların trajedisinin, aslında milliyetçi duygularının çok geç uyanmasından kaynaklandığını yazar. Türkler, İranlılar ve Araplar bu konuda onlardan önce davranmışlar ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kürtlerin topraklarının farklı kısımlarını kendi sınırlarına

dahil eden devletlerin yönetimleri, derhal ulus inşası programlarını uygulamaya geçmişlerdir. Kürtler, Türkiye’de, İran’da, Irak’ta ya da Suriye’de vatandaş olsalar da, asla eşit koşullara kavuşamamışlar ve kendilerine ait bir ulus-devlet kurma çabaları nedeniyle, kendilerinden çok daha kalabalık Türk, İranlı ve Arap topluluklarıyla ve modernleşen devletlerin ordularıyla karşı karşıya gelmişlerdir. Bu durum, adaletsizliğin ve eşitsizliğin hissedildiği toplumda düş kırıklığına ve öfkeye yol açmış ve Kürt milliyetçiliğini, Jwaideh’in tezini yazdığı zamanlardan başlayarak, “giderek daha radikal ve uzlaşmaz” bir noktaya taşımıştır. Hayalleri ile somut koşulların gerekleri arasında kalan Kürt politikacılar, tam bağımsızlık için çatışma ve merkezî hükümetlerle uzlaşma seçenekleri arasında bir orta yol bulmak durumunda kalmışlardı. Jwaideh’in sözünü ettiği radikalleşme, 1958 yılındaki darbeden sonra Irak’ta iyice su yüzüne çıkmıştı ve sıradan Kürtlerin talepleri, muhtemelen politik liderlerin dile getirdiklerinden daha radikaldi. Koşullar onların aleyhine olmasına karşın, kendi kaderini tayin etmek isteyen Kürtlerin sayısı giderek artıyordu. Jwaideh, Kürt politikacıların çoğundan daha samimi bir şekilde, halkın yaşadığı zorlukları ve tutkularını şöyle ifade etmişti: “Aşılmaz dağlarla dış dünyadan koparılmış, dil ve mezhep farklılıkları ile bölünmüş, dar aşiret bağları içine hapsedilmiş ve uluslararası sınırlar ile parçalanmış olan Kürt halkı, şimdi kendilerinden daha şanslı olan diğer halkların oldukları şey, yani bir ulus-devlet olmak için can atıyorlar.”

Geçen kırk beş yılda yaşanan gelişmeler, Jwaideh’in yaptığı değerlendirmeleri bir bir doğruladı. Okuma yazma oranlarının kitlesel boyutta artması, eğitim düzeylerinin yükselmesi, hareket etme imkânlarının çoğalması ve iletişim devrimi, eskisinden çok daha geniş kitleleri milliyetçi hareketin içine çekti. Kürt milliyetçiliği, bölgedeki hükümetlerin, yalnızca iç siyasette değil, uluslararası alanda birlikte anıldıkları bir güç haline geldi. Jwaideh’in bahsettiği dilsel, dinsel ve aşirete dayalı farklılıkların üstesinden gelineemedi; aksine, daha geniş Kürt hareketleri içerisinde, Yezidiler, Aleviler ve Zazaca konuşan

gruplar gibi ayrı kimlik hareketleri ortaya çıktı ve bu hareketlerin liderleri bağımsız bir ulus statüsü dahi talep ettiler. Irak Kürtleri arasında bölgesel aidiyetler daima güçlü oldu ve en büyük partiler ayrı bölgesel tabanlara sahipti. Aynı durum, İran'da parti etkinliklerinin serbest olduğu kısa süre boyunca, daha küçük bir ölçekte kalmakla birlikte, İran Kürdistanı'nda da yaşandı. Şehirleşme ve göçer aşiretlerin yerleşik düzene geçmeleri, aşiret düzeninin bir ölçüde zayıflamasına yol açmıştı, ama özellikle Irak ve Türkiye'de hükümetler, aşiret milislerini Kürt milliyetçi hareketine karşı savaşmak üzere işe alarak, aşiretçiliği politik düzlemde desteklediler. Kürdistan'ın İran, Irak, Türkiye ve Suriye kısımları arasındaki geçiş giderek kolaylaşsa da, sınırlar belirginleşti. Bu ülkelerin her birinde Kürtler devlete ve diğer politik güçlere tabi oldular. Bu devletlerin birbirinden ayrı politik kültürleri, sosyo-ekonomik ve kültürel politikaları, Kürt hareketlerine de ayrı ayrı karakterler kazandırdı.

Jwaideh, Türkiye hakkındaki kısımda, 1950'lerdeki hükümetin, tarımsal kalkınma alanında ciddi bir çaba harcadığını ve bu hareketin Kürt bölgesini de içine aldığını belirtir; ancak şu yorumu da ekler: "Türkiye'deki Kürtlerin en önemli mağduriyetlerini yaratan mesele çözülmeden kaldı. Çünkü Türk hükümeti hâlâ, Kürtleri ayrı bir ulus olarak tanımayı ve kendi kültürel etkinliklerini sürdürme hakkını vermeyi reddediyordu." 1960'larda ortaya çıkan Kürt hareketi, Türkiye İşçi Partisi içinde ve dışında, iki tür talepte bulundu: Kürtlerin kültürel haklara yönelik talepleriyle ayrı bir halk olarak tanınması ve ekonomik açıdan kalkınması. Uygulanan baskı, hareketin radikalleşmesine sebep oldu ve 1970'lerde, kendi kaderini tayin hakkı ve sömürgelikten çıkma kavramı hemen hemen bütün Kürt örgütlerinin ortak sloganları haline geldi. Türkiye'deki Kürt partilerinin en radikali olan PKK, başlangıçta bağımsız birleşik bir Kürdistan için çabalasa da, 1984 yılında gerilla mücadelesine başladı ve (eylemcileri Suriye, Irak ve İran'dan yönetilse de) özellikle Türkiye üzerine odaklandı. PKK yöneticileri, 1990'ların başından itibaren, Türk hükümetiyle uzlaşma

yolları arayarak, zorlama taleplerinden vazgeçip Türkiye'nin mevcut koşulları içinde bir çözüm arayışına girdiler. PKK, lideri Abdullah Öcalan'ın 1998 yılında tutuklanmasından beri, taleplerinin ölçeğini daha da daraltarak, kültürel haklara ve politik özgürleşmeye yoğunlaştı. Türk devletinin güçlü bir uluslarüstü yapı ile bütünleşmesinin, Kürtlerin kültürel hakları, hakların devrine ilişkin yeni olanaklar ve bir derecede özerklik garantisi sunduğunu sezen PKK, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılması konusunda en güçlü destekçilerinden biri haline geldi.

Suriye nüfusunun yaklaşık yüzde onunu oluşturan Kürtler, diğer üç ülkedekinden çok daha küçük bir topluluk (bu oran çok daha kalabalık nüfuslara sahip olan Türkiye ve İran'da yüzde yirmi; Irak'ta ise biraz daha yüksek) ve yürüttükleri mücadele özerklikten çok, temel insani haklarının kazanılmasına dayanıyor. En önemli meselelerden biri, soyları, şu anda Türkiye toprakları içinde bulunan topraklara dayanan Suriye Kürtlerinin vatandaşlık statüsü alamamaları ve hâlâ "yabancı" olarak muamele görmeleri, yani pek çok haktan mahrum bırakılmaları. Bunun dışında Suriye Kürtleri rollerini genellikle Irak'taki ve Türkiye'deki mücadeleleri desteklemek olarak görüyorlar.

İran Kürtlerinin sayısı çok daha fazla olmasına karşın, bu bölgede olup bitenlere dair güvenilir bilgilere ulaşmak daima çok daha zordur ve bu nedenle, İran Kürtleri, Irak ve Türkiye'deki Kürt topluluklarına nazaran çok daha az çalışılabilmiştir. Jwaideh, İran üzerine yazdığı bölümleri, bölgenin politik ekonomisine ilişkin bir araştırmayla zenginleştirmiş ve önemli bir aydın ve politikacı olan Abdul Rahman Ghassemlou (*Kurdistan and the Kurds*, "Kürdistan ve Kürtler" Prag: Çekoslovak Bilimler Akademisi, 1965) ile William Eagleton'un Mahabad Cumhuriyeti hakkındaki çalışmasında yer alan (*Kurdish Republic of 1946*, "Kürt Cumhuriyeti 1946" Oxford Üniversitesi Yay., 1963) 1950'lerdeki politik gelişmelere dair belirlemelerine yer vermiştir. Politik alanda etkin olan İran Kürtleri, 1960'lar ve 70'ler boyunca Irak'taki kardeşlerine farklı biçim-

lerde destek vermişlerdir; fakat özellikle Iraklı Kürtlerin 1968 yılında muhalif görüşlü İranlı Kürt gençlerinin çıkardığı küçük çaplı ayaklanmanın bastırılmasına yardım etmelerinden sonra, Iraklı Kürtlerin, İran hükümetine giderek artan bağımlılığı umutsuzluk ve kaygı yaratmıştır. Barzaniler'le İran Kürtlerinin arasındaki gerginlik de o dönemden beri kesintisiz sürmüştür.

1978-79 yıllarındaki İran Devrimi sırasında, Kürtlerin bölgesel özerkliği için geniş tabanlı bir hareket ortaya çıkmış ve Kürdistan Demokratik Partisi ile çok sayıda başka küçük parti ve hareket, yerel yönetimi ellerine alırken, İran Kürdistanı'nın büyük bir bölümü yıllar boyunca fiilen özerk niteliğe bürünmüştür. Ancak 1983 yılında İran hükümeti, (yine Barzaniler'in yardımıyla) bu toprakların tümü üzerinde hâkimiyetini yeniden ilan edebilmiş ve milliyetçi Kürt politikacılarla gerillalarından geriye kalan son grubu da Irak Kürdistanı'na sürmüştür. O tarihten itibaren milliyetçi eylemler zorunlu olarak gizli yürütülse de, Kürtlerin kültürel etkinlikleri gelişmeye devam etmiştir. O tarihten sonra ise, İran'ın demokratikleşmesine yönelik geniş muhalif hareket içerisine büyük ölçekli bir katılım olmuş ve Kürtlerin taleplerine daha az odaklanılmıştır.

Irak Kürdistanı daima en dikkat çekici gelişmelerin yaşandığı bölge olmuştur. 1970 yılında yapılan özerklik anlaşması, Kürt mücadelesini sona erdirmek bir yana, hükümetin özerk bölgenin dışında tutmak istediği petrol bakımından zengin Kerkük'ten ve diğer bölgelerden kitlesel sınır dışı etme uygulamaları gibi yeni sorunları açığa çıkarmıştır. Irak giderek Ruslarla yakınlaşırken, Barzani Kürtleri Amerikan ve İsrail desteğini almış; İran ile Irak'ın anlaşmaya vardığı (1975) ve Kürtlerin vekaletinin gereksiz kılındığı zamana dek Kürdistan, Soğuk Savaş'ın "sıcak" savaş alanlarından biri olmuştur. İran-Irak Savaşı (1980-88) sırasında ise, Irak Kürtlerinin bir kısmı İran'la işbirliğine girmiş, oldukça geniş toprakları kontrolleri altına almışlar ve bu yüzden çok büyük misillemelerle karşı karşıya kalmışlardı. Savaşın sonuna doğru, kimyasal silahlarla yapılan bir dizi saldırı, ölüm ve dehşet saçtı; binlerce köy yok

edildi ve buralarda yaşayanlar evlerinden kovuldu; her yaştan yüz binden fazla insan hayatını kaybetti, bunların çoğu, belki de hepsi güney çölündeki toplu mezarlara gömüldüler. Bu soykırım, ancak yükselen İslam'a karşı Batı'nın en gözde müttefiki olan Saddam Hüseyin gücünü kaybettikten sonra, uluslararası arenada sınırlı bir çevrenin gündemine girebildi.

1991 yılında Amerika'nın, Saddam Hüseyin'i Kuveyt'ten çıkarmak için açtığı savaşın sonunda, Irak'ın güneyindeki Şiiler gibi geniş bir Kürt nüfusu isyana başladı. Bu isyana katılan gruplar, öncekilerden farklı olarak, uluslararası bir müdahale ile Saddam'ın sert misillemesinden kurtuldular ve ülkenin en kuzey bölgesinde korunaklı bir alan yaratıldı. O dönemden itibaren Irak Kürdistanı'nın bir kısmı fiilen bağımsız bir özerk yönetime dönüştü ve ekonomik bakımdan da Irak'ın diğer bölgelerinden daha iyi bir duruma geldi. Kültür politikası bütünüyle yeni olguları açığa çıkardı; her seviyede eğitim Kürtçe verilmeye başladı. Iraklı Kürt liderler, uluslararası alanda daha önce görülmemiş ölçüde tanınıp kabul gördüler ve yeni bir Irak'ın yaratılmasında önemli görevler üstlendiler. Kendi bölgelerinin yönetiminde, on yıldan fazla bir zaman boyunca elde ettikleri deneyimle ve iyi eğitilmiş, kalabalık bir orduyla, Irak'ta ve etrafındaki bölgede daha önce olmadığı kadar önemli roller alacak kadar güçlü bir durumdalar. Wadie Jwaideh'in, Irak'taki 1958 Darbesi'nin ardından oluşan koşullar bağlamında Kürtlerin anlaşılmasının önemi üzerine söyledikleri, bugünkü duruma da bütünüyle uyuyor: "Onların tavrı, yalnızca Kürtlerin yaşadığı ülkelerin değil, tüm Ortadoğu'nun gelecekteki istikrarı ve güvenliği açısından önemli unsurlardan biri. Bu nedenle, Kürtleri tanımak ve amaçlarını, politik yönelimlerini ve izleyecekleri muhtemel rotayı anlamak büyük önem taşıyor."

Amerikan işgalinin ardından Irak'ta meydana gelen karışıklığı anlamlandırmaya çalışırken, büyük ayaklanmaların yaşandığı önceki iki döneme bakmak öğretici olabilir: Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki, Irak Krallığı'nın kurulmasına ön ayak olan Britanya işgali ve Britanya yandaşı monarşiyi deviren askerî

darbenin ardından gelen devrim yılları. Irak Krallığı'nın kurulması sürecinde de, cumhuriyetin kuruluşu sırasında da en önemli sorunlar çözümsüz bırakılmıştı. Kendisini Arap olarak tanımlayan devletle Kürtlerin ilişkisinin yarattığı sorun, Kürtlerin kültürel ve ulusal hakları ile temsil biçimlerinin doğası, bu çözülmeyen sorunların merkezinde yer alıyordu. Jwaideh'in bu meselelere hassas yaklaşımı, yaptığı çalışmayla günümüzdeki olayların tahliline de büyük katkıda bulunmasını sağlıyor.

MARTIN VAN BRUINESSEN

(*Ağa, Şeyh ve Devlet: Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Yapıları; Kürdistan Üzerine Yazılar; Kürtlük, Türklük, Alevilik* adlı kitapların yazarı), Utrecht, Aralık 2004

ÇEVİREN Berna Akkıyal

Hünerli ve kudretli bir halk olan Kürtler, Orta Doğu tarihinde önemli bir rol oynamışlardır. Çarpıcı niteliklere sahip asker, devlet adamı, yönetici ve alimler yetiştirmiş, Orta Doğu'nun Müslüman ülkelerinin yaşam ve kültürünü zenginleştirmişlerdir. Arapların, Türklerin ve İranlıların komşuları olan Kürtler, Batı Asya'daki en büyük etnik grubu meydana getirirler. Mücadeleci ve hâlâ büyük ölçüde yabancı insanlar olarak Kürtler, sık sık 17. yüzyıl Iskoçya klanlarına benzetilmiştir. Bireysel milliyetçi gururlarının aksine, yakın zamana kadar kendilerinden daha büyük ve daha iyi organize olan komşularına tâbi bir rol oynamaya razı görünmüşlerdir.

Kürtler, bir ulus olarak, Iskoçlar İngilizlere ne anlam ifade ediyorsa, Araplara, Türklere ve İranlılara aynı anlamı ifade etmişlerdir. Güçlü bir İslam imparatorluğunu yöneten Selahaddin (Eyyubi), Yavuz Sultan Selim'in baş danışmanlarından Molla İdris Bitlisi, ve yirmi yıl boyunca İran'ı yöneten Kerim Han Zeyd gibi büyük asker ve devlet adamları yetiştirmiş olsalar da, hiç bir zaman kendilerine ait güçlü bir imparatorluk kuramamışlardır. Kürt halkının atalarından biri sayılan Medlerin imparatorluğu, Kürtler tarafından kurulmuş tek ulusal devlet olarak ifade edilebilir.

Kürtler, ulusluk fikrine oldukça geç uyanmışlardır. Bunun

altında Kürtlerin ve memleketlerinde yaşadıkları diğer halkların trajedileri yatmaktadır. Şimdi bölünmüş anavatanlarını Türkler, Araplar ve İranlılardan zorla geri almak gibi, tehlikeli bir teşebbüs içindeler. Kürtlerin bireysel karakterlerini kalıba döken, Kürtlerin içinde bulunduğu şartlar, Kürt halkının kaderini de şekillendirmektedir. Geçit vermez dağlarla ayrılmış, dilsel ve dinsel farklılıklarla bölünmüş, aşiret bağımlılıklarıyla, uluslararası sınırlarla dağılmış bir biçimde talihli halkların sahhip olduğu bir ulus devlete özlem duyuyorlar.

Bugün Kürtler, Orta Doğu'nun bağrında çok önemli bir bölgeyi işgal ediyorlar. Türkiye, İran, Irak ve Suriye nüfuslarının esaslı bir oranını oluşturan, bölgedeki en önemli ulusal azınlığı meydana getiriyorlar. Türkiye, İran ve Irak'ta başarısızlığa uğramış çok sayıdaki Kürt ayaklanmasına rağmen, Kürt milliyetçiliği bu ülke hükümetleri için derin kaygı kaynağı olmaya devam ediyor. Çevresindeki Türk, İran ve Arap milliyetçiliklerinin başarısıyla ayaklanan, başarısızlığıyla yeise sürüklenen Kürt milliyetçiliği yakın geçmişte gittikçe daha radikal ve uzlaşmaz hale geldi. Bu sebeplerle Kürtler, Orta Doğu'daki ilişkilerde önemi giderek artan bir rol oynamaya başladılar. Davranışları, sadece Kürtlerin yaşadığı ülkelerin istikrar ve güvenliği değil tüm Orta Doğu'yu etkileyen önemli bir faktördür. Bu yüzden Kürtleri tanımak, emellerini, politik yönelimlerini ve takip edecekleri yolu anlamak önemlidir.

Bu çalışmanın amacı Kürt milliyetçi hareketini başlangıcından bugüne kadar (1950'ler) incelemektir. Hareketin hikâyesinin 19. yüzyılın ilk yarısında yarı otonom Kürt prensliklerinin yıkılmasıyla başladığı söylenebilir. Milliyetçilik hareketini geliştiren politik heyecanları üreten, bu toparlanma noktalarının yıkımı idi. Bu çalışma, hareketin Irak'taki 1958 Temmuz devrimine kadarki gelişiminin detaylı bir muhasebesini, Kürt sorununun daha açıkça anlaşılabilmesi için ise Kürtlerin coğrafya, tarih ve kültürlerinin kaba bir tahlilini içeriyor.

Lurların bu çalışmaya dahil edilmediği kaydedilmelidir. Kürtlükleri, çoğu dile ilişkin nedenler yüzünden onları Kürt addetmekten kaçınan Avrupalı bilimadamları arasında hâlâ bir

tartışma konusudur. Bu görüşte bir geçerlilik payı vardır. Lurca, Farsça gibi güneybatı grubu dillerine ait iken, Kurmanji (dili) kuzeybatı İran grubuna aittir. Fakat, Lurların bu çalışmanın dışında tutulması, yazarına göre daha önemli bir sanıya dayanmaktadır. Coğrafi konumlarının ve Şii dininin onları görece izole etmesi nedeniyle Lurlar, son yıllara değin Kürt hayatının ana akışının dışında kalmışlardır. Bu sebeple, Kürt milliyetçi hareketinde önemli herhangi bir rol oynamamışlardır.

Kürtlere ilgim, Irak'ın tüm Kürt bölgesini kapsayan kuzeyinde Üretim Müfettişliği yaptığım, 1943 ve 1944 yıllarına dayanır. Görevim gereği Kürdistan'ı dolaştığım için bütün mesleklerden Kürtlerle, devlet memurlarıyla, aşiret reisleriyle ve dini liderlerle ilişki kurabildim. Çalışmaya kaynaklık eden materyallerin çoğu İngiltere ve Fransa'dan 1954 ve 1955 yıllarında toparlandı. O zamanlar, Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, British Museum, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu, Oxford Üniversitesi Bodleian ve Ashmolean Museum Kütüphaneleri Bibliotegue Nationale ve Paris'teki Doğu Dilleri Okulu Kütüphanesi'nden yararlanabildim. Ek bilgileri, Amerika Birleşik Devletleri'nde, özellikle Kongre Kütüphanesi'nden, New York Halk Kütüphanesi'nden ve Orta Doğu Enstitüsü ile Washington D.C.'deki John Hopkins Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Yüksek Okulu'nun kütüphanesinden topladım.

Kürt çalışmalarının seçkin bilimadamlarına, Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Çalışmaları'nda Kürtçe dersleri veren Irak İçişleri bakanlığının eski danışmanı C.J. Edmonds'a, değerli zamanlarını önemli noktaları tartışmak için bağışlayıp, aksi takdirde ulaşamayacağım materyallere ulaşmamı sağlayan Profesör V. Minorsky'ye minnettarlığımı sunmak isterim. Benzer yardımlarını gördüğüm, Paris Doğu Dilleri Okulu'nun değerli Kürtçe profesörü ve Kürt milliyetçi hareketinin önde gelen liderlerinden Emir Dr. Kamran Bedir Han'ı da anmak istiyorum.

Ayrıca, Harvard Üniversitesi'nde Arapça profesörü olan Sir Hamilton Gibb'e de müteşekkirim. Bodleian Kütüphanesi ve

Ashmolean Museum Fakülte Kütüphanesi'nde araştırma yapmamı sağladı. Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nün olanaklarından yararlanmamı sağlayan Oxford Üniversitesi'nden Albert Hourani'ye de teşekkür ederim. Merhum Albay W.G. Elphinston'un dul eşi Rose Elphinston'a kocasının yayınlanmamış notlarını verdiği için minnettarım. Kuzey Suriye ve güney Türkiye İngiliz Siyasi Memuru Albay Cayley Bell'e bana verdiği bilgiler için müteşekkirim.

Kongre Kütüphanesi Slavik Bölümü Başkanı Dr. Sergius Yakobson'a ve yine aynı kütüphanenin Orientalia bölümü Yakın Doğu birimi Başkanı Dr. Robert F. Ogden'e yardımları için minnettarım. Bu araştırmanın yapıldığı çeşitli kütüphanelerin ve enstitülerin çalışanlarına da teşekkür ediyorum.

Son olarak, Syracuse Üniversitesi Maxwell Vatandaşlık ve Kamu İlişkileri Okulu Uluslararası İlişkiler Profesörü, danışmanım Wladyslaw W. Kulski'ye çok şey borçlu olduğumu ifade etmeliyim. Bu çalışma onun yol göstermesiyle gerçekleşti; her zaman kibardı ve çok değerli önerilerde bulundu.

Bir çok şeyin yanı sıra bu çalışmanın ilk taslak halini daktilo etme işini de üstlenen karım Alice Reid Jwaideh'e kelimelerle ifade edilemeyecek kadar çok şey borçluyum. Onun bu süre zarfındaki inancı ve cesaretlendirışı zor bir işin kolay görünmesini sağladı.

BİRİNCİ BÖLÜM
**KÜRDİSTAN'LA İLGİLİ GENEL BİLGİLER:
COĞRAFYA, TARİH VE KÜLTÜR**

Coğrafya

Sınırlar

Kürdistan Ortadoğu'nun merkezinde, geniş, hilal şeklinde bir bölgedir.¹ Bu bölge Türkiye'nin doğusunun büyük bölümünü, kuzeybatı İran'ın hatırı sayılır bir parçasını, kuzeydoğu Irak'ı, kuzey ve kuzeydoğu Suriye'nin bir bölümünü ve Sovyet Ermenistanının güney ve güneydoğu topraklarının bir bölümünü içerir. Hilalin oyuk iç kenarının bir ucu, güneybatıda Iskenderun Körfezi'nin yakınındaki Kürt Dağı'nın batı yamaçlarına dayanırken, diğer ucu Luristan Dağları'nın kuzeybatı uzantısındaki Maniş Kuh'dur.

Kürdistan'ın sınırları şöyle çizilebilir:² Kürt Dağı'ndan baş-

1 Kürdistan, Kürtçe konuşan insanların yaşadıkları yerleri betimlemek için kullanılan görece modern bir terimdir. Bu terimi ilk olarak Selçuklular, bugünkü Kürdistan'ın küçük bir bölümünü oluşturan bir eyaletleri için kullanmışlardır. Minorsky, "Kurdistan", *İslam Ansiklopedisi* (İngilizce baskı).

2 Kürdistan'ın sınırlarına ilişkin bu tanım aşağıdaki çalışmalara dayanmaktadır: Soane, "Limits of Kurdistan," *Report on the Sulaimania District of Kurdistan*, s. 1-3; Rambout, *Les Kurdes*, s. 1-2; [Hilmi], *The Map of "Kurdistan"*; Zeki, *Kürdistan Tarihi* içindeki Kürdistan haritası; Kürt Milli Birliği'nce (Ligi) basılan Kürdistan haritası.

layan sınır, Amanos'un doğu ucu ve Toros dağının otlakları boyunca kuzeydoğu yönünde, Maraş ve Malatya'nın yanından geçerek Fırat'ın batı kıyısı boyunca kıvrılır. Kuzeye doğru ilerler ve Dersim yaylalarını içine alarak Karasu'nun (Fırat'ın batısı) oluşturduğu halka boyunca doğuya döner. Buradan Karasu'nun yukarı kısımları boyunca, Erzurum'un içinden geçerek genişler. Bu noktada Kars ilinin bazı bölümlerini içine alarak kuzey-kuzeydoğu yönüne kayar, Türk-Sovyet sınırını geçerek Ermenistandaki Alagöz Dağı boyunca ilerler. Sovyet Ermenistan'ında Nahçıvan'ı içine alacak biçimde keskin bir dönüşle Erivan'ın güneyine yönelir. Bu noktadan güneye yönelir, Koy'un doğusundan geçerek Salamas, Urmiye ve Uşnu'yu içine alacak biçimde Urmiye Gölü'nün batı kıyıları boyunca ilerler. Urmiye Gölü'nün güneyinden küçük bir açıyla doğuya yönelir, Miyandub ve Bicar'ın etrafını dolandır. Uzun Kızıl Nehir'in yukarı kısmını keserek Kangavar'a değin gider. Buradan güneybatıya doğru büyük bir yay çizerek Kirmanşah'ı içine alır ve Luristan'ın kuzey sınırındaki Maniş Kuh'ta sonlanır.

Bu noktadan sonra, hilalin iç kenarını oluşturacak şekilde kuzeybatı yönünde ilerler, Hanekin'de Irak-Iran sınırının yakınından geçerek Zohab ve Mahidaş ovalarını içine alır. Kızıl Ribat yakınlarında Diyala nehrini geçerek kuzey-kuzeybatıya yönelir. Kifri ve Kerkük yakınlarından geçerek Altun Köprü'de Küçük Zap'ı keser. Buradan batıya dönerek Karaçok Dağı'nı ve Erbil Yaylası'nı içine alır. Eski Kellek'te Büyük Zap'ı geçerek Duhok'a değin Maglub Dağı'nın güney ucunu takip eder ve Simayl'e ulaşır. Ardından Dicle'yi kesip önce güneye sonra kuzeye yönelerek Habur yakınlarından geçer ve Sincar Dağı'nı içine alır. Daha sonra batıya yönelerek Yukarı Cezi-re'nin kuzeyinden geçer. Oradan Tur Abdin ve Karacadağ'ın güney yamaçlarını izler, Türkiye-Suriye sınırı boyunca batıya doğru ilerleyerek Mardin, Viranşehir, Urfa ve Kilis yakınlarından geçer ve Kürt Dağı'nda son bulur.

Fiziki Coğrafya

Fisher, Türkiye'nin doğusundaki coğrafyanın çok az bir fiziki bütünlük arzettiğine işaret eder.³ Aynı şey Kürdistan için de söylenebilir. Kürdistan'ın merkezinde aniden yön değiştiren sıradağlar, Dicle ve Fırat gibi büyük nehir havzaları, Muş ve Hınıs gibi dağlarla çevrili ovalar, Urmiye ve Koy gibi çöküntü ovaları, yüksek Ermeni platosunu kaplayanlara benzer volkanik kayalar, Kürdistan'daki büyük fiziksel çeşitliliğin ve coğrafyanın fiziksel bir bütünlük göstermediğinin kanıtı olarak kabul edilebilirler.

Dağlar

Kürdistan'ın üç temel dağ sırasından oluştuğu söylenebilir: Ermeni Torosları ya da Doğu Toroslar, İç Toroslar ve Zagros-lar.⁴ Orta Toroslar'ın güneybatı-kuzeydoğu doğrultusu, Doğu ve İç Toroslar'da genel olarak doğu-batı yönünde değişir. Başlangıçta birbirine paralel giden son iki dağ sırasının arasındaki mesafe sonraları gittikçe açılır. Van Gölü'nün kuzeyinde bir yay gibi kıvrılan İç Toroslar daha sonra kuzeydoğu yönünde uzanırken, gölün güneyinde hafifçe dönen Doğu Toroslar güneydoğu doğrultusunda genişler.

İç Toroslar, üzerinde çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı Dersim dağları, heybetli Munzur Dağı ve onun doğu-batı hattındaki uzantısı Mercan Dağı ile başlar.⁵ Bu bölgenin kuzeydoğusuna uzanan bir hat üzerinde sırasıyla Bingöl, Tendürek ve Ağrı dağları yer alır. Güneydoğuya doğru ise Nemrut ve Süphan dağları ile Aladağ sıralanır. Bunların hepsi volkanik dağlardır.⁶

Malatya ve Elazığ'daki dağlarla başlayan Doğu Toroslar ya

3 Fisher, *The Middle East*, s. 303.

4 Tutarlılığın sağlanması açısından bu bölümde *Great Soviet Atlas*'ın Türkiye'deki Toros Dağları için verdiği adlar kullanılmıştır: Batı Toroslar (Zapadnyi Tavr), Orta Toroslar (Tsentral'nyi Tavr), Doğu Toroslar ya da Ermeni Torosları (Vostochnyi ya da Armianskii Tavr) ve İç Toroslar (Vnutrenni Tavr).

5 Molyneux-Seel, "A Journey in Dersim," *GJ*, XLIV, no. 1 (Temmuz, 1914), s. 49-68.

6 Oswald, Ermenistan'ın, Karacadağ'dan başlayan, Nemrut, Süphan, Tendürek ve Ağrı dağlarını izleyerek Kafkaslardaki Şemeka'ya uzanan bir fay hattıyla bölün-
düğünü belirtmiştir. Oswald, *Armenia*, s. 10.

da Ermeni Torosları, Van Gölü'nün güneyinde görkemli Aghe-rov Dağı, Arnest Maletto ve Beşit Dağı ile devam eder.⁷ Bu noktadan sonra, güneydoğuya doğru, çok sayıda yüksek dağ, derin vadi ve kanyonun yer aldığı dağlık Hakkari bölgesi başlar. Bu bölge, yükseklikleri 4250 metreye (14,000 feet) ulaşan Cilo ve Sat dağlarıyla sona erer. Bu noktadan sonra Doğu Toroslar aniden güneye yönelir ve Zagroslarla birleşir.⁸

Fisher, Zagrosların Anadolu'ya bitişik kuzeybatı bölümündeki yer şekillerinin "belirgin fay hatları boyunca meydana gelen farklı tektonik hareketler sonucu ortaya çıktığını" belirtir.⁹ Ayrıca, genel hatları çoğu yerde aşırı erozyon nedeniyle değişmişse de, bu bölgeye özgü yapının blok yükseltiler ve alçak ovalar olduğuna işaret eder.¹⁰ Orta Toroslar'da durum farklıdır. Kırıklar yerine kıvrımlar vardır. Çok sayıda derin vadi bu dağları çaprazlamasına keser. Sonuçta bölgedeki sular da çapraşık yollar izler.¹¹

Akarsular

Dicle'nin kaynağı, Gölcük Gölü'nün (Hazar Gölü) güneyinde Deveboynu denilen yerdedir. Deveboynu'nun Ergani'ye yakın olması nedeniyle buradan kaynaklanan su bazen Ergani Suyu diye de adlandırılır. Bu su, kaynağın yaklaşık 32 km. aşağısında Dipni Çayı ile birleşir. Bu iki su Dicle'yi oluşturur. Dicle'nin ana kolları, Doğu Toroslar ya da Ermeni Toroslarının güney yamaçlarını sularlar. Cuinet, bu noktadan Til yakınlarında Botan Çayı ile birleştiği noktaya değin Dicle'ye otuzdörtten fazla akarsuyun karıştığını belirtir. Botan Suyu ile birleşen Dicle'yi geçer ve geniş bir yatakta akarak Mezopotamya ovası-

7 Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölge hakkında yapılmış yetkin bir çalışma için bkz. Frodin, "La Morphologie de La Turquie Sud-Est," *Geografiska Annaler* (Stockholm), XIX (1937), s. 1-28.

8 Hakkari bölgesine ilişkin detaylı bir anlatım için bkz. Wigram, *The Cradle of Mankind*, s. 262-310. Krş. Nikitin, *Les Kurdes*, s. 30

9 Fisher, *The Middle East*, s. 256.

10 A.g.e.

11 A.g.e., s. 258-259; Cressey, *Asia's Lands and Peoples*, s. 404; Lees, "The Middle East," *World Geography of Petroleum*, der. Pratt ve Good, s. 164-165.

na çıkar. Kolu Hazil ile birlikte Norduz ovasını sulayan Habur Nehri, Habur yakınlarında Dicle'ye katılır.

Dicle, Musul'un 55 km. güneyinde Büyük Zap'la, bu noktadan yaklaşık 48 km. güneyde ise Küçük Zap'la birleşir. Küçük Zap'ın Dicle'ye katıldığı noktanın 130 km. güneyinde Adaym Nehri Dicle'ye katılır. Yukarıdaki havzasında Sirwan olarak bilinen Diyala Nehri de Bağdat'ın 16 km. güneyinde Dicle'ye katılır.¹²

Fırat, iki büyük nehrin, Karasu (Batı Fırat) ve Murat Suyu'nun (Doğu Fırat) birleşmesiyle oluşur. Kaynağını Erzurum'un kuzeyinde, yaklaşık 2630 metre yüksekliğindeki Dumlu Dağı'ndan alan Karasu, Erzincan'a değin güneybatı yönünde akar. Erzincan'dan sonra kayalık bir vadi boyunca Kemah'a doğru devam eden Karasu, burada Kumu Suyu ile birleşir. Murat Suyu ise Diyarın'ın güneybatısında, yaklaşık 3500 metre yüksekliğindeki Aladağ'ın kuzey yamacında doğar. Eleşkirt Ovası boyunca batı yönünde akan Murat Suyu, dağların arasından geçerek güneybatı yönünde akmaya devam eder ve kendisine katılan birçok akarsuyla büyür. Murat Suyu, Keban (Keban Maden) yakınlarında Karasu'ya katılır.

Bu iki nehrin birleşmesiyle oluşan Fırat, Keban'daki kurşun yataklarını geçerek güneybatı yönünde akar. Muş Dağı'nın çevresinde büyük bir kavis çizen Fırat, Dicle'nin kaynaklarının yakınına gelinceye dek güneydoğu yönünde akar, Samsat'ın yukarısındaki dağları birkaç mil geride bıraktıktan sonra ani bir dönüşle güneybatıya yönelir. Bu noktadan sonra Fırat'a yalnız iki büyük akarsu katılır: Balık ve Habur. Büyük oranda Kürt illerinin dışındaki akan bu iki akarsuya bu çalışmada pek değinilmeyecektir.¹³

Bitki Örtüsü ve Hayvanlar

Van Gölü'nün kuzeyindeki Ermeni Yaylası, büyük bir bölümü oldukça yeni volkanik püskürtü taşlarıyla kaplı olduğun-

12 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 427-429; *Handbook of Mesopotamia*, I, s. 22; Hartmann, "Dicle," *İslam Ansiklopedisi*; Fisher, *The Middle East*, s. 340 vd.

13 Bouxton, "Euphrates," *Encyclopedia Britannica*; Hartmann, "Fırat," *İslam Ansiklopedisi*, (IX. cilt, s. 622-626); Fisher, *The Middle East*, s. 340 vd.

dan, genellikle ağaçsızdır. Yine de, en kayda değeri kuzeydeki Soğanlı Dağı olmak üzere, birkaç müstesna bölge vardır. Van Gölü'nün güneyindeki Kürdistan bölgesinde, ormanların yüz-yıllar boyunca yok edilmesi ve bakımsız kalmasına rağmen, bitki örtüsü çok daha zengindir. Kürdistan'ın bu kısmındaki birçok bölgede dağlar, ticari bir ürün olan meşe palamudunun kaynağı bodur meşe ağacı türleriyle kaplıdır. Huş ağacı, kavak ve söğüt bölgede rastlanan diğer ağaç türleridir. Bazı yörelerde çam ve köknara da rastlanır.

Üzüm, incir, elma, armut, kayısı, nar, şeftali ve dut gibi, ılıman iklime özgü meyveler ve kabuklu yemiş ağaçları Kürdistan'da bolca bulunur. Bölgede önemli bir ticari ürün olan tütünün yanı sıra buğday, akdarı, arpa, darı ve pirinç de yetişir. Kürdistan'ın çoğu bölgesinde meyankökü de bulunur. Kürdistan'da, patlıcan, su kabağı, bamya, ve yeşil fasulyenin yanı sıra ılıman iklime özgü hemen hemen bütün sebzelerler yetiştirilir. Baharda bu bölge papatya, düğün çiçeği, gül ve anemon gibi kır çiçekleriyle bezenir. Yüksek yaylalarda ise yılan otu, süsen, altın çiçeği, lale ve gonca türleri görülür.

Kürtler, koyun, sığır, at, katır, keçi, köpek (özellikle, Kürtler tarafından çok sevilen "tanjiy" adında bir cins ve "koçer" denilen çoban köpeği cinsi) ve bazı yerlerde manda gibi evcil hayvanlar ile hindi ve tavuk gibi kümes hayvanlarını yetiştirirler. Kürdistan'da görülen yabanıl hayvanlar arasında kurt, ayı, kar leoparı, vaşak, tilki, çakal, dağ keçisi, dağ koyunu, yaban domuzu, kaya kırlangıcı, gri sincap ve kaplumbağa ile değişik türlerde yılanlar ve büyük kertenkeleler sayılabilir. Kürdistan'daki kuş türleri arasında kırmızı ayaklı ve gri keklik, "ur keklik" diye bilinen büyük keklik, kaya tavuğu, leylek, toy kuşu ve çulluğun yanı sıra kartal gibi değişik yırtıcı kuşlar sayılabilir. Dağlardaki kaynaklarda alabalık türleri, Büyük Zap'ta tatlısu somonu ve sazan bulunur.¹⁴

14 Kürdistan'ın değişik bölgelerindeki bitki örtüsü ve hayvanlar için bkz. Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 13-34; Molyneaux-Seel, "A Journey in Dersim," GJ, XLIV, no. 1 (1914), s. 49-50; Lees, "The Middle East," *World Geography of Petroleum*, der. Pratt ve Good, s. 192; Huntington, "The Valley of the Upper

Kışları uzun ve soğuk, yazları kuru ve sıcak geçen Kürdistan, tipik bir karasal iklime sahiptir. Karasal iklim özellikle Van Gölü'nün kuzeyinde, Birinci Dünya Savaşı öncesine değin Ermenilerin yurdu olan bölgede etkilidir. Bu bölgede kışların aşırı derecede sert geçmesi nedeniyle köylülerin çoğu yeraltında inşa ettikleri evlerde yaşarlar. "Türkiye'nin Sibiryası" diye de anılan Erzurum'un altı ay süren kışlarında ortalama ısı -10 derecenin altında seyreder. Isının üç hafta boyunca her gece -30 derecenin altına indiği zamanlar olduğu bilinmektedir. Kaydedilen en düşük ısı -37 derecedir. Yüksek yaylalarda -40 derece hiç de görülmedik bir soğuk değildir. Van Gölü'nün güneyindeki diğer soğuk bölgelerse, kışın hemen hemen terkedilen Norduz Ovası ile tüm dağlık alanlardır. Yazlar, özellikle kuzey ve doğuda sıcak ve kurak geçer. Yazın 38 derecenin üstüne çıkan ısı, sıcak vadilerde ise sık sık 43-48 dereceye kadar çıkar.¹⁵

Yeraltı Kaynakları

Kürdistan yeraltı kaynakları bakımından zengindir. Kürdistan'ın çeşitli bölgelerindeki çeşitli madenlerin varlığı, gezginler ve diğer kişiler tarafından rapor edilmiştir. Ancak bu madenlerin niceliği ve niteliği tam tespit edilemediğinden, bilinen ve halihazırda işletilmekte olan maden yataklarını sıralamakla yetineceğiz. Krom, Van Gölü'nün batısında Guleman'da bulunur. Türkiye'nin toplam krom üretiminin % 60'ını Guleman'daki maden yatakları karşılar. Dicle'nin doğduğu yerin yakınlarında, Ergani Maden'de bakır çıkarılır. Balya ve Keban'daki yataklarda kurşun ve çinko sülfürü bulunur. Bir zamanlar işletilen bu yataklarda kalan filizlerin düşük kalitede olduğu rapor edilmiştir. Kurşun ve az miktarda altın ve gümüşle birlikte çinko bazen bir arada bulunur. Bunlar, Ergani Maden örneğinde ol-

Euphrates River and Its People," BAGS XXXIV, no. 4 (1902), s. 306-308; Harris, "A Journey in Persian Kurdistan," GJ, VI, no. 5 (1895), s. 453-457, Rambout, *Les Kurdes*, s. 13-14; Bedirhan, "The Kurdish Problem," JRCAS, XXXVI, III. ve IV. Bölümler (Temmuz-Ekim 1949), s. 238-239.

15 Stamp, *Asia*, s. 81; Fisher, *The Middle East*, s. 309.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

duğu gibi, bazen bakırla birlikte de bulunabilir. Bütün bölge boyunca sülfüre raslanır. Kars'ta asbest vardır.

Petrol yatakları, Irak'ta Kerkük yakınlarındaki Baba Gurgur'da ve İran-İrak sınırındaki Nafthanah-Naftışah bölgesinde bulunur. Ayrıca çeşitli dağınık mahallerde, örneğin Irak'ta Kifri yakınlarındaki Naft Dağı'nda ve Zaho yakınlarında, Türkiye'de Botan Çayı civarında petrol bulunur. Kürdistan'da çeşitli kalitede kömür yataklarının olduğu söylenmektedir. Irak'ta Salahiye (Kifri) ve Şaraniş'de maden kömürü yatakları vardır. Granit, kireçtaşı, mermer ve kireç gibi inşaat taşları Kürdistan'ın her tarafında bulunur. Bölgenin tamamına dağılmış çok sayıda maden ve termal kaynakları vardır. Harmatu'nun civarında çeşitli yerlerde kayatuzu ve tuz bulunur. Irak Kürdistanının tüm alçak tepelerinde bolca alçıtaşına rastlanır.¹⁶

Nüfus Yapısı

Kürtlerin nüfusuyla ilgili hesaplamalar büyük değişkenlik gösterir. Bu konudaki görüş ayrılığı yeni bir durum değildir. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce ve hemen sonra değişik kaynaklarca verilen rakamlarda oldukça büyük farklılıklar vardır.¹⁷ Günümüzde Kürtlerin eskiden olduğundan çok daha iyi bilinir olmaları gerçeğine karşın, Kürt nüfusu tartışmalı bir konu olmaya devam etmektedir. Bu durum, özellikle günlük basında belirgindir. Yalnız farklı gazetelerde¹⁸ değil, aynı gaze-

16 Fisher, *The Middle East*, s. 324-326; Soane, *Report on Sulaymania*, s. 14-15; Rambout, *Les Kurdes*, s. 14-15; Bedirhan, "The Kurdish Problem," *JRCAS*, XXXVI, III. ve IV. Bölümler (Temmuz- Ekim, 1949), s. 239.

17 Fransız Hükümeti'nce 1892'de yayımlanan *Livre Jaune*'de, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürtlerin sayısını 3,012,879 olarak tahmin edilmiştir. İngilizlerin resmi yayını *Armenia and Kurdistan*'da, Birinci Dünya Savaşı öncesi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürtlerin sayısı yaklaşık 1,500,000 olarak kaydedilmiştir. Krş. Wilson ve Rawlinson, "Kurdistan," *Encyclopaedia Britannica*, 11. Baskı, s. 949 da bu sayı 1,650,000 olarak verilir. Tarihte Kürt nüfusuna ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz. Minorsky, "Kurdistan," *İslam Ansiklopedisi* (İngilizce baskı).

18 Rastgele seçilmiş birkaç gazetenin Kürt nüfusa dair verdiği rakamlar şöyledir: *Chicago Daily News*, 20 Mart 1946, sekiz milyon; *The Manchester Guardian*, 21 Mart 1946, iki buçuk milyon; *The Times* (Londra), 6 Mayıs 1946, üç milyon; *Tribune Des Nations*, 10 Aralık 1948, dokuz milyon; *The Scotsman*, 9 Ocak 1949, on milyon.

tenin iki ayrı nüshasında¹⁹ bile, tahmini olarak verilen rakamlar değişmektedir.

Bu durum, kısmen, Kürtlerin yaşadığı ülkelerde yakın zamana değin güvenilir nüfus rakamlarının olmamasına dayanır. Üstelik, nüfus bilgilerini vermeye istekli olmayan bu ülkelerin hükümetleri, topraklarında yaşayan Kürt nüfusu asgari düzeyde gösterme eğiliminde olmuşlardır.²⁰ Öte yandan, milliyetçi Kürt kaynakları da Kürtlerin sayısını abartma eğilimindedir. Bu sorunu daha da büyüten bir etken, kimin Kürt olduğu konusunda görüş birliğinin olmamasıdır. Örneğin, Kürt milliyetçileri büyük Lur Konfederasyonu gibi grupların Kürt olduğunu iddia ederken, İran Hükümeti Lurların Kürt olmadığını savunur. Bu konuda uzmanlar bir görüş birliğine varabilmiş değildir. Ancak, Lur Konfederasyonu üyeleri, yani Lurlar, Bahtiyariler ve Mamasaniler, İran'daki Kürt nüfusa dair hesaplamaların çoğunlukla dışında tutulmuştur. Benzer tartışmalar Dimli lehçelerinden birini konuşan Türkiye'deki Zazalar, İran-İrak sınırındaki Hewramiler ve İran'daki Goranlarla ilgili olarak söz konusu olmuştur. Ancak bu tartışmalar giderek azalmış ve bu gruplar Kurmanci lehçesiyle konuşmayan Kürtler olarak kabul edilegelmişlerdir.

Kürtler üzerine önde gelen otoritelerden sayılan C.J. Edmonds, Suriye ve Sovyetler Birliği'ndekileri de dahil ederek, toplam Kürt nüfusun beş milyonun üzerinde olduğunu belir-

1951, iki buçuk milyon; *New York Times*, 7 Nisan 1952, üç- altı milyon arası; *La Bourse Egyptienne*, 8 Ekim 1952, dört milyon.

19 Örneğin 4 Aralık 1945 tarihli *Le Monde*, toplam Kürt nüfusunu 8-9 milyon olarak verirken, 7 Aralık 1951 tarihli sayıda bu toplam yalnızca 3,130,000 olarak yer almıştır.

20 Ortadoğu'da yaşayan Kürt nüfusa dair en güvenilir rakamlar, büyük olasılıkla Irak için verilenlerdir. Edmonds, 1947 Genel Nüfus Sayımına dayanarak Irak'taki Kürt nüfusa dair yaptığı kapsamlı ve detaylı çalışmasında, kaza, şehir ve eyalet bazında bir döküm vermiştir. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 438-440. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, "Kurds of Iraq," *Middle East Journal*, XI, no. 1 (Kış 1957), s.52; Hourani, *Minorities in the Arab World*, s. 12-13; ve Rondot, "La Nation Kurds en Face des Mouvements Arabes," *Orient*, II, no. 7 (1958), s. 61. Türkiye'deki Kürt nüfusa dair resmî sayımlarda hiçbir rakam verilmezken, 1,900,000 kişinin anadili Kürtçe olarak kaydedilmiştir.

tir.²¹ Edmonds, yalnız Irak'taki Kürt nüfusun doğru bir biçimde hesaplanabildiğini, 1,100,000 olan bu sayının ülke nüfusunun beş ile altıda birini oluşturduğunu kaydeder. Edmonds'a göre İran'daki Kürt nüfus Irak'takinden fazladır, fakat genel nüfusa oranlandığında, İran'daki oran Irak'takine göre oldukça düşüktür. Edmonds, Türkiye'deki Kürt nüfusu 2,500,000 olarak tahmin eder.²²

Kürt nüfusa dair aşağıdaki rakamlar W.J. Elphinston tarafından verilmiştir:²³

Türkiye	1,500,000
Irak	800,000
İran	600,000
Suriye	250,000
Sovyet Ermenistanı	20,000
Toplam	3,170,000

Çalışmasında bu rakamlara yer veren Pierre Randot, bu rakamları fazlasıyla düşük bulur.²⁴

Robert Zeidner, bu ülkelerdeki Kürtlere ilişkin şu rakamları vermiştir:²⁵

Türkiye	2,000,000
İran	750,000
Irak	700,000
Suriye	250,000
Ermenistan ve Azerbaycan (SSCB)	yaklaşık 100,000
Toplam	3,600,000

Elphinston ve Zeidner tarafından verilen görece düşük ra-

21 Edmonds, "Middle East Focus on the Kurds," *The Daily Telegraph*, 22 Temmuz 1958.

22 A.g.e.

23 Elphinston, "Kurds and the Kurdish Question," *JRCAS*, XXXV (Ocak 1948), s. 41. Royal Institute of International Affairs tarafından yayımlanan *The Middle East, A Political and Economic Survey*'de verilen rakamlar Elphinston'un tahminlerine dayanmaktadır.

24 Rondot, "La Question Kurde dans L'Orient Contemporain," *BCEK*, no. 12 (1949), s. 4.

25 Robert Zeidner, "Kurdish Nationalism and the New Iraq Government," *Middle Eastern Affairs*, X, no. 1 (Ocak 1959), s. 26.

kamların aksine, Kürt Birliği (Ligi) tarafından aşağıdaki rakamlar verilmektedir:²⁶

Türkiye	3,800,000
İran	3,000,000
İrak	1,200,000
Toplam	8,000,000

Bu üç ülkeye ilişkin benzer rakamlar Rambout tarafından da verilmektedir. Rambout, Kürt nüfusun toplam nüfusa oranına da yer verir:²⁷

Toplam Nüfus	Kürtler	Oran (yüzde)
Türkiye	16,200,000	4,000,000 25
İran	15,000,000	3,500,000 23
İrak	3,500,000	1,000,000 28

Rambout, Suriye'deki Kürt nüfusu 250,000, Sovyetler Birliği'ndekini 160,000 olarak hesaplar ve toplam sayı 8,910,000'e ulaşır.

Aşağıdaki tablolar, Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 1937 ve 1953 basımlarında Kürt nüfusunu gösteren sayıları içermektedir.²⁸

	1937	1953
Türkiye	1,700,000	2,500,000-3,000,000
İran	1,200,000	2,000,000-2,500,000
(Horasan'daki 300,000 kişi dahil)		
İrak	500,000	1,200,000
Suriye	200,000	300,000
Sovyetler Birliği	80,000	45,866
Afganistan ve Pakistan	200,000	
Toplam	(3,680,000)	(7,245,866)
	3.5-4 milyon	7 milyon

26 *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s.5. Bu hesaplama çok yakın rakamlar, 30 Ağustos 1943'te büyük güçlere verilen muhtıra, "Memorandum on the Kurdish Question"da yer almaktadır; bkz. BCEK, no. 6 (1949), s. 4. Karşılaştırma için bkz. Büyük Güçlerin Dışişleri Bakanları'nın 26 Haziran 1946 tarihinde Paris'te yaptıkları toplantıda sunulan muhtıra, BCEK, no. 6 (1949), s. 25. 1830 gibi erken bir tarihte Kürt Birliği'nin Kürt nüfusu 8,367,280 olarak hesaplamış olması önemlidir. Chirguh, *La Question Kurde*, s. 8.

27 Rambout, *Les Kurdes*, s. 19.

28 "Kurdy," *Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya*, 1. basım, 1937, ve 2. basım, 1953.

İkinci basımda toplam nüfusa dair verilen rakamların, 1937 basımında verilen rakamların neredeyse iki katı olduğu görülecektir. Daha büyük rakamların verildiği ikinci basımdaki ansiklopedi maddesinin Kürtlere yakın, bulundukları ülke hükümetlerine karşı ise daha az dostane bir söylem içermesi ilginçtir.

Tarih

Kürtlerin Kökeni ve "Kürt" Sözcüğünün Tarihi

İran dillerinden birini konuştukları doğruysa da, Kürtlerin İran halkından olduğu hiçbir şekilde söylenemez. Bugün yaşadıkları topraklar, tarihin ilk dönemlerinden beri hiç bitmeyen çalkantılara ve değişik halkların göçlerine sahne olmuştur. Vahşi göçebeler, peş peşe gelen fetihler ve çeşitli imparatorlukların orduları, bu topraklarda yaşayanların ırksal, dilsel ve kültürel karakterlerinde belirsiz de olsa izler bırakmışlardır.

Kürtlerin kafa yapısı, saç ve göz rengi, vücut yapısı gibi fiziksel özellikler bakımından farklılık göstermesi, çeşitli fetihlerin kanıtı olarak görülebilir. Dilleri, çok değişik etkilenimlerin izlerini taşımaktadır. Sami dillerinin etkisi "hawt" ve "asp" gibi sözcüklerin ilk harflerinde açıkça görülürken; özellikle kuzey Kürdistan lehçelerinde çoğul soneki olarak kullanılan "te", örneğin "keleşte" (eşkiya), Iskit etkisine işaret etmektedir.²⁹ Yezidilerde güneşin, Dersimlilerde ağaç ve taşların kutsal sayılması gibi, değişik inançların unsurları Kürtler arasında görülebilir.

Kürdistanın ilk sakinleri, Zagrosların ve Doğu Torosların eski yerli ırklarıydı. Zagros sıradağlarında yaşayan halklara örnek olarak Gutiler, Lulular (ya da Lulubum) ve Kasiler sayılabilir. Tüm bu halklar, Elamlarla akrabadır. Doğu Toroslara yer-

29 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114; ayrıca Minorsky, "Les Origines," *Actes Du XX. Congres International des Orientalites* 5-10, september 1932, s. 152.

leşen ilk halk olan Hurrilerin de Elam grubundan olduğu düşünülmektedir.³⁰

Kürtlerde görülen İran (özelliklerin başlangıçta yavaş ve kademeli bir süreçte şekillendiği söylenebilir. Batı Asya'daki ilk Hint-Avrupa istilaları M.Ö. 3000'lerde ve çok küçük bir çapta başlamıştı. 2000'lere gelinceye değin de bu halklar bölgede güçlü bir varlık gösteremediler. Sonra, bir Hint-Avrupa halkı olan Hititler, Anadolu, Ermenistan, Kürdistan, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz'in büyük bölümünü istila etti. Zagros ve Doğu Toros dağlarının İranlaşması Medler, Persler ve diğer İranlı halkların tarih sahnesine çıkmasıyla başlamıştır.

Kürtlerin ırksal kökenlerine dair en iyi ipuçları muhtemelen "Kürt" sözcüğünün etimolojik ve tarihsel açıdan incelenmesinde yatar. Kayda değer araştırmasında Driver, "Kürt" sözcüğünün filolojik bağlantılarının izini sürmeye çalışmıştır. Araştırmasının sonuçları, Kürtlerden ilk kez M.Ö. 3000'li yıllarda bir kil tablette bahsedildiği inancı dışında, akademisyenler arasında genel kabul görmüştür.³¹

Ksenofon'un Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserinde söz ettiği Karduklar, Kürtlere dair ilk referans kaynaklarımızdan biridir. Daha sonra bu sözcük, biraz farklı biçimlerde, Yunan ve Romalı yazarların eserlerinde görülür. "Kardakes" sözcüğü, Kardukların yaşadıkları bölgelerden toplanan Asyalı paralı askerler için kullanılmıştır. Driver, Strabon'u yorumlayan bir kişinin, Karda sözcüğünün "erkekçe" ve "savaşçı" anlamları taşıdığı, hırsızlıkla yaşayan bu insanlara bu nedenle Karda-kes denildiğini belirttiğini yazar.³² Burada, Asur dilinde Karadu'nun "güçlü" veya "kahraman", Karadu'nun da "güçlü olmak" anlamına geldiğini belirtmek gerekir.³³

30 Ayrıntılı bilgi için bkz. Speiser, *Mesopotamian Origins*, değişik bölümlerde.

31 Driver, "The Name Kurd and its Philological Connexions," *JRAS*, X (1923), s. 393-403.

32 A.g.e., s. 394.

33 A.g.e. Karşılaştırma için bkz. Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

Bu adlandırma, Süryani ve Arap kaynaklarda rastlanan Beth Kardu ve Ba Karda ile neredeyse tamamen örtüşmektedir. Beth Kardu, Dicle ile Cudi Dağı arasında kalan topraklardan oluşur. Buradan çok uzak olmayan bir yerde, klasik yazarların Partya olarak adlandırdığı, Herodotos'a göre Ermeniler ve Partların Pers İmparatorluğu'nun 13. eyaletini kurdukları bölge yer alır. Bu anlatı, başlıca Kürt kollarından biri olan Botan'a bir göndermedir.

Bir başka ilginç isim, sessiz harf benzerliği nedeniyle Minorsky'nin Kürt sözcüğüyle ilişkilendirdiği Haldi'dir (Xaldi). Bu, Van Gölü civarında bir devlet halkın adıdır. M.Ö. 9. yüzyılda tarih sahnesine çıkan bu halk, M.Ö. 7. yüzyılda Ermenilerin bölgeye hakim olmasına dek önemli bir güç olmayı sürdürdüler. Güçlerinin zirvesindeyken, Ermenistan'ın ve kuzey Kürdistan'ın büyük bölümünü hakimiyetleri altına aldılar ve Asur İmparatorluğu'na karşı girdikleri savaşlarda çoğu kez başarılı oldular. Revandiz ve Uşnu arasında kalan ünlü Keleşin tepesindeki harabeler, bu halkın güneydeki sınırlarını gösterir.³⁴

Bir güç olarak tarih sahnesinden silinen Haldilerin* adları, Van Gölü'nün çevresindeki yerleşim birimlerinde yaşamıştır. Ahlat (Hilat), Çaldıran (Chaldiran), Çıldır (Chaldir) buna birer örnektir. Minorsky, Kafkasların kuzeyinde buna benzer durumların görüldüğünü belirtir. Nitekim Gürcüler "Kharthveli" (Savan dilinde "Khyard", Megrel dilinde "Khort-u") diye adlandırılır.³⁵

İster Sami ırkından olsun ister eski yerli halklardan olsun, Kardukların ya da Karduların bir zamanlar bugün Kürtlerin yaşadığı topraklarda yaşamış olması, bizi kaçınılmaz olarak, bu insanların aynı halk olduğu sonucuna götürür. Minorsky'e göre bu görüş, "20. yüzyılın başlarında bir aksiyom haline gelmiştir."³⁶

34 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

(*) Asur dilindeki adları Urartu'dur – ç.n.

35 Adontz, *Armenia v epokhu Iustiniana*, s. 398; aktaran Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

36 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Bu bölgede yaşayanlara verilen bir başka ad, Strabon'un Küçük Medya ve Persya'da (Fars) yerleştiklerinden bahsettiği Kyrti (Kürti) veya Kyrtioi'dir (Kürtioi). Kürtlerin bu iki bölgede yaşadığından Araplar da bahsetmiştir. Araplar, bu halkı Kurd ya da Akrad (tekil hali Kurdi) olarak adlandırmışlardır. Böylelikle Araplar ve Sasaniler aynı adı kullanmışlardır. Karname-i Artakhshir-i Papakan'da "Kurd" (çoğulu Kurdan) adına yer verilmiş, Kürt Kralı Madig, "Kurdan Şahı Madig" olarak nitelenmiştir.³⁷

Kürt sözcüğünün ilk zamanlardan beri "göçebe"nin eş anlamlısı olarak kullanıldığı gerçeğine dikkat çeken Minorsky, Arap tarihçi Hamza El- İsfahani'den şu alıntıyı yapar: "Deylemlileri 'Tabaristan'ın Kürtleri' diye adlandıran Persler, Arapları da 'Suristan'ın Kürtleri' diye adlandırırlar."³⁸ Buradan yola çıkan Minorsky, Kürtlerden bahseden Arap yazarların Kürt sözcüğünü Kürtçe konuşan halklarla sınırlamayıp İran'daki tüm göçebeler için kullandıkları sonucuna varır.

Çalışmasını Kurmanci lehçeleriyle sınırlayan Minorsky, büyük çeşitlilik gösteren Kurmancinin temelindeki birleştirici unsurlara işaret etmiştir. Bu birlik, değişik Kurmanci lehçeleri Farsça ya da kuzeybatı İran dillerinin çoğuyla karşılaştırıldığında şüpheyi yer bırakmayacak derecede belirgindir. Minorsky'e göre bu birlik, Kürtlerin dört bir yana dağılmadan önce, yakın cemaatler halinde yaşamış olmaları gereken zamanlarda gelişmiş olmalıdır. Kürtlerin kuzeybatı İran dillerinden birini konuştuğunu belirten Minorsky, bu dilin herşeyden önce Partların ve bir dereceye kadar Medlerin dili olduğuna inanır. Son tahlilde Minorsky, Medler ve Partların Kürt ırkının ve dilinin nitelik ve bileşiminin şekillenmesinde önemli bir rol oynadıkları sonucuna varır.³⁹

37 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114, ve Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 16.

38 Minorsky, "The Guran," *BSOAS*, XI, I. Bölüm (1945), s. 75.

39 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114. Karşılaştırma için bkz. Harmatta, "Studies in the language of the Iranian Tribes in South Russia," *Acta Orientalia* (Budapeşte), I (1951), s. 261-314.

Minorsky, İranlı unsurların Ortadoğu'ya ilk akınlarını gerçekleştirdikleri bilinen M.Ö. 9. yüzyıl için bölgedeki siyasal statükoyu tartışmıştır. Asurlular ve Urartular o dönemde ortaya çıkan ilk rakip güçlerdi. Doğudaki dağlık sınır boyunca durum şöyleydi: 1) Bu bölgelerde, Karkar, Ellipi gibi Pers olmayan halklar yaşıyordu. 2) Daha da doğuda bazı küçük güçlerin varlığı bilinmektedir. Urmiye Gölü'nün güneyindeki Parsus Krallığı, bunun doğusundaki Mannai Krallığı ve bu bölgenin doğusunda Medler bu güçler arasında sayılabilir. M.Ö. 7. yüzyılda, bölge göçebelerin beklenmedik akınlarıyla karıştı. Düşmanları Iskitlerden kaçan Kimmerler, Urartuların Van Krallığını istila ederek güney Kafkasya'yı ele geçirdiler ve bu, Asurluların doğuya doğru yayılmasını mümkün kıldı. Kimmerlerin gelişinden bir süre sonra, bu halkı takip eden Iskitler tarih sahnesine çıktı ve kısa bir süre Urmiye Gölü'nün güneyindeki Mannailer ve Medleri yönettiler. Iskit şeflerini katleden Medler, sonunda bölgede hakim güç olarak ortaya çıktılar. Med ülkesi artık bir ittifak kurup Asurluların çöküşüne sebep olacak saldırıları düzenleyecek kadar güçlüydü.* Asur gücünün çöküşü, Medlerin ve çeşitli İranlı veya İranlı olmayan halkların doldurmak için çaba harcadığı bir boşluk yarattı. Ancak, Ermenilerin sahneye çıkışı ve Van Gölü'nün kuzeyine yerleşmeleri, İranlıların gölün güneyine doğru yayılmasını engelledi.⁴⁰

Kürtler ve İslamın Yayılışı

Kürtler, Sasani dönemi boyunca güç ve nüfuz kazanmış görünmektedirler. Bu dönemin sonuna doğru, batı İran'ın dağlık sınır alanlarının büyük kısmına yayılmış ve bölgedeki güçlerini pekiştirmişlerdi. Kürtler sadece ilk Arap ordularının İran'a girmesini önleyen sınır bölgelerinin sahipleri olarak kalma-

(*) M.Ö. 612-605 yılları arasında birleşik Med-Babil güçleri Ninova kentini yıkıp Asur İmparatorluğu'na son verdiler – ç.n.

40 Minorsky, "Les Origines des Kurdes," *Actes du XXe Congres International des Orientalistes*, s. 147 vd.

miş, fetihler tamamlandıktan sonra da bu bölgelerde tehlikeli asiler olmaya devam etmişlerdir.

Kürtler, Arap fetihleriyle oluşan belirsizliklerden yararlanmışlardır. Kürtler hakkında en kayda değer bilgiyi ilk kez Arap yazarları vermektedir. Kürtlerin Araplara karşı başlangıçtaki şiddetli direnişi ve süregelen itaatsizlikleri, Arapların ilk dönem yazınında etkili olsa bile, bu zenginlik sadece Kürtlerin ilk dönem Arap işgalleri sırasında oynadıkları rolle açıklanamaz. Kürtlere dair bu zengin bilgiyi daha çok, geniş bir coğrafyada yer almış ülke ve halklara dair şaşırtıcı derecede doğru değerlendirmeler sağlamış olan, İslam uygarlığının entellektüel merakına borçluyuz.

İslamın İlk Dönemleri

Araplar M.S. 637'de (H.S. 16) Kuzey Irak'taki Takrit'i ve İran platosunun batı ucundaki Hulvan'ı (Halavan) ele geçirdiklerinde, Kürtlerle ilk kez karşı karşıya geldiler. Bundan üç yıl sonra, M.S. 640'da (H.S. 19) al-Zawzan'ın (Garzan; Irak'ın kuzey sınırında bir bölge) Kürt emirinin Araplara toprak vergisi (haraç) verdiği ve Arapların da onun görünüşteki otoritesine ses çıkarmadığı bilinmektedir. Buna karşın Kürtler, M.S. 639'da (H.S. 18), Pers ülkesinin güneyindeki Ahvaz'ın Persli valisi Hürmüzan'ın yardımına koştuklarında, Araplarla savaşmak zorunda kalmışlardır. M.S. 643'de (H.S. 22) Şehrezor bölgesi, Kürtlerle kanlı bir savaştan sonra Araplar tarafından ele geçirildi. Bu dönemde Kürtlerin birçok ayaklanmaya katıldığı belirtilir. Bu ayaklanmaların en önemlisi, Kürtlerin Persler ve Hristiyanlarla birlikte hareket ettiği, Fars'ta Ahvaz yakınlarında çıkan "al-Khirit" ayaklanmasıdır. Yine bu sıralarda, daha önce zorla müslümanlaştırılan Kürtlerin kitleler halinde yeni dinlerinden döndükleri belirtilir.⁴¹

Emevi Dönemi

Emevi halifesi Abdülmelik'in halifeligi sırasında Kürtler, Abdurrahman bin al-Aşas'ın çıkardığı büyük ayaklanmaya bilfiil

41 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

katıldılar. Abdurrahman'ın, M.S. 702'de (H.S. 83) Fars'daki Saburan Kürtleriyle ittifaka gittiği söylenir. M.S. 708'de (H.S. 90), Irak'ın Emevi Valisi Haccac, Fars'taki Kürtleri bölgede kargaşaya yol açtıkları gerekçesiyle cezalandırdı. M.S. 735'de (H.S. 129) Kürtler Emevilerin hanedan kavgalarına karıştılar ve Abdülmelik'i yenilgiye uğratacak olan II. Mervan'ın yanında yer aldılar.⁴²

Abbasi Dönemi

Ebu Müslim Horasani, İslam tarihinin en önemli olaylarından biri olan Abbasi hanedanlığının kuruluşunda önemli rol oynamış bir Kürttür. Abbasi-Ali kuvvetlerinin komutanı ve lideri olan Ebu Müslim Horasani, Emevi ordularını birçok savaşta bozguna uğratmış, Emevi Hanedanlığı'nın yıkılmasında büyük rol oynamış ve Kürt olmakla ünlenmiştir.

Abbasi hanedanlığının uzun tarihi boyunca Kürtler, yönetilmesi en güç halklardan biri olduklarını kanıtladılar. M.S. 764'de (H.S. 147) Ermenistan'ın Hazarlar tarafından işgal edilmesi, birçok Kürt isyanının fitilini ateşledi. El Mutasım'ın halifeliği sırasında, M.S. 835 (H.S. 225) yılında, el-Mavsil (Musul) bölgesinde, Cafer ibn Faharjis bir Kürt isyanı başlattı. 866 yılında el-Mavsilli Kürt isyancılar, Harici lider Musawir'in isyanına katıldı. Abbasi Halifeliğini çok güç duruma düşüren Zinc (zenci) ayaklanması sırasında Muhammed bin Abdullah bin Hazarmard önderliğinde Kürtler, isyancılara katıldı.* Harici lider Daysam bin İbrahim'in çıkardığı isyan sonucunda ise, çoğunluğu Kürt olan isyancılar M.S. 938 (H.S. 327) yılında Azerbaycan'ı ele geçirdi.

42 A.g.e.

(*) Afrika'dan getirilen zenci kölelerin ağır çalışma koşulları ve baskılara karşı M.S. 869 yılında Basra'da başlattıkları ve 14 yıl süren ayaklanma. Yoksul köylüler, göçebe aşiretler ve kentlerin yoksul alt tabakaları tarafından da desteklenen isyancılar, kısa zamanda Abadan, Huzistan ve Basra'yı ele geçirdiler, Ahvaz yöresinde güçlendiler. Ayaklanma sonucu köleler özgürlüklerine kavuştu. Kemal Burkay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*, Deng Yayınları, İstanbul, 1992.)

Kürt Hanedanlar

9., 10. ve 11. yüzyıllarda yerli Kürt hanedanların ortaya çıkışı, Doğu Halifeliğinin İran'daki topraklarında kendini gösteren daha genel bir fenomenin bir parçasıydı. Aniden yükselen ve büyüyen, Horasanlıları, Deylemlileri ve Kürtleri otorite sahibi kılan İran gücü/enerjisi, bütün yerel farklılıklara rağmen, aynı esin kaynaklarına ve aynı bileşime sahip bir model yarattı. Minorsky, İran'ın bu yeniden canlanış ve yükseliş dönemini, yerinde bir tanımlamayla "İranî fasıl" diye adlandırmaktadır. Minorsky'nin işaret ettiği gibi bu canlanış, İslam tarihinin önemli iki dönemi, Arap hakimiyetinin çöküşü ile Türk gücünün yükselişi arasındaki geçişe karşılık gelmekteydi.⁴³

Şeddadiler

Bu hanedan, Azerbaycan'ın Musafarid yöneticilerinin güçten düşmeleri üzerine, M.S. 951'de (H.S. 340) Muhammed bin Şaddad bin Kartag tarafından kuruldu. Şeddadiler, Kura ve Aras nehirlerince çevrelenen Doğu Transkafkasya topraklarında hüküm sürdüler. Şeddadilerin biri Gence'de, diğeri de Ermenistan'ın antik şehri Dvin'de (Arapçada Dabil) olmak üzere iki başkenti vardı. Şeddadilerin Gence kolunun on yöneticisi oldu. Bu hanedanın hükümdarlığına M.S. 1075'te (H.S. 468) Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından son verildi. Hanedanın başka bir kolu, yine Ermenistan'ın artık şehirlerinden biri olan Ani'de bir süre daha hüküm sürdü. Bu kolun yedi yöneticisi oldu ve bu yöneticiler M.S. 1072 ile 1199 arasında hüküm sürdüler.⁴⁴

Mervaniler

Kürt Mervani hanedanı, Hizan yakınlarındaki Behisni Dağlarının yerlilerinden Baz (ya da Badh, Ebu Abdullah el-Hüseyn bin Dustak el-Harbukti) tarafından kuruldu. Baz'ın yükse-

43 Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 109.

44 A.g.e., s. 1-104; ayrıca Ross, "Şeddad (ya da Şaddad)," *İslam Ansiklopedisi*, XI. cilt, s. 381-382.

lişi, Büveyhi emiri Adududdevle'nin M.S. 984 (H.S. 374) yılındaki ölümünden sonra Meyyafarkin (Silvan) şehrini zaptetmesiyle başlamıştı. Baz, Diyarbakır'ın diğer bölgeleriyle birlikte bu şehri de Büveyhilerden Samsaüddeve'ye ve Hemdanilerden Nasıruddevle'nin oğullarına karşı başarıyla korudu. Hemdanilerle yapılan bir savaş sırasında öldürülen Baz'ın yerini, anne tarafından kuzeni Ebu Ali el-Hüseyn bin Mervan aldı. Diyarbakır'a yerleşen Ebu Ali'nin ilk Mervan emiri olduğunu söyleyenler de vardır. Ebu Ali'nin egemenlik alanı Nusaybin, Cezire ve Tur Abdin'i içine alıyordu.

Bu hanedanın en başarılı üyesi, M.S. 1010 ile 1061 yılları arası neredeyse 53 yıl hüküm süren Nasıruddevle (Bağdat Halifesi El Kadir Billah tarafından verilen ve "devletin yardımcısı" anlamına gelen bir ünvan) Ebu Nasır Ehmed idi. Ebu Nasır Ehmed'in aydın ve adil bir hükümdar olduğu konusunda tarihçiler hemfikir görünmektedirler. Camiler, hastaneler ve köprüler yaptırdı. Şairlerin ve bilim adamlarının koruyucusu oldu. Beş yöneticisi olan Mervani hanedanı, M.S. 1083'te (H.S. 476) sona erdi.⁴⁵

Hasnaviler (Hasanveyh Devleti)

Bu hanedan, Barzıkani (Barzini) aşiretinin reisi Hasanveyh (Hasanoya) bin Hasan tarafından, Büveyh hükümdarı Rüküdevle ile yaptığı işbirliği sonucu M.S. 959 (H.S. 348) yılında kuruldu. Ancak Büveyhiler daha sonra, Kuzistan'dan Şehrezor'a dek uzanan geniş toprakları ellerinde tutan Hasnavilerin hükümrانlık alanlarına göz diktiler. Bu hanedanın beş prenslik bir ömrü oldu ve M.S. 1095'de hanedan son buldu.⁴⁶

Annaziler (Ben İnaz Devleti)

Bu hanedan, M.S. 991'den 1117'ye (H.S. 381-511) kadar hüküm sürdü. Ebu el-Fetih Muhammed bin Annaz tarafından

45 Amedroz, "The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin," *JRAS*, (Ocak 1903), s. 123-154; ayrıca Zettersteen, "Mervaniler," *İslam Ansiklopedisi*, VII. cilt, s. 780-81.

46 Minorsky, "Kürler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranfey.org>

kuruldu. Başkenti Hulwan olan Annaz Devleti, İran'la Irak arasındaki sınır bölgesinde yer aldı. Tarih sahnesinde yedi Annaz hükümdarı görüldü.⁴⁷

Eyyubiler

Eyyubiler, en büyük ve en ünlü Kürt hanedanıdır. "Haçlıların Selahaddin'i" diye bilinen Selahaddin Yusuf bin Eyyub bin Şadi tarafından kurulan hanedan, ismini Selahaddin'in babası Necmeddin Eyyub'dan alır. Tüm tarihçiler Eyyubi ailesinin tarihi ve kökenleri hakkında hemfikir gibidir. Dvin şehir halkından olan aile, önce şehrin eski yöneticileri olan Şeddadilerin hizmetine girmişti. Sonra Selahaddin'in dedesi Şadi bin Mervan'ın iki oğluyla (Esededdin Şêrgoh ve Necmeddin Eyyub) birlikte memleketi olan bu şehirden ayrılarak Bağdat'a gittiği söylenir. Selahaddin'in babası oradan Takrit'e geçmiş ve bu şehrin kumandanı olmuştur. Selahaddin, dedesinin Dvin'i terkedişinin yirminci yılında, M.S. 1137-1138'de (H.S. 532) Irak'taki Takrit'te doğmuştur.⁴⁸

Selahaddin'in babası ve amcası, meydana gelen bir olay sonrasında, onları Takrit'e çağıran Musul Atabeyi Nureddin Zengi'nin isteği üzerine Takrit'ten ayrıldılar. Zengi'nin adamı olarak Suriye'de geçirdiği uzun askerlik yıllarından sonra Selahaddin, Mısır'daki Fatımi halifesi El-Adıd'ın vezirliğini yapan amcası Şêrgoh'un ölümünden sonra amcasının yerine atandı.⁴⁹ El-Adıd'ın hastalığını bir fırsat olarak değerlendiren Selahaddin, ölmekte olan Halifenin devrildiğini ilan etti ve hutbenin Bağdat'taki Abbasi Halifesi adına okunmasını emretti. Bu darbe Selahaddin'i Mısır'da tek hakim güç yaparken, Mısır'ı da Bağdat'ın egemenlik sahasına dahil etti. Güçlenmek için uygun bir zemin oluşturan Selahaddin, Suriye'ye sefere

47 Minorsky, "Annaziler," *İslam Ansiklopedisi* (İngilizce yeni baskı).

48 Selahaddin'in ilk zamanları için bkz. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 107-157.

49 Selahaddin'in vezirliğe atanmasını, Hakkarili bir Kürt, Ziyauddin İsa sağlamıştır. A.g.e., s. 137-138.

çıkı ve Haçlıların egemenliğinde olmayan toprakların büyük bölümünde otoritesini kabul ettirdi. Bu dönem, Selahaddin'in kendini tüm Müslüman güçleri örgütleyip Haçlıların üzerine yürüyecek kadar kudretli hissettiği dönemdir. M.S. 1187'deki (H.S. 583) Hettin Savaşı, belki de Selahaddin'in başarılarının doruğa ulaştığı son nokta oldu. Haçlıların gücünü ve direncini kıran bu savaş, Kudüs'ün teslim alınmasına gidecek yolu açtı.⁵⁰ Selahaddin birkaç yıl sonra, M.S. 1193'de öldü. Ölümünden önce imparatorluğunu oğulları ve kardeşleri arasında paylaştırmıştı. Ancak, ölümünden kısa bir süre sonra aile içinde kavgalar patlak verdi. Kardeşi El-Malik El-Adil, Eyyubi ülkesinin büyük bölümünü hakimiyeti altına aldı, ancak toprakları oğulları arasında bölüştürerek Selahaddin'in yanlısını tekrarladı. El-Kamil Mısır'ı, El-Muazzam Şam'ı, El-Faiz de Irak'ı aldı. El-Faiz'in yerine önce kardeşi El-Avhad, sonra da El-Eşref geçti. Selahaddin'in torunlarının elinde yalnız Halep kaldı.⁵¹

Moğollar ve Kürtler

Moğol istilas, Türk istilasına nazaran daha az kalıcı etkiler bıraktıysa da, aniliği ve vahşi niteliği yüzünden Kürdistan'da çok daha büyük bir yıkım ve göç yaratmıştı. Moğollar daha Kürdistan'a ulaşmadan önce, Kürtlerin savaşçılığından haberdardılar. Büyük Han Münge'nin, Halifelik topraklarını işgal etmek üzere Batı Asya'ya gönderdiği kardeşi Hülagu Han'a verdiği talimat ilginçtir:

Hükmüne boyun eğenlere iyi davran! Asileri ez! Yoluna çıkan tüm kaleleri, surları yerle bir et...Turan'dan İran'a ilerle ve orayı aldıktan sonra Irak'a geç; Lorların ve Kürtlerin kökünü kazı, eşkıyalıklarıyla seyyahları her

50 Selahaddin'in ordusunun örgütlenmesi üzerine bir değerlendirme için bkz. Gibb, "The Armies of Saladin," *Cahiers d'histoire egyptienne*, III (Mayıs 1951), s. 304-320.

51 Eyyubi Hanedanlığı'nın etrafıca tartışıldığı bir kaynak için bkz. Cahen, "Eyyubiler," *İslam Ansiklopedisi*, IV; cilt, s. 424-429.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

daim tasalandıran kalelerini, Kardeh-Kuh ve Lembek-Ser'i yık...⁵²

Çeşitli kaynaklara göre Moğol istilası, Kürdistan'ın büyük bölümünün katliamlar ve göçler nedeniyle boşalmasına yola açan bir yıkımdır. Şehrezorlu çok sayıda aşiretin, Moğol istilası yüzünden Mısır'a gitmek üzere bölgeden ayrıldıkları belirtilir. Bu kaçış sırasında bazı Kürt aşiretler Batı Cezayir'e kadar gitmiştir. İbn Haldun'a göre, Laven ve Babin isimli iki Kürt aşireti Cezayir'e gelmiş ve buradaki halife El-Murtazi tarafından iyi karşılanmışlardır.⁵³

Moğol gücünün etkisini yitirmesi ve Safevilerin yükselmesi arasında kalan dönem, Kürt topraklarında iki Türkmen hanedanlığının, Akkoyunlularla Karakoyunluların* yükselişine ve düşüşüne tanık oldu. Yıkıcılıkta Moğol istilasına rakip olan Tımurlenk'in Batı seferi de bu döneme rastlar.⁵⁴

16. Yüzyıl Sonrasında Kürtler

Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarının Türkiye ve İran'da güç kazanmasının ardından, Kürtler ve ülkeleri bu iki güçlü devlet arasındaki mücadelenin odak noktası haline geldi. Kuzey Kürdistan'ın büyük bölümünü Türkmen hanedanlarından zorla almayı başaran Safeviler, elde ettikleri yerleri kısa bir süre sonra Osmanlılara bırakmaya mecbur oldular. 1514'deki Çaldıran Savaşı, Kürtler açısından çok önemli bir tarihe işaret eder. Osmanlı Devleti, Safevilerin yükselen gücünü kontrol etmeyi başardıysa da, bu gücü tamamıyla yok edememişti. Bu yenilgiyle Safeviler, Kürdistan'ın ellerinde kalan bölümünün

52 Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 37.

53 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1099.

(*) Sunni ortodoksluğun savunucusu Akkoyunlular ve aşırı Şiiğin savunucusu Karakoyunluların oluşturduğu aşiret birlikleri içinde Kürtler de vardı. Özellikle Karakoyunlular, Türkmen ve Kürt aşiretlerinin bir tür konfederasyonuydu. Kemal Burckay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*, Deng Yayınları, İstanbul, 1992).

54 A.g.e., ayrıca Minorsky, "Akkoyunlular," *İslam Ansiklopedisi*, I. cilt, s. 251-270.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranfey.org>

önemli bir kısmını da kaybettiler. Osmanlılarla İranlılar arasındaki savaş zaman zaman kesilse de üç yüzyıl boyunca sürdü. Sonuçta Kürtler, bu çekişmenin bedelini fazlasıyla ödedi. Sadece anavatanları mahvolmakla kalmadı, iki güce de zorunlu askerlik yapmak durumunda kaldılar.

Çaldıran Savaşı'ndan sonra Yavuz Sultan Selim'in Kürtlere karşı takındığı tavır, İran Şahı İsmail'inkiyle taban tabana zıttı. Şah İsmail, sadakatlerini göstermek için gelen 11 Kürt aşiret reisini hapsedtirmişti. Sonra da Kürtlerin başına Azerbaycan Türklerini yönetici olarak atamış ve Kürtleri ciddi bir şekilde dışlamıştı.⁵⁵ Öte yandan, Sultan Selim Kürtler konusunda daha fazla uzakgörüşlülük ve cömertlik gösterdi. Kürtlerin örgütlenmesine ve özerk beylikler halinde Osmanlı emperyal sistemine katılmasına razı oldu. Bunun için de Kürt devlet adamı İdris Bitlisi'ye güveniyordu. İdris Bitlisi'ye tanınan çok geniş yetkiler, M.S. 1515'de (H.S. 921) Sultan'ın çıkardığı bir fermanla açıkça belirtilmişti.⁵⁶

1639'da, Osmanlı ile İran arasındaki sınırı çizen Kasr-ı Şirin Anlaşması, Sultan 4. Murad ile Şah Safî arasında imzalandı.⁵⁷ Bu anlaşma, Kürdistan'ın iki ülke arasında bölünmesini ebedileştirdi.

Osmanlılarla Kürtler arasında Sultan I. Selim zamanında kurulmuş olan dostane ilişkiler, daha sonra bozulmaya başladı. Artık Perslerin gücünden çekinmeyen Osmanlı Devleti, Kürtlerin kaderlerini Osmanlılara bağlamalarını ve kendileriyle işbirliğine gitmeyi kabul etmelerini önemsemez olmuştu. 1650'den 1730'a kadar, Diyarbakır-Van arasındaki özerk Kürt beyliklerinin çoğu Osmanlılar tarafından ortadan kaldırıldı. Kürt beyliklerin ortadan kaldırılma süreci, ileride göreceğimiz gibi, 19. yüzyılın ortalarına doğru tamamlandı.

55 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

56 Bu fermanın tam metni için, bkz. Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 184-190. En arkada kaynakçaya.

57 Antlaşmanın önsözünün çevirisinin de bulunduğu ve karışık Türk-İran sınırı sorununun bir tartışmasının yer aldığı bir kaynak için, bkz. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 125-139.

Safevi hanedanının devrilmesi ve 1736'da Nadir Şah'ın zor yoluyla Pers ülkesinin başına geçmesi, Kürtler için yeni ve acı tecrübeler getirdi. Şah, Kürtleri büyük askeri seferlerde kullanıyordu. Ayrıca, Şah'ın Osmanlılarla girdiği savaşlar yüzünden Kürtler büyük yıkım ve can kaybına uğradılar. Nadir Şah'ın aldığı tedbirler arasında, İran'ın doğu sınırlarını Türkmen saldırılarına karşı koruma bahanesiyle binlerce Kürt ailesinin Horasan'a göç etmeye zorlanması da vardı.⁵⁸

Nadir Şah'm 1747'deki ölümünün ardından gelen karışıklık ve düzensizlik döneminde, başarılı bir Kürt lider olan Kerim Han Zend başa geçti ve yaklaşık otuz yıl boyunca İran'ı vekaleten yönetti. Tüm beyanlara göre Zend, aydın ve merhametli bir liderdi. Oldukça uzun süren hükümdarlığı (1750-1779) boyunca ülke, sefinin vahşiliği ve kan dökücülüğünün ardından çokça ihtiyaç duyduğu huzura kavuştu.⁵⁹ Onun halefi Lutufelihan oldukça talihsizdi; daha sonra Kacar Hanedanlığı'nı kuracak olan Ağa Muhammed Han'la uzun süre mücadele ettikten sonra bir yardımcısının ihanetine kurban gitti.⁶⁰

Kürtler bu ilk Kacar'ın hükümdarlığı altında selamete kavuşamadılar. Sert ve gaddar olan Han, tüm Zend aşiretini ve onlarla işbirliğine gidenleri katletmeye kalkıştı.⁶¹ Fakat Erdelan ve Mukri topraklarında yerli Kürt hükümdarlığına son veren Ağa Muhammed Han değil, halefi Nasreddin Şah oldu. Erdelan'ın yönetici ailesinin eski Şah'ın hısımları olması da sonucu etkileyememişti. Son Erdelan Prensi, 1865'de tekrar başa geçen Gulam (Xulam) Şah Han idi. Onun ölümünden sonra, terk ve en yaşlı akraba olmanın avantajını kullanan Nasreddin Şah, başa geçmesi gereken gerçek mirasçıları engelledi. Böylece, en eski Kürt beyliğinin siyasal varlığı da sona erdi.⁶² Baş-

58 Nadir Şah'ın kapsamlı bir biyografisi için bkz. Lockhart, *Nadir Shah*.

59 Brown, *A Year Amongst the Persians*, s. 94, 124. Nikitin, *Les Kurdes*, s. 178, 187.

60 Brown, *A Year Amongst the Persians*, s. 310 vd.; karşılaştırma için bkz. Nikitin, *Les Kurdes*, s. 169.

61 Huart and Lockhart, "Ağa Muhammed Han," *İslam Ansiklopedisi*, I. cilt, s. 148.

62 Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 218, 378-379.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranfey.org>

kenti Savac Bulak'tan (bugünkü Mahabad) Mukri ülkesini yöneten Baban Miris de, birkaç yıl sonra benzer bir kaderi paylaştı. Her iki beylik de Şeyh Ubeydullah'ın İran'a saldırmasının ardından ikincil bir konuma itildi.⁶³

Bu iki Kürt beyliğinin bastırılması, Pers ülkesinde garip bir biçimde çok az telaşa sebep oldu. Oysa ileride göreceğimiz gibi, benzer uygulamalar Türkiye'de çok farklı sonuçlara yol açmıştır.

Din

İslamiyetin Kürdistan'a gelişinden önce Kürtlerin çoğu muhtemelen Zerdüşti idi.⁶⁴ Bazıları pagan yaşantılarını sürdürürken, bazıları ise Hristiyanlığa ilgi duyuyorlardı. İleriki tartışmalarımızda da göreceğiniz gibi, Zerdüş, Hristiyan ve pagan inançları ve gelenekleri Kürtler arasında hâlâ yaygındır.

Hristiyanlık, Kürdistan'a İsa'dan sonraki ilk birkaç yüzyıl içinde girmiştir. Urfalı Mar Mari'nin (M.S. 226'da öldü), Şahgert'in "ağaçlara tapan ve bakırdan tasvire kurban kesen" kralını ve halkını Hristiyan olmaya ikna ettiği belirtilir.⁶⁵ Işo Yab'ın da, Cezire bölgesinin yakınlarındaki Şamanin'de, "Kürtlerin şeytana kurban kestikleri bir yerde" manastır yaptırdığı rivayet edilir.⁶⁶ Zaten Mar Saba (485'de öldü) tarafından Hristiyanlaştırılan Kürtlerin "güneşe tapanlar" diye nitelendiğini biliyoruz. H.S. 4. yüzyılda yaşamış olan Arap tarihçi el-Mesu-

63 Al-Kazi, "Studien aus dem Rechtsleben in Kurdistan," ZVR, XXII, III. Bölüm (1909), s. 345.

64 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114. Sir Mark Sykes, karşılaştığı birçok Kürt'ün kendisine İslamiyet öncesinde atalarının Zerdüş olduğunu söylediğini belirtir. Sykes, *The Caliph's Last Heritage* (Londra, 1915), s. 425. İsmaili ve Karma mezheplerinin İslam dünyasında yaygınlaşmasını değerlendiren ünlü bir İslam alimi, bu yeni fikirlerin "vahşi Kürtler ve Zerdüştilerin oğullarının" arasında hızlı bir şekilde kabul gördüğüne işaret etmiştir. Al-Baghdadi, *Al-Farq Bayn al-Firaaq*, der. A.S. Halkin, s. 141.

65 Hoffman, *Auszüge*, s. 270, karşılaştırma için bkz. Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1110.

66 A.g.e., s. 75.

di, Cudi Dağı civarında yaşayan dinsiz Kürtlerden bahseder.⁶⁷ *Pseudo Majriti*'nin (hicretten sonra yaklaşık 5. yüzyılda yazılmıştır.) yazarı, büyücü olmaya çalışan dönme bir Hristiyanın hikâyesini anlatmaktadır.⁶⁸

Günümüzde dahi, Hristiyanlığın bir zamanlar Kürtler arasında ne denli yaygın olduğunu kanıtlayan işaretler bulmak mümkündür. Çağdaş bir Kürt yazara göre, bazı Kürt aşiretleri hâlâ, pişirecekleri çörelere haç işareti yaparlar.⁶⁹ Wigram'ın ifadesine göre de, büyük bir göçebe aşiret Herekiler, yıllık göçleri sırasında aşiretin güvenliği için, içinde St. George'un başının bulunduğu varsayılan bir sandık taşırlar.⁷⁰ Nikitin de bu hikâyeyi doğrular ve Avdui ve Nisanai gibi diğer Kürt aşiretlerinin de benzer adetleri olduğunu ekler.⁷¹ Nikitin'e göre, Botan, Midyat, Sason ve diğer bölgelerdeki birçok aşiret, Hristiyan geçmişlerinin miraslarını hala hafızalarında saklarlar. Nikitin, Sason'daki Kürtlerin "haçı inkar edenler" diye anıldığını iddia eder.⁷²

Kürt dilinde yeni keşfedilen bir Hristiyan duasının başlangıç cümlesi, Kürtler arasında Hristiyanlığın ilk zamanlarına dair ilginç bir ışık tutar. Minorsky bu metni alıntılıyıp Fransızcaya çevirmiştir. Bu duanın bulunduğu el yazmasında 15. yüzyıla ait tarihler bulunsa da, Minorsky duanın kökeninin çok eskilere dayandığına inanır. Ona göre, dua muhtemelen Aras Nehri vadisinde konuşulan bir kuzey Kürt lehçesinde yazılmıştır.⁷³

67 Al-Masudi, *Muruj adh-Dhahab*, III, s. 254, alıntıl原因 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1110.

68 "Kürtlerin arasında Arap olmayan bir adam, Babil Şeyhi'ne gider ve ona 'Efendim, sizden bana sihir öğretmenizi istiyorum' der. Şeyh, 'Senin dinin ne?' diye sorar. Adam, 'Ben şimdi İsa'nın dinine inanıyorum' der." Bkz. *Pseudo-Majriti: Das Ziel des Weiser*, Ritter, s. 316.

69 Nuri, *Tarih Risha Nazhadi Kurd*, s. 117.

70 Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 162-163.

71 Nikitin, "Les Kurdes et la Christianisme," *Revue de L'histoire des Religions*, LXXXV, no. 3 (Mayıs- Temmuz 1992), s. 155.

72 A.g.e.

73 Minorsky'e göre bu el yazması, 1937 yılında Gürcü Profesör Abouladze tarafından Sovyet Ermenistan'ında Echmiadzen'deki Ermeni Patrikhanesi Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Minorsky'e göre, Timurlenk'in ünlü tarihçisi Mestoph-
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Kürtlerin İslamiyete geçiş süreci daha yavaş gelişen bir süreç olmuştur. Müslüman Araplarla ilk temasa geçen Kürtler (Fars, Hilvan, Şehrezor, Cezire, Diyarbakır gibi yerlerdeki aşiretler) bir yana bırakılırsa, daha iç kesimlerdeki Kürtler çoğunlukla eski Zerdüşti, Pagan ve Hristiyan inançlarını korumuşlardır. Hibriz Barosu'nda bulunan ilginç bir metinden çıkardığımız yargıya göre, Kürtlerin İslamiyete geçişi 13. yüzyılın başlarında dahi henüz tam anlamıyla gerçekleşmemiştir. Bu metin şöyledir:

Ve Arapların takvimine göre Hicretten sonra 602 (M.S. 1205) yılında, Media (Iran) Dağları'nda yerleşmiş bir Kürt kavmi olan Tirahayeler, İran ülkesinin altını üstüne getirdiler. İran birlikleri toparlanıp karşılarına dikildiğinde çıkan savaşta, İranlıların çoğunu öldürdüler. Bu dağlılar hala İslam inancını kabul etmemişler, bunun yerine ülkelerinin eski pagan inancını ve Mecusiliği benimsemişlerdi. Ellerine bir Müslüman esir düştüğünde, onu ağır işkenceler sonunda ölüme gönderirlerdi.⁷⁴

1596'da yazılan *Şerefname*'de, Pazuki aşireti, "Onların belli bir mezhebi yoktur. Dinin emirlerine uymakta, iyiyi tavsiye ve kötünden caydırmada müsamahakar davranmaktadırlar" diye tasvir edilir.⁷⁵ Aslında, 19. yüzyıla kadar gelen yakın tarihlerde dahi, Sason'un yüksek kesimlerinde yaşayan ve ne Müslüman,

lu Th. (1466'da öldü) himayesinde çoğaltılan bu el yazmalarının gerçekliğinden şüphe edilemez. Ermeni alfabesinde yazılmış dua, Latin alfabesindeki harflerle şöyledir: "P'ak'ej xode, p'ak'ej Zahm, p'ak'ej vemark, k'oy hati Xace esk'erma, rahmat-e-ma." İngilizce'ye şöyle çevrilebilir: "The pure [which is] also good, the pure [which is] also mighty, the pure [which is] immortal, [Thou] who came to the cross through [Thy] mercy and compassion for us." Türkçe'ye ise şöyle çevrilebilir: "Saf olan aynı zamanda iyidir, saf olan aynı zamanda herşeyi bilendir, saf olan ölümsüzdür. Sen çarmıha bize duyduğun şefkat ve merhamet için çıktın." [Minorsky], "Le Plus Ancien Texte Kurde," BCEEK, sayı 10 (1950), s. 8-10.

74 Hibriz Barosu (Bar Hebraeus), *The Chronography*, çeviren Budge, I, s. 362.

75 Şerephan, *Şerefname* (Kürt Tarihi), çev. M.Emin Bozarslan, Hasat Yayınları, 1990, İstanbul, s. 375.

ne Hristiyan, ne de Kızılbaş olan Balaki aşiretinin varlığı bilinmektedir.⁷⁶

Kürtler arasında sayısız mezhebin bulunması, Kürdistan'ın birçok bölgesinin yalıtılmış olmasına, ayrıca, Kürtlerin İslamı kabul ettiği erken dönemlerde bu kabulün sözde kalmasına ve dağlık bölgelerin farklı dini inançlara sahip olanların ve dinsizlerin barınabildiği yöreler olmasına bağlıdır. Kürdistan'daki değişik dini mezheplerine ilişkin kısa bir değerlendirme, Kürt halkları arasındaki değişik dinsel ve toplumsal akımları anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Yezidiler

Kökenleri, onca araştırmaya rağmen hâlâ bir giz olan Yezidilik garip bir mezheptir.⁷⁷ Yezidilerin dini, Zerdüştilik, Maniheizm, İslamiyet, Hristiyanlık, Yahudilik, Sebailik ve Şamanizmden alınmış öğeleri içeren eklektik bir dindir.

Yezidiler, dünyanın yedi melek tarafından yaratıldığına inanırlar. Dinlerindeki ana tema, Tanrı ile Melek Tavus (şeytan) arasındaki ikiliktir. Onlara göre, Tanrı dünyanın yaratıcısı olan fakat koruyucusu olmayan edilgen bir varlıktır. Melek Tavus, ilahi iradenin etkin yürütüm organıdır. Ruh göçüyle (transmigration) kutsallığa erişen Şeyh Adi'nin, Melek Tavus'un vekili olduğuna inanılır. Yaygın inanışın aksine, Yezidiler şeytana tapmazlar. Melek Tavus'u Tanrının gözünden düşen, fakat tövbe ettikten sonra Tanrının lütfuna mazhar olacak bir melek olarak görürler. Kötülüğün varlığına ve cehennemde cezalandırılmaya inanmazlar. Yezidiler, diğer tüm insanlardan tamamen farklı ve biricik olduklarına inanırlar. Diğer insanlar gibi Adem ve Havva'dan gelmediklerini, Adem'in dokuz ay boyunca bir kavanozda saklanan tohumundan olan oğlu Cebbar bin Şehid'den türediklerini iddia ederler.

76 Taylor, "Travels in Kurdistan," JRG5, XXXV (1865), s. 28-29.

77 Menzel, "Yezidiler," *İslam Ansiklopedisi*, XIII. cilt, s. 413-423 ve buradaki kaynakça; Damaluji, *al-Yazidiyyah*; Meier, "Der Name Der Yazidis," *Westöstliche Abhandlungen Rudolf Tschudi*, der. Meier, s. 244-257.

Yezidiler, 150 yıl öncesine kadar sayıca kalabalık ve güçlüydüler. Süreğen ve sistemli Osmanlı katliamları sayılarını iyice azalttı. Bugün 70 bin kadar Yezidi, Irak, Suriye, Türkiye ve Sovyetler Birliği'nde dağınık bir biçimde yaşamaktadırlar. Yezidilerin ruhani ve dünyevi liderleri, dinlerince kutsal sayılan Şeyh Adi türbesinin bulunduğu Musul'da ikamet eder.

Sarliler

Sarliler, Irak'ın Musul eyaletinde yaşayan ve tuhaf dini inançları olan bir başka mezheptir.⁷⁸ Tektanrıci oldukları, bazı peygamberlere biat ettikleri, ölümden sonraki hayata, kıyamete, cennet ve cehenneme inandıkları bilinir. Fakat ne oruç tutarlar ne de dua ederler. Cennetin anahtarını dinî liderlerinden alabileceklerine inanırlar. Düşmanları, Sarileri her ay yılı başında bir ayin düzenlemekle suçlarlar: Bu ayinde önce bir horoz kesildiği, bunun hep beraber yenilmesinin ardından ışıkların söndürülerek erkeklerle kadınların birlikte oldukları iddia edilir.

Kızılbaşlar

Aşırı bir Şii mezhebi Kızılbaşlık, Türkiye'de Muş'la Fırat'ın güneybatı dirseği arasında kalan ve Dersim yaylalarını da kapsayan bölgede yerleşmiştir.⁷⁹ "Kızılbaş," ortodoks Müslüman Türkler tarafından yakıştırılmış, hakaret içeren bir addır. Bu mezhebin üyeleri kendilerini "yol uşağı" diye adlandırırlar.

Kızılbaşlar Tanrının birliğine, mukadderatına, eşi ve benzeri olmadığına inanırlar. İsa'nın yeniden hayata döneceğine inan-salar da, onu sadece bir peygamber olarak nitelerler ve Ali'yi onunla özdeşleştirirler. Adem, İbrahim, Musa, İsa, Muham-med ve Ali'yi en yüce peygamberler olarak nitelerler. Fakat onlara göre Ali, Muhammed'den daha büyüktür. 12 imamın, farklı isimlerde 12 havari olduğuna inanırlar. Ali'nin oğulları Hasan ve Hüseyin'i, Aziz Peter ve Aziz Paul'la özdeşleştirirler.

78 Minorsky, "Sarliler," *İslam Ansiklopedisi*; ayrıca al-Ghulamî, *Baqayahal-Firaq*.

79 Kızılbaşların inanç ve ibadetlerine dair iyi bir tartışma için bkz. Molyneux-Se-el, "A Journey in Dersim," *GJ*, XLIV, no. 1 (Temmuz 1914), s. 49-68.

İncil'i (Yeni Ahit), Tevrat'ı (Eski Ahit) ve Kuran'ı kabul ederler. Dini bir kitapları yoktur. Öğütlerini dini ve dünyevi liderleri seyyitlerinden alırlar. Tüm seyyitler, dinlerinin kurucusu İmam Bekir'in soyundan geldiklerini iddia ederler. İmam Bekir'in, Ermeni bir papazın bakire kızından mucizevi bir şekilde doğduğuna inanırlar. Kızılbaşlar ağaçlara, kayalara ve diğer doğal nesnelere de değer atfederler. Her yılın Ocak ayının ilk gününde bir kutlama yaparlar. Bu kutlamada okunan dualardan sonra seyyit, "hak lokma" denilen bir ekmeği kutsar ve onu katılanlara dağıtır. Düşmanları, bu toplantılarda sefahat ayinlerinin gerçekleştirildiğini ileri sürerler.

Ehl-i Hak

Ehl-i Hak ismi "Allah adamları" anlamına gelir. Sıklıkla, "Ali Allahi" ya da "Ali'nin Mücahitleri" diye anılırlar da, bu nitelemeler yanıltıcıdır. Şüphesiz bu isimlerin kullanımı, aşırı Şii inançlarının yansımasıdır. Ehl-i Hak'ın temel ögesi, Tanrı'nın birbirini izleyen yedi suretinin olduğudur. Tanrı'nın bu yedi tecellisi ayrıntılandırılmış bir tabloda sıralanır. İlki, ezeli ve ebedi olmadan önce bir incirin içinde saklı olan ve dünyayı yaratan Havandagar'dır. İkincisi, Murtaza Ali'dir ve bu sıralama böyle devam eder. Fakat Ehl-i Hak için bu yedi tecelli içinde en önemlisi, Ehl-i Hak dininin kurucusu olan Sultan Şohak'tır.

Ehl-i Hak'a göre insanlar, iyiler ve kötüler olmak üzere ikiye ayrılır. İyiler sarı, kötüler kara kilden yaratılmışlardır. Ruhun bir vücuttan diğerine geçişi, inançlarının önemli bir parçasıdır. Ayinleri, farklı kaynaklardan ödünç alınmış birçok öge barındırır. Ehl-i Hak, Gnostik, Maniheizm, Zerdüştilik, Hinduizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'ten öğeler içeren eklektik bir dindir. Atalarından kalan pek çok pagan inancı bu insanlar arasında hâlâ yaşatılmaktadır. Fakat bu inanışlardan bazılarının heterodoks İslam ve Hristiyan doktrinleri aracılığıyla, örneğin İsmailizm ve Ermenistan'da kök salmış Thonra-ki veya Paulikan mezhepleri aracılığıyla, Ehl-i Hak içine dahil olmuş olmaları muhtemeldir.

Ehl-i Hak alt sınıfların dinidir. Göçebeler, köylüler, yoksul kentliler ve bu gibi insanlar arasında yaygındır. Mahşer gününde, Güney Kürdistan'daki Şehrezor yaylasında tüm Sultanların cezalandırılacağı inancı, ilginç Ehl-i Hak inançlarından biridir. Ehl-i Hak'ın mensupları esas olarak Batı İran'da, Guran ülkesinde ve Luristan'da yaşamaktadırlar. Yine de dağınık cemaatler halinde İran'da, Azerbaycan'da, Transkafkasya'da, Mazendaran'da, Horasan'da, Tharn'da ve Amedan'da da bulunurlar. Önemli Ehl-i Hak yerleşim merkezleri, Kakais adıyla bilindikleri Musul, Süleymaniye ve Kerkük bölgelerindedir.⁸⁰

Edebiyat

Kürt edebiyatının önemi ve içerik bakımından zenginliği, Avrupalı ve yerli Kürdologların süregelen araştırmaları sayesinde açığa çıkmıştır. Kürtlerin yazılı ve sözlü edebiyatı hakkındaki bilgimiz yakın zamanda esaslı bir değişime uğradı. Bu yöndeki gelişme hakkında bir fikir edinebilmek için Alexandre Jabbā'nın *Recueil de Notices et de Récits Kourdes* (St. Petersburg, 1860) adlı eseri ile Alaaddin Sajjadi'nin *Mejwe Edebe Kürdi* (Bağdat, 1952) adlı, yeni yayınlanan Kürt edebiyatı tarihini karşılaştırabiliriz. İlkinde sadece 8 şairden bahsedilirken, ikincisinde 24 şairden etraflıca bahsedilir ve 212 şairin adı verilir. Bugün bildiğimiz üzere çok zengin ve geniş olan Kürt folklorunun bir yüzyıldan daha uzun süre ihmal edilmiş olması deren bir çelişki içerir.

İlginçtir ki, Kürdistan'da bir hayli seyahat etmiş olan yazar Fraser'in, Kürtler arasında periler ve diğer doğaüstü varlıklara olan inancın herhangi bir kanıtını bulmak için yaptığı girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁸¹ Kürt folkloruna dair bugün

80 Detaylar için bkz. Minorsky, "Ehl-i Hak," *İslam Ansiklopedisi*, IV. cilt, s. 201-207, ayrıca Ivanow, *The Truth Worshippers of Kurdistan*. Irak'taki Kakaislerin en iyi tartışıldığı kaynak için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 182-201.

81 Fraser şöyle demektedir: "Fakat, bu Kürtlerin batıl inançlarına dair bilgilerimde büyük hayal kırıklığına uğradım; büyü, sihribazlık ve buna benzer meselelerle ilgileri varsa da, bu ilgi ya çok zayıftı ya da çok azını dışa vurdular. Böyle

elimizdeki materyal o denli çok ve zengindir ki, Nikitin, bir Sovyet Kürdoloğun bu bolluğu "hipertropi" (bir organın aşırı irileşmesi) şeklinde tasvir ettiğini aktarır.⁸² Sovyet bilimadamı, Kürtlerde yazılı edebiyat yerine bu tarz (sözlü) edebiyatın aşırı bir biçimde gelişmesini okuma-yazma bilmemekle ilişkilendirir. Kürtlerin neredeyse tamamı için geçerli olan okur-yazar olmama hali, bazı durumlarda, örneğin Yezidilerde, seçilmiş bir azınlık hariç herkesin uyması gereken dinsel bir zorunluluktur.

Kürdolojinin bu dalı üzerine bilgilerimizi, yayınlanmamış materyalleri son otuz yıl içinde açığa çıkaran birkaç yazara borçluyuz. Bu yazarlar arasında Nikitin, Prenses Süreyya, Celadet Ali Bedirhan, Kamran Ali Bedirhan, Roger Lescot, Ereb Shemelov ve yakın zamanda Eladin Secadi ile Thomas Bois'i sayabiliriz.

Kürt folklorü çok değişik biçimleriyle -hikâyeler, fabllar, masallar, epik ve lirik şiirler, atasözleri, anektodlar, büyüler ve bilmeceler- içerdiği temalar bakımından büyük bir çeşitlilik gösterir. Aşk, kahramanlık, savaş ve konukseverlik gözde konulardır. Tematik açıdan Kürt folkloru üç kategoriye ayrılabilir: 1) Kürtlerin kendi deneyimlerinin ürünü olanlar; 2) Orta Doğu'nun geleneginden miras kalan folklorik tabana dayananlar; ve 3) komşu halklardan alınan ve adapte edilenler.

Kürt folklor ve edebiyatının ana temalarına ilişkin kısa bir tanıtım, okuyucunun bu insanların kültürel mirasını anlamasına yardımcı olacaktır. Kürt hikâyelerinin, fabllarının ve masallarının önemli bir kısmı halen kaydedilmemiş olsa da, elimizdeki derlemeler hiç şüphesiz yeterince temsilidir. Kürt hikâye anlatıcılığı çoğunlukla basitlik ve mizah anlayışıyla karakterize edilmiştir. "Suto ve Tato'nun Hikâyesi"⁸³ gibi elimiz-

bir ülkede insan binlerce grotesk, batıl inanç bulacağını sanırdı. Ama tüm görünen, bu insanları uğursuz saatler ve kem gözün etkisi gibi kaba mefhumlarla, bir iş öncesi bir ya da iki kez aksırmak gibi şairane olmayan kazalardan kötülük beklemekle yetindikleridir." Fraser, *Travels*, I, 140-141.

82 Nikitin, "La Poésie Lyrique Kurde," *L'Ethnographie*, no. 45 (1947-1950), s. 39.

83 Nikitin ve Soane, "The Story of Suto and Tato," *BSOS*, III, I. Bölüm (1923), s. 69-106.

de bulunan bazı hikâyeler, anlatıcının kişisel yeteneklerini ortaya koyarak, temasındaki tüm zalimliğe rağmen canlı fakat ham bir mizah anlayışı gösterir. Bu, bir aşiretin diğeri tarafından ezilmesiyle ortaya çıkan kan davasının yarattığı güçlü bir tutkunun hikâyesidir. Kan davası zulüm, ihanet ve ümitsizce bir cesarete rağmen devam ettirilir. Nikitin'in işaret ettiği gibi, buna benzer çok az Kürt hikâyesi "Kürt kafa yapısının berrak bir resmini" yansıtır.⁸⁴

Dindar şeyh kılığındaki derbeder bir hırsızın bir azizin türbesini soymasıyla biten macerasını anlatan "Şeyh Süleyman",⁸⁵ dini sınıfa yönelik bir eleştiri ve en olmaması gereken durumda bile hırsızlığa yatkınlığın imalı bir ifadesidir. Cesur ve yaratıcı hırsıza göre, kutsal bir türbe de dahil hiçbir şey o kadar kutsal değildir. Hırsız, kendisinin ve belki de tüm hayranlarının vicdanını şu mizahi usavurum çerçevesinde rahatlatmaya çalışır: Eğer aziz gerçek bir azizse, bu dünyada yaşayanların dünyadaki mallara bir ölüden daha fazla ihtiyaç duyduğunu kesinlikle bilir; yok eğer gerçek bir aziz değilse, korkacak birşeyim yok.⁸⁶

"Hakkari Mîri Hasan Bey ve Bahar Kuşu'nun İyi Haberleri"⁸⁷ adlı hikâyede, saksâğan diğeri tüm göçmen kuşlardan daha fazla yüceltilir. Diğerlerinin aksine sadece iyi gün dostu değildir. Mîr'in sözleriyle:

Kirli saksâğan hep bizimledir, iyi günde, kötü günde... soğuğa aldırmayan güvenilir bir dost. Neşede ve kederde kaderimizi paylaşan dostumuzdur.⁸⁸

Bu hikâyede saksâğan, aşiret üyesinin aşiretine ve diğeri aşiret üyelerine olan derin bağlılığını simgeler. Saksâğan, Kürt

84 Nikitin, "Kurdish Stories from my Collection," BSOS, IV, I. Bölüm (1926), s. 121.

85 A.g.e., s. 126-128.

86 A.g.e., s. 128.

87 A.g.e., s. 132-133.

88 A.g.e.

edebiyatında makul ve mantıklı bir adamın simgesi görünümündedir.

“Horoz ve Tilki” fablı, aynı başlığı taşıyan bir Fars fablının değişik bir anlatımıdır.⁸⁹ Bu, Kürdistan’daki dinsel cemaatlerin oldukça saygın yöneticileri olan şeyhleri hedef alan din karşıtı bir fabldır. Bazı şeyhlerin ikiyüzlülüğünü ve açgözlülüğünü, üstü örtülü bir biçimde ve kurnaz bir mizahi dille anlatır. Seyit olduğunu yutturmaya çalışan tilki, bir horozu, bir “huppe”yi, bir kazı ve bir saksaganı, Mekke’ye hacca giderken kendisine eşlik etmeleri için kandırır. Saksagan dışında hepsi kör bir güvenle düzenbaz tilkinin kurbanı olurlar. Nikitin’e göre, horoz safdil ve fazlaca sömürülen köylüyü, “huppe” karlı bir saygınlık peşindeki işbilir bir aile babasını temsil ederken, kaz muhtemelen dalkavuklukla kolayca yola gelen aşiret mensubunu, saksagansa tilkinin sözlerine en ufak bir güven bile duymayan ve bu yüzden de ayakta kalabilen, bazen çevresince hor görülen zeki ve pratik bir adamı simgeler.

Dımdım Kale kuşatmasının türküsü, en ünlü Kürt ulusal destanlarından biridir. 1608 yılında Urmiye yakınlarındaki Dımdım kalesinde kuşatılmış bir avuç boyun eğmez Kürdün ümitsiz direnişini anlatır. Kuşatılan kalenin savunmasını yapan Kürt reisi Amir Han ve Bradost aşiretinden vefakâr dostları, Safevi Şahı I. Abbas’ın üstün güçlerine aylar boyunca direnmeyi başarırlar. Kaleyi savunanlar teker teker ölene dek dövüşmeye devam ederler.⁹⁰

Ulusal Kürt destanlarının en ünlüsü *Memê Alan*’dır. Kürtlerin tüm sözlü edebiyatı içinde, gerçek bir ulusal destan niteliği taşır. *Memê Alan* Kürt Dağı’ndan Urmiye Gölü’ne kadar her yerde bilinir. Destanın tek bir standart uyarlaması olmadığı burada belirtilmelidir. Uyarlamalar sadece bölgeden bölgeye değişmekle kalmaz, her Kürt ozanının (dengbêj) kendi uyarla-

89 Nikitin, “Un Sujet de Fable: Variantes Kurdes et Persanes,” *RETP*, III, no. 10 (1922), s. 129-140.

90 Fransızca metin için bkz. Aleksandr Jaba, *Recueil de Notices et Récits Kourdes*, s. 87-90. Jaba, Kürt şair Melayê Batê’nin bu olayı destanlaştıran bir şiir yazdığını belirtir.

ması vardır. *Memê Alan*, olayların tarihsel değil kurgusal olduğu, mucizenin büyük bir rol oynadığı tek Kürt destanıdır. Lescot, çok eskilere dayanan bu destanı Kürtlerin başka halklardan almış olabileceğini ileri sürmüştür. Lescot'un, bu efsane-nin Eleni (Elenler, Kafkaslarda yaşayan eski bir halk) kökenle-ri hakkındaki spekülasyonları bir hayli ilginçtir.⁹¹

Ulusal Kürt edebiyatını yaratmaya talip olan büyük Kürt ozanı Ehmedê Xani (Hani), muhteşem mesnevisi *Mem û Zin* için *Memê Alan* destanını temel alır. Xani, bu destanı yeniden düzenlerken, Pers ve Arap modellerini takip etmiş ve destana baştan sona İslami bir hava vermiştir.⁹²

Diğer halkların türküleri gibi, Kürt halk türküleri de bir ha-yat tarzının ve onunla beraber giden bir ruh halinin yansıması ve geleneksel hayat şeklinin ve faaliyetlerinin lirik dışı vu-rumlarıdır.⁹³ Belirli bir grup insan tarafından bestelenen, belir-li zamanlarda, belirli durumlarda söylenen şarkılardır. *Pehizok* (güz/payız türküleri), göçebeler yazlık yaylalardan (*zozan*) ovaya indiklerinde genç erkek ve kadınlarca söylenir. Dans ez-gileri, davul ve kavalla söylenen *dilok*'u ve dans eden gençlerce söylenen *belite*'yi içerir. *Berdolavi*'ler, çok renkli kilimler doku-nurken ağ makinelerinde çalışan genç kadınlarca söylenen şarkılardır. *Lori*'ler basitlikleri ve canlılıklarıyla ünlü ninniler-dir. *Lavik* ya da *lavij*, Kürtler arasında çok yaygın olan kısa şi-irlere verilen addır. Bu şiirlerde kahramanlıklar ve aşk hikâye-leri anlatılır.

Popüler halk hikâyelerini ve destanlarını ezberden anlatan saz şairlerini, ozanları yetiştiren okullar vardır. Bu ozanlara ku-

91 Lescot, kendi *Mamê Alan* uyarlamasını üç temel kaynağa dayandırmaktadır: Kürt ozan Mişo, Kürt yazar Sebri ve Suriye'de yayınlanan bir Kürt dergisi Ha-war. Bu konuda Celadet Ali Bedirhan'dan da önemli yardımlar almıştır. Les-cot, *Textes Kurdes*, II, *Mamê Alan*, s.iii-xxiii.

92 Xani'nin yazdığı *Mem û Zin*'in kısa öyküsü için bkz. Bois, "Coup d'Oeil sur la Littérature Kurde," *Al-Mashriq*, Mart-Nisan 1955. Ehmedê Xani *Mem û Zin*, İs-tanbul, 1968.

93 Kürt halk türkülerine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Bois, *L'Âme des Kur-des a la Lumière de Leur Folklore*.

zeybatı Kürdistan'da "dengbêj", güney Kürdistan'da ve Mukri ülkesinde "şair" denir. Okullarda, güzel sesli olduklarına inanılan öğrencilerler, zengin türkü, destan ve şiir repertuarlarını ezberlerler. Çoğunun okuma yazması olmadığı gibi, Kürt halk edebiyatı ürünlerinin büyük bir kısmı hâlâ yazılı değildir.⁹⁴

Şiir, yazılı Kürt edebiyatının en temel bölümünü oluşturur. Okur yazarlığın bu kadar düşük olduğu bir yerde bu çok doğaldır. Diğer meslektaşlarının, makale yazarının, eleştirmenin, oyun yazarının ve romancının aksine, şairin okur yazar ve kültürlü dinleyicilere gereksinimi yoktur. Hatırı sayılır bir zenginlik ve çeşitliliğe sahip olan Kürt şiiri, günümüz Kürt edebiyatının yeniden canlanması sayesinde diğer edebiyat biçimleriyle birlikte daha da gelişmiş ve genişlemiştir.

Kürt şairleri geleneksel olarak, romantik aşk ve yurtlarına bağlılık temalarıyla ilgilenmişlerdir. 17. yüzyıl şairi Ehmedê Xani ve 19. yüzyıl şairi Hacı Qadiri Koyi en büyük iki şair olarak anılırlar. Hakkari'nin yerlisi olan, Beyazıt'ta yaşamış ve ölmüş Ehmedê Xani, yukarıda bahsi geçen *Mem û Zin*'in yazarıdır. İranlılar için Firdevsi ne ifade ediyorsa, Kürtler için de Ehmedê Xani aynı şeyi ifade eder. Ayrıca, "Aqida İmanê" adlı dini bir şiirin ve *Nûbar* diye adlandırdığı, çocukların kullanımı için hazırlanmış kafiyeli Kürtçe-Arapça sözlüğün de yazarıdır.⁹⁵

Hacı Qadiri Koyi (1615-1892), yurtseverlik şiirleriyle ünlüdür ve bu yüzden Kürt milliyetçiliğinin babalarından biri olarak kabul edilir. Materyalist ve agnostik öğeler taşıyan bazı şiirleri, Kürt sol çevrelerinde ün kazanmasını sağlamıştır.⁹⁶

Kürdistan'da Çağdaş Kültürel Faaliyetler

Irak ve Suriye, Kürt kültürel faaliyetlerinin en önemli iki merkezidir. Politik iklim Türkiye'de benzer bir gelişmenin

94 Nikitin, "La Poésie Lyrique Kude," *LEthnographie*, no. 45, (1947-1950), s.51.

95 Ehmedê Xani'nin hayatı ve eserleri konusunda bkz. Eladin Secadi, *Mêjûy Edebi Kurdi* (Kürt Edebiyatı Tarihi), Bağdat, 1952, s. 189-213.

96 Eladin Secadi, *Mêjûy Edebi Kurdi* (Kürt Edebiyatı Tarihi), Bağdat, 1952, s. 9-10; Bois, "Coup d'Oeil sur la Littérature Kurde," *Revue al-Mashriq*, (Mart-Nisan 1955), s 210-211; ve Zeki, *Khulasat Tarikh al-Kurd*, s. 359-360.

aleyhinde etkili olurken, İran'da da kapsamının küçülmesine sebep olmuştur. Sovyet Ermenistan'ı ve Azerbaycan'da yaşayan Kürt cemaatlerinin küçüklüğüne rağmen Sovyetler Birliği, belirli politik nedenlerden dolayı ülkedeki Kürt kültürel faaliyetlerini denetlemek ve kamuya maalemtmek için elinden geleni yapmıştır. Umuyoruz ki, kısa bir inceleme, çağdaş Kürt kültürel faaliyetlerinin kapsamı ve doğası hakkında bir fikir vermede yardımcı olacaktır.

Irak

Önemli bir Kürt nüfusun yaşadığı Irak'ta kültürel faaliyetlerle, politik faaliyetlerin tersine, özellikle desteklenmeseler de izin verilmiştir. Geçen kırk yıl içinde, Farsça'nın Mukri lehçesine oldukça yakın olan Süleymaniye lehçesinde parlak bir kültürel hareket yeşermiştir. 1950'deki ölümüne dek, Hacı Tewfik Piremerd Kürdistan'daki en kayda değer edebi kişilik idi. Şair, hikâyeci ve gazeteci-yazar Hacı Tewfik, değişik ilgi alanları ve zor beğenirliğiyle çalışmalarında edebiyat, tarih ve politikayı kucaklar. Uzun edebiyat kariyeri süresince çok sayıda şiir, hikâye, makale ve bazı tercümeler üretti. Ehmedê Xani'nin büyük epik eseri *Mem û Zin*'i güney Kürdistan'ın edebiyat diline, Süleymaniye lehçesine aktarması en büyük başarısı olarak değerlendirilir.⁹⁷ Onu tanıyan herkesin sevdiği, ince bir mizah anlayışı olan, hünerli bir şairdi. Uzun yıllar boyunca Irak Kürdistan'ındaki önde gelen edebiyat magazini *Jin*'in editörlüğünü yaptı.⁹⁸

Edmonds tarafından Kürt *Caxton*'u* olarak adlandırılan, üretken ve gayretli Hüseyin Hüsni Mukriyani, uzun yıllar Erbil'de edebiyat ve tarih dergisi *Zari Kurmanji*'yi çıkardı. Çalışmaları

97 Ma'ruf Khaznidar, "Malhamat Mem û Zin," *ar-Risalah al-Jadidah*.

98 Edmonds, "A Bibliography of Southern Kurdish, 1937-1944," *JRCAS*, XXXII (Nisan 1945), s. 185-186; Bois, "Coup d'Oeil sur la Littérature Kurde," *Revue al-Mashriq*, (Mart-Nisan 1955), s. 218-219; Rajkowski, "A Visit to Southern Kurdistan," *GJ*, CVII, no. 3-4 (1946), s. 128.

(*) İlk İngiliz yayımcı olan William Caxton (1422-91), 1477-91 yılları arasında, sahibi olduğu Westminster matbaasında yaklaşık 80 kitap yayımladı - ç.n.

tahta kalıplarla, küçük el baskılarıyla çoğaltıldı.⁹⁹ Uzun bir süre Senatoda ve kabinede bakan olarak görev alan Albay Tevfik Vehbi, tarih, folklor, lugat ve din üzerine çalışmaları olan seçkin bir yazar olarak kabul edilir. Savaş sırasında Bağdat İngiliz Elçiliği'nce çıkarılan *Akhbar al-Harb* adlı dergide yer aldı. Bu dergi sade ve açıklayıcı düz yazı stiliyle ve yeni teknik sözcükleri Kürtçeye uyarlama çalışmalarıyla dikkat çekmektedir.¹⁰⁰ Irak'taki çağdaş Kürt şairlerinin en kabiliyetlisi Guran diye bilinen Allah Süleyman'dır. En önemli eseri *Buğuşt u Yadigar*'dır (Cennet ve Anımsama). "Kan Kırmızısı Gül" adlı gazeli, Dominiki Kürdolog Peder Bois tarafından, Shelley'nin *Tarlakuşuna Gazel* adlı eseriyle karşılaştırılır. Son yıllardaki Kürt edebi gelişmesinde en kayda değer çalışma ise Eladin Secadi tarafından yazılan *Kürt Edebiyat Tarihi*'dir (*Mêjûy Edebi Kurdi*). Bois, bu eseri "bilginin ve kültürün anıtı" olarak niteler.¹⁰¹

Suriye

Kürt edebiyat hareketi özel koşulların sonucudur. 1920'lerin başlarında ortaya çıkan bu hareket, varlığını olduğu kadar etki ve tadını da Türkiye'den gelen Kürt göçmenlere borçludur. Merkezi 1927'den itibaren Suriye'de bulunan Kürt ulusal-cı oluşumu Hoybun (bağımsızlık), Kürt edebiyatı ve siyasal hareketinin hem çekirdeği hem de ateşleyicisi oldu.

Süreya, Celadet ve Kamuran Bedirhan kardeşler, bu harekette lider kişilikler olarak öne çıkmışlardır. Kürt milliyetçi hareketinin önderliği dışında üçü de birçok dilde yazabilen yetenekli insanlardı. Suriye'deki edebiyat hareketinin öncülerinden Emir Celadet, kendi anadili için basit ve uygun bir Latin alfabesi tasarladı. Yönettiği iki yayında (*Hawar* ve *Ronahi*), Suriye'deki Kürtleri bu alfabeyi kullanmaya alıştırdı. Hem kendi

99 Edmonds, "A Bibliography of Southern Kurdish, 1937-1944," *JRCAS*, XXXII (Nisan 1945), s. 185.

100 *A.g.e.*, s. 187.

101 Bois, "Coup D'Oeil sur la Littérature Kurde," *Revue al-Mashriq*, (Mart-Nisan 1955), s. 219.

imzasıyla hem de takma ismiyle (Herikol Azizan), Kürtçe ve Fransızca çok sayıda edebiyat, lugat ve gramer çalışması yaptı.

Paris'te Doğu Dilleri Okulu'nda (Ecole des Langues Orientales) Kürtçe profesörü olan kardeşi Kamuran Bedirhan, zengin edebiyat ürünleri vermiştir. Kuran'ı çevirdiği gibi, Luke ve John'un İncillerini de Kürtçe'ye çevirdi. Elinizdeki çalışmanın yazıldığı sıralarda Fransızca-Kürtçe bir sözlüğün üzerinde çalıştığı belirtilmektedir. Bois'e göre, Kamuran Bedirhan en başta imgelerin ve mizahın şairidir.

Suriye'deki Kürt şairlerin en seçkini Cigerxwin'dir. Molla olmak için yetiştirilmişse de, edebiyat uğruna dinden vazgeçmiştir. Bois tarafından coşku dolu ve yurtsever diye nitelenen şiiri, toplumsal ve siyasal olaylarla ilgilidir.¹⁰²

Sovyetler Birliği

Sovyet Kürtleri arasında önde gelen edebiyat adamları arasında Wezirê Nadîrî, Atame Teir, Cesimê Celil ve Ereş Şemo sayılabilir. Şair ve öykücü Wezirê Nadîrî, Kürtlerin, Azerilerin, Ermenilerin içten dostluklarını söze; kolkhozların ve Sovyet yaşam tarzının yüceliğini dile dökerdi. "Büyük Stalin"e adanmış birkaç şiiri vardır. Atame Teir ve Cesimê Celil tercümandır. Atame Teir, Puşkin, Lermantov, Tolstoy ve Gorki'yi Kürtçe'ye çevirdi. Çok sayıda Rusça kitap yazan Ereş Şemo, en çok, Arapça'ya çevrilen *Kürt Çobanı* adlı biyografisiyle tanındı. Sovyetler Birliği'ndeki Kürt edebiyatı, esasen, ülkedeki diğer Müslüman toplulukların edebiyatına benzemektedir.¹⁰³

İran

İran'daki, Kürtçe edebiyat faaliyetleri pek etkili olamamıştır. Bu durumun bir nedeni cesaret kırıcı resmî uygulamalarken, diğer nedeni de Fars edebiyatının Kürtlere daima çekici gelmiş olmasıdır. İran'daki en önemli iki Kürt şair Hêmin ve Hejar, Mahabad Cumhuriyeti'nin kurucusu ve başkanı olan Kadı

102 A.g.e., s. 223-229.

103 A.g.e., s. 226-228.

Muhammed'in himayesi altındaydı. İran Eğitim Bakanlığı'nda çalışan Muhammed Mukri, Kürtçe türkülerden oluşan, bu türkülerin Farsça çevirilerini de içeren bir derleme yayımladı. Birkaç yıl önce de Şeyh Ayetullah Kürdistani, *Kürdistan'daki Kürtlerin Tarihi*'ni yayımladı.¹⁰⁴

104 A.g.e., s. 222-223.

İKİNCİ BÖLÜM KÜRTLERİN TOPLUMSAL ÖRGÜTLENMESİ

Aşiret Mensubu ve Aşiret Dışı Kürtler

Kürtler kabaca, aşiret mensubu ve aşiret dışı Kürtler olarak iki gruba ayrılabilir. Genellikle göçebe veya yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdüren ve hayvancılıkla geçinen ilk grup, savaşçı özellikleriyle de bilinir. Yerleşik nüfusun büyük kısmını oluşturan diğer grup ise köylülerdir.¹ Çoğu zaman aşiret dışı Kürtler sayıca aşiret mensubu Kürtlerden fazla da olsa, yönetici sınıfı aşiret mensubu Kürtler oluşturur.

Kürt halkının bu iki sınıfı arasındaki farklılıkları dile getiren ilk modern yazar olan Rich şunları söylemektedir:

Uzun süredir şüphelendiğim bir konu bugün otoriteler tarafından da doğrulanıyor. Kürdistan'daki köylüler, toprağı çok ender olarak işleyen aşiretlerden farklı bir ırka mensuptur ve köylüler asla asker olmazlar. Kürdistan'ın bu bölgesindeki aşiret Kürtleri, kendilerini "sipahi" veya asker Kürtler olarak adlandırırken; köylü

1 Minorsky, Strabo'nun, Kürtlerin atalarından sayılan Farslı Kyrtilerin (Kürti) arasında da tarımla uğraşanların varlığından bahsettiğini yazar. Bkz. Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114. Karşılaştırma için bkz. Driver, "Studies in Kurdish History," BSOS, II (1922).

Kürtler kendileri için “reaya” (rayah) veya köylü dışında ayırdedici adlar kullanmazlar. Bir aşiret mensubu, konuşmamızda (aşiretin) köylüleri kendi kullanımları için yaratılmış olarak gördüğünü ve Kürt çiftçilerinin koşullarının gerçekten çok çaresiz olduğunu anlatmıştı. Durumları Batı Hint adalarındaki siyah kölelerin durumuna benzeyen bu insanlar için daha da kötü olan, Kürt beylerinin hiçbirinin kendisine bağlı olan köylülerin berbat yaşam koşullarından utanç duymamasıdır.²

Bu gerçek, birçok yazarın, aşiret Kürtlerinin dağlardan inerek eski yerli nüfusa boyun eğdiren son fetih dalgasının temsilcileri olduğu sonucunu çıkarmasına sebep olmuştur. Bu problemi ilk kez tartışmaya açan Rich, “Bu insanların yörenin gerçek yerlileri olmayabileceklerini düşünürsek; dağlı vahşi aşiretler tarafından fethedilenler kimlerdi?”³ sorusunu ortaya atmıştır. Son araştırmalar da bu gözlemin geçerliliğini desteklemektedir. Minorsky’ye göre, “Yerleşik Kürtler, aşiret askerlerince istila edilen veya bu hakimiyeti komşularına karşı koruma sağlayan bir güvence olarak kabul eden eski nüfusun temsilcileridir.”⁴ Yaşadığımız yüzyılın başında “miskin” köylülerinin Hamavend aşiretine boyun eğmesini tartışan Barth’ın açıklamaları konuya ilginç bir ışık tutar.⁵

Kürtlerin kendine has bu bölünmesi (baskın aşiret grubu ile aşirete biat eden köylüler), Kürdistan’ın birçok bölgesinde görülür.⁶ Süleymaniye bölgesinde Caf ve Bilbas aşiretleri arasın-

2 Rich, *Residence*, I, s. 88-89.

3 A.g.e., s. 153.

4 Minorsky, “Kürtler,” *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114, II, s. 1150.

5 Barth, *Southern Kurdistan*, s.53 vd.

6 Aksini yönde çok sayıdaki kanıta rağmen, Savac Bulac’dan (bugünkü Mahabad) aydın bir hakim, büyük bir olasılıkla böyle bir bölünmenin Kürt halkının birliğine zarar vereceği kaygısını içinde barındıran bir yurtseverlik duygusuyla bu görüşe karşı çıkar. Bkz. Al-Kazi, “Studien aus dem Rechtsleben in Kurdistan,” ZVR, XXII, III. Bölüm (1909), s. 329.

da, köylü sınıfı “goran”⁷ adıyla bilinir. Soran, Bahdinan ve Hakkari’de köylüler için “kurmanci”⁸ adı kullanılırken, Hamavend’da bu ad “miskin”dir.⁹

- 7 Yaklaşık bir yüzyıl önce, Rich’in gözlemleri şu yöndedir: “Bilbaslar içinde, kendi adlarına hiçbir iş yapamayan, daha alt bir düzeyde görülen bağımlı bir grup, köylüler var. Herhangi bir aşirete mensup olmayan bu insanlara bütün Kürdistan’da rastlanabilir. Aşiret mensupları onları, “kelowspee” (beyaz başlıklılar), bazen de “goran” diye çağırıyor. Bu son isim Sinna halkının gerçek adıdır ve aşiret mensupları bu ismi özellikle ürkek insanlar için aşağılayıcı bir tarzda kullanıyor.” Bkz. Rich, *Residence*, I, s. 153-154. Burada, “goran” sözcüğünün her zaman astlık ifade etmediği belirtilmelidir. Kürt tarihçisi Şerefhan (Şerefname, Arapça metinde s. 29), “Goran”ı Kürt halkının dört ana kolundan biri olarak tanımlar. “Goran” aynı zamanda, Kirmanşah-Bağdat yolunun iki yanında da uzanan, Kerind-Zohab bölgesinde yaşayan güçlü bir aşiretler konfederasyonunun da adıdır. Goranların 10. yüzyıl civarında ortaya çıkmış, savaşçı bir aşiret olduğunu söyleyen Minorsky, bu aşirete verilen ad ile köylü nüfusa yakıştırılan ad arasında doğrudan bir bağlantı olmadığını düşünür. “Goran” sözcüğünün kökeni ve kullanımı üzerine doyurucu bir tartışma için bkz. Minorsky, “The Guran,” BSOAS, I. Bölüm (1943), s. 75-103.
- 8 Erbil bölgesindeki Suran aşiretleri arasında “kurmanci”nin konumu için bkz. Edmonds, “A Bibliography of Southern Kurdish, 1920-1936,” JRCAS, XXIV (Temmuz 1937), s. 488; Musul bölgesindeki Bahdinan aşiretleri arasındaki konumları için bkz. Damaluji, *Bahdinan*, s. 123. Oramar-Hakkari bölgesine ait bir öyküde “kurmanci”ye yapılan atıf, bu kişilerin Kürdistan’ın bu yöresindeki daha aşağı konumlarının göstergesidir. Nikitin ve Soane, “The Tale of Suto and Tato,” BSOAS, III (1923), çeviride s. 82, ana metinde s. 103.
- 9 Bu sözcüğün kökeni antik çağa kadar uzanır. Hammurabi kanunlarında geçen bu sözcük, kölelik ve tam yurttaşlık arasında bir konuma sahip insanları tanımlamak için kullanılmıştır. L.W. King’e göre bu, yönetici soydan olmayan özgür insanlar için kullanılan bir terimdir. Asurcada “muskenu” yoksul anlamını taşır. Bu sözcük aynı anlamıyla Aramic dilinde “meskin”, İbranicede “miskin”, kuzeyde kullanılan Arapçada “miskin” veya “maskin”, güneyde kullanılan Arapçada ve Habeş dilinde “meskin” olarak yer alır. Arapçadan İtalyancaya “mescina”, Fransızcaya “mesquin” olarak geçmiştir. Bu sözcük hem Kuran’da hem de hadislerde geçmektedir. İslam bilginleri kesin anlamı üzerine görüş birliğine varamamışlardır. Malikiler sözcüğe “en çok muhtaç olan” anlamını verirken, Şafiler bu sözcüğü “muhtaç fakat yoksul olmayan” şeklinde yorumlamışlardır. Arapçada “aciz” veya “sefil” anlamına da gelir. Buhl, “Miskin,” *İslam Ansiklopedisi*, VIII. cilt, s. 373. Hamavend bölgesindeki “miskin” köylülerinin durumunun tartışıldığı bir kaynak için bkz. Barth, *Southern Kurdistan*, s.53-59.

Aşiret Örgütlenmesi ve Kurumlar

Aşiret Birimleri

Aşiret, Klan ve Sülale

Kürt aşiretlerinin birimlerini tanımlamakta terimsel bir karmaşa yaşandığı gözlenmektedir. Bu karmaşanın bir sebebi bu terimlerin tamamının bütün Kürdistan'da genel bir kullanıma sahip olmaması, diğeri de terimlerin bizzat Kürt aşiretleri tarafından belirsiz ve değişken anlamlarda kullanılmasıdır.¹⁰ Rastgele seçilen birkaç örnek kullanılan terminolojinin karmaşık yapısını göstermeye yeter.

Revandiz bölgesindeki Balık (Belki) aşiretinde, alışılmış antropolojik sınıflandırma olan aşiret, klan ve sülale için sırasıyla "aşiret", "taifa" (taife) ve "tira" sözcükleri kullanılmaktadır.¹¹ Aynı sınıflandırma için İran Kürdistanındaki Senjabi aşiretinde kullanılan sözcükler ise "il", "tira" ve "taifa"dır.¹² Irak-Türk sınırında yaşayan Oramar ve Rikan aşiretlerinin kullandığı sözcükler "aşiret", "ocak" ve "mala" iken,¹³ Irak Kürdistanının güneyindeki Caf aşireti sınıflandırmayı "aşiret", "tira" ve "hoz"¹⁴ terimleriyle yapmaktadır.

Terminolojideki yerel farklılıklara rağmen aşiret örgütlenmesinin tüm Kürdistan'da benzer bir yapı sergilediği gerçeğini de göz önüne alarak, bu araştırmanın sahasını, Barth'ın yetkin bir biçimde incelediği Irak Kürdistanının güneyindeki Caf Konfederasyonu ile sınırladık. Barth'a göre Caf aşireti, birkaç "tira"ya (klana) bölünmüştür ve bu "tira"lar "hoz" denilen çok sayıda toplumsal birime sahiptir. Büyük bir soy birliği sayılabilecek "tira", temel siyasal grup ve toprağın sahibi olan

10 Bu terimlerin Kürt aşiretleri tarafından esnek bir biçimde kullanımına örnekler için bkz. Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 14 ve Barth, *Southern Kurdistan*, s. 37.

11 Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 13-14.

12 Mukri, *Ashâyare Kord*, I, s.58-106 ve diğer bölümlerde.

13 Nikitin ve Soane, "The Tale of Suto and Tato," BSOAS, III (1923) s. 68-106.

14 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 35-38.

birimdir.¹⁵ Öte yandan “hoz”, sadece aynı atadan gelen erkeklerle tanımlanmış bir nesil birliği olan sülaleyi temsil eder. Yani aşiretteki Hoz-i-Keka Hema grubu, Keka Hema adındaki adamın sülalesidir. Fakat aynı atadan gelen kuşakları belirten isim kalıpları sadece “hoz”lara özgü değildir. Örneğin, Jarweiz’in evi ya da ailesi anlamına gelen Hoz-i-Jarweiz bir “tira” isimidir. Bunun nedeninin bu birimin siyasal bir grup olarak örgütlenmiş olması belirtilmelidir.¹⁶

Barth’ın kitabında, bir “tira”nın bir kolunun ayrılıp yeni bir grup oluşturma süreci anlatılmaktadır. Yeni grup nesil birliğini sürdürmeye devam ederken kendi farklılığını ve bağımsızlığını da ortaya koyar. Örneğin, Şeyh İsmail “tira”sının bir kolu olan Benajutlar böyle bir gruptur. Öte yandan bir “tira”lar birliği olan Şetri, “bir atanın oğulları” olarak tamamen eşitlikle belirlenmiş bir ortaklıktır. Bu “tira”lar büyük ölçüde siyasal işbirliği içindedirler. Savaş gibi önemli kararlar alma aşamasında, farklı “tira”ların liderleri bir konsey oluştururlar. Kararların tartışılarak alındığı bu konseyin hiçbir resmî yaptırım gücü yoktur.¹⁷

“Khel,” ekonomik amaçlarla örgütlenmiş bir aşiret birimidir. Hem ekonomik bağlarla hem de soy bağlarıyla oluşmuştur ve “tira”nın bir alt bölümüdür.¹⁸ Otlakları ortaklaşa kullanan bir “tira” genellikle tek birim halinde konaklamaz. Aynı “tira”ya ait her konaklama birimi, bir “khel” olarak adlandırılır. Büyüklüğü ve bileşimi farklı olabilen bu konaklama grupları, aslında bir soy birliğidir. Grubun lideri, etkili kişiliği ve saygınlığından dolayı seçilmiş ve yetki tanınmış bir yaşlıdır. Bir “khel”de her biri ayrı çadırda oturan 23 ile 30 arası hane bulunur. Hayvanlar yaklaşık 500 başlık sürüler halinde, çobanlar tarafından güdülmektedir. Bir “khel” içindeki hanelerin mal varlığı çok farklı olabilir. Kimi hanelerin sadece 50 baş hayvanı varken, kimilerinin 2,000

15 A.g.e., s. 36. Barth, babadan oğula geçen her “tira”nın bir şef ya da reis tarafından yönetildiğini ve bu grupların otlaklar ve konaklama yerlerinde geleneksel haklara sahip olduklarını belirtmektedir. A.g.e., s. 37.

16 A.g.e.

17 A.g.e., s. 37-38.

18 A.g.e., s. 38.

baş hayvan sahibi olduğu görülebilir. Bir kişinin hayvan sayısı güdülecek bir sürü oluşturmaya yetmediği takdirde, kan bağı ilişkilerine dayanarak baba, kardeş veya diğer akrabaların hayvanlarıyla karma bir sürü oluşturulur. Aşiret üyesi olmayan kiralık çobanlar, işçiler ve diğer bireyler de “khel”e dahil olabilirler. Genellikle yoksul akrabalar bu yolla sömürülmektedir.¹⁹

Güney Kürdistan’da “khel”in yapısı, Orta ve Kuzey Kürdistan’daki “oba” ile benzer görünmektedir.²⁰ Nikitin’e göre, bir obadaki hayvan sayısı 500 ile 1,000 arasında değişirken, hane sayısı 8 ile 15 çadır civarındadır. Güney Kürdistan’da “oba”yı oluşturan çadır sayısının 15-20 civarında olduğunu söyleyen Nikitin, böyle bir “oba”nın sahip olduğu hayvan sayısının 1,000-2,000 baş arasında değişebildiğini belirtmektedir.²¹

Aşirette Liderlik

Tıra Liderleri

“Tıra” liderliği babadan oğula geçer ve bu kişi “reis” veya “ağz” ünvanını taşır. “Reis” veya “ağa” sınıfı, “tıra”nın soylular sınıfıdır. Öte yandan, liderler ile tira üyeleri arasında güçlü bir kan bağı da bulunmaktadır. Farklı “tira”ların soylu kesimleri arasında evlilik nispeten az rastlanan bir durumdur. Kuzenler arası evlilik ilkesine dayalı içevlilik (endogami), tıraların soylu ailelerinin uyduğu bir kural görünümündedir. Aile dışı (egzogamik) evlilikler enderdir ve genellikle “tıra”nın lideri ile aynı “tıra”nın avam ancak varlıklı bir üyesi arasında gerçekleşir. Elbette bu tür bağlar liderin kendi klanı içinde durumunu güçlendirmesini sağlamaktadır.²²

19 A.g.e.

20 Gariptir ki, ne “khel”i inceleyen Barth ne de oba hakkında yazan Nikitin iki birim arasındaki özdeşliği tanımlamamıştır. İki terime de değinen Leach, göçebeler arasındaki “khel”in yerleşik aşiretlerdeki “taifa”ya karşılık geldiğini söylemektedir. Leach ayrıca, “belli bir yerdeki küçük çadır yerleşimi” olan “hoba”nın (oba) yerleşik aşiretlerdeki “gund” (köy) birimlerini temsil ettiğini de belirtmektedir. Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 26-27.

21 Oba ve önemi üzerine detaylı bir araştırma için bkz. Nikitin, *Les Kurdes*, s. 148 vd.

22 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 40.

Caf'ın liderleri Beyzade ailesindendir.²³ Barth, normalde bir aile veya bir "hoz" olarak daha doğru bir biçimde tanımlanabilecek bu liderlerin kendi başına bir "tira" oluşturduğunu belirtir. Beyzade üç dala ayrılır: Kaykoşro Beyi, Behram Beyi ve Welled Beyi. Kaykoşro ve Behram beylerinin soyu yedi kuşak öncesinde Zahir Bey'e dayanırken, Welled Beyi'nin kökeni daha gerilere kadar gider. Tüm Beyzade grubu bugün, sahip oldukları topraklardan uzakta, yerleşik bir yaşam sürmektedirler. Bu grupların Caf'ın göçebe kesimleriyle bağlantıları açık değildir ve açıklanması oldukça zordur.²⁴

Caf Beyzadelerinde "piştmal" (evin çevresi) diye bilinen özel bir kurum bulunmaktadır. "Piştmal", Beyzade'nin değişik "tira"lar üzerindeki kontrol gücünü arttıran bir kurumdur ve Caf'daki bütün "tira"lardan katılan erkeklerden oluşur. Görevleri, beyi veya en tepedeki lideri korumak ve onun evinde çeşitli hizmetler görmektir. Barth, biçim ve işlevi açısından bu kurumu Vikinglerdeki "hird"e benzetir. "Piştmal"ın tüm "tira"lardan devşirilmiş olması, daha disiplinli olmalarını, ihtilaf ve kan davalarına karşı bir güvence oluşturmalarını sağlamaktadır.²⁵

Siyasal Kavram ve Uygulamalar

Elimizde Kürtlerin siyasi kavram ve uygulamalarını içeren birçok değerli bilgi bulunmaktadır. Eksik de olsa bu bilgiler, Kürtlerin siyasi düşünüş biçimlerine önemli bir açıklık getirirler. Bağımsız Kürt siyasi sistemi, hiçbir zaman aşiret düzeyinin ötesine geçememişti. Devlet kurmayı başaran Kürt lider-

23 Al-Azzawi bir aile adetine dayanarak, Caf Beyzadelerinin Ali soyundan geldiğini iddia eder. Bu Beyzadeler kendi köklerini, Caf bölgesindekiler de dahil olmak üzere seyitlerin çoğunun kökenlerini dayandırdığı, Cevanrud yakınlarındaki Şehu Dağı'ndan Pir Hıdır'a kadar uzatırlar. Bu, önceden şeyh olan atalarının sonradan seküler beyler olduğunu gösterir. Bkz. Al- Azzawi, *Asha'ir al-Iraq*, II, s. 31.

24 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 41.

25 A.g.e.

leri, Kürt siyasal örgütlenme modelleri yerine İslami modellerini benimsediler. Sonuçta aşiret kurumları, en üst seviyedeki Kürt siyasal kurumları haline geldiler. Farklı yönetimlerin (Türk, Pers, Irak, Suriye ve Rusya) Kürdistan'daki etkilerinin aşiretlerin halen sürmekte olan dağılma süreciyle birleşmesi, sonunda Kürt siyasal kurumlarının ortadan kalkmasına yol açacak gibi görünmektedir. Bu kurumlara ilişkin çalışmalara atfedilen özel önemin nedeni, bu çalışmaların Kürdistan'ın geleceğindeki siyasal yönelimlere ışık tutma olasılığıdır.

Kürt aşiret kurumlarının özellikleri, önemli aşiret işlerini görüşüp kararlar alan, reislerin seçiminde genellikle belirleyici bir rol oynayan ilkeleri belirleyen, aşiret üyeleriyle aşiret reisi arasındaki ilişkileri düzenleyen tartışma yapılarında yansımaları bulur. Buna dair en ilginç ve önemli değerlendirmelerden biri, Rich'in Büyük Bilbas Konfederasyonu'nda kamu işlerinin yürütülmesini anlattığı şu paragraftır:

Bilbas milletini oluşturan herkesin, en sıradan birinin bile, kamu işlerinde bir söz hakkı vardır. Onlarla bir iş görüşürken, aniden herhangi biri söz alır ve "bu işte yokum" der ve bu, işin o anda bozulmasına yeter.²⁶

Rich, örnek olarak, aşiretiyle Süleymaniyeli Baban Emirliğiyle aradaki düşmanlığa son vermek için bulunan yola karşı çıkan bir Bilbas aşireti üyesinin hikâyesini anlatır. Buna göre; her iki tarafın temsilcilerinin katıldığı bir toplantıda, Baban emirinin kardeşi Bilbas aşiretinde rehin tutulurken Bilbas aşiret reisinin Baban emiriyle görüşmek üzere Süleymaniye'ye gitmesi konusunda diğer bütün Bilbas aşiret üyeleri görüş birliğine varmışken, tatmin olmayan bu aşiret üyesinin muhalefeti nedeniyle başka bir yol bulunmuştur.²⁷ Bu, her Bilbas aşiret üyesinin "hür veto" hakkı olduğunu gösterir.

Değişik birçok yazar, Kürt aşiret meselelerinde meclislerin önemini vurgulamışlardır. Nikitin de, reise yaşlılar meclisinin

26 Rich, *Residence*, I, s. 150.

27 A.g.e.

yardımcı olduğunu ifade eder. Meclisin işlevi, uyuşmazlıkları çözmek ve aşiret töresine göre adaleti sağlamaktır.²⁸ Savaş, kan davalarının bitirilmesi, çalınan malların sahiplerine iade edilmesi gibi sorunları, kız kaçırma, hayvan otlatma ve sulama hakları gibi anlaşmazlıklarda arabuluculuk, meclisin işleri arasındadır. Meclislerin verdiği en ağır cezalardan biri, aşiret dışına sürgündür.²⁹

Barth, Caf Konfederasyonu'nun Şatri "tira"larında meclis toplantılarına dair ilginç bir uygulamadan bahseder. Değişik "tira"ların reisleri, içlerinden herhangi birinin diğerleri üzerinde üstünlük sağlamasını engellemek için, bir reisininki yerine zengin bir aşiret üyesinin çadırında toplanmaktadır.³⁰

Yaşlılar meclisinin veya tüm halkın dillendirdiği topluluk iradesi, aşiret reislerinin haleflerinin saptanmasında çoğunlukla belirleyicidir. Büyük oğlun babasının yerini alması olağansa da, böyle bir öncelik hakkı Kürtler arasında kesinkes uyulan bir kural değildir. Rich, Bilbasların halefi belirlemesini şöyle aktarır:

Bir reis öldüğü zaman, aşiretin rızasıyla, ailesinin en iyisi veya en cesuru onun yerini alır. En büyük oğlu acizse, kardeşlerden en iyisi başa geçer.³¹

Caflardaki durum da özünde aynıdır. Rich şu bilgileri verir: "Reis öldüğünde oğlu genç ise başa geçmez, çünkü aşiret asla bir delikanlı tarafından yönetilemez. Böyle bir durumda reisin boşluğu, kardeşi veya amcası tarafından doldurulur."³² Hakkarî Emirliği'nde reisliğe kimin geçeceği aşiret meclisince belirle-

28 Nikitin, "Problème Kurde," *Politique Etrangère*, XI, no. 3 (Temmuz 1946), s. 254. Karşılaştırma için bkz. Rich, *Residence*, I, s. 152. Rich, aynı işlevleri Bilbas ve Caf aşiretlerindeki yaşlılar meclisine atfeder.

29 Nikitin, "Problème Kurde," *Politique Etrangère*, XI, no. 3 (Temmuz 1946), s. 254. Ayrıca bkz. Nikitin, "La Feodalité Kurde," *RMM*, LX (1925), s. 4.

30 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 38.

31 Rich, *Residence*, I, s. 152.

32 A.g.e., s. 112.

nir. Meclis üyeleri, farklı bir yöntemle başvurarak uygun olmayan adayları elerler. Soane şunları söylemektedir:

Hanların haleflerinin belirlenmesinde merak uyandıran bir adet anlauldu bana. Haleflik babadan oğula geçer, fakat eğer halefin uygunluğundan şüphe duyulursa ileri gelenler toplanır. Eğer tartışmalardan sonra adayın göreve uygun olmadığına karar verilirse, önüne bir çift ayakkabı konur ve ayakkabıları giyip odayı terk etmesi beklenir. Böylece bir sonraki adayın başa geçmesine olanak tanınır. Azledilen hanın toprakları ve mülkleri elinden alınmaz.³³

Kürdistan'ın en az bir bölgesinde, aşiret reisliği herkesin katıldığı bir seçimle belirlenen bir mevki görünümündedir. Dr. Kamuran Bedirhan şöyle yazar: "Kürtlerin siyasal hayatında, Şırnak bölgesinde reislerin halk tarafından seçildiği bir cumhuriyet bile olmuştur."³⁴

Çok sayıda yazar Kürtlerle reisleri arasındaki ilişkiyi yorumlamışlardır. Bazıları, Kürt aşiret mensuplarının reislerine körü körüne bağlı olduklarını iddia eder. Liderlerinin emrindeyken, hayatlarını hiçbir soru sormaksızın riske atarlar. Soane, kanlı bir çatışmadan dönen ve 50 kayıp vermiş bir grup Kürt savaşçıyla karşılaşmasını anlatır. Çatışmanın nedenini sorduğunda, kimsenin birşey bilmediği anlaşılır. "Reis, Hama Bey'in adamlarıyla savaşın dedi, biz de savaşık" diye cevap verirler.³⁵

Kürtlerin dini liderlerine veya şeyhlerine bağlılıkları, dünyevi liderlerine bağlılıklarından daha kuvvetlidir. Şeyhlerin Kür-

33 Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 374, 1. dipnot.

34 Bedirhan, "The Kurdish Problem," *JRCAS*, XXXVI, III. ve IV. Bölümler (Temmuz-Ekim 1949), s. 242. Şırnak bölgesinde aşiret reisi seçimi ilginçtir. Ellerinde tesbihler olan yaşlılar, adayların karşısına geçerler. Sonra da seçecekleri adayı başlarını eğerek selamlar ve adayın ayakucuna tesbihlerini bırakırlar. Böylelikle adaya olan güvenlerini göstermiş ve oylarını kullanmış olurlar. *BCEK*, I (1948), s. 12-13.

35 Soane, *Report on Sulaymania*, s. 40.

distan'da oynadıkları rolün çok önemli olması nedeniyle, bu konu daha sonra bu bölümde ayrıntılı olarak işlenecektir.

Kürtlerle reisleri arasındaki ilişkinin bir başka yönü de, bazı reislerin baskıcı tutumlarıdır. Hay, Kürt aşiret reislerini "iyi ağalar" ve "kötü ağalar" diye ayırır. Birinciler, aşiretindekilerin iyiliğini kalbinde hissedip, halkların gerçek babaları olurken; ikinciler her fırsatta halklarını ezip sömürerek, demir bir pençe altında yönetirler.³⁶ Hay, yönetim merkezlerine uzak olan yerlerde reislerin kendilerine bağlı olanlara, bu merkezlere yakın yerlerdeki reislerden daha iyi davrandığını belirtir.³⁷ Bu farklılığın ardında, yönetim merkezlerine yakın yerlerde yaşayanların genelde aşiret mensubu olmayan Kürt köylülerin, uzak kesimlerde yaşayanların ise aşiretler halinde örgütlenmiş göçebe ve yerleşik Kürtler olması gerçeği yatar. Aynı sorunu Bahdinan bölgesi için tartışan Damaluji, yerleşik Kürtlerin uysallık ve boyun eğişlerini, hayatlarına kaynaklık eden toprağa bağlılıklarıyla açıklamıştır.³⁸ Bu yüzden reislerinin demir pençesinden kaçıp kurtulmak için başka bir yere göç etmezler. Yazdığı metinden anlaşıldığı kadarıyla, Damaluji'nin kastettiği, aşiret örgütlenmeleri zayıflamış Kürtlerdir.

Aşirete Bağlılık

Kürtlerin aşiret yaşamlarının en çarpıcı özelliklerinden birisi de, aşirete bağlılığın sağlamlığıdır.³⁹ Bu bağlılığın çoğu kez dinî hassasiyetlerinden daha güçlü olduğu görülmüştür. İlk bakışta Ortadoğu'da böyle bir şeyin pek alışılmadık olduğu düşünülse de, hiç de az rastlanır değildir.⁴⁰

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, aynı kökenden gelen ve Zap suyunun yukarı kesimlerinin sol kıyısında yaşayan Kürt göçe-

36 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 62.

37 A.g.e.

38 Damaluji, *Bahdinan*, s. 135.

39 Nikitin, "La Feodalite Kurde," *RMM*, LX (1925), s. 5.

40 Bu sorunun, Lübnan Dağları gibi Ortadoğu'da yer alan dağlık bölgelerle karşılaştırmaları da içeren bir değerlendirmesi için bkz. Rondot, "Les Tribus Montagnardes...", *BEO*, VI (1936), s.5 vd.

beleri Büyük Atruşî'ler ve Tiyari Hristiyanları; sık sık nehrin sağ yanındaki Nesturi Hristiyanlarıyla* ve Müslüman Kürtlerle savaşırlardı. Bu iki konfederasyon sırasıyla Bask-ı Çep (sol kanat) ve Bask-ı Rast (sağ kanat) diye bilinirdi.⁴¹ Daha önceleri de, Sason'un dağlık kesimlerinde yaşayan Ermeni ve Kürtler, Kürt beyliklerinin bastırılması sırasında Raşit Mehmet Paşa'nın ordusuna karşı omuz omuza çarpışmışlardı.⁴²

Aşirete bağlılığın dine bağlılığa baskın geldiğini gösteren en çarpıcı örnek, 19. yüzyıl başlarında Hakkari'de ortaya çıkan Müslüman-Hristiyan federasyonuydu.⁴³ Hakkari emirinin yokluğunda, emirliği idare eden Nasturi patriği, hem Hristiyanların hem de Müslümanların davalarında hakimdi; hatta Sultan'ın elçisini kabul etti. Bu olay, onun idaresinin sadece yerel olmakla kalmayıp, en yüksek otorite tarafından kabul gören bir gerçeklik olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir.

Kan Davası

Aşiretler halinde örgütlenmiş bütün cemaatlerde olduğu gibi, Kürdistan'da da kan davası oldukça yaygındır. Birçok faktörden etkilenen kan davalarının şekli ve yoğunluğu yöreden yöreye değişir. Kan davası aşiret ilişkilerinin çok sıkı olduğu yörelerde ciddi boyutlarda iken, dış etkilere açık ve aşiretlerin çözüldüğü yörelerde ise önemini yitirir.

(*) Bir Hristiyan mezhebi olan Nesturilik, Nestorius adlı Hristiyan dinadaminin öğretilerine dayanıyor. M.S. 5. yüzyıl başlarında yaşamış olan bu dinadaminin görüşleri, 431 yılında Efes Konseyi tarafından mahkum edildi, ancak Anadolu ve Suriye'de tutundu. Hristiyanlığın bu doğu kolu tek bir mezhep oluşturmaz. İçinde Ortodoks, Katolik gibi değişik mezheplerin kolları da vardır. Kimi yerlerde Suryaniler ya da Asuriler olarak adlandırılıyorlar. Süryani adı bölgede daha geniş bir alanda kullanılıyor ve daha çok bu adla tanınıyorlar. Söz konusu olan bir ulus, halk ya da etnik grup değil, bir inançtır. Kemal Burkay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*, Deng Yayınları, İstanbul, 1992, s. 358.) – ç.n.

41 *Annual Administration Report of the Mosul Division for the Year 1921*, s. 14.

42 Brant, "Notes of a Journey...", *JRGS*, X (1941), s. 357-360.

43 Rondot, "Les Tribus Montagnardes...", *BEO*, VI (1936), s. 7 vd.

İçevliliğin daha yoğun olduğu aşiret cemaatlerinde, akrabalık yapısının kan davalarını körüklediğine şüphe yoktur. Aşiret grubu kendini tekil bir birim gibi hisseder ve dışarıdan da öyle algılanır. Bu durum, kolektif olarak karşılık verme fikrini ortaya çıkarır. Hem saldırgan taraf, hem de kurbanın tarafı intikam alma kalıplarında böyle bir kolektivizm sergilerler. Leach'e göre:

Kan davası motifi şu kalıpta özetlenebilir, "bir adamın hatası hısımlarına ve çocuklarına ödetilmelidir." İçevliliklerin çoğunlukta olduğu yerel ataerkil gruplar bu gibi tezatlıkların sürdürülmesi için özel bir uygunluğa sahiptirler.⁴⁴

Nikitin "tola"yı (öç alma), Kürtlerin düşünce tarzlarına hakim olan, bağlılık ve davranış biçimlerini belirleyen üç şeyden biri olarak anar.⁴⁵ Hayvanların çalınması, sulama, otlatma hakları ve hepsinden önemlisi kadınlarla ilgili namus meseleleri gibi sorunlardan doğan çatışmalar kan davalarına yol açar ve öldürme emrinin verilmesi bunun başlangıcıdır.⁴⁶ Merkezi Kürdistan'daki Kürtler hakkında yazan Nikitin, kurbanın ailesinin, 5 yıllığına veya daha fazla süreyle aşiretten sürgün edilen katilden öç alma hakkı olduğunu söyler. Bu sürenin sonunda eğer bir anlaşma sağlanmışsa, yaşlıların izni ve aşiret reisinin oluruyla, öldüren kişi aşiretine geri dönebilir. Fakat, kurbanın ailesinin öç alma hakkı saklıdır.⁴⁷

Aşiret reisleri, meseleleri büyük boyutlara varmadan bir çözüme ulaştırmak için tedbirler alma konusunda hiç zaman kaybetmezler. Bununla beraber aşiret reislerinin de içinde bu-

44 Leach, *Rowanduz Kurds*, s.55.

45 Nikitin'e göre bunlar; "tola" (öç alma), "mala" (ocak/aşiret) ve Kürtlerin anavatanlarıyla eş tuttukları "kêwstan"dır (dağlık yer). Nikitin, "La Feodalite Kurde," *RMM*, LX (1925), s. 4.

46 Karşılaştırma için bkz. Leach, *Rowanduz Kurds*, s.55-56.

47 Nikitin, "Quelques Observations sur les Kurdes," *Mercure de France*, CXLV, no. 543 (1921), s. 669.

lundukları kan davalarının çözümü, elbette çok daha zordur.⁴⁸ “Fasl” (kan davasının bitirilmesi), Kürtçede kısaca “xwîn” (kan) diye bilinen kan parası ödenmesini gerektirir.⁴⁹ Kan parasına ek olarak saldırganın ailesinin, kurbanın ailesine intikam hislerini yatıştırmak ve iki aileyi kaynaştırmak için bir at hediye etmeleri ve evlenmek üzere bir kız vermeleri geleneksel bir davranıştır.⁵⁰

Kan davasının çözüme kavuşturulması işi, ya cemaat içinden saygın birisine ya da reisler ya da yaşlılar meclisine verilir. Hay'e göre, böyle bir aşiret meclisi sadece olayı muhakeme edip karara bağlamakla sınırlı tutar kendini. Yine de yönetim her türlü olayda kararlarının bağlayıcı olmasında ısrar eder.⁵¹ Bir anlaşmaya varılsa bile kan davasının yeniden alevlenmesine sık rastlanır. Oramarlı Suto Ağa ile Rekanlı Tato Ağa arasındaki kan davası bu duruma örnek olarak verilebilir. Suto Ağa kan davasını bitirmek için kızını evlenmek üzere vererek ilk adımı atmış olmasına rağmen, birkaç yıl sonra evinde misafir ettiği damadını ve Tato Ağa'nın kardeşini haince bir davranışla öldürmüştür.⁵²

48 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 73, ve Leach, *Rowanduz Kurds*, s.56-57. Al-Azzawi'ye göre Caflı Muhammed Paşa'nın, Şatirilerin Kerem Veysi kolu tarafından öldürülmesi, kadın ve çocuk ayrımı yapılmadan Kerem Veysilerin çoğunun yok edildiği bir intikama neden oldu. Al-Azzawi, *Asha'ir al-Iraq*, II, s. 241. Bu aşirete reva görülen cezanın şiddeti, Soane'nin bu aşiret mensuplarının Hamavend aşiretine sığındıklarına dair anlatımıyla da doğrulanmaktadır. Soane, *Notes on the Tribes*, s. 15.

49 Al-Azzawi, yoksul Kürt sınıflarında kan parasının 20 ile 40 Sterlin arasında değiştiğini belirtir. *Asha'ir al-Iraq*, II, s. 241. Hay, “Bir Kurmanci ya da orta sınıf bir çiftçinin değeri 90, karılarından birinin değeri 45 ve bir bacağı ya da kolu ise 20 Sterlindir” der. Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 73. Karşılaştırma için bkz. Leach, *Rowanduz Kurds*, s.56. Kurmanci isminin orta sınıf Kürtler için değil, Revandiz topraklarındaki köylüler için kullanıldığını belirtmemiz gereklidir.

50 Al-Azzawi, *Asha'ir al-Iraq*, II, s. 241. Hay'e göre, canlı hayvan ve evlilik için verilen kız, kan parasına ek olarak değil, kan parası karşılığında verilir.

51 A.g.e., s. 72-73.

52 Bu kan davasına ilişkin ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Nikitin ve Soane, “The Tale of Suto and Tato,” *BSOS*, III (1923-1924), s. 69-102.

Kan davasına ilişkin bir başka uygulama da, saldırganla hi-maye (penah) sağlanmasıdır. Korumanın işe yaramaması çok ciddi bir olaydır ve bunun sorumluları, korumayı sağlayan ve genellikle etkili kişiye, yol açtukları itibar kaybı ve zarar için bir miktar parayı tazminat olarak ödeme (wuşir) ile yükümlüdür.⁵³

Barth, bir çalışmasında, “Güney Kürdistan’da kan davası biçimlerinin çok az gelişmiş veya hiç gelişmemiş olmasından” bahseder.⁵⁴ Ona göre, bu bölgede görülen daha çok bir hınç alma duygusudur. Bu duygu, müşterek sorumluluk kavramı üzerine inşa edilmiş, intikam ve eşitlik fikirleriyle yönlendirilen kurumlaşmış kan davası tipinden oldukça farklıdır.⁵⁵ Barth bu durumu, kan davasının hala yaygın olduğu Revandiz bölgesindeki durumla karşılaştırır. Aradaki farkı, Revandiz bölgesinde aşiret örgütlenmesinin gücünü korumasına ve Güney Kürdistan’da bu örgütlenmenin soya dayanmayan ilkeler üzerine kurulu feodal Baban aşiretince zayıflatılmış olmasına bağlar.⁵⁶

Barth’ın çıkardığı sonucun dayanakları sorgulamaya açıktır. Barth’ın kendisi de, çıkarımının dayandığı materyalin “oldukça eksik” olduğunu kabul ediyor.⁵⁷ Ayrıca, değerlendirmeye aldığı yerler çoğunlukla Süleymaniye yakınlarındaki aşiret dışı topraklardır. Çıkardığı sonuç, muhtemelen, bölgenin güneydoğu kısmındaki Caf Konfederasyonu’nun yarı göçebe aşiret örgütlenmeleri için veya kuzeydoğu kısmında yaşayan Pişder Konfederasyonu için genellenemez. Dahası, Baban yönetiminin Güney Kürdistan’daki aşiret örgütlenmesini kalıcı bir biçimde zayıflattığı da şüphelidir. Feodal Baban devleti ortadan kalktıktan sonra bölgenin büyük bir karmaşa ve istikrarsızlık

53 Al-Azzawi, *Asha’ir al-Iraq*, II, s. 241.

54 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 73.

55 A.g.e.

56 A.g.e., s. 77.

57 A.g.e., s. 73.

yaşadığı, bunun sonucunda da çeşitli aşiretlerin eski aşiret geleneklerine döndüğü bilinmektedir. Aslında Barth'ın kendisi de, Caf aşiretlerinin diğer kalıntılarını asimile ederek güçlendiğine, öte yandan Hamavend aşiretinin kanunsuzluk ve eşkiyalık dönemine girdiğine işaret eder.⁵⁸ 1918 kadar yakın bir tarihte, Soane güney Kürdistan'ın en temel aşiretlerinden biri olan Caf'ı şöyle tasvir eder:

Caf aşireti (genelde Caf Muradi diye bahsedilir) kanunsuz, vahşi, acımasız, kavgacı ve her olayda şiddete başvuran bir aşirettir. (Birliği oluşturan) Aşiretler arasında kanlı düşmanlıklar o denli fazladır ki, birlikte hareket etmek onlar için fiilen imkânsızdır. Bütün aşiret kan davalarına gömülmüştür ve bunların bitirilmesiyle uğraşmak aşiretin neredeyse tüm zamanını alır.⁵⁹

Kan davasının sadece iki tarafı veya taraftarlarını etkilemekle kalmayıp, tüm cemaat için ileriye dönük sonuçlar getirdiğini belki de en iyi örnekleyen olay, Revandiz'in iki soylu ailesi olan Bawil Ağa ve Abdullah Paşa'nın aileleri arasında sürdürülen düşmanlıktır. Irak Kürdistanının İngilizlerce işgalinden bir süre önce başlayan kan davası, İngiliz işgalinin ilk günlerinde ağır sorunlara yol açacak şekilde bölgenin idaresine yansımıştı. Abdullah Paşa'nın torunu İsmail Bey Revandiz'e yönetici olarak atanınca, Bawil Ağa, ileride ayaklanıp İngilizleri Revandiz bölgesinin büyük kısmından geçici olarak sürmeyi başaracak olan Surçi aşiretiyle ittifaka gider.⁶⁰ Hamilton'dan öğrendiğimize göre, 1920'de İsmail Bey Revandiz yolunu yaptırırken bile, söz konusu kan davası herkesin aklındadır. Neticede İsmail Bey Revandiz yolunda pusuya düşürülüp öldürülmüştür.⁶¹

Bu arada kan davası çok kurban almıştı. Leach, kan davalı

58 A.g.e., s. 14.

59 Soane, *Notes on the Tribes*, s. 20.

60 Hay, *Two Years in Kurdistan*, çeşitli bölümlerde.

61 Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 270-309.

iki aileye de akraba olan Dergalalı Hamid Ağa'nın bir yeğeni-
nin 1937'de öldürüldüğünü belirtir. Leach'ın belirttiği gibi son
öldürme olayı 1938'de gerçekleşti.⁶² Bu davanın önemli bir yönü,
zaman içinde kazandığı siyasal niteliktir. Leach bununla
ilgili olarak şunları söyler:

Bugün bu iş, her türlü uzantısıyla -özelde Kürt milliyet-
çiliği- karmakarışık bir hale gelmiştir. Her zeminde, İn-
giliz yanlılığı, Arap taraftarlığı veya Kürt düşmanlığı
suçlamaları dile getirildi. Zamanının kısıtlı olmasından
dolayı kişisel anlaşmazlıkları ve rakip çıkarların karma-
şık yapısını çözecek şansım olmadı.⁶³

Bugün durum hala geçerliliğini korur. Bu kan davasına, bir
Kürt yazar tarafından 1954 yılında kaleme alınmış bir kitapta,
İsmail Bey'in siyasal faaliyetlerinin hayli partizanca eleştirilme-
si sırasında değinilir.⁶⁴

Tartıştığımız konuyla doğrudan ilgili olmasa da, belirli bazı
Kürt aşiretlerinde devam eden öç alma ve misilleme kavramla-
rı hakkında birkaç söz söylemek yerinde olacaktır. Thurn-
wald'a göre, "misilleme hayvanlar için de, hatta alet ve silah
gibi nesneler için de söz konusudur."⁶⁵ Aşağıdaki olaylar,
Kürtler arasında bu tür adetlerin varlığı için yeterli kanıtlardır.

Layard, yedi yaşındaki oğlu bir yılan tarafından ısırılan Yezidi
yılan oynatıcısının, yılanın kafasını kızgınlıkla koparmasına
şahit olan birinin anlatımına yer verir.⁶⁶ Fraser, bir adamı öldü-
ren kurtların Revandizli Muhammed Paşa tarafından işkenceyle
öldürüldüğünü aktarır.⁶⁷ Kürtler arasında bu tür adetlerin

62 Leach, *Rowanduz Kurds*, s.57.

63 A.g.e.

64 Jiyawuk, *Maşat Barzan*, s. 128-129.

65 Thurnwald, "Blood Vengeance Feud," *Encyclopedia of the Social Sciences*, II, s.599.

66 Layard, *Discoveries*, s. 257.

67 Büyük olasılıkla bu hikâye, "Mir Kor"un katı adalet anlayışının altını çizmek için uydurulmuş bir söylencedir. Hikâyeden açıkça anlaşıldığı üzere Mir'in

varlığı bireysel düzeyde bile oldukça ilginçken, özellikle siyasi konularla ilgili durumlarda da benzer tavırların gözlenmesi önemlidir. Nikitin tarafından aktarılan bir olay bu çerçevede değerlendirilebilir: Barzanlı Şeyh Abdüsselam Barzani üzerine gönderilen Fazıl Paşa komutasındaki Osmanlı güçleri, Şeyhin müritleri tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü ya da esir alındı. Müritlere karşı kullanılan toplardan yalnız biri çalışmış; diğer top daha çatışmanın başında bozularak sessiz kalmıştı. Kazandıkları zaferden sonra çalışmayan topun başında toplanan müritler, Şeyhe karşı savaşmayı reddeden bu topun gerçek bir inanan ve şehit olduğunu söylüyorlardı. İhanet ettiği varsayılan diğer topu ise vadiye yuvarlayarak cezalandırdılar ve parçalanmasını seyrettiler. “Gerçek inanan” olan topun başındaki askerler hediyeler verilerek serbest bırakılırken, “kafir” topu kullananların esareti devam etti.⁶⁸

Statü

Kürt aşiret sisteminde, diğer tüm geleneksel otoriteye dayanan sistemlerde olduğu gibi, “makam” kavramı fazla gelişmiş değildir. Bunun bir sonucu olarak statü daha bir önemi haizdir. Burada statünün sosyolojik doğası üzerinde fazla durmayıp, sadece soy sop, zenginlik ve kutsal güç sahibi olma gibi farklı dayanakları olduğunu söylemekle yetineceğiz. Kürtler arasında statü, günlük hayatta birçok yolla etkisini gösterir. Kişilerin kendileriyle aynı veya farklı statülerdeki kişilere davranışlarında, mesela selamlama biçimi, konuşma adabı ve reislerin konuk evlerinde ve diğer toplantı yerlerinde inceden inceye düzenlenmiş oturma şekli gibi pratiklerle bu etki hissedilir.

Kürdistan’da dikkate değer bir gelenek de, Kürtlerin statü eşitliğini gözetmekteki titizlikleridir. Damaluji’den öğrendiğimi-

amacı, olaya şahitlik eden köylülere gözdağı vermek ve insanlarca işlenecek cinayetleri önlemektir. Fakat, adam öldüren kurtların cezalandırılması da kendi başına önemlidir. Hikâyenin ayrıntıları için bkz. Fraser, *Travels*, I, s. 66-67.

68 Nikitin, “Les Kurdes Recontes par Eux-memes,” *L’Asie Française*, no. 230, : 153-154.

ze göre, iki Nakşibendi lideri, Barzanlı Şeyh Abdüsselam ve Barmirnilî Şeyh Bahaddin 1905 yılında Amadiye’de biraraya geldiklerinde birbirlerinin ellerini öpmüşlerdir. Damaluji, bu olayın bahsettiğimiz geleneğe uygun olduğunu söyler.⁶⁹ Amerikalı misyoner Justin Perkins, geçen yüzyıl ortalarında Revandiz yakınlarında şahit olduğu bu geleneğin bir tasvirini şöyle yapmıştır:

Kürtler arasında süren yolumuz boyunca, basit, ilkel davranışlar içinde ikili selamlaşmaların biçimi dikkatimizi çekti. İki adam karşılaştığında, her biri diğerinin elini kavrayarak birbiri ardına yukarı kaldırırlar ve öperler.⁷⁰

Kürtler statülerinin bir işareti olarak gördükleri, öncelik konusunda çok hassastırlar. Barth, “Kürt kültüründe, diğer çoğu kültürde olduğu gibi, sıranın başını almak ve aslında genel olarak öncelik, statünün bir sembolü olarak algılanır” der.⁷¹ Dahası, tarih Kürtlerin önceliğe atfettikleri önemi doğrulayan çok sayıda örnek sağlar. Van’da Osmanlı Genel Valisi İskender Paşa’nın sarayında, Kürt beyleri arasında önceliğe dair çıkan tartışmayı Kürt tarihçisi Şerefhan’dan öğreniyoruz. İskender Paşa durumu o denli ciddiye almış olmalı ki, meseleyi Sultan Süleyman’a ilemiştir. Sultan da tartışmaya taraf beylerin önceliğini düzenleyen bir ferman çıkarmıştır.⁷² Mizuri aşiret reislerinin Bahdinan Beyinin sarayında diğer aşiret reislerine tanınmayan bir önceliğe sahip olmaları, Rich tarafından aktarılan bir örnektir.⁷³

Kürtlerin, önceleri sahip oldukları saygınlığı ve hakim konumlarını yitirmiş ailelere gösterdikleri saygı, önceliğe bağlı-

69 Damaluji, *Bahdinan*, s. 90.

70 Perkins, “Journal of a Tour...,” *JAOS*, II (1851), s. 101. Perkins bu adetin anlamını inceden inceye ele almaz. Yenilerde Perkins’ten alıntı yapan bir antropolog da konu üzerine eğilmez. Karşılaştırma için bkz. Labarre, “The Cultural Basis of Emotions and Gestures,” *Journal of Personality*, XVI, s. 55.

71 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 114.

72 Şerefhan, *Şerefname*, Arapça metinde s. 319. Karşılaştırma için bkz. Damaluji, *Bahdinan*, s. 107.

73 Rich, *Residence*, s. 154.

lıkları ve geleneğe duydukları saygının somut bir ifadesidir. Nikitin, Herekilerin arasındaki lider ailelerden şöyle bahseder:

...Şiwa Hereki'de en eski aile Şabe Ağa'nındır. Bir zamanlar sahip olduğu etkiye veya zenginliğe artık sahip değildir fakat önceden kazandığı saygınlık devam eder. Hereki Kürtlerinin tüm meclislerinde baş köşe ona ayrılır.⁷⁴

1919'da, bir Kürt devletinin kurulması tartışılıp, potansiyel yönetici adaylar aranırken İngiliz görevlisi Yüzbaşı Woolley ile Khartawi aşireti reisi Abdurrahman Ağa arasında geçen bir görüşme, bu konuda aydınlatıcıdır. Birçok yönetici Kürt ailesinin faziletlerini anlattıktan sonra Abdurrahman Ağa, Bedirhan ailesi bir kenara konulursa, diğer Kürt aşiret reisleri "...bir atın dişleri gibidirler, hepsi aynı hizada. Biri veya diğeri zenginlik veya savaş gücü bakımından avantaja sahip olabilir fakat, ne ismen ne de tarihsel açıdan, geçmişten gelen üstünlüklere sahip değildirler" demiştir.⁷⁵

Kürtlerin Günlük Hayatı

Mevsimlik Göçler

Kürdistan'daki göçebe ve yarı-göçebe aşiretlerin mevsimlik göçleri, "dikey Pers göçü"ne uygundur. Baharın sonunda, sıcak düzlükleri ve ovaları terkedip yaz boyunca sürülerini otlatacakları dağlık arazilerdeki yaylalara (zozan)⁷⁶ çıkarlar. Güz gelince de yukarıdaki otlakları bırakıp aşağıdaki, daha sıcak kışlık mekânlarına dönerler.

Çok sayıda aşiretin yazlık ve kışlık konaklama yerleri belli olmasına rağmen, konaklama yerlerine istinaden aşiretler arasın-

74 Nikitin, "Shamdinan," *İslam Ansiklopedisi* (İngilizce baskı).

75 *Kurdistan and the Kurds*, s. 22.

76 Yazlık otlaklar, Mukri ülkesinde "saran" (dağ tepesi), İran'da ve Anadolu'da Türkçe konuşanlar tarafından "yayla", dağlı Nesturiler arasındaysa "zoma" diye adlandırılır.

da çıkan ihtilaflar alışılmamış şeyler değildir. Genellikle güçlü bir aşiretin en iyi yazlık ve kışlık konaklama yerini seçme fırsatı vardır; çünkü haklarını koruyabilirler.⁷⁷ Yine benzer bir şekilde, dağlardan geçme, dağlara çıkma hakkı da genelde önceden belirlenmiştir fakat mevsimlik göçler sık sık göçebeler ve topraklarından geçilen yerleşik aşiretler arasında çatışmalara yol açar.⁷⁸ Çatışmalar bazen de değişik göçebe aşiretler arasında baş gösterir.⁷⁹ Yükseklerdeki otlaklar kimi aşiretlerin kışlık konaklama yerlerinden fazla uzakta olmazlar. Türk-Iran sınırıyla Van Gölü arasındaki bölgenin bütününe Zozan adı verilmiştir. Arazi bir havza niteliğine sahip olduğundan, buralarda Mervan ve Farasin gibi, su kaynakları bol olan bir dizi yayla bulunur.⁸⁰

Birinci Dünya Savaşı sonrasında, kışları Irak'ta, yazları Türkiye'de geçirmeye alışmış çok sayıda aşiretin yıllık göçleri, Türk-Irak sınırının göç yolları üzerinde bir engel haline gelmesi dolayısıyla kesintiye uğradı. Türkiye ile Irak arasındaki göçebe trafiğinin kesilmesinin asıl nedeni, iki ülke arasında dostane olmayan ilişkilerdi. Bu ilişkiler daha sonra düzelmişse de, muhtemelen Irak Kürdistanında gelişen Kürt milliyetçiliği yüzünden, kesintiye uğrayan göçler yeniden başlamadı.

Konut

Kürtlerin yaşadığı yerler, şehir merkezlerindeki bir yana bırakılırsa, yerleşik nüfus ve göçebe/yarı-göçebelerin yaşadık-

77 Geçen yüzyılın sonunda, büyük Atruşî Konfederasyonu'nun Hacı Bey önderliğindeki en güçlü kolu, Zozan bölgesinin en çok tercih edilen yaylası Farasin'i işgal etti. Maunsell, "Central Kurdistan," *GJ*, XVIII, no. 2 (Ağustos 1901), s. 124.

78 Göçebe aşiretlerin yerleşik aşiretlerin topraklarından geçerken yarattıkları zarar-ziyana ilişkin değerlendirmeler için bkz. Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 127-128, 159-160; Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 89-91; Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 79-80; Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 27; Damaluji, *Bahdinan*, s. 74.

79 Resmî bir İngiliz raporu, Türk-Irak sınırı civarındaki belirsizlik halini, yıllık göçler nedeniyle aşiretler arası çıkan çatışmalara bağlamaktadır. *Annual Administration Report of the Mosul Division for the Year 1921*, s. 8.

80 Bu bölgenin mükemmel bir tasviri için bkz. Maunsell, "Central Kurdistan," *GJ*, XVIII, no. 2 (Ağustos 1901), s. 121-140.

ları yerler olmak üzere ikiye ayrılabilir. Yerleşik nüfus, taştan ve çamurdan yapılmış, çatıları kavak sıırıkları ve dallarıyla örölmüş ve çamurla sııvanmış küçöek evlerde yaşar. Genellikle bu evler eğik bir düzlemde, birisinin tavanı diğzerinin ön terası olacak şekilde inşa edilir.⁸¹ Kürdistan'ın belli bazı bölömlerindeki sıvalı kâgır evlerin oldukça sağlam olduğu belirtilmektedir. Bu tarz, özellikle Dersim⁸² ve Hakkari'nin⁸³ yüksek yaylalarında geçerlidir.

Göçebeler, keçi kılından yapılmış kara çadırlarda yaşarlar. Çok az sayıda Kürt tamamen göçebe olarak yıl boyu bu çadırlarda yaşar. Çoğunluk, kışları evlerde, yazları çadırlarda geçiren yarı göçebelere dir. Yaz ayları boyunca çok sayıda Kürdün, kavak ağacı dallarıyla kaplanmış bir tür açık, yazlık mesken olan "çardak"ta⁸⁴ yaşama alışkanlığı vardır.

Beslenme

Kürtlerin günlük gıdaları öncelikle süt ürünleri ve tahıllardır. Süt ürünleri peynir, tereyağı ve yoğurt (du, mast ve mas-tao) gibi besinlerdir.⁸⁵ Mercimek, arpa, akdarı, mısır (darı), bulgur ve pirinç Kürtlerin genelde tükettikleri tahıllardır. Kuru üzüm, Araplar döneminden beri günlük beslenmede önemli bir yer tutmaktadır. Hay'a göre Kürtlerin ana besin maddeleri buğday ekmeğı, kuru üzüm, sebzeler, yoğurt (mast) ve bulgurdur.⁸⁶ Arpa ekmeğı özellikle Yezidiler arasında yaygın bir şekilde tüketilir. Kürdistan'da tarıma elverişli toprağın kıt olduğu bazı dağlık bölgelerde, özellikle kıtlık zamanlarında, meşe palamudu ekmeklik un yapımında kulla-

81 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 102; Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 48; Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 45-46; Nikitin, "La Vie Domestique Kurde," *RETP*, III, no. 12 (1922), s. 334-335.

82 Molyneux-Seel, "A Journey in Dersim," *Gj*, XLIV, no. 1 (Temmuz 1914), s. 49.

83 Dickson, "Journeys in Kurdistan," *Gj*, XXXV, no. 4 (Nisan 1910), s. 375.

84 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 46-47.

85 *A.g.e.*, s.56.

86 *A.g.e.*

nılmaktadır.⁸⁷ Meyve ve sebzeler taze olarak tüketilir. Birçok Kürt yazar, soğanın günlük tüketimde önemli bir yeri olduğunu belirtir.⁸⁸ Bal ve helva sevilen gıdalardır. Son yıllarda çay da önemli bir tüketim maddesi haline gelmiştir.

Varlıklı Kürtler dışında kalanlar nadiren et tüketir.⁸⁹ Kuzu eti tercih edilmesine rağmen keçi, sığır ve kümes hayvanlarının etleri de tüketilmektedir. Ovalarda geyik ve dağlık kesimde dağ keçisi, yabani koyun gibi av hayvanları; kaz, keklik, bıldırcın ve kaya kuşu gibi av kuşları Kürtler tarafından aranan besinlerdir.⁹⁰ Kürdistan'daki pekçok yerde yaban domuzu bolca bulunur. Müslümanlar, Yezidiler ve Ehl-i Hak mensuplarının domuz eti yemeleri dinen yasak olduğu için, Kürtlerin domuz eti yemediği varsayılabilir. Fakat bu üç grubun mensuplarının da bazı durumlarda yasağın gizlice ihlaline müsamaha gösterdiklerine dair değişik anlatımlar vardır.⁹¹

Kürtler, tutumlu yeme alışkanlığı ile ünlüdür.⁹² Hay'ın anlatımına göre, Erbil yöresindeki Kürtler, sabahları da yeme şansına sahip zenginler dışında, günde iki öğün yemek yerler.⁹³ Ancak, Botanlı Kürtlerin yeme alışkanlıklarını tartışan bir yazar, ilki sabahın erken saatlerinde sonuncusu yatma zamanı olmak üzere, günde altı öğün yemek yediklerini, hatta şehirde oturanların bir öğün daha fazla yediklerini iddia eder.⁹⁴

87 A.g.e.

88 Newin, "Le nombre des repas chez les Kurdes," *Hawar* 1, no. 13 (14 Aralık 1932), s. 8-10; Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 276.

89 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s.52-53; Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 30.

90 Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 29-31.

91 Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s.51; Ivanov, *The Truth Worshipers*, s. 97; ve Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 29-31; Karşılaştırma için bkz. Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 281 ve Fraser, *Travels*, I, s. 186-189.

92 Nikitin, "La Vie Domestique Kurde," *REIP*, III, no. 12 (1922), s. 335; Noel, "The Character of the Kurds," *BSOS*, I, IV. Bölüm, s. 83-83.

93 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s.56.

94 Newin, "Le nombre des repas chez les Kurdes," *Hawar* 1, no. 13 (14 Aralık 1932), s. 8-10. Yazar, bu öğünleri detaylı bir biçimde anlatmaktadır.

Kürtlerin giysileri, Kürdistan'ın bir yöresinden diğerine oldukça farklılık gösterir. Bu farklılık Kürtlerin çoğunun alışılmış başlığı olan puşilere de yansımıştır. Hakkari ve Mukri Kürtleri püsküllü başlıkların üzerine, gözlerinin üzerine düşecek şekilde saçaklı, büyük ipek eşarplar sararlar.⁹⁵ Orta ve güney Kürdistan'da çokça rastlanan bir puşi çeşidinde ise bir takke etrafına benzer ipek kumaş dolanmaktadır.⁹⁶ Bazı Kürt aşiretleri, puşiye çok az benzeyen ya da hiç benzemeyen başlıklar kullanırlar. Kuzey Kürdistan'daki Cibranlı aşireti baştan ayağa dek uzanan ve bir tür İngiliz asker başlığını andıran, üzerine küçük bir ipek parçasının bağlandığı beyaz keçe başlık giyerken;⁹⁷ Şikaklar, üstünde ponponu olan yünlü bir başlık takarlar.⁹⁸ Bunlar, Kürtlerin kullandıkları başlıklara ilişkin yalnızca birkaç örnektir. Dışarıdan bakıldığında Kürt puşileri birbirine benzer gözükse de, bir Kürt, puşilerinin nasıl bağlandığına bakarak kişinin hangi aşiretten ve yöreden olduğunu anlayabilir.⁹⁹

Kuzeyde, Ermeni yaylasının binicilikleriyle ünlü Kürtleri, potura benzer, bedeni saran dar pantolonlar giyerler.¹⁰⁰ Daha güneye doğru, orta ve kuzey Kürdistan'da geleneksel pantolon çeşidi, ayak bilekleri kısmı dar olan ve dizlerin üstünde bollaşan şalvardır.¹⁰¹ Buralarda, özellikle Bahdinan yöresinde ve Revandiz'in belli kısımlarında, Kürtler "rang" diye bilinen,

95 Minorsky, "Savac Bulak," *İslam Ansiklopedisi*, X. cilt, s. 255-260; Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 401.

96 Fraser, *Travels*, I, s. 86. Karşılaştırma için bkz. Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 41.

97 Sykes, *The Caliph's Last Heritage*, s.582.

98 Bois, *L'Ame des Kurdes*; bkz. s. 20'deki fotoğraf.

99 Karşılaştırma için bkz. Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 41; Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 401; Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 152.

100 Dickson, "Journeys in Kurdistan," *GJ*, XXXV, no. 4 (Nisan 1910), s. 362.

101 Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 9; Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 41; Binder, *Au Kurdistan*, s. 109-110; Fraser, *Travels*, I, s. 86; Layard, *Nineveh*, I, s. 206-207.

gemicilerin giydiklerine benzer geniş paçalı pantolonlar giyerler.¹⁰²

Kürt giysilerinde farkedilir derecede değişen bir başka öge de bel etrafına sarılan kuşaktır. Bu kuşakların bazılarının uzunluğu birkaç yardayı bulur (0.9144 metrelik İngiliz ölçüsü) bulunur ve oldukça sağlam dokunmuştur. Hançer, tabanca ve diğer şeyler genellikle bu kuşakların kıvrımları arasında taşınır.¹⁰³

Uzun, beyaz kollu gömlekler, Kürt giysilerinin bir başka özgün çeşididir. Bu tür gömlekleri giyenler yemek yerken, çalışırken, yıkanırken veya dövüşürken uzun yenleri sırtlarının arkasında bağlarlar.¹⁰⁴ Kürtler çok değişik çeşitte ceketler giyerler. Bunların arasında Güney Kürdistan'da popüler olan kolsuz ceketler ve "salta" denilen işlemeli yelekler de vardır.¹⁰⁵ Soğuk havalarda kalın keçe paltolar kullanırlar.

Kürt ayakkabıları ayakların biçimine uyacak şekilde ayak uçları kalkık ve topuksuz yapılır. Malzeme genellikle sığır derisidir. Kürtlerin giydiği ayakkabılar içinde "zergul" diye bilinen koyu kırmızı tip ve "qalik" diye bilinen deri renginde kahverengimsi, ipek nakışlı veya yün püsküllü olanlar da vardır. Bazı çeşitler keçe tabanlıdır ve dağlara tırmanmak amacıyla kullanılır.¹⁰⁶ Uzun süvari çizmeleri, Ermeni yaylasındaki Kürtler ve Erbil yaylasındaki Dizaililer tarafından kullanılır. Sert tabanlı, sık dokunmuş pamuk veya iplikten yapılmış, İran işi "giwah" da oldukça yaygındır. Ranie, Akra ve Revandiz-Hakkari bölgesinde diz boyunda yün çoraplar giyilir. Bu çoraplar genellikle ponponlu yün şeritlerle bacağa tutturulur.

102 Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 152; Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 41.

103 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 40; Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 137.

104 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 42; Minorsky, "Savac Bulak," *Islam Ansiklopedisi*, X. cilt, s. 255-260.

105 Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 401; Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 9-10.

106 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 42; Dickson, "Journeys in Kurdistan," *GJ*, XXXV, no. 4 (Nisan 1910), s. 362; Nikitin, "La Vie Domestique Kurde," *RE*, III, no. 12 (1922), s. 336-337.

Güney Kürdistan, yukarı Cezire, Karacadağ ve Tur Abdin'in güneyi gibi Kürtlerle Arapların buluştuğu bölgelerde, Kürtler Arapların uzun, salınan elbiselerini benimsemişler; hatta Kürt puşisini bir kenara bırakarak, Arapların "kafi" ve "eqal"ını kullanmışlardır.¹⁰⁷

Bu bölümde, Kürtlerin çoğunluğunun alışılmış giyimine dair temel öğelerin tanımlanmasıyla sınırlı kaldık. Farklı aşiretlerin ve Kürdistan'ın çeşitli bölgelerindeki yerel giysilerin tasvirleri, dipnotta sıralanan kaynaklarda bulunabilir.¹⁰⁸

Aile Yaşamı

Kadının Yeri

Birçok yazar, Kürt kadınlarının kayda değer şekilde özgür olduğu konusunda fikir birliği içindedir. Bu özgürlük farklı biçimlerde kendini gösterir. Kürt kadını eve kapatılmaz ve peçe takmaz. Özgürce erkeklerin arasına karışır ve kapatılmanın getirdiği mahcubiyeti göstermez.¹⁰⁹ Kürt kadın ve erkekler, bayram, düğün ve diğer kutlamalarda birlikte danseder.¹¹⁰ So-

107 Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 9; Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 401; Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*.

108 Mukri Kürtlerinin giysileri için bkz. Minorsky, "Savac Bulak," *İslam Ansiklopedisi*, X. cilt, s. 255-260; Fraser, *Travels*, I, s. 86 ve Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 401. Revandiz Kürtlerinin giysileri için bkz. a.g.y.; Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 40-42; ve Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 137-138 ve fotoğraflar. Hakkari Kürtlerinin giysileri için bkz. Layard, *Nineveh*, I, s. 206-207; Binder, *Au Kurdistan*, s. 109-110; Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 152; ve Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 112-113. Bahdinan Kürtlerinin giysileri için bkz. a.g.y.; Binder, *Au Kurdistan*, s. 109-110; ve Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 152. Süleymaniye Kürtlerinin giysileri için bkz. Rich, *Residence*, I, s. 86 ve Ermeni yaylasında yaşayan Kürtlerin giysileri için bkz. Dickson, "Journeys in Kurdistan," *GJ*, XXXV, no. 4 (Nisan 1910), s. 362.

109 Bedirhan, "The Kurdish Problem," *JRCAS*, XXXVI, III. ve IV. Bölümler, (Temmuz-Ekim 1949), s. 241; Bois, *L'Ame des Kurdes*, s. 326; Soane, *Report on Sulaymania*, s. 92-93; Nikitin, "Quelques Observations...", *Mercure de France*, CXI.V, no. 543 (Şubat 1921), 671.

110 Bois, *L'Ame des Kurdes*, s. 38-39 ve Soane, "The Southern Kurd," *JCAS*, IX, I. Bölüm (1922), s. 45.

ane, bu durumun, muhafazakar addedilen Müslüman halklar arasında alışılmamış bir şey olduğunu belirtir. Soane, Kürtlerin bu konuda Ortadoğu halklarından çok, Doğu Avrupalılara yakın olduğuna işaret eder.¹¹¹ Kürt kadınının, kocasının yokluğunda ailenin reisi gibi davranarak erkek misafirleri ağırlaması şaşılacak bir durum değildir.¹¹² Burada, sözkonusu rahatlığın nadiren kötüye kullanıldığını belirtmek gerekir. Kürt kadını iffetlidir. Fuhuş, Kürtler arasında bilinen bir şey değildir ve gerçekte çok sayıda yazar Kürt dilinde “fahişe” sözcüğünü karşılayan bir sözcük olmadığını not etmektedir.¹¹³ Kürdistan’ın sert, sofu atmosferinde ahlak kurallarını ihlalin cezası genellikle ölümdür.¹¹⁴

Kürt kadını evinin hanımıdır. Aile içinde etkinliği oldukça fazladır ve fikirleri önemsenir, saygı duyulur.¹¹⁵ Hay’a göre, “Çoğu reis, doğru şeylerin yapılması konusunda kendilerini etkileyen ve aptallık yapmalarını önleyen kadınların az ya da çok kontrolü altındadır.”¹¹⁶

Hem göçebe hem de yerleşik aşiretlerde, Kürt kadını çok sayıda zor işin üstesinden gelir.¹¹⁷ Ancak Soane’nın da işaret etti-

111 A.g.e.

112 Bedirhan, “The Kurdish Problem,” *JRCAS*, XXXVI, III. ve IV. Bölümler, (Temmuz-Ekim 1949), s. 241; Nikitin, “Quelques Observations...,” *Mercure de France*, CXLV, no. 543 (Şubat 1921), s. 671; ve “Probleme Kurde,” *Politique Estrangere*, XI, no. 3 (Temmuz 1946), 255; Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, s. 397 ve *Report on Sulaymania*, s. 92-93; Layard, *Nineveh*, I, s. 153 ve *Discoveries*, s. 315.

113 Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 397; Nikitin, “Quelques Observations...,” *Mercure de France*, CXLV, no. 543 (Şubat 1921), s. 670; Noel, *Diary*, s. 10.

114 Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 397; Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 69-70; Leach, *Rowanduz Kurds*, s.56.

115 Soane, *Report on Sulaymania*, s. 93; Nikitin, “Quelques Observations...,” *Mercure de France*, CXLV, no. 543 (Şubat 1921), s. 670; Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 43; Bedirhan, “The Kurdish Problem,” *JRCAS* (Temmuz-Ekim 1949), s. 241.

116 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 43.

117 Soane, *Report on Sulaymania*, s. 93; Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 397.

gi gibi kadınlar, kocaları zamanlarını aylıklıkla geçirirken bütün işi yapan köleler değildir. Soane'a göre, erkek ve kadın arasında önemli ölçüde bir iş bölümü vardır. Erkekler tarlalarda çalışır, sürüleri güder, toprağı sürer, meyva ağaçlarına veya tütün tarhlarına bakar, ürettiklerini komşu pazarlara taşır; kadınlar ise meyveleri ve tütünü kurutur, halı dokur veya farklı ev işleriyle uğraşırlar.¹¹⁸ Bu gerçek, Barth'ın son bulgularıyla da açıkça desteklenmektedir. Barth şöyle yazar:

Ekonomik yönden bağımsız hane halkı, kadın, koca ve çocuklardan oluşan tipik bir çekirdek aile yapısındadır. Bunlar arasındaki ekonomik roller, Avrupa'nın kırsal kesimlerindeki gibi dağılmıştır. Bu rolleri ayrıntısıyla tanımlamak gereksizdir. Erkek, işlerinin büyük bir kısmını tarlada görür. Sadece atının bakımını üstlenme ayrıcalığına sahiptir. Diğer hayvanların bakımı, süt sağımı, yemek hazırlamak ve gerektiğinde evin duvarlarını çamurla sıvamak gibi diğer ev işlerini yapmak da kadının görevidir. Çatının bakımı ve onarımı erkeğe aittir. İşlerin yoğun olduğu mevsimde, özellikle tahıllar hasat edilir veya tütünler toplanırken, kadın tarlada kocasına yardım eder.¹¹⁹

Kürt kadınları arasında iyi binici ve mükemmel atıcı olanların sayısı çoktur. Savaşçı aşiretlerde, kadınlar sık sık erkeklerin yanında cesurca dövüşürler.¹²⁰

Kürdistan'da kadınlar sık sık büyük güç ve nüfuza sahip konumlara yükselmişlerdir. Hatta içlerinden bazıları aşiretlerinin reisleri olarak tanınmışlardır. Çoğu yazarın aksine Barth, bu gerçeği, kadının Kürtler içindeki statüsünün bir göstergesi

118 Soane, "The Southern Kurd," JCAS, IX, I. Bölüm (1922), s. 45.

119 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 24-25.

120 Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 396-197; Jiyawuk, *Mas'at Barzan*, s. 24. Hamilton, yerleşik Surçi aşireti ile Herekiler arasında 1929 yılında Spili Geçidi'nde çıkan şiddetli bir çatışmadan söz eder. Birçok Hereki kadının da katıldığı bu kavgada, 11 erkeğin yanı sıra 4 de kadın ölmüştür. Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 90.

olarak değerdendirmez. Aslında Barth, “kadınlığın” Kürdistan’da liderlik için bir engel olduğunu belirterek, çok sayıda Kürt kadınının toplumsal ve siyasal alanda önemli konumlar edinmesini ailelerinin yüksek statülerine bağlar.

Kürt sistemindeki sorun, kadınlığın oluşturduğu engellerin mi yoksa ailenin yüksek statüsü, zenginliği gibi özelliklerin mi daha önemli olduğu konusudur. Köylerde ailelerin statü ve zenginliklerinin oluşturduğu farklılıklar, cinsiyetin doğurduğu dezavantajları dengeleyecek denli büyük değildir. Güney Kürdistan’da ise, genel nüfus ile [bazı aileler] kıyaslandığında, aradaki statü ve zenginlik farklılıkları kadın cinsiyetinin oluşturduğu engelleri ortadan kaldıracak denli büyüktür ve birçok örnekte kadınlar önemli toplulukların liderleri olmuşlardır.¹²¹

Bu iddia, her ne kadar ikna edici gibi gözükse de, durumu açıklayabilmekten uzak bir basite indirgemedenden ibarettir. Kadın olmak, kadınlarla erkeklerin önemli ölçüde eşit bir konuma sahip oldukları en gelişmiş toplumlarda dahi siyasal liderlik için bir engel teşkil eder. Dahası, bazı istisnai durumlar dışında, Kürdistan’da mensup olunan ailenin statüsünün yüksek olması, liderliğe yükselmek için kadınlar kadar erkekler için de vazgeçilmez bir koşuldur.¹²²

Cemaatleri içinde büyük mevkilere ulaşmış birkaç Kürt kadınına ilişkin kısa bir değerlendirme, kadınların Kürt toplumdaki yeri hakkında bize fikir verebilir.

Cuinet, Hakkarili Halime Hanım’ın 1845’deki Bedirhan isyanının bastırılmasının ardından şehri Osmanlı’ya teslim edene dek, Başkale’nin yöneticisi olduğunu söyler.¹²³ 1909 yılın-

121 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 120.

122 Barth’ın kendisi de, “düşük statü”nün liderlik için bir engel oluşturduğunu kabul eder ve İranlı Nadir Şah’ın yöneticilik teklifini “Ben yerimi bilirim” diyerek geri çeviren Salım Bey’i örnek gösterir. A.g.y., s. 121-122. Yine de, Barth’ın, ne “kadınlığın” ne de “düşük statü”den olmanın liderliğin önünü kapayan mutlak engeller olduğunu kabul etmediğini, çünkü bu olumsuzlukları dengeleyecek başka etmenler olabileceğine inandığını unutmamak gerekmektedir.

123 Cuinet, *La Turquie d’Asie*, II, s. 717.

da, 36 yaşında bir Kürt kadını olan Fatma, ikinci kocasının ölümünün ardından Ezdinan aşiretinin reisi oldu. İkinci kocası, eski aşiret reisi olan ilk kocasının kardeşiydi ve geleneğe uyarak hem Fatma'yla evlenmiş hem de aşiretin başına geçmişti. Fatma bütün aşiretçe "kraliçe" diye bilinirdi.¹²⁴ Ünlü Nehri şeyhleri ailesine mensup Meryem Hanım, Birinci Dünya Savaşı gibi kritik bir süreçte gerçek bir lider konumundaydı. Kafkasya'da ilerleyen Rus Ordusu, ailesinin kontrol ettiği topraklardan geçmek üzere onunla görüşme yapmak zorunda kalmıştı. Rus ordusunun siyasal danışmanı olan Nikitin, onun asalet ve zekasını takdir, taraftarları üzerindeki otoritesini de teyid eder.¹²⁵

Caflı Osman Paşa'nın karısı Adile Hanım, yıllar boyunca Caf aşiretinin işlerini yürüten gerçek otorite olmuştur. Adile Hanım, hem danışmanı ve temsilcisi olduğu kocasının sağlığında hem de kocasının ölümünün ardından kendi adına sorumluluk üstlendiği dönemde, Şehrezor ovası ve yanındaki Türk-Iran sınır bölgesinde büyük bir nüfuza sahip oldu. Aldığı iyi kararlar neticesinde hem Halepçe'nin ticari hayatı canlandı hem de karışık olan eyalet kanun ve düzene kavuştu.¹²⁶ Şeyh Mahmud'un kuzeni ve kardeşinin karısı Hafsa Hanım, Güney Kürdistan'ın bir diğer önemli kadınıdır. Şeyh Mahmud isyanı sırasında birçok İngiliz mahkumun hayatını kurtarmak için yaptığı girişimler, Kürt lidere verilen ölüm cezasının önce hapse çevrilmesinde, sonra da bu cezanın ertelenmesinde etkili olmuştur.¹²⁷

Son örnek, geçen yarım yüzyılda Yezidiler üzerinde en etkili kişi olan Yezidi Prensesi Mayan Hatun'dur. Mayan Hatun, Ye-

124 H.A., "L'hospitalite Kurde," *Hawar*, I (8 Ağustos 1932), s. 7-8.

125 Nikitin, "Quelques Observations sur les Kurdes," *Mercure de France*, CXLV, no. 543 (Şubat 1921), s. 670 ve Nikitin, "Probleme Kurde," *Politique Etrangere*, XI, no. 3 (Temmuz 1946), s. 255.

126 Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, değişik bölümlerde. Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, III. Bölüm (1928), s. 253-277 ve Soane, "The Southern Kurd," *JCAS*, IX, I. Bölüm (1922), s. 44-45.

127 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 120-121.

zidi Emiri olan kocası Ali Bey'in 1913'deki katline kadar Yezi-
di cemaatinin yönetimini kocasıyla birlikte yürüttü. Mayan
Hatun'un nüfuzu ve saygınlığı, hem tamamen gölgede bıraktı-
ğı oğlu Said Bey döneminde hem de babasının 1949'daki ölü-
münden sonra vesayetini üstlendiği torunu, şimdiki emir Tah-
sin bey döneminde hiç azalmadan devam etti. Damaluji'ye gö-
re, bu hünerli kadın Yezidiler arasında en korkulan ve saygı
duyulan kişi olmuştur.¹²⁸

Evlilik

Kürtler arasında evlilik, İslam hukuğu ve adetleri ile yerel
Kürt geleneklerine göre yürütülür. Kürtlerin de Müslümanlar
gibi dört kadınla evlenmesine imkân varsa da, bunu sadece
aşiret reisleri ve bazı varlıklı toprak sahibinin yapmaya gücü
yeter. Sıradan bir Kürt tekeşlidir.¹²⁹ Peçesiz dolaşan, erkeklerin
arasına serbestçe katılabilen Kürt kadınının sahip olduğu öz-
gürlük nedeniyle evlilikler, salt aileler arasında yapılan anla-
şmalardan ziyade karşılıklı sevdanın ürünüdür.¹³⁰ Genelleştirir-
sek, bir Kürt erkeği ailesine karşı sevecen ve sadıktır. Kürtle-
rin tamamı için konuşmak gerekirse, boşanma da çokeşlilik
gibi nadiren görülen bir olaydır ve daha çok varlıklı sınıflar
arasında yaygındır.¹³¹

Evlenmek isteyen bir Kürt, saygı duyulan yaşlı bir akrabası-
nı veya arkadaşını, seçtiği kızı istetmek üzere gönderir. Tem-

128 Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 32-33 ve ayrıca s. 18, 20.

129 Dwight, Tupper ve Bliss (der.), "Kurdistan," *The Encyclopedia of Missions*, s. 384; Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 396; Hay, *Two Years in Kurdis-
tan*, s. 44; Nikitin, "Quelques Observations sur les Kurdes," *Mercure de
France*, CXLV, no .543 (1921), s. 670; Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 21; Bois,
L'Ame des Kurdes, s. 31-32; ve Damaluji, *Bahdinan*, s. 170.

130 Bedirhan, "The Kurdish Problem," *JRCAS*, XXXVI, III. ve IV. Bölümler,
(Temmuz-Ekim 1949), s. 241; Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 237
ve Damaluji, *Bahdinan*, s. 170.

131 Damaluji, *Bahdinan*, s. 170; Bedirhan, "The Kurdish Problem," *JRCAS*,
XXXVI, III. ve IV. Bölümler, (Temmuz-Ekim 1949), 241; Bois, *L'Ame des Kur-
des*, s. 32.

silci, konuyu kızın babasına açar, müstakbel damadın faziletlerini över. Daha sonra başlık parası belirlenir.¹³²

Birinci dereceden kuzenle evlilik, özellikle amca kızıyla evlilik Kürtler arasında ideal evlilik olarak kabul edilir.¹³³ Bu, özellikle, baba soyuna dayanan sistemin toplumsal yapıyı belirlediği, aşiretler şeklinde örgütlenmiş topluluklar için geçerli bir evlilik biçimidir. Olumlama niteliği taşıyan bu evlilik biçimi, genelde kan davası ve siyasi güçle ilişkilidir.¹³⁴ Bu tür evlilikler, evliliğin iki tarafına da belirli ekonomik ve politik avantajlar sağlar. Bir yandan, yeğen amcasına ya hiç ya da çok az başlık parası verir. Öte yandan, erkek bir akrabasının siyasal desteğini kazanmış olur. Bu destek, düşmanlıklar sözkonusu olduğunda oluşan güç ittifaklarında büyük önem taşır.¹³⁵ Birinci dereceden kuzenle evlilik dünyadaki bütün Müslüman toplumlarda alışılmış bir adet olsa da,¹³⁶ Kürtler arasındaki yaygınlığının İslamî bir kökeni olduğu söylenemez.¹³⁷

132 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 26. Hay (Two Years in Kurdistan, s. 257-259), dini bir liderin kızkardeşini istemek üzere bir Kürt Ağa'nın yolladığı heyetin üyelerinden biri olarak yaşadığı deneyimi aktarır. Başlık parası üzerine de yazan Hay s. 44, bazı aşiret reislerinin yüksek seviyeden hanımlar için 500 Sterlin bile ödediklerini yazmaktadır. Bunun abartılı bir rakam olduğunu düşünen Leach, başlık parasının kadını onurlandırmak için sıkça abartıldığını ileri sürer. Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 44-45.

133 Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 19-21; ve Barth, *Southern Kurdistan*, s. 26 vd.

134 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 28.

135 A.g.e.

136 Genelde Araplar ve Sami ırkından olanlar arasında görülen birinci dereceden kuzenle evlilik geleneğine ilişkin iyi bir tartışma ve bu geleneğin İslamî toplumsal örgütlenmenin tipik bir özelliği halinde yaygınlaşmasına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Seligman, "Studies in Semitic Kinship, II, Cousin Marriage," *BSOS*, III (1923-1925), s. 263-179.

137 Barth, bölgede aile içi evlilik eğiliminin İslamî etkilerin bir sonucu olduğundan şüphe eder. Ortadoğu'da iç evliliğin İslamiyet dışı veya İslamiyet öncesi modellerinin bulunduğu konusunda Lutzbetak (*Marriage and the Family in Caucasasia*) ile aynı fikirdedir. İç evliliğin ve abi-kardeş evliliklerinin eski Mısır'da, Sümer'de, Elam'da, Arabistan'da ve İran'da hükümdarlık soyunun devamı için uygulanan bir yöntem olduğu bilinmektedir. Bu tip yakın akraba evlilikleri Kafkasya-Ermenistan bölgesinde de toplumsal örgütlenmenin temel gerçeklerinden biridir. Barth, *Southern Kurdistan*, s. 136 vd.

Kürtler arasında “jin-bê-jin” (kadına karşı kadın) diye bilinen evlilik türüne de sıkça rastlanır. Bu, iki erkeğin karşılıklı birbirlerinin kızkardeşleriyle evlendikleri bir evlilik biçimidir. İki tarafın da başlık parasından kurtulmak istediği durumlarda böyle bir uygulamaya gidilmesi akla yatkındır.¹³⁸ İçevlilik, daha önce de belirtildiği gibi, aşiretler halinde örgütlenmiş topluluklarda daha yaygındır. Dışevlilik ise daha çok aşiret bağları çözülmüş toplulukların yaşadığı şehirlerde ve kırsal alanlarda olağandır.

Kürtler arasında evlilik, Müslümanlığın Şafiî mezhebi kurallarına uygun gerçekleşir. Baba, bakire kızını ergen olup olmadığına bakmadan ve rızasını almadan verme hakkına tümüyle sahiptir. Ama yine de kızın rızasını gözetmek, takdir edilen bir tavidir. Şafiî hukukuna göre, evlilik anlaşması sadece damatla gelinin vasileri (weli) tarafından kabul edilmiş ise geçerlidir. Babanın ölümü halinde vasilik baba tarafından en yakın erkek akraba kabul edilen büyükbabaya (eğer yaşıyorsa) geçer. Büyükbaba abinin önündedir. Yalnızca kızın babası ve büyükbabası kızı evlendirme selahiyetine sahiptir. Bu yüzden, baba ve büyükbaba “mücbir vasi” (weli mucbir) diye bilinirler.¹³⁹

Fakat, babanın veya vasinin dinî hukuk tarafından tanımlanan bu selahiyeti çoğu kez yerel gelenek tarafından ciddi bir biçimde ihlal edilir. Aslında bu müdahaleler o kadar etkili olur ki, hukukî kurallar büyük oranda ve sık sık değiştirilmekle kalmaz, bazen de tamamen bir kenara bırakılır. Örneğin Jiya-wuk, Barzan bölgesinde evlenmek isteyen iki kişinin Barzan Şeyhi’nin huzuruna çıkıp sevdalarını açıkladıklarını belirtir. Şeyh de onları, “kızın babasının veya vasisinin onayı olsun olmasın,” evlenme töreni için molların yanına gönderir. Fakat Jiyawuk, evliliklerin çoğu kez vasinin rızası alındıktan sonra yapıldığını da ekler.¹⁴⁰

138 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 27.

139 An-Nawawi, *Minhadj At-Talibin*, II, s. 321-323; Schacht, “Nikah,” *İslam Ansiklopedisi*, IX. cilt, 257-273. Karşılaştırma için bkz. Barth, *Southern Kurdistan*, s. 30.

140 Jiyawuk, *Ma’şat Barzan*, s.54.

Kız kaçırma olayları, çoğu kez, kızın babasının veya vasisinin otoritesinin hiçe sayıldığı örneklerdir. Bu bazen, hukuken geçerli başka bir yola başvurularak gerçekleştirilir. Bu durumda vasisinin otoritesi de sıfırlanmış olur.

Damaluji, Kürdistan'ın bazı kesimlerinde tasvip edilmese de kız kaçırmanın ülkenin büyük bölümünde yaygın olduğunu söyler.¹⁴¹ Damaluji'nin belirttiği gibi, bu tür olaylarda zorlama çok nadirdir. Genelde kız kaçırma, karşılıklı aşkın ve tarafların gönüllü suç ortaklığının ürünüdür. Damaluji'ye göre genel temayül, kaçırılan kızın evinden iki yerleşim birimi (merhale) uzağa götürülmesidir. Çift burada evlenir. Bu temayül Şafiî hukukuyla ilişkilidir. Hükme göre, babanın evliliğin vasisi olma özelliği bu uzaklığın ötesinde geçerli değildir. Kızın ailesiyle barışma, yörenin ileri gelenlerinin araya girmesiyle, "sadaq"ın ödenmesinden ya da geline hediyeler verilmesinden sonra sağlanır. "Sadaq"a ek olarak erkek, kızın babasına kızının kaçırılmasından doğan utanç ve aşağılanmayı telafi etmek için "haqq kriti" denilen belirli bir miktar para öder. Taraflar arasında barışmanın sağlanması, iki tarafın toplumsal denkliklerinin (kifa'a) aynı olmadığı bazı durumlarda imkânsızdır. Dolayısıyla buna benzer durumlardan sonra, taraflar arasında büyük çapta çatışmalar meydana gelir.¹⁴²

Evli bir kadının kaçırılması çok nadir rastlanan bir olaydır ve son derece utanç verici birşey olarak görülür.¹⁴³ Damaluji, evli bir kadının kaçırılmasıyla ilgili çok ilginç bir adetten söz eder. Bu durumda, zina lekesinden kurtulamak için bazen hukukî bir kaçamağa başvurulmaktadır. Kadının birinci kocadan boşanılıp, ikinci kocayla evlenmesini olanaklı kılan bu hilede,

141 Damaluji'ye göre bu gelenek özellikle Yezidiler arasında yaygındır. Damaluji, *Bahdınan*, s. 168 ve özellikle Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 280-281.

142 Damaluji, *Bahdınan*, s. 168-169.

143 Evli kadınların istedikleri erkeklerle kaçması, diğer Kürtlerle karşılaştırıldığında Yezidilerde daha yaygındır. Damaluji'ye göre bunun nedeni, Yezidiler arasında kadının kötü konumudur. Yezidi kadınları çok küçük yaşta, rızaları dışında, vasilerinin zoruyla evlenirler ve kocalarının kötü muamelelerine maruz kalırlar. Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 281-282.

rüşvetle satın alınmış bir molla, kadından İslam dininden yeminle vazgeçip Yahudiliği veya Hristiyanlığı seçmesini ister. Böylece kadın, din değiştirmesi yüzünden, birinci kocasından doğrudan boşanmış olmaktadır. Ertesi gün aynı molla kadının İslamiyeti kabul ettiğine şahitlik eder ve bunun sonrasında da yeni çift uygun bir şekilde evlenirler.¹⁴⁴

Nikitin'e göre, Uşnu bölgesinde, evli bir kadın veya bir kız kaçırılırsa, kaçırın, kadının kocasına veya kızın babasına "de-wêtane" diye bilinen bir miktar para ödemek zorundadır. Bu sözcük, boynuzdan yapılmış eski biçim mürekkep hokkası anlamına gelen "dewêt" sözcüğünden türetilmiştir.¹⁴⁵

Kürtler arasındaki evlilik, damadın, gelinin babasına veya vasisine belirli bir miktar para vermesini gerektirir. Bart, Leach ve Hay bu paradan "başlık parası" diye bahsederler ve bu paranın gelinin baba veya vasisi tarafından alıkonulduğunu ima ederler.¹⁴⁶ Fakat, Kamuran Bedirhan bu parayı evlilik çeyizi olarak niteler ve onun iddiasına göre, bu para kocanın geline iyi davranacağının bir garantisi olarak gelinin ailesince bir süre tutulur ve genellikle birkaç yıl sonra kocaya iade edilir.¹⁴⁷ Öte yandan, Damaluji parayı kimin alıkoyduğuna bakmadan, bu para için İslami bir terim olan "sadaq"ı kullanır.¹⁴⁸ Başlık

144 Damaluji, *Bahdinan*, s. 169-170. Burada, konuyla ilişkili ilginç bir notu da belirtmek gerekir. Din değiştirme sayesinde geçici boşanma hilesine, Hindistan ve Endenozya'da evliliklerini bitirmek isteyen kadınlar da başvurur. Schacht'a göre, Endenozya'da Şeriat mahkemelerinin suç ortaklığı yaptığı bu tür boşanmalara sıkça rastlanır. Schacht, "Talak," *İslam Ansiklopedisi*, XI. cilt, s. 683-691. Hindistan üzerine daha fazla detay için bkz. Fyzee, *Outlines of Muhammedian Law*, s. 156-157.

145 Nikitin, "La Vie Domestique Kurde," *RETP*, III, no. 12 (1922), s. 341.

146 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 28; Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 44-45 ve Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 44.

147 Bedirhan, "The Kurdish Problem," *JRCAS*, XXXVI, III. ve IV. Bölümler (Temmuz-Ekim 1949), 241.

148 Damaluji, *Bahdinan*, s. 169. İslam hukukuna göre, "mihr" veya "sadaq" (evlilik hediyeleri ve çeyiz) geline ait olur. İslamiyet öncesi Arabistan'da "sadaq" geline verilirken, "mihr" gelinin babasına veya vasisine verilir. İslamiyetin yaygınlaşmasından sonra bu ikisi bir araya getirildi ve şimdi artık

parasına ek olarak, damadın geline ve gelinin babasına ya da ailesine bir takım hediyeler sunması adettendir. Hay, boşanma durumunda geline verilmek üzere bir miktar paranın da ayrıca kararlaştırıldığından söz eder.¹⁴⁹

Evlilik töreni, basitçe, bir molların ilgili İslam kaidesini okumasından ibarettir. Düğünler, bütün topluluğun birlikte katıldığı şenlikler ve kutlamaların hazırlanması için önemli olaylardır. Gittikçe daha az uyulan bir adete göre, sadıç (bira-zava) düğün evinin kapısında bir el ateş ederek, gerdek gecesi-nin başarıyla sonuçlandığını, dolayısıyla evliliğin tamamlandığını haber verir.¹⁵⁰ Nikitin'e göre, ateş eden damadın kendisi-dir.¹⁵¹ Geline düğün boyunca yoldaşlık eden orta yaşlı, çocuk-lu bir kadın ("berbûke"; nedime), evli çiftin ailesine ve arka-daşlarına "bakireliğin alâmetini" göstermekle görevlidir.¹⁵²

Doğum

Bebek doğumlarında, özellikle komşu evlerdeki yaşlı kadınlar doğum evine yardıma gelir ve doğum sırasında ebelik yapar-lar.¹⁵³ Barth'a göre, anne ve yeni doğan bebek (özellikle bebek oğlansa), yedi gün ve gece süresince kötü bir ruh olan Şoa'dan korunurlar. Şoa'nın yeni doğan oğlanlara kin besleyen, çocuk-

"mıhr" ve "sadaq" sözcükleri birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. İslam hukukuna göre iki tür "mıhr" vardır: Gelinin toplumsal konumu, zenginliği ve faziletlerine bağlı "mıhr al-mithil" (belirlenmemiş mıhr) ve "mıhr mu-samma" (belirlenmiş mıhr). İkincisinin de ikiye ayrıldığı söylenebilir: "Mu-accal", hazır olan veya gerdekten önce verilen çeyiz; "müeccel"; sonraya bırakılan, boşanma ya da kocanın ölümü sonucunda evliliğin sona ermesi üzerine verilen çeyizdir. Spies, "Mahir," *İslam Ansiklopedisi*, VII. cilt, s. 494-496 ve Schacht, "Nikah," *İslam Ansiklopedisi*, IX. cilt, 257-273.

149 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 44. Bu paranın yukarıdaki dipnotta bahsi geçen "mıhr müeccel"e karşılık geldiği anlaşılabılır.

150 Bois, *L'Ame des Kurdes*, s. 39. Bois (Deuteronomy, xxii, s. 15), benzer bir adet-in Yahudiler arasında da görüldüğüne dikkatimizi çekmektedir.

151 Nikitin, "La Vie Domestique Kurde," *RE*, III, no. 12 (1922), s. 342.

152 Bois, *L'Ame des Kurdes*, s. 39.

153 Merkezî Kürdistan'da doğumla ilgili inanç ve adetlere ilişkin ayrıntılı bir tartışma için bkz. Nikitin, "La Vie Domestique Kurde," *RE*, III, no. 12 (1922), s. 339-340.

suz yaşlı bir kadının ruhu olduğuna inanılır. Oğlan çocuğunu Şoa'dan korumak için küçük karyolasına bir bıçak, büyük bir iğne veya bir soğan kabuğu yerleştirilir. Her ne kadar Şoa'nın kız bebeklerle fazla ilgilenmediğine inanılsa da, kız çocukları için de bir bıçağa veya bir soğan kabuğuna başvurulur.¹⁵⁴

Merkezî Kürdistan hakkında yazan Nikitin'e göre, yeni doğmuş bebek oğlansa, evde hazır bulunan kadınlar ve akrabaları altı gün boyunca bebeğin başında nöbet tutarlar. Gece uyanık olmaları, bebeği yine kötü bir ruh olan Şeşeh'ten korumak için önemlidir. Nikitin, Şeşeh sözcüğünün altı anlamına gelen "şeş"ten türediğini belirtir. İnaniş'a göre, Şeşeh yeni doğan bebeği ve annesini öldürmek için fırsat kollar. kötü ruhu evden defetmek için ateşe ve ışığa başvurulur. Kötü ruhu savuşturmak amacıyla, yörede saygı duyulan bir şeyh tarafından okunmuş bir bez parçası 6 gün boyunca evin içinde tutulur.¹⁵⁵

Sünnet (khitan)

Oğlanlar, ergenlik çağına kadar herhangi bir yaşta sünnet edilirler. Sünnet genelde bir berber tarafından yapılır ve çoğunlukla, bir kerede üç veya daha fazla oğlan sünnet edilir. En varlıklı babanın bütün masrafları ödemesi bir gelenektir.¹⁵⁶ Kürtler arasında kadınların sünnet edilmesine (kafd) de rastlanır.¹⁵⁷ Bu, Kürtlerin çoğunluğunun mensubu olduğu Şafiî inancının gereklerinden biridir.¹⁵⁸

154 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 112.

155 Nikitin, "La Vie Domestique Kurde," RE, III, no. 12 (1922), s. 340. Şeşeh'le ilgili aynı inanç ve gelenekler, Urmiye platosundaki Nasturiler arasında da görülür. Bkz. Nikitin, "Superstitions des Chaldeens du Plateau d'ourmiah," RETP, IV, no. 14 (1923), 16 vd. Bu kötü ruh, Dağlı Nasturiler arasında "Khwaraha" diye bilinmektedir. Nasturiler de yeni doğan bebeği bir süre gece gündüz gözler, bir soğan ve demir bir yün tarakla korurlar. Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 306.

156 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 150.

157 Arakelian, "Les Kurdes en Perse," *Verhandlungen des XIII Internationalen Orientalisten Kongresses Hamburg September 1902*, s. 150.

158 Wensinek, "Khitan," *Islam Ansiklopedisi* (İngilizce baskı).

Şeyhler

Kürdistan'ın toplumsal ve politik hayatında önemi gittikçe artan rolleri dolayısıyla, şeyhlerin Kürt toplumu içindeki konumlarını tartışmamız gerekir. Kürt tarihine kabaca bir bakış, şeyh liderliğinin son yüzyılda, özellikle özerk Kürt beyliklerinin ortadan kalkmasından sonra, Kürt toplumu için en uygun ve başarılı liderlik türü olduğunu anlamak için yeterli olacaktır. Dahası, şeyhlerin kişiliklerini ve şeyhliğin doğasını anlamak, Kürt karakterini aydınlatacak önemli ipuçları verecektir. Bu bölümde, şeyhlere dini ve politik liderler olarak özel bir dikkat sarfedilecektir.

Şeyhlerin Kökenleri ve Ortaya Çıkışları

Şeyh sülalerinin ilk ortaya çıktıkları zamanlara ilişkin bir inceleme, şeyhlerin önemli nitelikleri haiz kişiler olduğunu ortaya koyar. Birey olarak birbirlerine pek benzemeseler de, kişilikleri, mizaçları ve güçleri onları çağdaşlarından ayırmaktadır. İşte belki de bu benzerlikleri, dini ve siyasal liderler olarak ortaya çıkışlarında farkedilebilir bir model oluşturur.

Bazı şeyh sülalelerinin tarihini inceleyen Pierre Randot, bu modelin göze çarpan niteliklerini ortaya çıkarmıştır. Randot'nun bulguları, şeyhlerin ilk atalarının genelde belirli bir yöreye sonradan gelmiş kişiler olduğunu ortaya koyar. Önce taraftar (mürit) kazanmışlar, dindarlıklarıyla tanınmışlar ve evlilikler yoluyla güçlü ailelerle ittifaklar kurmuşlardır. Taraftarlarının bağış ve hediyeleri zenginlik ve mülklerini artırmış, böylelikle daha da fazla güç ve nüfuz kazanmışlardır.¹⁵⁹ Randot'un değerlendirmeleri, farklı sülaleleri araştıran diğer yazarların çıkardığı sonuçları da doğrular niteliktedir.

Şeyhlerin Yerel Olmayan Kökenleri

Neredeyse istisnasız, şeyh sülalelerinin kurucularının tümü yabancısıdır. Ne içinde yaşadığı aşirete mensuptur, ne de tanın-

159 Rondot, "Le Tribus Montagnardes...", *BEO*, VI (1936), s. 42-47.

diği yörenin yerlisidir. Pierre Randot'nun sözleriyle, şeyhlerin bu göçmenlik durumu ilk zamanlarda çokça rastlanan bir olaydır. Bu sanki "Hiçbir peygamber kendi ülkesinde hürmet görmemiştir" deyişinin doğruluğunu kanıtlamaktadır.¹⁶⁰ Aşağıdaki örnekler, bu dışardan gelmiş olma durumunun büyük şeyh sülalelerinde olduğu kadar daha az önemli şeyh sülalelerinde de ne kadar yaygın olduğunu göstermeye yetecektir.

Türkiye'nin Şemdinli yöresindeki Nehrili şeyhler soylarının Bağdatlı Şeyh Abdülkadir Geylani'nin oğlu Şeyh Abdülaziz'e dayandığını iddia ederlerken,¹⁶¹ Irak'ın Süleymaniye bölgesinin Barzan şeyhleri atalarının izini, Kürdistan'a yaklaşık altı yüzyıl önce İran'dan gelmiş iki kardeşe dek dayandırmaktadırlar.¹⁶² Daha küçük şeyh sülaleleri arasında, örneğin Xalan şeyhleri ve Irak'taki Revandiz bölgesinden Zinui şeyhleri, İran'ın Lahican bölgesinden gelmiş bir şeyhin torunları olduklarına,¹⁶³ Türkiye'deki Palulu şeyhler de kökenlerinin Süleymaniye bölgesinden bir ataya uzandığına inanmaktadırlar.¹⁶⁴

Şeyhlerin Dindarlıklarıyla Tanınmaları

Şeyhlerin yeni bir yörede yerleştikten sonra yaptıkları ilk işlerden biri, dindarlıkları ve iyi amelleriyle tanınmaktır. Bu sofu insanların sürekli dua etmeleri, oruç tutmaları ve alçakgönüllü tavırları, kanunsuzluğa ve sert bir hayata alışmış olan dağlı Kürtleri her zaman etkilemiştir.¹⁶⁵ Kürtler arasında yıllarca yaşamış bir gözlemci şöyle demektedir:

160 A.g.e., s. 44.

161 A.g.e., s. 45. Nehrili şeyhlerin ayrıntılı bir tarihçesi için bkz. Nikitin, "Şemdinan," *İslam Ansiklopedisi* (İngilizce baskı).

162 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 62.

163 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 257. Burada bahsi geçenler, Şeyh Ubeydullah ve Şeyh Alaaddin'dir. Hay, yanlışlıkla onları "kuzen" diye tanıtmaktadır. Aslında birincisi ikincisinin amcasıdır. Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 8.

164 Rondot, "Les Tribus Montagnardes...", *BEO*, VI, (1936), s. 46.

165 Sufilerin yorucu ibadet ve dualarına ilişkin bilgi için bkz. bkz. Massignon, "Tarikat" ve "Tasavvuf," *İslam Ansiklopedisi*, XII-1. cilt, s. 1-17, 26-31 ve Macdonald, "Dihikr" [Zikir] ve "Derviş," *İslam Ansiklopedisi* (İngilizce baskı) ve buradaki kaynakça.

Çilecilik, şeyhin ününü bazen daha da artırır. Arka arkaya dokuz yıl boyunca, günde sadece bir incir ve birazcık suyla idare ederek her yıl 40 gün oruç tutan çok ünlü bir şeyhten hâlâ bahsedilmektedir.¹⁶⁶

Şeyhlerin iyi amellerini anlatan çok sayıda örnek vardır. Örneğin, Xalan ve Zinui şeyhlerinin atası, Xalan'a gelirken geçilmesi gereken dağ geçidinde, seyyahları aşırı soğuktan korumak ve sıkıntıdan kurtarmak için bir kervansaray yaptırmıştır.¹⁶⁷ Hay'a göre, "bu yaptığıyla, dindarlığına ve iyi amellerine dair yaygın bir ün kazanmıştır."¹⁶⁸ Şeyhler ayrıca, çatışmaların dostane çözümü için sıkça çaba harcamaktadırlar. Rich, Süleymaniyeli Baban sülalesinin mensupları arasında, sonunda sülalenin mahvolmasına sebep olacak bir iktidar mücadelesiyle ilgili ilginç bir örnek vermektedir.

Mahmud Paşa, Türklerle işbirliği yapmayı kabul etmeden hemen önce, Süleymaniye'nin en büyük dini lideri Şeyh Halid'in yanına gitti. Yanında amcası Abdullah Paşa ile iki kardeşi, Osman ve Süleyman vardı. Her üçü de Mahmud'a bağlı olacaklarına dair and içtiler. Dahası, ilerde Kermanshah beyinin içlerinden birini Paşa'ya ve Türklerin çıkarlarına karşı koymak üzere ayartmaya çalışacağını öngördüklerinden, kılıç, Kuran ve eşlerinin üzerine yemin ettiler.¹⁶⁹ Yemine göre, içlerinden birine İran veya Türkiye'den herhangi bir mektup geldiğinde, mektubu Şeyh Halid'in evinde, anlaşmayı yapan herkesin huzurunda açacaklardı.¹⁷⁰

166 Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 103.

167 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 257. Hay'ın döneminde (1921) bu köy başka bir isimle bilinmekteydi. "Darûlaman" olan bu isim, Leach'ın belirttiği üzere, Galan'a verilen diğer addı. Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 6.

168 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 257.

169 Müslüman ülkelerde bu üç tür yemine rastlanır. Bir adam karısının üzerine yemin edip de gereğini yerine getiremezse, veya dört ay içinde kefareti yerine geçebilecek birşey yapamazsa, doğrudan karısından boşanmış sayılır. Pederesen, "Kasem," *Islam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 375-378.

170 Rich, *Narrative*, I, s. 147-148.

Şeyhlerin Taraftar Kazanmaları

Şeyhin yeni yerleştiği yerde azimle ve sebatla yürüttüğü bir faaliyet de kendine taraftar toplamaktır. Taraftar olmaya aday olanlar, herkesten önce aşirete mensup olmayan, korunma ihtiyacı duyan kişilerdir. Barzan şeyhlerinin aşiret mensubu olmayan köylülere sağladıkları himaye, bu konudaki belki en iyi örneği oluşturur. Barzan şeyhlerinin güç kazanmaları, Zibari köylülerini bölgenin ağalarına karşı korumalarıyla yakından ilişkilidir. Bu ağalara karşı yürütülen bir dizi kanlı savaştan sonra, Barzan şeyhleri bütün Zibari bölgesine fiilen hakim olmuşlardır.¹⁷¹ Barth'a göre, bugün dahi Şeyh Mahmud Barzani'nin taraftarlarının çoğu aşiret mensubu değil, "miskin" sınıfına mensup kişilerdir.¹⁷²

Fakat, şeyhler, taraftarları arasında güçlü kimselerin bulunmasına çoğu kez daha bir önem vermektedirler. Rich'in belirttiğine göre, Mahmud Paşa ve Baban ailesinin önemli üyeleri bir zamanlar, Nakşibendi Şeyhi Halid'in müritlerindendi.¹⁷³ Şeyh Ubeydullah'ın da bütün Kürt sınıfları üzerindeki etkisi, İran'a karşı gerçekleştirdiği saldırı sırasında fazlasıyla belli olmuştur. Büyük aşiret reisleri, binlerce taraftarlarıyla onun komutası altına girmişlerdir. Mangur aşiretinin reisi Hamza Ağa, savaş sırasında sıkıştığında, adam ve silah göndermesi için Şeyh Ubeydullah'a bir mektup göndermiş, "Zat-ı Alileri" diye başladığı ve "dualarınızda beni unutmayacağınızı biliyorum" diye bitirdiği mektubunda Şeyh'e yalvarmıştır.¹⁷⁴

Şeyhlerin Evlilik Yoluyla İttifak Kurması

Yeni bir yöreye yerleşen şeyhin evlilik yoluyla kurduğu ittifak, sağlayacağı saygınlık ve güçlü bağlantılar nedeniyle çok

171 Damalujı, *Bahdınan*, s. 131-132.

172 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 83. Miskinler, Süleymaniye eyaletindeki Hama-vend topraklarında yaşayan, aşiret mensubu olmayan köylülerdir.

173 Rich, *Narrative*, I, s. 141.

174 İran'da bulunan İngiliz rahip Mr. Thomson tarafından Tahran'daki İngiliz Dışişlikler Sekreteri Earl Granville'e yazılmış 23 Aralık 1880 tarihli mektup. no. 84 içinde ek, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 77.

önemlidir. Bu evlilikler, bütün soylu ve aristokrat ailelerin yaptıkları ittifaklarla aynı niteliktedir. İkisine de güç ilişkileri açısından bakılabilir.

Şeyhin, evlilik yoluyla kurduğu ilk bağ, köy muhtarı ya da küçük aşiretlerin reisleriyle olmaktadır.¹⁷⁵ Şeyh ailesi güçlenip prestij kazandıkça, daha güçlü ailelerle ittifak kurmaya çalışırlar. Güçlü aileler, şeyhlerin eşitleri sayıldıklarından aileler arasında kuvvetli bağlar kurulur. Kürdistan'ın en büyük ve en saygın aileleri olan Şemdinli ve Barzanlı şeyhler, tanınmış Bahdinan beyleriyle evlilik yoluyla güçlü bağlar kurmuşlardır.¹⁷⁶

Walaşlı Şeyh Muhammed Ağa'nın¹⁷⁷ Xalan ve Zinui Şeyhi Ubeydullah'ın kızkardeşini istetmek üzere gönderdiği temsilcilerden biri olan Hay, evlilik için yapılan görüşmeye ve karara ilişkin ilginç bir değerlendirmeye yer verir.¹⁷⁸

Böylesi ittifakların politik önemi azımsanamaz. Bu tür evlilikleri akıllı ve maharetli bir şekilde kullanan Şeyh Said Barzani, savaşçı Hamavend aşiretinin gücünü kontrol edebilmiş, sonunda da bu aşirete hakim olmuştur. Soane'a göre:

1881 olaylarından hemen sonra, Hamavend aşireti neredeyse Süleymaniye'yi ele geçirip aileyi [Barzani şeyh ailesi] ortadan kaldıracakları sırada, Şeyh Said [Barzani] bu aşiretin önemini ve bir silah olarak nasıl kullanılabileceğini anladı. Aşiretin kontrolü altına alabilmek için iyi planlanmış bir dizi evlilik ayarladı ve bu aşireti kendine bağladı. (...) Bu politika o kadar başarılı oldu ki,

175 Rondot, "Les Tribus Montagnardes," *BEO*, VI (1936), s. 44.

176 Soane, *Report on Sulaymania*, s. 98. Soane'a göre, evlilik yoluyla Amadiye beyleriyle güç birliği yaptıktan sonra da Berzenci şeyhleri "... sülalelerindeki kadın ve kızlar için de eskiden sadece yalnızca köklü ailelerin ünvanı olan 'han' ünvanını" kullanmaya devam etmişlerdir.

177 Balık aşiretinin ünlü reisi Şeyh Muhammed'in aslında dinî bir özelliği yoktur. Şeyh adı, akrabalarından biri şeyh olduktan sonra ona doğumunda verilmiştir. Leach, *Rowanduz Kurds*, s. 3.

178 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 257-259.

1908'deki ayaklanma sırasında şeyh onları çağırdığında, aşiret onun sözünden çıkamaz haldeydi.¹⁷⁹

1944'de, Barzanlı şeyhler [Molla Mustafa Barzan] Irak hükümetine karşı isyan halindeyken, nesiller boyunca rakip ve düşmanları olan Zibar ağalarıyla evlilik yoluyla ittifak kurmuşlardır. Bu akılcı manevra sayesinde güçleri, Longrigg'in deyiimiyle "ikiye katlanmıştır."¹⁸⁰

Şeyhlerin Mülk Edinmeleri

En kabul gören gerçeklerden biri de, servetin gücün bir biçimi olduğudur. Kürdistan gibi, gücün tüm toplumsal dokuyu ve insanların faaliyetlerin belirlediği ilkel bir çevrede, servet en büyük motivasyonu sağlayan kuvvetlerin başında gelir. Bu yüzden servet, iktidar peşinde koşanların hesaplamalarında büyük yer tutar. Bu nedenle, yeni bir toplulukta tanındıktan sonra şeyhin yapacağı işlerin başında mülk edinmek gelir. Şeyh sülalesinin kurucusu genellikle orta halli bir adam olarak ölse de, diğer faaliyetlerde olduğu gibi servete ulaşma yolunda da gelecek nesillere açık kapılar bırakır. Aile servetinin edinilmesi için birçok kuşak uğraşır.

Şeyhlerin sahip oldukları servet, taraftar kazanmalarını ve taraftarlarını el altında tutabilmelerini, hizmetlilerini doyurup silahlandırmalarını, yardım ve himaye için başvuran ricacıların dertlerine çare bulmalarını olanaklı kılar. Şeyhin serveti, müritlerinden gelen muhtelif hediyelere dayanır. Zorunlu olmasa da, şeyhini ziyarete gelen birinin küçük bir hediye getirmesi adettendir.¹⁸¹ Fakat, hediyelerin asıl kaynağı büyük aşiret reisleri ve beylerdir.

Barth'a göre, Barzan şeyhlerinin serveti, öncelikle Baban ailesinden gelen topraklara ve köylere dayandırılabilir.¹⁸² Barth,

179 Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 190. Ayrıca, Soane, *Report on Sulaymania*, s. 99.

180 Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 326.

181 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 84.

182 A.g.e., s. 62.

bu servetin edinilmesi ve büyütülmesi için kullanılan araçlarla ilgili bazı ayrıntılar vermektedir:

Baban döneminin başından itibaren, şeyh ailesinin ekonomik gücü gittikçe büyümüştür. Osmanlının toprak kayıtlarında bulunan boşluklardan çok iyi yararlanılmıştır. Şeyhler Sultan'la iyi ilişkiler kurduktan sonra gözlerine kestirdikleri toprakları çok cüzzi bir fiyattan satın almışlar ve böylece çok sayıda köyün idaresini ellerine geçirmişlerdir. Şeyhler için böyle bir alışverişi olanaklı kılan temel para kaynağı, Süleymaniye pazarını ellerinde tutmalarıdır. (Bugün dahi, pazarın dörtte biri şeyh ailesine, dörtte biri de belediyeye aittir.)¹⁸³

Köylerin ve toprakların sahipliği şeyhlere, köylüler ve kiracı çiftçiler üzerinde büyük bir nüfuz sağlamaktadır. Şeyhin topraklarında yaşamının verdiği güvenlik duygusu ve kutsal bir kişiye yakınlık nedeniyle köylüler, şeyhin en sadık müritleri haline gelmektedir. Bu durumdaki köyler, genellikle şeyhin iktidarının en sağlam kaleleri olmaktadır. Şeyh Ubeydullah'ın İran'a yaptığı seferin arifesinde Türk-Iran sınırında çok sayıda köy satın almış olması bu bakımdan oldukça anlamlıdır.¹⁸⁴

Şeyhlerin Etkileri

Kürtlerle bir şekilde bir arada bulunmuş kişilerin çoğu, şeyhlerinin önünde başları daima eğik olan Kürtlerin aslında dinî konularda hoşgörölü ya da kayıtsız oldukları konusunda görüş birliği içindedir. Profesör Minorsky, Kürtlerin aşırı uç görüşleri olmasa da, farklı tarikatlara mensup şeyhlerin fazlasıyla etkisinde kaldıklarına işaret etmektedir.¹⁸⁵ Cuinet ise şunları söylemektedir: "Bir Kürt her ne kadar din konusunda hoşgörölü görünse de, basitliğe kaçması ve vurdumduymazlığı

183 A.g.e., s. 63.

184 Başkonsolos Abbott tarafından Earl Granville'e yazılmış 13 Temmuz 1880 tarihli mektup, Tebriz, no. 2 içinde ek, Turkey no. 5 (1881), s. 9.

185 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

nedeniyle kolayca fanatizme sürüklenebilir. Bunda doğaüstü olaylara inanmasının da büyük bir rolü vardır.”¹⁸⁶

Cahil Kürtlerin doğaüstü olaylara olan inançları, tamamen şeyhlerinin etkisi altına girmelerine yol açar. Kürtler hakkında yakından bilgi sahibi bir İngiliz idareci de benzer bir yorum getirir: “Genelde bir Kürt, kendini dine adanmış bir sofu değildir. Fakat basit ve batıl doğası, ona iyilik veya kötülük getirsin hiç farketmez, onu kutsal şeyhinin etkisine tümünden açık hale getirir.”¹⁸⁷

Daha erken dönemlerde bile Kürtler arasında bu tarz bir liderliğin yaygın bir biçimde kabul gördüğüne dair hiç de azımsanmayacak sayıda kanıt vardır. 1820’lerde geçen bir anısını aktaran C.H. Rich, Süleymaniye halkının Nakşibendi Şeyhi Halid’e beslediği derin saygıyı gözler önüne sermektedir:

Süleymaniye’de yaşayan büyük bir Müslüman hazret var. Adı Şeyh Halid, ama Kürtler onun Hazret-i Mevlana dışında bir adla anılmasını saygısızlık olarak nitelerler. Şeyhin sözlerini hadis gibi algırlar. Kürtlerin hepsi onu evliya diye anarlar ve peygamberleriyle neredeyse bir tutarlar. Paşa ve diğer bütün önemli Kürtler gibi, şeyhin müridi olan Osman Bey, bana onun en az, ünlü Müslüman evliyası Şeyh Abdülkadir’le eşit değerde olduğunu anlattı.¹⁸⁸

Aynı kitabının başka bir yerinde Rich, Süleymaniye Paşası’nın dışında hiç kimsenin “[şeyhin] huzurunda ayakta durup onun için piposunu dolduramadığını” belirterek, şeyhin gördüğü büyük hürmetin altını çizmektedir.¹⁸⁹

Şeyhlerinin çağrısına uyan Kürt müritlerin hayatlarını hiçe saydıkları gerçeği, bu kutsal adamların başını çektikleri ayak-

186 Cuinet, *La Turquie d’Asie*, II, 638.

187 Lees, “Two Years in South Kurdistan,” *JCAS*, XV (1928), 254. Karşılaştırma için bkz. Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 38 ve Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 92.

188 Rich, *Narrative*, I, s. 140-141.

189 A.g.e., s. 320.

lanmalarda kanıtlanmıştır. Şeyh Barzan'ın taraftarları, "divaneler" diye bilinirlerdi. Bunlardan herhangi birinin Şeyhin bir emri ile kendini uçurumdan atacak kadar sadık olduğu söylenmektedir.¹⁹⁰ Bazı yazarların "körü körüne bağlılık"¹⁹¹ diye nitelediği bu durumun kolayca kazanıldığı sanılmamalıdır. Şeyhlerin taraftarlarının çıkarlarını korumaya her zaman hazır olmaları, yiğitlikleri, dirayetli oluşları ve saygınlıkları, taraftarları üzerindeki etkileri açısından son derece önemlidir.

Şeyhlerin Karizmatik Kişilikleri

Keramet Sahibi Şeyhler

Şeyhlerin geleceği önceden görmek ve belirli doğaüstü yeteneklere sahip olmak gibi kerameti¹⁹² olduğuna inanılır. Bu yüzden, kutsal kimseler olarak nitelenen şeyhlere hayranlık beslenir ve saygı duyulur. Cuinet'ye göre Kürtler, şeyhlerin İslam evliyalarının ruhlarıyla ve hatta Tanrı'yla irtibat kurduklarına inanmaktadırlar. Şeyhlerin dokunulmaz olduklarına ve mucizeler yaratabileceklerine dair bir inanç vardır. Dualarının her türlü hastalığa deva olduğuna inanılır. Şeyhlerin taraftarları, başları üzerine yemin edip yeminlerini bozmamaya çalışırlar.¹⁹³

Bu kutsal adamlara atfedilen doğaüstü güçlere dair en ilginç ve ilk örneklerden birini Rich verir. Bu olayı ona, tanınmış bir derviş olan Sultan Hasan'ın müritlerinden biri aktarmıştır:

(Derviş kastederek) "Sultan, herşeyi mucizevi bir şekilde anlıyor. Onunla konuşursan senin dilini hiç bilmese

190 Jiyawuk, *Maşat Barzan*, s. 54. Karşılaştırma için bkz. Briskani, *Haqa'iq*.

191 Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 291; Damaluji, *Bahdinan*, s. 135; al-Azzawi, *Asha'ir al-Iraq*, II, s. 16. Karşılaştırma için bkz. Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 65.

192 Macdonald'a göre keramet, Tanrının kutsadığı, koruduğu ve yardım ettiği kişilere bahsettiği hediye ve lütuflardır. Macdonald, "keramet ile erken Hıristiyan Kilisesinin 'xapiomata' sözcüğü arasındaki ses, türetiliş ve anlam bakımından şaşırtıcı benzerliğin yalnızca bir rastlantıdan ibaret olamayacağına" işaret etmektedir.

193 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, s. 638.

de seni anlayacaktır. Hiçbirini öğrenmeden bütün ilimleri bilir. Bu daha birşey değil, hatta kafandan geçenleri bile bilir. Ona danışmak gibi bir niyetin varsa, daha tek kelime etmeden sana cevap verir. Şimdi de onun hakkında konuştuğumuzun farkındadır. İnsanların rüyalarına girer; hatta ister Hindistan'da ister İran'da olsunlar, fiilen yanlarında belirir.”¹⁹⁴

Şeyhlere atfedilen bu doğaüstü güçler, atalarından onlara miras kalan keramete dayandırılabilir. Şeyh bu kerameti yakın akraba ve ailesiyle de paylaşabilir. Ya da bu keramet, onu diğer insanlardan ayıran kişisel meziyetlerin ürünü olabilir.¹⁹⁵

Barzan şeyhlerinden bahsederken çağdaş bir gözlemci şöyle demektedir:

Peygamber soyundan gelen şeyh ailesinin bir takım doğaüstü güçlere sahip olduğuna inanılır. Bu inanışın diğer bir dayanağı da, şeyh ailesinin Kutsal Atası olan Kaka Hama'dır. Şeyh Mahmud, bu doğaüstü sayesinde, üstünde taşıyan kişiyi mermilerden ve bıçaklardan koruyan muskalar yazabilir.¹⁹⁶

Atalarından miras kalan ve doğumla kazandığı kerametini yanı sıra, Şeyh Mahmud'un kişisel bir kerameti de vardır. Bu ikisini birbirinden ayırmanın güç olduğuna işaret eden Barth, birincisinin kısmen ikincisinden kaynaklandığını ileri sürer. Barth, şeyhin kişisel kerameti için, “Bir kişinin karakterini ve düşüncelerini okuma yeteneğine sahip olduğuna inanılır. Tek sözcük bile edilmemişken kendisine gelen kişinin niyetini anlar” demektedir.¹⁹⁷

Cesareti çok sayıda çatışmadan sağ çıkmasıyla birleşen Şeyh Mahmud'a “yok edilemezlik” payesi yakıştırılmış, şeyh bu özelliğiyle tanınmıştır. Bir olaya tanıklık ettiği söylenen biri-

194 Rich, *Narrative*, I, s. 141, dipnot.

195 Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*.

196 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 63-64.

197 A.g.e., s. 64.

nin anlatımına göre, diğer ölümlülerin aksine şeyhe mermilerle zarar verilemez: “Tanrı şahidimdir ki, ona atılan mermilerin vücudundan dosdoğru geçip arkasında duran adamı öldürdüğünü gördüm, ama şeyh hiçbir yerinden yaralanmamıştı. O, savaşta öldürülemez.”¹⁹⁸

Karizmatik Otorite¹⁹⁹

Şeyhin mukaddesatı ve kerameti bir kez kabul gördüğünde, otoritesi bir daha asla sorgulanmaz. Şeyh muhalefete izin vermez ve taraftarlarından onun iradesine tümüyle bağlı kalmalarını talep eder. Ona karşı duyulan, sorgulanmayan ve mutlak bir bağlılık olmalıdır. Karizmatik otoritesinin taraftarlarınca tanınmasını doğal bir olgu olarak görür. Taraftarları üzerine yeni yükümlülükler yükler ve onlardan her türlü fedakarlığı bekler.

Şeyh Ubeydullah'ın hiç unutulmayan İran saldırısından sonra, şeyhlerin yaptığı sayısız silahlanma çağrısına, hazır ve istekli yanıtlar verilmiştir. Zor görevler üstlenen Şeyhleri, taraftarları hiçbir zaman yalnız bırakmamıştır. Taraftarları, şeyhlerinin emirlerine eşine az rastlanır ve korkutucu bir sadakatla uymuşlardır. Kendilerinden istenen herşeyi sorgusuz sualsiz bir itaatle yerine getirmişlerdir. Hatta bu şevkleri onları sık sık, hayret verici vahşilikte kahramanlık gösterileri yapmaya sürüklemiştir. Taraftarları, Barzanlı Şeyh Ahmed'in domuz eti yemeleri yönünde garip isteğini bile, İslamiyete göre domuz eti yemek haram kabul edilmiş olsa da, sorgulamadan yerine getirmişlerdir.

Karizmatik Otoritenin Vekaleti

Şeyh, ününü yaymak ve nüfuzunu yaşadığı bölgenin sınırları ötesine taşımak için çoğunlukla, kendine halife atama yoluna başvurur. Atama, şeyhin bazı yetkilerinin halifeye devredil-

198 Hamilton tarafından alıntılanmıştır, *Road Through Kurdistan*, s. 201.

199 Karizma, karizmatik otorite ve karizmatik kişiyle taraftarları arasındaki ilişkinin doğasına dair değerlendirme için bkz. Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, s. 358-392.

mesi demektir.²⁰⁰ Bunun için halife önce, törenle tarikata girer. Halife şeyhi hayattayken, hatta şeyh öldükten sonra da temsil eder. Halife olarak atanan kişi genelde halifesi olduğu şeyhin ikametgâhından çok uzak bir yöreye yerleşir.²⁰¹

Kürdistan'da Kadiri tarikatını engelleyen ve görece gölgede bırakan Nakşibendi tarikatının büyük bir hızla yaygınlaşmış olması, Şeyh Halid'in kişiliğine ve gayretkeşliğine olduğu kadar halifeligi başlatmasına da bağlanabilir. Şeyh Halid'in kendine halife atadıkları arasında, Nehrili Şeyh Seyit Abdullah²⁰² ve Barzanlı Şeyh Taceddin²⁰³ de vardı. Bu iki adam, dünyanın bu bölgesindeki olayların gelişimini önemli ölçüde etkileyecek hanedanların kurucularıdır.

Karizmatik Otoritenin Yitimi

Şeyhin otoritesi normal koşullar altında taraftarlarının gözünde ne denli sağlam olursa olsun, başarısızlık karşısında pek fazla dayanamaz. Weber'in işaret ettiği gibi, karizmatik bir liderin gücünü kaybetmesi, karizmatik otoritesinin de ortadan kalkması demektir.²⁰⁴ Şeyh Halid'in çöküşü ve Süleymaniye'den kaçışı, karizmatik otoritenin yitimine ilişkin çarpıcı bir örnek oluşturur. O zamanlar Süleymaniye'de olan Rich, şeyhin ani kaçış hikâyesinin bir özetini vermektedir. Rich, şeyhin ortadan kaybolmasından sonra taraftarlarının ona nasıl küfrettiğini anlatır ve Kürtlerin ona karşı takındıkları bu tavrın, önceden gösterdikleri hürmet ve itibarın karşıtı olduğunu belirtir. Rich, şeyhin çöküşünün önemli bir nedenini de vermektedir: "Şeyh, Paşa'nın oğlu hakkındaki yargısında yanlış yaptı. Tanrının yardımıyla onun hayatını kurtaracağına dair söz verdi."²⁰⁵

200 Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, s. 356.

201 Kadiri ve Ticani mezheplerinde halife atanmasına ilişkin bir kaynak için bkz. Arnold, "Halife," *İslam Ansiklopedisi*, V-1. cilt, s. 148-155.

202 Nikitin, "Shamdinan," *İslam Ansiklopedisi* (İngilizce baskı).

203 Damaluji, *Bahdinan*, s. 65.

204 Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, s. 360.

205 Rich, *Narrative*, I, s. 320.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
**KÜRDİSTAN'DAKİ YARI-OTONOM
REJİMLERİN ORTADAN KALDIRILMASI**

Tarihsel Perspektif

19. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflığı herkes tarafından farkedilir hale gelmişti. Tebaa halklar, kudretini kaybeden hükümlarına karşı harekete geçerken, Avrupalı güçler de bu durumdan yararlanmak için hiçbir fırsatı kaçırmadılar. Türkler, özellikle de sorumluluk altındakiler, olup biteni kederle seyrediyorlardı. Son zamanlarda o denli güçsüzleşmişlerdi ki, çoğu kez felaket ile içte ve dışta dost ve düşmanlarının boş teskinleri arasında seçim yapmak zorunda kalmışlardı.

Fakat Türkler, yüzlerce yıllık askeri ve emperyal bir geleneğe sahip bir halktı; kendilerine büyük bir millet olma özelliğini veren faziletlerinden henüz tamamen mahrum kalmamışlardı. İçlerinde hâlâ yetenekli ve sağlam karakterli adamlar vardı. Örneğin Sultan II. Mahmud, başlangıçtaki başarısızlıklara ve hayalkırıklıklarına rağmen, imparatorluğu diriltten ve eski büyüklüğüne kavuşturan sivil ve askeri reformları gerçekleştirmeyi başardı. Sultanın reform programının en önemli kalemlerinden biri, güçlü, giderek güvenilir olan ve tehlike oluşturan emirlerin ve derebeylerin (âyan) ortadan kaldırılmasıydı. Çünkü, bu beyler ve derebeyleri güvenilir olmaduklarının işaretlerini daha önce artan bir şekilde göstermişlerdi.

Anadolu'da ve imparatorluğun diğer bölgelerinde, bu durumdaki çok sayıda derebeyi öldürüldü. Bazı varlıklı ve güçlü kişiler, örneğin Mısırlı Mehmet Ali Paşa, imparatorluktaki karmaşadan da yararlanarak, silahlandı ve sultana karşı ayaklandı. Fakat bu konu çalışmamızın kapsamı dışındadır.

1830'lu yıllarda Sultan II. Mahmut, Kürdistan'daki yarı-otonom Kürt rejimlerini ortadan kaldırmaya kararlı görünmekteydi. Bu, itaatsizliği ve serkeşliği cezalandırmayı ve sonunda Osmanlı otoritesini bölgede yeniden kabul ettirmeyi amaçlamaktan ziyade, bu toprakları yeniden ele geçirerek bölgeyi doğrudan Osmanlı hakimiyeti altına almayı amaçlayan bir girişimdir. İşte bu amaçla, eski sadrazam ve o zamanki Sivas Valisi Reşit Mehmet Paşa,¹ güçlü bir orduyla Kürdistan'a geldi. Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa² ve Musul Valisi İnce Bayraktar Muhammed Paşa,³ gerektiğinde kuvvetlerini onun emrine verme talimatı aldılar. Reşit Paşa ölünce, bu göreve önce Hafız Paşa,⁴ sonra, Kürdistan'da artık sultanın otoritesine meydan okuyacak derebeyi kalmayınca dek diğer paşalar üstlendiler.

Kürt beylerinin bastırılması için seçilen Reşit Mehmet Paşa'nın başarıları dikkat çekicidir. Bunlar içinde en önemlisi, hiç şüphesiz, Revandiz'in güçlü beyi Kır Muhammed Paşa'nın* yakalanarak İstanbul'a gönderilmesidir. Kısaca geçiş-

1 Gürcü asıllı Reşit Mehmet Paşa, Osmanlı ordusunun doğu kanadının seraskeriydi (mareşal). İmparatorluk ordusunun başındayken, 1832 yılı Ekim ayında Konya savaşında Mısırlı İbrahim Paşa'ya yenildi ve esir düştü. Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 246.

2 Sultan, Bağdat'ın Gürcü Memluk yöneticilerinin sonuncusu olan Davud Paşa'yı etkisiz hale getirmek için Laz kökenli Hacı Muhammed Ali Paşa'yı seçmişti. Ali Paşa, 1831'den 1842'ye kadar Bağdat Valisi olarak görev yaptı. Longrigg, *Four Centuries*, s. 26 vd.

3 "İnce Bayraktar" diye bilinen Muhammed Paşa, 1835'den 1843'deki ölümüne dek Musul'u yönetti. A.g.e., s. 283.

4 Çerkez asıllı Hafız Muhammed Paşa, Osmanlı ordusunu yönettiği Nizip Savaş'ında (Haziran 1839), Mısırlı İbrahim Paşa imparatorluk ordusuna büyük bir bozgun daha yaşatmıştı. Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 251. (Hafız Muhammed adı, bazı kaynaklarda Hafız Ahmet olarak geçiyor.)

(*) Bazı kaynaklarda Mehmet Paşa olarak geçiyor. -ç.n.

tirilmeyecek denli önemli olan bu olay, ileride ayrı bir bölümde ele alınacaktır. Reşit Paşa'nın diğer başarılarının arasında, Mardin'de patlak veren ciddi bir isyanın bastırılması,⁵ Yukarı Mezopotamya'daki Milli aşireti önderliğindeki Konfederasyonu dağıtılması,⁶ büyük Şammar aşireti reisi Sufuk'un yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi, Sincarlı Yezidilerin ve Tel Afarlı Türkmenlerin cezalandırılması⁷ ve Sason-Mafkan bölgesinin kontrol altına alınması sayılabilir. Son olarak bahsi geçen bölge nihai olarak Hafız Ahmet Paşa zamanında zaptedilmiştir. Reşit Paşa zorlu ve dağlık Sason-Mafkan bölgesinde güçlü Kürt beylerinin birleşik kuvvetleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştı.. Hazrolu Recep Bey, Ilıcaklı Hüseyin Ağa, Hanili Teymur Bey ve Silvan aşiretinin reisi Banokalı Mirza Ağa, Paşa'ya karşı güçlü bir direniş göstermişler ve yörede yaşayan Kürt ve Ermeni halkın yoğun desteğini kazanmışlardı. Yenilgiye uğratıldıktan sonra bu aşiret reislerinin çoğu, Osmanlı'nın Avrupa kıtasındaki sancağı Edirne'ye sürgün edildiler.⁸

Reşit Mehmet Paşa 1836'da, Diyarbakır'da koleradan öldü.⁹ Halefi Hafız Ahmet Paşa, diğer şeylerin yanı sıra Sason bölgesinin kontrol altına alınması işini de tamamladı. Nercikli Hacı Zilal Ağa'ya karşı saldırıya geçti ve bölgedeki son güçlü aşiret

5 Osmanlı ordusunun Mısır yenilgisinden sonra, bütün kötülüklerin ana kaynağı olarak görülen reformlara karşı ilk ayaklanan şehirlerden biri Mardin oldu. Ayaklanma, Ekim 1832'deki Konya Savaşı'ndan hemen sonra patlak vermiş gibi görünmektedir. Bkz. Ainsworth, "Notes Taken on a Journey...", *JRGS*, X (1841), s. 524.

6 Reşit Paşa, Milli Konfederasyonu'na 1834 yılında saldırdı. Longrigg, *Four Centuries*, s. 286.

7 A.g.e., s. 285.

8 Mirza Ağa'yla genelde çatışma halinde olan Recep Bey, Hüseyin Ağa ve Temir Bey, düşmanlıklarını bir kenara bırakıp Osmanlı'ya karşı Mirza Ağa'yla birleştiler. Kürtlerle aynı statüdeki Ermenilerin de çok iyi savaşukları söylenir. İçlerinde en kuvvetlisi gibi görünen Mirza Ağanın bastırılmasından sonra, diğer beyler daha fazla dayanamadılar. Ayrıntı için bkz. Brant, "Notes of a Journey...", *JRGS*, X (1841), s. 358-360.

9 Zeki, *Tarikh al-Kurd*, s. 246.

reislerinden birine de böylece boyun eğdirdi. Benzer bir akibetti Hizab aşireti de yaşadı.¹⁰

Zamanın en büyük Kürt beylerinden olup da devrilen Revandizli Muhammed Paşa'ya yer vermenin zamanı geldi. Reşit Mehmet Paşa da, ileride değinileceği üzere Revandiz'in bu güçlü hükümdarıyla savaşmak yerine diplomasiye başvurmuştu.

Revandizli Muhammed Paşa¹¹

Revandizli Muhammed Paşa'nın Yükselişi

Hiç şüphesiz, Soran soyunun en ünlü beyi Muhammed Paşa idi. Bu dikkate değer adamın bir fatih olarak ünlenmesinden önceki hayatı hakkında çok az şey bilinir. 1783'te Revandiz'de doğmuştur. Öğrenimini, yerel Kürt ulemasının önemli şahsiyetlerinden Molla Ahmed bin Adem'in yanında tamamladı.¹² 1814'de, daha babası hayattayken, 31 yaşında beyliğin başına geçti. Alışılmadık bu durum, onun başa geçmesi hakkında birbirleriyle çelişen yorumların ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹³ Bazı yorumlara göre, yaşlı ve zayıf babası artık bu vahşi ve kavgacı beyliği yönetmek gibi ağır bir işin üstesinden gelemeyeceğini anlayarak, oğlundan liderliği devralmasını istemiştir. Başka yorumlara göre, Muhammed Paşa babasını, liderliği terketmeye zorlamıştır.¹⁴ Bu şüphe nedeniyle, Muhammed Paşa hedefine ulaşmak uğruna babasının gözlerini kör etmekle suçlanmıştır. (Eski beyin yanında bulunmuş olan bir İngiliz doktor bu iddiayı reddetmektedir.)¹⁵ Şimdilerde yaygın olan gö-

10 Brant, "Notes of a Journey...", JRGs, X (1841), s. 356-7, 376.

11 Tek gözünü bir hastalık yüzünden kaybetmiş olan Muhammed Paşa, Kürtler arasında "Mira Kora" (Kör Mir) ya da "Paşai Kora" (Kör Paşa) olarak bilinirdi.

12 Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 130. Karşılaştırma için bkz. Zeki, *Tarih ad-Duwal al-Kurdiyah*, s. 207.

13 Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 130.

14 Fraser, *Travels*, I, s. 64.

15 Bağdat'taki İngiliz Elçilik doktoru olan Dr. Ross, Mustafa Bey'in yaşlılığında kaldığı Revandiz yakınlarındaki Dimdim Kalesi'ni ziyaret ettiği sırada gördüğü

rüş, Mustafa Bey'in tahtından kendi isteğiyle çekildiği yönündedir.¹⁶

Genç Mir'in bitmek bilmeyen hırsı, kavgacı kişiliği ve yılmaz azmi, onun yoluna çıkmaya çalışan bahtsız kişilerin tümü tarafından kısa sürede hissedilmiştir. Mir'in öfkesinden ilk zarar görenler, en yakın akrabaları dahil, etrafındaki insanlar olmuştur.¹⁷ Babasının hazinedarı olan ve babasının tavsiyesiyle genç Mir için de aynı görevi yürüten Abdullah Ağa, Muhammed Paşa'nın amcaları olan Teymur Han Bey ve Yahya Bey'le birlikte entrikalar düzenlemekle suçlanmış ve idam edilmiştir.¹⁸ Muhammed Paşa, amcalarını da cezalandırmak üzere hemen sefere çıkmıştır.

Muhammed Paşa, Hicrî 1230 yılı Muharrem ayının ilk günü (14 Aralık 1814), Şteyn kalesine yerleşen amcası Teymur Han'ı ele geçirmek üzere Havdiyan köyüne gitti. Yaklaşık 4 hafta süren kuşatmadan sonra kale, Muharrem ayının 28. günü (10 Ocak 1815) düştü. Çok kanlı geçen çarpışmalardan sonra yakalanan Teymur Han ve oğlu asıldı. Böylelikle amcalarının birinden kurtulan Muhammed Paşa, dikkatini diğer amcasına yöneltti. Amcası Yahya Bey ve oğlunun (Utman Bey) sığındığı Seydakan kalesine saldıran Muhammed Paşa, bu kaleyi

yaşlı adamın körlüğünün tedavi edilemez olduğu ve doğal nedenlerden kaynaklandığı teşhisini koymuştur. Dolayısıyla Ross, Mir'in kendi babasının gözlerine mil çektiği ya da demir kupalar kullanarak kör ettiği suçlamasını da çürütmüştür. A.g.e., s. 72.

16 Bu konuda yukardakilere ek olarak, aşağıdaki kaynaklara bkz. Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 243; Zeki, *Tarih ad-Duwal al-Kurdiyah*, s. 406; Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 130.; Longrigg, *Four Centuries*, s. 285.

17 Mir'in öyle kötü bir ünü vardı ki, bazı yazarlar onun kardeşlerine karşı acımasız bir tavır takındığına dair iddiaları yazmaktan çekinmemişlerdir. Scher'e göre, bey olan Muhammed Paşa'nın yaptığı ilk iş, Resul Bey dışında tüm kardeşlerini öldürmektir. Scher, "Episodes de l'histoire du Kurdistan," JA, XV, no. 6, (Ocak-Şubat 1910), s. 133. Fraser'a göre (*Travels*, I, s. 64), Mir kardeşlerinin birkaçını öldürtmüştü. Fakat, yine Fraser (*Travels*, I, s. 72), Mir'in yaşayan dört kardeşinden bahsetmektedir. Fraser, bunların ikisinin, Teymur Han ve Süleyman Bey'in uzak bir kalede hapsedildiğini, fakat Ahmed Bey'in Erbil Valisi olarak görev yaptığını, Resul bey'in (sonradan paşa oldu) de Mir'e yakın olduğu ve genellikle Mir'in halefi olarak görüldüğünü yazmaktadır.

18 Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 130.

ele geçirdi ve ikisini de öldürttü. Aynı sefer sırasında Roste kalesine de saldırdı ve Roste yöneticisini öldürttü.¹⁹

Tehlikeli rakiplerini bertaraf eden Muhammed Paşa'nın iktidarına, beyliği süresince bir daha meydan okuyan olmadı. Böylece Paşa, dikkatini komşu bölgeleri fethetmeye yöneltti. Bradost'a, Şirvan'a, Surçi'ye, Hoşnavi'ye ve Mamiş'e saldırdı ve buraları kısa sürede egemenliği altına aldı.²⁰ Planlarına karşı gelme cüretini gösterenlerin tümünü ortadan kaldırmak için gösterdiği azmi, bozguna uğrayan bazı aşiret reislerinin akıbetleri çok iyi yansıtmaktadır. Hoşnavi Konfederasyonu'nu oluşturan 3 önemli aşiretin reisleri, Mir Mahmali, Mir Yusufi ve Puşt Gali'yi öldürttüğü söylenmektedir.²¹ Yine benzer bir şekilde, Mamiş aşiretinin başı Mahmut Ağa'yı ve ailesinin neredeyse tamamını öldürttüğü bildirilmektedir.²²

Mir Muhammed, Zap'ın kolları arasında kalan, Dicle'den İran sınırına kadarki tüm bölgeyi ele geçirmekte kararlıydı. Bu hedefine ulaşması için, bölgedenin tek gücü olan Babanlarla çarpışması kaçınılmazdı. Mir, Hicrî 1238 yılında (1822), Soran emirliğinin başkenti Harir'i işgal etti ve bu kentin Babanlı yöneticisini sürgüne gönderdi. Aynı akıbeti, Hicrî 1239'da (Ekim 1823) Koyê (Koysancak), 1239'da (Şubat 1824) Ranye

19 A.g.e.

20 Longrigg, *Four Centuries*, s. 285; Zeki, *Tarikh al-Kurd*, s. 243; Zeki, *Tarikh ad-Duwal al-Kurdiyah*, s. 412; Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 131.

21 Scher, "Episodes de l'histoire du Kurdistan", JA, XV, no. 1 (Ocak-Şubat 1910), s. 133. Yakın zamanlarda çıkan iki kaynağa göre, ünlü aşiret reisi Mir Mahmali'nin torunları, ataları Utman Bey'in Mir tarafından öldürülmesini ve Utman Bey'in oğlu Mahmud Bey'in Mir'e saldıran Osmanlılara katılmasını hâlâ hatırlanmaktadır. Bkz. Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 46 ve al-Azzawi, *Asha'ir al-Iraq*, II, s. 133.

22 Al-Azzawi'ye göre, Mir, Hamza Ağa'yı, iki oğlunu, iki kardeşini ve dört akrabasını öldürmüştü. A.g.e., s. 108. Yenik Mamiş aşiretine Mir'in nasıl acımasız davrandığını, bu olaydan kısa bir süre sonra bölgede bulunmuş olan Fraser çok iyi anlatmaktadır. Fraser ayrıca, Revandiz'de tutsak bulunan 40 kadar Mamiş aşireti mensubunun, şehirde çıkan veba salgını sırasında kaçmayı başardığını, ancak daha sonra yakalandıklarında, kaçmalarına göz yuman muhafızlarla birlikte öldürüldüklerini belirtir. Fraser, *Travels*, s. 102. Ayrıca bkz. Rawlinson, "Notes on a Journey...", JRGs, X, s. 32.

(Ranie) paylaştı. Erbil ve Altinköprü, Hicrî 1239 yılı Muharrem ayında (Eylül 1823) ele geçirilmişti. Bu işgaller sonrasında Küçük Zap, Mir'in hükümrânlık alanıyla Baban emirliği arasındaki sınırı oluşturdu. Mir'i durdurabilecek bir konumda olmayan Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa, Mir'in yayılmasını kaçınılmaz olarak kabullendi ve ona paşalık ünvanı verdi.²³

Revandizli Muhammed Paşa'nın Fetihleri

Yezidilere Saldırı

Mir Muhammed yönetiminin ikinci dönemi, Şeyhanlı Yezidileri cezalandırmak için çıktığı sefer sonucunda Büyük Zap'ın öte yanında gerçekleştirdiği işgal ve yağmalarla başlar. Bu seferin, Mizuri aşiretinin alt kollarından Alkoş aşiretinin reisi Balatalı Ali Ağa'nın Yezidilerin önderi Ali Bey tarafından öldürülmesi üzerine başlatıldığı söylenir.

Yezidiler ile Mizuriler arasında yıllar boyu süren bir kan davası vardı ve iki tarafın liderleri de birbirlerinin amansız düşmanları olarak bilinmekteydi. Birgün Ali Bey Ali Ağa'ya haber yollayarak, barış ve dostluk arzusunu bildirdi ve sünnet düğününde oğlunun kirvesi²⁴ olmasını istedi. Mizuri reisi bu davete olumlu bir yanıt verdi ve birkaç gün sonra, yanında sadece

23 Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 131; Longrigg, *Four Centuries*, s. 285; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 243.

24 Jaba'ya göre, "kirve" sözcüğünün Fransızca karşılığı "parrain"dir. Bu sözcük İngilizce'de "sponsor" (kefil) veya "godfather" (vaftiz babası) diye karşılanabilir. Bkz. Jaba, *Dictionnaire Kurdo-Française*, s. 310. Yezidilerde kirve, sünnet töreninde mali yükümlülüğü de olan kişidir. Kirve, genelde bir berberin gerçekleştirdiği sünnet işlemi sırasında, çocuğu kucagında tutar. Bu işlemle oluşan ilişkiye "kirve xoni" (kan kirve) adı verilir. Kirvelik, kirvenin ailesiyle sünnet olan çocuğun ailesi arasında kuvvetli bir bağ yaratır. Yezidiler, bu ilişkiye önemli bir anlam atfederler ve bundan doğan karşılıklı görevlerin yerine getirilmesini beklerler. Aralarında kirvelik bağı olan ailelerin dar zamanlarda yardımlaşmaları, birbirlerinin şereflerini korumaları ve gerektiğinde birbirlerine maddi yardımda bulunmaları beklenir. Kirvelik bağı iki Yezidi arasında olabileceği gibi, bir Yezidiyle Yezidi olmayan biri arasında da kurulabilir. Dışardan birinin Yezidilerin kapalı cemaatine yakın olmasının ve kabul görmesinin yegâne yolu budur. Yezidiler arasında kirvelik bağı, iki aile arasında olabilecek evliliklere engel oluşturur. Genellikle bu engel beş nesil boyunca kalkmaz.

birkaç adamı olduğu halde, Yezidi emirinin Bayd Edri'deki ikametgâhına gelmiştir.²⁵ Ali Ağa'nın kibiri yüzünden mi yoksa evsahibine duyduğu güveni göstermek amacıyla mı böyle küçük bir koruma grubuyla yola çıkmış olduğu bilinmemektedir.²⁶ Nedeni ne olursa olsun, bu onun hayatına mal olmuştur. Sabık düşmanının tamamen kendi insafına kaldığını gören Yezidi lideri, Ali Ağa'yı acımasızca öldürmüştür. Daha sonra, bu cinayetin sorumluluğunu bütün Yezidi cemaatinin üstlenmesini sağlamak amacıyla, 40 Yezidi aşiret reisini çağırılmış ve Mizuri reisini bunlara da bıçaklatmıştır.²⁷

Bir süre, aşiretler arasında büyük çapta bir savaşın çıkacağı sanıldı. Liderlerinin öldürüldüğünü duyan Mizuri aşireti mensupları, öfkeden çıldırdılar ve Bayd Edri'ye karşı büyük bir saldırı düzenlemek üzere adam toplamaya giriştiler. Bu sırada, binlerce Yezidi savaşçısı bir saldırı beklentisi içinde reislerinin ikametgâhının çevresinde birikmişlerdi. İleride göreceğimiz üzere, Amadiye paşasının böyle bir savaşa karşı olduğunu açıklamasıyla tehlike önlendi ve saldırı durduruldu. Paşa, Bahdinan Emiri olması dolayısıyla hem Mizuri aşiretinin hem de Yezidilerin hükümdarı sayılmaktaydı ve böylesine güçlü birinin isteklerine kolay kolay karşı gelinemezdi.²⁸ Dahası Mizuriler, cinayete iştirak ettiğinden şüphelendikleri Bahdinan Emiri'ne karşı koyarlarsa Emir'in bütün gücüyle üstlerine gelmesinden çekiniyorlardı.

Öldürülen Ali Ağa'nın yeğeni (ya da kuzeni), ulemanın önde gelenlerinden Mizurili Molla Yahya'nın, kararını değiştirmesi için Bahdinan Emiri'ne başvurduğu, ancak bir sonuç alamadığı söylenir. Buna göre, Bahdinan Emiri, Ali Ağa'yı, Yezidi

Hatta bazı durumlarda bu süre daha da uzun sürer. Bkz. Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 64, 68.

25 Damaluji, *Bahdinan*, s. 43. Ayrıca bkz. Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 461.

26 Damaluji, Mizuri aşireti reisinin bu işi kibri ve kendini beğenmişliği yüzünden yaptığını ileri sürmektedir. Damaluji, *Bahdinan*, s. 43.

27 Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 461. Karşılaştırma için bkz. Damaluji, *Bahdinan*, s. 43.

28 Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 462; Damaluji, *Bahdinan*, s. 44.

liderinin davetini bönce kabul etmekle ve düşmanlarının topraklarına yanında yeterince koruma olmaksızın gitmekle suçlamış; Yezidileri cezalandırmaya yönelik bir hareketi de bu nedenle onaylamadığını söylemiştir.²⁹ Hayal kırıklığına uğrayan ve öfkelenen Molla Yahya'nın, akrabasının öcünü almaya azmetmiş olarak Amadiye'yi terkettiği bildirilir. Amacı uğruna kurnazca ve sabırla çalışan Molla, çok geçmeden tüm Bahdinin topraklarına yıkım ve ölüm getirecek olayların fitilini ateşlemekte başarılı oldu. Sonuçta, Bahdinin bölgesinin hükümrân hanedanı çöktü ve neredeyse tüm Şeyhanlı Yezidiler yok edildi.

Molla Yahya'nın amacına nasıl ulaştığına dair çeşitli yorumlar vardır. Bir yoruma göre, önce Bağdat Valisi Davud Paşa'dan yardımı istemiştir. Molla Yahya'yı dinleyen Davud Paşa, ona, Revandiz paşasına iletilmek üzere bir mektup vermiştir. Davud Paşa'nın mektubunda, Yezidilerin yanlış hareketleri nedeniyle cezalandırılması için Muhammed Paşa'ya telkinde bulunduğu söylenmektedir.³⁰ Diğer bir yoruma göre, Molla Yahya, yakın arkadaşı olduğu söylenen Muhammed Paşa'ya kendisi gitmiştir.³¹ İşin aslı ne olursa olsun, Molla Yahya'nın intikamını, gücünün doruğunda olan, ihtiraslı, tek gözlü Revandiz paşasının aldığı kesin olan tek şeydir.

Muhammed Paşa'ya giden Molla Yahya'nın, akrabasının Şeyhan Yezidileri tarafından nasıl kallesçe katledildiğini ve Bahdinin Müslüman nüfusun Yezidiler yüzünden çektiği sıkıntıları anlatmış olduğu aktarılır. Paşa'dan Müslümanları zalim Yezidilerden kurtarmasını isteyen Molla Yahya'nın, Bahdinin Emirliği'nin zayıf bir durumda olduğunu, çöküntü içerisindeki emirliğin ele geçirilmesi için koşulların uygunluğunu

29 Damaluji, *Bahdinin*, s. 44. Aktaran Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 462.

30 A.g.e. Aktaran Damaluji, *Bahdinin*, s. 44-45, 1. dipnot.

31 Molla Yahya'nın, Revandiz Mirini Bahdinin'daki durum hakkında her zaman bilgilendirdiği ve Miri Bahdinin'i ele geçirmesi için sık sık zorladığı söylenmektedir. Bkz. Damaluji, *Bahdinin*, s. 44. Aktaran Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 462.

vurguladığı söylenir.³² Molla Yahya'nın Muhammed Paşa'dan istedikleri, Paşa'nın gururunu okşama, dinî hassasiyetinden ve hırsından yararlanma hesabına dayanır. Muhammed Paşa'nın gerçekten Molla Yahya'nın yardım ve adalet isteği üzerine mi harekete geçtiği, yoksa Molla'nın şikayetlerini Bahdinan bölgesini ele geçirmek için uygun bir bahane olarak mı nitelediği hiçbir zaman açıklığa kavuşmamıştır. Önemli olan nokta, Muhammed Paşa'nın Yezidilerin üzerine yürümeye karar vermesidir. Sefere dinî bir nitelik vermek isteyen Muhammed Paşa, müftüsü Molla Muhammed Xatî'den cihat ilan eden bir fetva almıştır.³³

Muhammed Paşa, 1851 yılında, kalabalık bir ordunun başında Kellek³⁴ köyünden, Büyük Zap'ı geçti.³⁵ Bu köyde yerleşik Yezidi nüfusu kılıçtan geçirdikten sonra, kuzey yönüne yürümeye devam etti. Musul'un doğusunda, Büyük Zap'tan Habur ırmağına uzanan, Yezidilerin yaşadığı dağlık bölgenin tümü harabeye çevrildi, halk kılıçtan geçirildi. Binlerce kadın, erkek ve çocuk öldürüldü ve bütün Yezidi cemaatleri ortadan kaldırıldı. Az sayıda şanslı Yezidi, yakınlardaki dağ ve ormanlara sığınmayı başardı. Çok daha azı kaçarak Tur Abdin, Cudi Dağı ve Sincar Geçidi gibi uzak yerlere ulaşabildiler.³⁶ Geride kalan kitleler korku içinde Musul'a doğru kaçtıklarında, Mu-

32 Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 462; Damaluji, *Bahdinan*, s. 44.

33 Damaluji'ye göre, söz konusu fetvayı çıkaran Molla Yahya olabilir. Damaluji, *Bahdinan*, s. 44; Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 462. Aktaran Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 243; Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 60.

34 Bu köy "Kellek ad-Dawasin" adıyla da bilinir. Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 463 ve Damaluji, *Bahdinan*, s. 45. Al Azzawi bu yerden "Yasin Kellek" diye söz etmektedir. Al-Azzawi, *Asha'ir al-Iraq*, II, s. 88.

35 Bu olaya ilişkin farklı kaynaklarda farklı tarihler verilmiştir: Damaluji, *Bahdinan*'da s. 45. M.S. 1831 (H.S. 1247) tarihini verirken, *al-Yazidiyyah*'da s. 463. "1832 yılı (H.S. 1248) sonbaharının başında başlamıştır" demektedir. Zeki (*Tarih al-Kurd*, s. 243), As-Saigh (*Tarih al-Mawsil*, I, s. 306) ve Al-Gurani (*Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 132) M.S. 1831 (H.S. 1247) yılını verirler. Scher ("Episodes de l'histoire du Kurdistan," *JA*, XV, no. 5 [Ocak-Şubat 1910], s. 133-134) ise, bu tarihi 9 Mart 1932 olarak vermektedir.

36 As-Saigh, *Tarih al-Mawsil*, I, s. 307; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 244.

sul'un karşısında ve Dicle'nin sol kıyısındaki Koyuncuk'taki³⁷ sal geçişinin tutulmuş olduğunu gördüler.³⁸ Burada etrafları sarıldı ve katledildiler. Yezidilerin uğradığı kayıplar hiç şüphesiz dehşet vericiydi.³⁹ Kaçabilenlerin dışında sağ kalanlar, esir alınan az sayıdaki kadın ve çocuklardı. Damaluji'ye göre, bu kadınlar görünüşleri sayesinde canlarını kurtardılar.⁴⁰

En çok eziyet gören Yezidiler olsa da, kayıp veren yalnız onlar değildi. Mir'in ordusunun yolu üzerinde veya gücünün ulaşabileceği yakınlıkta yer alan Hristiyan cemaatleri de katledildi ve mallarına el konuldu. Alkoş köyü yağmalandı ve köylülerin çoğu kılıçtan geçirildi.⁴¹ Köye komşu olan Rabbah Har-miz manastırı yağmalandı. İçlerinde manastırın başrahibi Gabriel Dambo'nun da bulunduğu çok sayıda keşiş öldürüldü. Çok sayıda eski el yazması yok edildi, yağmalandı ve kayboldu.⁴² Aziz Matta manastırı da benzer bir kaderi paylaştı.⁴³

37 Koyuncuk, eski Ninova kentinin kalıntılarının bulunduğu tepelik arazinin adıdır. Wigram'a göre, "koyun mezbahası" anlamına gelmektedir ve Yezidilerin burada katledilmesini simgelediği sanılmaktadır. Wigram, *Cradle of Man-kind*, s. 102.

38 Layard'a göre, sal köprüsü sel yüzünden yıkılmıştı. Layard, *Nineveh*, I, s. 229. Ancak diğer yazarlar, Revandiz kuvvetlerinden korkan Musul Valisi Said Paşa'nın köprüyü kasten yıktırıldığını iddia etmektedirler. Bkz. As-Saigh, *Tarih al-Mawsil*, I, s. 307; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 244; Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 463.

39 Yezidilerin kayıplarını abartan bir kaynak, gerçekte katliamdan yüzbin kişi değil, bu sayının yüzde beşinden daha azının kurtulduğunu ileri sürmektedir. A.g.e., s. 463.

40 Damaluji, *Bahdinan*, s. 45. Bu olaylardan sonra Yezidilerin esir olarak alınıp satılması yaygın bir hal almıştır. Layard'a göre, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Stratford Canning, Yezidi esirlerin alınıp satılmasının durdurulması için Osmanlı yetkilileri nezdindeki nüfuzunu kullanmıştır. Layard, *Nineveh*, I, 139 vd.; Layard, *Discoveries*, s. 4.

41 Scher'e göre, kadınları, çocukları ve yabancıları saymazsak 172 kişi öldürülmüştü. Saldırının tarihi ise 15 Mart 1832 olarak verilmektedir. Scher, "Episodes de l'histoire du Kurdistan," JA, XV, no. 1 (Ocak-Şubat 1910), s. 134; As-Saigh, *Tarih al-Mawsil*, I, s. 307; Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 464.

42 Scher, "Episodes de l'histoire du Kurdistan," JA, XV, no. 1 (Ocak-Şubat 1910), s. 134; As-Saigh, *Tarih al-Mawsil*, I, 307; Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 102.

43 A.g.e. Bar Hebraeus (Hebrez Barosu), *Chronography*, I, LIX.

Şeyhanlı Yezidi Miri Ali Bey'in akıbetinden birkaç sözcükle bahsetmek gerekir. Âddai Scher'in aktardığına göre, Ali Bey Muhammed Paşa tarafından esir alınarak Revandiz'e getirildi.⁴⁴ İslam dinine geçmeyi reddetmesinden sonra da ölüme gönderildi. Damaluji'ye göre, Ali Bey, Revandiz kuvvetlerinden kaçarak, Akra dağlarına gizlenmişti. Bu yazar, Yezidi aşiret reisinin, birkaç yıl sonra Musul Valisi İnce Bayraktar Muhammed Paşa tarafından esir alındığını söylemektedir. Vali daha sonra, Gomel nehri üzerindeki Kir Muhammed Arap adlı yerde Ali Bey'in boynunu vurdurttu.⁴⁵

Bahdinan Emirliği'nin Ortadan Kaldırılması

Ne Yezidilerin koruyucusu sayılan Bahdinan emirinin, ne de bölgeyi kontrolünde bulunduran Osmanlıların tepkisiyle karşılaşmadan Yezidileri ezmeyi beceren Muhammed Paşa, bu kez silahlarını, bir Bahdinan tımarı olan Akra'ya çevirmişti. Birkaç günlük bir kuşatmadan sonra, zaptedilemez gözüyle bakılan Akra kalesi düştü ve kale beyi İsmail Paşa kaçmak zorunda kaldı.⁴⁶ Öte yandan Zibari Kürtleri, Soran istilasına karşı direnmeye devam ediyorlardı. Yenilmiş ama boyun eğmemiş Zibarilerin öfke ve acı dolu ruh hali, Sati köyünden bir Zibari savaşçısının tavrında dikkat çekici bir şekilde açığa çıkar. Paşa'nın hizmetine girmesi istendiğinde savaşçı Azo'nun, Paşa'nın yerine bir oğlan çocuğu yaptırabileceği yanıtını verdiği söylenir.⁴⁷

Muhammed Paşa, daha sonra Amadiye'ye karşı sefer düzenleyip, kısa bir kuşatmadan sonra burayı da aldı. Bahdinan'ın önde gelen şehri Amadiye'nin düşmesi yöneticisi Said Paşa'nın

44 Scher, "Episodes de l'histoire du Kurdistan," JA, XV, no. 1 (Ocak-Şubat 1910), s. 134.

45 Damaluji, Musul vilayetinin yıllık takvimine (Salname) dayanarak, H.S. 1313'de Ali Bey'in bir çok yeniçeri ağası ve Kürt aşiret reisiyle birlikte yukarıda anlatılan biçimde asıldığını belirtmekte, bu olayın tarihini de M.S. 1838 olarak vermektedir. Damaluji, *al-Yazidiyyah*, s. 464, 468-469.

46 Longrigg, *Four Centuries*, s. 285; As-Saigh, *Tarih al-Mawsil*, I, s. 309; Damaluji, *Bahdinan*, s. 46.

47 Nikitin, "Rawandiz-Ruindiz," *İslam Ansiklopedisi* (İngilizce baskı).

kaçmasıyla Muhammed Paşa, Duhok ve Zaho gibi iki önemli merkezi de içine alan, Büyük Zap ve Habur Irmağı arasındaki bölgenin tek hakimi oldu.⁴⁸ Amadiye'nin zaptı ve Said Paşa'nın kaçışından sonra Soranlı fatih, Musa Paşa'yı Bahdinan'ın başkentine yönetici olarak atadı. Musa Paşa, daha önce zor günlerinde akrabası Said Paşa'nın yanında yer almışsa da, Amadiye'ye saldırısı sırasında Muhammed Paşa'yı desteklemiştir.⁴⁹

Fetihlerinin hızıyla sarhoş olan tek gözlü Paşa, bu pervasızca yayılma hareketine son verecek gibi görünmüyordu. Bir sonraki hedefi, Bahdinan bölgesinin kuzeyinde yer alan dağlık Botan bölgesini ele geçirmektir. Cezire'ye doğru yola çıktı ve fazla güçlük çekmeden burayı aldı. Sonuçta kendisini buranın hükümdarı ünlü Botan Emiri Bedirhan'la savaş halinde buldu. Ardından, Hasankeyf'i savunan kuvvetlere korku salıp, Mardin ve Nusaybin'i tehdit ederek kuzeye yöneldi.⁵⁰ Azık'ı kuşattıysa da, ele geçirmeyi başaramadı. Başarısızlığın nedeni kısmen yerleşimcilerin zorlu direnişi, kısmen de Amadiye'deki rahatsız edici gelişmelerdi.⁵¹ Amadiye'nin eski yönetici Said Paşa, kitlesel bir ayaklanmanın da desteğiyle Musa Paşa'yı bertaraf etmiş ve kaçmaya zorlamıştı. Bu nedenle Muhammed Paşa bölgedeki seferlerinden vazgeçip, alenacele Amadiye'ye yöneldi.⁵²

Amadiye'yi kuşatan Muhammed Paşa, zorlu bir çatışma döneminden sonra direnişçilere üstün gelmeyi başardı. Çılgına dönmüş Paşa, şehri yeniden istila ettiğinde öcünü şansız halktan aldı. İsyanın elebaşlarının çoğu öldürüldü. Bu arada nüfusun büyük bir kısmı da açlık ve hastalık yüzünden kırıldı.⁵³

48 Longrigg, *Four Centuries*, s. 286; Damaluji, *Bahdinan*, s. 46.

49 As-Saigh, *Tarih al-Mawsil*, I, s. 309; Zeki, *Tarih al-Kurd*.

50 Longrigg, *Four Centuries*, s. 286; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 245; Damaluji, *Bahdinan*, s. 46.

51 As-Saigh, *Tarih al-Mawsil*, I, s. 307.

52 Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 245; As-Saigh, *Tarih al-Mawsil*, I, s. 309.

53 Bu olaylardan kısa bir süre sonra Amadiye'de bulunan Grant, kentin harap durumunu anlatmaktadır. Buna göre, 1,000 haneli şehirde, Revandiz Kürtlerinin saldırısından sonra ancak 250 ev ayakta kalmıştır. Bkz, Grant, *Nestorians*, s. 60-61.

Muhammed Paşa, bu kez daha katı bir tutum içindeydi. Tüm Revandiz bölgesini işgal etti ve kabul görmeyen Musa Paşa'nın yerine, kardeşi Resul Bey'i Bahdinan'a yönetici olarak atadı.⁵⁴ Bu hareketiyle Muhammed Paşa, yüzyıllardır varolan Bahdinan devletine son vermiş oluyordu. Son Bahdinan Emiri İsmail Paşa, Muhammed Paşa'nın ölümünden sonra devleti bir dönem yeniden diriltmeyi başardı, ancak kısa bir süre sonra Bahdinan, Osmanlı Devleti tarafından tamamıyla ortadan kaldırıldı.

Revandizli Muhammed Paşa'nın Çöküşü

Muhammed Paşa hızlı yükselişinin sonuna doğru yaklaşıyordu. Muhammed Paşa'nın fetihlerine garip bir biçimde kayıtsız kalan Osmanlı Devleti, artık önlenemez başarılarını ve doymak bilmez hırsını tehlikeli bulmaya başlıyordu. Kontrol edilemez ilerleyişinin ciddi sonuçları, özellikle imparatorluğun diğer bölgelerinde olup bitenlerle karşılaştırıldığında, göz ardı edilemeyecek kadar belirgindi.

Osmanlı Devleti, Mısırlı Mehmet Ali Paşa'nın giderek artan tehdidine karşı koyabilmek için, atalet ve kararsızlıktan vazgeçmek zorunda kalmıştı. Mısır hanedanıyla olan mücadele, hiç şüphesiz, sultanın tüm çaba ve gücünü ortaya koymasını gerektiriyordu. Ancak Osmanlının Mehmet Ali Paşa ile uğraşması, büyüyen bir başka tehlikenin farkına varmaması anlamına gelmezdi. Osmanlının Mehmet Ali Paşa'yla yaptığı mücadeleden öğrendiği birşey de, asi ve hırslı derebeylerine karşı dikkat etmesi gerekliliği idi. Osmanlı Devleti de bu durumda olan derebeyleriyle sabırla mücadele etme niyetini kuvvetlendirdi. Dahası, Sultan II. Mahmud'un reformları ve yeni politikaları, imparatorluğun farklı bölgelerindeki yöneticilerin hak taleplerine son vermek için gösterdiği azmin açık bir ifadesi oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki derebeylerinden, Kürdistan'daki soylu beylerden, Bağdat'taki yarı-bağımsız köle paşalarından, Lübnan'daki emirlerden ve Akka'daki paşalardan kurtulacağı zaman hızla yaklaşıyordu.

54 As-Saigh, *Tarih al-Mawsil*, I, s. 309; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 244.

Revandizli Muhammed Paşa'nın, hiç şüphesiz Osmanlı İmparatorluğu'na karşı mücadelelerini birlikte yürütmek amacıyla, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu ve başarılı komutanı İbrahim Paşa'yla ilişkiye geçtiği söylenir.⁵⁵ Eğer söylenenler doğruysa, bu girişim yalnızca Muhammed Paşa'nın karşısına dikilecek belanın daha hızlı gelmesini sağlamıştır.

1834'de Reşit Mehmet Paşa komutasındaki büyük bir kuvvetle ordu, kuzey Mezopotamya'ya geldi. Kürt beylerinin ortadan kaldırılması için eski sadrazam ve Sivas Valisi Reşit Mehmet Paşa'ya güvenilmişti. Sincar-Tel Afar yolundan ilerleyen Osmanlı komutanı, yolun iki tarafında bulunan ve boyun eğmeyen unsurları ezdi geçti. Eski Musul'da Dicle'yi geçtikten sonra, Harir ovasında konakladı. Burada, Musul Valisi İnce Bayraktar Muhammed Paşa ve Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa tarafından komuta edilen iki kuvvetle buluştu ve daha sonra Soran ülkesine doğru ilerledi.⁵⁶

Muhammed Paşa, başkentini son kez ümitsizce savunmak amacıyla, kuvvetlerini Revandiz geçidinin öte yanına çekti. Revandiz'e giden tek yolun üzerindeki bu geçidin her iki yanındaki önemli mevzileri sağlam bir şekilde tutarak önlemini aldı. Mir'e bu konumdan saldırırsa çok büyük kayıplar vereceğini tahmin eden Reşit Mehmet Paşa, diplomasının savaştan daha iyi sonuç vereceğine karar verdi. Osmanlı komutanı, kan dökülmeden devletle masaya oturması için eski dostu Muhammed Paşa'ya çağrı yaptı. Rivayete göre Reşit Paşa, Mire düşmanca faaliyetlerine son vermesi ve devlete teslim olması halinde onurlu muamele göreceği ve beyliğini koruyacağına dair garanti vermiştir. Şartları kabul eden ve Osmanlı komutanıyla meseleyi tartışmaya gelen Muhammed Paşa yakalandı ve kuvvetli bir koruma alayı eşliğinde İstanbul'a gönderildi.⁵⁷

55 Al-Gurani, *Min Amman ila al-İmadiyah*, s. 132.

56 Longrigg, *Four Centuries*, s. 285; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 245; Al-Gurani, *Min Amman ila al-İmadiyah*, s. 132; Damaluji, *Bahdınan*, s. 47.

57 Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 247; Damaluji, *Bahdınan*, s. 47; Millingen, *Wild Life Among the Kurds*, s. 185-186; Ainsworth, *Travels and Researches*, s. 323.

Bir başka anlatıma göre Reşit Paşa, aralarında Muhammed Paşa'nın müftüsü Molla Muhammed Xati'nin de bulunduğu ulemanın çoğunu kendi tarafına çekmede başarılı oldu. Bir fetva çıkaran Molla Xati, Halifenin ordusuna karşı silah taşıyanların kafir olduklarını ve karılarının artık onlara helal olmadığını ilan etti. Bu fetva, Mirin taraftarları arasında büyük bir yılgınlık yarattı. Reşit Paşa'nın, Revandiz kuvvetlerinin moralini çökerten eden bu akıllı strateji sonrasında, teslim olmaya ve Osmanlı Devleti'yle masaya oturmaya ikna etmek üzere Kürt lideriyle temasa geçtiği söylenir.⁵⁸

İstanbul'a ulaşan Mirin, Sultan'ın sıcak ilgisiyle karşılaştığı ve kendisine yüksek şeref payeleri layık görüldüğü söylenir. Millingen'in sözleriyle:

Kürt Paşası, büyük faziletlere sahip bir adam ve sultanın tahtının en önemli dayanaklarından biri olarak takdir edildi. Bab-ı Ali Kürdistan'ı yeniden örgütlemeye karar verdi ve Muhammed Paşa'yı nerdeyse sınırsız bir güçle donatarak, Kürdistan'ın Genel Valiliği'ne getirdi.⁵⁹

Buradan anlaşıldığı kadarıyla, Reşit Mehmet Paşa, vakur bir tavırla Mir'e taahhüt ettiği şeylerin gerçekleştiğine tanık olmak üzereydi, ancak, Mir henüz İstanbul'dayken öldü. Mir, Kürdistan'a dönmek üzere Samsun'a ya da Trabzon'a giden bir gemiye binerek İstanbul'u terketti. Ancak Revandiz Paşası bir daha memleketine dönemedi. Bir rivayete göre denizdeyken

58 Gurani, yukardaki anlatıyı Kürt tarihçi Hüseyin Hüsnü Mukriani'nin *Mirani Sorani* adlı kitabında aktardığını belirtir. Bkz. Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 132-134. Zeki, aynı anlatıyı kısaltılmış haliyle vermiştir. Zeki'ye göre, Cuma hutbesinde bir Kürt ulemasının Halife güçlerine karşı koymanın meşru olmadığını ve bu işe kalkışanların dinden çıkacaklarını söylemesinin ardından, Muhammed Paşa teslim olmak zorunda kalmıştır. Bu olayın aslını, bizzat tanık eden Fraser'dan öğrenmekteyiz. Fraser'a göre, "Peygamberin halifesine ve İslamın liderine karşı beslenen büyük saygının devam eden kalıntıları, Kürtleri sultanın kuvvetlerine karşı savaştan alıkoyar." Bkz. Fraser, *Travels*, I, s. 81-82.

59 Millingen, *Wild Life Among the Kurds*, s. 186.

öldürüldü, bir diğerine göreyse Sivas'ta infaz edildi.⁶⁰

Muhammed Paşa'nın öldürülmesinin, Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa tarafından planlandığı söylenir. Ali Rıza Paşa'nın, Bab-ı Ali'ye, Mir yaşadığı sürece Bağdat bölgesinde huzur ve barışın sağlanamayacağını bildirdiği aktarılır. Şam'daki İngiliz Konso-losu Mr Wood'un Muhammed Paşa'nın akıbetiyle alakadar olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'daki İngiliz Elçiliğinin Ortadoğu mütercimi olan bu memur, bir seyahat sırasında Mir ile buluşmuştur.⁶¹

Bahdinan Emirliği'nin Sonu

Bir zamanlar çok meşhur olan Bahdinan Emirliği'nin sonu ve Bahdinan sülalesinin son bağımsız beyi İsmail Paşa'nın akıbeti hakkında birkaç söz söylemek yeterli olacaktır. Muhammed Paşa'nın Bahdinan'ı iki kez işgal ettiği hatırlanacaktır. İlk işgaldeki amacı Yezidileri ezmek ve Bahdinan beyinin vereceği tepkiyi öğrenmek, ikincisinde ise bu bölgeyi kısa ömürlü imparatorluğunun bir parçası yapmaktı. İsmail Paşa ve Muhammed Said Paşa yenilgiye uğramış ve kaçmak zorunda kalmışlardı. Bundan kısa bir süre sonra, Mir'in yokluğundan faydalanan İsmail Paşa, Mir'in Amadiye'deki adamı Musa Paşa'yı devirmeyi başardı. Fakat bu zaferi kısa ömürlü oldu. Öfkeli Revandiz Paşasının dönüşü İsmail Paşa'ya yeni bir bozgun, başkent halkına da ateşten yeni bir gömlek giydirdi.

Hayatını kurtarmayı başaran İsmail Paşa, bir süre tekrar güç kazanmak amacıyla harekete geçmeye kalkışmadı. Fakat Muhammed Paşa'nın Osmanlı Devleti tarafından etkisiz hale getirilmesinden sonra Amadiye'ye döndü ve beyliğinin başına geçti. Ama bu da kalıcı olmadı. Musul Valisi İnce Bayraktar Paşa büyük bir kuvvetle Amadiye üzerine yürüdü ve uzun süren

60 A.g.e., s. 186-187; Damaluji, *Bahdinan*, s. 47-48; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 247-248; Al-Gurani, *Min Amman ila al-Imadiyah*, s. 134; Ainsworth, *Travels and Researches*, s. 323.

61 A.g.e.

bir kuşatmadan sonra şehri ele geçirdi. İsmail Paşa yeniden bir kaçak konumuna düştü.⁶²

İsmail Paşa, beyliği yeniden ele geçirme fikrinden vazgeçmedi. Çok geçmeden Amadiye ve çevresindeki yerleşim alanlarının önde gelen kişileriyle irtibat kurdu. Bir miktar taraftar topladıktan sonra, Musul Valisine şehre geri dönmesine izin vermesi hususunda bir rica mektubu yazdı. Fakat Vali ona bir yanıt göndermedi. Bundan sonra Cezire'ye geçti. Burada belli ki Bedirhan'ın koruyuculuğu altında taraftarlarıyla buluştu ve çok geçmeden dikkate değer bir ordunun başında Amadiye'ye doğru sefere çıktı ve şehri ele geçirdi.⁶³

Beyin hareketinden haberdar olur olmaz Musul Valisi şehre saldırmak için hazırlıklar yapmaya başladı. Bunu öğrenen İsmail Paşa kendini savunacak tedbirler almaya girişti. Muhtemelen bu sırada, Nesturi (Süryani) Patriği Mar Şamun'dan yardım istedi. Patrik, göreceğimiz gibi, önce 3000 adamını gönderdi; ancak Musul Valisi'nin uyarısı doğrultusunda, yolladığı adamları çekmek zorunda kaldı.⁶⁴

Bunlar olurken, Vali büyük bir orduyla Amadiye yolundaydı. Meydana gelen savaşta İsmail Paşa yenildi ve esir alındı. Hayatının geri kalanını, ailesiyle birlikte sürgün edildiği Bağdat'ta geçirdi.⁶⁵ Böylece bir başka Kürt beyliğinin sonu gelmiş oldu. Kürdistan'da prestij ve soyluluk bakımından ikinci sıradaki bu hanedan tarihe gömüldü.⁶⁶

62 Zeki'ye göre İsmail Paşa, Amadiye'nin kuzeydoğusundaki Nerwa köyüne kaçmıştır. Zeki, *Khulasat Tarikh al-Kurd*, s. 248.

63 A.g.e., s. 248-249.

64 Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 265.

65 Layard, *Nineveh*, I, 143-144.

66 Abbasi halifelerinin soyundan geldiklerini iddia eden bu aileye Kürtler büyük hürmet göstermişlerdir. 19. yüzyılın başlarında Bahdınan hükümdarının gücü ve sarayındaki sefahatin iyi bir anlatımı için bkz. Rich, *Narrative*, I, 153 vd. Karşılaştırma için bkz. Damaluji, *Bahdınan*, s. 18-23 ve 32 vd.

Botan Emiri Bedirhan Bey

Bedirhan Bey'in Yükselişi

Bedirhan Bey başkenti Cezire olan Botan hanedanının en tanınmış mensubudur. Bu hanedan, Kürt tarihçisi Şerefhan El-Bitlisi'ye göre Kürdistan'daki en eski hükümler ailelerinden biridir. Büyük müslüman komutanı ve peygamberin sahabesi Halid bin Velid'in soyundan olduklarını iddia etmekteydiler. Hartman'a göreyse, bu hanedan bir zamanlar tebasının çoğu gibi Yezidiydi.⁶⁷

Bedirhan Bey, beyliğin başına genç yaşta geçti.⁶⁸ Yıllar boyunca sesi soluğu duyulmadı. Tahta çıkışı Osmanlı ve Kürt tarihinin çok önemli bir safhasının başlangıcına denk geldi. Bu safha yarı otonom Kürt beyliklerin ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanan reformların çıkış dönemi idi. Bedirhan Bey, iktidarının ilk yıllarında, çevresindeki olayların akışını değiştirecek kadar güçlü değildi. Fakat hiç şüphesiz, etrafında olup biten mühim gelişmeleri dikkatle izlemekteydi.

Layard, Bedirhan'ın ilk zamanları hakkında ilginç bir değerlendirmede bulunur. Layard'a göre Bedirhan Cezire'nin soylu hükümdarı Emir Seyfeddin Şir adına hüküm sürdü ve uzun bir zaman boyunca durumun gereklerini yerine getirmek için çaba harcadı.

Botan'ın soylu reisi Mir Seyfeddin'di ve Bedirhan onun adına otorite sahibi oldu. Oğlu, Asdenşir Bey (Ardeşir'in bozulmuş hali)⁶⁹ şimdilerde Türkler tarafından

67 Hartman, "Cezire b. Ömer," *İslam Ansiklopedisi*, III. cilt. Botan bölgesi hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Streck, "Bohtan," *İslam Ansiklopedisi*, II. cilt, s. 773-774.

68 Zeki'ye göre, Bedirhan Bey Botan Emiri olduğunda henüz 18'indeydi. Zeki, *Khulasat Tarikh al-Kurd*, s. 250. Chirguh, Bedirhan'ın başa geçiş tarihi olarak 1821'i vermekte, ancak yaşından bahsetmemektedir. Chirguh, *La Question Kurde*, s. 14.

69 Bahsi geçen beyin adı "Asdenşir" (Ardeşir'in bozulmuş hali) değil, İzzeddin Şir'dir. (Bazı kaynaklarda "Yezdanşir" olarak geçmektedir.)

gözetiminde tutulmaktadır. Bedirhan Bey, ölümüne kadar [Mir Seyfeddin'i] hapiste tutmasına rağmen, Kürtler arasında, iktidarının Mir tarafından verildiği ve kamuy-
la ilgili yazışmaları reisin mühürüyle imzaladığı fikrinin sürmesinin gerekli olduğunun farkındaydı.⁷⁰

Layard'ın anlatımı doğruysa, bu bilgiler şimdiye kadar karanlıkta kalan bazı noktalara ciddi bir ışık tutacaktır. Anlatılanlardan çıkacak ilk sonuç, Bedirhan Bey'in, iktidarın görece olaysız geçen ilk yıllarını gücünü tesis için harcadığıdır, ki bu, o günkü koşullarda çok ciddi ve hiç şüphesiz zor bir teşebbüstü. İkinci sonuç ise, Bedirhan'ın çöküşü ve yenilgisiyle doğru-
dan bağlantılı çok önemli bir gelişmeyi açıklayabilmemizi kolaylaştırır. Daha açık konuşmak gerekirse, Bedirhan'ın Osmanlı kuvvetleriyle ölüm kalım mücadelesi içindeyken, İzzeddin Şir'in aniden karşı tarafa geçişini böylece açıklayabiliriz. Layard'ın Seyfeddin Şir ve oğlu İzzeddin Şir için söyledikleri doğruysa, Kürt davasına ihanet etmekle suçlanan İzzeddin Şir için iade-i itibar söz konusu olabilecektir.⁷¹

Bedirhan Bey'in erken dönemleri hakkındaki bilgimiz bölüm pörçük olmakla beraber, yine de oldukça yararlıdır. 1838'de, birliklerini Mahmud Han'ın kardeşi Abdul Ağa'ya saldırmak üzere hazırladığını öğreniyoruz. 1839'da Osmanlı ordusuna komutan olarak atandı ve Nizip Savaşı'na katıldı. Bu savaşta, Mısırlı İbrahim Paşa Osmanlı ordusuna karşı müthiş bir zafer kazanmıştı.⁷² Bedirhan Bey, Osmanlı ordusunun bozguna uğramasından sonra, kuvvetleriyle Cezireye çekildi. Türklerin güçsüzlüğünden istifade ederek gücünü arttırmaya başladı.⁷³

70 Layard, *Discoveries*, s. 54.

71 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114; Chirguh, *La Question Kurde*, s. 14; Nikitin, *Les Kurdes*, s. 194; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 252, 262; Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 60. Damaluji, *Bahdinan*, s. 48-49. Bütün bu kaynaklar İzzeddin Şir'in Bedirhan'ın akrabası olduğu konusunda hemfikirdir. Son üç kaynak onu ihanetle suçlamaktadır.

72 Noel, *Diary*, s. 53.

73 A.g.e.

Elverişli şartları, Bedirhan'ın perestihe ulaşmasını büyük ölçüde kolaylaştırmıştı. Güneyde Revandiz'li Mehmet Paşa'nın püskürtülmesi ve ezilmesi, Soran Beyliği'ne son vermenin yanı sıra Bahdinan Beyliği'ni de kalıcı bir şekilde zayıflatmıştı. Şeyhanlı Yezidiler Revandizli Paşa tarafından tamamen ezilirken, Sincarlı Yezidiler de birçok seferle yıldırıldı ve bir daha asla hesaba katılmayacak konuma indirgendiler. Kuzeyde Reşit Mehmet Paşa ve onun halefleri, Sason-Mutki yaylalarının derebeylerini sindirmişti. Doğuda Hakkari Miri, atalarının sahip olduğu güce artık sahip değildi. Fakat Bedirhan Bey, yerine geçtiği genç Süleyman Bey'le aralarındaki düşmanlıktan doğan iç çekişmelerden rahatsızlık duymaktaydı. Bu çekişme, çok sayıda derebeyliğin ciddi bir şekilde bölünmesine yol açmakla kalmamış, bağlılıklarına da onarılamayacak zararlar vermiştir. Bütün bunların yanında, Hakkari dolaylarındaki en güçlü aşiret bloğunun lideri Mar Şamun'la aralarının bozulmasına sebep olmuştur. Geri kalan belli başlı Kürt beyliklerinden sayılan Babanlar var olmaya devam etseler de, olayların göstereceği gibi, istikballerini bir on yıl daha ancak sürdürebildiler.

Bütün bu olup bitenler Bedirhan'ı Kürdistan coğrafyasında eşsiz bir konuma yükseltirken, hiç şüphesiz, mimlenmiş bir adam haline de getirdi. Bu koşullar altında Botan Beyliği'nin Osmanlı hükümetinden yardım gördüğünü söylemek çelişkili görünebilir; ancak Osmanlı'nın Kürt beyliğinin nüfuzuna ihtiyaç duyduğu bir dönemde sağladığı yardımlar, zarureten kaynaklanmaktadır. Bu önermeyi yapmamıza olanak veren noktalar olduğuna dikkat edilmelidir. Bedirhan'la böyle bir anlaşmanın yapıldığına ilişkin çok sayıda kanıt bulunabilir. Kaldı ki, böyle bir anlaşma Osmanlı geleneğine ters düşmez. Üstelik, Bedirhan'ın konumunda böyle bir teklifin reddedilmesi olanaksız gibi görünmektedir.

1846'da Bedirhan'ın bir davetine icabet eden İran'daki Amerikan Misyonerliğinden Dr. Wright ve Mr. Breath'in Bedirhan'la aralarında geçen bir konuşmayı aktardıkları raporda, Bedirhan'ın Osmanlı hükümeti ile sekiz yıl önce sözlü bir anlaşmaya vardığını açıkça kabul ettiği yazılmaktadır.

(...) sekiz yıl önce, kendisi zayıf Osmanlı güçlü iken Osmanlı ile bir anlaşma yaptığını ve şimdi güç dengesi değişe de sözüne sadık kaldığını anlattı... 8 yıl önce yoksuldu, güçsüzdü ve çok az tanınırdı. Türk Hükümeti onun elinden tuttu ve şimdi zenginliği hesap edilemez boyutlarda.⁷⁴

Osmanlı Devleti'yle Bedirhan arasında varılan anlaşmanın içeriği ne olursa olsun elimizdeki bilgilere göre bu anlaşma iki tarafa da karşılıklı kazanç sağlayan bir uzlaşma zeminidir. Bu anlaşmanın, Kürdistan beyliklerinin sindirildiği ve Mısırlı Mehmet Ali Paşa'yla olan tehlikeli mücadelenin çözüme bağlanmadığı bir dönemde gerçekleşmiş olması ilginçtir. Ciddi tehlikeler ve önemli taahhütlerin söz konusu olduğu bir zamanda anlaşmanın, Osmanlı'yı zorlu bir düşmandan korumayı hedeflemektedir. Bedirhan'ın bu görüşmeyi Amerikalı ziyaretçilerince dürüstçe aktardığına inanmamak için bir neden yoktur. İkisi de emirden bir hayli etkilenmiş görünmektedir. Raporlarında sık sık hayranlık ve övgü dolu sözler yer almaktadır.

Bedirhan'ın Kişiliği

Bedirhan'ın Kürdistan tarihinin en büyük simalarından biri olduğu konusunda herkes hemfikirdir. Görece güçsüz ve belirsiz bir konumdan gücünün doruğuna ulaşması, zamanının en nüfuzlu ve en heybetli Kürdü haline gelmesi, göze çarpan faziletlere sahip olduğunun bir göstergesidir. O Kürtler için ideal bir Kürt liderinin sembolü oldu. Zekiydi, yakışıklı ve çekiciydi. Cesareti, azmi, hırsı ve dindarlığıyla sivrilmişti. Tüm bu vasıflar kendi başlarına mükemmel olsalar da, fevri ve ihtiraslı biri için tehlike oluşturabilirler. Disiplin ve itidal ile ıslah edilmedikleri takdirde cesaret kayıtsızlığa, azim inatçılığa, dindarlık hoşgörüsüzlüğe dönüşebilir. Hatta, bazı zamanlar Bedirhan'ın bu tür hatalarla suçlandığı yadsınamaz.

74 Dr. Wright ve Mr. Breath'ın Bedirhan'ı ziyaretlerinin hikâyesi için bkz. *The Missionary Herald*, XLII, no. 11 (Kasım 1846), s. 381.

Dağlı Nesturileri acımasızca ezmesi, insanlığı ve politik yargısının zayıf bir yansımasıydı. Bu hareket gereksiz yere bir sürü kan dökülmesine sebep olmakla kalmadı, çöküşüne de vesile oldu. Biraz daha disiplinli ve düşünceli olabilse hem trajediyi önlemiş hem de çabalarını daha büyük işler için korumuş olurdu. Revandizli Muhammed Paşa'nın kaderinin bir uyarı ve örnek olması gerekirdi. Hatırlanacağı gibi, paşanın savunmasız Yezidileri yoketmesi hayatına ve beyliğine mal olmuştu.

Bedirhan ideallerini cüretkar bir girişimcilik ve amansız bir kararlılıkla takip ederdi. Aynı kadere sahip diğer birçok insan gibi, onun da bir görev hırsı vardı ve buna eşlik eden özel güçlere sahip olması, onda sarsılmaz bir inanç haline geldi. Zamanla, faaliyetleri kadar kişiliği de karizmatik bir nitelikle renklendi. Bu açıdan bakıldığında, açıklanamaz gibi görünen çoğu hareketi netleşir. Merhametsizliği ve dine düşkünlüğü, kabul edilmiş değerleri bir kenara itmesi ve gözû karalığı, onun karizmatik kişiliğinin parçalarıdır. Taraftarlarının gözünde olduğu kadar kendi gözünde de başarısı mistik bir içerik taşırdı.

İşte Amerikalı konuklarına gücünün zirvesindeyken nasıl görüldüğüne ilişkin bir anlatım:

Nüfuzu, doğuda İran sınırından, batıda Mezopotamya'ya, Diyarbakır eşliğinden Musul'a kadar yayılır ve ünü her yere ulaşmıştır. Biz onun yanındayken, Kuzey Kürdistan'daki liderlerin hemen hepsi para, at, katır ve başka değerli hediyeler sunarak kendisine saygılarını bildirdiler. Bir zamanlar Bedirhan'dan daha güçlü olan Hakkari Bey'i ve bir İngiliz seyyahı tarafından "Kürdistan'ın Rob Roy'u"* olarak anlatılan Mahmud Han bile, onu ziyaret etmekten onur duyuyor. *İslami bilincin bir sonucu olan kader düşüncesi onu daha güçlü kılıyor ve ona yönelen silahları felce uğratiyor. Oldukça inatçı bir*

(*) Rob Roy, İskoçyalı kanun kaçağı, komşularının hayvanlarını önce çalıp sonra karşılığında para almakla ünlenmiştir. -ç. n.

yapıya sahip ve sınırlanmaya tahammül edemeyen şefler, onun karşısında parmak kaldırmaya cesaret edemiyorlar. Kendi dillerinde söyledikleri gibi "Tanrı ona gücünü vermiş ve ona karşı çabalamamız boşuna olur".⁷⁵

Bedirhan'ın kişiliğinin, Max Weber'in karizmatik lider tanımına ne kadar uygun olduğu yukarıdaki fotoğraftan anlaşılmaktadır. Emir'in bazı tavırları, karizmatik lider davranışının tipik örnekleridir. Dinlerinden dönen Yezidilere davranışı hem ilginç hem de önemlidir. Wright ve Breath'e göre:

Sözle ya da kılıçla çok sayıda Yezidiyi dinlerinden döndürmüştür. Yaklaşık 50-60 adamı bu yolla Müslüman olmuştur.⁷⁶ Köle demesine rağmen hizmetindekiler arasında en iyi muamele gören, en iyi giyinen ve en iyi beslenenler bu insanlardır. Kendi ailesinin bireyleri gibiler ve onun çocukları sayılıyorlar. Bu durumun, Müslüman olarak doğmuş ve kendisinden uzak tuttuğu kişiler arasında yarattığı rahatsızlık hiç de az değil.⁷⁷

Dinlerinden dönen Yezidilere yönelik ayrıcalıklı muamele, Bedirhan Bey'in Müslüman doğmuş taraftarlarının hassasiyetlerinden önce "kendini kanıtlamak"la ilgilendiğinin göstergesidir.⁷⁸

Amerikan misyonerleri, Emir'in yasa ve düzeni sağlamadaki sert ve tutucu tavrından etkilenmişti. Wright ve Breath'e göre:

75 A.g.e. (Vurgular bana aittir.)

76 "Ghulam" (kul) sözcüğünün İngilizcedeki tam karşılığı olan "slave"den (köle) farklı bir anlam taşır. Bu terim, hiçbir olumsuzluk ifade etmeden, Kürt bir liderinin emrindeki silahlı adamlar için de kullanılır. Aslında bu insanların Kürt beylerinin kişisel korumaları olduğu söylenebilir. Nikitin, "La Feodalite Kurde", RMM, I.X (1925), s. 2.

77 *The Missionary Herald*, XI.II, no. 11 (Kasım 1846), s. 382.

78 Weber-karizmatik bir liderin otoritesini, kendini kanıtlayarak kazanıp sürdürdüğünü belirtmiştir. Bir peygamber gibi mucizeler yaratmalı; bir savaş lideri olarak kahramanca işler başarmalıdır. Weber'e göre, "Herşeyden önce kutsal misyonu, kendilerini inançla ona teslim eden insanların işlerinin yolunda gitmesiyle kanıtlanmalıdır. Aksi halde, onun Tanrı tarafından gönderilmiş efendi olduğuna kimse inanmaz." Weber, *Essays in Sociology*, s. 249.

Suçlu, onun yönetimi altında kaçacak bir yer bulamaz. Bu ülkelerde sık rastlanan ve adaleti temelden bozup değersizleştiren rüşvet, adam kayırma vs. burada bilinmiyor. Bir sabah biz Emir'le birlikteyken, suçlu olduğunun kanıtı bulunur bulunmaz sağ eli kesilen bir hırsız çıkardılar karşısına. Kürdistan'ın en ücra bölgelerinde güvenlik içinde yolculuk ederken, çok sık iştihap okuduğumuz soygun ve cinayet yatağı bir yerde olduğumuzu unuttuk çoğu zaman.⁷⁹

Bedirhan Bey kendisini dürüst bir adam olarak niteleyen Dr. Wright ve arkadaşına göre, verdiği sözlere sadık kalmaya çok önem verirmiş. Onlara şunu söylemiş: "Size bir dost olarak söz verirsem, gerçekten öyle olduğuna güvenebilirsiniz."⁸⁰

Bedirhan'ın diğer karizmatik liderler gibi güçlü bir dinî çizgisi vardı. Bu sofuluk vaktinin ve düşüncesinin önemli bir kısmını alıyordu. Wright ve Breath'e göre, "ibadetinde oldukça fazla zaman ayırır, dininin emrettiği bütün kuralları harfiyen uygular, görev saatlerinde dualar mırıldanır."⁸¹ Şüphesiz bu dine bağlılık sayesinde bazı şeyhler Bedirhan üzerinde oldukça etkili olmuşlardır. Yine bu durum, onu Nesturilere ve diğer gayri müslimlere karşı insafsızca davranmaya sevk eden bir araç görünümündedir.⁸²

79 *The Missionary Herald*, XLII, no. 11 (Kasım 1946), s. 381-382.

80 A.g.e., s. 381. Bu ifade, Layard'ın anlattıklarıyla çelişkili görünmektedir. Layard'a göre, Bedirhan ulaşılmayacak kadar dik bir kayalıkta sığınmış kalabalık bir Nesturi grubuna canlarını bağışlayacağı güvencesini verdikten sonra sözünden dönmüş, Nesturilerin hepsini öldürterek uçurumdan aşağı attırmıştır. Layard, *Nineveh*, I.

81 *The Missionary Herald*, XLII, no. 11 (Kasım 1946), s. 382.

82 Dr. Grant, Süryanilere saldırı arifesinde Bedirhan'a yaptığı ziyareti aktarırken, "bazı derviş ve mollaların bir katliam önerdiklerini" yazar. Bkz. A.g.e., XXXIX, no. 11 (Kasım 1843), s. 434'de, Dr. Grant'ten gelen 5 Temmuz 1843 tarihli mektup. Benzer bir şekilde, Layard'dan öğrendiğimize göre I. Seyyid Taha, Nesturilere ikinci saldırıdan önce Bedirhan'a, bu bahtsız insanların kanını dökerek dinî misyonunu kanıtlaması yönünde baskı yapmıştır. Layard, *Nineveh*, I, s. 193.

Bedirhan'ın Nesturilere Saldırısının Nedenleri

Dağlı Nesturilerin ülkesinin işgali ve ardından gelen katliamlar değişik sebeplerden dolayı dikkatimizi hak eder. Öncelikle, zulüm ve ahlaksızlıkta Revandizli Muhammed Paşa'nın Yezidilere vahşi saldırısını aratmayacak kadar insafsız bir imha hareketi sonucunda Nesturiler korkunç kayıplar vermişlerdir.

İşgalin önemli bir başka yönü, Osmanlı içişlerine müdahale davetiyesi çıkarmış olmasıdır. Politik düzeydeki müdahaleler, olaylar bittikten sonra dahi müdahaleci güçlere Osmanlı içişlerini yönlendirme şansı vermiş, ancak kurbanlara bir çare sunamamıştır. Son olarak Nesturilere saldırı, Osmanlı Devleti'nin Bedirhan beyliğine saldırıp yıkması için bir bahane olmuş ve beyliğin çöküşüne yol açmıştır.

Dağlı Nesturilerin katledilmesini ve topraklarının işgalini açıklamak amacıyla çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Görüşlerden birisi, Bedirhan'ın bağınazlığının, haris, bağınaz ve güvenilmez olarak bilinen Hakkarili Nurullah Bey ile şeyhler ve diğer dinî liderler tarafından beslenmiş olduğudur. Bir başka görüş İngiliz ve Amerikan misyonerleri arasındaki rekabetin olaylara sebebiyet verdiğini belirtirken üçüncü bir görüş gelişmeleri iyi gizlenmiş bir Osmanlı oyunu olarak niteler. Benzer bir şekilde dağlı Nesturilerin aralarındaki uyumsuzlukları ve patrikleri Mar Şamun'un tedbirsiz davranışları da, bu trajedinin sebepleri arasında sayılır. Nesturilerin katli ve topraklarının işgali, şüphesiz, bahsi geçen sebeplerin değişik ölçülerde etkisinden kaynaklanır.

Farklı birey ve grupların çatışan çıkarları şiddetli iktidar kavgalarına yol açtı. Eski düşmanlıklar, dinsel fanatizm, hırs ve güce susamışlık çatışmaları şiddetlendirip işgal ve katliamı hazırladı. Cemaati üzerinde otorite kurma derdinde olan Patrik, cemaatiyle arasına girecek herhangi bir güçten korkuyordu. Bunu yapabileceklerini düşündüğü Amerikan misyonerlerine güvenmedi ve onları tersledi. Aynı nedenle cemaatin önde gelenlerinden muhalefet yapanlarıyla da çekişme halindeydi.

Nesturilerin manevi hakimiyeti için uğraşan misyonerlerden İngilizler Patriği, Amerikalılarsa muhalefeti desteklediler. İki tarafın da birbirini kötöleme çabalarında İngilizler daha başarılı oldular.

Hakkari Miri Nurullah Bey, düşmanı Süleyman Bey'in tarafına geçmesinden korktuğu Nesturi Patriğini hükmü altına almak istiyordu. Patrik ise hem otoritesini paylaşmak istemediği hem de Süleyman Bey'e eğilimli olduğu için, Nurullah Bey'in taleplerini reddetti. Mar Şamun'un tavrının farkında olan Süleyman Bey bu yakınlığa karşılık verdi ve ortak düşmanlarına karşı savaşında Patriği destekledi. Nurullah Bey Mar Şamun'un itaatsizliği ve düşmanlığı yüzünden çileden çıktı ama onatek başına karşı koyacak gücü yoktu. Bu yüzden Bedirhan'a yardım için başvurdu. Bedirhan, Nurullah Bey'in koruyucu ve destekleyicisi olarak anılmaktan gurur duydu. Bu hareket güçlü Hakkari beyliğinin Bedirhan'ın kurmakta olduğu Kürt konfederasyonuna katılmasını garanti etti. Ama hepsi bu değildi. Nesturiler üzerine yapılan sefer Bedirhan'ın sayıları gittikçe artan taraftarlarına ödül olarak zengin bir yağma kaynağı sundu. Aynı zamanda bu sefer dini gayretini ispatlaması için nadir rastlanır bir fırsat sağladı. Bu iki unsur, Bedirhan'ın itibarı ve geleceği açısından hayati önem taşıyordu.

Nesturi topraklarına göz diken Musul Paşasının amacı burayı topraklarına katmaktı. Paşa, Nesturilere yönelik tehditlerde rol oynamamakla beraber, bilinçli olarak işgale seyirci kalmayı tercih etti. Nesturi topraklarını siyasi otoritesi altında tutan Erzurum Paşası, rakibi Musul Paşasıyla karşılaştırıldığında daha az suçlu ve daha az sorumludur.

Osmanlı Hükümeti geri planda duruyordu. Tarafsız fakat hiç de masumane olmayan bir şekilde aşiret savaşının başlamasını bekliyordu. İsyankar reayaların birinden kurtulup diğerlerini cezalandırmak için kullanılabilecek bir bahane olması Osmanlı için hoş karşılanmayan birşey değildi.

Katliamın dilden dile dolaşan farklı sebeplerinin incelenmesi, bu sebeplerin olaylar üzerindeki etkisini tahminine ulaşmamızı olanaklı hale getirmekle kalmayacak, Merkezi Kürdis-

tan'da o zaman işlerin nasıl yürüdüğü hakkında kaba hatlarıyla da olsa bir görüş sağlayacaktır.

Nesturilerin Dağınıklığı

Nesturilerin olay anındaki dağınıklığının saldırıyı olanaklı kılan temel etmenlerden biri olduğu şüphesizdir. İyi hatırlanır ki daha birkaç yıl önce Bedirhan'dan hiç de aşağı kalmayan Revandiz Miri'nin Nesturi memleketini işgal etme girişimi, bu dağlıların ortak direnişiyle karşılaşınca başarısızlığa uğramıştı.⁸³ Nesturilerin dağınıklığı, Patrikleri Mar Şamun'a yaygın karşı çıkışlarında dikkat çekici şekilde açığa çıkar. Bu gerçek, işgali birçok açıdan kolaylaştırdı. Mar Şamun ile Aşita'nın önde gelen iki adamı Şamaşa (Diyakoz) Hinno ve Kaşa (rahip) Jindo arasındaki çatışma, patriğin afaroz edilmesiyle son buldu. Aforozdan sonra, Şamaşa Hinno'nun Bedirhan'la irtibata geçtiği belirtilir. Bedirhan'dan bir işgal olması durumunda bağlılık ve destek sözü aldı. Şamaşa'nın kendi tarafına geçmesine hayli memnun olan Bedirhan, Aşita'yı kurtarmakla kalmadı, bu adamı hediyelere ve övgülere boğdu. Şamaşa Hinno'nun meslektaşı, Kaşa Jindo'nun da Nurullah Bey'e karşı benzer bir tavır takındığını ve bu aşiret reisi tarafından benzer şekilde ödüllendirildiği söylenir.⁸⁴

Nesturi soylarından biri olan Tkhuma'nın, Patrik Mar Şamun tarafından bir kenara itildiği görülmektedir. Nurullah Bey'e arka çıkan bu soy mensupları, kendi din kardeşlerinin topraklarının yağmalanmasına aktif bir biçimde katılmaktan kaçınmadılar.⁸⁵ Bedirhan Nesturi ülkesini ikinci kez işgal ettiğinde, bu soyun, aşiret reisinin gazabının başlıca hedefi olması ilginçtir.

83 Bkz. Laurie ve Smith tarafından yazılmış mektup, *The Missionary Herald*, XLI, no. 6 (Nisan 1845), s. 120. Karşılaştırma için bkz. Perkins, "Journal of a Tour...", *JAOS*, II (1851), s. 92.

84 A.g.e., s. 118-119.

85 A.g.e., s. 122.

Genelde Nesturilerin, özelde Patrik'in işgale katılan tüm Kürt liderlerini kızdırdığı söylenir. Amadiyeli İsmail Paşa, Hakkarili Nurullah Bey ve Botanlı Bedirhan Bey'in Nesturilere karşı hiç de hoş olmayan duygular beslediği bilinir. Bu, Nesturilerin sürekli yanlış hareket ettikleri veya öncelikle suçlananın hep onlar olduğuna hükmetmemizi gerektirmez. İzleyen tartışmada, bu aşiret reislerinin her birinin durumlarına kısaca değineceğiz.

İsmail Paşa: İsmail Paşa'nın kininin, Osmanlı alaylarınca fena halde sıkıştırıldığında, Mar Şamun'un yardımına gelmemesine dayandığı söylenir. Kısaca özetlemek gerekirse olaylar şöyle gelişmiştir: İsmail Paşa, Musul Valisi İnce Bayraktar Muhammed Paşa'nın Amadiye'ye saldırmak için hazırlandığı haberini alınca, yardım için Mar Şamun'a başvurdu. Mar Şamun hiç çekinmeden, üstbeyi Nurullah Bey'in bilgisi ve onayı dahilinde 3,000 adamını yardım için gönderdi.⁸⁶ Fakat, İnce Bayraktar konuyu duyduğunda Mar Şamun'u Amadiye'ye boyun eğdirme hususunda bilgilendirdi ve kuvvetlerini çekmesini öğütledi. Osmanlı Hükümeti'ni karşısına alarak hiddetine maruz kalmak istemeyen Patrik, kuvvetlerini hemen geri çekti. Mar Şamun'un bu hareketinin İsmail Paşa'yı fazlasıyla kızdırdığı söylenir. Şüphesiz, Nesturilerin kaderi kararlaştırılırken, Nesturi kuvvetlerin İsmail Paşa'ya destekten vazgeçmeleri kendi aleyhlerine bir durum yaratmıştır.⁸⁷ Patrik'in bu tavrının diğer Kürt aşiret reislerini aynı derecede kızdırdığını söylemek mümkündür. Çağdaş bir kaynağa göre:

Hakkari Kürtlerinin Amadiye'ye karşı düşündükleri sefer başarısızlıkla sonuçlandı. Nesturi patriğin işbirliğini reddetmesi üzerine, Kürdistan'ın müstahkem yerinin

86 Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 265.

87 A.g.e.

idaresi şehri muhasara eden Türk ordusuna verilmiş oldu.⁸⁸

Tüm Kürt beyleri Osmanlı Hükümetine karşı ittifak içinde hareket ettiklerinden, patriğin tavrını kendilerine karşı yapılmış bir hareket olarak yorumlamaları olasılık dışı değildir.⁸⁹

Bedirhan: Bedirhan'ın Nesturilere karşı harekete geçmesine yol açan dikkate değer sebepler haricinde, iki taraf arasında kan davasına dönüşen bir dizi olayın onu bilhassa öfkelenlendirmesinin önemli bir payı vardır. Bazı beyanlara göre, Nesturiler sınırı yağmalamaları sırasında Botanlı iki Kürdü öldürmüştü. Buna karşılık, Bedirhan öcünü dört Nesturiyi öldürterek almıştı. Diğerleri altta kalmamak için aynı oranı koruyarak Mir'in sekiz adamını öldürdüler. İşte tam bu esnada, Nurullah Bey Nesturilere karşı birlikte hareket etme teklifiyle Bedirhan'a geldi.⁹⁰

Nurullah Bey: Nesturilerin İsmail Paşa veya Bedirhan Bey'le olan görüş ayrılıkları ne olursa olsun, bunlar önemsiz ve geçici şeylerdi. Fakat Nurullah Bey'le aralarındaki ayrılıklar bütünüyle farklı bir niteliğe sahip, daha derin, daha karmaşık ve

88 Dr. Grant tarafından yazılmış 12 Eylül 1842 tarihli mektup, *The Missionary Herald*, XXXIV, no. 2 (Şubat 1843), s. 67.

89 Kürtlerin, bir yandan Osmanlı Hükümeti'ne öte yandan kendi aşiret reislerine karşı tavırları, Amerikan misyonerleri Laurie ve Smith tarafından resmedilmektedir. Buna göre, Nesturi ülkesinin ikinci kez işgal edilmesinin ardından Aşita'ya ulaşan Laurie ve Smith, Bedirhan'ın bölgedeki adamı olan genç bir Kürt beyini görmeye giderler. Ellerindeki Bab-ı Ali tarafından düzenlenmiş bir ferman, Musul Paşa'sı tarafından hazırlanan bir belge ve İsmail Paşa'nın yazdığı bir mektuptan oluşan itimatname evrakları Kürt beyi tarafından incelenir. İlk iki evrağa şöyle bir göz atan bey, sıra İsmail Paşa'nın mektubuna geldiğinde, "Paşa sanki ordaymış gibi ayağa kalktı ve mektubu alına götürdü." Laurie ve Smith tarafından yazılmış mektup, *The Missionary Herald*, XLI, no. 6 (Nisan 1845), s. 118.

90 A.g.e., s. 122. Bu hikâyedeki gerçek payı ne olursa olsun, yıllar sonra gündeme gelen bir başka iddia gibi, Bedirhan'ın Nesturilere saldırısını intikam arzusuna bağlamış olması ilginçtir. Bu olayların olup bittiği dönemde yaşamış olan bir yazar şunları söylemektedir: "(...) doğru olsun ya da olmasın, Bedirhan'ın katliamları, uzun yıllardır süren ve Seyidlerin köyünün yakılmasıyla had safhaya ulaşan itaatsizliğin kökünü kazımak için yapılmıştır." Bkz. *Annual Administration Report of the Mosul Division for the Year 1921*, s. 10.

daha kalıcı şeylerdi. Nesturilerin dağlık toprakları Hakkari Beyliği sınırları içindeydi. Hakkari Mir'i hükümrân, Nesturi Partîği ise onun derebeyi konumundaydı. Hükümrânın zayıf olması buna rağmen derebeyinden olan taleplerinde de direnmesi ve derebeyinin güçlü olması nedeniyle bu talepleri yerine getirmemesi nedeniyle ast-üst ilişkisi oldukça zedelenmiş durumdaydı. Aralarındaki bu sürtüşme diğer faktörlerin de etkisiyle giderek arttı.

Önceki Hakkari Emiri'nin akrabası olan Nurullah Bey, tahtın varisi Süleyman Bey'e rağmen emirliği ele geçirmiştir. Nurullah Bey gençliğini bir kan davası başlatmak korkusuyla geçirmiş yine de yeğeni Süleyman Bey'e Hakkari Mudabbirliği (*İşleri İdareciliği*) ünvanı vererek onu etkisiz bir konuma getirmişti. Eski emirle yakın ilişkide olan Mar Şamun, maziye hâlâ sadıku ve sonuçta da yerinden edilmiş genç emirin tarafını tutmaya eğilimliydi. Bu durum, doğal olarak Nurullah Bey'in öfkesini ve şüphesini uyandırdı.⁹¹

Nurullah Bey, Süleyman Bey'in onu altederek başa geçeceği fikriyle sarılmış durumdaydı. Kürt beylerinin onu terkedip rakibinin tarafına geçeceğinden korkuyordu. Beylerin sadakatini sağlamak için çok değişik yöntemler gözettiler. Bunların içinde lüks armağanlar vermek de vardı. Emir'in bu harcamaları parasal kaynak üzerine büyük bir yük getirdi ve sık sık para sıkıntısı çekmeye başladı.⁹² Maddi problemler güvensizlik hislerinin daha da derinleşmesini sağlayarak onu haris ve şüpheli bir adam haline getirdi. Mar Şamun da Hakkari emirinin bitmez tükenmez vergi ve katkı talebinde bulunduğu adamlardan biriydi. Bu gerçek Mar Şamun'u o kadar kızdırdı ki, Aşita halkının Hakkari Miri'ne gönderdiği yıllık hediyelerin iptal edilmesini emretti.⁹³

91 Laurie ve Smith tarafından yazılmış mektup, *The Missionary Herald*, XLI, no. 6 (Nisan 1845), s. 121-122.

92 A.g.e., s. 122.

93 Laurie ve Smith'e göre, Nurullah Bey, Mar Şamun yaptığı bu hiç de dostça olmayan hareketi "ne gözden kaçırmış ne de unutmuştur." A.g.e., s. 121-122.

Nurullah Bey'in korkusunu ve kıskançlığını diriltmiş gibi görünen diğer bir faktör Nesturiler arasında Amerikan misyonerlerinin görünmesiydi. O da, diğer Kürtler gibi, misyonerlere karşı çıkıyordu. Korkusu, misyonerlerin Nesturilere "Avrupalıların" (Amerikalıları da 'Avrupalı' diye niteliyorlardı) üstün bilim ve sanatını öğreterek onları Kürtlere karşı galibiyete taşıyabileceği idi.⁹⁴

Dr. Grant tarafından Aşıta'da kurulmuş hizmet binası, misyonerlere karşı duyulan öfkenin bir kısmının kaynağıydı. Buranın Kürtlere karşı saldırgan amaçlar için kullanılmak üzere inşa edilmiş bir kale veya Nesturileri zengin etmek ümidiyle iş çevrelerini Culamerik (Çölemerik) ve diğer Kürt merkezlerinden çekmeye yönelik bir pazar olduğu söylentileri yaygındı. Nurullah Bey'in bu suçlamaları, Dr. Grant'le geçen bir konuşmasında dile getirmiştir. Dr. Grant, iddiaları, hizmet binasının bir okul ve misyonerler için bir yerleşim birimi olduğunu belirtirerek reddetti. Bunun üzerine Nurullah Bey söz konusu beyanlara dair kendisine yazılı bir belge verilmesini talep etti ve Dr. Grant de böyle bir belge verdi.⁹⁵

"Avrupalıların" Kürdistan'daki varlığının Kürt aşiret reislerini kızdırdığından şüphe yoktur. Aşiret reisleri, diğer Avrupalılar gibi misyonerlerin de İstanbul'daki yüksek mevkilerle irtibatlarından dolayı, birçok konunun Bab ı-Ali'nin dikkatine sunulmasından korkuyorlardı. Bu, Kürtlerin pek hoşlanmadığı bir ihtimaldi; çünkü bu sonunda Osmanlı kuvvetlerinin topraklarında görünmesi anlamına geliyordu.⁹⁶

94 Dr. Grant tarafından yazılmış 26 Aralık 1842 tarihli mektup, *The Missionary Herald*, XXXIV, no. 8 (Ağustos 1843), s. 317-318; Dr. Grant tarafından yazılmış 5 Temmuz 1843 tarihli mektup, *a.g.e.*, XXXIX, no. 11 (Kasım 1843), s. 435.

95 Dr. Grant tarafından yazılmış 26 Aralık 1842 tarihli mektup, *a.g.e.*, XXXIX, no. 8 (Ağustos 1843), s. 317-318.

96 Nurullah Bey, daha birkaç yıl önce, yeraltında gömülü bir hazine ya da maden aradığını düşündüğü Schultz adlı Alman gezgin ve bilim adamının ölümünden sorumlu tutulmuştu. Böyle bir keşif, Osmanlıları bölgeye çekebilirdi. Layard, *Nineveh*, I, 179. Ayrıca, Layard, *Discoveries*, s. 77.

Aşıta'daki misyoner binasına hem Türkler hem Kürtler muhalifti. Bu muhalefetin bir kısmı Dr. Grant'a yönelikti ve Musul Paşasının kendisine karşı bir suikast girişimi planladığını Dr. Grant de biliyordu.⁹⁷ Gerek Kürtlerin gerekse Türklerin misyoner binasına gereksiz yere atfettikleri önemin ve [Dr. Grant ve diğerlerinin açıklamalarına kıyasla]⁹⁸ mesnetsiz suçlamaların katliamı etkileyen faktörlerden olduğu kesindir.

Bu gelişme, diğer başka gelişmelerin yanında İngiliz misyonerlerine, kalamın mesuliyetini Amerikalı meslektaşlarına yükleme fırsatı verdi. İngilizlere göre, Amerikan misyonerlerin Nesturileri dinlerinden döndürme çabaları onlar arasındaki dağınıklığı ve bölünmüşlüğü güçlendirirken, hizmet binası da Kürtler ve Türklerin korkularını harekete geçirdi.⁹⁹ Bu iddialarda bir miktar haklılık payı olmasına rağmen, yine de bunun partizanlıkla fazlasıyla basite indirgenmiş bir yargı olduğuna işaret etmek gerekir. Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri katliamın çok sayıda sebeplerinden biri olsa da, hiçbir şekilde tek veya en önemli sebep değildi. Layard İngiliz misyonerlerin iddialarını yalanlamaktadır. Söyledikleri dikkate alınırsa, İngilizlerin de tamamıyla masum olmadığı anlaşılacaktır. Bu konuyu Mar Şamun'la görüşmesi, tartışmaya ilginç bir ışık tutar. Ona göre:

Üzüldüğüm, ancak Hristiyanlık adına daha fazla değinmek istemediğim eski etkiler iş başındaydı. Mar Şamun

97 Dr. Grant tarafından yazılmış 26 Aralık 1842 tarihli mektup, *The Missionary Herald*, XXXIX, no. 8 (Ağustos 1843), s. 318; Dr. Grant tarafından yazılmış 18 Nisan 1843 tarihli mektup, *a.g.e.*

98 *A.g.e.*, XL, no. 3 (Mart 1844), s. 82. Mektubunda Dr. Grant, misyonerlik binasının katliamın bir nedeni olmak bir kenara, Aşıta'yı kurtaran yapı olduğunu belirtmektedir. Bu iddia, Dr. Robinson'un Layard'ın kitabının Amerikan basımını için yazdığı önsözde (*Nineveh*, I, s. vii-viii) doğrulanmıştır. İlk istilada katliamdan kurtulan Aşıta'nın, ikincisinde bu kadar şanslı olmadığı belirtilmelidir. İlk istiladaki şansını, Laurie ve Smith'in anlatımından öğrendiğimiz kadarıyla, şehrin önde gelen iki adamının Bedirhan ve Nurullah Bey'le işbirliği yapmasına borçluydu.

99 Badger, *Nestorians and Their Rituals*, I, s. 216.

konusurken, Türk ve Kürt egemenlerine kıyasla Amerikalı misyonerlere karşı daha sert bir tutum içerisindeydi. Ona, cemaatini medenileştirmeye ve eğitmeye gayret edenlerin, Ortodoks Hristiyan topluluğundan ayrılanlar olduğunu öğretmişlerdi. Esef duyulması gereken şey, bunu öğretenlerin İngiliz Kilisesi'nden olmalarıydı. Buna göre misyonerler dinen kabul edilmiş doktrinleri benimsemeyen, gerçek imanın tüm ayinlerini ve kurallarını reddeden ve Nesturileri kendi ihanetlerine ortak etmeye çalışan insanlardı. Mar Şamun'un korkuları, er geç, onların araçları ve eğitimleriyle dünyevi olduğu kadar ruhani otoritesinin de tamamıyla sarsılacağı kaygısına dayanıyordu. Bütün kudretini şiddet ve hoşgörüsüzlükle dolu zulüm eylemlerine yönelmişti. Bu da ikinci kez, halkının olduğu kadar kendi güvenliğini de tehlikeye atabiliyordu. Başaramadıysam da, onu bu anlamsız vahşeti durdurmaya ikna etmek için gayret ettim.¹⁰⁰

Yukarıdaki açıklamalar Amerikan misyonerlerin haksız yere suçlandıklarını göstermektedir. Kendilerini davalarına adanmış bir grup insan olsalar bile, iyi niyetli gayretleri kendileriyle beraber başkalarını da yanlış yönlerde sevk etmiştir. İnançlarının üstünlüğünden ve maksatlarının doğruluğundan emin olarak, faaliyetlerinin yanlış anlaşılacağı veya hizmet sunacakları insanların öfkesine maruz kalacakları olasılığını hiç düşünmeden ya da çok az düşünerek misyonerliğe giriştiler. Patrik'le aralarında çıkabilecek ihtilafların öngörülmesi ve atlatılması gerekirdi. Patrik konumundaki birinin başkanı olduğu eski kilise adetlerini ve prensiplerini terk etmesi, ruhani ve dünyevi otoritesini mücadele etmeden devretmesi beklenemezdi. Onunla beraber çalışmış olmak, ona rağmen çalışmış olmaktan daha iyiydi.

Amerikan misyonerlerinin Kürdistan'ın vahşi dağlarında görülmesi garip ve beklenmeyen bir gelişmeydi. Bu gelişme

100 Layard, *Discoveries*, s. 424.

Kürtlerin aklında derin kaygılar ve şüpheler uyandırdı. Üstelik Osmanlıların da onayını almamış görünmekteydiler. Bu şartlarda dağlı Nesturiler arasında yürütülen misyonerlik faaliyetlerinin cemaatten kişilere emanet edilmesi daha münasip olurdu. Bu görüşü Dr. Grant'ın kendisi de ileri sürmüştü.¹⁰¹ Misyonerlik hizmet binasının yeri ve büyüklüğü hatalı seçilmişti. Laurie ve Smith'in bahsettiğine göre, Kürtler arasında "kale" diye bilinen eski bir yapının yanına kurulmuştu.¹⁰² Bu gerçek, hiç şüphesiz, binanın inşaaı sırasında ajitasyona yol açmıştır. Amerikan misyonerlerinin gayretkâr bir savunucusu olan Layard, hizmet binalarının yıkıntılarına baktıktan sonra, aşağıdaki yorumu yapmıştır:

[Binalar] bütün vadiye hakim bir tepenin zirvesinde bulunmaktadır. Kesinlikle daha az gösterişli ve nispeten daha mütevazı bir yer seçilmiş olmalıydı; aralarında yerleşmeye geldikleri bu aşiretlerin karakterlerini şahsen bildikleri halde böyle bir düşüncesizlik yapmaları şaşırtıcıdır.¹⁰³

Osmanlı Hükümetinin Rolü

Osmanlı Hükümetinin Kürtlerle Nesturiler arasında bir çatışma çıkartma ihtimalini gözetdiği hiç kimsenin dikkatinden kaçmamalıdır. Kürtler de, Nesturiler de uzun bir süredir boynun eğmez tavırlarıyla başa bela olan halklardı. Böyle bir çatışma, iki uzlaşmaz karşıtı zayıflatmakla kalmayıp Nesturileri bertaraf ederek, Osmanlı Hükümetine Kürtler arası ilişkilere karışmak için mükemmel bir bahane sağlardı.

Nesturi ülkesinin Bedirhan'ın kuvvetleri tarafından işgal edildiği sırada Musul valisinin takındığı tutum, niyetinin ve

101 Dr. Grant tarafından yazılmış Ağustos 1843 tarihli mektup, *The Missionary Herald*, XL, no. 1 (Ocak 1844), s. 24.

102 Laurie ve Smith tarafından yazılmış mektup, *The Missionary Herald*, XL, no. 6 (Nisan 1845), s. 118.

103 Layard, *Nineveh*, I, s. 156-157.

tercihlerinin sorgulanması için ciddi bir zemin sunar. Nesturi sınırları boyunca istihkam edilmiş Osmanlı kuvvetlerinin, bu talihsiz insanları kılıçtan geçiren Kürt kuvvetlerinden belirli bir uzaklıkta ve atıl tutulmuş olması anlamlıdır. Valinin, önceleri Mar Şamun'a yaptığı sayısız koruma taahhütlerini bir yana bırakarak, yardımına koşmak yerine Nesturi ülkesini bir nevi abluka alması işgalcilerin işini kolaylaştırdı.¹⁰⁴ Valinin suç ortaklığından şüphelenmemek için çok az sebep vardır. Belirsiz tutumu ve güvenilmez faaliyetlerine, Amerikan misyonerlerinin katliamdan önceki yazışmalarında da sık sık değinilmekte; Valinin Nesturilere darbe vurulduğu haberini duyunca sevindiği ve toplanan ganimetten pay almış olduğu söylenmektedir.¹⁰⁵

Dağlık Nesturi Bölgesinin İşgali ve Nesturilerin Katledilmesi

Nesturilere yönelik ilk işgal ve katliam 1843 yılının Haziran ayında meydana geldi. Tiyari ve Dizai sülaleleri asıl hedef olsalar da, başka çok sayıda Nesturi topluluğu da bu kaderden kurtulamadı. Bedirhan Bey komutasındaki işgal kuvvetleri, Hakkari bölgesinin idaresinden sorumlu Erzurum eyaleti valisinden de destek almış görünürler.¹⁰⁶ Musul valisine göre işgalci kuvvetler, Van'dan Revandiz'e ve Dicle'den İran sınırına kadar olan bölgeden toplanmıştı. Nesturiler, hücum eden kuvvetleri 70,000 diye tahmin etseler de vali 100,000 olarak hesap etmiştir.¹⁰⁷ Nesturilerin verdiği korkunç kayıpların detayı-

104 Dr. Grant tarafından yazılmış 5 Temmuz 1843 tarihli mektup, *The Missionary Herald*, XL, no. 11 (Kasım 1844), s. 437.

105 Dr. Grant tarafından yazılmış Ağustos 1843 tarihli mektup, *The Missionary Herald*, XL, no. 1 (Ocak 1844), s. 23-24.

106 Grant'a göre Bedirhan, Nesturi bölgesinden doğrudan sorumlu olan Osmanlı yetkilisi Erzurum Valisi'nin emri kapsamında hareket etmiştir. Daha sonra bu vali, zahmetleri için bir nişanla ödüllendirilmiştir. Dr. Grant tarafından yazılmış mektuplar, *The Missionary Herald*, XXXIX, no. 11 (Kasım 1844), s. 436 ve XL, no. 1 (Ocak 1844). Grant, Musul Valisi'nden yaptığı bir alıntıyla, Nesturilere karşı açılan savaşın Erzurum valisinin emriyle yapıldığını iddia etmektedir.

107 Dr. Grant tarafından yazılmış 12 Ağustos 1843 tarihli mektup, *The Missionary Herald*, XXXIX, no. 12 (Aralık 1843), s. 23- 24. Chirguh, Nesturilere

na inmek ve ülkelerinde yaşanan yıkımı tasvir etmek gereksiz. Bunun çoğu, Amerikan misyonerleri kadar Layard tarafından da tasvir edilmiştir.¹⁰⁸ Saldırgan aşiret mensuplarının öfkesinden kurtulmayı başaranlar köle olmak üzere esir alındılar. Pek azı Musul'a veya Urmiye'ye kaçabildi.¹⁰⁹ İngiliz Hükümetinin ısrarlı protestoları ve İngiliz Konsolosu Sir Stratford Canning'in kişisel girişimleri, çok sayıda esirin özgürlüğe kavuşmasını sağladı.¹¹⁰

Nesturi ülkesinin ikinci işgali 1846 yılına rast geldi. Başlıca hedef, ilk işgal sırasında işgalci kuvvetlerle işbirliği yapan Tkuma'lardı. Bu defa, ilk işgalde dokunulmayan Aşita'ya saldırıldı ve halk kılıçtan geçirildi. Birinci işgalde olduğu gibi, çok geniş boyutlarda tahribat ve kıyım rapor edildi.¹¹¹

Bedirhan'ın Çöküşü

Fransa tarafından desteklenen İngiltere, Bab-ı Ali'ye yönelik protestosunda Nesturilerin yok edilmesine bir son verilmesini ve Bedirhan'ın etkisiz hale getirilmesini talep ediyordu. Bab-ı

karşı savaşı ve Botan beyinin komuta ettiği ordunun 10,000 kişiden oluştuğunu ileri sürmektedir. Chirguh, *La Question Kurde*, s. 16.

108 Layard, katliam sonucunda hayatlarını kaybedenlerin sayısını 10,000 olarak verir. Layard, *Nineveh*, I, s. 153. Amerikan misyoneri Breath'e göre bu rakam 7,000'dir. Breath tarafından yazılmış 27 Temmuz 1846 tarihli mektup, *The Missionary Herald*, XXXIX, no. 12 (Aralık 1846), s. 407. Wigram'a göre, Bedirhan'ın kardeşlerinden biri, kontrolsüz bir şekilde devam edecek bir kıyımın kaçınılmaz olarak yaratacağı ekonomik sıkıntıları Bedirhan'a göstermek üzere, Emir'in kabul salonuna Nesturi köylülerinin giydiği bir kıyafetle ve omuzunda bir çapayla girmiştir. Şaşkınlık içerisindeki Emir, "Maşallah! Bu maskarılığın sebebi nedir?" diye sorunca, kardeşi, katliamın aynı hızda devam etmesi halinde hiçbir Nesturinin sağ kalmayacağını ve dolayısıyla her Kürdün kendi toprağını eşelemek konumuna indirileceğini, kendisi de bunun için pratik yaptığını söylemiştir. Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 318. Karizmatik düzende, maddi gelirler ve genel ekonomik unsurlar için bkz. Weber, *Essays in Sociology*, s. 247.

109 Dr. Grant tarafından yazılmış mektuplar, *The Missionary Herald*, XL, no. 2 (Şubat 1844), s. 58; no. 3 (Mart 1844), s. 82-83; no. 3 (Nisan 1844), s. 165; no. 5 (Haziran 1844), s. 166.

110 Layard, *Nineveh*, I, s. 153.

111 A.g.e., s. 189, 201.

Ali'ye iki gücün de eğer gerekirse yardım sözü verdiği söylenir. İki büyük gücün destek ve inayetini arkasına alan Bab-ı Ali, sonunda Bedirhan'ı ezmeye karar verdi. Bu, uzun zamandır tasarladığı bir hareketti.¹¹²

Fakat bu iş o kadar kolay değildi. Bedirhan'ın durumuna baktığında, uzun yıllar sonunda, birçok Kürt lideriyle yaptığı bir dizi ittifak yoluyla geniş bir konfederasyon kurmayı başardığı görülür. Hakkari, Van, Muş ve Bitlis reisleriyle ittifaklar kurmuştu.¹¹³ Bedirhan'ın Kars ve Ardahan gibi daha uzak konumdaki bölgelerin yöneticilerini de konfederasyonuna katılmaya ikna ettiği söylenmektedir.¹¹⁴ Kuvvetleri eğitilip silahlanmıştı ve Cezire'de bir tüfek ve savaş levazımı fabrikası kurduğu bildirilmekteydi.¹¹⁵

Bedirhan'ın üzerine bir ordu gönderilmişti fakat anlatılana göre, Bedirhan, bu orduyu bozguna uğratmakta hiç güçlük çekmemişti. Bu zaferden sonra, Osmanlı İmparatorluğu ile tüm bağlarını kopararak, bağımsızlığını ilan etti ve üstünde "Bedirhan, Botan Emiri" yazısını taşıyan kendi özel sikkesini bastırdı.¹¹⁶

Artık Mısırlı Mehmet Ali Paşa tehlikesi uzaklaştığına göre, Osmanlı Hükümeti bütün dikkatini ve ordusunun tüm gücünü Bedirhan'a ve konfederasyonuna yöneltebilirdi. Osman Pa-

112 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 16.

113 A.g.e. Bunlar, sırasıyla, Nurullah Bey, Mahmud Han, kardeşi Abdül Han ve Şerif Bey'dir. Nurullah Bey'den daha önce söz ettik; Şerif Bey'den de ileride söz edeceğiz. Mahmud Han ve kardeşi hakkında birkaç şey söylememiz gerekli olabilir. Önemli bir şahıs olan Mahmud Han, oldukça belirsiz bir konumdan sıyrılarak Merkezî ve Kuzey Kürdistan'ın en azgın şahsiyeti haline gelmiştir. Mahmud Han ve kardeşleri, Van Gölü'nün güneyindeki toprakları uzun süre yönettiler. Önceleri Bedirhan'la arası açık olan, ancak sonradan Bedirhan'ın Konfederasyonu'na katılan kardeşi Abdül Han, Mahmudiye (Hoşap) kalesini ve etrafındaki toprakları kontrolü altında tutmaktaydı. Van'ın işgalinde Mahmud Han'ın önemli bir rolü olmuştur. Shiel, "Notes of a Journey...", *JRGS*, VIII, (1838), s. 63-64; Brant, "Notes of a Journey...", *JRGS*, X (1841), s. 386-388; Layard, *Discoveries*.

114 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 14.

115 Chirguh, *al-qadiyah al Kurdiyah*, s. 22.

116 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 16.

şa'nın başında olduğu ve ona yardımcı olarak Ömer Paşa ve Sabri Paşa'nın görev aldığı büyük bir ordu Bedirhan'a karşı yola çıkarıldı. Urmiye yakınlarında karşılaşan Osmanlı ordusu ile Bedirhan kuvvetleri arasındaki ilk önemli savaşın Bedirhan'ın üstünlüğünde geçmiş olduğu iddia edilir. Fakat Bedirhan'ın yakını ve önde gelen kumandanı Emir İzzeddin Şir'in saf değiştirmesi Osmanlı ordusuna Cezire'yi işgal etme olanağını sağladı. Bu gelişme Bedirhan'ı, başşehirini yeniden ele geçirmek hedefiyle batıya doğru hızla ilerlemeye zorladı. Hücum edip şehri ele geçirerek İzzeddin Şir ve onun Türk işbirlikçilerini sürüp çıkardı.¹¹⁷

Ne var ki bu başarı kısa ömürlü oldu. Osmanlı ordusu hücum etmek için geri döndü. Sebatkâr direnişine rağmen Bedirhan Cezire'yi boşaltmak ve Evrah (Uruk) kalesine sığınmak zorunda kaldı.¹¹⁸ Bu sırada, Bedirhan'ın yardımına koşan Mahmud Han'ın yolu Tello'da kesildi. Botan Çayı ile Dicle Nehri'nin kesiştiği noktaya yakın bu yerde, Yezidi savaşçılarıyla desteklenen Osmanlı kuvvetleri Mahmud Han'ı yenilgiye uğrattılar.¹¹⁹

Bedirhan, kuşatma altındaki kalesinde 8 ay boyunca Osmanlı ordusu ve Emir İzzeddin Şir'in birleşik güçlerine karşı koydu. Fakat yiyecek kaynaklarının yanında cephanesinin de iyice tükenmesi yüzünden, barış masasına oturmak zorunda kaldı. Onurlu bir anlaşma şartıyla teslim olma önerisi kabul edildi ve İstanbul'a gönderildi. Sonra da Girit'te Kandiye'ye sürüldü.¹²⁰ Emir'e ailesiyle birlikte 200 kişilik maiyetinin de eşlik etmesine izin verildi. İşte bu maiyetindekiler sayesinde 1856 yılında ayaklanan Giritli Yunanlıları bastırmayı başardı.¹²¹ Bu hizmeti karşılığında İstanbul'a dönmesine izin verildi.

¹¹⁷ A.g.e., s. 17.

¹¹⁸ A.g.e.

¹¹⁹ Layard, *Discoveries*, s. 50.

¹²⁰ Chirguh, *La Question Kurde*, s. 17; (Elphinston), "The Azzizan or The Princes of Bohtan," *JRCAS*, XXXVI, III. ve IV. Bölümler (Temmuz-Ekim 1949), s. 250.

¹²¹ Noel, *Diary*, s. 53.

Oradan 1868'deki ölümüne dek hayatını geçireceği Şam'a gönderildi.¹²² Bedirhan arkasında çok sayıda torun bıraktı. Bunlardan çoğu milliyetçi Kürt hareketleri içinde yer aldılar.¹²³

Bedirhan'ın yenilmesi ve sürülmesinden sonra, Osmanlı Hükümeti ittifak kurduğu beylere yöneldi ve hepsine boyun eğdirdi. Teslim olmaya zorlanan Mahmud Han bir sürü hakaret ve işkenceden sonra idam edildi.¹²⁴ Hakkarili Nurullah Bey, uzun süre direnmesine rağmen sonunda yakalandı ve sürgüne gönderildi.¹²⁵ Bitlisli Eşref Bey uzun bir direniş sonunda ele geçirildi ve 1849 yılında sürgün edildi.¹²⁶

Bedirhan'ın sürülmesinden sonra Botan Emiri olarak yerine İzzeddin Şir geçti. Daha on yıl geçmeden, Kırım Savaşı sırasında İzzeddin Şir Türklere karşı ayaklandı. Ümitsizce direnmesinin ardından bastırıldı ve devrildi.¹²⁷

122 A.g.e.; (Elphinston), "The Azzizan or The Princes of Bohtan," JRCAS, XXXVI, III. ve IV. Bölümler (Temmuz-Ekim 1949), s. 250; Chirguh, *La Question Kurde*, s. 17.

123 Bedirhan'ın ardında geniş bir aile bıraktığı bilinir. Fakat, çocuklarının sayısını bildiren beyanlar birbirinden farklıdır. Bir kaynağa göre 40 oğlu ve 14 kızı (Binbaşı Trotter tarafından Salisbury Markizine yazılmış 28 Aralık 1878 tarihli mektup, *Turkey*, no. 10 [1879], s. 12); başka bir kaynağa göreyse 65 oğlu ([Elphinston], "The Azzizan or The Princes of Bohtan," JRCAS, XXXVI, III. ve IV. Bölümler [Temmuz-Ekim 1949], s. 250), üçüncü bir kaynağa göre de 90 oğlu vardır (Noel, *Diary*, s. 53).

124 Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 58-59.

125 Layard, *Discoveries*, I, s. 36. Layard, Nurullah Bey'in Girit'e (Kandiya) sürgün edildiğini belirtir.

126 A.g.e., s. 35-36; Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

127 A.g.e.; Nikitin, *Les Kurdes*, s. 194; Zeki, *Tarikh al-Kurd*, s. 255-256.

Tarihsel Geçmiş: Şeyhlerin Ulusal Liderler Olarak Ortaya Çıkışları

Yarı-otonom Kürt beyliklerinin sindirilmesi, bütün Kürdistan'da kanunsuzluk ve düzensizlik dönemi başlattı. İşlerin bu duruma gelmesinin nedenini ortaya çıkarmak pek zor değildir. Hatırlanacağı gibi, Türkler Kürt beyliklerinin bertaraf edilmesini, merkezi idarenin güçlendirilmesi amacıyla istemişlerdi. Birinci hedeflerine ulaşmakta başarılı olsalar da, ikincinin üstesinden gelemediler ve bütünüyle başarısız oldular. Hükümetin Kürdistan'ın daha ulaşılmaz yerlerine nüfuz edememesi ve Kürtler üzerinde etkin bir kontrol sağlamayı başaramaması, yeni idare sistemini işlemez kıldı.

Bu yüzden, eski Baban, Soran, Botan, Bahdinan ve Hakkari beyliklerine ait toprakların büyük bölümü çok sayıda küçük aşiret tarafından yağmalandı. O zamana kadar, güçlü beyler tarafından etkin bir şekilde kontrol altında tutulan aşiret reisleri, artık her türlü kanunsuzluğa karışmakta serbestti. Çok uzun zaman geçmeden, kaosun sınırında kontrolsüz vahşet Baban Emirliği'nin göbeğindeki Hamavend ve Hakkari-Bahdinan bölgesindeki Zibari yurdu gibi pek çok yerde yaygın bir hal aldı.

Kürt liderlerin bertaraf edilmesiyle olağan iktidar boşluğunun Osmanlı hükümeti tarafından doldurulamamış olması, işlerin bu duruma gelmesine sebep oldu. Kürt beyleri yerlerinden edilmiş fakat onlardan boşalan iktidar koltukları hala doldurulamamıştı. Hükümetin bu durumu düzeltmek amacıyla geliştirdiği tek çözüm, büyük aşiret gruplarını cezalandırmak üzere seferler düzenlemektir. Bu seferler çoğunlukla istenilen amaca ulaşmakta başarısız kalmış ve başa bela olan yerler sükûnetten uzak kalmaya devam etmiştir. Bunun da ötesinde, bu seferler daha fazla vahşet ve kanla sonuçlanmış, aşiret içi çekişmeleri artırmıştır. İşlerin bu durumuna uzun süre seyirci kalınamazdı. Güvensiz ortam yüzünden ticaret durma noktasına gelmişti. Ülkenin büyük bölümü ya tahrip edilmiş ya da terkedilmeye yüz tutmuş bir durumdaydı.

Bu yıkım dönemi, yeni bir liderlik biçiminin hakim olması için gereken koşulları sağlamıştı. Birçok yerde, eski Kürt beylerinden boşalan iktidar koltuklarına, garip ve bilinmeyen Şeyh figürleri sahip çıkmaya başladı. Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasından sonra ilk defa, aralarında kan davaları hiç eksik olmayan küçük aşiretler dışında birileri, bölgede varlıklarını hissettirmiş oldular.

Bu gelişmelerin ardından, eski emirliklerin nüfuz alanları şeyhler tarafından kontrol edilmeye başlanmıştı. Ubeydullah'ın hükmüne tâbi Şemdinli şeyhleri Botan, Bahdinan, Hakkari ve Ardelan emirliklerine ait toprakları denetimleri altında tutarken, Berzenci şeyhleri de Baban toprağında hak talep etmekteydi. Güneydeki Barzan şeyhleri ise Bahdinan ve Hakkari topraklarının bir bölümünde iktidarlarını tesis etmişlerdi. Brifkanlı Kadiri şeyhleri ile Bamirnilî Nakşibendî şeyhlerin de, bu bölgelerde önemli bir itibar ve saygınlığı vardı; ancak diğer şeyhliklere kıyasla daha zayıf bir konuma sahiptiler.

Şeyhlerin Kürtler arasında bu şekilde, ulusal liderlik konumuna yükselmeleri sadece dini konumlarından dolayı gördükleri itibarın bir göstergesi değildir. Bunun ötesinde bu durum, büyük beyliklerin ortadan kaldırılmasından sonra, halk arasından yeterli ve gerekli prestije sahip cismanî liderlerin çık-

mamış olmasının bir sonucudur. Kürtlerin şeyhleri lider olarak kabul etmekte gösterdikleri heves, Kürt halkının varolan iktidar boşluğunun doldurulması yönünde duydukları ihtiyacın ne kadar büyük olduğunu gözler önüne sermektedir. Dahası bu heves, Kürt halkının hafızasında yaratılan boşluğu da ele vermektedir. 1847'den beri, aşiret toplumunun bütün ideallerini kendinde cisimleştirmiş olan bir liderin yokluğu, Kürtlere hem anlaşılmaz hem de olağandışı görünmekteydi. Bu durum, Kürtlerin değer sistemlerine de zarar vermekteydi. Diğer arkaik ve savaşçı halkların çoğu gibi Kürtler de kahramanlara tapan bir anlayış hakimdi. Aşır derecede dargörüşlü olan bu halk, hâlâ kahramanlık çağının hüküm sürdüğü bir zamanda, kendi içlerinden birinin onlar üzerinde otoritesini kurmasını dört gözle beklemekteydi.

Şeyh Ubeydullah'ın Yükselişi

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Şeyh Ubeydullah'ın yükselişi, Kürtler arasında yeni bir tür liderlik biçiminin ortaya çıkmasına paralellik gösterir. Şeyh, Kürdistan'ın hem ruhani hem cismani liderlerinin ilki ve belki de en büyüğüydü. Ubeydullah'a halkı arasında üstün bir konum sağlayan çok sayıda koşul bir araya gelmişti. Kürt beyliklerin ortadan kaldırılmasının, Kürtleri liderlerinden mahrum ettiğini ve tüm Kürt topraklarında ekonomik yıkım ve düzensizliğin hakim olmasına yol açtığını daha önce belirtmiştik. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında işler daha da kötüye gitmiş, savaşın kuzeydoğu eyaletlerinde neden olduğu tahribat yüzünden, Kürdistan'ın bu bölgesinde beklenmeyen toplumsal ve ekonomik bozukluklar meydana gelmişti. Vahşet ve güvensizlik ortamından daima rahatsız olmuş halkın büyük kısmı, açlık ve salgın hastalıklar yüzünden kırılmıştı. Herkes çaresizlik içinde bir kurtarıcının yolunu gözlüyordu. Hükümetin acilen ihtiyaç duyulan yardımı sağlayacak gücü olmadığından, Kürt halkı belki de daha önce hiç olmadığı kadar, kendi ırkından bir lider için özlem duyuyordu.

İşte tam bu noktada, Şeyh Ubeydullah tarih sahnesinde belirdi. Şemdinli'nin güçlü şeyh ailelerinden birinden gelen ve büyük itibar gören Şeyh Taha'nın oğlu olan Şeyh Ubeydullah, amcası Şeyh Salih'in yerine Nakşibendi tarikatının başına geçti. Ümitsiz ve acı deneyimler yaşamış halk için Tanrı tarafından gönderilmiş bir kurtarıcıydı sanki. Olayların dayanılmaz hale geldiği dönemlerde şeyh, kendisinin işleri düzeltmek misyonuna sahip olduğu konusunda sarsılmaz bir inanca sahipti. Şeyh Ubeydullah'ın ileriki yıllarda kazandığı başarılarda bu inancının önemli bir etkisi vardı. Bayrağı altında toplanan taraftarlarının da onun böyle bir misyonu olduğuna inandığından şüphe yoktur.

Şeyh Ubeydullah, kendini halkının çıkarına adanmış milliyetçi Kürt lideri rolü ile kendi topraklarında saf haliyle İslamı yeniden kurmak için çabalayan Müslüman kimliğini birleştirdi. Bütün Kürdistan'da yaygınlaşmış eziyet ve yıkıma, yolsuzluğa bulaşmış hükümetlerin ve basiretsiz kişilerin neden olduğuna inanmıştı. Onun görevi de kanunsuzluğa son verip adaleti sağlamak ve kötülüğün her türlü biçimini kökünden kazıydı.

Bu zamanlarda zamanlarda Kürt halkının çektiği eziyetler yüzünden harekete geçen, peygamberin sesiyle konuşan ve bir beyin otoritesine sahip birinin ortaya çıkışı, Kürt halkının üzerinde çok etkili oldu. Kendi dindarlığının yanında atalarının hatıralarıyla da kutsanmış Şeyh, şahsiyetinin gücüyle yurttaşlarına şevk verdi ve sözlerindeki ihtirasla onları ümitsiz eylemler için gayrete getirdi.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve savaşın yol açtığı gelişmeler, Şeyhe kurtarıcı misyonun güvenle verilmesine yol açtı. Ulusal lider olarak ortaya çıkmasına etki eden diğer bir faktör de, Kürt aşiretlerinden oluşan kuvvetlere komutan olarak atanmasıydı. Şeyhin Kürdistan'daki konumunu resmîleştiren yeni görevi, olayların seyrinde uzun vadeli etkilere neden oldu. Bu görevlendirme ile 1847 yılından sonra ilk kez bir Kürt lider resmî üniformayla onurlandırılmış oldu.

Kendini bir anda çok sayıda yurtsever yandaşının komutanı olarak bulan Şeyh Ubeydullah, bu yeni rolünü çabuk benim-

sedi. Birkaç yıl gibi kısa bir zaman zarfında, döneminin en çok tanınan Kürt lideri haline geldi.

Şeyh'in bu kadar güçlenmesinde rol oynayan dini faktörlerin önemine birçok yazar değinmiştir. "Şeyh Ubeydullah diye bir aşiret reisi" diyor. Curzon, "(...) şahsi kutsiyeti sayesinde büyük ün kazandı (...) ve gün geçtikçe Kürt milliyetçiliğinin önderi olarak öne çıkmaya başladı."¹ Şeyhin çağdaşı olan Trotter, Kürtlerin Şeyhe karşı duydukları büyük hürmetten bahseder: "Doğu Kürdistan'daki en etkileyici adamın Şeyh Ubeydullah olduğu kesindir ve sınır boylarındaki Kürtler arasında şahsiyeti ve otoritesi Sultan'a kıyasla daha kutsal addedilir".²

Şeyhin dini konumu, S.G. Wilson'un şu sözleriyle çok iyi bir biçimde özetlenir: "Sultan ve Mekke Şerifi yanında, Sünni Kürtler nazarında en kutsal kişi sayılır. Binlercesi, onu sadece bir aşiret reisi olduğu için değil, Tanrı'nın bir vekili olarak da takip etmeye hazırды".³ Şeyhi çok iyi tanıyan ve onunla son derecede samimi olan Dr. Cochran'a göre, Şeyh kendini "Kürtlerin sivil kralı" olmanın yanı sıra, İslam tarihindeki en önemli üçüncü adam olarak görüyordu.⁴

Şeyh Ubeydullah'ın Kişiliği ve Karakteri

Şeyhin karakteri ve kişiliği hakkında oldukça çok bilgiye sahip olmamıza rağmen, bu değişik ve karmaşık adamı tam anlamıyla tasvir etmek güçtür. Dış görünümüyle ilgili bilgi ise

1 Curzon, *Persia and the Persian Question*, I, s. 553.

2 No. 22'deki zarf, Trotter'dan Goschen'e, Therapia, 20 Ekim 1881, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 17.

3 Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 10. Ayrıca bkz. Speer, *Foreign Doctor*, s. 74.

4 Dr. Cochran'ın Misyonerler Heyeti'ne 1 Haziran 1880 tarihli raporu, Speer (*Foreign Doctor*, s. 75) tarafından alıntılanmıştır. Krş. No:8'deki 4. zarf içinde, Urmiye'deki Başkonsolos Abbott'un mektubundan alıntı, 8 Temmuz 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 9. İkincisinin üzerinde Dr. Cochran'ın ismi yer almasa da, iki mektup arasındaki çarpıcı benzerlik, ikincisinin de Dr. Cochran'ın elinden çıkması olduğunu düşünmemizi sağlar.

oldukça kısıtlıdır. Şeyhin dış görünümüyle ilgili birkaç tasvir-
den biri, ona hastalığı sırasında Nehri'deki evinde refakat eden
Dr. Cochran'a ait. Şeyhin kişiliği ve karakteri hakkında birçok
şey söyleyen Cochran, dış görünümüyle ilgili sadece şunu
söylüyor: "Şeyh 53 yaşında, dış görünümü ve tavırlarıyla cazi-
beli bir kişi. Aşağı doğru salınan geniş bir elbise ve beyaz bir
türban giyerdi".⁵

Şeyh, kendisini tanıyan ya da onun hakkında bilgi sahibi
olan kişiler üzerinde olumlu bir izlenim bırakmıştır. Bütün
kaynaklar onun dindarlığı, dürüstlüğü ve göreve bağlılığı ko-
nusunda hem fikirdir. Dr. Cochran'a göre:

Onun karakteri İranlı memurlar ve Türklerle tam bir
zıtlık halindeydi. Kendisi veya oğlu, ziyaretlerine gelen
kişilerle, konu ne kadar basit olursa olsun, görüşmeye
çalışırlardı. Sabahın erken saatlerinden gecenin geç vak-
tine kadar, Şeyh ve oğlu (Seyit Abdülkadir) hükümetin
ve halkın çıkarları için görev başındaydı.⁶

Şeyhin ılımlı doğası ve mütevazı tavırları Amerikalı misyo-
nerleri de etkiledi. Cochran, basit ev yaşantısından bahsediyor
ve "bulunduğu kente alkolün asla girmediğini"⁷ söylüyor. Wil-
son onu tanımlarken; "yediği ve giydiği sade" diyor.⁸

Doğruluk, tarafsızlık ve adalet duygusu bu saygıdeğer şahsi-
yetin en önemli davranışlarını açıklar. Wilson bu konuda "Bir
kanun koyucu ve hakim olarak [şeyh], hem erdemi hem de
tarafsız adaleti ile anılır"⁹ diyor. Rüşvet ve iltimas İran ve Tür-
kiye'de yaygınken, Şeyh Ubeydullah'ın taraftarları üzerinde
dürüstlük ve doğruluk kavramlarının egemen olması için har-
cadığı çaba ve sağladığı başarı önemlidir. Cochran Şeyh ile il-

5 Speer, *Foreign Doctor*, s. 79.

6 No. 8'deki 4. zarf içinde, Urmiye'deki Başkonsolos Abbott'un mektubundan
alınmıştır, 8 Temmuz 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 9.

7 A.g.e.

8 Wilson, *Persian Life and Customs*.

9 A.g.e.

gili duyumlarını aktarırken. “Derler ki, adil bir yönetici ve hakimdir. Hiçbir zaman rüşvet almaz ve memurların da almalarynı engeller. Yasaları çiğneyen kişilere verilen ceza ölümdür”¹⁰ demektedir.

Buna rağmen, öyle görünüyor ki Şeyh kendi iradesi ve yasa hakkında net bir ayırım koymuyor. Kendi iradesine karşı gelenler çoğu zaman en katı şekilde cezalandırılmıştır. Koruma güvencesi verdiği bir köyü yağmalayan bazı taraftarlarını derhal cezalandırmıştır.¹¹ Belki de Cochran onu, “insanlar onun iradesine karşı gelmediği sürece”¹² adil ve iyi bir yönetici olarak tanımlarken bu olayı da hatırlamıştır. Unutulmamalıdır ki, o dönemde Kürdistan’da bu çeşit zalimlikler anormal karşılanmıyordu. Daha da ötesi, insafsızlığın birçok karizmatik liderin en önemli özelliği olduğunu söyleyebiliriz.

Büyük bir ruhani lider de olan Şeyh, ilahiyat konusunda oldukça bilgiliydi.¹³ Dr. Cochran’dan öğrendiğimize göre, Arap ve İran edebiyatını çok iyi biliyor, üstelik Cochran’ın ona gönderdiği İncil’i de okuyabiliyordu. Birçok eğitilmiş Kürt gibi muhtemelen Kürt folkloru ve edebiyatı hakkında da çok şey biliyordu. Ne var ki modern bilimlerde bilgisinin sınırlı olduğu görünmekte. Birgün Dr. Cochran’la yaptığı bir sohbette başkentlerin birbirlerine göre coğrafi konumları hakkında ilginç bir sonuç ortaya çıkıyor. Bize aktarılanlara göre:

(...) bir sohbet sırasında şeyhin ‘şimdi, Doktor, burası Nochea (onun bölgesi). Şimdi bana Moskova, Londra ve Tahran nerede gösterir misin?’ diye sorması üzerine

10 No. 8’deki 4. zarf içinde, Urmiye’deki Başkonsolos Abbott’un mektubundan alınmıştır. 8 Temmuz 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 9.

11 Dr. Cochran’ın kızkardeşinin mektubundan alınmıştır; alıntılanan Speer, *Foreign Doctor*, s. 96.

12 Buffalo Commercial Advertiser’da yayınlamış (26 Temmuz 1880), Dr. Cochran’ın arkadaşı Mr. Clement’e yazdığı mektup; alıntılanan, Speer, *Foreign Doctor*, s. 80.

13 Bunlar Kuran, hadis, İslam hukuku, İslam edebiyatı, Sufi edebiyatı vb. bilgisini kapsamaktadır.

sofradaki meyveleri, başkentleri simgeleyecek şekilde konumlayarak bu yetişkin çocuğa harita çizdik.¹⁴

Bu anektod bize Şeyh'in sınırlı bir coğrafya bilgisine sahip olduğunu göstermekle beraber onun kişiliğinin önemli bir boyutunu, iyi ve azimli bir öğrenci olduğunu gösteriyor. Cochran onun zekasına ve bilgiye susamışlığına ayrı bir önem veriyordu:

O, benimle bütün konularda tartışmayı çok severdi. Evinde kaldığım bir hafta boyunca, çok zevkli sohbetlerimiz oldu. Batı dünyasının icatları ve ilginç yanları ile ilgileniyordu.¹⁵

Hoşgörü büyük adamlarda, özellikle de asker ruhlu, savaşçı kişiliklerinde nadir görünen ama onlara çok şey katan bir özelliktir. Şeyh Ubeydullah asker ruhlu, savaşçı ama hoşgörülü, açık görüşlüydü. Onu tanıyan birçok misyoner, Şeyhin bu yönünü hayranlıkla ifade ediyordu. Speer, onu "engin bir hoşgörüyü sahip bir adam" olarak tanımlıyor ve onun yabancılara arkadaşça yaklaşımını anlatıyor. İçinde abartma payı olsa da onunla ilgili bir hikâye anlatıyor ve bu da Şeyhin asaletli tavrını bir kez daha ortaya çıkarıyor. Şeyh İstanbul'da esirken, Sultan'ın ona Kürdistan'daki halkın durumu ile ilgili sorduğu soruya cevabını Speer şöyle anlatıyor.

Şeyh yazdığı cevapta; Kürdistan'da bulunan Nesturilerin Sultan'ın en iyi tebası olduğunu söyler. Sultan yazılana karşı çıkar ve mektubu üç kez düzeltilmesi için geri gönderir. Sonunda Şeyh şöyle der, "Ben politika hakkında fazla şey bilmem ama bildiğim tek şey doğruyu söylemektir ve bu söylediklerim de doğrudur".¹⁶

14 Dr. Cochran'ın kızkardeşinin mektubundan alınmıştır; alıntılanan Speer, *Foreign Doctor*, s. 81.

15 A.g.e., s. 80.

16 Speer, *Foreign Doctor*, s. 74-75.

Şeyhin asil doğası, Urmiye'yi alamayışının ardından Dr. Cochran'a karşı olan davranışında iyice ortaya çıkıyor. İranlı yöneticilerin isteği üzerine doktor, kente karşı yapacağı saldırıyı bir gün ertelemesi için Şeyhi ikna eder. Bu fırsattan yararlanan İranlılar şehrin savunması için hazırlanırlar. Bu aynı zamanda Şeyhin hareketinin gerilemesinin başlangıcı oldu ve orduları geri çekilmeye başladı. Buna rağmen Şeyh, Dr. Cochran'a karşı hiçbir kötü söz ve tavırda bulunmadı. Labaree'e göre:

Eğer Şeyh şehre önceden saldırmış olsa idi büyük ihtimalle şehri ele geçirirdi. Bununla birlikte Şeyhi daha sonra gördüğümüzde o hiçbir zaman doktoru sorumlu tutmadı ama İranlıları ikiyüzlülükle suçladı.¹⁷

Şeyhin zorluklar karşısındaki sabrı, düşüşüne neden olanları sorgulamayı reddetmesi, onun asil tabiatına ve atalarından gelen özelliklere sahip çıkmasına örnek gösterilebilir.

Şeyh Ubeydullah'ın Amaçları ve Faaliyetleri

Kürtlerin birliği ve bağımsız bir Kürt devletinin oluşturulması Şeyhin asıl amacı idi. Bu karara tam olarak ne zaman vardığını bilmiyoruz, ama bu kararın 1877-78 savaşı esnasında veya savaş sonrasında meydana gelen olaylardan etkilendiğini biliyoruz. Ubeydullah'ın dini misyonu ve sofu tavırları onu Kürt halkının lideri konumuna yükseltirken, fikirlerinde de köklü bir değişime yol açmıştır. Sahip olduğu büyük güç Şeyhin isteklerinde nitel değişiklikler oluşmasına yol açmıştır. Eski dar fikirli yerel liderden bütün milletin liderliğine giden yolda, birleşik Kürdistan fikri oluştu ve bu onun düşüncelerini etkiledi.

Yukarıdaki görüşler, aynı dönemlerde görev yapmış birçok resmi temsilci tarafından da paylaşılmaktadır. İngiliz Konsolos Yardımcısı Clayton: "Ben şuna inanıyorum ki, o bütün Kürtleri birleştirip kendi liderliği altında bağımsız bir devlet kurma

17 A.g.e., s. 93.

planlarına sahip...”¹⁸ demektedir. Tebriz'deki Britanya Konsolosu William Abbott, Kürtlerin İran'ı işgali sırasında yazdığı mektupta, “Onun projesi Kürdistan Devleti'nin başı olup Türkiye ve İran'daki Kürtleri birleştirmek”¹⁹ sözlerini kullanarak Şeyhin amacını tanımlamaktadır. Şeyhin topraklarını genişletme amacına değinen Erzurum'daki Britanya Konsolosu Trotter benzer görüşleri dile getiriyor:

Şuna hiç şüpheniz olmasın ki bu adamın amacı Sultan'ın memurlarını bölgeden çıkarıp kendisini Kürdistan'ın lideri olarak tanıtmak ve Van'ın güneyi ile Musul'un kuzeyi arasında kalan bölgede mümkün olduğu kadar etkinliğini arttırmaktır.²⁰

Tahran'daki Britanya Orta Elçisi Mr. Thomson, Şeyhin bağımsız bir Kürt devleti kurma planını ve bu amaç için yapmak istediği şeyleri şöyle açıklıyor:

Şeyh en son İran sınırındaki Kürt liderlere yaptığı açıklamalar ve gönderdiği elçilerle amacını, Kürt halkının Türkiye ve İran'a olan sadakatini engellemek olarak ifade ediyor. Kendi liderliğinde otonom bir devlet kurmak ve bu amaçla İran'a karşı bir savaşta bütün Kürt aşiretlerini tedip ya da ikna yoluyla birleştirmek için çaba sarfediyor.²¹

Bu, Şeyh Ubeydullah'ın kendini adadığı bir amaçtı ve bunun gerçekleşmesi için tüm enerjisini ortaya koyduğunu söyleyebiliriz.

Şeyhin bütün Kürtleri bağımsız bir devlet altında birleştirmek isteginin altında yatan sebepler onda sabit fikir haline gel-

18 Clayton'dan Trotter'a, Van, 27 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 33.

19 No. 61'deki 1. zarf içinde, Urmiye'deki Başkonsolos Abbott'un Thomson'a yazdığı mektuptan alınmıştır, 7 Temmuz 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 47.

20 No. 22'deki zarf içinde, Trotter'den Goschen'e, Therapia, 20 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 16.

21 No. 61, Thomson'dan Earl Granville'e, Tahran, 31 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 45.

miştir. Bütün yazışmalarında ve konuşmalarında bunlardan bahsetmiş, ikna etmek için gayret gösterirken bazı sebepler üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu sebepler kısaca şöyle sıralanabilir: 1) Kürtlerin ayrı bir millet olduğunu ortaya koyan ırk, kültür ve dil benzerliği, 2) Türk ve İranlıların Kürdistan'da kanunsuz bir ortam yaratmakla sonuçlanan kötü yönetimleri, 3) Kürdistan'da Ermeni hakimiyeti korkusu. Şimdi bu sebepleri teker teker inceleyelim.

Kürt Halkının Temel Benzerlikleri

Şeyh Ubeydullah'ın fikirlerini anlamak için onun Kürt milliyetçiliği anlayışını ve bu konu hakkındaki fikirlerini öğrenmemiz gerekiyor. Şeyh, Kürt halkının ayrı bir millet oluşturduğuna yürekten inanmış görünüyor. Kürtlerin ırk, dil ve yaşam biçimi olarak kendi içlerinde büyük benzerlik gösterdiğini ve kendilerine ait bir kimlikleri olduğunu kabul ediyordu. Amerikan misyoneri Dr. Cochran'a yazdığı mektupta şöyle söylüyor:

Kürt halkı 500,000'den fazla aileyle, ayrı bir halktır. Dinleri diğerlerine göre farklıdır, yasaları ve gelenekleri ayrıdır.²²

Bu açıklama onun güçlü milliyetçilik duyguları ve Kürt halkının birleştirilmesi konusunda hiçbir şüphe duymadığını gösteriyor. Şeyhin, Kürtlerin dininin diğerlerinden farklı olduğunu söylemesi oldukça anlamlıdır. Bu, milliyetçiliğin, farkı öne çıkarmaya ve dışlamaya dayandığına dair iyi bir örnek teşkil eder. Şeyhin yukarıdaki açıklamayı yaparken konu aldığı Türkler ve İranlılar Kürtler gibi Müslümandır. Kürtlerin büyük çoğunluğunu Sünni bir mezhep olan Şafililiği, Türkler yine Sünni bir mezhep olan Hanefiliği benimsemişlerdir. İranlılar ise On İki İmam inancına dayalı Şii mezhebine mensupturlar. Bu nedenlerle Şeyhin dinsel farklılık olarak değerlendirdiği mezhep ayrılığı, Türkler sözkonusu olduğunda inandırıcı olmuyor.

22 No. 61'deki 3. zarf içinde, Şeyh Ubeydullah'dan Dr. Cochran'a, 5 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 47.

Türk ve İranlıların Yıkıcı Kötü Yönetimi

Özellikle 1877-78 savaşıdan sonra yasa ve düzendeki bozulma kuzeydoğu bölgesinde hükümet egemenliğinin azalması ile kendini gösterdi. Bölge halkının çoğu bu karışıklık yüzünden meydana gelen terör olaylarından zarar görüyordu; buna rağmen yöneticiler bölgeyi kaplayan bu şiddeti ortadan kaldırmak için ya isteksizdiler ya da beceriksiz kalıyorlardı.

Hiç şüphe yok ki bu dayanılmaz durum, Şeyhin ilerideki faaliyetlerini etkileyen en önemli faktörlerden bir tanesidir. Bu olaylar onun tepkilerinin tüm Kürdistan tarafından duyulmasından az önce meydana gelmişti. Şeyh bölgenin kötü koşullarını Türkler ve İranlıların iyi yönetim gösterememesine bağladı, Sultan'ın atadığı idarecileri rüşvet almakla suçladı. Hatta daha da ileri giderek, Osmanlı ve İran hükümetlerinin Kürdistan'ı yönetme haklarını bile sorguladı. Bu sorgulama sadece sözde kalmadı. Önce Osmanlı'ya daha da sonra İran'a karşı ordular oluşturdu.

Şeyhin kanunsuzluğa karşı gelmesinin en önemli sebeplerinden biri, onun Kürtlere yönelik olumsuz izlenimlere karşı duyarlı olmasıdır. Urmiye'nin İranlı Valisi İkbâl ud-Devle'ye, İran'a saldırmadan önce gönderdiği mektupta kanunsuzluktan dolayı Kürtlerin haksız bir kötü ün kazandığını, bu durumun da masum ve suçlu arasında hiçbir fark gözetilmediğinden kaynaklandığını söylüyordu. Türk ve İran kuvvetlerini, Kürt tebalarını yönetme istek ve gücüne sahip olmamakla suçluyor ve bu durumda Kürtlerin yöneticilerine saygılarını kaybettiklerini belirtiyordu.²³ Şeyh daha sonra valiye şunları anlatıyor:

Bu devlet ilişkileri ışığında İranlılar ve Türklerin yönetimindeki Kürtler birleşerek tek bir millet oluşturmaya karar verdiler. Düzeni kendileri korumaya çalışacaklar ve bunun için ülkelerinde hiçbir huzursuzluk olmaması isteğiyle kendi aralarında bir anlaşma yapular.²⁴

23 No. 61'deki 5. zarf içinde, Şeyh Ubeydullah'dan Urmiye Valisi İkbâl ud-Devle'ye yazılmış mektubun özeti, 15 Eylül 1880, *Türkey*, no. 5 (1881), s. 49.

24 A.g.e.

Şeyh, İran seferi sırasında Dr. Cochran'a yazdığı mektupta, Türk ve İran hükümetlerinin kötü yönetimlerinden bahsediyor ve askeri yollar izlemesine bunun yol açtığını söylüyordu. Mektupta yine Kürt halkının kötü ününden söz ediyor ve bunu iki hükümetin idaresine bağlıyordu. Şeyhe göre:

Bütün milletler arasında Kürtler kötü ve rüşvetçi olarak tasvir ediliyor. İçlerinden biri şeytanca birşey yapsa binlerce barış ve düzen yanlısı kişi kötü üne sahip oluyor. Sizi temin ederim ki bunların hepsi Türk ve İran yönetiminden kaynaklanıyor; çünkü Kürdistan bu iki ülke arasında yer almakta ve bu iki hükümet de iyi ile kötü-yü ayırt edememektedir.²⁵

Şeyh, İran'daki Şikak ve Türkiye'deki Hereki aşiretlerinin verdiği zararı anlatarak devam ediyordu. Türk ve İran hükümetlerini, bu aşiretlerin yasadışı işlerini engellemek için ya yetersiz ya da isteksiz olmalarından dolayı sorumlu tutuyor ve suçluyordu.²⁶

Şeyhe göre Kürtler ve liderleri, bu tür olayları ortadan kaldırmaya çalışmanın kaçınılmazlığı konusunda ikna olmuşlardı.

Kürdistan'ın ister Türk ister Pers tebaasından reis ve yöneticileri ve Kürdistan ahalisi, olayların bu şekilde, her iki hükümetle de yürümeyeceği konusunda fikir birliği içindedir. Birşey yapılması konusunda da fikir birliği içindeler Avrupa hükümetleri bu konuyu anlamalı ve durumumuz hakkında düşünecektir.²⁷

Bu noktada Şeyh Ubeydullah Kürdistan'ı Kürtlerin yönetmesine izin verilmesini, kanun ve nizamın ancak böyle tesis edilebileceğini söyler.

25 No. 61'deki 3. zarf içinde, Şeyh Ubeydullah'dan Dr. Cochran'a, *Türkey*, no. 5 (1881), s. 47-48.

26 A.g.e., s. 48.

27 A.g.e.

Kendi işlerimizi kendimiz yönetmek istiyoruz, böylelikle suçlarımızı cezalandırırken güçlü ve bağımsız oluruz ve diğer uluslar gibi ayrıcalıklarımız olur; suçlarımız konusunda, diğer uluslara hiçbir zarar gelmeyeceği sözünü üstlenmeye hazırız.²⁸

Şu ana dek anlatılanlardan anlaşılacağı üzere, Kürdistan'da kanun ve nizamın tesis edilmesi ve Kürt adına saygınlık kazandırılması arzusu Şeyhin kafasında önemli bir yer işgal etmekteydi. Kanunsuzluğa karşı tek çözüm olarak bir Kürt devletinin kurulmasına yönelik ısrarı, bu bir bahane dahi olsa, çok önemlidir. Pers ve Türk yönetimi altında adil ve kanuna saygılı bir yönetim kurulması umudu çok uzak gibi görüldüğünden, Kürtlerin kendi yurtlarını düzene sokma talebi tamamıyla haklı görünmektedir.

Kürdistan'da Ermeni Egemenliği Korkusu

Kürdistan'da Ermeni egemenliği korkusu Şeyh'in Kürtleri bir araya getirme isteğinin altında yatan en önemli nedenlerden biridir. Berlin Anlaşması sonunda, Kürtlerin devlet kurmak istedikleri topraklarda Ermeni egemenliğine uygun bir ortam sağlanmış oldu. Bununla birlikte Türk ve İran kuvvetlerinin, Kürtlerin yerleşik olduğu bölgelerde Ermenilere daha üstün bir statü sağlayacakları dedikosu yayılmaya başladı. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesine göre Ermenilere "iyileştirme ve reform", "Çerkez ve Kürtlerin güvenliğinin sağlanması"²⁹ konularında garanti verilmesi tedirginliğin iyice artmasına yol açıyordu. Türkler bu dedikodunun yayılmasını sağlayarak, daha ileriki konularda göreceğimiz gibi, Kürtleri kendi çıkarlarına yönelik reformlara karşı kışkırtmaya çalıştı.

İngiliz askeri ateşelerinin bölgeye gelmesi Kürtlerin huzursuzluğunu korkusunu daha da arttırdı. Clayton şöyle diyor: "Van'daki Avrupalı ateşelerin varlığı Kürtleri harekete geçirdi.

28 A.g.e., s. 48.

29 Bu reformlarla ilgili yapılan Berlin Anlaşması ile Türkiye ve İngiltere arasındaki gizli Savunma İttifakı Sözleşmesi, ileriki bölümlerde ele alınacaktır.

Bu olayı öfke ve tedirginlikle karşıladılar; çünkü kendilerine ne getireceğini bilmiyorlardı”.³⁰ Bu kaynak kişiler, eğer gerekli önlemler alınmazsa Kürtlerin tavır koyacağını tahmin etmekteydiler. “Eğer sorunun çözümü ile ilgili bir çaba görmezlerse bu olatı kendi vahşi yöntemleriyle çözeceklerine dair endişeler var”.³¹ Bütün bunlar, Kürtlerin endişeli ruh hallerinin meydan okur bir duruma gelmesinin işaretiydi. Clayton’a göre, Muş ve Bitlis vilayetindeki Kürtler “... soyup eziyet ettikleri insanlara küstahça gidip kendilerini yabancı elçilere şikayet etmelerini söylüyorlardı ”.³²

Şeyh Ubeydullah’ın kendi nişan fermanını taşıyan bir Türk memuruna serzenişi bu ruh halini açıkça yansıtır:

Bu duyduklarım da ne, Ermeniler Van’da bağımsız bir devlet kuracaklarmış ve Nesturiler de kendilerini İngiliz tebası ilan edip İngiliz bayrağını yükselteceklermiş. Kadınları silahlandırmak zorunda kalsam da buna asla izin vermeyeceğim.³³

Berlin Anlaşması ile Ermenilere vaad edilen iyileştirme ve reformlar, muhtemel bir Kürt devletinin imkânsızlığını ima ederken aynı topraklar üzerinde kurulacak Ermeni devletine dair olumlu izlenimler taşımaktadır. Bu nedenle, Ubeydullah’ın gösterdiği hassasiyeti ve tepkisel tavrını anlamak zor değildir.

Yerel Hristiyanların Desteğini Kazanması

Şeyhin reformlara karşı çıkışının dışında, söz konusu konulara yaklaşımı mantıklı ve zekice görünmektedir. Reformların Hristiyan nüfusun keder verici kötü durumunun doğrudan bir sonucu olduğunun hiç şüphesiz farkındaydı. Fakat bu du-

30 No. 49’daki 2. zarf içinde, Clayton’dan Trotter’a, Van, 13 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 79.

31 A.g.e.

32 No. 30’daki zarf içinde, Clayton’dan Trotter’a, Van, 19 Ağustos 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 53.

33 No. 7’deki zarf içinde, Clayton’dan Trotter’a, Başkale, 11 Temmuz 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 7.

rumu düzeltmek amacıyla başlatılacak çalışmaların, Kürt ulusu aleyhine sonuçlanmasını görmek istemiyordu. Kanunsuz bazı Kürt ögelerin Kürdistan'da yaşayan barışçı yerleşimcilere verdiği korkunç tahribâtın kesinlikle farkındaydı. Hatırlanacağı gibi Şeyh birçok defalar bu çapulcuların yaptıkları tahribâtın Hristiyanlar kadar Kürtlere de sorun yarattığını belirterek bunları ağır bir dille suçlamıştır. Bu vahşet eylemlerini kontrol etme sorumluluğu onun anlayışına göre, Kürt halkının değil Osmanlı ve İran hükümetlerinin üzerinde düşüyordu. Ne var ki, kanun ve düzeni tesis etmede bu her iki hükümetin de süregiden başarısızlığı, Şeyhi, onlara duyduğu güvenin faydasızlığına ikna etti. Şeyh Ubeydullah bu zorluklardan çıkış yolunu, Türk ve İran etkinliğinin kırılması ve Kürt-Hristiyan yakın işbirliğinin kurulmasında görmektedir. Bundan dolayıdır ki Şeyh bir yandan bu reformları işlemez hale getirirken bir yandan da reformları gereksiz kılma çabasına girdi.

Şeyh Ubeydullah bu amaçla, birçok defalar, yörede yaşayan Hristiyan liderlerle bağlantı kurmaya çalıştı. Nesturi Patriği Mar Şamun ve Van-Hakkari bölgesinin Ermeni ruhani liderine yanaşarak ikisini de Türk ve İran hükümetlerine karşı ona katılması için ikna etmeye çalıştı.³⁴ İşbirliği yapmaları karşılığında, yerel Hristiyan nüfusu koruyacağına dair güvence verdi.

Burada belirtmek gerekir ki, Şeyhin Ermenileri ve Nesturileri kayıracak bir tavıra karşı çıktığını ilan etmesiyle onları kendi tarafına çekme çabaları arasında gerçekte bir çelişki yoktur. Bu politikayı izlerken kafasında bir sürü hedef vardı. Ermenileri ve Nesturileri kendisiyle işbirliği yapmaya ikna etmekle, ittifak halinde ulusal bir cephe oluşturacaktı. Osmanlıya karşı

34 Osmanlı topraklarındaki ayaklanma sırasında Şeyh Ubeydullah'ın Mar Şamun'la temas kurduğu söylenir. Bkz., no. 41'deki zarf içinde, Clayton'dan Trotter'a, Van, 6 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 68. Daha sonra İran'a saldırdığında da, hem Mar Şamun'la hem de Başkale'deki Ermeni Piskoposu Yohannes Vartabed'le temasa geçmiş olduğu belirtilir. Yohannes'e göre, Şeyh'in defalarca, "gelip onu görmesi ve ona ülkenin durumu hakkında danışıp, atılacak adımlar konusunda fikir alması" amacıyla yaptığı davete rağmen, o Şeyh'le görüşmeyi reddetmiştir. Bkz., no. 68'deki zarf içinde, Clayton'dan Trotter'a, Van, 2 Kasım 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 54.

beklenen mücadelesinde harekete geçirebileceği daha fazla maddi güce ve insana sahip olacak ve Kürtler haricindeki muhalif unsurların da önünü alacaktı. Dahası, yerel Hristiyanların müttefiki ve koruyucusu olarak bilinmek ona umut ettiği gibi, Avrupalı Hristiyan güçlerin sempatisini ve desteğini kazandıracaktı. Böylece kendi himayesindeki bölgelerde Kürt hegemonyasını tesis edecek bir konumda olacaktı. Yukarıdaki-lerden de anlaşılabileceği gibi, Şeyhin Hristiyanları koruma sözü, sağlayacağı büyük avantajlar için küçük bir maliyetti.³⁵

Ermeniler Şeyhin teklifini dikkate değer derecede ihtiyatlı ve kaygılı bir şekilde karşıladılar.³⁶ İsyan kabilindeki bu hareket içinde yer almayı istememekle beraber, Şeyhin projesini, Berlin Anlaşması'nda onlara garanti edilen ayrıcalıkları geri almayı amaçlayan bir Türk tertipi olarak değerlendirdiler. Nesturiler de bu işe girmeye çekindiler. Ne var ki Şeyhin İran'a olan saldırısı başladığında, kuvvetlerinin arasında bir psikoposun liderliğinde dağılı Nesturilerden oluşan bir askeri birlik de vardı. Askeri bando tümüyle Nesturilerden oluşuyordu.³⁷ Ünlü bir Ermeni, irtibat kurmak ve işgalci ordusunun yolu üzerinde bulunan Ermeni nüfusunu korumak üzere Şeyhin kuvvetlerine katılmıştı.³⁸

Avrupa'nın Desteğini Kazanması

Şeyh Ubeydullah'ın güç politikaları ve diplomasiinin doğası hakkında ileri derecede bir öngörüye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Meşru taleplerinin, büyük güçlerin temsilcileri ve Avrupa kamuoyu tarafından anlaşılmasına büyük önem verdi. Wilson Şeyh için, "Yabancıların dostluğunu kazanmaya çalıştı ve dün-

35 Trotter'a göre Şeyh'in politikası, "Hristiyanları sevmek ya da düşünmek değil, iktisadlarına ulaşmak için daha sonra bir araç gibi kullanmak üzere onlarla ulaşmak." No. 22'deki zarf içinde, Trotter'den Goschen'e, Therapia, 2 Ekim 1880, *Türkey*, no. 5 (1881), s. 17.

36 No. 68, Clayton'dan Trotter'a, Van, 2 Kasım 1880, *Türkey*, no. 5 (1881), s. 54.

37 No. 56'daki 2. zarf içinde, Abbott'tan Thomson'a, Tebriz, 7 Kasım 1880, *Türkey*, no. 5 (1881), s. 40.

38 Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 113.

ya kamuoyunu kendi tarafına çekmek için fırsat kolladı”³⁹ demektedir. Dr. Cochran’a yazdığı bir mektupta Şeyh, Avrupa hükümetlerinin Kürdistan’daki olayları soruşturacakları umudunu ifade etti.⁴⁰ İngiltere’nin Berlin Anlaşması’nın getirdiği reformların yürütülmesinden sorumlu olması nedeniyle bu ülkenin desteğini almanın özellikle önemli olduğunun farkındaydı. Kürdistanlı Hristiyanların dostluğunu kazanma girişimleri ve Amerikan misyonerlerini kendi safına çekme çabası, hedefini gerçekleştirmeye yönelik politik tavırlardır.

Ubeydullah’ın Amerikan misyonerleri ile dostluk kurması çok faydalı oldu. Bu sayede İngiliz diplomatik temsilcileriyle resmî olmayan ilişkiler kurmayı başardı.⁴¹ Örneğin Amerikan misyoneri Dr. Cochran, İngiliz Başkonsolosluk görevlileriyle bağlantı sağlamakla kalmadı, güvenilir ve sempatik bir sözcü de oldu. Dr. Cochran tarafından Presbiteryen Misyonerler Kurulu’na yazılmış,⁴² Şeyh ve hareketini öven bir raporla İngiliz Konsolosu General Abbott’a giden ikinci bir rapor⁴³ arasındaki dikkate değer benzerlik, Cochran’ın ikinci raporun da yazarı olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu söylenenler, Şeyhin Amerikan dostlarını sömürmeye ve İngiliz otoritelerini aldatmaya çalışan ilkesiz bir fırsatçı oldu-

39 A.g.e., s. 110-111.

40 No. 61’deki 3. zarf içinde, Şeyh Ubeydullah’dan Dr. Cochran’a, 5 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 48.

41 Şeyh’in İngilizce konuşan ve İngiliz diplomatik dokunulmazlığından yararlanan Amerikan misyonerleriyle yakın ilişki kurma isteği, Amerikalıların da bir nevi İngiliz sayılabilecekleri inancına dayanmış olmalıdır. Laurie birçok kez, Kürtlerin ve Nesturilerin Amerikalıları İngiliz diye andıklarından bahsetmektedir. Örneğin, Nesturi ülkesindeki bir toprak satışı için yapılan bir sözleşmede, Dr. Grant ve ekibi “Hekim Grant ve arkadaşları, Amerikalı İngilizler” diye anılmaktadır. Yardımseverliği ile ünlü Grant’ı Anglikan Kilisesi misyonerleriyle karşılaştıran bir Kürt, “Görüyorum ki siz diğer İngilizlerden çok farklısınız; herkesin barış içinde olmasını istiyorsunuz” demiştir. Laurie, *Mountain Nestorians*, s. 266, 285.

42 Dr. Cochran tarafından 1 Temmuz 1880 tarihinde Misyonerler Heyeti’ne yazılan rapor, Speer (*Foreign Doctor*, s. 75) tarafından alıntılanmıştır.

43 No. 8’deki 4. zarf, Urmiye Başkonsolosu Abbott’a yazılan mektuptan alınmıştır, 8 Temmuz 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 9.

ğu anlamına gelmez. Aksine, Şeyhin sözüne sadık olduğuna dair çok sayıda kanıt vardır. Sözlerindeki samimiyeti, İran Kürdistanı üzerine yaptığı sefer sırasında Urmiye düzlüğünde mukim Hristiyan nüfusu koruyup kollayarak gösterdi. Şeyhin samimiyetinin bir göstergesi de, daha önce değindiğimiz gibi, Urmiye'ye yapacağı saldırıyı Dr. Cochran'ın ricası üzerine ertelemesiydi.

Halifesinin Anlatımıyla Şeyhin Amaçları ve Politikaları

Muhtemelen Şeyh Ubeydullah'ın amaçları ve politikaları hakkındaki en iyi değerlendirme Şeyhin halifesi ve akrabası olan Şeyh Mehmed Said tarafından Kürtler Urmiye'yi kuşattığı sırada şehrin dışında toplanan bir konferansta yapılmıştı. Konferansına toplanma nedeni, Şeyhin hedeflerini İngiliz Konsolosu General Abbott'a anlatmaktı. Konferansa, Amerikan misyonerleri, Nev Şia'daki Nesturi Başpiskoposu ve aralarında muhtemelen Ermeni büyüklerinden Simon Ağa'nın da bulunduğu birkaç Şeyh taraftarı katıldı.

Şeyh Mehmed Said, Ubeydullah'ın başarılı olması halinde eşkiyalığı bitireceğini, Türkiye ve İran sınırları arasında düzene sağlayacağını, Müslümanlarla Hristiyanları bir tutacağını, eğitime önem vereceğini ve kiliselerle okulların açılmasına ön ayak olacağını açıkladı ve şöyle devam etti:

Şeyhin tüm istediği Avrupalı güçlerin, özellikle de büyük dostluk ve hürmet gösterdiği İngiltere'nin moral desteği idi. Şeyh kendisinin bir kez denenmesi için destek istemektedir. Kürdistan'ı düzene kavuşturmakta ve sağlam bir hükümet kurmakta başarısız olursa, Avrupa mahkemelerinde yargılanmaya hazırlıklı ve mahkemenin verdiği karara uymaya karardır.⁴⁴

44 No. 56'daki 2. zarf, Abbott'tan Thompson'a, Tebriz, 7 Kasım 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 39.

Kürt Birliği

Berlin Anlaşmasının 61. maddesinin Ermenilere bazı ayrıcalıklar sağlayacak şekilde düzenlenmesi, Kürt halkını kötü günlerin beklediği yönündeki söylentilerin kısa sürede Kürdistan'da yayılmasına yol açtı. Bölgeye yönelik politikalara genellikle kayıtsız kalan Kürtler, varlıklarına yönelik tehdit ihtimali karşısında beklenmedik tepkiler verdiler. Çok geçmeden, Kürtlerin örgütlenmesi ile toplanan kuvvetlerin, reformlara uygulama alanı bırakmayacak şekilde koordine edilmesiyle hareket başlatılmış oldu. Şeyh Ubeydullah önderliğinde gelişen bu hareket, Kürtleri birleştirme amacından dolayı "Kürt Birliği" olarak nitelendi.

Başlangıçta Berlin Anlaşması hükümlerine bir tepki olarak gelişen hareket, bu yönüyle büyük güçlerin bölgeye yönelik politikaları ve çıkarlarına muhalif bir içerik taşıyordu; işte bu nedenlerden dolayı cüretkar ve nafil bir girişim olarak görünüyordu. Osmanlının yapmaya muktedir olamadığı bu karşı koyuşu devlet geleneğinden uzak, düzensiz, aşiret çelişkileri ve kan davası cehaletinden sıyrılamamış Kürtlerin gerçekleştireceğini ummak akla yatkın görünmüyordu.

Osmanlı Devleti'nin, Şeyhin Kürtleri harekete geçirme çabalarını desteklediğı ve kışkırttığı yolunda şüpheler vardı. Osmanlı-Kürt işbirliği hakkında ilk raporlar oldukça kafa karıştırıcıdır ve Kürdistan'da biçimlenen olayların berrak bir resmini vermez. Genellikle iyi bilgi sahibi İngiliz kaynakları bile Kürt politik faaliyetinin Osmanlılardan aldığı desteğin niteliğı ve boyutları hakkında fikir birliğinde görünmemektedirler.

İngilizlerin Tebriz'deki Başkonsolosu Mr. Abbott, İngiltere Dışişleri Bakanına geçtiğı bir mesajda, Osmanlı Hükümeti'ni daha bir yıl önce kendine karşı silahlanan Şeyh Ubeydullah'a karşı gösterdiği yumuşak tavrından dolayı eleştirir: "Osmanlı Hükümeti, isyan eden Şeyhin cezasını vermek yerine, ona hediye yağdırdı ve o da ihtiraslı projesini açık bir dokunulmazlık zırhı altında yürütüyor".⁴⁵ Abbott, Osmanlı'nın ılımlı politika-

45 No. 2'deki zarf, Başkonsolos Abbott'tan Earl Granville'e, Tebriz, 13 Temmuz 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 8.

sını Şeyhin "Osmanlı'daki gerici partinin arzularını yerine getirdiği"⁴⁶ gerçeğine bağlıyor. Başkonsolos Abbott mesajını, Şeyhin yakından izlenmesi gerektiğini belirterek bitiriyor.

Diğer bir İngiliz görevlisi, Osmanlı Kürdistanında başkonsolos olan Binbaşı Trotter durumu başka bir şekilde ele alıyor. Şeyhin faaliyetlerinin ima ettiği şeylerin farkında olan Osmanlının Şeyh Ubeydullah hareketine resmî destek verdiği yönündeki görüşü ciddi bir şüpheyile karşılar.⁴⁷ Osmanlı desteğinde bir Kürt Birliği'nin Osmanlı çıkarları ve güvenliği ile çeliştiğini öne sürer. Ona göre, Osmanlı-Kürt işbirliği fikri, İstanbul'daki bazı basın organlarının uydurmasıdır. Trotter, İstanbul'daki İngiliz Orta Elçisi Mr. Goschen'e geçtiği bir mesajda, "Osmanlı hükümetinin, bir kere kurulduğunda kaçınılmaz bir biçimde hükümetin karşısına dikilecek bir birliği organize etmek gibi bir delilik yapacağına inanmıyorum"⁴⁸ demektedir. Trotter, Osmanlı hükümet politikasının bir aşireti diğer bir aşiretin karşısına koymak olduğuna işaret eder ve Osmanlı'ya müttefik aşiretler sayesinde bastırılan yakın zamana ait Kürt ayaklanmalarını örnek olarak verir.⁴⁹

Binbaşı Trotter'in Kürt Birliği'nin kuruluşunda Osmanlı'nın parmağı olduğu fikrini reddetmesinde sağduyularının rolü vardı. Ne var ki ulusların siyasetinde sağduyunun pek yeri olduğu söylenemez. Osmanlı İmparatorluğu büyük kayıplara uğradığı bir savaştan yeni çıkmıştı. Yenilgisinin gurur kırıcı sonucu olan reformlar, daha fazla toprak kaybı yaratacak kadar tehlike arz ediyordu. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'nın reformları hükümsüz kılmak amacıyla Kürt Birliği'ni desteklemesi anlaşılır görünmektedir.

Trotter, Osmanlı destekli bir Kürt Birliği'ne her ne kadar inanmasa da, "Kürtler arasında, bir zamanlar bir hayli konu-

46 A.g.e., s. 9.

47 No. 22'deki zarf, Binbaşı Trotter'dan Mr. Goschen'e, *Therapia*, 20 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 16.

48 A.g.e.

49 A.g.e., s. 16-17.

şulmuş olan Ermeni özerkliği sorununun bir miktar ajitasyon malzemesi olduğunun”⁵⁰ farkındadır. Trotter’in Kürdistan’da hüküm süren fikri ortamı tarifi hem doğru hem de aydınlatıcıdır. “Osmanlıları ve Kürtleri dışlayarak Ermenilere beklenmedik bir şekilde ayrıcalıklar verilmesi Kürtlerin Hristiyanlara ve reformların garantörü hükümete karşı birleşmesini mümkün kılmaktadır”.⁵¹

Bu iki İngiliz görevlisi Kürt hareketine Osmanlı’nın verdiği destek açısından fikir ayrılığı içinde bulunmaktalar; ancak her ikisi de Şeyhin faaliyetlerinin doğuracağı tehlikelere dair ortak kaygılar taşırlar. “Eğer Bab-ı Ali kendi çıkarlarını gözetecek kadar akıllıysa, Şeyhi yerle bir etme fırsatını yakalamışken kaçırmaz. Yoksa Şeyh yurdunda kaldıkça Osmanlı Hükümeti için başbelası olmaya devam edecektir”.⁵² Binbaşı Trotter’in Bab-ı Ali’ye verdiği tavsiye, Osmanlı’nın Şeyhin politik faaliyetlerinin taşıdığı önemden bihaber olduğu ve kesinlikle bu faaliyetlere taraf olmadığı varsayımına dayanıyordu. Daha sonraki gelişmeler ve daha ayrıntılı bilgiler Trotter’in yaklaşımını doğrulamaz. Biraz sonra göreceğimiz gibi, Osmanlı, Kürt hareketiyle Trotter’in o vakit sandığından çok daha fazla ilişkiliydi.

Monsenyör Krimian’ın Ermeni Patriği’ne sunduğu rapor, Kürt Birliği’nin oluşumu ve hedefleri açısından aydınlatıcıdır. Birliğin kuruluşunda Osmanlı’nın sorumluluğu ve bu politikayı sürdürmesindeki etmenler kesin bir biçimde ifade edilmektedir. “Merkezi hükümetin teşvikiyle bir Kürt Birliği kurulmak üzere. Hükümet bu yolla, Ermeni sorununu yeni bir sorun, Kürt sorununu ortaya koyarak boğmak istemektedir”.⁵³ Rapor, hükümetin amacına ulaşmak için başvurmayı düşündüğü yöntemlere işaret ederek devam eder:

50 A.g.e., s. 17.

51 A.g.e.

52 A.g.e.

53 No. 6’daki zarf, Monsenyör Krimian tarafından Ermeni Patriğine yazılmış mektup, Van, 20 Haziran 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 6.

Osmanlı Devleti, Kürt ırkının prestijini Avrupa nezdinde yükselterek Türkiye’de ve İran’da eş zamanlı isyan benzeri hareketleri kışkırtmaya çalışıyor. [Isyanın çıkacağı bölgeler] Birlik üyelerinin Asma ile Salamas arasında ikinci bir kontrol ve operasyon merkezi yaratılmasını istedikleri yerler.⁵⁴

Rapora göre, “Birlik özü itibariyle bir Osmanlı politikasıdır. Şeyh Ubeydullah görünürdeki merkez, Bahri Bey ise sürekli görev yapacak hükümet temsilcisi olacaktır”.⁵⁵ Bu son cümle, ne var ki, meselenin doğru bir tasvirini vermekten uzaktır. Şeyh, bu cümlede ima edildiği gibi, Osmanlı politikasının bir piyonu değildi. Osmanlı Hükümeti’nin Kürt Birliği kurulmasındaki sorumluluğu bir kenara, Şeyhin bir lider olarak rolü hayati bir öneme sahiptir. Bu cümle, yazarın sorumluluğu Osmanlı Hükümeti’ne yıkma veya Şeyhin rolünü küçültme girişiminin bir sonucu olabilir.

Bu raporda, Osmanlı Hükümeti’nin temsilcisi olarak Bahri Bey’e biçilen rolün özellikle üstünde durulması gerekir. Çünkü, bu rol Monsenyör Krimian’ın Kürt Birliğinin destekçisi olarak Osmanlı Devleti’ni gördüğü tezini onaylar niteliktedir. Büyük emir Bedirhan’ın oğlu Bahri Bey’in, “sözler, ricalar ve tehditlerle”, Şeyh Ubeydullah’ın önderliğinde birleştirmeye çalıştığı çok sayıda aşiret reisiyle irtibat kurduğu söylenmektedir. Rapora göre, Osmanlı Hükümeti tarafından Hakkari’ye gönderilen Bahri Bey, Şeyhe bahşedilen nişanı taşımakla görevlendirilmiştir. Fakat, ne yazık ki asıl görevi açık değildir. Bazen hükümet temsilcisi gibi geniş yetkilere sahip bir biçimde konuşur, bazen de Şeyhin aracısı ve destekçisi gibi davranırdı. Bir keresinde, “Şeyhe yazarak İstanbul’a gitmesini isteyeceğim; eğer karşı çıkarsa imparatorluk kuvvetleriyle üzerine yürüyeceğim”⁵⁶ dediği söylenir. Ama yine aynı kaynak, Bahri Bey’in

54 A.g.e., s. 7.

55 A.g.e., s. 6.

56 A.g.e.

Şeyhe ulaşır ulaşmaz, sadece Ermenistan'daki Kürt aşiret reislerini değil, İran'dakileri de resmî şekilde Şeyhin yanına çağırıldığını belirtir. Mektup, çoğu aşiret reisinin Şeyhle ittifak yaptığına ısrar eder. Yine de bazı aşiretler, "Bahri Bey'in bütün çabalarına rağmen" Şeyhe katılmayı reddederler. Fakat, bu aşiret reislerinin de önünde sonunda Şeyhin tarafında yer alacağı tahmin edilir.⁵⁷

Bahri Bey'in resmî görevi, Kürt münasebetleri konusundaki derin etkisiyle çelişir niteliktedir. Raporda ona atfedilen faaliyetler doğruysa, Osmanlı Hükümeti'nin ona nişan taşıyıcılığından çok daha önemli bir görev için güvenmiş olması gerekir. Tabii ki Şeyhle işbirliğine Osmanlı Hükümeti'nin onayı olmadan gitmiş olması da ihtimal dahilindedir. Fakat, hükümetin arabulucu olarak bütün Kürdistan boyunca prestiji ve ünü aşikar Bedirhan Bey'in oğlunu seçmiş olması çok ilginç bir rastlantıdır.⁵⁸

Şeyhin Osmanlı'ya İsyanı

1879 yılında Şeyh Ubeydullah Osmanlı'ya karşı silaha sarıldı. Bu, Şeyhin şansının pek fazla olmadığı, ihtiyatlı bir ayaklanmaydı. Göreceğimiz gibi bu isyan, birçok yönden Şeyhin İran'ı istilasının habercisi ve ön biçimi gibiydi.

Gever Kaymakamına göre, Ubeydullah "Kürtlerin yerleşik olduğu topraklarda, Osmanlı Hükümeti'nin vergi tahsilatı konusundaki yetkilerini devralan bağımsız bir beylik"⁵⁹ kurmayı hedeflemekteydi. Kaymakam, Şeyhin zamanlamasının, 1877-78 savaşı sonucunda Kürdistan'daki Osmanlı iradesinin iyice zayıflaması sebebiyle seçmişti.

57 A.g.e.

58 Bahri Bey'in Şeyh'e karşı sorumlu olduğu resmî görevden hiç bahsetmeyen Safrastian, Bahri Bey'in Şeyh'in girişimine aşiretler arasından destek sağlamak için aktif bir biçimde çaba gösterdiğini bildirmekte, ancak bu iddiası için hiçbir kaynak göstermemektedir. Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 81.

59 No. 49'daki 1. zarf içinde, Clayton'dan Trotter'a, Van, 10 Eylül 1879, *Türkey*, no. 4 (1880), s. 78.

Şeyhin bir isyan planladığından bir süredir şüphelenilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Konsolos vekili Clayton'a göre isyan için iki yıldır hazırlık yapılmaktaydı.⁶⁰ Isyan sırasında yayılan bir söylentiye göre, Van Valisi bir yıl önce Diyarbakır'dan Şeyhin gidişatı hakkında bir uyarı almış fakat bunu ciddiye almamıştır.⁶¹

Şeyhin giderek sabırsızlandığı, yılın başında Van Valisi'nden "son savaş sırasında gösterdiği hizmet karşılığında hakkı olan hediyeleri ve nişanını" istemesinden de anlaşılabilir.⁶² Kürdistan'da havanın gittikçe gerginleşmesi, savaş hazırlığı yapıldığını gösteren önemli bir belirtiydi. Hakkari bölgesini tamamiyle kontrol altında tutan Şeyhin⁶³ Van şehrinin nüfuzlu Müslümanlarıyla olduğu kadar, Nesturi Patriği Mar Şamun'la da irtibat kurduğu söylenmektedir.⁶⁴ Amerikan misyoneri Dr. Reynolds, o ana dek misyonerlerin dostu olan Nesturilerin birden onlara düşman kesildiğine dikkat çeker.⁶⁵ Savaş hazırlığına dair bir başka belirti de Kürtlerin Van'da çok büyük miktarlarda tahıl satın almaları idi.⁶⁶

Şeyh Ubeydullah'ın iyi silahlara sahip olduğu bildirilmekteydi. Ateşli silahları Urmiye'deki bir aracı sayesinde Koy'dan aldığı inanılmaktaydı.⁶⁷ Şeyhin kuvvetlerinin Osmanlı-Rus savaşı sırasında kendilerine verilen silahları ellerinde tuttukları da söylenmekteydi. Başkonsolos Abbott, Kürtlere verilen 20,000 silahtan hükümet talebine rağmen çok azının, geri verildiğin-

60 No. 41'deki zarf içinde, Clayton'dan Trotter'a, Van, 6 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 68.

61 A.g.e.

62 No. 41'deki zarf içinde, Trotter'dan Salisbury Markisine, Erzurum, 19 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 67.

63 A.g.e.

64 No. 41'deki zarf içinde, Clayton'dan Trotter'a, Van, 6 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 68.

65 A.g.e.

66 A.g.e., s. 69.

67 No. 71'deki zarf içinde, Abbott'tan Thomson'a, Tebriz, 25 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 101.

den bahseder. Abbott: "... Şeyh Ubeydullah ve taraftarlarının Osmanlı Hükümeti'ne karşı kullandıkları silahların, Osmanlı Hükümeti'ni korumaları için verildiği muhtemeldir" der.⁶⁸ Van Valisi, şeyhin emrinde 4,000 adam olduğunu ve silahlı adamların İran'dan gelmeye devam ettiklerini rapor etmiştir.⁶⁹

Ubeydullah isyanı, bir köyü yağmalayan Hereki Kürtlerinin Gever Kaymakamı tarafından cezalandırılmasıyla patlak verdi. Bu olayın haberi ulaşır ulaşmaz, Şeyh çok sayıda Kürt liderine "artık Osmanlı Hükümeti'ni tanımadığını, sekiz gün içinde Amadiye'ye doğru yürümek üzere olduğunu bildiren ve onları isyan için sıkıştıran"⁷⁰ bir çağrı gönderdi. Çağrı yapılanlar arasında, Şeyhin niyetini Musul Valisi'ne rapor etmekte hiç zaman kaybetmediği söylenen Şeyh Muhammed Bedirhan da vardı.

Beş gün sonra Musul'dan sevk edilen bir tabur hükümet askeri Amadiye sınırına vardı. Şeyh Ubeydullah'ın bir araya getirip oğlu Seyit Abdülkadir komutasına verdiği 900 kişilik Kürt birliği Osmanlı kuvvetlerine saldırdı ve yenilgiye uğradı.⁷¹ İşte bu yenilgi, yer yer düzensiz çatışmalar devam etse de, Kürtlerin başarısızlığa kanaat getirdikleri çatışma oldu. Hükümetin kararlılığının ve isyanı bastırma gücünün farkına vardıklarında ayaklanmanın hızı kısa sürede azaldı.

Şeyhin oğlu ve taraftarları savaş meydanındayken ve temsilcileri de başka aşiret reislerini isyana ikna etmekle meşgulken, Şeyh kendini akıllıca geri plana çekmiş, hükümete ayak uydurmaya çalışmış ve genelde araya mesafe koyan bir tavır sergilemişti.⁷² Yenilgi sonrasında Van Valisi'ne konuyla ilgisi olmadığını, olup bitenler hakkında duyduğu memnuniyetsizliği ve hükümete karşı sadakatini ifade eden bir mektup gönderdi.

68 A.g.e.

69 No. 49'daki zarf içinde, Trotter'dan Salisbury Markisine, Erzurum, 27 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 77.

70 No. 41'deki zarf içinde, Clayton'dan Trotter'a, Van, 6 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 68.

71 A.g.e.

72 No. 49'daki 1. zarf içinde, Clayton'dan Trotter'a, Van, 10 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 78.

Mektubunda, “Hükümete bildirin ki”, “her zamankinden daha fazla sadığım”⁷³ demektedir. “Oğlu Abdülkadir’i, hükümete teslim etme mecburiyetinde kalmamak için huzuruna çağırdığı da” söylendi.⁷⁴

Osmanlı Hükümeti’nin Şeyh Ubeydullah’a karşı tavrı bir bilmece gibidir. İstanbul’dan isyanın aman verilmeden bastırılması gerektiği yolunda birçok emir gelse de, Van ve Musul Valisi gibi birçok yüksek düzeyde Osmanlı görevlisi ihtiraslarını bildikleri Şeyhe güvenmeseler de,⁷⁵ mer’kezi hükümet Şeyhe karşı çekingen ve babacan bir tavır takındı. Van Valisi hem isyan sırasında hem de isyandan sonra ona büyük hürmet gösterdi. Hatta Sadrazam Şeyhe dostane bir telgraf göndererek, yerel otoritelerle masaya oturmasını ısrarla rica etti. Telgraf Van müftüsü tarafından hükümet adına Şeyhe iletildi.⁷⁶ Bir grup yağmacıyı cezalandırarak Şeyhin öfkesini ayağa kaldıran Gever Kaymakamı, isyan bastırıldıktan sonra görevinden azledildi.⁷⁷ Şeyh, Van’da büyük bir ihtişamla karşılandı. Şeyhin, hükümetle yapılan son anlaşmada, Şahsına aylık 20,000 kuruşluk maaş bağlanmasını talep ettiği sanılmaktadır. Trotter’e göre, Van Valisi bu miktarın bahşedilmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁷⁸

73 No. 49’daki 3. zarf içinde, Şeyh Ubeydullah’dan Van Valisi’ne, Ramazan’ın 22. günü, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 79-80.

74 No. 49’daki zarf içinde, Trotter’dan Salisbury Markisine, Erzurum, 27 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 77.

75 A.g.e.

76 A.g.e.

77 No. 49’daki 1. zarf içinde, Clayton’dan Trotter’a, Van, 10 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 78.

78 No. 73’deki zarf içinde, Trotter’dan Salisbury Markisine, Erzurum, 18 Ekim 1879, *Turkey* no. 4 (1880), s. 102. Van’daki İran Konsolosu’nun bununla ilgili bir cümlesi hayli ilginçtir. Konsolos, Şeyh’in çıkardığı isyanın, kendisine vaad edilen bir miktar paranın Osmanlı Devleti tarafından verilmemesine dayandığını iddia etmektedir. Ona göre, Şeyh aslında İran vatandaşıydı ve İran Hükümeti’nden para almaktaydı. Osmanlı-Rus savaşında tarafsız kalmak isteyen İran, şeyhlerin Osmanlıları desteklemesi üzerine bu parayı kesti. Daha sonra Şeyh’e para sözü veren Osmanlı Hükümeti de sözünde durmadı. Bu, Şeyh’in Osmanlılardan uzaklaşmasına neden oldu. Bkz., no. 56’daki zarf içinde, Clayton’dan Trotter’a, Van, 19 Eylül 1879, *Turkey*, no. 4 (1880), s. 87.

Gariptir ki bu isyan Şeyhin politik kariyerinin sonu değil başlangıcı oldu. Bu olayların hemen sonrasında, Şeyh bağımsız bir Kürt devleti kurmaya yönelik milliyetçi Kürt hareketinin takdir edilen lideri haline geldi. Taraftarları ve temsilcileri bütün Kürdistan boyunca bu büyük gaye için yeni taraftarlar kazanmakla meşgul oldular. Faaliyetlerinden ve amaçlarından mutlaka haberdar olan Osmanlı Hükümeti, ona karşı dostane bir tavır takındı. Çabalarını baltalamak bir yana, ona yardım etti. Görünen o ki, hükümet bu kutsal ve güçlü kişiyi cezalandırmaktan çekindi veya değerli hizmetlerinden yararlanmayı umduğu potansiyel bir müttefik olarak gördü. İran topraklarını işgale varan faaliyetlerine rağmen hükümet Şeyhi savunmaya ve suçsuzluğunu ifade etmeye devam etti. Bu gerçek de, hiç şüphe yok ki, Şeyhin hareketinin arkasında Osmanlılar olduğu yolundaki İran görüşünü desteklemektedir.

İran'ın Kürtler Tarafından İşgal Edilmesi

İşgalin Sebepleri

İran'ın Kürtler tarafından işgalinin nedenleri 1877-78 Osmanlı-Rus savaşına dayandırılabilir. Bu savaş sırasında, Osmanlılar binlerce Kürt aşiret mensubunu modern silahlarla donatarak tarihi önem taşıyan bir adım atmıştılar. Şeyh Ubeydullah, Rusya'ya karşı girilen cihatta, aşiret mensubu Kürtlerden oluşan en büyük asker grubunun lideriydi.⁷⁹ Fakat bu kuvvetler Ruslar'a karşı ciddi bir problem teşkil etmedi. Ruslar kısa sürede bu kuvvetleri yenilgiye uğratıp dağıtmayı başardılar.⁸⁰

Osmanlı açısından vahim gelişmelere yol açan bu adım, İran için daha kötü sonuçlar doğurdu. Kürt savaşçılar silahlarını, daha da önemlisi cihat ruhunu muhafaza ederek İran'ı işgale giriştiler. Bu durum, aşiret mensubu Kürtlerin Ortodoks Hiris-

79 Nikitin'e göre, Şeyh'in emri altında, Türk-İran sınır bölgesinden toplanmış 70,000 aşiret mensubu askeri vardı. Nikitin, "Les Afsars d'Urmieh," JA (Ocak-Mart 1929), s. 99.

80 A.g.e.

tiyan Ruslara yönelmiş cihat coşkusu İranlı Şii Müslümanlara çevirmesinin ne denli kolay olduğunu göstermiştir. Aslında benzer gelişmeler daha önce Osmanlı'da da yaşanmıştı. Şeyhin adamları Osmanlı'ya karşı başlatılan isyanda, bütün Sünni İslamın lideri sayılan halifeye ve onun ordusuna karşı savaşmaktan çekinmemişti.

1877-78 savaşının sonucunda imzalanan Berlin Anlaşması'nın öngördüğü reformların işgal nedeni sayıldığına daha önce değinilmişti. Ermenilerin doğu eyaletleri üzerinde hak iddia ettiğine dair söylentiler, daha önceleri birlik ve bütünlük içinde olmayı beceremeyen Kürtler arasında beklenmedik bir birlik yarattı. Militer bir milliyetçi hareket olan Kürt Birliği böylece hayatiyet kazandı. Daha önce tartıştığımız nedenlerden dolayı, Birlik Osmanlı Hükümeti'nin açık desteğini almasa da sempatisini kazandı. Şeyh, nüfuzunu genişletmek ve Kürdistan'ın bütününde gücünü hakim kılmak için Birliği kullanmakta hiç zaman kaybetmedi. Uzun zamandır düşlediği bağımsız Kürt devletinin gerçekleşmesi için koşulların uygun olduğunu hissetti. Osmanlı'ya karşı ilk girişiminde başarısız olmuştu; dikkatini İran'a çevirdi.

Hiç şüphe yok ki, İran'ın güçsüz durumu, burayı cazip bir hedef haline getiren temel nedenlerden biriydi. Bundan sonra tarih sahnesinde yaşananlara tanık olan bir gözlemcinin yorumu çok ilginçtir:

Şeyhin İran'a yürümesinin nedenleri arasında İran yönetiminin Osmanlı'ya oranla daha fazla bozulmuş olduğu izleniminin yattığı muhtemeldir. İran'da bağımsız bir otoriteye sahip olmak daha kolay olacaktı. Bu hedefine ulaşır ulaşmaz, büyük miktarda artmış gücünü Osmanlı görevlilerine karşı kullanacaktı.⁸¹

Genelde Kürtlerin, özelde Şeyhe inanan derviş ve müritlerinin Şii inancına karşı duydukları nefretin İran'ın güçsüzlüğü

81 No. 22'deki zarf, Trotter'den Goschen'e, *Therapia*, 20 Ekim 1880, *Türkey*, no. 5 (1881), s. 17.

ile birleşmesi, hiç şüphesiz, Şeyhi bu tehlikeli girişime yönlendiren faktörlerdi.

Şeyhin İran'ı işgale yönelmesinin nedenleri 25 Eylül 1880 tarihinde Dr. Cochran'a gönderilen mektupta dile getirilmiştir.⁸² Mektubunda Şeyh, İran'a karşı şikayetlerini sıralar. Bu şikayetler, birçok Kürdün vahşice öldürülmesi ve kötü muameleye maruz kalması, bazı Kürt aşiretlerinden zorla para alınması ve yüksek vergiler konulması, Kürt kadınlarının İranlı görevliler tarafından kaçırılması ve Kürt ulusunun aleyhine sonuçlar doğuran vahşilik ve kanunsuzluğun yaygınlaşmasıdır. Şeyhin fikrine göre, İran'la aralarındaki uyuşmazlığı artıran bütün bu eylemler savaş sebebiydi.

Şeyhin Kuvvetleri ve Donanımı

Küçük çaplı bir çarpışma, sonuçlarına bakılmaksızın, aşiret kuvvetlerinin bütünlüğü ve disiplinini açıklamaya yeterlidir. Sıkı kontrol ve katı disiplin altında tutulmazlarsa, başarı bile işlerin ters gitmesi sonucunu doğurur. Yenilgiler kitle halinde bozguna ve firara neden olurken, yengiler de çoğu zaman yağma sefahati içine düşmelerine yol açar. Zaten bozulmaya pek müsait olan aşiret mensubu savaşçılar, yeni edindikleri zenginlik daha fazla savaşmalarına fiziksel ve ruhsal engel teşkil edince ilk fırsatta dağılıp eve yollanmaya bakarlar. Bu yüzden, aşiret kuvvetlerinin gücü ve bileşimi her daim çalkantılıdır. Bir aşiret kuvveti başarılı olduğunda bile, mücadeleyi terk edenlerin sayısı daha büyük başarı için takviye gönderilen taze kuvvetler kadar çok olabilir.

Bu hale güvenilir rakamların eksikliği de eklenince, İran işgaline katılan Kürt kuvvetlerinin toplam sayısı ile ilgili doğru bir tahminde bulunmak oldukça zordur. Bu konuyla ilgili sayısal veriler, Kürt askeri harekâtlarının daha detaylı incelendiği gelecek bölümde değerlendirilecektir.

Azebeycan'da bulunan İran kuvvetleri işgal sırasında öyle

82 No. 61'deki 2. zarf, Şeyh Ubeydullah'dan Dr. Cochran'a, 25 Eylül 1880, Turkey, no. 5 (1881), s. 47.

zayıftır ki, Şeyhin adamları cephane miktarı ve kalitesi bakımından İran kuvvetlerinden daha üstündür. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Kürtlerin sahip olduğu savaş araç gereçlerinin çoğu, 1877-78 savaşından kalmıştı. Şeyh o savaşta, geniş aşiret kuvvetlerinin başındaydı. Aşiret mensubu Kürtler, Ruslar tarafından yenilgiye uğratılıp dağıtıldıktan sonra aralarında büyük miktarda Martini tüfek ve fişek bulunan mühimmatı iade etmediler.⁸³

Bir Ermeni kaynağına göre, Şeyh Ubeydullah'ın Kürt Birliği, İran işgali öncesinde, "200'ü İran, gerisi Osmanlı kaynaklı 4,000 Martini tüfeğe sahipti".⁸⁴ Açıkthatır ki Şeyhin de askeri malzeme tedarik etmeye yönelik girişimleri olmuştur. İstanbul'daki İran Elçisi, Şeyhin "... önemli bir fişek imalathanesine sahip"⁸⁵ olduğunu söyler. Aynı muhtırada, Elçi, Şeyhin binlerce adamının Martini ve Henry marka tüfeklerle donanmış olduklarını ifade eder.⁸⁶ Nikitin'e göre, Urmiye'ye saldıran 12,000 kişiden bini, "... yeni sistem silahlarla"⁸⁷ donanmıştı. Başkonsolos Abbott da Şeyhi "Martini tüfek kaynağı sağlam"⁸⁸ diye nitelemişti. Şeyhin silah ve mühimmat açısından iyi bir donanıma sahip olduğu ve askeri araç gereç sağlamaya devam ettiğı gerçeğı, 160 deve yükü tüfek ve fişek ele geçiren Teymur Paşa Han'ın verdiği raporda resmen beyan edilir. Silah kervanı 1880 yılının Kasım ayında Bradost bölgesinde ele geçirilmiştir.⁸⁹

83 Nikitin, "Les Afsars d'Urmiyeh," *JA* (Ocak-Mart 1929), s. 99.

84 No. 6'daki zarf, Monsenyör Krimian'dan Ermeni Patrikine, Van, 20 Haziran 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 6.

85 No. 74'deki 1. zarf, İstanbul'daki İran Büyükelçisinin İngiliz Maslahatgüzarına verdiği muhtıra, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 61.

86 A.g.e.

87 Nikitin, "Les Afsars d'Urmiyeh," *JA* (Ocak-Mart 1929), s. 102-103. Burada kastedilenin kırılıp doldurulabilen tüfekler olduğu açıktır.

88 No. 8'deki 2. zarf, Abbott'tan Earl Granville'e, Tebriz, 15 Haziran 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 9.

89 No. 70'deki 2. zarf, Abbott'tan Thomson'a, Tebriz, 25 Kasım 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 57.

Şeyh Ubeydullah, İran'ı işgal etme düşüncesini, Dr. Cochran'a yazdığı mektuplardan birinde diplomatik olmayan bir üslupla ifade etmektedir. Oğlu Seyit Abdülkadir'in "Savac Bulak'a gideceğine" değinerek, işgal imasında bulunduğu mektubu şöyle başlıyor:

Molla İsmail'i, buradaki işlerin gidişatını rahatça anlatabilmesi için gönderiyorum. Sizden Kürdistan'ın gerçek durumu hakkında İngiliz Hükümeti'ni bilgilendirmenizi ve oğlumun Savac Bulak'a gidişine saygı gösterilmesi gerektiğini söylemenizi rica ediyorum.⁹⁰

Sonraki olayların doğruladığı gibi, Şeyhin temsilcisi Molla İsmail, Seyit Abdülkadir'in "Savac Bulak'a" ordunun başında gideceğini bildirmek için Dr. Cochran'a gitmişti.

1880 yılı Ekim ayı başlarında Şeyhe bağlı Kürt birlikleri İran sınırını geçtiler.⁹¹ O zamana ait raporlara göre Kürt ordusu üç temel kuvvetten oluşuyordu. Şeyhin küçük oğlu Abdülkadir komutasındaki ilk kuvvet, Urmiye Gölü'nün güney kıyılarından Savac Bulak'a doğru yürüyordu.⁹² Konsolos vekili bu kuvvetin 20,000 kişiden oluştuğunu yazıyorsa da, bu rakama fazla güvenilmemesi gerektiğini söylüyordu.⁹³ Yayınlanmamış bir İran vakayinamesinden alıntı yapan Nikitin, Savac Bulak kuvvetinin 40,000 ile 50,000 arasında olduğunu ileri sürer.⁹⁴ Başkonsolos Abbott'a göre bu kuvvet, başlangıçta 10,000 ile 20,000 arasında tahmin ediliyorken, adamların hareket sırasında teker teker eve dönmesiyle 1,500'e inmiştir.⁹⁵

90 No. 61'deki 4. zarf, Şeyh Ubeydullah'dan Dr. Cochran'a, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 47.

91 Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 111.

92 A.g.e.

93 No. 54'deki 2. zarf, Clayton'dan Trotter'e, Van, 25 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 32.

94 Nikitin, "Les Afsars d'Urmiyeh," *JA* (Ocak-Mart 1929), s. 103.

95 No. 56'daki 2. zarf, Abbott'tan Thomson'a, Tebriz, 7 Kasım 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 40.

Şeyhin en büyük oğlu Şeyh Sıddık komutasındaki ikinci kuvvetin 1,000 kişilik olduğu söylenir.⁹⁶ Bu kuvvet “Abdülkadir’i arkadan korumak amacıyla Mergaver’de yerleştirilmişti.”⁹⁷ Şeyhin üçüncü kuvveti halifelerinden biri ve aynı zamanda akrabası olan Şeyh Mehmed Said’in emrindeydi. Bu kuvvetin 5,000 adamdan oluştuğu sanılmaktadır.⁹⁸

Savac Bulak’a yönelen Abdülkadir’in komutasındaki birliğe, Uşnu ve Sulduz bölgelerinden gelen Kürt askerleri de katıldı. Bir süre sonra, Hamza Ağa ve diğer aşiret reislerinin emrindeki Mangur Kürtleri, ölüme dek savaşıacaklarına Kuran üzerine yemin ederek Seyit Abdülkadir kuvvetlerine katıldılar. Savac Bulak Valisi ve garnizon üyelerinin güvenli bir şekilde şehri tahliyesine izin verildikten sonra, şehir direnişle karşılaşılma- maksızın ele geçirildi. Şehrin Kürtlerin eline geçmesi üzerine, Savac Bulak’ın Sünni dini lideri, Şiiilere karşı Cihad ilan eden bir fetva⁹⁹ verdi.¹⁰⁰

Seyit Abdülkadir’in sıradaki hedefi Miyandub’tu. Erzak tedarik etmek ve ahalinin fikrini anlamak amacıyla, bu şehre çok sayıda temsilci yolladı. Temsilciler yakalanıp öldürüldüler. Bu duruma çok öfkelenen Şeyh, hemen şehre saldırmaya karar verdi.¹⁰¹ Misillemeden korkan ahalinin bir kısmı, mallarını ve kıymetli eşyalarını saklayarak kaçtılar. Geriye kalan yaklaşık 3,000 kişi erkek, kadın, çocuk demeden kılıçtan geçirildi. Şehir Abdülkadir’in kuvvetleri tarafından yağmalandı.¹⁰² Etrafın-

96 No. 61, Thomson’dan Granville’, Teheran, 31 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 45.

97 No. 54’deki 2. zarf, Clayton’dan Trotter’e, Van, 25 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 32.

98 No. 61, Thomson’dan Granville’e, Tahran, 31 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 45.

99 Bkz. Macdonald, “Fetva,” *İslam Ansiklopedisi* (İngilizce baskı).

100 Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 111.

101 No. 61’deki 1. zarf, Abbott’tan Thomson’a, Urmiye, 7 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 46.

102 Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 111. Abbott, Miyandub’da katledilen İranlıların sayısını 2,000 olarak tahmin etmektedir. No. 56’deki 2. zarf, Ab-

daki kırsal yerleşimler de, Binaz ve Maragha'ya kadar kılıç ve ateşten nasibini aldı.

Miyandub'un yerle bir edilmesi boş bir zafer olmuştu. Savaşçıların çoğu ganimetlerini yüklenerek dağıldılar ve evlerine geri döndüler. Ayrıca bu zafer, Şeyhin amacının bütünlüğüne zarar vererek, İranlıların direnişini pekiştirdi. Wilson şöyle demiştir:

Kürtlerin zafer sarhoşluğuyla dağılmaları, düzenli savaşın üstesinden gelemediklerini kanıtladı. Katliam sadece vahşi bir suç değil, aynı zamanda bir hataydı: İranlıları yasa boğarak direniş ruhlarını canlandırdı ve Kürtlere karşı az da olsa beslemiş oldukları sempatiyi yok etti.¹⁰³

Şeyh Abdülkadir'in bir sonraki hedefi Maragha oldu. Daha sonra kuvvetlerinin Tebriz yakınlarına dek ulaştığı rivayet edilir.¹⁰⁴ Bu nokta, Abdülkadir'in ilerleyişinin sonu olmuştur.

Bu arada 1.000¹⁰⁵ adamıyla Urmiye'yi tehdit eden Şeyh Sıddık'a, babası Şeyh Ubeydullah'ın bizzat komuta ettiği yeni birlikler de katılmıştı. Bu birleşik gücün toplam sayısı 8.000 olarak tahmin edilmiştir.¹⁰⁶ Bu kuvvetle Şeyh, Urmiye'yi kuşatmak üzere harekete geçti. Birkaç günlük hafif çarpışmadan sonra, Miyandub'un kaderinden haberdar olan şehir halkı, barış için masaya oturmaya karar verdi. Şeyhle anlaşılan şehrin ileri gelenleri ve dini önderleri, halkın yaşamının bağışlanması koşuluyla, şehri teslim etmeyi kabul ettiler. Şeyh bu öneriyi

bott'tan Thomson'a, Urmiye, 7 Kasım 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 40. Bayan Cochran'ın 11 Ekim 1880 tarihli mektubuna göre ise, Miyandub ve civarında öldürülenlerin toplam sayısı 4.000'den fazladır. Speer, *Foreign Doctor*, s. 84. Lord Curzon, Wilson gibi sayıyı 3.000 olarak vermektedir. Curzon, *Persia and Persian Question*, I, s. 553.

103 Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 112.

104 No. 68, Clayton'dan Trotter'e, Van, 2 Kasım 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 54.

105 No. 61, Thomson'dan Earl Granville'e, Tahran, 31 Ekim 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 46.

106 No. 56'daki 2. zarf, Abbott'tan Thomson'a, Tebriz, 7 Kasım 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 39.

kabul etti ve şehrin teslim edileceği gün belirlendi.¹⁰⁷ Ne var ki, kararlaştırılan gün gelip çatığında, İranlı yetkililer şehrin tesliminin ertelenmesi için ricada bulundular. Şeyh başlangıçta bu ricayı kabul etmediyse de, Kürt lideriyle yakın arkadaşlığını bildiğimiz Dr. Cochran tarafından ikna edilince bu ricaya rıza gösterdi.¹⁰⁸

İranlı yetkililer, erteleme avantajından yararlanarak şehrin savunmasını kuvvetlendirdiler. Yardımına gelen bir birlik askerinin Urmiye yolunda olduğu haberini alan Vali İkbâl ud-Devle, Şeyh'e karşı koymaya karar verdi.¹⁰⁹ Sonunda Kürtler şehre saldırdılar; fakat büyük kayıplar vererek geri püskürtüldüler. Bu acı fren, Şeyh'in kuvvetlerinin moralman çökmesine yol açtı. Uzun süre geçmeden, bu kuvvetlerin çoğu nihai bir şekilde çözülerek, dağlara doğru geri çekilmeye başladı.¹¹⁰

Böylece, Urmiye'nin on gün süren büyük korku ve belirsizlikle dolu kuşatması noktalanmış oldu. Şeyh'in Urmiye'deki başarısızlığı, İran kuşatmasına son verdi. Kısa sürede Kürtler, her yerde ilerleyen İranlıların önünde geri çekilmeye başladılar. Sınıra yığınak yapmış olan Osmanlı ordusunun bazı birimleri, geriye çekilen Kürt kuvvetlerinin yolunu keserek İran ordusuna yardım etmekteydi.¹¹¹

Saldırı Sonrası

İranlıların Şeyh'in saldırısını püskürtme yöntemleri, Kürt saldırganların aşırılıklarını da geride bırakmıştı.¹¹² Kürtlerin

107 Nikitin, "Les Afsars d'Urmiyeh," *JA* (Ocak-Mart), s. 101-102.

108 Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 114; Speer, *Foreign Doctor*, s. 86; Curzon, *Persia and the Persian Question* I, s. 553.

109 İkbâl ud-Devle'nin şehrin savunmasını örgütlemek için Urmiye'deki Fransız Katolik misyonerlerin başı olan Piskopos Cluzel'den büyük yardım aldığı açıktır. Cluzel'in çabaları sayesinde, şehrin savunması için gereken para Urmiyeli tüccarlardan toplanmıştır. Bkz. Nikitin, "Les Afsars d'Urmiyeh," *JA* (Ocak-Mart), s. 103.

110 Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 114; Speer, *Foreign Doctor*, s. 90.

111 Karşılaştırma için bkz. Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 117.

112 A.g.e., s. 115-116.

Şii ve İranlılara yaptığı gibi, İran askerleri de Kürt ve Sünnileri vahşice avlayıp katlettiler. İranlıların misillemedeki ayrımsız hiddeti, şu kıyaslamayla daha iyi anlaşılabilir: Kürtler, Urmiye düzlüğünde yaşayan Nesturilerin sayıca az bir kısmını yok ederken, çok daha fazla sayıda Nesturi İran kuvvetleri tarafından katledilmiştir.¹¹³

Kürtlerin bozguna uğraması üzerine, saldırıda Kürtlerle suç ortaklığı yaptıkları iddiaları bulunan Urmiye'deki Amerikan misyonerlerinin durumu tehlikeli bir hale geldi. Kürt işgali sırasında Şeyhle dostça ilişkiler geliştirmiş olan misyonerler, onu cesaretlendirip işbirliği yaptıkları gerekçesiyle suçlanıyorlardı. İleride göreceğimiz gibi, İngilizlerin çabuk ve kararlı diplomatik tavırları, misyonerleri belirsiz kaderlerinden kurtardı.

Çarpışmalar son bulunca New Chia'ya gitmeyi başaran Şeyh Ubeydullah, büyük güçlerin Saray'a yaptığı baskılar neticesinde, 1881'in Temmuz ayında İstanbul'a nakledildi.¹¹⁴ Şeyh, başkente giderken yolunun üzerindeki her yerleşim biriminde bir kahraman gibi karşılandı.¹¹⁵ İstanbul'daki birkaç aylık ikametinden sonra kaçarak Nehri'deki dağ evine geri döndü. Avrupa'daki kamuoyu doğrultusunda, Osmanlılar Şeyh'in üzerine bir kuvvet gönderip, teslim olmasını istediler. Vaziyetin ümitsizliğini kavrayan Şeyh Ubeydullah direnmeyi düşünmedi ve bu kez Hicaz'a sürüldü. 1883'de Mekke'de öldü.¹¹⁶

Kürt saldırısı ve saldırının püskürtülmesi için alınan tedbirler, hiç şüphe yok ki Kuzey İran'a felaket getirdi. Büyük can kaybının yanı sıra, zengin İran topraklarının bir kısmı kullanılmaz hale geldi. "İran'ın bahçesi" olarak bilinen Urmiye

113 A.g.e.

114 Curzon, *Persia and the Persian Question* I, 554. Karşılaştırma için bkz. Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 119.

115 A.g.e.

116 Şeyh'in öldüğü yere dair değişik görüşler vardır. Mekke'de öldüğünü söyleyenler: Curzon, *Persia and the Persian Question* I, s. 554; Wilson, *Persian Life and Customs*, s. 122; Elphinston, "The Kurdish Question," *International Affairs*, XXII (Ocak 1946), 94. Zeki (Tarikh al-Kurd, s. 120) Şeyh'in öldüğü şehir için Taifa'yı verirken, Chirguh (*La Question Kurde*, s. 18) Medine'yi verir.

düzlüğü harabeye döndü. Felaket o kadar büyüktü ki, bütün İran bunun etkisini uzun yıllar hissetti. 1882'de Güney İran'daki Fars eyaletine yaptığı geziden bahseden yazılarında Stack, "halkın, Kürtlerin Azerbaycan'a saldırısının yol açtığı dertlerden muzdarip olduğunu"¹¹⁷ söyler. Amerikan misyonerlerinden biri olan bayan Mary Shedd'in sözleriyle, "[Birinci] Dünya Savaşı'na kadar, Urmiye'de bütün olaylar Şeyh'in gelişine göre tarihlendirilmiştir".¹¹⁸

Kürt'lerin İran'a Saldırısının Uluslararası Boyutları

Birleşik Devletler ve İran Arasında Diplomatik İlişkilerin Kurulması

Kürtlerin İran'a saldırısının önemli uluslararası yansımalarından biri de Birleşik Devletler ve İran arasında diplomatik ilişkilerin kurulması olmuştur. Amerikan misyonerlerinin saldırı sırasında ve sonrasında maruz kaldıkları tehlikeler, Birleşik Devletler hükümetinin dikkatini İran üzerine odaklamasına neden olmuştu. Şeyh Ubeydullah'ın işgal sırasında misyonerlere karşı takındığı dostane tavır, İranlıların misyonerler hakkındaki şüphelerini geliştirmişti. Misyonerler, Kürtlere yakın olmak ve Şeyhi cesaretlendirip desteklemekle suçlanıyorlardı.

Ohio, Marietta'dan Kongre üyesi ve aynı zamanda Urmiye'de görev yapan Amerikan misyonerlerinden bayan Sarah J. Shedd'in kardeşi Rufus Robinson Dawes bu konuya özel bir ilgi göstermişti. 20 Kasım 1880 tarihli mektubunda, konuyu Dışişleri Bakanı Evarts'ın dikkatine sundu ve onu misyonerlerin İran'daki son olaylar yüzünden içinde buldukları tehlike hakkında bilgilendirdi. Dawes Birleşik Devletlerin, İran hükümetinden bu ülkede bulunan Amerikan vatandaşları için himaye talep etmesini önerdi. Mektubunu, kardeşinin ve ailesi-

117 Stack, *Six Months in Persia*, (New York, 1882), s. 250-251.

118 Shedd, *The Measure of a Man*, s. 45.

nin de tehlike altındaki misyonerler arasında bulunduğunu belirterek bitiriyordu.¹¹⁹

Mektubun içeriği, Londra'daki Birleşik Devletler Elçisi James Russell Lowell'la görüşüldü. Lowell daha sonra İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Granville'den, İngiltere'nin İran'la iyi ilişkilerinin kullanılarak, bu ülkedeki Amerikan vatandaşlarının korunmasını talep etti.¹²⁰ Misyonerlerin bu sayede güvenceye alındığından emin olan Kongre üyesi Dawes dikkatini "İran'daki Amerika vatandaşlarının dahi iyi korunması için alınacak tedbirlerin Kongre'den kolayca geçmesine" yoğunlaştırdı.¹²¹

Kamuoyu konu hakkında yeterince bilgi sahibi olmadığından ve dolayısıyla böyle bir öneriyi destekleyecek kamuoyu oluşmadığından, Dawes'in hedefine ulaşması için yoğun bir şekilde lobi faaliyetleriyle uğraşması gerekiyordu. Bütün bunlar olurken misyonerler de Dawes'i, İran'la diplomatik ilişki kurulması için sıkıştırıyorlardı.¹²²

Kongre üyesi Dawes tarafından atılan ilk adım, 6 Mart 1882 tarihli bir önergeydi. Önergede İran'da bir diplomatik temsilcilik kurulması gerektiği savunuluyor, ayrıca böyle bir temsilciliğin yaratacağı ticari kazanç olanaklarından ayrıntıyla bahsedilip İran'ın Amerikan malları için gelecekte önemli bir pazar olabileceği vurgulanıyordu. Önerge, verilmesinden bir hafta sonra, 13 Şubat 1882'de Temsiciler Meclisi'nde oy çokluğuyla kabul edildi.¹²³ Kongre'nin oturumlarına son vermesinden 5 gün önce, 3 Ağustos 1882'de, Meclis ilgili tasarıyı görüşmek üzere toplandı ve İran'la diplomatik ilişkilerin kurulması yö-

119 Dawes, *Diplomatic Relations with Persia*, s. 5.

120 A.g.e., s. 6 v.d.

121 A.g.e., s. 27.

122 A.g.e., s. 25-26. Ayrıca bkz. Joseph P. Cochran ve W.L. Whipple tarafından R.R. Dawes'e yazılmış mektup, Urmiye, 6 Temmuz 1882 ve Rahip Benjamin Labaree tarafından (İstanbul, Ocak 1882) R.R. Dawes'e yazılmış mektup, Urmiye, 6 Temmuz 1882, s. 33-34.

123 Dawes, *Diplomatic Relations with Persia*, s. 27-33.

nünde karar aldı. 4 Ağustos 1882'de, Senato ilgili tasarıyı onayladı. Tasarı, Senato'nun yaptığı küçük bir değişiklikten sonra, 5 Ağustos 1882'de her iki meclisten de geçmiş oldu.¹²⁴ Bay S.G.W. Benjamin Amerika'nın ilk diplomatik temsilcisi olarak Başkonsolos ve Maslahatgüzar ünvanlarıyla İran'a atandı. Bu ünvan daha sonra "Elçi" olarak değiştirildi.¹²⁵

Avrupalı Güçlerin Şeyhin Hareketine Karşı Tavrıları

Ubeydullah hareketinin uzun erimli uluslararası yansımaları oldu. Yaptığı işin doğası gereği, İran'a saldırısı ciddi bir uluslararası problem yarattı. Osmanlı vatandaşı olan Şeyh, saldırısını Osmanlı topraklarından yönelttiği için, sorun, bu ülkeyi de kapsamına aldı. Osmanlı ve İran içişleriyle yakından ilgilenen Rusya, Şeyhin hareketini, kendisi için hayati öneme sahip bu bölgede statükoyu tehdit eden bir girişim olarak değerlendirdi. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumayı çıkarlarına uygun bulan İngiltere, olayların gelişiminin tehlikeli boyutlara varacağını işaretini almıştı. Gerçek tehlike, Rusya'nın İran safına kaymasıydı. Olaylarla uzaktan yakından hiçbir ilişkisi olmayan Avusturya bile diplomatik olarak soruna dahil olmuştu.

Rusya'nın İran'a Yardım Vaatleri

Şeyh Ubeydullah'ın İran'ı işgali, birçok nedenden dolayı bu ülkeyi Rusya'ya yakınlaştırdı. Sınırları ihlal edilmiş, otoritesi ayaklar altına alınmış ve vatandaşları katledilmiş İran'ın utancı o kadar derindi ki, intikam hırsı ve aşağılanmış olmanın etkisiyle herhangi bir dala sıkıca tutunmak arzusundaydı. Başlangıçta işgal dalgasına karşı koyamamanın doğurduğu keder ve kızgınlık; işgalcilerin halka, İranlı ve Şii oldukları için yaptıkları eziyetlerin de etkisiyle, mezhep ayrılığı ile ilgili bağnazlıkları açığa çıktı. Saldırının Osmanlı topraklarında planlanıp Osmanlı sınırlarından gelmiş olması, İranlıların şüphelerinin do-

124 A.g.e., s. 42-51.

125 A.g.e., s. 54-55.

gal olarak Türklere yönelmesine yol açtı. İran'ın o zamanki, çileden çıkmış hali Lord Curzon tarafından çok iyi tasvir ediliyor: "Şah, Rusya'ya destek sağlaması, İngiltere'ye tedbir alması ve Türkiye'ye de tashih için başvurdu".¹²⁶

Rusya anında yardım yapabilecek konumdaydı. İranlılar Rusların yardım edeceğinden emindiler; hem geleneksel Türk-Rus düşmanlığı yüzünden hem de Ubeydullah hareketinin Rusya'nın 1877-78 savaşında kazandığı zaferin sonuçlarına yönelik bir tehdit olduğundan. Bu Kürt hareketinde Osmanlı parmağının olduğuna Ruslar da en az İranlılar kadar inanmaktaydı. Rusya yeni toplumsal çalkantıların bölgede İngiliz nüfuzunun artmasına yol açacağından korkuyordu. Berlin Anlaşması, hali hazırda İngilizlere, bölgede yapılacak reformları denetleme görevini vermişti. Rusya, İran üzerindeki nüfuzunu kaybetmek için de Kürt hareketine karşı çıkıyordu. İran yardım istediğinde onun müttefiki ve koruyucusu rolünü oynamaya devam etti. Rusya'nın kaygılarından biri de, Kürt hareketinin, denetimine aldığı Kars ve Ardahan eyaletlerindeki Kürt nüfusu etkilemesiydi. Zaten siyasi karışıklık yaşayan Kafkasya'ya bu kadar yakın bir bölgede Mürid hareketlerinin canlanması fikrinden hoşlanmamıştı. Şeyh Ubeydullah, ünlü Kafkas isyancısı Şeyh Şamil gibi bir Nakşibendi lideriydi ve müridlerin Rusya'ya saldırısının üzerinden yalnızca iki yıl geçmişti.

İran'ın Kürt kuvvetleriyle baş edememesi halinde, bu Kürt macerasını sonlandırmayı istemekle beraber Ruslar, İngiltere'nin öfkesini çekecek ve İngiliz hassasiyetine zarar verecek bir eylemden çekiniyorlardı. Ruslar olayların gidişatını çok yakından izlemeye ve gerekli tedbirleri almaya devam etmekle birlikte Osmanlı ile aralarında başlayacak bir çatışma zeminini hazırlamak da istemiyorlardı. Birliklerini Kafkasya sınırı boyunca yavaş yavaş yığarlarken, İngiltere ile temaslarını sürdürmeye devam ettiler.

Rus Dışişleri'nin konuyla ilgili fikirlerini öğrenmekle görevli St. Petersburg'daki İngiliz diplomatik temsilcisi Plunkett, 3

126 Curzon, *Persia and Persian Question*, s. 257.

Kasım 1880'de, Baron Jomini'nin¹²⁷ Türk-İran sınırı boyunca süren Kürt kıışkırtmalarının ileride ciddi sorunlara yol açabileceğini söylediğini rapor etti. Bu raporda ayrıca Baron Jomini'nin, baskınların Türklerin bir oyunu, Kürt Birliği'nin de Sultanın marifeti olduğu fikri de bulunmaktaydı. Plunkett, Rus müdahalesinin mümkün olduğu ipucunu veriyor, baskınların Rus sınırına doğru kayması halinde Rus hükümetinin "gönül rahatlığıyla işin içine girebileceğine"¹²⁸ işaret ediyordu.

Üç gün sonra Rus gazetesi *Bereg*, aynı fikri daha açık bir dille kaleme aldı. Yazılanların resmî Rus tavrını ifade ettiğine şüphe yoktu:

Kürtlerin İran'a karşı ayaklanmasında Osmanlı parmağı olamaz mı? İmparatorluk, içilişkilerindeki yeni gelişmeleri bahane ederek, Berlin Konferansı'nda Ermenistan için alınan kararları ihlal etmeyi mi umuyor? İstanbul'daki diplomatlar Kürtleri, bir zamanlar Montenegro meselesinde Arnavutları kullandıkları gibi kullanmayı mı amaçlıyorlar? Bütün bu sorular, belki de kısa zamanda yanıt bulacak.¹²⁹

Gazete kupürü, İngiltere ve Rusya'nın İran'daki politik ve ticari çıkarlarını değerlendirerek devam ediyordu. Kırım Savaşı'ndan önceki Anglo-Rus anlayışına atfen, savaştan önceki iyi ilişkilerin kaldığı yerden devam etmesini diliyor; "...aslında Orta Asya'da, İngiltere ile Rusya arasında sorun yaratacak hiç birşey olmadığına"¹³⁰ işaret ediyordu.

Gazete, İran'ın Kürtlere karşı Ruslardan askeri yardım talebini hatırlatarak, Rusya ile İran arasında var olan iyi ilişkiler-

127 Baron A.G. Jomini, 1856'dan 1888'e kadar Rus Dışişleri'nde Baş Danışmanlık görevini yürüttü.

128 No. 29, Plunkett'tan Earl Granville'e, St. Petersburg, 3 Kasım 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 20.

129 No. 28'deki zarf, *Bereg*, St. Petersburg, 7 Kasım 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 19.

130 A.g.e.

den bahsediyor ve ayaklanmanın daha ciddi boyutlara ulaşip Rus sınırlarını tehdit etmesi durumunda Rus birliklerinin “İran topraklarındaki çapulcuları ezmek için hareket düzenlemesinin verileceğini” açıklıyordu. Yazının devamında, Kürtler Türk topraklarına sığınarlarsa, Rus birliklerinin hangi koşulda olursa olsun onları takip etmeme emri aldıkları belirtiliyordu. Açıklamalarını, İran’dan gelen raporlara dayandıran *Bereg* gazetesi, belki de Rus yardımına gerek kalmayabileceğini söyleyerek haberini noktalıyordu.¹³¹

Rusya’nın Politikasına İngiltere’nin Tepkisi

İngiltere Rusya’nın İran’a askeri yardım teklifinde bulunacağı ile ilgili raporlardan etkilenmiş görünmektedir. İngiliz Dışişleri Bakanı Earl Granville’in Mr. Plunkett’a çekmiş olduğu telgrafta, yardım söylentilerinin doğruluk derecesi sorulmuştur. Plunkett, Dışişleri Bakanı telgrafla bilgilendirerek, Rus Dışişleri’ne giderek meseleyi Baron Jomini’yle ele alma fırsatı bulduğunu belirtmiştir. Plunkett’a göre, Baron şu bilgileri vermişti: Şah, Tahran’daki Rus Elçisi’nden Kürt aşiretleri arasında düzeni yeniden sağlamak için askeri yardım talebinde bulunmuş, Rus Çarı da “Bu ricadan haberdar olur olmaz, Şah’ın isteğini kabul etmiş; fakat bir çekince koymuş ve hiçbir koşulda, Rus birliklerinin Kürtleri Osmanlı topraklarına girerek izlemeyeceklerini”¹³² belirtmiştir. Baron İran’dan gelen en son haberlerin çok iyi olduğunu ve büyük bir olasılıkla Rus yardımına gerek kalmayacağını, ancak ileride gerekebileceği düşüncesiyle, birlikleri sınır boyunca konuşlandırmak için bazı adımlar atıldığını söylemiş, ancak bu iş için bir araya gelen birliklerin sayısını vermemiştir.¹³³

Rusya’nın İran’a yapacağı askeri yardım konusu, Londra’daki Rus Büyükelçisi Prens Lobanov-Rostovsky ile İngiliz Dış iş-

131 A.g.e.

132 No. 32, Plunkett’tan Earl Granville’e, St. Petersburg, 3 Kasım 1880, *Turkey*, no. 5 (1881), s. 20.

133 A.g.e.

leri Bakanı'nın yaptığı bir görüşmede tartışılmıştır. Şah'ın, Rus Çarından askeri yardım talep ettiğini ve Rus kuvvetlerinin İran hükümeti emrine verilmesini istediğini söyleyen Prens Lobanov'a göre, "İmparator bazı birlikleri sınır boyunca yığmış olsa da, Şah'ın isteklerini tamamen yerine getirmeye yanaşmamıştır."¹³⁴

Gelişmeler süresince Rusya, İngiltere'ye karşı uzlaşmacı politikasını sürdürmüştür. Granville'e göre, "İmparator birliklerini sınıra yanaşmaları emrini verirken, onların mümkün olduğunca sınırı geçmelerini önlemekte kararlıdır. Hassas uluslararası dengeleri gözeten Majestelerinin, İran'ın adına bu olaya müdahalesi düşünülemez." biçimindeki beyanıyla resmî Rus görüşünü aktaran Büyükelçi'den, bu sözlerinden dolayı güvence vermesi istenmiştir. Prens Lobanov ise, Rusya'nın niyetinin kendi topraklarında kalmak ve "Türkiye veya İran sınırını ihlal etmemek" olduğunu önemle vurgulamıştır.¹³⁵ Bütün bu güvencelere karşın, İngiliz Dışişleri Bakanı Ruslara kısa ve anlamlı bir cevap vermiştir: "Şüphesiz ki bu, beklenilip de görülecek en önemli sonuçtur."¹³⁶

Rusların İran'a askeri yardıma hazır olduğu söylentileri yayıldıktan hemen sonra, Rus birliklerinin hareketlerini bildiren raporlar yağmaya başladı. Kısa zamanda, Kafkasya'daki İngiliz konsolosluk görevlileri, Rus birliklerinin gücü, yoğunluğu ve hedefi hakkında her bilgi kırıntısını bildirmeye başladılar.¹³⁷ Bu raporlarda, Rus birliklerinin toplam sayısı hakkında yapılmış en abartılı tahmin alubün kişiden oluştukları yönündedir.¹³⁸

Öte yandan, Ruslar bu birliklerin sayısını ve önemini asgariye indirmeye çalışılar. Kürt hareketi İranlılar tarafından bastı-

134 No. 35, Earl Granville'den Plunkett'a, Londra, 9 Kasım 1880, *Türkey*, no. 5 (1881), s. 21.

135 No. 41, Earl Granville'den Plunkett'a, Londra, 16 Kasım 1880, *Türkey*, no. 5 (1881), s. 24.

136 A.g.e.

137 A.g.e., değişik bölümlerde.

138 No. 76'daki 4. zarf, Abbott'tan Thomson'a, Tebriz, *Türkey*, no. 5 (1881), s. 70.

rılırken dahi bu konuda Rusların gösterdikleri hassasiyet, Plunkett'in Rusya Dışişleri Bakanı'yla yaptığı bir görüşmeyi naklettiği raporunda çok iyi sergilenmektedir. Plunkett'in, Kürdistan'da durumun sakinleştiği ve daha fazla Rus birliğinin sınıra yığılmasının gereksiz olduğu yolundaki uyarısına, M. de Giers, "Rusya'nın Nahçıvan bölgesine yönlendirmeyi düşündüğü birkaç alay askerin haddinden fazla büyütüldüğünü" ifade ederek cevap vermiştir.¹³⁹

Türkiye'nin Şeyhe Karşı Tavrını Etkileyen Faktörlerden Biri Olan Reformlar

Şeyh Ubeydullah hareketinin arkasında resmî Türk desteği olduğu fikrinin tutarsız bir yanı yoktur. Osmanlı Hükümeti ile şeyhin amaçları, bütünüyle uzlaşmaz görünse bile, bazı ortak noktalara da sahiptiler. Her iki güç de, Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde ve Savunma İttifakı Sözleşmesi'nde planlanan reformlara, her yönüyle karşı çıkıyorlardı. Şimdi bu reformları tartışmaya çalışacağız.

Türklerin bu reformlara karşı çıkışlarının arkasında yatan nedenler kısaca değerlendirildiğinde, Türklerin şeyhe yaklaşımı daha net bir biçimde anlaşılacaktır. Reformlar da dahil olmak üzere, yabancı kaynaklı projelerle barışık olamayan Türkler, bu girişimleri siyasi amaçlara yönelik araçlar olarak nitelemişlerdir. 19. yüzyılın başından beri, farklı yöntemlerle yapılan yabancı müdahaleler, Türkleri felaketle sonuçlanan bir dizi savaşın içine sokmuştu. Bu savaşlar, Balkanlarda ellerinde tuttukları toprakların büyük bölümüne malolmuştu. En son yakadıkları felaketlerden olan 1877-78 Savaşı'nın, reform öngören İstanbul Konferansı'ndan kaynaklandığını unutmamışlardı. Bu konferansta, büyük güçlerin tam desteğini alan Rus Büyükelçisi General Ignatiev, Babıali'ye karşı gösterdiği büyük hüner ve mükemmel diplomatik yetenekle iyi bir manevrayla Osmanlıyı köşeye sıkıştırmış; reformların öngördüğü yapıtı-

¹³⁹ No. 71, Plunkett'tan Earl Granville'e, St. Petersburg, 14 Aralık 1880, *Türkey*, no. 5 (1881), s. 58.

rımlara boyun eğmekle tek başına Rusya'ya savaş açmak ter-
cihleri arasında bırakmıştı.¹⁴⁰

Osmanlı'nın reformlara yönelik sert muhalefeti, sadece doğu topraklarını, Balkanlarda yaşanan akibetten kurtarmaya yönelik değildir. Aslında, Osmanlı'nın iki bölgeye bakış açısı birbirinden oldukça farklı olmuştur. Osmanlı, 19. yüzyılın başından itibaren, Rusların büyük askeri gücüyle beslenen ayrılıkçı milliyetçi hareketler sonucu Balkanlarda kaybedilen toprakları kabullenmiş gibiydi. Çoğunluğu Hristiyan olan kavgacı Balkan halklarının, Rusya'yla yakın bağları vardı. Bu yakınlık, Romanya ve Yunanistan'da olduğu gibi Ortodoksluk, Karadağ, Bulgaristan ve Sırbistan'da olduğu gibi Ortodoksluk ve ortak Slav kökenlerinden kaynaklanıyordu. Oysa, doğu eyaletlerinde bu ilişkilerin hiçbir karşılığı yoktu. Burada Müslüman olmayan en önemli etnik grup, barışsever Gürcistanlı Ermeniler'di. Onlar ne Slav ırkından ne de Ortodokstular. Bu bölgeler bir geleneğe dönüşen köklü İslam egemenliğinden dolayı, Osmanlı'nın koruması altındaki bölünmez Müslüman anavatanı olarak niteleniyordu.

Burada gözden kaçırılmaması gereken çok önemli bir nokta da, Osmanlı Devleti'nin İran'ı kendisinden daha güçsüz ve daha bitkin bulduğu bir zamanda, Avrupa'da yitirdiği topraklara karşılık doğudan toprak kazanmayı hiç şüphesiz umut etmiş olduğudur. Son dönemlerinde sıkça yenilen ve her defasında kuvvetli Avrupa güçlerinin önünde geri çekilmek zorunda kalan Osmanlı, Azerbaycan'ı ve Sünni İran Kürdistanını geri almak ümidini kaybetmemişti.¹⁴¹

140 Elliot, *Some Revolutions*, s. 274-295.

141 Bu bölgeler, son dört yüzyıl boyunca Osmanlı ve İran arasındaki çekişmenin omurgasını olmuştur. Önce Safevilere ve sonra Nadir Şah'a karşı savaşlarında bu bölgeleri ele geçiren Osmanlı orduları, her defasında bir süre sonra bölgeyi terketmek zorunda kaldı. Sınırları sabitlemek üzere 1847'de imzalanan Erzurum Anlaşması'na her iki taraf da uymamış, sınırlar 19. yüzyıl boyunca sürekli değişmiştir. 1905'deki Rus-Japon savaşının ardından Rusya'nın geçici güçsüzlüğünden yararlanan Osmanlı, bu eyaletleri yeniden işgal etti ve 1913'deki Balkan Savaşı'na dek elindetuttu. Ancak daha sonra Rusya'nın yenilenmiş siyasi ve askeri gücü, Osmanlıları bu bölgeden çekilmeye mecbur

Burada, bütün büyük güçler içinde, sadece İngiltere'nin Berlin Anlaşması'nın 61. Maddesinin uygulanması üzerine hassasiyetle eğildiğini belirtmek gerekmektedir.¹⁴² Almanya ve Avusturya, Sultan'ın yönetimi altındaki Asya halklarının kaderine ilgisiz kaldılar. Fransa ve İtalya, bu meseleyi sadece İngiltere'ye ait bir mesele olarak görmüşlerdir. Rusya ise reform fikrine zaten sıcak bakmıyordu. Sadece, yeniden güçlenmiş bir Osmanlı Devleti fikrinden hoşlanmadığı için değil, fakat aynı zamanda İngiliz destekli bu projenin, Kafkasya eyaletleriyle sınırı bulunan bu hassas bölgedeki İngiliz nüfuzunu arttıracığından korktuğu için de reformların uygulanmasına karşı çıkıyordu. Öte yandan, İngiltere reformların uygulanmasıyla çok yakından ilgileniyordu çünkü, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yolla ayakta kalabileceğini ve ilerde Rusya'nın güneye doğru yayılma girişimini engelleyebileceğini düşünüyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını, Süveyş Kanalı'nı, Aden ve Hürmüz Körfezi'ni tehlikeye atmış olacaktı ki, bunlar sadece Akdeniz'in, Kızıldeniz'in, Hint Okyanusu'nun ve İran Körfezi'nin girişlerini kontrol etmekle kalmıyorlar, fakat aynı zamanda İngiliz sömürgesi olan Hindistan'a ulaşmanın güvencesini de oluşturuyorlardı. Bu yüzden, Berlin Anlaşması'na imza atan devletlerden sadece İngiltere reformların uygulanmasını hayati bir mesele olarak ele aldı.

Aslında İngiltere reformlara o kadar büyük bir önem atfet-

etti. Osmanlı birlikleri, 1917'deki Ekim Devrimi sırasında Rus ordularının çöküşünden yararlanarak aynı bölgeleri tekrar ele geçirdiler. Bkz. Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114. Şii olan ancak Türkçe konuşan Rus Azerbaycanı ve İran Azerbaycanı halklarının Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Türk yanlısı tutumlarını belirtmek gerekir. Bkz. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, değişik bölümlerde.

142 Berlin Anlaşması'nın LXI. Maddesi şöyledir:

"Bab-ı Ali, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların doğurduğu iyileştirme ve reformları derhal hayata geçirmeyi; ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin güvenliğini garanti etmeyi kabul eder.

"Bu yönde atılan adımlar hakkında, reformların uygulanışına nezaret edecek güçlere düzenli bir şekilde bilgi verilecektir." Bkz. Hertslet, *The Map of Europe by Treaty*, IV, s. 2796.

miştir ki, 4 Haziran 1878 tarihli Savunma İttifakı Sözleşmesi'ne, verdiği bu öneme uygun bir madde ekletmeye özen göstermiştir.¹⁴³ Bu sözleşmeyi, Berlin Anlaşması'ndan yaklaşık bir ay önce Osmanlı Devleti de imzalamıştır. Bu sözleşme, Osmanlı'nın reformlara bakış açısını gösteren çok ilginç bir ipucu sunmaktadır. İngiltere'nin, Rusya'nın Batum, Ardahan ve Kars'ı alıkoyması veya ilerde Sultan'a ait topraklara saldırması durumunda, buna Osmanlılarla birlikte silahla karşı koyacağına dair söz vermesi karşılığında, Sultan reformları hayata geçirmeyi üstlenmiş ve Kıbrıs'ın İngilizler tarafından işgal edilmesine rızagöstermiştir.

İngiltere'nin Berlin Konferansı'ndaki azimli tavrının, Rusya'yı Erzurum, Doğubeyazıt ve Eleşkirt Yaylasıyla birlikte Batum'un iç kesimlerini geri vermeye razı etse de, Batum, Ardahan ve Kars'ı elinde tutmasını engelleyememiş olması tarihin kara mizahlarından biridir.

Tabii ki, bu durum Sultanı derin bir hayalkırıklığına uğramıştı. İngiltere'nin sözleşmede adları açıkça belirtilen bu üç yeri Rusya'dan koparmayı başaramaması, Sultan'ın İngiltere'ye duyduğu güveni sarsmıştı. İngiltere'nin sözleşme gereği yükümlülüğünü yerine getirememiş olması, Sultan'ı daha fazla sorumluluk üstlenmekten alıkoymuştur. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Layard'a, o zamanlar Sultan üzerindeki büyük etkisini, Sultan'ı Batum'un kaybedilmesine rıza göstermesi için kullanması yönünde İngiliz Dışişleri Baka-

143 Savunma İttifakı Sözleşmesi'nin 1. maddesi şöyledir:

"Eğer Batum, Ardahan, Kars veya içlerinden herhangi biri Rusya tarafından ele geçirilirse ve Sultan'ın Asya'da Nihai Barış Anlaşması'yla belirlenmiş topraklarına karşı ileride herhangi bir girişimde bulunulursa, İngiltere Majesteleri Sultan'ın savunmasına ordusuyla yardım edecektir.

"Karşılığında, Majesteleri Sultan İngiltere'ye, gerekli reformların yürürlüğe sokulacağına ve bu bölgelerde yaşayan Hristiyan ve Hristiyan olmayan tebanın korunacağına dair söz verir. Reformların içeriği iki Güç'le Osmanlı Hükümeti arasında kararlaştırılacaktır.

"Ve İngiltere'nin üstlendiği yükümlülüğü yerine gereğince getirilebilmesi için, Majesteleri Sultan Kıbrıs adasının İngilizler tarafından işgal ve idare edilmesine karşı çıkmayacaktır." Bkz. Hertlset, *The Map of Europe by Treaty*, IV, s. 2722-2723.

n'ndan bir emir geldiğini biliyoruz.¹⁴⁴ Bununla birlikte Sultan'ın, İngiltere'nin Kıbrıs'ı işgal etmesini onaylayan fermanı çıkarmakta çekingen davrandığını da biliyoruz. Rızasını vermeden önce Sultan, sözleşmenin meclis tarafından onandığı kanuna, "(Sultan'ın) Asya'daki tebası için uygulanacak reformlara dair son söz hakkını saklı tutması" maddesini ekletmeye çalışmıştır.¹⁴⁵ Oldukça uzun süren çabalardan sonra, Layard yukarda geçen ek madde olmadan sözleşmenin onanmasını güvenceye alabilmiştir.¹⁴⁶

Bütün bunlar olup biterken, Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz nüfuzu da azalmaya devam etmekteydi. 1879 sonunda, Rus-Türk savaşından bir yıl bile geçmeden, Bab-ı Ali İngilizlerin önerilerini dinlermiş gibi görünmeyi bıraktı.¹⁴⁷ Bunun için çok sayıda neden sayılabilir. Öncelikle Rus-Türk Savaşı, Türkler arasında tüm Avrupalı güçlere yöneltilen kuvvetli bir yabancı düşmanlığı duygusu yaratmıştı. İngiltere, bilhassa bu duyguların hedefi haline gelmişti; çünkü İngiltere'nin "geçen iki yıl boyunca, sergilediği tavır Türkler için ciddi belirsizlikler ve hayal kırıklıkları yaratmıştı". Bab-ı Ali İngiltere'nin hareketinden ve niyetlerinden emin olamadığı için şüphe duyar olmuştu. Örneğin, Osmanlı çıkarlarını, Savunma Birliği Anlaşması'yla belirlendiği şekilde koruyamaması, Türk çevrelerini, İngiltere'nin Kıbrıs'a el koymak amacıyla sözleşmeyi paravan olarak kullandığı propagandasına yöneltmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ve sürekliliği üzerindeki temel kaygısı ve bu yönde gösterdiği bitmek bilmeyen çabaları, İngiltere'yi Sultan ve maiyeti gözünde şüphe ve öfkeyle bakılan bir güç haline getirmişti. Bu şüphe dayanaktan yoksun değildi. İngilizler bir zamanlar, Osmanlının bütünlü-

144 Bir zamanlar Layard'ın etkisi o kadar büyüktü ki, Alman Büyükelçisi Reuez, onu "Sultan'ın vekili" diye çağırıyordu. Bkz. Medlicott, *The Congress of Berlin and After*, s. 114.

145 A.g.e.

146 A.g.e.

147 A.g.e., s. 295.

gü için o kadar kaygıya düşmüşlerdi ki, bu devletin koruyucusu olmayı bile üstlenmişlerdi.¹⁴⁸ Osmanlı Devleti'nin güvenliği ve yenilenmesi için kapsamlı bir planı olan Salisbury,¹⁴⁹ "Rusya korkusu hâlâ üzerindeyken" Sultan'ın rızasını almaya uğraştı.¹⁵⁰ Zamanlamanın bu meselenin özü olduğunun farkındaydı. Doğası gereği şüpheli olan ve maiyetinin fazlasıyla etkisinde kalan Sultan'ı ikna ettiğinde planını uygulayabileceğine inanmaktaydı. Salisbury, Sir Henry Layard'a yazdığı bir mektupta "İsrar etme gücümüz her geçen ay azalmakta"¹⁵¹ demektedir.

İngilizler, Sultan'ın maiyetindekilerce yönlendirilebilen mutlak gücünün, reformların uygulanmasında engel oluşturacağını anlamışlardı. Bu mutlak gücü sınırlandırmak yönündeki çabaları da, Sultan ve çevresi tarafından şüpheli karşılanmıştı. "*Phare du Bosphore*"da çıkan bir makale, İngiliz Hükümeti'ni Sultan'ın Anadolu'daki egemenlik haklarını elinden almaya çalışmakla suçlamaktaydı. Bu makalenin, dönemin değişik gazetelerinde yeniden yayınlanması dikkate değer bir gelişmeydi.¹⁵²

Sultan'ın doğu eyaletlerine dair korkuları yersiz değildi. Yabancı güçlerin, görünüşte onun egemenliğini tanıyıp, fiilen

148 Bkz. J. Carlile McCoan, *Our Protectorate: Turkey in Asia*, değişik bölümlerde.

149 Salisbury'nin planı üç ana noktaya dayanmaktaydı: Avrupa'da tatmin edici askeri hatlar, Sultan'ın tebası için İngiltere ve Avusturya tarafından verilecek askeri garanti, ve etkinliği, iç düzeni ve İmparatorluğun refahını arttıracak iç reformlar. Reformlarla ilgili olarak Layard'a, Sultan'dan aşağıdaki noktaları içeren bir taahhüt alması talimatı verilmişti: (a) Avrupalılar tarafından örgütlenen ve yönetilen, Asya eyaletlerinde hizmet verecek bir jandarma kurumu; (b) Asya eyaletlerinin en önemli kentlerinde kurulacak olan ve alt mahkemeler üzerinde yargı denetimi olan, bilgisinden ve dürüstlüğünden emin olunan en az 1 Avrupalı hukukçunun görev yapacağı merkezi mahkemelerin kurulması; (c) Her vilayete gelir toplayacak ve yarıcılığı ortadan kaldıracak mültezimlerin atanması. Daha fazla detay için, bkz. Medlicott, *The Congress of Berlin and After*, s. 293.

150 A.g.e., s. 292.

151 A.g.e.

152 A.g.e., s. 293.

idareyi ele aldıkları Bosna, Rumeli ve Mısır'da yaşanan gelişmeler, bu bölgelerde Sultan'ın etkili bir kontrol sağlayamadığını göstermişti.¹⁵³

Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye karşı duyduğu büyük kızgınlığın bir nedeni de, bu ülkenin Osmanlı'ya yaptığı finansal yardımların kapsamını genişletmeyi reddetmesiydi. O zamanlar, Osmanlı yönetimi böyle bir finansal kredi için ne gerekiyorsa yapmaya hazırdı. Fakat, Sultan'ın İngiltere'ye ilettiği kredi taleplerine aldırış edilmedi. Bu durum, Osmanlı Hükümeti'ni iyice öfkeliendirdi. Sultan'ın "Majesteleri Hükümeti nakit temin etmek konusunda bize yardım etsin, biz de yönetimi-mizden beklenen reformları hayata geçirelim"¹⁵⁴ demiş olduğu öne sürülmektedir. Hatta bir defasında, Defterdar Makamına, İngiliz Dışişleri Bakan Müsteşarlarından birini atamak istediğini söyleyecek kadar ileri gitmiş olduğu bildirilmektedir.¹⁵⁵ Finansal destek konusundaki red cevaplarına derinden gücümüş olan Bab-ı Ali, anlaşılması zor olmayan bir şekilde İngiltere'ye karşı tavrı aldı. Osmanlı Devleti, aldığı kredileri geri ödeyeceğine dair tekrar tekrar güvence vermesine rağmen, İngiltere'nin kredi açmayı reddetmesi, birkaç nedene dayanmaktaydı. Bunlar, Osmanlı maliyesinin karmakarışık durumu, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküp dağılacağına dair duyduğu korku ve Osmanlı'nın verdiği sözlere sadık kalıp kalmayacağına dair duyduğu şüphelerdi.

Bu gibi nedenlerden dolayı, Osmanlılar arasında reformlara karşı çıkanların sayısı, İngiltere ile olan ilişkiler kötüleştikçe daha da çoğaldı.¹⁵⁶ İşte bu çevrelerin reformlara karşı tutumları, beraberinde Osmanlı Devleti'nin Şeyh Ubeydullah'a karşı takındığı hoşgörölü tavrı da getirmişti. Mösyö Krimian'ın işaret ettiği gibi, Şeyhin faaliyetleri reformları bir kenara iterek dikkatlerin Ermenilerden Kürtlere çevrilmesini sağlamıştı. Bu-

153 A.g.e., s. 295.

154 A.g.e., s. 302.

155 A.g.e., s. 306.

156 A.g.e., s. 291.

nun da ötesinde, Osmanlı'nın bakış açısıyla, Şeyh'in İran'a saldırısı, başarıyla sürdürülen reform karşıtı faaliyetlerin önem kazanmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda İran'daki Kürt yerleşimcilerin yaşadıkları toprakları Osmanlı İmparatorluğu'na katmak için bir fırsat yaratmıştı.

BEŞİNCİ BÖLÜM
**JÖN TÜRK DEVRİMİNİN KÜRT
MİLLİYETÇİLİĞİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

İttihat ve Terakki Komitesi (İTK)

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki herhangi bir etnik grubun olduğu kadar Kürtlerin de siyasal tarihi, 1908 yılı Temmuz ayında gerçekleşen Jön Türk Devriminden bahsetmeksizin tam olarak değerlendirilemez. Bu devrimin Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan halk ve ülkelerin kaderleri üzerindeki etkisi abartıya yer bırakmayacak kadar büyük olmuştur.

Devrim, İttihat ve Terakki Komitesi'nin,¹ Türkiye'de ve yurtdışında uzun yıllar boyunca sürdürdüğü gizli faaliyetlerin ürünüydü. İttihat ve Terakki Komitesi'nin farklı uluslara mensup taraftarlarının çoğu çatışan çıkarlara sahipti.² Farklılıklarına

1 İttihat ve Terakki Komitesi (İTK), 1889 yılında İstanbul'da İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve Mehmet Reşit tarafından kuruldu. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, I, s. 66; Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 357. Jön Türklerin ilk dönemine ilişkin ilk önemli değerlendirme, Jön Türklerin bütünüyle güvenini kazanmış gözükken Paul Fesch tarafından kaleme alınmıştır. Fesch'in, Komite'nin kuruluşunu anlatırken o zamanlar Avrupa'da bulunan Temo ve Cevdet'in, ölmüş olan Sukuti'nin isimlerini verirken, o zamanlar Türkiye'de bulunan dördüncü kişinin, Reşit'in adını gizlemesi ilginçtir. Fesch, *Constantinople*, s. 369. Ayrıca Bkz. Ramsaur, *The Young Turks*, s. 14-51. Bu kitap, Jön Türklerin ihtilalden önceki yılların anlatan, zengin belgeler içeren mükemmel bir çalışmadır.

2 1902'de Paris'te toplanan Jön Türkler Kongresi'nde çıkan anlaşmazlıklar, çeşitli fraksiyonlar arasındaki temel farklılıklar konusunda bize fikir vermektedir. Ramsaur, *The Young Turks*, s. 66 v.d.

rağmen, hepsi Batı kurumlarına derin bir hayranlık, Abdülhamid rejimine ise öfke duyuyorlardı. Komitenin Abdülhamid'in baskıcı rejiminden kaçıp Avrupa'ya yerleşmiş liderleri, Batının toplumsal ve siyasal fikirleriyle içli dışlı olmuşlar; özellikle Fransız Devrimi'nden miras kalan eşitlikçi ve özgürlükçü fikirlerden, doktriner milliyetçilikten, Komtçu (Auguste Comte) pozitivistizmden ve sekülerizmden etkilenmişlerdi.³ Bir yer altı örgütü olan ITK, özellikle Carbonari, IMRO ve Hür Masonluk gibi gizli Avrupa örgütlerinden esinlenmişti.⁴

Kürtler veya Kürt kökenli kişiler, Komitenin kuruluşundan itibaren önemli roller üstlendiler. ITK'nın kurucu dört üyesinden ikisi, Ishak Sukuti⁵ ve Abdullah Cevdet⁶ Kürttü. Daha sonra, önde gelen bazı Kürtler de Komite'ye katıldı veya komitenin faaliyetleriyle yakından ilgilendiler. 1805'de çok sayıda Jön Türk tutuklandı ve sürgün edildi. Bunlar arasında Sukuti Rodos'a, Cevdet Trablusgarp'a sürgün edildi.⁷ Komitenin Abdülhamid'i devirmek için hazırladığı vakitsiz plana adı karışan bir başka Kürt, Nehrili Şeyh Abdülkadir de Mekke'ye sürüldü.⁸

Bu sırada, başka Kürtler ITK'ne katılmaya devam etmekteydiler. 1902 yılında Paris'te toplanan Jön Türk Kongresi'ne (Osmanlı Liberaller Kongresi) ileri gelen iki Kürt ailesinin mensupları olan Abdurrrahman Bedirhan ve Hikmet Baban da ka-

3 Jön Türk düşüncesindeki bu öğelerin bir tartışması için, bkz. A.g.e, değişik bölümlerde.

4 Carbonari, IMRO ve Hür Masonluk (Freemasonry) örgütlerinin ITK üzerindeki etkisine ilişkin bir değerlendirme için sırasıyla bkz. a.g.y., s. 15, 101 ve 103-109.

5 Ishak Sukuti (1868-1903), doktor ve siyasi lider. Sukuti, ITK'ya İstanbul'da, Askeri Tıp Akademisi öğrencisiyken katılmıştı. Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 192; ayrıca Ramsaur, *The Young Turks*, değişik bölümlerde.

6 Doktor, şair, yazar ve siyasi düşünür. Modern Türkiye'nin en parlak ve en verimli yazarlarından biridir. 1869 yılında Arapkir'de bir Kürt ailesinin oğlu olarak dünyaya geldi. Yetkin ve zengin belgeler içeren bir çalışma için bkz. Sussheim, "Abdullah Cevdet," *EİS*.

7 Ramsaur, *The Young Turks*, s. 26.

8 Fesch, *Constantinople*, s. 334; ayrıca Ramsaur, *The Young Turks*, s. 33. Ramsaur'a göre, Şeyh Abdülkadir, ailesinin yirmi üyesiyle birlikte sürgüne gönderilmişti.

ıldı.⁹ İhtilalden sonra, İTK'nın Kürt üyelerinden bazıları çok önemli görevler üstlendiler. Örneğin, İsmail Hakkı Baban¹⁰ Maarif Nazırı olurken Süleyman Nazif¹¹ de Bağdat Valisi oldu. Özellikle İsmail Hakkı Baban'ın, bir zamanlar Jön Türk meclislerinde büyük bir etkiye sahip olmuş olduğu söylenir.

Jön Türk İhtilali

Jön Türk İhtilali, 1908 yılı Temmuz ayında, bir Baltık şehri olan Reval'de İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola arasında imzalanan bir anlaşma sonrasında ivme kazanmıştır. Bu iki gücün Osmanlı hakkında kapsamlı bir anlaşma yaptıkları; reformların nasıl uygulanacağından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunda nasıl paylaşılacağına dek planladıkları bildirilmektedir.¹² Bu haberle şaşkına dönen İTK üyeleri, hemen harekete geçmeyi kararlaştırmışlardı. Bu anlaşmanın hayata geçirilmesini önlemek çabasıyla Jön Türkler, ani bir hükümet darbesi yapıp Sultan'ı 1876 Anayasasını yeniden yürürlüğe koymasına için zorladılar. Bu, daha geniş çapta uygulanacak bir dizi reformun başlangıcı olacaktı. Bütün bunları yaparken, Osmanlı'nın kendi kendine, gönüllü olarak reformları uygulamaya koyma isteğinde ve gücünde olduğunu göstermek ve dolayısıyla bu yönde bir yabancı müdahalenin gereksizliğini kanıtlamak istemekteydiler.¹³

9 Paris'teki Jön Türkler Kongresi'ne katılanların listesi için bkz. Fesch, *Constantinople*, s. 336, dipnot 1; ayrıca *Pro-Armenia*, I (10 Ocak 1901), 30-31.

10 İsmail Hakkı Bey Meclis-i Mebusan'da Bağdat temsilcisiydi ve İTK'nin yayın organı Tanin ile yakın ilişki içindeydi. Mandelstam, *Le Sort de L'Empire Ottoman*, s. 24, 37.

11 Siyasetçi, idareci ve önemli bir gazeteci. Tam bir Kürt olmasına rağmen, Türkleştirme hareketinin harareti savunucusuydu. Önce Musul valiliği, sonra da Bağdat vali vekilliği yaptı. Bkz. Damaluji, *Bahdinan*, s. 98 v.d.; Jiyawuk, *Maşat Barzan*, s. 56; Longrigg, *Iraq 1900-1950*, s. 50; ve Mandelstam, *Le Sort de L'Empire Ottoman*, s. 277.

12 Mariott, *The Eastern Question*, s. 431; Miller, *The Ottoman Empire*, s. 474.

13 Miller, *The Ottoman Empire*, s. 62-63; Mariott, *The Eastern Question*, s. 431; Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 335-356.

İhtilal, bütün İmparatorluk çapında neşe ve umutla karşılandı. İTK'nin himmetiyle, Türkler, Arnavutlar, Ermeniler ve Kürtler eski kırılganlıklarını unutup, Osmanlı babavatanının ortak iyiliği ve refahı için el birliğiyle çalışmaya söz verdiler. Osmanlı en sonunda, yeni bir kardeşlik ve dayanışma döneminin eşiğine gelmiş gibiydi.

Ama ne yazık ki bu eşik aşılamadı. İhtilalin başlangıcındaki heyecan söner sönmez, içte ve dışta Jön Türkler'e düşman güçlerin boş durmadıkları ortaya çıktı. Bulgaristan, Rusya'nın kışkırtmasıyla 5 Ekim 1905'te bağımsızlığını ilan etti. İki gün sonra da, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Bosna-Hersek'in ilhak edildiğini resmen açıkladı.¹⁴ İngiltere ve Almanya'nın tavırları net değildi, ancak ilki Rusya'yı ikincisi de Avusturya-Macaristan'ı desteklemekteydi.

İçerde de muhalefet ruhu güçlendikçe, uğursuz dedikodular işitilir oldu. Çoğunluğu Sultan'a bağlı öğelerden oluşan ve güç kazanmaya devam eden gerici kesim, harekete geçmek için uygun zamanı kolluyordu. Jön Türk rejimiyle hayalkırıklığına uğrayan liberaller, yeni yöneticilerin otoriter karakterlerine karşı duydukları hoşnutsuzluğu dile getirmeye başladılar. Siyasal faaliyetlerini iyice arttırmış olan çeşitli etnik gruplar, daha fazla özgürlük ve özerklik için seslerini yükseltmeye başladılar.

İhtilali izleyen kritik aylarda yoğunlaşan milliyetçi faaliyetler, bir yandan İTK'nin otoritesine, öte yandan İmparatorluğun bütünlüğüne karşı ciddi bir tehdit oluştururdu. Milliyetçi hareketlere içkin ayrılıkçı eğilimler, Jön Türkler için büyük bir endişe kaynağı oldu. Jön Türkler, kontrol edilmedikleri takdirde bu hareketlerin yerel otonomi taleplerini er ya da geç dile getireceklerinden, daha sonra yabancıların müdahale edeceğinden ve bunun ardından, ayrılma ya da ilhak yoluyla alışılmış toprak kayıplarının gerçekleşeceğinden korkuyorlardı. Acı deneyimler

14 5 Ekim 1905 tarihli Bulgaristan Bağımsızlık Bildirgesi'ne ve Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesine ilişkin detaylı bilgi için bkz. Miller, *The Ottoman Empire*, s. 478.

bu izleği tanıdık kılmıştı. Bulgaristan ve Bosna-Hersek'in bu şekilde kaybı unutulmayacak kadar yeni olaylardı.

Sonunda işler, Nisan 1909'daki karşı devrimle iyice karıştı. Sultan'ı destekleyenler, hükümeti devirme amacıyla İstanbul'da ayaklandılar ve bu şehirdeki pek çok İTK üyesini tasfiye etmeyi de başardılar. Sultan isyancıları durdurmayı başaramayınca, Makedonya'da bulunan Türk Ordusu Mahmud Şevket Paşa komutasında İstanbul'a yürüdü, ayaklanmayı bastırdı ve Sultan'ı tahttan indirdi.¹⁵

Karşı devrim tehlikesini bertaraf eden Jön Türkler, karşılarına çıkan bütün muhalefeti ezip yok etme kararı aldılar. Bundan sonra, onlarla aynı fikirde olmayan herkes susturuldu ve etkisiz hale getirildiler. Gericiler, liberaller ve özellikle de milliyetçilerin tümü, İTK'nın demir pençesini üzerlerinde hissettiler. Muhalefet ögelerini bastırmakla eş zamanlı olarak, Jön Türkler zorla Türkleştirme ve yüksek düzeyde merkezileşmiş bir idari sistem kurma planlarını da yürürlüğe koydular.

Böylece, Jön Türklerle Türk kökenli olmayan Osmanlı milliyetçileri arasındaki kısa balayı da sona ermiş oldu. Son zamanlarda kurulmuş siyasal cemiyetler kapatıldı, gazeteler yasaklandı ve her tür milliyetçi faaliyet, ağır ceza tehdidiyle engellendi. Bu gibi baskıcı tedbirler sadece yüzeysel bir sükûnet yaratabildi. Çeşitli milliyetçi hareketler yeraltına çekildi ve baskı yalnızca bunların Türk egemenliğine direnme kararlılıklarını güçlendirdi.

Kürt Politik Örgütlerinin Yükselişi

Gördüğümüz üzere, 1908 İhtilali çeşitli Osmanlı halkları arasında derin siyasal çalkantılara yol açmıştır. Uzun süredir sessiz olan milliyetçi hareketler, birden uyanarak seslerini duyurmaya başladılar. 1908 yılında, ilk Kürt siyasal cemiyeti sayılan ve Kürt Milli Komitesi diye bilinen "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" İstanbul'da kuruldu. Kurucuları, Emin Ali Bedir-

¹⁵ A.g.e., s. 480-481.

han, Muhammed Şerif Paşa, (Şeyh Ubeydullah'ın oğlu) Nehrili Şeyh Abdülkadir ve Damat Zülkûf Paşa idi.¹⁶

Elphinston'a göre, Kürt Milli Komitesi, "bazı sözler karşılığında İTK'ya destek verdi."¹⁷ Fakat Jön Türkler, verdikleri sözleri unutarak hiçbir ayırım yapmadan çeşitli milliyetçi akımları ezmeye koyuldular. Gıyaben ölüm cezasına çarptırılan Emin Ali Bedirhan ve Şerif Paşa ülkeden kaçmak zorunda kaldılar.¹⁸ Emin Ali'nin en büyük oğlu Süreyya Bedirhan devrimden sonra İstanbul'a dönmüş ve milliyetçi Kürt gazetesi *Kürdistan*'ı çıkarmaya başlamıştı, ancak o da yurtdışına sığınmak zorunda kaldı.¹⁹

Aynı sıralarda, "Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti" diye bilinen bir kültürel örgüt kurulmuş ve İstanbul'daki Kürt nüfusunun çocuklarını eğitmek üzere Çemberlitaş semtinde bir ilkokul açılmıştı. Okul, Emir Abdurrahman Bedirhan tarafından idare ediliyordu. Yukarıda sayılan iki cemiyet ve bu okul, Türkleştirme politikalarına hız veren Jön Türkler tarafından 1909 yılında kapatıldı.²⁰

1910 yılında, İstanbul'daki Kürt öğrenciler tarafından "Kürt Talebe Hiva (Umut) Cemiyeti" kuruldu. Kurucular arasında Mutkili Halil Koyalı, Diyarbakırlı Cemilpaşazadelerden Ömer ve Kadri, Vanlı Fuat Temo Bey ve Diyarbakırlı Zeki Bey vardı. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine dek faal olan cemi-

16 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 19; Chirguh, *al-Qadiyah al-Kurdiyah*, s. 51; Nikitin, "Kurdes," *Dictionnaire Diplomatique*, I, s. 1201; Zeki, *Tarikh al-Kurd*, s. 349-350. Yukarıda sıraladığımız bütün kaynaklar bu cemiyetin ilk Kürt politik cemiyeti olduğunda hemfikirse de, Zeki'nin kitabını Arapçaya çeviren Muhammed Ali Avni, bir dipnotunda (a.g.y., s. 349), "Jam'iyat al-Azm al-Qawl al-Kurdistaniyah" (Güçlü Kürdistan İçin Çözüm Cemiyeti) adlı cemiyetin ilk olabileceğine dikkat çekmektedir.

17 Elphinston, "The Kurdish Question," *International Affairs*, XXII (Ocak 1946), s. 94.

18 A.g.e.

19 Talat Paşa'nın, Süreyya Bey'i İTK'ya katılmaya ikna etmeye çalıştığı, ancak başarılı olamadığı söylenmektedir. Bkz. *Kurdistan and the Kurds*, s. 113.

20 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 19; Chirguh, *al-Qadiyah al-Kurdiyah*, s. 51; Zeki, *Tarikh al-Kurd*, s. 350.

yet, savaş sırasında faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldı. Fakat, savaştan sonra yeniden toparlanan cemiyet, İstanbul'un Kemalistler tarafından alınmasına dek çalıştı. "Hêvi" Cemiyeti, *Rojî Kurd* (Kürt Günü) adıyla bir de gazete çıkardı.²¹

Süreyya Bedirhan Bey, Mondros Mütarekesi'nden sonra Kahire'de "Kürdistan Bağımsızlık Komitesi"ni kurdu.²² Yine mütarekeden sonra birkaç Kürt lider, İstanbul'da "Kürdistan Teali Cemiyeti"ni kurdu. Şeyh Abdülkadir'in başkanı olduğu bu cemiyetin kurucuları arasında Emin Ali, Murat, Halil Rami ve Kamuran Bedirhan; Hikmet, Hüseyin Şükrü, Fuad, Mahmud ve Ali Baban; Diyarbakırlı Cemilpaşazade Ekrem Bey, Emin Zeki Bey ve Süleymaniyeli Mustafa Paşa ile Dersim, Harput ve Malatya'nın önde gelen Kürt liderleri vardı.²³

"Kürt Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti", Emir Emin Ali, Celadet ve Kamuran Bedirhan, Kemal Fevzi, Ekrem Cemilpaşazade, Dr. Şükrü Muhammed ve Memduh Selim Bey tarafından kuruldu.²⁴ Yine bu tarihlerde varlığı kaydedilen başka bir cemiyet de "Kürt Millet Fırkası"dır.²⁵

Jön Türk Devriminden Sonra Şeyhler ve Kürt Milliyetçiliği

Kürt milliyetçilerinin faaliyetleri, Kürdistan'ın genelinde git-tikçe daha fazla göze çarpmaya başlamıştı. El altından dağıtılan yayınlarla dolaşan fikirler, ağızdan ağıza iletilirken büyü-

21 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 19-20; Chirguh, *al-Qadiyah al-Kurdiyah*, s. 52; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 350 ve Nikitin, *Les Kurdes*, s. 195.

22 Nikitin, *Les Kurdes*, s. 196.

23 Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 350; Chirguh, *La Question Kurde*, s. 20; Chirguh, *al-Qadiyah al-Kurdiyah*, s. 52-53.

24 Zeki'ye göre, Bedirhan ailesi üyeleri ve taraftarları, yeni bir cemiyet kurmak üzere Kürdistan Teali Cemiyeti'nden ayrılmışlardı. Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 350; Chirguh, *La Question Kurde*, s. 20; Chirguh, *al-Qadiyah al-Kurdiyah*, s. 52-53. Karşılaştırma için bkz. Nikitin, *Les Kurdes*, s. 196.

25 Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 350; Chirguh, *La Question Kurde*, s. 20; Chirguh, *al-Qadiyah al-Kurdiyah*, s. 52-53. Karşılaştırma için bkz. Nikitin, *Les Kurdes*, s. 196.

yordu da. Kürtlerin bir araya geldikleri toplantılarda, içinde siyaset ve milliyetçi renkler taşıyan haber ve söylentiler, en sevilen sohbet konuları olmaya başladı.

Büyük çoğunluğu cahil olan ve sadakat duygusuna hastalık derecesinde önem veren böyle bir halk arasında, onların yabancı oldukları ve aslında yasak olan fikirlerin propagandasını yapmak kolay bir iş değildi. Böyle bir işin çok fazla güçlüğü, çok fazla riski vardı. Illegal milliyetçi yayınları edinenlerden bazıları, Osmanlı Hükümeti'ne sadakatlerini kanıtlamak için bu yayınları yetkililere teslim etmekten çekinmediler.²⁶ Fakat, bu yapılanın yaygın olduğunu veya bu işe kalkışanların bunu çıkar amacıyla ya da yurtlarını daha az sevdikleri için yaptıklarını düşünmek yanlış olur. Yine de bu işe kalkışanlar arasında, milliyetçi Kürt faaliyetleri Halife-Sultan'ın ve İslam devletinin meşru hükümlerine hıyanet kabilinden bir tahrik biçimi olarak değerlendirenler olmuştur.

Milliyetçi fikirler, yavaş yavaş tekkelere sızdılar. Burada, şeyhlerin arasından güçlü destekçiler kazandılar. Bu, Kürt milliyetçiliği tarihinde büyük öneme sahip bir gelişmedir. Tekkelerin milliyetçi fikirlerin yayılmasında oynadıkları hayati rol, birçok nedenle hiç de abartı değildir. Bu odaklardan yayılan fikirler Kürtler arasında çabucak ve yaygın olarak kabul gördü. Çünkü bu fikirler, şeyhlerin irfanlarının ve eleştirelilemez yetkilerinin damgasını taşıyordu. Dahası, şeyhlerin dini önder olma özellikleri ve nüfuzları, hükümetin müdahale ve baskılarından tekkeleri koruyan bir tür dokunulmazlık sağlıyordu.

Kürt seçkinlerinin önemli bir bölümünü oluşturan şeyhler, aynı zamanda ateşli birer milliyetçiydiler. İyice Türkleşmiş şehirli Kürt seçkinlerinin aksine, şeyhler Kürt kitlelere çok yakındı ve kendilerini onlarla özdeşleştiriyorlardı. Dahası, hem eğitimleri hem de inançları gereği şeyhler, Jön Türklerin hedeflediği çağdaş seküler devletin yerine geleneksel İslam devletini savunuyorlardı. Dolayısıyla, İstanbul'daki yeni yönetici-

26 Damaluji, *Bahdınan*, s. 94-95.

lere güvenmiyorlardı. Yeni yöneticilerin, fikirlerini ve politikalarını, dini çevreler arasında özellikle seilmeyen bir kişi olan Sultan II. Mahmud'un İslam karşıtı icraatlarından devraldıklarını düşünüyörlardı.²⁷ Jön Türklerin Abdülhamid'i devirmeleeri, önlara karşı duyulan derin öfkenin bir başka nedeniydi. Kürt yanlısı ve pan-Islamist politikaları, Abdülhamid'i şeyhlerin gözünde ideal Halife-Sultan yapmıştı. Bu yüzden şeyhler, yeni rejime siyasal nedenler kadar dini nedenler yüzünden de muhalefet ediyorlardı.

Çoğu şeyh Kürt milliyetçiliği davasına yakınlık duyuyorsa da, gerçek duygularını açığa vuracak cesareti bulamayanlar da vardı. Bu cesareti bulanlar milliyetçileri destekliyorlar ve milliyetçi faaliyetlere açıkça katılıyorlardı. Kendilerinde bu gücü bulamayanlar, herhangi bir söz veya hareketin kendilerini ele vermesinden korkarak, için için milliyetçilerin başarılı olmasını umut ediyorlardı.

Bahdınan bölgesindeki şeyhlerin ve birkaç Kürt ilerigeleninin Bab-ı Ali'ye ve Osmanlı Parlamentosu'na telgrafla gönderdikleri bir arzuhal, Kürt milliyetçi fikirlerinin şeyhlerin politik düşünceleri üzerindeki etkisini oldukça iyi yansıtmaktadır.²⁸ Kürdistan'da bazı reformların uygulanmasını isteyen bu arzuhal, Barzanlı şeyh Abdüsselam ve arzuhalin yazıldığı evin sa-

27 Hatırlanacağı gibi, Sultan Mahmud'un reformları 19. yüzyılın ilk yarısında Kürt beyliklerin bastırılmasına yol açmıştı. İlerici ancak pek seilmeyen reformları 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ve Bektaşi tarikatlarını ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalarıyla birleşen Sultan Mahmud, dini çevrelerce aforoz edilmişti. Sultan Mahmud'un ölümünden sonra, İstanbul'daki türbesinin önünden geçen Bektaşi dervişlerinin, ona lanetle tükürmelerinin ve beddua etmelerinin bir gelenek haline geldiği söylenir. Birge, *The Bektashi Order*, s. 79. 1837 yılında birgün Galata köprüsünden geçen Sultan'a tehditler ve hakaretler yağdıran, "Gavur padişah" diye bağırarak İslamı yıkmaya çalışmakla suçlayan bir dervişin hikâyesi anlatılır. Brown, *Dervishes*, s. 345-346 ve Birge, *The Bektashi Order*, s. 83.

28 Bu telgrafın kopyaları, şeyh Ubeydullah'ın oğlu Nehrili şeyh Abdülkadir'e, Emin Ali Bedirhan'a ve şerif Paşa'ya yollanmıştı. Damalujî'ye göre bu adım, telgrafı olabildiğince resmî sınırlar içinde tutma arzusu taşıyan arzuhalcilerin isteğinin dışında atılmıştı. Fakat, bu adımın şeyh Abdüsselam'ın isteği üzerine atıldığını yine Damalujî'nin kendisinden öğrenmekteyiz. Damalujî, *Bahdınan*, s. 96, 1. dipnot.

hibi Duhoklu Şeyh Nur Muhammed tarafından kaleme alınmıştır. Arzuhalciler şu reformları talep etmekteydi:

1. Beş Kürt kazasında resmî dil olarak Kürtçenin kabul edilmesi.

2. Kürt bölgelerinde eğitim dilinin Kürtçe olarak kabul edilmesi.

3. Kürtçe konuşan kaymakam, nahiye müdürü ve memurların atanması.

4. İslam'ın devlet dini olduğu gerçeğinden yola çıkarak, hukuk işlerinin ve adaletin Şer'i hükümlere uygun yürütülmesi.

5. Kadı ve müftülerin Şafiî mezhebine mensup kişilerden seçilmesi.

6. Vergilerin Şariat'a uygun olarak konulması ve Şer'i hükümlerde bildirilen miktarlarla uyuşmayan veya bu miktarlardan büyük olan bütün vergilerin silinmesi.

7. Çalışma hizmetinden kurtulmak için alınan vergilerin, bu vergilerin beş Kürt kazasındaki yolların tamiri ve düzeltilmesinde kullanılması koşuluyla yürürlükte kalması.²⁹

Yukarıdaki maddelerden anlaşılacağı gibi, önerilen reformlar arzuhalî kaleme alanların dini karakterleriyle harmanlanan milliyetçi bir itkidenden doğmuştur. Birinci, ikinci, üçüncü ve yedinci maddeler Kürt milliyetçiliğinin ifadeleriyle, dördüncü, beşinci ve altıncı maddeler dini bir hissiyatın yansımalarıdır. Beşinci madde özellikle önemlidir, çünkü bu maddede milliyetçi ve dini öğeler içiçe geçmiştir. Kadı ve müftülerin Şafiî mezhebine mensup kişilerden atanmasını öngören bu madde, Kürtlerin büyük kısmının mensup olduğu bu mezhebin diğerlerinden üstünlüğünün tanınmasının talep etmekle eşdeğerdir. Tabii ki bu, Kürtlere özgü milli bir dini kurumunun oluşturulması anlamına gelmektedir.

Bu hedeflerin temelde yeni hiçbir yanı yoktu. Önceki Kürt nesilleri de, reform tasarımları, yerel özerklik ve hatta bağımsızlık üzerine bir hayli kafa yormuşlardı. Bu hedefleri gerçekleştirmenin eşiğine birkaç kez gelmiş olan son büyük Kürt li-

²⁹ A.g.e.

deri Şeyh Ubeydullah'ın hatırası Kürtlerin belleklerinde hala tazedir. Osmanlı Devleti'nin zayıflığı ve kaderinin belirsizliği, diğer halkların liderleri gibi Kürt liderleri de kendi milli geleceklerini hakkında ciddi bir biçimde düşünmeye sevketmiş olmalıdır.

Şeyhlerin Jön Türklerden nefret ettiği kadar Jön Türkler de şeyhlerden nefret ediyordu. Bu karşılıklı düşmanlık, birbirini horgörmeyi de beraberinde getiriyordu. Fakat zaman, iki tarafın da diğerini ne denli hafife aldığını, kendilerine olduğu kadar halklarına da yaşatacakları acının biraz anlayış ve tedbir sayesinde yaşanmayabilir olduğunu göstermiştir. Türk milliyetçilerinin Kürtlere meydan okuyuşu, kısa zamanda birçok Kürt şeyhin kişisel trajedileriyle son bulurken, Türklerin acımasızlığı da düşmanlarının amansız mizaçlarını yansıtacaktır.

Kürtler ve Türkler Arasında Büyüyen Çatışma

Çatışmanın Nedenleri

Kürt-Türk ilişkilerinin kötü gidişatı, Jön Türk ihtilali ile Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği tarih arasındaki dönemde Kürtlerle Osmanlı Hükümeti arasında yaşanan çatışmalarda açığa çıkar. Bu olayları ele almadan önce, iki halkın arasını açan başlıca nedenlere kısaca değinmek yararlı olacaktır.

1. Jön Türkler'in Halife'ye ve genelde dine karşı olan tutumları, Kürtlerin kutsal saydıkları bir miti yıkmış ve Kürtlerle Osmanlı Hükümeti arasındaki en güçlü bağı zedelemişti. Bundan da öte, Abdülhamid'in devrilmesiyle Kürtler güçlü hamilerini ve ayrıcalıklı konumlarını yitirmişlerdi. Abdülhamid, tahtın gücünü Hamidiye alaylarını oluşturan Kürt aşiret reislerine olduğu kadar şeyhlere de büyük şeref payeleri ve ayrıcalıklar bahşetmek için kullanmıştı.

2. Jön Türkler'in idareyi merkezileştirme ve zorla Türkleştirme politikaları, eleştiri ve mücadeleyle karşılaşmaya mahkumdu. Merkezi idare fikrinin uygulanışı, bu tür zorlamaları-

nın tepkiyle karşılandığı bölgelerde Osmanlı otoritesinin tesisi anlamına geliyordu. Türk olmayan halkların ezilmesine yönelik zorla Türkleştirme politikaları da, doğal olarak, direnişle karşılaştı; çünkü bu politikalar, Kürt toplumunun üzerine kurulduğu temel değerlerle çatışmaktaydı.

3. İktidara gelişlerinden sonra Jön Türklerin aldığı diplomatik ve askeri yenilgiler, Osmanlı otoritesinin dayandığı zemini sarsmaya başlamıştı. Bu yenilgiler, İmparatorluk topraklarında kargaşa çıkmasına neden olmuş, bu durum da Kürtlerin ayrılma ihtiraslarını kamçılıyordu.

4. Türk olmayan farklı Osmanlı halklarında milliyetçi talepler uyandıran Jön Türk ihtilali, başlangıçta verdiği sözlerini tutamaz oldu. Zayıflıkla gaddarlık arasında gidip gelen geleneksel politika yapma biçiminin yolsuzluk ve kötü yönetimle birleşmesi, Kürtleri çileden çıkarmaya yetti. Bu şartlar Kürtleri isyana teşvik ediyordu.

5. Yukarıda yer verdiğimiz nedenler, Kürt milliyetçiliğinin güç kazanması ve Rusya'nın durumdan rahatsız Kürt aşiret reisleri kadar Kürt milliyetçilerini de kazanma azmiyle iyice önem kazandı.

Şeyh Said Berzenci'nin Ayaklanması ve Ölümü

Kürtlerle Jön Türkler arasında patlak verecek olan çatışmanın ilk işaretleri, Jön Türk ihtilalinin başarı kazanmasının hemen ardından ortaya çıktı. 1908 yılında Süleymaniyeli Şeyh Said Berzenci, Sultan'ı destekleyen ve Jön Türkler'e açıkça meydan okuyan bir isyan başlattı.³⁰ İsyana Hamavend aşireti de katıldı. Soane'a göre:

Buradaki amaç, açıkça yeni Meclis'e karşı bir isyandı. Doğal olarak padişah taraftarı olan (Berzenci) şeyhler, başlattıkları bu harekette aktif askeri bir destek alma-

30 Şeyh Said, Sultan'ın en çok sevdiği oğullarından birinin hastalığını dualarıyla geçirdikten sonra, Sultan Abdülhamid üzerinde büyük etki sahibi olmuştur. Bell, *Amurath to Amurath*, s. 249. Karşılaştırma için bkz. Soane, *Report on Sulaymania*, s. 98.

mişlarsa bile Sultan Abdülhamid'in yüce iradesi tarafın-
dan desteklendileri kesindir.³¹

Şeyh Said'in baskısından bunalan Süleymaniyeli tüccarların şikayetlerinin üstüne gelen bu isyan, İstanbul'daki otoriteleri harekete geçirdi. Şeyh yakalandı ve birkaç akrabasıyla ölümüne dek gözaltında tutulacağı Musul'a nakledildi. 1909 yılı Mayıs ayında, Kürt karşıtı bir ayaklanma sırasında şeyh evinin önünde öldürüldü.³² Failleri belirlenemeyen bu eylem, Süleymaniye bölgesini anarşinin kucağına itti. Şeyh'in öfkeli ailesi, özellikle de şeyhlik ünvanını babasından alan Şeyh Mahmud, Süleymaniye şehrinde terör devrini başlatarak ve Hamavend aşiretinin şehir dışında her istediğini yapmasına izin vererek babasının intikamını almaya çalıştı. Sonuçta, bölgenin iktisadi hayatı neredeyse durma noktasına geldi.³³ Hamavend aşireti, 1910 yılı Temmuz ayında Bağdat Valisi Nazım Paşa kendileriyle görüşüp anlaşana dek ayaklanma hallerini korudular. Fakat, Nazım Paşa 11 Nisan 1911'de İstanbul'a geri çağırılınca uzlaşmacı tavır bir kenara bırakıldı ve Hamavend aşireti eski kanun tanımaz günlerine geri döndü. Sonradan bu aşiretin bazı mensupları Hamidiye alaylarına alınmışsa da, bu politika başarıya ulaşmadı ve Hamavend aşireti Birinci Dünya Savaşı patlak verene dek ayaklanma hallerini sürdürdüler.³⁴

Milli Konfederasyonu'ndan İbrahim Paşa'nın Ayaklanması ve Ölümü

Devrik Sultan'a destek vermek için Kürtlerin yürüttükleri hareketler içinde belki de en dramatik olanı, Milli Konfederasyonu'nun lideri ve Hamidiye alaylarının komutanı olan İbrahim

31 Soane, *Report on Sulaymania*, s. 99-100.

32 Şeyh Said'in ölümüyle ilgili detaylı anlatımlar için bkz. Bell, *Amurath to Amurath*, s. 249-250; Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 192; Soane, *Report on Sulaymania*, s. 100-101.

33 Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 192 vd., bu durumun detaylı bir anlatımı için bkz. Soane; *Report on Sulaymania*, s. 99-100.

34 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 1; Bell, *Review of Administration*, s. 43.

Paşa'nın girişimidir. 1909 yılı Nisan ayında Abdülhamid'in devrildiği haberini alan İbrahim Paşa, 1,500 Kürt askeriyle birlikte Şam'a yürüdü ve Sultan adına bu şehri işgal ettiğini açıkladı. Fakat kısa süre şehirden çekilmek zorunda kaldı. Viranşehir'deki karargâhına dönerken, Jön Türkler tarafından kendisini etkisiz hale getirmek üzere harekete geçirilen Şammar aşiretiyle Abıklulaziz Dağı yakınlarında girdiği çatışmada öldürüldü.³⁵

Diğer Kürt Liderlerinin Karıştığı Olaylar

Kürtlerin giderek artan rahatsızlığı ve merkezi hükümetle uyuşmazlığı karşısında Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirler, Kürtlerin daha da fazla kopmasına yol açtı. Örneğin hükümet, Güney Kürdistan'ın en güçlü aşireti olan ve Jön Türkler'in başa geçmesineden beri hiç vergi ödememiş olan Caf aşiretinden vergi almak üzere 1910 yılının sonunda girişimde bulundu. Aşiretin ünlü lideri Mahmud Paşa Musul'a çağrıldı ve yaklaşık bir yıl boyunca burada gözaltında tutuldu. Sonunda serbest bırakıldı, ancak bu mesele hiçbir zaman iki tarafı da tatmin edecek şekilde çözümlenemedi.³⁶ Hanekin bölgesindeki Bacalan Kürtlerinin reisi Mustafa Paşa, İngiliz hayranlığı nedeniyle 1912 yılında Bağdat'ta bir süre alıkonuldu.³⁷ Süleyman Bedirhan, aynı yıl içinde, Botan'da Jön Türklerle

35 Elphinston, "The Kurdish Question," *International Affairs*, XXII (Ocak 1946), s. 94. İbrahim Paşa'nın siyasal kariyeri ve ölümü hakkında detaylı bilgi için bkz. Banse, *Auf den Spuren der Bagdadbahn*, s. 76-94; Wiedmann, "İbrahim Pasha's Gluck and Ende," *Asien*, VIII (1909), s. 34-37, 52-54; Sykes, *The Caliph's Last Heritage*, s. 317-327 ve Rondot, "Les Tribus Montagnardes de l'Asie Antérieure," *BEO*, VI (1936), s. 34-38.

36 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 1; Bell, *Review of Administration*, s. 43. Longrigg'e göre, Bağdat Valisi Nazım Paşa, şehre davet ettiği Mahmud Paşa'yı bir kahraman gibi karşılanmıştır. Longrigg, *Iraq 1900-1950*, s. 57.

37 Mustafa Paşa, Jön Türk ihtilalinden önce de Osmanlı Hükümeti'yle çatışma halindeydi ve siyasi sürgün olarak İstanbul'da birkaç yıl geçirmek zorunda kalmıştı. İngiliz yanlısı olduğuna dair suçlamalar, Bağdat'ın İngilizler tarafından işgalinin ardından İngilizlerin verdiği destekle de kanıtlanmış oldu. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 1; Bell, *Review of Administration*, s. 43; Soane, *Notes on the Tribes*, s. 2.

Kürt milliyetçilerinin arasını düzeltmeye yönelik bir girişimin ardından patlak veren karışıklık sırasında Türk polisler tarafından öldürüldü.³⁸

Kürt Uyuşmazlığı ve Balkan Savaşları

Bütün tarafları için sonuçları ağır olan Birinci ve İkinci Balkan Savaşları, Osmanlı kuvvetleri için gurur kırıcı bir dizi yenilgiyle son bulunca, bir zamandır zaten uzaklaşmakta olan Kürtlerin Osmanlı Hükümeti'ne duyduğu bağlılığın iyice azalmasına yol açtı. Resmî bir İngiliz raporuna göre, Bulgar ordusu 26 Mart 1913'te Edirne kalesini ele geçirdiğinde ve İstanbul'a yönelik tehdit oluşturduğunda, birçok Kürt aşireti Osmanlı'dan ayrılmayı kararlaştırdı.³⁹ Milli, Karakeçili, Kitkan ve Barazi aşiretlerinin, İstanbul'un Bulgarların eline geçmesi halinde bağımsızlıklarını ilan etmek üzere bir konfederasyon kurma konusunda anlaştıkları söylenir.⁴⁰ Bulgar ordusunun saldırılarının etkisini yitirmesi ve büyük güçlerin araya girmesiyle savaşın sona ermesi nedeniyle, bu plan hayata geçirilemedi. Bununla birlikte, başkentini düştüğünü bildiren yanlış bilgi nedeniyle Karakeçeli aşiretinin reisi Abdülkadir bin Deræ'nin harekete geçtiğini belirtmek ilginç olabilir. Birecik'e saldıran Abdülkadir ve taraftarları, şehri yağmaladılar. Daha sonra, hareketi daha geniş bir zemine yaymak amacıyla Fırat'ı geçen Abdülkadir, müttefiklerinin kendisini desteklememesi üzerine, amacından vazgeçmek zorunda kaldı.⁴¹

38 Elphinston, "The Kurdish Question," *International Affairs*, XXII (Ocak 1946), s. 94-95.

39 *Kurdistan and the Kurds*, s. 30.

40 A.g.e.

41 Halep'teki Osmanlı yetkilileri tarafından faaliyetleri hakkında sorgulanan Abdülkadir, bir grup gönüllüyle Osmanlı'ya yardım amacıyla geldiklerini iddia etti. Bu açıklamayı kabul eden hükümet, ona ve kuvvetlerine başkenti savunma emri verdi. Şeyhin kuvvetlerinin ön cephelerde hiçbir faydası olmadı, çünkü "Trakya'dan edindikleri ganimetlerle yüklü" bir şekilde evlerinin yolunu tuttular. A.g.e.

Rus Tekliflerine Kürtlerin Tepkisi

Kürtlerin rahatsızlığı ve merkezi yönetime giderek yabancılaşmaları, Osmanlı'nın komşusu ve düşmanı olan Rusya'nın gözünden kaçacak gibi değildi. Yüzyılın başında Ruslar, Sultan'ın Kürt tebasının artan hoşnutsuzluğunu büyük bir ilgiyle takip etmiş ve Kürtleri kazanmak için ellerinden geleni yapmışlardı. Bunda da bir ölçüde başarılı olmuşlardı.⁴² Kürtlerin büyük çoğunluğunun Rusların yakın ilgisine karşı takındığı tutum, aşağıdaki gözlemde çok iyi özetlenmektedir:

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında yer alan aşiretlerin savaştan önce Ruslara karşı tavrı netleşmiş değildi fakat bir bütün olarak bakıldığında, Ruslara duyulan güvensizlik, Kürtlerin, Rusya'nın tekliflerine temkinli yaklaşmasına yol açtı. Buna rağmen, Osmanlı'nın kötü yönetiminin Kürtleri Rusların kucağına ittiğini söyleyebiliriz. Bu yüzdendir, Barzan Şeyhi gibi Musul bölgesindeki diğer aşiret reisleri de, uzun yıllar boyunca Rus davetlerini geri çevirdikten sonra, Rus topraklarında sığınacak yer aramaya mecbur kaldılar. 1914 yılının baharında da, Osmanlı Devleti'nden bekledikleri reformlardan ümidi kesen Hamavend, Caf ve Dizai aşiretlerinin Rusya'yı yardım için çağırmaya hazırlandıkları dilen dile yayıldı.⁴³

Göreceğimiz gibi Ruslar, Şeyh Abdüsselam ayaklanmasını olduğu kadar Bitlis'teki isyanı da etkileyen önemli bir faktör oldular.

42 Longrigg'e göre, Kürt ileri gelenleri Rusya'ya davet edildiler ve orada iyi karşılandılar. Bkz. Longrigg, *Iraq 1900-1950*, s. 58. Ahmet Emin Yalman, savaşın patlak vermesinden önce Rusların Kürdistan'da faaliyetlerde bulunduğuna işaret eder. Bkz. Emin, *Turkey in the World War*, s. 209.

43 Bell, *Review of Administration*, s. 44.

Barzan Aşireti ile Türkler Arasındaki Çatışmanın Nedenleri

Barzanlı Şeyh Abdüsselam

Bu dönemde Osmanlı Hükümeti'nin uğraşmak zorunda kaldığı en zorlu Kürt lideri, büyük olasılıkla Barzanlı Şeyh Abdüsselam'dı. Şeyh Abdüsselam'ın Jön Türklerle çatışması, Barzanlı şeyhler ve Osmanlı Hükümeti arasında sürüp giden ve bir türlü çözüme kavuşamayan eski bir mücadeleden kaynaklanmaktaydı. Barzan şeyhlerinin, Barzan-Zibari bölgesinde egemenliklerini kabul ettirmek için sergiledikleri gayret, Osmanlı'nın Kürt beyliklerini bastırmada büyük ölçüde başarılı olduğu bir dönemde hükümetin sert tepkisini çekmeye mahkum olmuştu.

Barzan şeyhleri, müritlerden oluşan kuvvetleriyle hükümet kuvvetlerine üstün gelmeyi başarmışlardı. Bu müritlerin dini şevkleri ve şeyhlerine karşı duydukları körü körüne bağlılık o kadar güçlüydü ki; bu müritler "divane" ya da "deli" ismini kazanmayı hak etmişlerdi.⁴⁴ Barzanlıların dinsel bağnazlık düzeyindeki inançları, hem komşu aşiretlerle hem de hükümetle kanlı çatışmalara neden olan düzenli ayaklanmalara yol açıyordu. İşte bu ayaklanmalardan ilki, taraftarlarınınca Mehdi⁴⁵ ilan edilen Şeyh Abdüsselam döneminde çıkmıştı.⁴⁶ Oğlu Mu-

44 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 180. Karşılaştırma için bkz. Nikitin, "Les Kurdes Racontés Par Eux-mêmes," *L'Asie Française*, no. 230 (1925), s. 180.

45 Mehdi'nin kıyametten önce yeniden dirileceğine, elde kılıç kötülüğü ve baskıyı ortadan kaldıracağına, doğruluğu, adaleti ve inancı yeniden tesis edeceğine inanılır. Bir inanışa göre, Peygamberin soyundan gelecek ve Muhammed adını taşıyacaktır. Diğer bir inanışta ise, İsa ile özdeşleştirilir. Mehdiler, çeşitli Müslüman ülkelerde, sorunların ve ümitsizliğin kol gezdiği zamanlarda görülmüşlerdir. Mehdi kavramı ve çeşitli Mehdilik iddalarına ilişkin detaylı bir anlatım için bkz. Macdonald, "Mehdi," *Islam Ansiklopedisi*, VII. cilt, s. 474-479, ve Morgoliouth, "Mahdi," *Hasting's Encyclopedia of Religion and Ethics*, VIII (1930), 336-340. Müslüman ülkelerde devam eden Mehdilik hareketleri için bkz. Gibb, *Modern Trends in Islam*, s. 153 v.d.

46 Bu ayaklanmaya ilişkin bir değerlendirme için bkz. Nikitin, "Les Kurdes Racontés Par Eux-mêmes," *L'Asie Française*, no. 230 (1925), s. 150-151; Damaluji, *Bahdinan*, s. 90-91.

hammed, Barzan şeyhi olarak onun yerini alınca daha ciddi bir ayaklanma patlak verdi.⁴⁷

Farklı niteliklere sahip aşırı hareketler, hükümet açısından çok tehlikeliydi ve hükümet de bu hareketleri endişeyle izlemekteydi. Bu hareketler, ciddi karışıklıklara neden olmalarının ötesinde, İslamı özünden sarsan tehlikeli gelişmelere yol açmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu gibi, İslami kurallarla yönetildiğini iddia eden devletlerin dinsel politik dokusuna aykırılık ihanete eşdeğer görülmekteydi. İşte bu yüzden, Halife titrine de sahip Osmanlı Sultanı'nın görevi, ihanete yönelik bütün saldırıları ezmek ve saldırganları cezalandırmaktı.

Şeyh Abdüsselam ile Osmanlı Devleti arasındaki çatışmayı açıklamak için çeşitli nedenler ileri sürülmüştür. Damaluji çatışmayı, Barzan şeyhlerinin ezelden beri düşmanı olan Zibar ağalarının entrikalarına bağlamaktadır.⁴⁸ Ona göre, Barzan şeyhleri tarafından bir dizi ağır yenilgiye uğratılan Zibar ağaları, Osmanlı Devleti'nin yerel yetkililerinin de yardımıyla, hükümeti Barzan aşiretinin karşısına dikmeyi sonunda başarmışlardı. Damaluji, çatışmanın başlamasına katkıda bulunan faktörlerden bazılarını şöyle sıralamaktadır: Barzanilerin dini aşırılıklarına karşı duyulan nefret ve Kürt milliyetçiliğinin yakın geçmişteki gelişmesi; Şeyh Abdüsselam'ın Jön Türkler'e karşı tavır almasının Jön Türkleri de Şeyh'e karşı sert tedbirler almaya zorlaması.

Öte yandan Wigram, çatışmayı Musul'un ileri gelenlerinden Sabuncu Paşa'nın düzenbazlığına bağlamaktadır. Paşa, ahlaksız memurlar ve rüşvet yardımıyla, Şeyh Abdüsselam'a ait birkaç köyü sahiplenmeye kalkmıştı. Wigram'a göre Şeyh'in mülkünü vermemekteki kararlılığı başına ciddi dertler açtı. Kısa süre sonra hükümete karşı gizli işler çevirmekle suçlanan Şeyh'in üzerine, cezalandırma amacıyla bir kuvvet gönderildi.⁴⁹

47 Nikitin, "Les Kurdes Racontés Par Eux-mêmes," *L'Asie Française*, no. 230 (1925), s. 150-151; Damaluji, *Bahdinan*, s. 91.

48 Damaluji, *Bahdinan*, s. 92, 131-133.

49 Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 139 v.d. Bu bağlamda Şeyh Abdüsselam'ın Damaluji'yle yaptığı bir konuşmayı aktarmak ilginç olacaktır. Şeyh, "Bizim, düşmanlarımızın yaptığı gibi, Musul'un ileri gelenlerine verecek köyümüz yok.

Maruf Jiyawuk ise, Abdüsselam'ın hükümetle çatışmasının, hükümetin Barzan bölgesinde kapsamlı bir nüfus ve hayvan sayımı yapma girişiminden kaynaklandığını iddia etmektedir. Şeyh ve yöre halkı, hükümetin bu kararına muhalefet etmişlerdi. Jiyawuk, bu durumun er ya da geç hükümetle girilecek silahlı bir çatışma anlamına geldiğini iddia etmektedir.⁵⁰

Şeyh Abdüsselam ile hükümet arasındaki düşmanlıkların açığa çıkmasında hiç şüphesiz yukarıda sözü edilen nedenlerin birinin ya da hepsinin etkisi olmuştur. Zibar ağaları ile Barzan şeyhleri arasında ezelden beri süregelen kan davası, iki aile arasındaki ilişkilerde temel sorun olmaya devam etmiştir.⁵¹ Benzer bir şekilde, Musul ileri gelenlerinden birinin hükümet memurlarının da yardımıyla Barzanilere ait köyleri ele geçirmeye çalışmış olması da çatışmalar için akla yatkın bir nedendir; Osmanlı tarihinde hükümetin arka çıktığı şehirli zenginlerin çaresiz köylülerin evlerini ve topraklarını zorla almaya çalışmaları alışılmış bir uygulamaydı. Barzanilerin hükümetin öngördüğü sayıma karşı çıkması da, Ortadoğu'da yaşayan aşiretlerin çoğunun bu durumda takınacağı tavra uygundu.⁵² Aşiretler sayım yapılmasına her zaman karşı çıkmış, ancak çok zorda kalınca sayımı gönülsüzce kabul etmişlerdi; çünkü sayımın mecburi askerliğe ve vergilerin artmasına yol açacağından korkmuşlardır. Kürtlerin bu korkuları, Jön Türklerin açıkça beyan ettikleri merkezi idare politikaları dolayısıyla daha bir önem kazanmış olmalıdır.

Nedenleri ne olursa olsun, bu çatışmanın trajik sonu, Barzan bölgesinde Türk egemenliğinin kaybolmasından çok sonra bile olayların gelişimini etkiledi. Aslında, Damaluji'nin

Kendi çıkarılarımızın tek savunucusu da biziz" diye dert yanımıştır. Bkz. Damaluji, *Bahdinan*, s. 92.

50 Jiyawuk, *Maşat Barzan*, s. 55-56.

51 Bu çatışma, en kapsamlı şekilde Damaluji'de verilmiştir, *Bahdinan*, s. 92-93, 131-133. Karşılaştırma için bkz. Bell, *Review of Administration*, s. 73; Sykes, *The Caliph's Last Heritage*, s. 123-135; al-Brifkani, *Haqa iq Tarihiyah*, s. 7.

52 Kürdistan'ın Bahdinan bölgesinde gerçekleşen bu gibi faaliyetlerin detayları için bkz. Damaluji, *Bahdinan*, s. 80-81.

ima ettiği gibi, bundan sonra yaşanan tüm Barzani isyanları-
nın bu talihsiz olaydan doğmuş olduğunu söylemek pek
abartı olmaz.⁵³

şeyh'in Bastırılması İçin Yürütülen Türk Girişimleri

Abdülhamid'in devrilmesinden ve Jn Türklerin iktidara
gelmesinden kısa bir süre sonra, Musul vilayetindeki Osmanlı
kuvvetlerinin komutanı ve Vali vekili Dağistanlı Muhammed
Fazıl Paşa, hükümete karşı gizli işler çevirdiği iddiasıyla şeyh
Abdüsselam'ı huzuruna çağırdı. şeyhin tuzağa dşrleceğin-
den korkan müritleri, çağrıya uymaması için şeyh'e telkinde
bulundular. O da Paşa'ya, kişisel meseleleri yüzünden Musul'a
belirlenen tarihte gelemeyeceğini bildiren kaçamak bir cevap
yolladı.⁵⁴ Vali vekilinin buna tepkisi, birçok Kürt aşiretinden
toplanmış askerlerin de aralarında bulunduğu 6,000 kişilik bir
kuvvetle şeyh'e saldırmak oldu. Kıran kırana geçen çarpışma-
da şeyh'in kuvvetleri Osmanlı kuvvetlerine oldukça büyük ka-
yıplar verdirdi. Fakat, hükümetin üstün gücü sonunda galip
geldi. Barzan köyü hükümet kuvvetleri tarafından ele geiril-
di, şeyh'in konutu ve tekkesi yıkıldı; kuvvetlerinin komutanı
Fakı Abdurrahman öldürüldü, ailesi esir alındı.⁵⁵ şeyh, Tiyari
dağlılarına sığınmak üzere kılık değiştirip Hakkari dağlarına
kaçmak zorunda kaldı.⁵⁶

Bu arada Bağdat'a vali olarak atanan Nazım Paşa, basiretli ve
uzlaşmacı politikaları doğrultusunda, şeyh'in suçsuz olduğunu
açıkladı ve onu eski konumuna getirtti. şeyh'i cezalandıran as-

53 Damaluji'ye göre şeyh Abdüsselam'ın idamı, Barzan aşiretinin derinden bağlı
olduğu bütün inançlara darbe vurdu ve aşireti bütün hükümet otoritelerine
karşı amansız bir düşman haline getirdi. A.g.e., s. 99-100.

54 Nikitin, "Les Kurdes Raconts Par Eux-mmes," *L'Asie Française*, no. 230
(1925), s. 152. Alıntılayan Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 139.

55 Nikitin, "Les Kurdes Raconts Par Eux-mmes," *L'Asie Française*, no. 230
(1925), s. 152. Karşılaştırma için bkz. Damaluji, *Bahdinan*, s. 97 ve Wigram,
Cradle of Mankind, s. 139.

56 Nikitin, "Les Kurdes Raconts Par Eux-mmes," *L'Asie Française*, no. 230
(1925), s. 152 ve Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 139.

kerlerin verdiği zararların karşılığı olarak, Şeyh'e bir miktar tazminat vermeyi bile kabul etti.⁵⁷ Şeyh'e sempati duyup onu destekleyen Osmanlı görevlilerinden Albay Saffet Bey'in bu uzlaşmanın sağlanmasında önemli bir rol üstlendiği görülmektedir.⁵⁸

Bu gelişmeler, sorunun kısa bir süre ertelenmesini sağlamakla kaldı. Şeyh Abdüsselam'ın Hakkari dağlarından inip, Mizuri Juri bölgesindeki Bab Sefan köyüne yerleşmesinin ardından, Nazım Paşa tekrar İstanbul'a çağrıldı. Şeyh'in eski düşmanı Fazıl Paşa, Barzan köyünde huzuruna çıkması için Şeyh'e talimat gönderdi. Şeyh Barzan köyünün yıkıldığını, dolayısıyla bunun imkânsız olduğunu söyleyince, Fazıl Paşa yeniden Şeyh'in üzerine yürüdü. Bab Sefan vadisinde meydana gelen çarpışmada, Şeyh'in müritleri hükümet kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğrattılar ve iki alay askeri esir aldılar.⁵⁹

Zaferden sonra Şeyh, hükümete bir arzuhal sunarak sadakatini bildirdi, suçsuzluğunu savundu ve Muhammed Fazıl Paşa'nın görevinden azlini talep etti. Şeyh'in kazandığı emrivaki

57 Longrigg, *Iraq 1900-1950*, s. 58; Damaluji, *Bahdınan*, s. 97-98. Ayrıca aşağıdaki dipnotta sıralanan kaynaklar.

58 Nazım Paşa'dan şaşırtıcı bir biçimde hiç bahsetmeyen Nikitin, İstanbul'daki otoriteler önünde davayı başarıyla savunarak Şeyh'in bağışlanmasını sağlayan kişinin Albay Saffet Bey olduğunu söylemektedir. Nikitin, "Les Kurdes Racontés Par Eux-mêmes," *L'Asie Française*, no. 230 (1925), s. 152-154. Brifkani'ye göre, Albay Saffet Bey, kendisine Musul bölgesinde kanun ve düzeni tesis etme görevine atayan Nazım Paşa'nın adına hareket etmiştir. Brifkani, *Haqa iq Tarih-hiyah*, s. 8. İngilizler, Şeyh'e karşı yumuşak davranılması ve ailesinden esir alınanlara nezaket gösterilmesi yönünde çaba sarfederek meselenin barışçıl bir çözüme ulaşmasına yardım etmişlerdir. Wigram'a göre Şeyh, "kendisine ve ailesine gösterilen nezaketin İngilizlerin dostane çabalarına atfedilmesinden memnurluk duymuştu." Fakat, Wigram, bu meselede Nazım Paşa'nın müdahalesinin belirleyici olduğunun açıkça altını çizer. Bkz. Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 140. Şeyh'in ayrıca, kendisine başka bir sempatizan bulduğu görülmektedir. Kısa bir süre Musul Valiliği'ne vekaleten bakan 12. Fırka'nın komutanı Esat Paşa'nım, gönlünü almak için Şeyh'e üçüncü rütbeden mecidi nişanı verilmesini tavsiye ettiği söylenir. Bkz. Damaluji, *Bahdınan*, s. 98.

59 Nikitin, "Les Kurdes Racontés Par Eux-mêmes," *L'Asie Française*, no. 230 (1925), s. 152-154 ve Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 140-141. Wigram; Bab Sefan'daki çarpışmaya ve hükümet kuvvetlerinin verdiği zaiyata kısaca değinmektedir.

zaferin uyandırdığı etki, Albay Saffet Bey'in Şeyh'i savunan çabalarıyla birleşince, hükümet Şeyh'in taleplerine olumlu cevap vermeye ikna oldu. Şeyh'in itibari bir kez daha iade edildi ve Fazıl Paşa tümen komutanı olarak Bağdat'a sürüldü. Bu olaylardan sonra Şeyh Barzan köyüne döndü, evini yeniden inşa ettirdi ve çocuklar için bir okul açtı. Öğretmen talebi ivedilikle karşılandı ve Musul'dan yetkin bir öğretmen gönderildi. Barzan bölgesinin idaresini ele almak üzere bir de kaymakam atandı.⁶⁰

İzleyen iki yıl süresince, Şeyh Abdüsselam'ın komşularıyla olduğu kadar hükümetle ilişkileri de dostane ve uyumlu oldu. Fakat, faaliyetleri Osmanlı Hükümeti için önemli bir endişe kaynağı olan Şemdinlili Şeyh II. Seyyid Taha'yla özellikle iyi geçinmesi hükümetin canını sıkmaya başladı. Hükümetin endişesi, Seyyid Taha'nın Rusya'ya yaptığı ziyaretin ardından İran Kürdistanında Rusların denetimindeki Racan köyüne yerleşmesi ve Rus himayesine girmesinden kaynaklanmaktaydı. Osmanlı Hükümeti'nin iki güçlü lider arasındaki dostluğu şüphe ve dikkatle ele alıp, faaliyetlerini yakından takip etmesi pek de şaşırtıcı sayılamaz. İki lider arasında gidip gelen mesajlardan bazıları, açıkça devlete ihanet suçlamasına temel teşkil edebilecek nitelikteydi. Mesajların birinde, Şeyh Abdüsselam'ın Ruslarla olan iyi ilişkilerini koruması için Şeyh Taha'ya telkinde bulunduğu söylenmektedir. Söz konusu mesajda, "Türklerle güvenmeye gelmez. Kürtlerin güçlü bir desteğe ihtiyaç duyacakları gün geliyor ve bu desteğin Ruslardan geleceği kesin" dediği belirtilmektedir.⁶¹

Daha önce Şeyh Abdüsselam'ı Türklerin vefasızlığına karşı uyaran ve ona Musul'a gitmemesini salık vermiş olan Albay Saffet Bey, Şeyh'e, Seyyid Taha ve Abdürrezzak Bedirhan'i örnek alarak, kendisinin eşliğinde Rus tarafına geçmesini önererek kadar ileri gitti.⁶² Bu gelişmeler ve bağlantılar hükümet-

60 Nikitin, "Les Kurdes Racontés Par Eux-mêmes," *L'Asie Française*, no. 230 (1925), s. 154.

61 A.g.e.

62 Saffet Bey'in tek başına, kısa süre sonra sınırı geçip Ruslara katıldığı söylenir. A.g.e., s. 154.

ten uzun süre gizlenemezdi. Hükümeti Şeyh'e ve Saffet Bey'e karşı uyarmaktan hiç vazgeçmeyen Fazıl Paşa, bu iki adamı sadakatsizlik ve isyana teşvikle suçlamak için hiç zaman kaybetmedi.⁶³

Ateşli bir Jön Türk olan yeni Musul Valisi Süleyman Nazif, yeni rejimin politikalarına ve fikirlerine karşı çıkan herkesi ezmeye kararlıydı.⁶⁴ Süleyman Nazif, hiç şüphesiz, şeyhleri eski düzenin kalıntıları olarak görüyordu ve yeni düzende bu gibi kimselerin yerinin olamayacağını düşünüyordu. Yeni valinin ilk icraatlarından biri, Şeyh Abdüsselam'ı Musul'a huzuruna çağdırtmak oldu. Buna uymayıp isyana kalkışan Şeyh'in üzerine, düzenli alaylardan oluşan kuvvetler ve aşiretlerden toplanan askerlerden meydana getirilmiş bir ordu gönderildi. Tarafların büyük kayıplar verdiği çarpışmalar yaklaşık bir ay sürdü. Şeyh yenildi ve Urmiye sınırından ülkeyi terkederek Ruslarla ilişkiye geçti.⁶⁵

Şeyh Abdüsselam'ın Ele Geçirilmesi ve İnfazı

1914 yılının başlarında, Şikak aşiretinin reisi Simko Ağa'yı ziyaret etmek amacıyla Türk-İran sınırı civarında yol alan Şeyh Abdüsselam'ın önü bir grup Şikak aşireti mensubu tarafından kesildi. Şeyhi esir alan grup, Osmanlı otoritelerinin başına koyduğu ödülü alma umuduyla Şeyhi Van Valisi'ne teslim etti.⁶⁶ Şeyh buradan, kalabalık bir koruma grubuyla, bir süre hapiste yatacağı Musul'a gönderildi. Daha sonra Şeyh, üç yoldaşıyla birlikte Musul'da asıldı.⁶⁷ Damaluji'ye gö-

63 A.g.e.

64 Musul Valisi Süleyman Nazif Bey'in, özellikle Şeyh Abdüsselam'a ilişkin siyaseti hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Damaluji, *Bahdınan*, s. 98-105.

65 Nikitin, "Les Kurdes Racontés Par Eux-mêmes," *L'Asie Française*, no. 230 (1925), s. 154.

66 A.g.e., s. 155.

67 Şeyh Abdüsselam ve yandaşlarının asılması, olaya bizzat tanık olan Damaluji tarafından anlatılmaktadır. Bir Osmanlı memuru olan Damaluji, Vali'nin gazabına uğrayınca, bir süre Şeyh Abdüsselam ile aynı hapisanede kalmıştır. Damaluji, olay günü tutukluların 4 darağacının dikildiği hapisane avlusuna çık-

re, Süleyman Nazif Şeyh'i İstanbul'dan gerekli onayı almadan infaz etmiştir.⁶⁸

Yine aynı zamanlarda Vali, Musul bölgesindeki diğer Kürt aşiretlerinin de üzerine gitti. Önceki bölümde ele aldığımız reformları içeren arzuhalî Şeyh Abdüsselam'la birlikte hazırlamış olan Duhoklu Şeyh Nur Muhammed, ileri yaşına rağmen Musul'a getirilerek hapsedildi ve ölene dek burada kaldı. Görünüşe bakılırsa Süleyman Nazif Bamirnilî⁶⁹ Şeyh Bahaddin için de benzer bir akıbet planlamıştı ancak her nasılsa onu rahat bırakmak zorunda kaldı.⁷⁰

rıldığını anlatır. Kürt ruhani liderlerinden Emin Efendi, asılacaklara talkın vermek üzere hazır bulunuyordu. Darağacına yaklaşan Şeyh'in "Vali'ye birkaç şey söylemek istiyorum" dediği, Vali'ye ne söyleyeceği sorulduğunda da, "Ölüm ve yaşam benim için aynı, fakat bu şekilde ölümüm hükümetin çıkarına değil. Eğer hayatım bağışlanırsa, orduya bin katır yükü yardım yaparım" dediği söylenir. Osmanlı'nın savaşa girme eşiğinde olduğu bir dönemde bu yardım çok önemliydi. Vali adına konuşan biri, Şeyh'e "ölüm cezanın verildiğini" söyledi. Daha sonra sıra Şeyh'in üç yoldaşına gelmişti. Bunlar, özel yardımcıları Mahmud ve Musa ile Rekan aşiretinin reisi Muhammed Ağa idi. Yazara göre, 20 yaşındaki genç Mahmud, "Yaşasın Barzan Tanrısı! Ben onun günah keçisi olayım, kurbanı olayım" diye bağırarak cesaretle darağacına doğru yürüdü. Altmış yaşındaki Musa, "Hükümetin ocağı yıkıla! Barzaniler benim ölümümle tükenmeyecek" dedi. Yetmiş yaşındaki Rekan Ağası ise durmadan, "Ben bir Rikaniyim, Zibari değil. Ben Muhammed İlayaştı'yım. Beni öldürmeyin, ben hiçbir şey yapmadım" diyordu. Darağacına çıkarıldığında da, "Bismillahirrahmanirrahim" diye mırıldandı. Bkz. Damaluji, *Bahdinan*, s. 103-104. Karşılaştırma için bkz. Nikitin, "Les Kurdes Racontés Par Eux-mêmes," *L'Asie Française*, no. 230 (1925), s. 155.

68 Damaluji'nin anlatımına göre Vali, yaptığını meşru kılmak için, Şeyh'i serbest bırakırmak amacıyla taraftarlarının başlattığını iddia ettiği bir "ayaklama" tertip eder. Ayaklanmayı bastırdıktan sonra, Şeyh'in yargılandığı askeri mahkemede ayaklanmayı delil olarak göstermiş ve suçlu bulunan Şeyh ölüm cezasına çarptırılmıştı. Böylece Vali, İstanbul'daki yüksek makamların Şeyh'in hayatını kurtarma girişimlerinin önüne geçmeyi başarmıştır. Damaluji, mezarlarının ilerde kutsal türbeler haline gelmesinden korkan Süleyman Nazif'in Şeyh'i ve üç yoldaşını bilinmeyen bir yere gömdürdüğünü belirtmektedir. Damaluji, *Bahdinan*, s. 104-105.

69 A.g.e., s. 99, 165-167.

70 A.g.e., s. 99.

Bitlis İsyanı

1913'te Bitlis bölgesinde, birçok dini liderin önderliğinde ciddi bir isyan patlak verdi.⁷¹

Ahmet Emin Yalman, Rus müdahalesinin başlangıcı diye nitelendiği bu isyanı Rusların kıskırttığı hükmüne varmıştır. Bu yazarın sözleriyle, "Doğrudan Rus müdahalesi için uygun ortam yaratmak üzere yöredeki Rus Konsolosu tarafından planlanan ve arkasından Ermeni katliamının geleceği Bitlis isyanı, yalnızca bir şans eseri önlendi."⁷²

Başlangıçta kayda değer başarılar kazanan Kürt isyancıların Bitlis şehrinin dış mahallelerine dek ulaştıkları söylenir.⁷³ Hükümet tarafından yollanan destek kuvvetler, isyanı bastırmayı başardı.⁷⁴ İsyanın liderlerinden Şeyh Salim, Rus Konsolosluğu'na sığınmak zorunda kaldı. Savaşla birlikte Türkler konsolosluğu bastılar ve yakaladıkları Şeyh'i herkesin gözü önünde astılar.⁷⁵

71 Bu isyandan bahseden birçok yazar olmasına karşın, isyan liderlerinin adları ve ünvanlarına dair verilen bilgilerin birbirini tutmamaktadır. Bu liderlerin isimleri, Zeki (*Tarih al-Kurd*, s. 272) tarafından Molla Selim, Şahabeddin ve Ali; Nikitin (*Les Kurdes*, s. 195) tarafından ise Halife Selim ve Ali Aga diye verilir. Nikitin, onları Nehrili Şeyh Abdülkadir'in partizanları diye niteler. Öte yandan Safrastian, isyanın Bitlis yakınındaki Hizan kazasının Şeyhi Said Ali tarafından çıkarılıp yönlendirildiğini iddia eder. Bkz. Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 72-74.

72 Emin, *Turkey in The World War*, s. 209.

73 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 19; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 272. Karşılaştırma için bkz. Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 74. Burada, Şeyh Said Ali'nin Bitlis şehrini bir hafta işgal ettiği belirtilir.

74 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 19; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 272. Karşılaştırma için bkz. Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 74. Nikitin (*Les Kurdes*, s. 195) ve Noel'e (*Note on the Kurdish Situation*, s. 3) göre, isyan çok sert bir şekilde bastırıldı.

75 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 19; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 272. Karşılaştırma için bkz. Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 74. Safrastian'a göre, Şeyh dört taraflarıyla birlikte komşu dağlara kaçma girişiminde bulunurken yakalandı. Bu kişiler de Şeyh'le birlikte asılmıştır.

Rusya'nın, 19. yüzyılın başlarında Kafkasya'yı işgal etmesinin ardından, sınırın diğer tarafında yaşayan İran ve Osmanlı tebasından çeşitli halklarla ilişkiye geçeceği belliydi. Bu halklar arasında en önemli ve en kalabalık olanı Kürtlerdi. Rusların Kürtlerle temasa geçtiği ilk önemli olay, 19. yüzyılın başlarındaki (1804-1812) Rus-İran savaşı sonrasında gerçekleşti. 1813'teki gurur kırıcı Gülistan Anlaşması'yla son bulan Arpaç (1807) ve Aslandüzü (1812) savaşlarında İranlılara yaşattıkları bozgunlardan sonra Rusların Kürtler arasındaki itibarı bir hayli artmıştır.¹

1828'te İran Veliaht Prensi'nin iyi planlanmamış bir hareketi, Rusya ve İran arasında neredeyse 15 yıldır süren barış ilişkilerine son verdi. İran kuvvetlerinin ard arda aldığı ağır yenilgiler, İran'ı ateşkes için masaya oturmaya mecbur etti. Böylece, 1828'te Türkmençayı Anlaşması imzalandı. İran için ağır bir darbe olan bu anlaşma, bu ülkeyi Kafkasya politikasında söz

1 Bu anlaşmaya göre Karabağ, Şeki, Şirvan, Derbend, Kuba, Bakü ve Tales hanlıklarını Rusya'ya bırakmak zorunda kalan İran, Transkafkasya üzerindeki bütün iddialarından vazgeçti. Ayrıca, daha önce Rusya tarafından işgal edilmiş olan Gence'nin Ruslarda kalacağını teyit etmiş oldu. Dahası İran, Hazar Denizi'nde savaş gemisi bulundurmayacağını da taahhüt etti. Dirr, "Gülistan", *İslam Ansiklopedisi*, IV. cilt, s. 834.

sahibi bir güç olmaktan çıkarmakla kalmadı, İran kapitülasyonlarının da başlangıcı oldu.² Tahmin edileceği gibi, Rusların bu başarıları Kürtler üzerinde çok önemli bir etki yarattı. Bu olaylardan birkaç yıl sonra, kuzeybatı İran'da Kürtler tarafından bir gece ağırlandırılmış olan Fraser, Kürtlerin yöneticileri olan İranlıları nasıl hor gördüklerine dair bir anısını aktarır.³

Prens Paskeviç'in Politikaları

Rusların Kürt politikasının temellerini Prens Paskeviç'in attığı söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'na ve güneybatı Asya topraklarına açılan güzergahları kapsayan Kürt topraklarının stratejik önemini ilk kavrayan kişi olan Prens Paskeviç, savaşçı Kürtlerle dostane ilişkilerin sürdürülmesine büyük önem vermiştir. Bu önem Prens'in Anadolu'yu işgal planına da yansımıştır. İşgal planının gerçekleşmesi için gereken üç temel koşuldan biri de Ermeni yaylalarında ve yukarı Fırat ovasında yaşayan Kürt aşiret reisleriyle anlaşma sağlamaktır.⁴

Anadolu'nun işgali meselesine bir hayli kafa yormuş olan Paskeviç, 1828-1829 Rus-Türk Savaşı'nın patlak vermesi üzerine kendince iyi hazırlanmış planını uygulamaya girişti. Sultan II. Mahmud'un reform politikalarından rahatsız muhafazakar ve feodal çevreleri kazanmak için hızla harekete geçti. Sı-

2 Bu anlaşma sonucunda İran, Erivan ve Nahçıvan'ı Rusya'ya bırakmayı kabul etti ve, daha sonra miktarı biraz azaltılmışsa da, 20 milyon rublelik tazminat ödemeye razı oldu. Asıl önemlisi, Rus tebasının hukuki konumunu düzenleyen bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma, İran kapitülasyonlarının başlangıcı oldu. Diğer Avrupa güçleriyle daha sonra yapılan sözleşmeler de, Ruslarla yapılan bu anlaşmanın yapısına uygun hazırlandı. Minorsky, "Türkmen Çayı", *İslam Ansiklopedisi*, XII-2. cilt, s. 660-661.

3 Gecenin en şaşırtıcı taraflarından biri de geçenlerde bitmiş olan Rus-İran savaşlarıyla ilgili türküler söyleyen bir Kürdü dinlemek oldu. İranlılara hakaretle dolu ve İran Veliaht Prensini hezimetini anlatan türküler, orada toplanmış Kürtler arasında bolca kahkahayla açığa çıkan bir hoşnutsulukla karşılandı. Fraser, *A Winter's Journey*, I.

4 Planın diğer iki önkoşulu; Anadolu cephesine destek kuvvetler akışını güvenceye almış olmak ve İran'dan mutlak barış garantisi sağlamaktır. Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 32.

nırlardan uzak bölgelerde neredeyse bağımsız olarak varlıklarını sürdüren Kürt aşiretlerinden çoğu, geleneksel haklarına mesnetsiz bir tecavüz olarak niteledikleri Sultan Mahmud'un kafir icadı politikalarına büyük bir öfke duyuyorlardı.⁵

Paskeviç, danışman olarak hizmetinde kullandığı bazı Müslümanların etkisiyle, pek çok Kürt aşiret reisini kendi tarafına çekmeyi başardı.⁶ Örneğin, Erivan Kürtlerinin büyük reisi Hüseyin Ağa, savaş çıktığında Ruslara katılmış ve savaş boyunca hizmetlerini sürdürmüştür. Hizmetleri savaş meydanına sürdüğü 3,000 süvariyle⁷ sınırlı kalmayan Hüseyin Ağa, saygınlığını ve gücünü diğer Kürt aşiret reislerini ikna etmek için kullanmıştı. Hüseyin Ağa'nın girişimlerinin savaşın gidişatı üzerinde belirleyici bir etkisi de olmuştur. Örneğin, Osmanlı otoritelerinden yaklaşık 12,000 kişilik süvari kuvvetini hazırlama emri almış olan Muş Paşasını tarafsız kalması için ikna etmiştir.⁸ Hüseyin Ağa'nın faaliyetleri hakkında bir değerlendirmede bulunan Monteith şunları söylemektedir:

(Hüseyin Ağa) kendi halkına karşı Rusya'yla etkili bir ittifak yaptığını göstermiş oldu. Muş Paşasının Ruslarla yaptığı ve tarafsız kalmasını sağlayan anlaşmaya yanaşması da, Hüseyin Ağa'nın gücü ve nüfuzu sayesinde olmuştur. Paşa, yaptığı anlaşmaya sıkı sıkıya bağlı kalmakla beraber, adamlarının Osmanlı topraklarında ilerleyen Hüseyin Ağa'nın kuvvetlerine katılmalarına izin vermedi.⁹

5 Kürtlerin öfkeleri, Soran, Bahdınan, Botan ve Baban beyliklerinde ve diğer bölgelerde kısa zamanda çıkan bir dizi önemli ayaklanmayla kendini göstermiştir. *A.g.e.*, s. 31.

6 1828-1829 Rus-Türk savaşı sırasında Rusların Kürt aşiret reislerinin yardımlarını temin etmede gösterdikleri başarıya ilişkin detaylı bilgi için bkz. Ushakoff, *Geschichte der Feldzüge*, I ve II, değişik bölümlerde; Monteith, *Kars and Erzeroum*, s. 231 v.d.; Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 31 v.d.

7 Monteith, *Kars and Erzeroum*, s. 221.

8 *A.g.e.*, s. 262, 220.

9 *A.g.e.*, s. 264.

Hem Ermenileri hem de Yezidileri kullanan Paskeviç, dini ve etnik düşmanlıkları kurnazca sömürmüştür. Prens'in hizmetine giren Kürt aşiret reislerinin en sadığı, önde gelen Yezidi aşiret reislerinden biri olan Hasan Ağa'ydı.¹⁰

Prens, 1829 yılının 23 Haziran günü, Rus kuvvetlerinin yoğunlaştığı Köprüköy'e varır varmaz, Ağrı ve Bingöl bölgelerinden gelen aşiret reislerini kabul etti.¹¹ Prens gittiği her yerde iyi karşılanmaktaydı. Monteith'e göre: "Gittiği her yerde Kürt beylerinin içtenlikle ifade ettikleri, 'Erzurum'u al, bütün aşiretler sana katılacaktır' temennileri ve yoğun tezahüratlarla karşılanıyordu."¹²

Paskeviç, Kürtlerle kurduğu dostane ilişkilerin meyvelerini almıştır. Monteith, Rus ordusuna katılan Kürtlerin sayısının Türk ordusundaki Kürtlere göre daha fazla olduğuna işaret eder.¹³ Bazı Kürt aşiretleri askeri destek sağlarken, diğer aşiretler de kendi bölgelerinden geçen Rus kuvvetlerine yiyecek ve barınak sağlayarak yardım etmişlerdir.¹⁴

Paskeviç'in Kürtlerin sadakatine duyabileceği güven, Osmanlı yöneticilerinki gibi pamuk ipliğine bağlıydı. Kürtlerin iki düşman arasında gidip geldikleri söylenmektedir. Allen ve Muratoff'a göre:

Kürtler güvenilmez bir unsur olmayı sürdürdüler ama Paskeviç'in Kürtlere yönelik politikası takdire şayandı. Kürtlerin tarafsız kalması, Paskeviç'e neredeyse kırk yıl sonra Napier'nin Etiyopya'da elde ettiği avantajlara benzer avantajlar sağladı. Etiyopya'daki dağlı nüfus olaylar esnasında atıl kalmakla beraber yalnızca görece küçük bir kuvvetin ilerlemesine izin vermişlerdir.¹⁵

10 Ushakoff, *Geschichte der Feldzüge*, II, 183; ve I, 318.

11 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 39.

12 Monteith, *Kars and Erzeroum*, s. 263-264.

13 A.g.e., s. 264.

14 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 40.

15 A.g.e., s. 44.

Kürtler ve Rus-Türk Savaşları

1828-1829 Savaşı, Rus-Kürt ilişkileri açısından bir dönüm noktasıdır. Paskeviç'in bu savaş sırasında Kürtlere karşı yürüttüğü tutarlı ve akıllıca politikalar, ilerki Rus-Türk savaşları sırasında da başarıyla izlenen bir model yaratmıştı.¹⁶ Kırım Savaşı'nın patlak vermesi, Kürtlerin Osmanlı'ya olan sadakatine Rusların vurduğu darbenin ortaya çıkmasını sağladı. Bu savaş sırasında, iki Kürt alayı Osmanlı ordusuna karşı Rusların tarafında savaşıırken,¹⁷ Botan bölgesinde Emir Yezdan Şir (veya İzzeddin Şir) ciddi bir isyan başlattı.¹⁸ 1877-1878 Savaşı sırasında da Kürt askerleri Rus ordusunun Kafkasya cephesindeki hareketleri içinde yer aldılar.¹⁹ Bu savaşın sonlarında, Emir Bedirhan'ın oğulları Hüseyin ve Osman Paşa Türk otoritesine karşı ayaklanarak Botan bölgesinin büyük bölümünü işgal ettiler ve yaklaşık dokuz ay boyunca bu bölgeyi ellerinde tutmayı başardılar. Güç kullanılarak kontrol altına alınamayan bu ayaklanma, hile yöntemleriyle bastırılabilirdi.²⁰

Rus-Türk savaşlarında Rus ordusunun kazandığı başarı, Kürtler üzerinde çok olumlu bir izlenim yaratmıştır. Rusya'nın karşı konulamaz gücünü ve kaçınılmaz zaferini açıklamaya girişiminde bulunan Şii mezhebinden Dersimli Alevi (Kızılbaş) Kürtler, Rusların Hz. Ali'nin kılıcıyla savaştıklarını söylüyorlardı.²¹

16 Rus-Türk savaşlarında Kürtlerin oynadıkları rol üzerine en kapsamlı çalışma Averianov'un *Kurdi v Voinakh Rossi* adlı kitabıdır. Tiflis'de 1900 yılında basılmış olan kitabı Birleşik Devletler'de bulmak mümkün değildir.

17 Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

18 A.g.e.; Nikitin, *Les Kurdes*, s. 194; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 255-256.

19 Green, *The Russo-Turkish War of 1877-1878*, s. 384-385.

20 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 17-18; Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

21 Nikitin, *Les Kurdes*, s. 242. Bu, Ali'nin kılıcı Zülfikar'a bir göndermedir. Bu kılıcın peygamberce Bedir savaşında ganimet olarak elde edildiği ve daha sonra Ali'ye verildiği söylenir. Kılıçla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Topuzoglu, "Zülfikar", *İslam Ansiklopedisi*, XIII. cilt, s. 650-651; ve Huart, "Ali b. Abi Talib", *İslam Ansiklopedisi*, I. cilt, s. 306-312.

Bütün bunlara bakarak Rusların Kürt halkının tümünün gönlünü kazandığını varsaymak büyük bir yanlışlık yapmamıza yol açar. Kürtlerin ve Kürt liderlerinin çoğu, Sultan'a bağlı kalmışlardır. Hem düzenli ordunun hem de aşiret kuvvetlerinin gönüllü askerleri olarak Türk tarafında savaşmışlardır. 1877-1878 savaşında, Kürtlerin de diğer Osmanlı halkları gibi isteyerek Osmanlı ordusunda hizmet verdiklerini biliyoruz. Binlerce gönüllüye sahip Ubeydullah ve Tellolu Nasır gibi Kürt şeyhlerinin, büyük aşiret kuvvetleriyle Osmanlı ordusuna katıldıkları tarihi bir gerçektir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Rusların propagandasına rağmen, Kürtler kesin bir biçimde Türk tarafında yer almışlardır. Bunda, Alman ajanlarının etkin faaliyetleri ve Alman silahlarının büyük etkisi olduğu kadar, pan-İslamist propagandaların ve cihat çağrısının da büyük payı vardır.

Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikası

Çarlık Rusyası, Ermeni politikası kadar kapsamlı bir Kürt politikası oluşturmamıştır. Bunda Ermenilere karşı sempati duyulmasının yanında Ermeni ve Kürt çıkarlarının bir türlü uyuşmaması da etkili olmuştur. Rusya'nın hedefleri iyi belirlenmiş uzun vadeli bir Kürt politikası olmamasına rağmen, özellikle savaş zamanlarında Rusya Kürtleri kazanmak ya da en azından tarafsız kalmalarını sağlamak zorunda hisetmiş ve bunları gerçekleştirmede önemli başarılar göstermiştir. Rusların Kürtlerle ilişkisi, genellikle geçici düzenlemeler ve belirli hedeflere ulaşmak için çeşitli Kürt aşiret reisleriyle kotarılmış anlık anlaşmalarla sınırlıydı. Fakat, Osmanlıyla süregelen mücadelesi, Rusların Kürtlere ilişkin daha kapsamlı bir bakış açısı geliştirmesini zorunlu kıldı. Çünkü, savaşçı Kürt aşiretleri düşmanının topraklarına açılan stratejik yolları içeren bölgelerde yaşamaktaydı. Çeşitli gelişmeler bu yaklaşımın sağlayacağı avantajları ortaya koyunca, Rusya'nın bu yöndeki arayışları hız kazandı.

Ruslar, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar resmî bir Kürt politikası oluşturmamıştı. Daha sonra oluşturulmasına başlanan bu

politika, tutarlı ve amacına uygun bir yapıya kavuşmak üzereyken, Birinci Dünya Savaşı'ndan kaynaklanan iki gelişmeyle ke-sintiye uğradı. Bu gelişmelerin birincisi Türklerin cihat çağrısı, ikincisi de Rus Devrimi'ydi. Rusların Kürtlere karşı tutumlarını ve yavaş yavaş ortaya çıkan Kürt politikalarını anlamak için, Rusların Ermeni politikasına kısaca değinmek gereklidir.

Rusya'nın Ermeni Davasını Desteklemesi

19. yüzyılın büyük bölümü ve 20. yüzyılın ilk dönemleri boyunca Rus-Türk ilişkilerinin başına bela olan Ermeni sorunu, Ruslar tarafından maharetle değerli bir dış politika malzemesi haline getirildi. Lobanov-Rostovsky'ye göre, Rusya'nın Ermeni politikası iki ana hedefe dayanmaktaydı. İç politika kaygıları kadar insancıl kaygıların da belirlediği birinci hedef, Ermenilerin korunmasına yönelikti.²² İkinci hedef ise, düşman bir gücün zulüm gören Ermenileri gözetecek bir girişimde bulunma olasılığının önlenmesiydi; çünkü böyle bir girişim, Rusya'nın Kafkasya'daki eyaletlerine bu kadar yakın bir bölgede büyük tehlike yaratabilirdi.²³ Bu iki hedefe üçüncü bir hedef de eklenmelidir. Bu da, Balkanlarda çözülme süreci başlamışken, Osmanlı'nın doğu sınırındaki Ermeni vilayetlerinin yavaş yavaş bağımsızlık talebinde bulunmasıdır.

Rusya dirayetle desteklediği Ermeni davasını, Osmanlı ile ilgili daha başka planları için de kullanmıştır. Ermeni davası, müdahale zemini yaratmakta ve Bab-ı Ali'ye baskı yapabilmenin yolunu açmaktaydı. Rusya, Ermeni davasını Osmanlı Devleti'ne karşı bir koz olarak kullanıp Avrupa'yı kendi yanına çekmek için çaba sarfetti. Rusya'nın Ermeni davasını desteklemekteki öncülüğü her yerde Ermenilerin serhpatisini ve desteğini kazanmasını sağladı. İlk olarak Osmanlı sınırına yakın böl-

22 Rusya'nın "sınırlar ötesindeki kardeşlerinin çektiği acılara kızgınlıkla tepki veren" Rus Ermenilerini yatıştıracak bir politika izlemeye çalıştığı söylenir. Lobanov-Rostovsky, *Russia and Asia*, s. 201.

23 A.g.e. Lobanov-Rostovsky'ye göre, "Davalarının İngiltere tarafından da desteklenmesi, iki güç arasındaki düşmanlık en şiddetli dönemindeyken, Kafkas sınırını boyunca uzanan bu önemli bölgede İngiliz etkisinin artması demektir."

gelerde yaşayan Ermeni nüfusunun bağlılığını ve sadakatini garantiye aldı. İkinci olarak, Osmanlı tebası Ermenilerin Rusya'ya bir kurtarıcı olarak görmeleri ve Rusya'yla ortak gayeler etrafında birleşmelerini sağladı. Üçüncü olarak, Birleşik Devletler, İngiltere, Fransa, İtalya, Mısır ve çok sayıda diğer ülkede yaşayan etkili ve zengin Ermeni "Diaspora"sının* desteği kazanıldı.

Rusya'nın Ermeni davasını desteklemesini sadece bencilliğine ve çıkar düşkünlüğüne bağlamak yanıltıcı olur. Gerçeğin bir kısmı da, Rus kitlelerinin ve hatta Çarlık Hükümeti'nin insani amaçları ve Hristiyan öğretinin etkisidir. Avrupa'nın diğer ucundaki İspanya gibi, Rusya da yüzyıllar boyunca haçlı ruhunu muhafaza etmişti. Hatırlanacağı gibi, Han'ın vergi toplayıcıları olan Moskova'nın grandükleri, Rus kitlelerinin yoğun dini hissiyatı yüzünden Ortodoks Slav idealinin sadık öncüleri olmuşlardı. Bu gerçeği gözden kaçırmak, Rus tarihinin önemli unsurlarından birini yanlış anlamak demektir.

Rusya'nın Ermeni Politikasındaki Değişikliklerinin Nedenleri

Rusların Ermeni politikası, 1877-1878 savaşının hemen ardından, savaşı izleyen bir dizi gelişmenin sonucu olarak ciddi bir değişikliğe uğradı. Bu değişiklik Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na ve çeşitli Osmanlı azınlıklarına karşı politikalarını da önemli ölçüde etkiledi. Bu değişikliğin gerçekleşmesine, Rusya'nın büyük güçlerle ilişkileri, yurt içindeki nihilist terör ve Bulgaristan ile Ermenistan'ın himaye edilmesinden kaynaklanan zorluklar çeşitli derecelerde katkıda bulundu. Bu meselelere ilişkin kısa bir değerlendirme, Rusya'nın Ermenilere ve Ermeni davasına karşı tavrını anlamak için açıklayıcı olacaktır.

Rusya'nın Büyük Güçlerle İlişkileri

Rusya'nın kesin zaferiyle sonuçlanan 1877-78 savaşının yol açtığı sorunlara barışçıl çözümler sağlamak amacıyla, Alman

(*) Diaspora; Yahudilerin dünyanın her tarafına yayılması için kullanılan bir terim. -ç.n.

İmparatorluğu Başbakanı Otto von Bismarck tarafından, büyük güçlerin Berlin'de düzenlenecek bir konferansta biraraya gelmeleri önerildi. Rusya bu konferansta ciddi bir diplomatik bozguna uğradı; çünkü Bismarck başkanlığında Güçler İttifakı, Rusya'yı zaferin sağladığı avantajlardan büyük ölçüde mahrum bırakmayı başardı. İngiltere, Osmanlı topraklarını Rusların ihtiraslarına karşı koruyan geleneksel politikasını yinelerken, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun tavrı ve Bismarck'ın misyonu Ruslara güven vermekten çok uzaktı. Rusya İngiltere'ye meydan okumakla kalmayıp Büyük Üçlü Birlik'deki (Dreika-iserbund) eski müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'a da ters düşünce, yalnız kaldığının farkına vardı.²⁴ Rusların savaş meydanında kazandıklarını Berlin'de teslim etmeye zorlanması, Çarlık'ta derin bir öfke ve hayalkırıklığıyla karşılandı.²⁵

Rusya'daki Nihilizmin Etkileri

Ağır iç sorunlar Rusya'nın diplomatik bozgununu daha da ağırlaştırdı. Savaş sırasında durulmuş olan nihilist terör artarak yeniden canlanmış, sonuçta 1881'de II. Aleksandr suikasti ile zirveye ulaşmıştı. Bu olay II. Aleksandr'ın oğlu ve halefi olan III. Aleksandr'da derin ve kalıcı bir etki bırakırken, yeni hükümdarı güçlü bir vatanseverlik duygusuyla destekleyen Slavlar ve diğer muhafazakar öğelerin vahşete varan bir tepki göstermesine neden oldu. Batı demokrasisi aşağılandı, liberalizm yabancı ve işe yaramaz ilan edildi. III. Aleksandr'ın siyasi danışmanlığına yükselen özel öğretmeni Konstantin Pobedonostev gibi adamların savundukları, saf ve lekelenmemiş yerli kurumlara dönme fikri yaygınlık kazandı.²⁶

Rusya'daki kötü gidişatın sorumluluğu Avrupa'ya yükleniyordu. Yurt dışındaki ihaneti ve vefasızlık, yurt içindeki terör

24 Bismarck'ın Rusya'ya karşı tavrı hakkında bkz. Marriott, *The Eastern Question*, s. 390-392; ve Marriott, *The European Commonwealth*, s. 276-277. Berlin Konferansı ve konferansa katılan güçlerin izlediği politikalara ilişkin ayrıntılı bir anlam için bkz. Medlicott, *The Congress of Berlin and After*, değişik bölümlerde.

25 Pares, *A History of Russia*, s. 383.

26 A.g.e., s. 391-393.

ve hükümdar katline varan suikastler, Avrupa medeniyetleriyle ilişkiye geçmiş olmanın sonucu olarak görülüyordu. Bernard Pares'in sözleriyle, "III. Aleksandr döneminde Rusya kışkındı."²⁷ Buna Rusya'nın Avrupa'dan uzaklaşmasını da eklemek gerekir. Bundan böyle, Çarlık Rusyasının temel dayanakları, Rus tarzı otokrasi ve Ortodoksluk oldu. Dolayısıyla, İmparatorluğun selameti için Rus ve Ortodoks olmayan herşey yok edilmeliydi. Bu amaca ulaşmak için, çeşitli etnik ve dini gruplara karşı Ruslaştırma politikaları uygulandı. III. Aleksandr döneminde devletin resmî politikası olarak başlatılan bu uygulamalara II. Nikola döneminde de kısmen devam edildi.²⁸

Bulgarlar ve Ermenilerle İlgili Sorunlar

Rusya'nın Osmanlı'ya karşı sabırla desteklediği Balkan milliyetçilerinin itaatsiz tutumları, Rusların endişelenmesine yol açıyordu. 1885'de Bulgarlardan aldıkları olumsuz bir yanıt, çıkarlarına ve itibarına büyük zarar verdi. Bu yanıtın gerisinde, cüretkar bir niteliğe sahip, fanatik Bulgar milliyetçiliği vardı.²⁹ Benzer bir şekilde, Ermenilerin Ruslaştırma politikalarına direnişi de kendi kaderlerini tayin etme haklarını meydan okuyarak açığa vurmalarından başka birşey değildi.³⁰

Bulgarların ve Ermenilerin bu tutumlarını nankörlük olarak niteleyen Rusların, derin bir hayalkırıklığı içinde olduğunu söylemek gereksizdir. Rusya'nın İstanbul'a açılan bir köprü olarak yararlandığı Bulgaristan artık bir engel haline gelmişti. Bulgaristan bağımsızlığını kazanmıştı ve Rusya'nın bağımsızlık davalarındaki yardımları tarihe karışmıştı. Bağımsızlık mücadelesi veren Ermenistan'ın geleceği Bulgaristan kadar parlak değildi. Ruslar bu kez, Osmanlı İmparatorluğu'yla ortak sınır

27 A.g.e., s. 409.

28 A.g.e., s. 409-414 ve s. 393-394; Lobonov-Rostovsky, *Russia and Asia*, s. 202.

29 Stefan Stambuloff'un rolü ve Bulgarların Ruslara karşı tavrı hakkında bkz. Marriott, *The Eastern Question*, s. 349 v.d. ve 362.

30 A.g.e., s. 398-399.

bölgelerinde, ulus-devlet formunda devlet kurulmasına izin vermek istemiyorlardı. Rusların Bulgaristan ve Ermenistan'da olup bitenlere karşı duyduğu öfke, Rus Şansölyesi Prens Lobanov'un şu sözlerinde çok iyi özetlenmektedir: "Ermeni Bulgaristan'ı istemiyoruz."³¹ Osmanlı Devleti'nde artan Ermeni terörü ve devrimci faaliyetleri Rusya'nın benzer faaliyetlerle sarsıldığı bir ortamda, Rus otoritelerinin Ermeniler ve onların gayeleri hakkında önyargılar beslemesine yol açmıştır.

Rusya'nın asimilasyon politikası, Ermeni Kilisesi'nin topraklarına el konulması ve Ermeni okullarının kapatılmasını öngören 1903 Kanunu'nun çıkmasıyla doruğa ulaştı. Bu tedbir Ermeniler arasında büyük öfke yarattı. 20. yüzyılın başlarında, Ermeniler ve Bakülü Tatarların karşılıklı katliamları, Rusya ve Ermeni halkı arasında gittikçe gerginleşen ilişkilerin sonucuymuş gibi gösterilmektedir.³² Fakat, Rus-Ermeni ilişkilerinin bu üzücü dönemi fazla sürmedi. Uluslararası gelişmeler, iki tarafı da eski dostane ilişkilerine dönmelerinin kendi çıkarlarına olduğuna ikna etmiştir.

Rusların Ermeni Reformlarını Desteklemesi

Kafkasya Genel Valisi Kont Vorontsov-Daşkov, Çar'ın aktif bir Ermeni politikası izlemesini sağlamak amacıyla, 10 Ekim 1912'de hükûmetine sunduğu raporda şöyle demektedir:

Bu dönemde, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri koruma amaçlı açık bir müdahale özellikle gereklidir (...) kendilerini isteyerek veya istemeyerek askeri harekatımızın atmosferinde bulacak olan ve bize sempati besleyen bir nüfusu hazırlamak için uygun koşullar mevcut olabilir.³³

31 A.g.e.

32 Bu dönemdeki Rus-Ermeni ilişkilerinin tartışıldığı bir kaynak için bkz. Atamian, *The Armenian Community*, s. 114-117. Ermeni-Tatar soykırımı için bkz. Villari, *Fire and Sword in the Caucasus*.

33 Krasny Arkhiv, XXVI (1928) s. 118-119. Alıntılayan Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 215.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin üzerinden bir yıl yakın bir zaman geçmişken, Rusya Ermeniler için yapılması planlanan reformları diğer Avrupalı güçlerle birlikte gündeme getirmeyi başardı. Fransa ve Birleşik Krallık Rusların bu projesini destekleyeceklerini açıklayarak Rusya'nın projenin uygulanmasında hevesli tutumuna sempati duyduklarını ifade ettiler. Bu görüşlere rıza göstermeyen Almanya, karşı güçlerin safında yer aldı. Almanya'nın müzakereler boyunca hararetle Osmanlı tezini savunduğu ve büyük güçlerin "Kürtlerin çıkarlarını gözetmeleri gerektiğine" dikkat çektiği belirtilmektedir.³⁴ Rusların önerdiğinden daha ılımlı olan Ermeni Sözleşmesi, uzun tartışmalardan sonra nihayet 1914 yılında imzalandı.³⁵

Kürtlere Yönelik Daha Saldırgan Bir Rus Politikasının Ortaya Çıkması

Yeni yüzyıla girilirken, Rusya Kürtlere karşı daha cesur bir politika geliştirmeye karar vermiş görünmekteydi. Bu politikanın iki ana hedefi vardı; Kürtleri kazanmak ve onları Türk ve İranlı yöneticilere karşı ayaklandırmak. Düzensizlik yaratmak ve ayaklanmaları kışkırtmak için, para, silah ve vaatler kullanıldı. Şikak aşiretinden Simko Ağa'nın Türk topraklarına yağma için yaptığı akınların³⁶ ve Bitlis isyanının³⁷ Rusların kışkırtmasıyla gerçekleştiği iddia edilmekteydi.

34 Rus Dışişleri Bakanı Sazonov, Almanya'nın iyi bilinen Türkiye dostluğu ve Türk taraftarlığına rağmen, görüşmeler sırasındaki tavrının başka şeylerden de etkilendiğini söyler. Sazonov'a göre, "Büyükelçimize göre, Herr Von Gogow'un hoşnutsuzluğu, Ermeni reformları sorununu ortaya koymak isteyen Alman Hükümeti'nin bu niyetinin engellenmesidir." Sazonov, *The Fateful Years*, s. 141-146.

35 Ermeni Sözleşmesi'nin imzalanması ve görüşmelerin Rus makamlarınca nasıl algılandığına ilişkin detaylı bir anlatım için bkz. *Reformy v Armenii: 26 Noiabria 1912 g-10 Maia 1914 g.*

36 Price, "Russia and Kurds", *The Manchester Guardian Weekly*, LXIII, no. 11 (14 Eylül 1950), s. 15.

37 Emin, *Turkey in The War*, s. 209.

Kürt milliyetçiliğinin yükselişi Rusların yapmak istedikleri faaliyetler için beklemedikleri bir fırsat sundu. Ruslar da bu fırsatı kaçırmadı ve akıllıca kullandılar. Milliyetçi Kürt hareketi iyice teşvik edildi.³⁸ Hoşnutsuz Kürt liderleri Ruslardan yardım almakta ve barınak sağlamakta hiç çekinmediler.³⁹ Kürt milliyetçiliği bazı Kürt liderinin Rusya yanlısı faaliyetlerini örtmek için uygun bir zemin sundu. Önceki dönemlerde ihanetle eş tutulan benzer faaliyetler, bu dönemde Kürtlerin gözünde belirli bir kahramanlık ve kutsallık taşımaya başladı.

Ruslar, İran Azerbaycanını işgal ettikten sonra kontrol altına aldıkları Urmiye⁴⁰ ve Maku-Koy⁴¹ gibi merkezlerden Kürdistan içlerine yayılmaya başladılar. 1910 yılından itibaren Rus faaliyetleri ivme kazanınca, sınır bölgelerinden ve iç kesimlerden çok sayıda Kürt aşiret reisi Rusya'nın desteği için başvurdu.⁴² Longrigg'in işaret ettiği gibi, "Ruslarla temasa geçenler arasında Nehrili seyyidler, Barzanlı şeyhler, Caf liderleri, Süryani melikleri ve papazlarından başkaları da vardı."⁴³

Bu Rus politikasının hedefleri çok net değildir. Abdürrezzak Bedirhan'ın, 1909 yılında St. Petersburg'a bağımsız bir Kürt devleti projesiyle gitmiş olduğu bildirilir.⁴⁴ Ne yazık ki, Rusların bu projeye gösterdikleri resmî tepkiye dair hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır. Rusların Urmiye eski Konsolosu ve Kürtler konusunda bir otorite sayılan Nikitin, bu projenin Rus Hükümeti tarafından hiçbir zaman uygun bulunmadığını belirtmekte⁴⁵ ve doğal bir yanlılıkla, Rusların bağımsız bir Kürt devleti

38 Noel, *Note on The Kurdish Situation*, s. 11.

39 Önemli örnekler Abdürrezzak Bey, Kamil Bedirhan, Nehrili Seyyid Taha ve faaliyetleri anlatılan diğerleri.

40 Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 67.

41 Price, "Russia and Kurds", *The Manchester Guardian Weekly*, LXIII, no. 11 (14 Eylül, 1950), s. 15.

42 Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 67.

43 A.g.e.

44 *The Manchester Guardian* editörüne Basil Nikitin tarafından gönderilen mektup, 21 Eylül 1950.

45 A.g.e.

kurmaya hiç niyetlenmediğini iddia etmektedir.⁴⁶ Aslında Nikitin, Çarlık Rusyasının Kürt politikası olarak adlandırılabilen bir dış politikasının olduğunu söyleyemeyeceğini belirtmiştir. Bu görüşünü desteklemek için, 1914-1918 Savaşı'nda, Kafkasya'daki Rus ordusunun "Kürdistan coğrafyası hakkında doğru bir haritaya bile sahip olmadığını, Kürtçe bilen personelin bulunmadığını v.b." ileri sürmektedir.⁴⁷ Urmiye Konsolosu olarak Kürtlerle nasıl başedileceğine dair hiçbir resmî soru almadığını belirten Nikitin savını şöyle noktalamaktadır: "Ermeniler ve bir şekilde Nesturiler için olanın aksine; Tiflis'teki yöneticimizin olmadığı gibi Dışişlerinin de belirlenmiş bir Kürt politikası olmadığına inanıyorum."⁴⁸

Ortadoğu'daki Rus faaliyetlerini izleyen İngiliz Gizli Servis görevlisi Albay Noel, bu konuda farklı bir görüş ileri sürmüştür. İngilizlerin önde gelen Kürt uzmanlarından sayılan Noel, 1919 tarihli resmî bir raporunda, savaş sırasında Tiflis'te bazı resmî Rus dokümanlarını incelediğini ve bu dokümanların Rusların Kürdistan politikasının bazı unsurlarını aydınlattığını iddia etmektedir:

1917'de Tiflis'teki Rus Genelkurmayında elime geçmiş olan dökümanlardan edindiğim izlenim, Kürtlerin Ermenileri dengelemek üzere kullanılacakları ve Rusların, Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri ve daha önce Kürtlere ait olan toprakları da Ermenilere verme niyetinde olmadıklarıydı.⁴⁹

Rusya'nın savaş ve devrimin getirdiği yıkımları hâlâ yaşadığı bir dönemi değerlendiren Noel, Rusya'nın Kürdistan'daki çıkarlarını kollayacak yeni bir fırsat yakaladığının altını çizmiştir. Eskiden Rusya'nın milliyetçi Kürt hareketini büyük ölçüde desteklemiş olduğuna ve eski politikasının meyvelerini topladığına

46 A.g.e.

47 A.g.e.

48 A.g.e.

49 Noel, *Note on the Kurdish Situation*, s. 11

yacak bir konuma gelir gelmez bunu başarabileceğine işaret eden Noel'e göre, Rusya'nın bölgede hükmünü koruyan çıkarı, Amiral Kolçak'ın temsilcilerinin Paris'te Ermenistan için manda yönetimini gündeme getirmesiyle açığa çıkmıştır. Rusya'nın Kürdistan'daki çıkarlarının canlanacağından emin olan Noel, hükümetini bölgedeki konumunu sağlamlaştırması yönünde sıkıştırmak için hiç zaman yitirmemiştir:

Mezopotamya ve Kürdistan arasındaki yakın bağlantı ve Mezopotamya idaremizde bize hizmet eden pek çok Kürt yüzünden, Rusya'yı Kürdistan'da durdurmamız çok büyük önem taşıyacaktır. Bunu Rusya'nın elini kolunu bağlayacak bir çözüm önererek yapabiliriz.⁵⁰

Sovyet-Türk İlişkilerinin Sovyetler Birliği'nin Kürt Politikası Üzerindeki Etkisi

Sovyetler Birliği'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Kürtlere yönelik tutumu, uluslararası dengelerin bir sonucuydu. Rusya'nın İttifak kuvvetlerinden, özellikle de İngiltere'den korkması ve bu güçlerin niyetlerinden duyulan şüphe, çok kuvvetliydi. Kemalist Türkiye'de de aynı korku ve şüpheler hakimdi. İki rejimin de karşı karşıya kaldığı tehlikeler, iki ülkeyi biraraya getirdi. İki ülke için de karşılıklı avantajları olan iyi niyet ve işbirliği dönemi resmen başlamış oldu. Sovyetler Birliği Kemalist Türkiye'ye çok ihtiyaç duyduğu maddi ve moral desteği sağladı.⁵¹ Öte yandan, Rusya'nın pek az dostu olduğu bir zamanda Türkiye'nin gösterdiği dostluk, Rusya'ya Türkiye'nin destek ve iyi niyetini göstermekle kalmadı, Rusya'yı İslam dünyasında saygın bir konuma da getirdi.⁵² Dahası, güçlü bir milliyetçi Türkiye'nin dostluğu Rusya'nın güney sınırlarının güvenliğini garantiliyordu.

50 A.g.e.

51 Fisher, *The Soviets in World Affairs*, I, s. 391-392.

52 A.g.e., s. 394, 412.

Fakat bu dostluk, yüzeyde ne kadar sağlam görünürse görünsün, içinde gerginlikler ve ihtilaflar taşıyordu. Sovyetler Birliği'nin Dışişleri Komiseri Çiçerin'in ustalıkla Türkiye'ye arka çıktığı Lozan Konferansı, iki ülkenin temel hedeflerindeki uyumsuzluğu göz önüne sermişti. Ruslar, Türklerin Boğazlar konusunu tek başlarına müzakere etmesine hem bozulmuşlar hem de kızmışlardı. Meselenin bir alt-komiteye yeniden görüşülmesi yönündeki Rus talebi dikkate alınmamış ve Türkler 16 Mart 1921'de Ruslarla imzaladıkları anlaşmanın hükümlerine aldırış etmemişlerdi. 1923 yılı Şubat ayının ilk günlerinde, Türk delegasyonunun başkanı İsmet Paşa, konferansta Türkiye'nin boğazların silahsızlandırılmasını kabul ettiğini ve boğazları tüm devletlerin gemilerine açacağını ilan eden bir konuşma yaptı.⁵³ Sovyetlerin tepkisi gelmekte gecikmedi. Üçüncü Enternasyonal, Türkiye'deki komünistlere zulmedildiği gerekçesiyle Türkiye'ye hücum etti.⁵⁴

Fakat, bu durum sadece anlık bir engel oldu. Diğer gelişmeler, iki ülkeyi kısa sürede tekrar biraraya getirdi. Milletler Cemiyeti'nin Musul Vilayeti'ni 15 Aralık 1925'te Irak'a vermesinden 2 gün sonra yeni bir Türk-Sovyet anlaşması imzalandı.⁵⁵ İki ülke arasındaki yakın ilişkilerin yeniden kurulmasının yolunu açan başka bir olay, 1925 yılının baharında Şeyh Said önderliğinde başlayan Kürt ayaklanmasıydı. Kürt meselesi Türkiye için son derece önemliydi ve Türkler ayaklanmanın İngilizler tarafından kışkırtıldığından şüpheleniyorlardı. Bu konuda Rusların da Türklerle hemfikir olduğu bellidir. Fisher, İngilizlerin kendi politikaları için Kürtleri nasıl kullandıkları hakkındaki Sovyet görüşünü şöyle özetlemektedir:

Moskova o zamanlar, Büyük Britanya'nın bağımsız ya da yarı-otonom bir Kürt devleti kurmaya niyetli oldu-

53 Turlington, "The Settlement of Lausanne", *AJIL*, XVIII(1924), 702. Karşılaştırma için bkz. Toynbee ve Kirkwood, *Türkey*, s. 111-125.

54 *Izvestia*, 14 Şubat 1923.

55 Fisher, *The Soviets in World Affairs*, II, s. 612.

guna, veya İngilizlerin Kürtleri Ortadoğu'daki emellerine bir şekilde alet ettiklerine ve Türkiye ile İran arasında kavga tohumları ekmeye çalıştıklarına inanıyordu. 6 Ekim 1927 tarihli *Moscow Izvestia* gazetesi, Türkiye'den İran'a ve İran'dan Türkiye'ye yönelik Kürt baskınlarının arkasında İngiliz altının olduğunu açıkça yazmıştır. Ankara da aynı görüşteydi ve Anadolu Ajansı aynı haberi yaydı. Genelde, Moskova İngiliz ajanlarının Doğu ülkelerindeki asi aşiretlerini, halihazırda varolan hükümetlere baskı yapmak ve böylece Londra ya da Delhi politikalarını etkili kılmak için kullandıklarına emindi.⁵⁶

Fisher, Rusların bu noktayı hem Türk hem de İranlı devlet adamlarının dikkatine sunduğunu ve Sovyet basınının Türkiye ve İran'ı, İngilizlerin kışkırttığı sınır Kürtlerinin çıkardığı olaylardan yüzünden çıkabilecek bir düşmanlık olasılığına karşı uyardığını söylemektedir.⁵⁷

Şüphesiz, İngiltere'nin Kürt milliyetçiliğini desteklediği yolundaki Türk şüphelerinden Sovyetler Birliği uzun zaman karlı çıkmıştır. Rus-Türk ilişkileri dostane bir şekilde devam ederken, Sovyetler Kürt meselesinin her ortaya çıkışında, Türkiye'nin çıkarlarına ne kadar hassas olduğunu gösterme fırsatını hiç kaçırmadı. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, 1930 yılındaki Ağrı Dağı isyanında doğan Türk-İran çatışmasını çözüme ulaştırmak için Ruslar Türkiye'yle olan iyi ilişkilerini devreye soktular. Fakat, dışa karşı gösterilen ortak dostluğa rağmen, iki ülkenin takip ettiği farklı politikalar iki ülkenin yolunun ayrılmasını da beraberinde getirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlanmasının ardından Türklerin kafalarında yer eden korkular, Türkiye'nin kendine daha fazla güvenir hale gelmesiyle ve batının iyi niyetinden emin olmasıyla giderek azaldı. Türkiye'nin tutumundaki bu değişiklik, Cumhuriyet kurulduktan sonra Türkiye'nin yürütmeye çalıştığı batılılaşma politikalarıyla da uyum içindeydi.

56 A.g.e., s. 732.

57 A.g.e., s. 732-733.

Rusların çıkarlarıyla örtüşmeyen 1936 Montrö Sözleşmesi, Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin bu hayati meselede aynı fikirde olmadığını bir kez daha gösterdi. Bu esnada Türkiye, 1937'de Sadabad Paktı'yla sonuçlanacak bir oluşumun içine girerek, Kürt yetleştirmecilerin olduğu Irak ve İran gibi devletlerle yakın ilişkiler kurmaya başlamıştı. Türklerin bu adımı Rusları çok kızdırdı. Rusya'nın Asyalı ve çoğunlukla Müslüman vatandaşlarının yaşadığı güney sınırında büyük bir Müslüman bloğunun varlığı, Rusların şüphe ve korkularını harekete geçirdi. Diğer amaçlarının yanında Kürt ayaklanmalarını önlemek için imzalanmış olan Sadabad Paktı Ruslar tarafından, İngiltere'nin Rusya'ya karşı desteklediği ve yönettiği bir koalisyon olarak değerlendirildi.

Bu arada Rusların Kürtlere ilgisi giderek artmaya başlamıştı. Sovyet bilim adamları, Kürtçe için modern bir Latin alfabesi (sonra Kiril Alfabesine dönüştürüldü) geliştirdiler ve Sovyet Birliği'ndeki Kürtler arasında gelişkin bir edebiyat ve kültür hareketi yaratmak için adımlar atıldılar. 1934 yılının Temmuz ayında, Erivan'da Kürdologlar Kongresi toplandı.⁵⁸

Hem Sovyet Azerbaycanındaki hem de Sovyet Ermenistanındaki yetkililerce o ana dek ihmal edilmiş Kürtler, yeni bir önem kazandılar. Bir Sovyet kaynağına göre, bu iki Transkafkasya cumhuriyeti Kürtlerin maddi ve kültürel varlığını geliştirmek için birşey yapmamakla kalmamış, üstelik "Kürtlerin Sovyetler'in Ortadoğu'da yürüteceği uzun vadeli politikalar için önemini kavrayamamışlardı."⁵⁹ 1936'da, Ermeni komünistleri Sovyet Ermenistan'ında yaşayan Kürtleri ihmal etmekle suçlanmış ve ırkçı, şövenist uygulamaları nedeniyle Hükümet tarafından paylanmışlardı.⁶⁰

58 Rondot, "L'Alphabet Kurde en caracteres Latins", *REI*, III (1933), s. 411-417; ve Rondot, "L'adaptation des caracteres Latins, et le mouvement culturel chez les Kurdes de l'U.R.S.S.", *REI*, I (1935), s. 87-96.

59 *Revolutsiya i Natsionalnost*, Nr.80, Ekim 1936, s. 55-60; Kolarz, *Russia and Her Colonies*, s. 251.

60 A.g.e.

Fakat, İkinci Dünya Savaşı'nın çıkışına ve kuzey İran'ı işgal edişlerine kadar Ruslar, Kürdistan işlerine el atamadılar. İtilaf güçlerinin yenilgisiyle açığa çıkan enerjileri ve hırsları, hoşnutsuz Kürtlerle kurulan temasla birleşince, Ruslar eski politikalarına kaldıkları yerden başlamak için harekete geçtiler.

Rusların Kürt yanlısı politikaları, İkinci Dünya Savaşı'nın son zamanlarında ve savaş sonrasında Rus-Türk ilişkilerinin kötüleşmesiyle ivme kazandı. Sovyetler Birliği 1945 baharında, Sovyet-Türk Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması'nı feshettiğini ilan etti. Bunun üzerinden pek geçmeden, Sovyetler Türkiye'nin bazı doğu illeri üzerinde hak iddia etmeye başladı ve Montrö Sözleşmesi'nin gözden geçirilmesini talep etti. Bu gelişmeler Rusya'nın Kürt milliyetçiliğine verdiği açık destekle birleşince, Türkiye Bağdat Paktı'nı kurmaya giden adımları atmaya zorlandı. Bu, Rusların ve Türklerin arasını tamamen açtı.

Uzun süredir Kürtlerin önemini kavramış olan Sovyetler Birliği, bu halkı Batı yanlısı Türkiye, İran ve Irak hükümetlerine karşı yıkıcı bir öge olarak kullanmaya karar verdi. Kürtlerin genelde Batılılardan özelde de İngiltere'den duyduğu hoşnutsuzluk, çoğunun içinde yaşadığı üç Sadabad Paktı ülkesine karşı besledikleri nefretle birleşince Sovyetler için iyi bir koz doğmuş oldu. Irak'taki Barzani ayaklanması ve İran'da Mahabad Cumhuriyeti'nin kurulması sırasında Rusya'nın takındığı tutum, ileride göreceğimiz gibi, Rusya'nın bölgedeki niyetleri hakkında hiçbir şüpheye yer bırakmadı.

YEDİNCİ BÖLÜM

KÜRTLER VE BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Savaşın Kürt Halkı Üzerindeki Etkileri

Birinci Dünya Savaşı'nın Kürt halkına maliyeti büyüktü. Kürtlerin anavatanı, Osmanlı-Rus sınırında ve bu iki ordunun hareket sahasında yer aldığından, savaşın ilk aylarından itibaren bu topraklar savaş alanı haline gelmişti. Bu durum sadece Rusya'daki ve Osmanlı Devleti'ndeki Kürt yerleşim bölgeleri için değil, İran Kürdistanı için de geçerliydi.¹ Çarpışmaların gerçekleştiği bölge, kuzeyde Sarıkamış'tan güneyde Mukri'ye, doğuda Erzurum'dan ve batıda Erzincan'a kadar uzanıyordu. Bu bölgedeki birçok yer, yerleşimcileri üzerinde korkunç sonuçlar doğuracak şekilde birkaç kez el değiştirdi. Aşırılıklarda her iki tarafın da suçu vardı. Savaşçıları harekete geçiren nedenler düşünüldüğünde bu durum şaşırtıcı değildir. Türk tarafının gayreti cihat çağrısıyla ateşlenmişti. Rus ordusuna hizmet eden Ermeni ve Süryani yardımcı birliklerinde de benzer hisler mevcuttu.

Savaş Kürtler açısından büyük bir insan gücü talebi anlamına geliyordu. Savaşa katılan Kürtlerin sayısını belirlemek ol-

1 İran'da düşmanlıkların açığa çıkması ve İranlılarla Kürtlerin savaşa dahil olması hakkında bkz. Sykes, *History of Persia*, s. 436 v.d.; ve Demorgny, *La Question Persane*, s. 284 v.d.

dukça zordur. Ancak, Osmanlı ordusunun yüksek rütbeli bir subayı olarak görev yapmış Kürt tarihçisi M.E. Zeki'nin verdiği sayılara bakarak bir fikir yürütmek mümkün olabilir.² Zeki'ye göre, merkezi Elazığ'daki Murat Suyu yakınlarında bulunan 11. Fırka (Tümen) ve merkezi Musul'da bulunan 12. Fırka tamamen Kürtlerden oluşuyordu. Ayrıca Erzurum'da konuşlanmış 9. Fırka'nın ve Sivas'ta konuşlanmış 10. Fırka'nın asker ve subaylarının çoğu Kürttü. Dahası, Kürtler çok sayıda sınır birliği, jandarma ve güvenlik güçleri ile birlikte 135 yedek süvari bölüğünü de oluşturmuşlardı.³ Güney Mezopotamya'daki Şuaybeh muharebesinde yer alan Şeyh Mahmud'a ve diğer Kürt liderlere bağlı çok sayıda gönüllü de cihat çağrısına olumlu yanıt vermişti.⁴ Büyük aşiret güçleri, Rus ordusuna karşı hem Osmanlı topraklarında hem de kuzeybatı İran'da çarpışmıştır. Zeki, Kürtlerin savaş kayıplarının 300,000 civarında olduğunu söylemektedir.⁵

Savaş ve katliamlar yüzünden ölen Kürtlerin sayısı, soğuk, açlık ve hastalıktan kırılganlarla neredeyse aynıdır. Harekat halinde bulunan, üstelik gerekli levazımat ve ulaşım araçlarından yoksun Osmanlı ordusu ülkeyi tüketiyordu. Osmanlı komutanları halkı elindeki yiyeceği ve diğer maddeleri çok düşük fiyata ve genellikle değersiz kağıt paralar karşılığı satmaya zorluyor; hatta bazen açıkça el koyuyorlardı.⁶ Bu uygulamaların bir sonucu olarak, çok sayıda Kürt çiftçi ve çoban ürünleri ve sürüleriyle birlikte uzak bölgelere göçtüler. Şehir ve köylere erzak akışında kesintiye neden olan bu durum sonucunda, hem ordu mensupları, hem de sivil halk arasında açlık ve kıtlık baş göstermişti. 2., 3. ve 6. Osmanlı Fırkaları açlık ve hastalıktan kırılmış, 3. Fırka tifüs salgını ile yok ol-

2 Zeki'nin askerlik hayatının öyküsü için bkz. Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 469-472.

3 A.g.e., s. 274.

4 A.g.e. Bu aşiret güçlerinin 1000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bell, *Review of Administration*, s. 4.

5 Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 274-275.

6 A.g.e., s. 277-278.

muştı.⁷ Sivil nüfus bu sorunlardan daha fazla etkileniyordu. 1917 yılında Süleymaniye'de, bölge halkının ve askerlerin yüzde yetmişinin ölümüyle sonuçlandığı bildirilen ciddi bir kıtlık yaşanmıştı.⁸

Osmanlı ve İran Kürdistanındaki askeri hareketlerin en belirgin yanı, aşırı insafsızlıklarıydı. Askerler, yerel halkın mal veya can güvenliği konusuna aldırıyorlardı. Halkın büyük sefaleti ve yıkılmışlığı, savaşın gidişatının sürekli değişmesi nedeniyle daha da kötüleşmişti. Çarpışan iki ordunun ilerlemeleri ve geri çekilmeleri, beraberinde cinayet, tecavüz ve yıkımı da getiriyordu. Kürdistan'ın birçok bölgesinde topraklar boş kaldı, nüfus büyük ölçüde azaldı.

Birkaç örnek, savaşta Kürtlerin uğradığı kayıplar hakkında bir fikir vermeye yetecektir. 1914 yılı Aralık ayında Ruslar kuzey Kürdistan'daki Beyazıt-Eleşkirt bölgesine girdiklerinde, yerli halkın sadece yüzde onunun Rus ordusuna hizmet veren Ermeni birliklerinin vahşetinden kurtulabildiği söylenir.⁹ 1917'de Rus Devrimi'nin patlak vermesi ve Rus ordusunun dağılmasından sonra, Rus subayların denetiminden çıkan silahlı Ermeni grupları, Erzurum-Erzincan bölgesinde çok sayıda Kürdü katletti.¹⁰ Kuzey Kürdistan'ın Van, Bitlis ve Muş gibi diğer yöreleri de benzer bir kaderi paylaştılar.

Savaş sırasında büyük eziyet gören başka bir bölge de Orta Kürdistan'daki Şemdinli-Revandiz yöresiydi. Balık aşiretinin

7 A.g.e., s. 278.

8 A.g.e., s. 279. Soane'e göre, Kasım 1914'te 20,000 olarak tahmin edilen Süleymaniye nüfusu, Kasım 1918'te İngilizler şehri aldıklarında 2,500'e düşmüştü. Açlık ve hastalık sağ kalanları da büyük bir hızla yok ediyordu. Bkz. *Administration Report of Sulaimaniah Division for the Year 1919*, s. 22.

9 Emin, *Turkey in the World War*, s. 218-219.

10 Tüm bu olayların ayrıntılı fakat yanlış bir anlatımı, savaş sırasında Osmanlı Devleti'ni yöneten üç adamdan biri olan Cemal Paşa tarafından aktarılmıştır. Bkz. *Memories of A Turkish Statesman, 1913-1919*, s. 280 v.d. Cemal Paşa, Ermenilerin 1.5 milyondan fazla Türk ve Kürdü öldürdüğünü iddia eder. Öte yandan Ahmed Emin bu sayının abartılmış olduğunu, gerçekte öldürülenlerin 40,000'den fazla olamayacağını belirtmiştir. Emin, *Turkey in the World War*, s. 221-222.

100 koyunun, uç dört tanesi dışında hepsi yerle bir edildi. Bradost aşiretinin Revanduk (Revandek) kolunda, 30'dan fazla koyun halkından geriye, "ne bir kadın, ne bir erkek, ne de bir çocuk kalmıştı."¹¹ Savaştan önce varolan 81 Bradost köyünden 52 tanesi Ruslar ya da Osmanlılar tarafından yok edilmişken, aşiretin 1,080 olan hane sayısı 157'ye inmişti.¹² Savaştan önce 150 haneden oluşan Kuverek aşiretinin 1919'da 7 hane kaldığı söylenmektedir.¹³ Savaşın sonunda, Neri'deki 250 evden geriye 10 ev kalmışken, Revandiz'deki 2,000 evin 60'ı sağlamdı.¹⁴ Bu üzücü kayıpların askeri çarpışmalar kadar açlık, tifüs ve 1919'un büyük grip salgınından da kaynaklandığı burada belirtilmelidir.¹⁵

1916'daki Rus ilerleyişine karşı Türklerin yanında yer alan Hanekin ve çevresindeki halk, bölgenin 1917 yılı Nisan ayından Haziran ayına kadar Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucunda büyük eziyetler yaşadı.¹⁶ Sürülere ve yiyecek maddelerine el konuldu, tarım ve sulama zarar gördü, insanların haklarına tecavüz edildi ve malları yağmalandı. Yiyecekler gittikçe azalıp kıtlık ve haydutluk yaygınlaştıkça, çok sayıda insan Osmanlıların denetimindeki bölgelere göçtü.¹⁷ Çeşitli In-

11 Noel, *Note on the Kurdish Situation*, s. 5.

12 Mason, "Central Kurdistan", *JRGS*, LIV, no. 6 (1919), s. 339.

13 A.g.e., s. 329.

14 A.g.e., s. 330. Burada, Mason Rus General Çernozobuov'a bağlı Ermeni birliklerinin Revandiz'de 5,000 erkek, kadın ve çocuğu öldürdüğü iddia edilir. Ancak bu iddia, Revandiz bölgesine seferinde Kafkas Ordusuna eşlik eden, Urmiye'deki Rus Konsolosu Basil Nikitin tarafından reddedilmektedir. Nikitin, "Rowanduz", *İslam Ansiklopedisi* (İngilizce baskı). Neri-Revandiz bölgesinin Kafkas ordusunun Merkezi Kürdistan'ı işgali sırasında izlediği yola ilişkin güvenilir bir anlatım için bkz. Nikitin, "La Système Routier du Kurdistan", *La Géographie*, LXIII, no. 5 ve 6 (Mayıs-Haziran, 1935), s. 363-365.

15 Mason, "Central Kurdistan", *JRGS*, LIV, no. 6 (1919), s. 330-331.

16 Bell, *Review of Administration*, s. 44-46. 1916'da Hanekin bölgesine yapılan Rus müdahalesi hakkında daha fazla bilgi için bkz. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 2 ve Driver, "The Kurdish Question", *The Persian Magazine*, I, no. 3 (Eylül, 1921), s. 107.

17 Rus birliklerinin Hanekin bölgesindeki olumsuz tavırlarına ilişkin ayrıntılı bir anlatım için bkz. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 3, ve Bell, *Review of Administration*, s. 46.

giliz kaynakları, Hanekin bölgesindeki Rus birliklerinin tavrılarını, ülkelerinde gerçekleşen devrimin yarattığı moral bozukluğuna bağlamışlardır.¹⁸ 1917 yılı Haziran ayı sonunda Rusların çekilmelerinin hemen ardından Türkler bölgeyi yeniden işgal ettiler. Böylece Hanekin bölgesindeki yıkım, yiyecek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak için sert yöntemler kullanan Türklerle tamamlanmış oldu.¹⁹ Osmanlı ordusunun genelde geri çekilmesi ile sonuçlanan Bağdat yenilgisinin ardından, Aralık 1917'de Hanekin İngiliz kuvvetlerinin eline geçti. İngilizler halkı büyük bir tedirginlik içinde buldular. Resmî bir İngiliz kaynağına göre:

Mezopotamya'nın hiçbir bölgesinde Hanekin'de karşılaştığımız kadar büyük bir sefalet görmedik. Ruslar bölgenin kaynaklarını önceden kullanmış, arkadan gelen Türkler de geri kalanını tüketmiş, bölge halkını açlık ve hastalığın kucağına atmışlardı.²⁰

Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki düşmalıkların patlak vermesinden kısa bir süre sonra İran Kürdistanı, İran'ın taraf-sızlığına rağmen bir savaş alanı haline geldi. Her iki ordunun da kullandığı aşırı sert yöntemlerin sonucunda bütün bölge harap oldu ve halk sefalet içinde yaşayan kölelere döndü. Çarpışmalar sırasında katledilmeyenlerin çoğu evsiz ve yiyeceksiz kalmıştı. Binlerce insan açlık ve hastalıktan öldü. Aşağıdaki tasvir, İran Kürdistanının savaş sırasındaki kötü durumu hakkında fikir verebilir:

Köyler oradan geçen Türk ve Rus ordularınca yağmalanmıştı. Çatı kırışleri ve tüm ahşap tertibat sökölerek

18 A.g.e., s. 45 ve E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 4.

19 Hanekin-Kızıl Rabat bölgesine geri gelen Türklerin, aralarında Süleymaniyeli ünlü bir ailenin üyesinin de bulunduğı çok sayıda kişiyi, sürülerini kuzeye, Küçük Zap bölgesine göndermelerinden dolayı idam ettirdikleri söylenmektedir. Bkz. Bell, *Review of Administration*, s. 46.

20 A.g.e. Göç ve hastalıklar sonucunda, nüfusu savaş öncesinin üçte birine düşen bölge halkının yaşadıkları üzerine daha fazla bilgi için bkz. *Reports of Administration for 1919..*, I, *Khanigin District*, s. 32-34.

[ısınmak için] yakıldı. Kış boyunca yağın yağmur ve kar, korumasız çamur duvarların yıkılışını tamamlamıştı. Tarlalar sürülmüyordu ve hayvancılık yapanlar arasında göç etmeyenler varsa, bunu nedeni, açlık yüzünden gidemeyecek kadar güçsüz düşmeleri idi. Aslında göç etmeye kalkanlar için güvenli bir sığınak da yoktu. Sadece İran Kürdistanı değil, bütün İran İmparatorluğu açlığın pençesindeydi.²¹

Dört yıllık kontrolsüz yıkım ve şiddetten sonra, savaşın sonunda, bütün bölge yok olma sınırına gelmişti. Hasta ve aç binlerce Kürt, yiyecek ve barınak arayışıyla Urmiye'ye akın ediyordu. Göçmenler öyle acınacak haldeydiler ki, Kürtlerin eski düşmanları Süryaniler bile ellerinden geldikince onlara yardım etmiş, Amerikan Yardım Komitesi'ne Kürtlerin durumu için ricada bulunmuşlardı. Görgü tanığı bir Amerikalıya göre:

Süryaniler evlerini ve az miktardaki tahıldan oluşan tayınlarını açlık çeken, pişman Kürtlerle paylaştılar. Patrik ve Piskopos'dan papaz yardımcılarına kadar tüm Süryani din adamları, Amerikalılara, dost ya da düşman, kötü durumdaki tüm Kürtlere yardım yapılmasının isteyen dilekçeler gönderdiler.²²

Savaş sırasında Kürt halkı yaşadığı topraklardan koparılmıştı. Rus ordusunun topraklarına yaklaşmasıyla evlerini terk etmiş olan Kürtlerin yamsıra, çok sayıda Kürt de Osmanlı makamları tarafından bölgeden sürülmüştü. Kürtlerin bölgeden çıkarılarak yeniden iskan edilmeleri, Sultan V. Mahmud tarafından imzalanan bir fermana göre yürütölmekteydi. Buna göre, küçük gruplara bölünecek Kürtler, Batı Anadolu'da Türkçe

21 Bell, *Review of Administration*, s. 47.

22 Ellis, *The Yankee Kadi*, s. 19. Urmiye'deki Rus Konsolosu Basil Nikitin de, Amerikan Yardım Komitesi'nden Kürtlerin acılarını hafifletmek için ellerinden geleni yapmalarını istemişti. Komite, Kürtlere bulabildiğı kadar yiyecek sağladı. Ancak "yapılan yardımlara rağmen sinekler gibi öldüler. Bütün çabalarımız yaşadıkları sefaleti yıkmaya yetmedi." Shedd, *The Measure of a Man*, s. 236-237.

konusulan bazı eyaletlere yerleştirileceklerdi. Bu yeni yerleşim bölgelerinde nüfusları toplam nüfusun yüzde beşini geçmeyecekti. Kürt liderleri ve ileri gelenleri şehir ve kasaba merkezlerinde oturacak, kendilerine bağlı olan aşiret mensuplarıyla aralarındaki bütün bağlar koparılacaktı.²³ Chirguh'a göre Türk Mülteci İdaresi'nin verdiği bilgiler, 700,000 Kürdün göçe zorlandığını göstermektedir. Kürt kaynakları bu insanların çoğunun gönderildikleri yere varamadan, açlık, soğuk ve hastalıktan öldüğünü belirtir.²⁴

Kürt Milliyetçilerinin Savaş Sırasındaki Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verışı ile Osmanlılar, Kürt milliyetçiliği üzerinde Jön Türklerin baskıcı politikalarından daha etkili bir denetim sağlamıştır. Kürtlerin uzun zamandır güçlerini ve kaynaklarını tüketerek katıldıkları çatışmalar, Türkiye'deki milliyetçi Kürt hareketini zayıflatmıştı. Kürtlerin Ermenilerin trajik sonlarında oynadıkları rol, şimdi savaşın olası tehlikelerini göğüsleyebilmek için Türklere yakın durmalarını gerektiriyordu. Bununla birlikte, sürgünde yaşayan Kürt milliyetçilerinden oluşan küçük bir grup, bağımsız bir Kürdistan için çalışmayı sürdürdü. Bu insanlar yüzlerini, savaşta Osmanlı'ya karşı savaşan iki güce, İngiltere ve Rusya'ya çevirmişlerdi.

1914 yılı Aralık ayında Muhammed Şerif Paşa, gelecekte kurulması muhtemel bir Kürt devleti için güvence sağlamak üzere Mezopotamya'daki İngiliz Keşif Güçleri'nin hizmetine girmek istedi. İngilizler, bu kadar uzak bir bölgede hareket planlamadıklarından bu isteği reddettiler.²⁵ İlerde göreceğimiz gibi Şerif Paşa savaş sonrasında İngilizlerle yeniden temasa geçti.

23 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 23; Bedirhan, *The Case of Kurdistan*, s. 32-33. Bu yasanın maddeleri için bkz. Noel, *Note on the Kurdish Situation*.

24 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 23; Bedirhan, *The Case of Kurdistan*, s. 20, 32-33.

25 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 2; *Kurdistan and the Kurds*, s. 77; Bell, *Review of Administration*, s. 60; Wilson, *Loyalties*, II, s. 130.

Bedirhan ailesinin bazı mensupları, özellikle Abdürrezzak ve Kamil Bedirhan Ruslarla samimi ve yakın ilişkiler kurmuşlardı. Jön Türk ihtilalinden bir süre sonra, o sırada Paris'te bulunan Abdürrezzak Bedirhan'ın, Rusların Kürdistan'la ilgili planlarını takdirle karşıladığı söylenir.²⁶ Kamil Bedirhan, 1916 yılında Tiflis'te Kafkasya Genel Valisi ve Kafkasya cephesi başkomutanı Grandük Nikola'ya Kürt milliyetçiliği davasını savunmaktaydı.²⁷ 1917'de Doğu vilayetlerinin Ruslar tarafından işgal edilmesi sırasında Kamil ve Abdürrezzak Beyler, sırasıyla Erzurum ve Bitlis Valisi olarak atanmışlardı.²⁸ Savaş sonrasında Kürt milliyetçiliğinin önemli isimlerinden olan Abdürrezzak Bey'in 1918 yılında Musul'da Türkler tarafından zehirlenmiş olduğu söylenir.²⁹ Kamil Bey ise 1919 yılında hala Tiflis'tedir.³⁰ Aynı ailenin mensubu ve Emin Ali Bedirhan'ın en büyük oğlu olan Süreyya Bey ise, Kürt milliyetçiliği faaliyetlerini Kahire'de sürdürmüş; İngilizlerin onayı ve desteğiyle *Kürdistan* gazetesini yayımlamıştır.³¹

Savaştan bir süre önce, Şeyh II. Seyyid Taha, Ruslarla birtakım resmî ilişkiler kurmaya çalışmıştı. Seyyid Taha'nın Rusya'da seyahatlere çıktığı ve bu ülkenin dilini çok iyi konuştuğu söylenmektedir.³² Novorossisk'de bir süre kaldıktan sonra, Rus himayesine girmiş olarak geri döndü ve Türk-İran sınırının çok yakınında, İran'ın Rajan köyüne yerleşti.³³ İngiliz res-

26 Nikitin, *Les Kurdes*, s. 195. Nikitin'e göre, Abdürrezzak Bedirhan 1909'da St. Petersburg'daydı. Nikitin'in *The Manchester Guardian* editörüne mektubu, 21 Eylül 1950. Şüphesiz Abdürrezzak Bey St. Petersburg'daki Türk elçiliğine atandığında, Ruslarla arasındaki ilişkiler güçlenmişti. (Elphinston), "The Azizan or the Princes of Bohtan", *JRCAS*, XXVI, III-IV (Temmuz-Ekim 1949), s. 250.

27 Nikitin, *Les Kurdes*, s. 195.

28 Noel, *Diary*, s. 54-55.

29 A.g.e., s. 63.

30 A.g.e., s. 55.

31 *Kurdistan and the Kurds*, s. 113.

32 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 353.

33 Nikitin'e göre Seyyid Taha'nın Rusya'daki kalışı, amcası ve güçlü düşmanı Şeyh Abdülkadir tarafından hıyanet iddiasıyla İstanbul'a şikayet edilmesi ve

mî raporlarına göre, Şeyh Seyyid Taha sadece Rus Konsolosluk yetkilileriyle dost olmakla kalmayıp, “Rusların vesayeti altında kurulacak şimdilik bağımsız Kürdistan’ın sözde lideri olarak düşünülebilecek”³⁴ birisi olmuştı. Seyyid Taha’nın savaş önce-
sindeki Rus yanlısı faaliyetlerinden bahseden bir başka İngiliz resmî raporunda, “Ruslar bölgede düzeni sağlamakta İranlılar-
dan daha başarılı oldukları için, Seyyid Taha’nın o zamanlar
bile Rusların vesayeti altında bağımsız bir Kürdistan için çalış-
makta olduğunu” belirtilmiştir.³⁵ Ancak savaş sırasında Sey-
yid’in her iki tarafa da yaranma arzusu, zaman zaman hem
Türkler hem de Ruslar tarafından şüpheli görülmüş, bu ne-
denle Seyyid her iki tarafça da hapse atılmıştır.³⁶ Seyyid Ta-
ha’nın Almanlarla da iyi ilişkiler kurmuş olmasından dolayı
Rusya’ya olan bağlılığından şüphelenen Ruslar, 1916’da Os-
manlı-Iran sınırını Nehri şehrinden geçerken, intikam almak
amacıyla Seyyid’in evini yıktılar.³⁷

Nikitin, 1917 yılının sonlarına doğru “Kürdistan İstiklal Ce-
miyeti”nden (İstihlas e Kurdistan) Seyyid Taha imzalı bir
mektup aldığını belirtir. Bu mektupta Nikitin’den, Kürdistan’ı
hürriyete kavuşturacak Türk karşıtı ortak bir hareket planı ha-
zırlanması amacıyla Seyyid Taha ile Rus komutanlar arasında
bir buluşma ayarlaması istenmiştir.³⁸ Resmî bir İngiliz kayna-
ğı, Seyyid Taha ve amcası Şeyh Abdülkadir’in Tahran ve Tif-
lis’teki Rus diplomatik makamları ile ilişkilerinden bahseder.
Bu kaynak iki şeyhin, “özellikle çatışmaların ilk günlerinde,
Von der Goltz’un İran cephesindeki planlarını boşa çıkartmak
için bütün güçlerini seferber ettiklerini” de belirtmektedir.³⁹

bunun getirdiği baskılar sonucunda gerçekleşmiştir. Nikitin, “Les Kurdes Ra-
contés par Eux-mêmes”, *L’Asie Française*, no. 230 (1925), s. 154.

34 Bell, *Review of Administration*, s. 65.

35 *Kurdistan and the Kurds*, s. 106.

36 A.g.e.

37 Bell, *Review of Administration*, s. 69.

38 Nikitin, *Les Kurdes*, s. 195.

39 *Kurdistan and the Kurds*, s. 191.

Kürdistan'ın Geleceği Hakkında

Şerif Paşa'nın Görüşleri

Şerif Paşa'nın 1914 yılı Aralık ayında Mezopotamya'daki İngiliz Keşif Güçleri'yle anlaşma çabasının başarısızlığa uğradığı hatırlanacaktır. Paşa'nın, aldığı red cevabına rağmen İngiliz-Kürt işbirliği konusunda ümidini hiç kaybetmediği görülmektedir. Şerif Paşa, savaşın sonucunun henüz belirsiz olduğu 1918 yılı Haziran ayında Mezopotamya'daki İngiliz kuvvetlerinin Siyaset Başsorumlusu Sir Percy Cox ile bağlantı kurdu⁴⁰ ve İngilizlerin Kürtlere yönelik daha etkili ve yaratıcı bir politika izlemesini önerdi. Paşa'ya göre bu önerinin uygulanması halinde, Kürtler ve İngilizler arasında sağlam bir karışıklı dayanışma ilişkisinin de temeli atılmış olacaktı. Sir Arnold Wilson, Şerif Paşa'nın bu önerilerini, manda rejiminin gelişini akıllıca bir sezgiyle öngörmesine bağlamıştır.⁴¹

Şerif Paşa, Cox ile buluşmasında ısrarla, İngilizlerin Kürtlerin isteklerine uygun, yapıcı politikalar belirleterek; acilen Kürtleri bir bütün olarak harekete geçirecek adımlar atmaları gerektiğinin üzerinde duruyordu. Bu amacın gerçekleştirilmesi için de, İngilizlerin Kürtlerin gelecekteki durumuna dair niyetlerini belirten resmî bir belgenin önemini vurguluyordu.⁴² Paşa, Güney Kürtlerine İngiliz himayesi altında özerklik verilmesini önermekteydi. Bu öneriye göre, İngiliz görevlileri, ülkenin ve mali kaynakların denetimine danışmanlık yapacaklardı.⁴³ Şerif Paşa, İngilizlerin de savaş sırasında birçok kez savundukları gibi, ilhak fikrine karşıydı. Kürdistan, Me-

40 Bell'e (*Review of Administration*, s. 60) göre, Şerif Paşa ve Sir Percy Cox arasındaki buluşma Marsilya'da gerçekleşti. Wilson (*Loyalties*, II, s. 130) ise buluşmanın Londra'da yapıldığını belirtir.

41 A.g.e.

42 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 7; *Kurdistan and the Kurds*, s. 101-102; Wilson, *Loyalties*, II, s. 130.

43 42. nottaki kaynaklarda Paşa'nın güney Kürdistan'a olan ilgisi, kendisinin de güneyli bir Kürt olmasına bağlanır. Ancak bu satırların yazarına göre, Şerif Paşa için güney Kürdistan'ın özelliği, kişisel bağlardan çok, buranın kuzeydeki Musul'a doğru ilerleyen İngiliz güçlerinin yolu üzerinde bulunmasıydı.

zopotamya ve diğer yerlerde, İngilizlerin himayesi altında özerk devletler kurulmasını istiyordu. Kürdistan ve Mezopotamya'nın işgal edilen bölgelerinde işlevli bir yönetim mekanizması oluşturulmasının ve yaklaşımakta olan Barış Konferansı'na böyle bir oldu bittiyle katılmanın önemini vurguluyordu. Paşa'ya göre, olayların gelişimini Barış Konferansı'na kadar kendi haline bırakmak, işgal bölgelerinde bir karmaşa ve belirsizliğe yol açacağı için, siyasi anlamda tam bir aptallık olurdu. Şerif Paşa, İngilizlerin Mezopotamya'daki Araplar için gerçekleştirmeye kararlı oldukları planları, Kürtler için de uygulamalarını istiyordu.

Şerif Paşa 1919 yılının Ekim ayında İngiliz yetkililerle yeniden temasa geçti. Türklerin Kürtler ve Ermeniler arasındaki düşmanlığı arttırmaktaki başarıları nedeniyle Kürdistan'da politik durumun kötüleştiğini yazıyordu. Ona göre asıl görev, iki halkın karşılıklı olarak birbirlerinin meşru ve ulusal haklarını tanımalarına dayanan bir uzlaşma zemini yaratmaktır. Paşa bu amaçla, Londra'da Kürt ve Ermeni temsilcilerden oluşan bir komite kurulmasını önerdi.⁴⁴ Böyle bir komite hiçbir zaman kurulmasa da, Şerif Paşa, Barış Konferansı sırasında Ermeni liderleriyle kişisel olarak uzlaşmakta başarılı oldu.

Kürtlerin İstanbul'da ve Barış Konferansı'ndaki Faaliyetleri

Kürt milliyetçi örgütleri, Barış Konferansı'nda Kürtleri temsil etmek üzere Şerif Paşa'yı seçti. Bu, üstesinden gelinmesi oldukça zor bir görevdi. Herhangi bir gelişme sağlayabilmek için öncelikle, büyük ölçüde Ermeni katliamlarının bir sonucu olan ve Müttefik güçler arasında yaygın Kürt karşıtı eğilimin üstesinden gelmek gerekiyordu. Şerif Paşa halkının durumunu başarıyla savundu ve hem büyük güçlerin sempatisini hem de Ermenilerin dostluğunu kazanmayı başardı. Çok geçmeden, Kürtler adına hareket eden Şerif Paşa ile Ermeni temsilciler

44 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 6; *Kurdistan and the Kurds*, s. 102.

Bogos Nubar Paşa ve Avetis Aharonian arasında bir Kürt-Ermeni anlaşması sağlandı.⁴⁵

Bu gelişmelerden rahatsız olan Türkler, Kürtlerle anlaşma masasına oturmakta zaman kaybetmediler. Sorunun kaynağı olarak düşündükleri Kürdistan Teali Cemiyeti'yle doğrudan ilgilenmeye karar verdiler. Bir Kürt kaynağına göre Türkler, Kürdistan Teali Cemiyeti'nden, Kürt sorunu çalışmalarına katılmaları ve gerekli kararların alınmasına yardımcı olmaları için üç temsilci istemişti.⁴⁶ Bu amaçla özel bir komite kuruldu. Komitede Osmanlı hükümetini temsilen İbrahim Efendi al-Haydari (Bakan ve eski Şeyhülislam), Abuk Paşa (İmar Bakanı ve eski Savaş Bakam) ve Avni Paşa (Denizcilik Bakanı), Kürt Teali Cemiyet'ni temsilen de Nehrili Şeyh Seyid Abdülkadir, Emin Ali ve Emir Murat Bedirhan bulunmaktaydı. Müzakere-lerden sonra komite şu kararları aldı:

1. Kürdistan'a büyük ölçüde özerklik tanınması.
2. İlk karar uyarınca çıkarılacak yasaların acilen yürürlüğe konması.
3. Bu yasaların getirdiği tüm zorunlulukların istisnasız uygulanması.
4. Kürtlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmaya devam etmeleri ve Halife-Sultan'a bağlı kalmaları.⁴⁷

Resmî bir İngiliz yayını tüm bu gelişmeleri farklı anlatmaktadır. Bu yayına göre, Türkler Kürdistan Teali Cemiyeti'nden sorunun çözümü için temsilci istememişlerdi. Bunun yerine komiteyi toplayıp, bu cemiyetin faaliyetlerini, Kürdistan'ı ilgilendiren konularda. İstanbul'da, hangi yetkiye dayanarak İngilizlerle sormuşlardır. Bu meyanda, Osmanlı makamları böyle

45 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 24. Safrastian'a göre anlaşma Şerif Paşa ve Bogos Nubar Paşa arasında yapılmıştır. Aharonian'ın adı geçmez. Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 77.

46 Kürt Teali Cemiyeti üyelerine gönderilen davet mektuplarından birinin Fransızca çevirisi ve bir fotoğraf Chirguh'un yapıtında bulunabilir. Mektup eski Şeyhülislam ve Erbil'deki önemli bir Kürt ailesinin mensubu olan İbrahim al-Haydari tarafından imzalanmıştır. Chirguh, *La Question Kurde*, s. 25.

47 A.g.e., s. 24-25.

meselelerin tamamen ve sadece Bab-ı Ali'yi ilgilendirdiğini belirtirerek, Saray'ın eğer isterse Kürtlere özerklik verebilecek güçte olduğunu söylemişlerdi. O gün toplantıda bulunmayan Şeyh Abdülkadir'i temsil eden Rıfat Bey'in Osmanlı makamlarına, Kürtlerin her millete kendi kurtuluşu için çaba gösterme hakkı tanıyan Wilson ilkeleri çerçevesinde hareket ettiğini söylediği, Kürdistan'ın hürriyetini ve güvenliğini garanti edebilecek tek gücün Büyük Britanya olması nedeniyle Kürtlerin bu gibi görüşmeleri İngilizlerle yaptıklarını anlattığı bildirilir. Rıfat Bey ayrıca, Osmanlı Devleti'nin belirsiz geleceğine de dikkat çekerek, Kürdistan'a özerklik sözü verilmesi hakkındaki kuşklarını dile getirmiştir. Bu noktada Abuk Paşa'nın sinirlenerek ayağa kalktığı ve Osmanlı Devleti'nin hiç olmadığı kadar güçlü olduğunu söylediği aktarılır. Osmanlı Devleti'nin hiçbir toprak parçasından elini çekmeye niyeti olmadığını, Kafkas ordusuna tüm yabancı ordulara karşı savaşma emri verildiğini, Ermeni mültecilerinin yurda geri dönmelerine asla izin verilmeyeceğini söyleyen Abuk Paşa'nın sözü bu noktada Avni Paşa tarafından kesilmiştir.⁴⁸

Sevr Anlaşması

Bu sırada Şerif Paşa'nın Barış Konferansı'nda gösterdiği çabalar da meyvelerini vermeye başlamıştı. Birçok can sıkıcı koşula rağmen, vaktinden önce gelen Sevr Anlaşması, 1920 yılı Ağustos ayında imzalandığında, Kürtlerin milli ihtiraslarının tanınmasını ve onaylanmasını sağlamıştı. Ulusal bir Kürt devletinin kurulmasını öngören bu anlaşma, Kürt tarihi için bir kilometre taşıdır.

Sevr Anlaşması'nın 3. Bölümü (62-64. maddeler) Kürdistan'a ilişkindi.⁴⁹ 62. maddeye göre, "İstanbul'da ikamet edecek

48 *Kurdistan and the Kurds*, s. 99.

49 *The Treaties of Peace*, II, s. 807-808. Sevr Anlaşması'nın Kürtlerle ilgili kısmının bir incelemesi için bkz. Chirguh, *La Question Kurde*, s. 25-26; Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 77-78; Bedirhan, "The Kurdish Problem", *JRCAS*,

(...)bir komisyon, bu Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak altı ay içerisinde Kürt halkının hakim bulunduğu Fırat'ın doğusunda ve Ermenistan'ın daha sonra belirlenecek olan sınırının güneyinde, anlaşmanın 27. maddesinin ikinci ve üçüncü fıkraları gereğince çizilen Türkiye-Suriye ve Irak sınırının kuzeyinde bulunan bölgelerin dahili otonomi planını hazırlayacaktır.”⁵⁰ Bu madde, Süryani-Keldanilere ve diğer etnik ve dini gruplara da güvence sağlıyordu. Anlaşmaya göre, bu güvencenin sürekliliği için İngiltere, Fransa ve İtalyan hükümetleriyle Acem ve Kürt temsilcilerden oluşan bir komisyon kurulacaktı. Bu Komisyon, “(...) gerek Türkiye, gerekse aynı şekilde İran sınırında yapılacak bir değişiklik söz konusu olursa bu değişiklikleri Anlaşmanın ruhuna uygun bir şekilde gerçekleştirecektir.”⁵¹ 63. madde, 62. maddede öngörülen hükümlerin Osmanlı Hükümeti'nce yerine getirileceğini taahhüt ediyordu.⁵²

Sevr Anlaşması'nın 64. maddesi, Kürtlerin bağımsızlık amacıyla Milletler Cemiyeti Konseyi'ne ne zaman ve hangi şartlarda başvurabileceğini düzenliyordu. Bu madde şöyledir:

(...) şayet 62. maddenin kapsamı içinde bulunan Kürt halkı, yani bu bölgelerde oturan halk çoğunluğu Türkiye'den ayrılarak tamamen bağımsız olmak arzusunu ortaya koyar ve Milletler Cemiyeti'ne başvurursa ve şayet Cemiyet de bu halkın bağımsızlık arzusunu gerçekleştirecek kapasitede bulunduğu kanaat getirir ve bunun yerine getirilmesini tavsiye ederse, Türkiye bu tavsiyeyi aynen uygulamayı ve bu bölgelerdeki bütün hakları ile ünvanlarından vazgeçmeyi taahhüt eder.⁵³

XXXVI, III ve IV (Temmuz- Ekim, 1949), s. 243-244; Nikitin, *Les Kurdes*, s. 196-197; Zeki, *Tarih al-Kurd*, s. 282-283, ve Minorsky, “Kürtler,” *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

50 *The Treaties of Peace*, II, s. 807.

51 A.g.e.

52 A.g.e.

53 A.g.e., s. 807-808.

Son olarak bu maddeye göre, Türkiye'nin bölgedeki hak ve ünvanlarından vazgeçmesinin ardından, "günümüze kadar Kürdistan'ın bir parçası olan Musul vilayetinde yaşayan Kürtlerin de kendi arzuları ile birleşmeyi istemeleri halinde Müttefik güçler bu birleşmeye karşı bir itirazda bulunamayacaklardır."⁵⁴

İlerde de göreceğimiz gibi, Sevr ölü doğmuş bir anlaşmaydı. Yeniden canlanan Kemalist Türkiye tarafından yok sayıldı ve 1923'teki Lozan Anlaşması'yla geride bırakıldı.

54 A.g.e., s. 808.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN
SONRA KÜRDİSTAN'DAKİ DURUM:
TÜRKİYE, İRAN VE SURİYE**

Türkiye'deki Durum

1918 yılında imzalanan Mondros Mütarekesi, Türkiye'deki Kürt milliyetçilik hareketinde yeni bir oluşumun ilk sinyalinin vermişti. Bu gelişmede, sürgünden dönen ya da Türkiye'de olan Kürt milliyetçilerinin çabaları, hem de Türklerin aktif desteğinin etkisi olmuştur.

Osmanlı'da ve Osmanlı kontrolündeki Kürdistan'da yeniden ortaya çıkan Kürt milliyetçiliğinin hem olayların olduğu dönemde hem de uzun vadede birçok etkisi oldu. Değişik bölgelerdeki Kürt milliyetçilerinin güçlerini birleştiren bu gelişim, hem Kürt aydınlarının hem de belli bölgelerde yerel üstünlük sağlamak isteyen Kürt ileri gelenlerinin çalışmalarına yeni bir anlam kazandırdı.

O güne kadar farklı amaçlar güden, çıkar çatışmaları yaşayan farklı [merkezlere] bağlılık gösteren farklı unsurlar, Kürt bağımsızlığını ya da en azından özerkliğini gerçekleştirmek amacıyla bir araya geldi. Harekete dahil olan birey ve grup sayısı kadar, taraftarların harekete katılma sebepleri ve amaçları da farklıydı. Farklı sebeplerle bu harekete katılan grup ya da bireylerin arasında, kendini bu işe adanmış milliyetçiler, bölgenin hırslı ileri gelenleri, Ermeni katliamında rol oynayıp bu yüzden cezalandı-

rıma korkusu duyanlar, İttihat ve Terakki'nin eski küskün ye-
leri, ordu görevlileri, Kürtleri kendi kuracakları Arap devletine
dahil etmeyi planlayan Arap milliyetçileri sayılabilir.

Kürt Hareketine Desteğin Kaynakları

Kürt hareketi gücünü ve ilhamını iki değişik kaynaktan alı-
yordu. Bunlardan birisi, dini temellere dayalı ve Pan-İslamist
unsurlarca desteklenen Türkçü bir partiydi. Türk yetkililerle
işbirliği halinde çalışıyorlardı ve etkin bir şekilde İngiltere kar-
ştıydılar. Diğer parti ise ne Trkyd ne de dini duygularla
kurulmuştu. Bu parti, Kürtlerin tam bağımsızlığını hedefliyor
ve Kürt milliyetçiler tarafından destekleniyordu. Nihai amaç-
ları bakımından iki grup arasında görüş farklılıkları vardı, an-
cak bunlar göz ardı edilerek açık ihtilaflar nlendi.

İslamcı parti, Ermeni devletinin kurulmasına kesinlikle kar-
şıydı, çünkü böyle bir devlet Türk topraklarının kaybına ve dş-
man bir komşunun yaratılmasına yol açacaktı. Parti, bu projenin
gerçekleştirilmemesi için her fırsatta kitlesel bir muhalefet örgüt-
lemeye çalıştı. Ermeni devletinin kurulmaması yönündeki temel
amaçlarının başarısızlığa mahkm olduğu anlaşılınca da, bağım-
sız Kürt devleti için tam destek vermekte tereddüt etmedi. Bu
onlar için, ehvenişeri seçmek anlamına geliyordu. Bağımsız Kürt
Devleti, yeniden dirilen Ermenistan'a karşı bir denge unsuru
oluşturabilir, hatta bu devletin kurulmasını tamamen nleyebi-
lirdi. Ayrıca bağımsız Kürdistan sadece geçici bir düzenleme ola-
rak kalabilir, ileride Türkiye ile yeniden birleşme sağlanabilirdi.

Kürt milliyetçiler, Ermenilerin bağımsızlığı konusuna İslam-
cı unsurlar kadar karşı değillerdi. Birçoğu, ileride kendi ba-
ęımsızlık isteklerinin de tanınabileceği dşnesiyle, Ermeni
isteğinin kabul edilmesinden yanaydı. Üstelik Kürt milliyetçi-
lerin liderlerinden bazıları, ileride göreceğimiz üzere, Ermeni-
lerle ortak bir cephe oluşturma yollarını aradılar.

Ali İhsan Paşa'nın Faaliyetleri

Mütarekenin imzalanmasından hemen sonra, kuzey Kürdis-
tan'daki Kürt milliyetçi hareketi, büyük ölçekli kışkırtmalarla

ortaya çıktı. Hareketin, Müttefik devletleri zor durumda bırakmak için, Türk yetkililer ve İttihat ve Terakki Komitesi tarafından organize edildiği söyleniyordu. İngiliz işgali altındaki bölgenin kuzeyindeki hareketin, 6. Ordu'nun eski komutanı Ali İhsan Paşa tarafından yönetildiğine inanılıyordu. Bu faaliyetlerin sonuçları çok geçmeden ortaya çıktı. 1919 yılının Ocak ayında İttihat ve Terakki üyelerinin Harput'ta, Barış Konferansı'nda bağımsızlık talep etmeleri için Kürtleri iknaya çalıştıkları bildiriliyordu. Yaklaşık aynı dönemde Ali İhsan Paşa'nın da Diyarbakır ve çevresinde Türk karşıtı unsurları bastırma çabası içinde olduğu görüldü.¹ Ali İhsan Paşa'nın Suruç bölgesindeki Barazi aşiretini, İngilizleri destekleyen Ketkan aşireti üzerine gönderdiği ve Karakeçeli aşiretinin liderini hapsettirdiği söylenmekteydi.² Ali İhsan Paşa'nın, İngiliz işgalinin genişlemesi halinde kullanılmak üzere para, silah ve mühimmat yardımı yaparak komşu aşiretleri de yanma çektiği rapor edilmişti.³ Ali İhsan Paşa o denli başarılıydı ki, faaliyet gösterdiği bölgelerde yabancı karşıtlığı yaygınlık kazandı.⁴

Ali İhsan Paşa'nın Şubat 1919'da faal olduğu bildirilen Cezire, kargaşanın hüküm sürdüğü bir diğer merkezdi. Burada da Paşa, diğer bölgelerde olduğu gibi, İngiliz etkisi ve işgaline karşı bir hareket başlattı. Önde gelen ve etkili birçok Arap ve Ermeni gözaltına alındı. Dicle nehrinin Cezire ile Mütareke sınırının güneyinde kalan bölgeler arasındaki kısmında ulaşım müdahale edildi; bölgedeki Kürtler devşirildi ve Mütareke şartları çiğnenerek silahlandırıldı. İstanbul'dan gelen ve Mütareke koşullarının uygulanmasını isteyen emirler, yerel Türk otoritelerinin de üstü kapalı bir şekilde onayıyla göz ardı ediliyordu.⁵

1 *Kurdistan and the Kurds*, s. 81-82; Bell, *Review of Administration*, s. 66; Driver, "The Kurdish Question", *Persia Magazine*, I, no. 3 (Eylül 1921), s. 109.

2 *Kurdistan and the Kurds*, s. 82.

3 A.g.e. ve Bell, *Review of Administration*, s. 66.

4 A.g.e.

5 A.g.e., s. 67; *Kurdistan and the Kurds*, s. 86; Driver, "The Kurdish Question", *Persia Magazine*, I, no. 3 (Eylül 1921), s. 110.

Mütareke sınırının kuzeyindeki bölgelerde durum kontrol-
den çıkmıştı ve Osmanlı hükümeti önlem alması için zorlanı-
yordu. 21 Şubat 1919'da, bölgede meydana gelen olayları bas-
tırmakta "yetersiz veya isteksiz" kalan, hatta olayların tahrik-
çisi olduğundan şüphe edilen Ali İhsan Paşa görevden alındı.
Buna rağmen Paşa'nın yapmaya çalıştıkları arkadaşları ve ta-
kipçileri tarafından inançla ve başarıyla devam etti.⁶

Ali İhsan Paşa sadece sıradan bir isyancı değil; aynı zaman-
da bir Türk vatanseveri ve askerdi. Müttefiklerin içinde bulun-
duğu zor durumu iyi değerlendirmiş, bu durumu ülkesinin
yararına kullanmayı amaçlamıştı. Kendisine Sir John Marshall
tarafından dikte ettirilen Mütareke şartlarını imzalarken pro-
testo ettiği hatırlanırsa, Paşa'nın, Müttefiklerin ülkesi üzerin-
deki emellerini engellemeye çalışan yiğit ve amansız biri kişi
olduğu anlaşılır. Ali İhsan'ın isyanları teşvik etmesindeki örtü-
lü sebepler, dönemin İngiliz resmî makamlarının raporlarında
şöyle geçmektedir:

Onun bütün bunları bağımsız Kürdistan için yaptığı ve
amacının Müttefik devletleri zor durumda bırakmak
olduğu görülse de; gerçek amacı Müttefik devletlerin
Kürdistan'ı kontrol etmesini engelleyerek, burada
kontrolü sağladıktan sonra tekrar Türkiye'ye bağlan-
maktır.⁷

Kürtler Arasında İngiliz Karşısı

Bir Direniş Hareketi Yaratma Çabaları

Aynı dönemde Diyarbakır'daki Kürt hareketi, Ali Bey tara-
findan kurulan "Türk-Kürt Bağımsızlığı" partisi önderliğinde
yürütülüyordu. Bu partinin amacı, yeni kurulacak Türk devle-
ti içinde yer almamaları halinde Kürtlerin herhangi bir yaban-
cı gücün egemenliği altına girmesini önlemektir. Ali Bey'in bu

6 *Kurdistan and the Kurds*, s. 83. Karşılaştırma için bkz. Bell, *Review of Administ-
ration*, s. 67.

7 *Kurdistan and the Kurds*, s. 82.

düşünceleri yaymak için, hükümetten bir gazete kurma izni almaya çalıştığı söylenmektedir.⁸

Mart başlarında Siverek'in ileri gelenleri, Türk yetkililerine ve İttihat ve Terakki'nin yerel teşkilatının liderlerine, yabancı işgaline karşı alacakları tavrı belirlemek için toplantı çağrısında bulundular. Toplantıda, Siverek- Diyarbakır-Urfa bölgesini işgale karşı korumak amacıyla, hangi Türk birliklerinin ve hangi aşiret güçlerinin işbirliği içinde olacağı karara bağlandı. Bu amaçla, Hükümete sadakatsizlikten dolayı hapiste bulunan Karakeçeli aşireti lideri Abdülkadir bin Derae ve Milli aşiretinin lideri Mahmud bin İbrahim Paşa serbest bırakıldı. Mahmut'a, kendi güçleriyle komşu aşiret güçlerini birleştirerek İngiliz kuvvetlerini Fırat boyunca Urfa dışına sürmesi koşuluyla, Milli Konfederasyon Şefliği'nin yeniden vereceği ve Fırat'ın doğusundaki en güçlü lider olacağı sözü verildi. Mahmut öneriyi kabul etti ve aralarında Badelli ve Dukurlu Kürtler ve Cuhayş Araplarının da olduğu farklı aşiret liderlerine bu anlaşmaya katılmaları için mektup gönderdi. Kısa bir tereddütten sonra, Badelli ve Dukurlu Kürtler katılma kararlarını iletiler.⁹ Diğer Kürt liderleri ise şüphe içindeydi. 12 Mart 1919'da Ketkan Kürtlerinin lideri ile diğer önde gelen aşiret liderleri Arappınar'da İngiliz yetkililerle buluştular, durumu tartıştılar ve Türk karşıtı bir grup oluşturma kararı aldılar.¹⁰ Mahmut'un birliklerini güçlendirmek için Türk birliklerinin Milli Kürtleri ile birleştiği, aynı zamanda Türk yetkililerinin Mahmut'a önemli miktarda hafif silah ve iki ya da üç top verdiği söylenmektedir. Ancak bütün bu çabalar Mahmut'un hareketini başarısızlıktan kurtaramadı. En önemli müttefiki Karakeçelilerle arasında bir görüş ayrılığı doğmuştu. Karakeçelilerden Mustafa en büyük düşmanları

8 A.g.e., s. 82-83. Karşılaştırma için bkz. Driver, "The Kurdish Question", *Persia Magazine*, 1, no. 3 (Eylül, 1921), s. 110.

9 *Kurdistan and the Kurds*, s. 84. Karşılaştırma için bkz. Bell, *Review of Administration*, s. 66.

10 *Kurdistan and the Kurds*, s. 84.

Millîler ile birleşme konusunda kuzeni Abdülkadir bin Derae ile anlaşmazlığa düşmüştü. Siverek'teki yetkililerin uzlaştırma çabaları da sonuç vermedi. Anlaşmazlıklar ve dayanışma eksikliğinden dolayı Mahmut'un hareketi kısa zamanda başarısızlığa uğradı ve binbir güçlkle oluşturulan konfederasyon parçalandı.¹¹

Mardin'de de direniş hareketini desteklemeye yönelik çabalar amacına ulaşamadı. İstanbul'daki Kürdistan Teali Cemiyeti'nin Başkanı olan Nehrili Şeyh Abdülkadir'in, Mardin'deki Idare Meclisi Üyesi Şevket Bey'le birlikte, bölgeye temsilciler göndererek aşiretleri yabancı egemenliğine karşı kışkırttığı söylenmektedir. Bu girişime birkaç aşiret lideri destek verdi, ancak çoğunluk kayıtsız kaldı. Bu girişim aynı zamanda Mardin'de 5. Fırka Komutanı olan Kenan Bey tarafından da destekleniyordu.¹²

Bu sıralarda Haverkan aşireti lideri Ali Battı'nın Şırnaklı aşireti lideri Abdurrahman ve Salahan aşireti lideri Ramazan ile buluştuğu ve ileride olabilecek İngiliz kontrolüne karşı koyma fikri üzerinde anlaştıkları bildirildi. Diğer liderlerle de bu amaç için temas kurdukları yönünde çeşitli raporlar vardı.¹³

Urfa ve civarında ise durum çok daha belirsiz görünüyordu. Mart'ın ikinci haftasında, Urfa'nın ileri gelen Kürtlerinden Mahmud Bey, Müslüman bölgelerde bir Hıristiyan müdahalesine karşı gelinmesi yönünde bir çalışma başlattı. O sırada İttihat ve Terakki'nin iki üyesi, Siverekli Ali Efendi ve Bağdanlı Seyyid Bey'in şehir çevresindeki aşiretleri İngilizlere karşı savaşmaya çağırdığı söylenir. Komşu aşiret liderlerinin de Urfa'ya gelerek Kürt davasına bağlılıklarını dile getirdikleri bilinmektedir.¹⁴

11 A.g.e., s. 85.

12 A.g.e., s. 84.

13 A.g.e.

14 A.g.e., s. 84-85.

Kürt Kulübü'nün Amaçları ve Faaliyetleri

Aynı dönemde Kürt Kulübü kurulmuş, Diyarbakır ve Mar-din'de faaliyetlerini sürdürmekteydi.¹⁵ Binbaşı Noel'e göre, kulübü kuran ve etkinliklerini yöneten şehrin ileri gelenleri, rüşvet ve şahsi çıkar peşinde koşanların oluşturduğu bir gruptu. Binbaşıya göre bunların çoğu İttihat ve Terakki'nin aktif üyeleri idi ve Osmanlının yenilgisinden sonra, Osmanlı korumasında Kürt özerkliğini savunan Kürt Milliyetçi Parti-si'ne katılmışlardı.¹⁶

Diğer bölgelerde olduğu gibi Diyarbakır'da da bulunan Kürt Kulübü'nün etkinliklerinin başlıca iki amacı vardı. Öncelikli amaç İngiliz etkisine karşı gelmek ve İngiliz müdahalesine di-renmekti. Bu amaçla Türk ve Kürt güçleri birleştirilerek hare-kete geçmek üzere hazır tutulmalıydı. İkinci olarak Ermenile-rin isteklerini ve faaliyetlerini engelleme amacı vardı. Bu hedef gözetilerek Siverek müftüsünden bir fetva alındı ve Müslü-manları Müttefiklerin Halep'e girmesinden önceki, yani 1915 yılındaki katliamlara katılmakla suçlayan Ermenilerin öldü-rülmesi meşru bir hal aldı. Ermenilere karşı yaygın olan kız-gınlık duygusu bir kez daha kullanılarak, Ermeni halkı huzur-suz ediliyordu.¹⁷

Sözde bu faaliyetlere karşı olan Türk hükümeti, İttihat ve Terakki'nin birçok önemli lideri için tutuklama emri çıkardı. Bu liderler komşu Kürt aşiretlerine mülteci olarak sığındılar ve Kürt bağımsızlığı fikrini onlar arasında yaymaya devam et-tiler. Öte yandan İngiliz ve Ermeni karşıtı fikirler, diğer Kulüp üyeleri tarafından daha büyük bir gayretle yayılmaya başlan-mıştı. Hatta açık bir şekilde "bütün Kürt vatanseverleri Kulü-be üye olmaya" çağrılıyordu. 21 Mart 1919'da Kürt Kulübü, aralarında Serkuci ve Hazo aşiretlerinin liderleri, Siverek müf-tüsü ve Derik'in önde gelenlerinden iki kişinin de bulunduğu

15 Urfa'da Kürt Klübü'nün kuruluşu, şehrin ileri gelenlerinin tereddütü yüzün-den Temmuz 1918'e değin gerçekleşmedi.

16 Bell, *Review of Administration*, s. 66; *Kurdistan and the Kurds*, s. 95.

17 A.g.e., s. 85.

ileri gelenleri toplantıya çağırıldı. Bu toplantıda Mardin ve Diyarbakır'ın ne pahasına olursa olsun İngiliz işgaline karşı savunulması kararlaştırıldı.¹⁸

Mardin'de Kürt Kulübü'nün faaliyetleri bölgenin ileri gelenlerinden 7 kişi tarafından yürütülüyordu. Ana amaçları Mardin'in İngilizlerce işgal edilmesini önlemektir ve bu planlarını bölgenin Hristiyan halkından gizlediler. Oybirliğiyle Kürt, Türk ve Hristiyan herkesin özerklik istediğini göstermek amacıyla bir belgeyi imzaya açtılar. Yakubilerin Patriği Mar Elias'ın da aralarında bulunduğu birçok kişi belgeyi ilerde Türk yetkileri ile uzlaşma zemini oluşturur düşüncesiyle imzalamayı reddetti. Maddelerdeki anlatım değiştirildi ve belgeyi imzalayanların Osmanlı tebası olarak İngiliz işgaline karşı oldukları ifadesi konuldu. Patrik anlaşmayı imzaladıktan sonra İstanbul'a gitti.¹⁹

Kürt Kulübü'nün Tasfiyesi

Uluslararası gelişmeler ve özellikle Başkan Wilson'un halkların kendi kaderlerini tayin ilkesi, Kürt Kulübü üyelerini Türklere karşı daha bağımsız bir politika izlemeye sevk ediyordu. Binbaşı Noel, Wilson ilkelerinin Kürtler üzerinde yarattığı etkiyi, küçük gören ve iğneleyici tavrı ile şöyle yorumluyordu:

Başkan Wilson'un herkes istediğini yapsın haline dönüşüp boşa umut veren prensibi, bütün pırıltısıyla ufuktan yükselmektedir. Osmanlı Kürtleri avazları çıktığı kadar bağırırlarsa Wilson'un kendilerini duyacağını ve Diyarbakır'ı, kendi başlarına ve kötü yönetmelerine izin vereceğini; Türklerle paylaşmaları gerekmeden şişmanlamaya devam etmelerini sağlayacağını sanıyorlar.²⁰

Bu hiç beklenmedik ve aynı zamanda Osmanlı hükümeti tarafından da istenmeyen durum, Osmanlıların kulüp faaliyetle-

18 A.g.e.

19 A.g.e., s. 85-86.

20 Bell, *Review of Administration*, s. 67; *Kurdistan and the Kurds*, s. 95.

rine ihtiyatla yaklaşmasına ve sonunda kulübün feshedilmesine yol açtı. Bu arada İzmir'in Yunanlılarca işgali, ajitasyon için gerekli malzemeyi sağlamış ve sonuna dek kullanılmıştı. İngilizler Yunanlıların şehirdeki zalimliklerinin sebebi olarak gösterildi ve İzmir'deki olayların örnek alınması gerektiği Diyarbakır'ın da önce İngilizler tarafından alınıp sonra Ermeni birliğince işgal edileceği söylentisi yayıldı. Bu söylentiler halk arasında haklı bir tedirginlikle beraber büyük ölçüde mücadele hırısı da yaydı. 1915 yılında Ermeni katliamına karışmış ve şimdi cezalandırılmaktan korkan Kürt Kulübü üyeleri, geride kalan tanıkların da bir katliamla yok edilmesi arzusundaydılar. Bu gelişmelerden korkmaya başlayan Hristiyanlar, Binbaşı Noel'e bir heyet göndererek, İngilizlerin bir an önce müdahalesi için yalvardılar. Propagandanın istenilenden öte etkili olduğunu ve durumun kontrollerinden çıktığını gören Türkler, olabilecekleri engellemek için birtakım önlemler aldılar. Onların amacı halkın tepkisini Hristiyanlara değil, İngilizlere yöneltmekti. Aynı zamanda yeni bir katliamın yaratacağı olumsuz sonuçların da farkındaydılar ve durumdan faydalanmak için, zaman kaybetmeden harekete geçtiler. Kürt Kulübü günah keçisi ilan edildi ve böylece, faaliyetleri Türk egemenliğine karşı bir hal almaya başlayan ve istenmeyen bir oluşum bastırılmış oldu. Kulübün silahları kalede toplandı, birlikler yok edildi, liderleri tutuklandı ve sonunda 4 Haziran'da Kulüp feshedildi.²¹

İran'daki Durum

Sultanın İslamcı ve Kürtçü Politikalarının Etkileri

Mütarekeden sonra Kürt milliyetçilik hareketi İran Kürdistanına da sıçradı ve burada çok sayıda taraftar buldu. Binbaşı Noel'e göre, aradaki düşmanlığın son bulmasıyla birçok Kürt Süleymaniye'den Birleşik Kürt idealini anlatmak üzere İran'a doğru yola çıkmıştı.²²

21 Bell, *Review of Administration*, s. 67-68; *Kurdistan and the Kurds*, s. 95-96.

22 Noel, *Note on the Kurdish Situation*, s. 18.

Bu gelişmenin rastlantısal bir durum olmadığına dikkat edilmelidir. Hatta Sultan Abdülhamit'in desteklediği İslamcı ve Kürt yanlı politikaların bir sonucu olarak görülebilir. Osmanlı Halife Sultanların otoritelerinin temel özelliklerinden biri olan İslamcı politikalar, Sultan Abdülhamit tarafından, dış ilişkilerde büyük güçlerin kararlarını etkileyecek bir araç olarak başarıyla kullanılmıştır. Abdülhamit Kürt yanlı politikaları ise, olası bir Rus saldırısı veya Ermeni ayaklanmasına karşı savaşçı Kürtleri bir kalkan olarak kullanmak amacıyla benimsemişti.

Bu politikalar, Osmanlı'nın göz diktiği İran Kürdistanının bereketli topraklarında filizlenmeye başladı. Osmanlı yönetiminin göz koyuşuna, İran Kürtleri de istekli bir şekilde cevap verdiler. Sünniler Halife-Sultana bağlılığı görev bildiler. Kürtler de böyle aziz bir kişi tarafından yönetilmeyi umut veren, memnun edici bir gelişme olarak kabullendiler. Abdülhamit'in tahttan inmesinden sonra da devam eden bu politikalar, Osmanlı ve İran Kürtlerini bir araya getiren önemli unsurlardan birisi oldu.

Büyük ölçüde bu politikaların bir sonucu olarak İran Kürtleri, ilki 1906-1911'deki²³ Türk işgali ve ikincisi Birinci Dünya Savaşı sırasında olmak üzere iki kez Osmanlı kontrolüne girdiler. Her iki durumda da yaşadıkları bölgeler, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan soydaşlarının yaşadıkları yerlere benzetilmeye çalışıldı. Türklerin bu gayretleri sayesinde İran Kürtleri de bildik Kürt yaşam tarzının içine çekilmiş oldu.

Giderek Büyüyen Bağımsız Kürdistan Arzusu

Kürt bağımsızlığı sorunu İran Kürt liderlerinin zihinlerini Birinci Dünya Savaşı'ndan önce meşgul etmeye başlamıştı. 1918 yılı Temmuz ayında Savic Bulak (Mahabad) bölgesinin önde gelen aşiretlerinden Mukri aşireti liderinin, Kirmanşah'taki İngiliz Konsolosu Yarbay Kennion'un Sakız'ı ziyareti sırasında, İngiliz koruması altında kurulacak bağımsız bir Kürt devleti hakkında görüştüğü bilinmektedir.²⁴ Mukri aşire-

23. Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

24. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 7, *Kurdistan and the Kurds*, s. 75; Wilson, *Loyalties*, II, 130.

tinin liderinin, Kürtlerin kendileri için harekete geçtikten sonra, iyi İngiliz yetkilileri vasıtasıyla Ermenilerle de barış yapabileceğini söylediği belirtilmektedir.²⁵ Arap devletlerinin kuzeyinde ve Ermenilerin güneyinde bağımsız bir Kürt devletine izin verildiği takdirde, Kürtlerin de, Ermenilerin Osmanlı'nın kuzeyinde kuracakları bir devlete destek vereceklerini anlatmaya çalıştığı söylenebilir.²⁶

Bir yıldan kısa bir süre sonra, İran Kürtlerinin en önemli iki lideri Şikak aşireti lideri İsmail Ağa (Simko) ile Nehri aşireti lideri Şeyh Seyyid Taha'nın, kurulabilecek bağımsız bir Kürt devletine İran Kürtlerini de dahil etmek için çalışmaya başladıkları bilinmektedir.

1919 yılı Mayıs ayında Seyyid Taha, böyle bir oluşum için İngiliz yetkililerin desteğini almak üzere Bağdat'a gitti, ancak amacına ulaşamadı. Seyyid Taha'nın bu başarısızlık karşısındaki tepkisini, Bell bize şöyle aktarıyor: "Biz kendisine İran Kürtleri için böyle bir plana destek vermeyeceğimizi söylediğimizde, bize hayal kırıklığına uğradığını, ancak bizim rızamız olmadan da İran Kürtlerinin bir gün İran'dan ayrılacağını söyledi."²⁷ Seyyid Taha'nın bu hayal kırıklığına rağmen, bağımsız bir Kürt rejimi kurulması için İngilizlere her türlü yardımı yapmaya istekli olduğu da bilinmektedir.²⁸

Simko Ağa da hemen hemen aynı zamanda harekete geçmişti. 1919 yılının Mayıs ayında, savaş öncesinden de tanıdığı Mezopotamya İdari Müfettiş Vekili Sir Arnold Wilson'a samimi bir mektup yazdı. Gerçek amacı farklı olan mektup, uzun uzun kişisel bir meseleyi anlatmaktaydı. Simko Ağa, daha çok yaşamına kast edilmiş olmasından duyduğu huzursuzluğu anlatmış olaydan İranlı bir memuru suçlamıştı.²⁹ Simko

25 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 7; *Kurdistan and the Kurds*, s. 75.

26 Wilson, *Loyalties*, II, 130.

27 Bell, *Review of Administration*, s. 69. Karşılaştırma için bkz. Noel, *Note on the Kurdish Situation*, s. 18.

28 Bell, *Review of Administration*, s. 69.

29 A.g.e., s. 70.

Ağarın değişik faaliyetleri, ileriki bölümde ayrıntısıyla ele alınacaktır.

İran Kürdistan'ında Rahatsızlığın Nedenleri

Savaş sonrasında İran Kürdistanında karışıklık olduğu söyleniyordu. Durum o kadar karışık ki, İngiliz resmî makamları bile neler olup bittiğinin farkında değildi. Bu yüzden Mezopotamya'daki İngiliz otoriteleri durumdan rahatsızlık duyuyorlardı, çünkü buradaki karışıklığın kendi kontrollerindeki komşu bölgelere sıçraması tehlikesi vardı.³⁰

İngiliz kaynakları, karışıklığın nedeni olarak iki temel etkeni göstermişti: 1) Ermeni ve Süryani mültecilerin ülkeye geri dönmelerine karşı çıkan Kürtler kararlı bir direniş gösteriyorlardı. Bu direnişin Tebriz merkezli İslamcı hareket ve bir ölçüde de İranlı resmî yetkililer tarafından desteklendiğine inanılıyordu. 2) Kürtler, hiçbir şekilde yasa ve düzeni tesis edemeyeceklerine inandıkları "zayıflamış İran yönetimine" karşı oldukça isteksizdiler.³¹

1919 yılı Şubat ayında, İran'daki önde gelen aşiret reislerinin yaptığı bir toplantıda, İran yönetimine karşı isyan sorunu tartışıldı. Liderlerin hepsinin bir isyan fikrinde birleştiği, fakat büyük güçlerin İranlı Kürtlerle ve Ermenilerin ülkeye dönmeleri konusundaki tavırları öğrenilmeden harekete geçmenin zararlı olabileceğine inandıkları söyleniyordu.³²

Ajitasyon ve düzensizliğin İran Kürdistanında devam ettiği görülüyordu. 23 Mayıs 1919'da Kürtler, Salamas Valisini yakalamış ve Koy kentini kuşatmışlardı. Bu ayaklanmanın nedeni, İran ve İngilizlerin Hristiyan mültecilere geri dönüş izninin verilmesi üzerinde çalıştıkları söylentisiydi. Bu geri dönüşü engellemek için Kürtler, Kafkasya'daki 11. Tümen Komutanı Cavit Bey ve daha önceden İttihat ve Terakki üyesi olup Hris-

30 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 14; Bell, *Review of Administration*, s. 62.

31 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 14; Bell, *Review of Administration*, s. 62; *Kurdistan and the Kurds*, s. 83, 89, 93.

32 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 14; *Kurdistan and the Kurds*, s. 89.

tiyan ve İngiliz karşıtı görüşleriyle bilinen Van Valisi Haydar Bey'den yardım istedi.³³

Bu dönemde Simko Ağa'nın faaliyetlerine ilişkin değişik söylentiler vardı. Bir kaynağa göre, Hristiyanların dönüşünü engellemek amacıyla bir ordu oluşturduğu söyleniyordu.³⁴ Salamas'taki Ermeni asıllı İspanya Konsolos Yardımcısı'na göre ise Simko Ağa bu tür bir hareketin içinde değildi ve Hristiyan mültecilerin tekrar bölgelerine dönmesi konusunda dostça bir tavır içindeydi.³⁵

Van Valisi'nin Herki aşiretini silahlandırması, Ermenilerin geri dönmesi hareketine karşı çıkan bölgedeki İran Valisi'nin ve özellikle Alman ve Osmanlı yanlısı görüşleriyle tanınan İran veliahtının³⁶ tavırları bölgedeki tansiyonu iyice yükseltmişti.³⁷

Simko Ağa'nın Faaliyetleri

Simko Ağa'nın Yükselişi

Osmanlı-İran sınır bölgesinde Kotor yakınlarında yerleşik olan istikrarsız Şikak aşiretinin lideri olan ve Simko Ağa olarak bilinen İsmail Ağa,³⁸ savaş sırasında Kürdistan'da yükselen en önemli kişilerden biriydi.³⁹ Tebriz'deki veliahtın emriyle haince öldürülen ağabeyi Cafer Ağa'nın yerine geçmişti.⁴⁰

33 *Kurdistan and the Kurds*, s. 93.

34 A.g.e.

35 A.g.e., s. 94.

36 Kaçar Hanedanı yönetimi sırasında Azerbaycan'ın veliaht yönetimi altında bulunduğunu göz ardı etmemeliyiz.

37 *Kurdistan and the Kurds*, s. 93-94.

38 Semiko ve Semitko olarak da yazılır.

39 Simko dış görünüşü itibarıyla etkileyici birisi olarak biliniyor. Dış görünüşünün daha detaylı tasviri için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, Arabs*, s. 305.

40 Cafer Ağa ve iki yardımcısının öldürümleri, Tebriz'deki İngiliz Konsolosu A.C. Wratislaw'ın kitabında anlatılmaktadır. Kitapta, Cafer Ağa ve yardımcılarının dizlerinin üzerinde ölümü beklerken çekilmiş bir fotoğrafı da yer almaktadır. Wratislaw, *A Consul in the East*, s. 207-209. Cafer Ağa'nın ölümüne ilişkin daha ayrıntılı bilgi ve fotoğraflar için bkz. Ghilan, "Les Kurdes persans et

Hırslı, kurnaz ve acımasız bir kişiliğe sahip olan Simko birkaç yıl boyunca İran Kürdistanında Kotor'dan Baneh'e kadar olan bölgede etkisini sürdürdü. Eşkıyalıkla milliyetçiliği birleştiren Simko, halkı arasında bir kahraman, İranlılar için bir sorun, Osmanlı ve Mezapotamya'daki İngiliz idaresi için ise dikkate alınması gereken bir güç olarak biliniyordu.

Simko savaş esnasında ve sonrasında Ruslar, Osmanlılar, Ermeniler, Süryaniler ve İranlılarla birçok kez ittifak kurdu ve aynı zamanda birçok kez de onlara karşı savaştı.⁴¹ İlk kötü ününü ise, ittifaklarının bitmesinden hemen sonra Nesturi Patriği Mar Şamun'u haince öldürmesi ile kazandı.⁴² Bu olayın İranlı bir memur tarafından kışkırtıldığı söyleniyordu.⁴³

Bütün bu gelişmeler ışığında, İran Kürdistanının en önemli kişilerinden birisi olan Simko'nun, İran Kürtlerinin özerklik kazanma hareketinin liderlerinden biri de olacağına kuşku yoktu. Ekim 1921'de karargâhını Savic Bulak'ın eski başkenti Mukri'ye taşıdı ve Kürt taleplerinin savunuculuğunu yapan, *Bağımsız Kürdistan* adlı bir gazete çıkarmaya başladı.⁴⁴

Linvasion Ottomans", RMM, V, no. 5 (Mayıs, 1906), s. 3-6. Ayrıca Lawij'in Cafer Ağa'nın suikastine ağıt yakan Fransızca bir çevirisi için bkz. Nikitin, *Les Kurdes*, s. 79, 263-264. Karşılaştırma için bkz. Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114 (İngilizce baskıda IV. bilt, s. 290).

41 Bell, *Review of Administration*, s. 69, Minorsky, "Kürtler," *İslam Ansiklopedisi*, VI. cilt, s. 1089-1114.

42 Avrupa sahnesinde Almanların zaferleri ve Rusların düşüşü Simko'yu yaptığı ittifakları gözden geçirme yoluna itti. Mar Şamun'a yeni bir durum değerlendirmesi için toplantı davetinde bulundu. Mar Şamun daveti kabul etti. Mar Şamun ve bir grup yandaşı, Salamas yakınlarındaki Koni Şahr köyüne geldiler. Samimi bir şekilde sona erdiği söylenen toplantıdan sonra Mar Şamun ve yandaşları kurşuna tutuldu. Daha fazla bilgi için bkz. Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 378-381; Karşılaştırma için bkz. Shedd, *The Measure of a Man*, s. 237-239; Coan, *Yesterdays in Persia and Kurdistan*, s. 266-267; Longrigg, *Iraq*, s. 97.

43 Wigram'a göre, Mar Şamun'un Suriyeli yandaşları Simko'nun onu öldürmesinden sonra kaleyi kuşattılar ve Tebriz Valisi Mukt-i Şems tarafından gönderilen ve Simko'ya Mar Şamun'dan kurtulması gerektiğini söyleyen bir mektup buldular. Bkz. Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 379.

44 OM, I, no. 9 (15 Şubat, 1922), s. 548; Karşılaştırma için bkz. Toynbee, *Survey*, s. 538-539.

Bu sıralarda Sovyet hükümetinin, Kürtlere otonomi verilmesi konusunda Simko'nun yanında yer alarak, İran hükümeti nezdinde arabuluculuk yaptığı söyleniyordu.⁴⁵ Daha önce İranlılarla ünlü Şubat 1921 Anlaşmasını imzalayan Sovyetler, dostça bir tavır içerisindeydi.

İran Hükümeti 1922 yılının ilk yarısında, ya Sovyet arabuluculuğunun ya da diğer bölgelerde süregelen huzursuzluğu bastırmak için, Simko ile ateşkes imzaladı.⁴⁶ Hatta Simko'yla dostluk sağlamak amacıyla İran Kürtlere bir ölçüde özerklik ümidi veriliyordu.⁴⁷ Buna rağmen Simko sabırsız görünüyordu ve rüyasını gerçekleştirmek amacıyla, ülkenin karışık durumda olmasından da yararlanarak, bir adım daha atmaya planladı.

Simko Ağa'nın İsyanları

1922 yazında Simko hükümete karşı isyan bayrağını açtı ve Maragha'ya doğru ilerlemeye başladı. Bu şehri işgali ile Simko ile gizli anlaşma yaptığı söylenen Lurların isyanı çakışmıştı.⁴⁸ Daha sonra İran Şahı olacak olan Rıza Han komutasındaki İran birlikleri ilk önce Luristan'daki isyanın üzerine gidip, isyanı bastırdılar. Bundan sonra Simko'nun üzerine yürüdüler ve onu yenip birliklerini dağıtmada başarılı oldular. Simko sınır boyunca kaçarak Irak'daki Kürt bölgesine sığındı.⁴⁹ Simko'ya karşı yapılan operasyonlarda Türkler, en güçlü birliklerini Türk-İran sınırına göndererek İran Hükümeti'ne önemli bir destek sağladılar.⁵⁰ Bu hareket Simko'nun Türklerle olan işbirliğinin sona erdiğini gösteriyordu.

45 Jaqdgamard 26-1-1922, OM'da (I, no. 9 [15 Şubat 1922]), s. 548; Karşılaştıram için bkz. Toynbee, Survey, s. 539.

46 İran'daki o dönemdeki durumun değerlendirmesi için bkz. Toynbee, Survey, s. 539 vd.

47 A.g.e., s. 539.

48 OM, II, no. 2 (15 Temmuz 1922), s. 115, Toynbee'den alıntı, Survey, s. 539.

49 A.g.e.

50 OM, I, no. 10 (15 Mart 1922).

Simko'nun yenilgisi, birkaç yandaşı ile birlikte 1922'de Erbil yakınlarındaki Dera kentine sessiz sedasız gelmesi ile keşinleşti.⁵¹ Bahirka köyünde Simko'yla karşılaşan Edmonds, Onun İranlılardan çok, ona destek vermiş görünüp daha sonra sırt çeviren Türklere içerlemiş olduğunu belirtir.⁵²

İngiliz Hükümeti'nin İran Hükümeti'ne karşı Simko'ya destek vermemesini, Kürt lider büyük bir hayal kırıklığı ve şaşkınlıkla karşılamıştı; çünkü bu sırada İran Hükümeti İngilizlere karşı savaş halinde bulunan Türklere işbirliği içindeydi. Edmonds'a göre Simko: "... bizi Kürt özgürlüğüne karşı olan iki hükümetle mücadele etmeye hazır bir halde bulma isteğiyle geldi, eğer düşüncesinde yanılıyorsa sığınma istemeye niyeti yoktu, aşiretine geri dönüp yolunda yalnız yürüyecekti".⁵³ Simko İngilizlerden destek bekliyordu, çünkü üç ay önce, 1922 yılının Temmuz ayında Süleymaniye'de, Fatih Kerim Ağa'nın İngiliz karşıtı isyanının bastırılmasında onlara yardım etmişti. Bu sırada Simko, Seyyid Taha ile işbirliği içindeydi ve İranlı aşiretleri isyana katılmamaları konusunda uyarmıştı. Ayrıca komşu aşiretlerin baskısı sonucu İran'a kaçan İngiliz yanlısı Pişder aşireti lideri Bakari Ağa'ya da yardımcı olarak, üzerindeki baskıları azaltmıştı.⁵⁴

Simko'nun Irak'a geçmesinden sonra Noel, Simko, Seyyid Taha ve Şeyh Mahmud'u Türklere karşı birleştirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı.⁵⁵ 8 Ocak 1923'de Simko, Süleymaniye'de Şeyh Mahmud'u ziyaret etmeye gitti ve askeri törenle karşılandı. O gün resmî tatil ilan edildi. Yerel bir gazete olan *Rojî Kürdistan* onu, "Kürdistan'ın cesur savunucusu, zatı âlileri İsmail

51 Edmonds'a göre Simko ağır bir yenilgiye uğramıştı. Bütün eşyalarını kaybetmiş, karısı öldürülmüş ve 6 yaşında "gözbebeği" oğlu kayıptı. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 305.

52 A.g.e.

53 A.g.e.

54 *Report on Iraq Administration*, Nisan 1922'den Mart 1923'e kadar, s. 34; Longrigg, *Iraq*, s. 144.

55 Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 310.

Ağa Simko" olarak tanımlamıştı. Buna rağmen iki lider arasında bir anlaşmaya varılamadı.⁵⁶

Simko Ağa'nın Yenilgisi ve Öldürülmesi

1923 yılının Aralık ayında Simko, İran Hükümeti'ne olan bağlılığını bildirince koşulsuz olarak affedildi.⁵⁷ 1926 yılında tekrar isyana kalkıştı. Dilman yakınlarında ciddi bir yenilgiye uğrayan Simko Ağa yaklaşık yüz yandaşıyla birlikte Irak'a kaçtı; sığınma taleb etti. İran Hükümeti'nin, Simko'nun iadesi yolundaki isteği Irak Hükümetin'ce, yasalara göre politik sığınmacıların iade edilemeyeceği söylenerek geri çevrildi. Bununla birlikte, Irak Hükümeti İranlı bir görevlinin onunla görüşme yapmaya gelmesine izin verdi.⁵⁸ 1927 yılının sonuna kadar İran Hükümeti bu konuda hiçbir girişimde bulunmadı. Simko Revandiz'deki ikametine devam ediyordu ve burada "sınırın her iki tarafındaki düzen için de tehlikeli birisi"⁵⁹ olarak biliniyordu.

1928 yılının Mayıs ayında Simko Türkiye'ye gitmek için gönüllü olarak Irak'tan ayrıldı.⁶⁰ Yaklaşık bir yıl sonra, Temmuz 1929'da 50 yandaşı ile birlikte Türk-Iran-Irak sınırındaki bir noktada görüldü. Irak Hükümeti'nin belirleyeceği bir yerde ikamet etme koşulu kendisine iletilince tekrar Türkiye'ye döndü ve yılın geri kalan kısmını Hacı Bey Irmağı'nın batısındaki dağlık alanda geçirdi.⁶¹

Simko'nun bu gezgin hali, Tebriz'den gelen bir mektupta affedildiğinin ve Uşnu valiliğine atandığının bildirilmesiyle son

56 A.g.e., s. 313; Edmonds, "A Kurdish Newspaper", JRCAS, XII, I. Bölüm (1925), s. 89.

57 *Report on Iraq Administration*, Nisan 1922'den Mart 1923'e kadar, s. 37.

58 *Report on Iraq Administration*, 1926, s. 26.

59 *Report to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1927*, s. 61-62.

60 *Report to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1928*, s. 4.

61 *Report to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1929*, s. 44.

bulmuş görünüyordu. Simko Uşnu'ya gelip vali olduğunda üç gün boyunca çevredeki Kürt aşiretlerinin ziyaret akınına uğradı. Daha sonra önemli bir İranlı görevlinin kendisini ziyaret edeceği haberini aldı. Yanına birkaç yandaşını ve aşiret reisini de alarak görevliyi karşılamak üzere yola çıktı. Planlanan noktada uzun süre bekledikten sonra atlı bir ulak aracılığıyla görevlinin arabasının bozulduğunu ve Uşnu'ya ulaşamayacağını öğrendiler. Simko ve arkadaşları Uşnu'ya geri döndüler ve tam evine yaklaşırken İran askerlerinin komşu evlerin çatılarından açtığı ateşe maruz kaldılar. Simko, 12 aşiret lideri ve yandaşları orada öldürüldü. Hamilton, Simko'nun bazı adamları tarafından tuzak konusunda uyarıldığını fakat onun bu uyarılara kulak asmadığını belirtiyor.⁶²

Suriye'deki Durum

Suriye'deki Kürtlerle Diğer Ülkelerde

Yaşayan Kürtlerin Durumlarının Karşılaştırılması

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Suriye'deki durum, en azından Kürtlerle ilgili olan durum, Türkiye'deki gelişmelerden etkilenmişti. Şam, Halep ve diğer Suriye şehirlerindeki Kürt milliyetçilik hareketi, Türkiye'deki hareketin bir yansıması ve uzantısıydı.

Bu durum Suriye'deki Kürt aşiretleri arasında da geçerliydi. Yeni çizilen sınırın Suriye'nin kuzey sınır bölgelerinde yaşayan Kürt aşiretleri için pek fazla anlamı yoktu. Yeni sınır, aynı aşiretin mensuplarını bir yanda Türk, bir yanda Fransız yönetiminde bırakmasına rağmen, bu durum her iki parçanın tamamen ayrılmış olduğu anlamına gelmiyordu.

Suriyeli Kürtler Türkiye'deki akrabaları ile ilişkilerini sürdürdüler ve her iki taraftaki insanlar aynı etkilere açıktilar. Dolayısıyla kuzey Suriye'deki Kürt aşiretleri de Kürt hareketinin merkezleri olan Urfa, Siverek, Mardin ve Cezire'deki fa-

62 Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 162-164.

aliyetlerden etkileniyorlardı. Irak ve İran'daki Kürtler gibi Suriye Kürtleri de Türkiye'den yayılan Kürt milliyetçiliği ajitasyonundan etkilenmiş ve hatta ajitasyona katkıda bulunmuşlardı.

19 Mart 1919'da, Şam'daki *al-Mufid* gazetesinin sahibi Yusuf Haydar ve Hayrettin Zerguli, Kürt bağımsızlığı üzerine "Kuzey ve Güney Kürdistan Kürtlerine Açık Mektup" başlıklı bir makale yayınladı. Bu makalenin propaganda amacıyla yazıldığı, gazetenin Halep sokaklarında parasız dağıtılmasından anlaşıyordu. Yazıda Kürtlerin politik kayıtsızlığından acınacak bir durum olarak söz ediliyor ve okurlara Wilson'un şu sözleri hatırlatılıyordu: "Milletlerin gelişimini engelleyen, geçmişten kalan boyunduruklar kaldırılmalıdır." Arapların isyanından ve onların bağımsızlık mücadelelerinden söz edilecek; Kürtlere birleşerek, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Musul ve daha birçok bölgede yaşayan 3,5 milyondan fazla Kürdün oluşturacağı bağımsız Kürdistan'ı desteklemeleri öğütleniyordu. Bu makalenin yer aldığı broşürler kimliği bilinmeyen kişilerce Halep, Midyat, Azek, Goyan, Zaho, Nusaybin, Cezire, Şırnak, Musul ve Zap bölgesi başta olmak üzere birçok bölgede dağıtıldı.⁶³

Kürt hareketine katılan Suriye Kürtlerinin Türk, İran ve Irak Kürtlerinden önemli farklılıkları vardı. Öncelikle, Suriye'de diğer ülkelerdeki gibi içine kapanık Kürt toplulukları yoktu.⁶⁴ İkinci olarak Türkiye'de Bitlis, Diyarbakır ve Cezire; Irak'ta Süleymaniye, Revandiz ve Amadiye; İran'da Sinna, Mahabad ve Urmiye gibi, aşiret yaşantısının ve geleneklerinin merkezi konumundaki şehirler Suriye'de yoktu. Belki de bu yüzden Suriye'deki Kürtler, Irak'taki Şeyh Mahmud, İran'daki Simko Ağa ve Türkiye'deki Şeyh Sait gibi milli bir lider çıkarmada başarılı olamadılar. En önemli liderler olan Bedirhan

63 *Kurdistan and the Kurds*, s. 86.

64 Bu bağlamda Elphinston, Suriye'deki toplam 250,000 Kürt'ün çoğunluğunu oluşturan Cezire Kürtlerinin Türkiye'deki Kürt aşiretlerinin bir bağlantısı olduğunu söylüyor. Elphinston, "Kurds and the Kurdish Question", *JRCAS*, XXXV, I: Bölüm (Ocak 1948), s. 46-47.

kardeşler ise beylik soyundan gelmelerine rağmen aşiret desteğine sahip geleneksel liderler olmaktan çok, birer aydındılar.

Burada şunu da belirtmeliyiz ki Suriye Kürdistanında durum, Irak ve İran Kürdistanındaki gibi patlamaya hazır bir özelliğe sahip olmadığı gibi bu iki bölgede meydana gelen olayların bir benzerinin yaşanmasına elverişli de değildi. İleride göreceğimiz gibi Suriye Kürtleri Türkiye, Irak ve İran'daki akrabalarının tersine, sessiz kalmayı seçmişlerdi. Bütün bunlara rağmen, bölgede birkaç küçük sorun da yaşandı.

Suriye'nin Fransızlar Tarafından İşgali ve Kürtler

Fransızların Suriye'yi işgallerinden bir süre sonra, Kürtlerin güvenini kazandıkları görülüyor. 1921 yılı Şubat ayında Fransa ile Kemalistler arasındaki sürtüşme askeri çatışmaya dönüşünce Orta Fırat'ın üst bölgesi olan Deyrizor'u almak isteyen Türk milislerine karşı, Milli Kürtleri Fransızlarla işbirliği yaptı.⁶⁵

Bu sıralarda Fransızlar Urfa, Resulaya, Mardin, Nusaybin ve Cezire'yi de içine alan ve Milli aşiretinden İbrahim Paşa'nın oğlunun başına geçeceği bir beylik oluşturma fikriyle işgal halindeydi.⁶⁶ Buna rağmen yıl sonuna doğru bu fikirden vazgeçip, Türklerle aralarındaki birçok sorunda büyük bir anlayış sergilemeye başladıkları görülüyordu. Bu anlayış, 20 Ekim 1921'de imzalanan Franklin-Bouillon Anlaşması'yla çerçevelendi. Anlaşmaya göre Fransızlar, Kilikya ve öteki Türk bölgelerinden çekilmeyi kabul ettiler. Buna karşılık, Iskenderun Sancağı özerk bir yönetime sahip olacaktı. Bu anlaşmayla, Türk-Suriye sınırında, özellikle Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Cezire bölgesindeki duruma bir çözüm getirilememişti. 1925'teki Karma Komisyon ve 1926'daki Türk-Fransız Anlaşmaları da, Fransa ve Türkiye arasındaki sorunları gideremedi. 1930 yılı sonuna kadar da, Suriye sınırının doğu kesimi tam olarak çizilemedi.⁶⁷ Yapılan bu son anlaşma ile, işgalden beri

65 *Annual Administration Report of the Mosul Division For the Year 1921*, s. 2.

66 A.g.e.

67 Hourani, *Syria and Lebanon*, s. 56-57

Fransızların ellerinde tuttukları Cezire eyaleti, resmen Suriye'ye verildi.

Fransızların, Suriye'de Faysal yönetimindeki Arap rejiminin ayağını kaydırmayı becermelerinden hemen sonra, bölgede düzenin ve gelişmenin sağlanması için birtakım adımlar atıldı.⁶⁸ Arap, Kürt, Çerkez, Süryani, Ermeni, Yakubi ve Suriye Katoliklerine bu bölgede yerleşmeleri ve ziraat yapmaları için destek verildi. Hasetçe, Kamışlı ve Amuda gibi yerlerin nüfusları arttırıldı ve buralar gelişen merkezler haline getirildi. Fransızlar baştan beri bölgedeki Arapların varlığına karşı bir denge unsuru olarak, Cezire'deki Kürtlerin desteğini ve dostluğunu kazanmaya çalışmışlardı. Yüzyıllar boyunca Kürt ve Arap aşiretleri bölgede hakimiyet kurmaya çalıştılar ve yüzyılın başında bu üstünlük kurma savaşı, İbrahim Paşa'nın Kürt Milli Konfederasyonu ile büyük Arap aşireti Şammar arasında önemli bir anlaşmazlığa dönüştü.

Hoybun ve Suriye'deki Kürt Göçmenlerinin Diğer Faaliyetleri

Fransızlar Suriye'deki Kürt göçmenlerin yaygın miliyetçilik faaliyetlerine ve Şam, Beyrut gibi şehirlerde öncü politik ve kültürel merkezler kurmalarına izin veriyorlardı.⁶⁹ Çoğunluğu Türkiye'den Suriye'ye göç etmiş olan muhacirler, aynı zamanda Türk karşıtı hareketin de organizasyonunu sağlayıp, Suriyeli Kürtlerin lideri olmuşlardı. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'deki gelişmeler, onlara amaçlarına ulaşmada yardımcı oldu. Fransız işgalinden sonra Cezire'de ortaya çıkan Türk yanlısı düşüncelerin son kalıntıları da 1925'deki Kürt isyanı ve Türkiye'deki diğer isyanlar sonucunda, yok olmuştu.

68 Epstein, "Al-jazirah", JRCAS; XXVII, I. Bölüm (Ocak, 1940), s. 68-82.

69 Şam, geleneksel olarak Kürdistan'daki bütün Kürt mültecilerin merkezi oldu. Buraya birçok mültecinin gelme nedeni olarak en önemli Kürt lideri Selahattin'in mezarının burada olması gösterilebilir. Ayrıca Kürdistan'daki Nakşibendi Tarikatının kurucusu olan Kürt evliyası Mevlana Halit de bu şehirde ölmüş ve buraya gömülmüş olmasının etkisi de oldukça fazlaydı.

Suriye'deki Kürt göçmenlerin en önemli faaliyeti, 1927'de, amacı Kürt milliyetçiliğini yaymak ve Türk karşıtı Kürt faaliyetlerini yönlendirmek olan Hoybun'u kurmak oldu. Bu oluşum, bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi, 1930'da Türkiye'de ortaya çıkan Ağrı Dağı isyanında önemli bir rol oynamıştır. Hoybun Suriye dışında Kahire, Paris, Detroit ve hatta Philadelphia gibi şehirlerde de, Kürt miliyetçilik hareketi faaliyetleri için merkezler oluşturdu.⁷⁰ Özellikle Paris'te belirgin bir biçimde aktifti.

Hoybun'un kurulması ile Suriye'de Fransızlar ve Kürtler arasında oluşacak yakın ilişkinin temeli atılmış oldu. Fransızlar, uzun yıllar boyunca Kürt milliyetçi oluşumları içinde yer alan Hoybun'a, bölgedeki Kürtleri Fransız yanlısı fikirlere yönetmeleri için, Suriye'yi üs olarak kullanma iznini verdiler. Bu ilişkinin hem Kürtler hem de Fransızlar için kârlı olduğu anlaşıldı ve pek değişikliğe uğramadan devam etti. 1930'daki Ağrı Dağı isyanı sırasında, belki de Türk temsilcilerine bir tepki olarak, Emir Süreyya Bedirhan Fransa'ya çağrıldı ve 1938'deki ölümüne dek burada ikamet ederek, milliyetçilik faaliyetlerine devam etti.⁷¹ İkinci Dünya Savaşı sırasında Fransızlar Hoybun'dan, Türk karşıtı faaliyetlerden vazgeçmesini istedi ve bu öneri Hoybun tarafından kabul edildi.

1937 Yılında Cezire'de Kürt Ayaklanmaları

1936'daki Fransız-Suriye Anlaşmasından sonra, Cezire'de tansiyon iyice yükselmişti. Anlaşmaya göre, Cezire'deki Fransız memurlarının yerini Suriyeliler alacaktı. Nüfusun önemli bir bölümü, Fransızların da desteğiyle bu karara karşı çıktı ve yöneticilerin bölgeden seçilmesi isteğini dile getirdi. Haziran 1937'de Suriyeli memurların bu görevlere atanmaları üzerine, Hasetçe Kürtleri Cezire'de şiddete başvurdular. Bu ayaklanmalar Fransız askerlerinin yardımıyla bastırıldı. Kısa bir süre son-

70 Hoybun'un etkinlikleri Amerika'daki Kürt göçmenleri tarafından yürütülüyordu. Chirguh, *La Question Kurde*, s. 37, Malik, *Kurdistan aw Bilad al Akrad*, s. 35.

71 Nikitin, *Les Kurdes*, s. 200, Nikitin, "Badrkhani", *Islam Ansiklopedisi* (İngilizce yeni basım).

ra Cezire'nin Kamışlı ve diğer bölgelerindeki Hristiyanlar, ırk ve din farkı gözetmeksizin eşitlik sağlayacak özerk bir idari rejim taleplerini, şiddet kullanarak ortaya koydular.⁷²

Ağustos 1937'de doruğa ulaşan bu rahatsızlıklar, topluluk çatışmalarına dönüştü. Amuda'da çok sayıda Hristiyan, hükümet yanlısı Kürt aşiretleri tarafından öldürüldü. Ayaklanmaları bastırmak için Fransız birlikleri yardıma çağrıldı ve böylece düzen tekrar sağlandı. Cezire'de ayrı bir rejim kurma talepleri devam etti ve Aralık 1937'de Hasetçe'den ayrılıkçı bir grubun Cezire valisini kaçırması ile doruğa ulaştı. Bu sıralarda, Suriye Katolik Kilisesinin başı Kardinal Tappouni, Paris ve Roma'da ayrılıkçıların davasına destek veriyordu.⁷³ Bütün bu olaylar bir geçiş döneminin parçasıydılar ve sonunda her şey normale döndü.

72 Hourani, *Syria and Lebanon*, s. 215.

73 A.g.e. s. 216.

DOKUZUNCU BÖLÜM
**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA
IRAK KÜRDİSTANI'NDA DURUM,
MUSUL VE ERBİL BÖLGELERİNDEKİ
KARIŞIKLIKLAR**

1919 baharıyla birlikte Türklerin İngiltere ve Hristiyanlık aleyhine yaptığı şiddetli propagandalar, özellikle Musul Vilayeti'nin Şırnak ve Cezire gibi çalkantılı merkezlere en yakın bölgelerinde, meyvalarını vermeye başlamıştı. İngilizler, kendi çıkarları doğrultusunda olduğu kadar aynı dini paylaştıkları yerli Hristiyanların da çıkarları doğrultusunda Kürtleri köleleştirmek amacıyla onlar üzerinde adil olmayan, onların gelenek ve göreneklerine ters bir tiranlık kurmaya kararlı kafirler olarak gösteriliyordu. Bu propaganda çerçevesinde, halkı işgalcilere karşı kışkırtmak için mümkün olan her yol -din, vatan severlik, gelenek ve görenekler- kullanılıyordu.

Sınır bölgelerindeki tansiyon o denli yükselmiş görünüyordu ki Cezire ve Zaho arasında yaşayan bütün Hristiyan toplulukların büyük bir tehlike altında olduğu yolunda değerlendirmeler yapılıyordu. Aslında birkaç küçük yerde Hristiyan karşıtı gösteriler yapıldığı söylenmiyor değildi.¹ Yukarıda anlatılanlardan da kolayca anlaşılabileceği gibi, Musul Vilayeti'nin kuzeyindeki dağlık sınır bölgelerinde kurulan İngiliz idaresi en elverişli koşullar altında işe başlamamıştı. Koşullar farklı bir şekilde gelişmiş olsaydı bile, yüzyıllardır Osmanlılara zorla

1 Bell, *Review of Administration*, s. 62.

da olsa alışımlı olan Kürtlerin yabancı bir idare tarzına çabucak uyum sağlamalarını beklemek safdillik olurdu.

Zaho Bölgesinde İsyanın Patlak Vermesi

Bölgedeki düzen karşısı Türk faaliyetleri hakkında İngilizlerin elinde fazlasıyla kanıt bulunduğu, ama bu faaliyetleri durdurma hususunda ya isteksiz ya da yetersiz oldukları anlaşılmaktadır. 19 Mart 1919'da, bölgede söz sahibi bir aşiret reisi olan ve geniş bir aşiretler konfederasyonunun yönetimi üzerinde hak iddia eden Şırnaklı Abdurrahman Ağa'nın diğer aşiret reislerine gönderdiği mektuplar İngilizler tarafından ele geçirildi. Abdurrahman Ağa bu mektuplarda İngiliz idaresi altındaki bölgede bulunan Kürt aşiret reislerini İngilizleri başlarından atmaya çağırıyor, destekçisi olduğu bu hareketin bir Kürt devleti kurulması için İstanbul, Kahire ve Paris'te faaliyet gösteren çeşitli kişi ve komitelerin onay ve desteğini almış bulunan Türk Hükümeti tarafından resmen tanındığını ve desteklendiğini belirtiyordu.² Hemen hemen aynı tarihlerde, Türk subaylarının yerel liderleri bu harekete katılmaları için ikna etme amacıyla Şemdinli'yi ziyaret ettikleri, ancak soğuk karşılandıkları bildirilmektedir. Bir Türk subayının benzer bir görev için Musul Vilayeti'ne gizlice girmiş olduğu bile düşünülüyordu.³

İlk harekete geçen, Zaho'nun kuzeyindeki sarp dağlarda yaşayan ve İngilizlere defalarca sorun çıkartmış olan Goyan aşireti oldu. Bu aşiret, komşu köylerdeki Hristiyanlara yönelik birtakım kanunsuz faaliyetlerinden dolayı zaten suçlu durumdaydı; doğrudan işgal kuvvetlerine meydan okumak gibi bir çılgınlık yapmaya da en sonunda ikna olmuşa benzemektedirler.

Goyan aşiretinin çıkardığı sorunlara- huzursuzluk, yağma, talan, v.s.- bir son vermek için ciddi çabalar harcadığı söylenen Zaho Siyasi Komiser Yardımcısı Yüzbaşı Pearson'ın Goyan aşi-

2 A.g.e. Karşılaştırma için bkz. *Kurdistan and the Kurds*, s. 89.

3 Bell, *Review of Administration*, s. 62.

ret reislerinden İngilizlerle anlaşmaya razı olduklarına dair sö-
zû en sonunda aldığı belirtilmektedir. Yüzbaşı Pearson harca-
dığı çabaların karşılığını almak için Goyan aşiret reisleriyle gö-
rüşmek üzere aynı aşiretten bir koruma eşliğinde yola çıktı. 4
Nisan 1919'da, görüşme yerine giderken tuzağa düşürülerek
öldürüldü. İngiliz resmî kaynaklarına göre, Pearson'ın öldü-
rülme biçimi hiçbir şüpheye yer bırakmadan cinayetin önce-
den tasarlandığını ve korumasının da bu işin içinde olduğunu
göstermektedir.⁴

Bu gelişmenin yaratacağı önemli sorunların bilincinde olan
İngilizler, duruma ciddi bir şekilde yaklaştılar. Hiç şüphesiz,
böyle bir olayın bölgedeki İngiliz subaylara yönelik bir şiddet
dalgası başlatmasından korkuyorlardı; çok geçmeden bu kor-
ularının ne kadar yerinde olduğu ortaya çıkacaktı. Konuyla
ilgili resmî bir rapor, böylesine çetrefil bir duruma etkili bir
çare bulmaya çabalayan İngiliz yetkililerin içine düştükleri aç-
mazı ve yaşadıkları huzursuzluğu yansıtmaktadır. Kuşkusuz,
İngilizler, selefleri olan Türkleri ve benzer bir durumda onla-
rın alacakları tedbirleri düşünmüşlerdir. Bu rapora göre:

Bölgedeki Türk idaresinin son dönemlerinde, Türk yet-
kililere yönelik bir saldırı meydana geldiği takdirde,
Türkler en ciddi tedbirleri almakta hiç tereddüt etmedi-
ler. Kendi idaremiz altında böyle bir olayla ilk defa kar-
şılaşıyoruz ve bölgedeki aşiretler doğal olarak Hüküme-
timizin kudretini, gücünü ve bize karşı girişilen faali-
yetlerin ne ölçüde cezasız kalacağını bu olaya vereceği-
miz tepkiye bakarak değerlendireceklerdir.⁵

Raporun devamında İngilizlerin bu sorunla uğraşabilmek
için göz önünde bulundurdıkları çeşitli seçeneklerden bahse-

4 A.g.e.; *Kurdistan and the Kurds*, s. 89; Wilson, *Loyalties*, II, 147; Wriver, "The
Kurdish Question," *The Persia Magazine*, I, no. 3. (Eylül, 1921), s. 111. Bu
olaylarla ilgili olarak Abdurrahman Ağa'nın isminin sık sık geçmesine rağmen,
Yüzbaşı Pearson'un öldürülmesinden bir Goga aşiret reisi, Hossu Dinu, sorum-
lu tutuluyordu. *Administration Report of Max. Division for 1921*, s. 7-8.

5 Bell, *Review of Administration*, s. 62.

dlılmaktadır. Düşünölen ancak uygulanmayan ilk plan Goyan aşireti üzerine asker göndermek ve Cezire'yi işgal etmektir. Bu planın sağladığı bariz faydalar vardı; ancak plan birtakım zararlara da yol açabilirdi. Goyan aşiretinin üzerine asker gönderilmesiyle bu aşiretin cezasını çekeceğı, Cezire'nin işgal edilmesiyle de en etkili olduğı yerlerden birinde siyasi entrikaların kökünün kazınacağı doğruydur. Bu iki tedbir, İngiliz idaresine sürekli sorun çıkartan Goyan aşiretinin durumunu tamamen değıştirecek ve onları yalnızlığa mahkum edecekti. Fakat şu da var ki, Goyan aşiretinin büyük bir çoğunluğu İngilizlerin idaresi altındaki bölgenin dışında yaşıyordu; onların üzerine asker göndermek Türk topraklarını işgal etmek demek olacaktır. Bu gerçeğe bölgedeki koşulların zorluğu, yeterli askeri kuvvetin ve desteğinin olmaması da eklenince planın vereceğı zararın sağlayacağı faydadan daha büyük olduğı görölmekteydi.⁶

Türklerin suçluları cezalandırmak üzere için bölgeye çağrılmaları ihtimali de dikkate alınmış, ancak bunun bir yarar sağlamayacağı düşünölerek vazgeçilmişti. Bunun sebebi ise bölgede çıkan huzursuzlukların çoğunlukla Türklerin çevirdiğı entrikalardan kaynaklandığının bilinmesi ve, dolayısıyla, işbirliğine girildiğı takdirde bunun etkili olacağına, Türklerin ellerinden geleni yapacaklarına ihtimal verilmemesiydi. Üstelik, Goyan aşiretinin çıkardığı isyanı bastırmak için Türklerden yardım istemenin bölgedeki İngiliz idaresinin zayıflığına yorülabileceğı düşünöldü; İngilizler böyle bir izlenimi her ne pahasına olursa olsun vermek istemiyorlardı.⁷

Yukarıda bahsedilen seçenekleri değıerlendirip reddeden İngilizler, en sonunda, Goyan aşiretiyle başa çıkmanın en kolay yolunun yaşadıkları yerleri bombalamak olduğına karar verdiler. İlk birkaç bombardıman istenilen sonuçları vermemiş göröünse de, sonraki bombardımanlar asi aşireti yola getirmekte başarılı olmuşa benzemektedir.⁸

6 A.g.e.

7 A.g.e., s. 62-63.

8 A.g.e., s. 63.

Amadiye Bölgesinde Çıkan İsyan

İngilizlere karşı çıkartılan isyanın bir sonraki durağı Amadiye'di. Türklerin yaptığı propaganda, Zaho'da ve hatta İngiliz işgali altındaki bölgenin tamamında olduğu gibi, burada da halkı ayaklanmaya ve huzursuzluk çıkarmaya teşvik etmek için aynı temaları işlemekteydi.

Bell'e göre, Amadiye bölgesi Ocak 1919'da, İngilizler askeri birliklerinin bir kısmını Amadiye kasabasının dört mil kadar yakınına kaydırduğunda, İngiliz idaresi altına girdi.⁹ Mart ayında, bu bölgeyi Amadiye kasabasından idare etmesi için bir Siyasi Komiser Yardımcısı atandı. Haziran 1919'da, İngilizler, birliklerini kasabanın yaklaşık 18 mil batısındaki Suwara Tuka Geçidi ne çekmeye karar verdiler. Bu çekilme, ortalığın karışmasına yol açan ciddi bir hataydı; Siyasi Komiser Yardımcısı Yüzbaşı Willey, yerel vergilerin toplanmasından sorumlu Tegmen Mac Donald, Çavuş Troup ve iki Hintli telgraf memuru kasabada mahsur kaldılar.¹⁰ Bu çekilme, (birazdan) göreceğimiz gibi, Amadiye'deki İngiliz yetkilileri için trajedi ile sonuçlanacak ve İngilizlerin Musul Vilayeti'nin kuzey kesimindeki konumunu ciddi bir tehlikeye atacaktı. Bununla birlikte, bu olayın önemini abartmak hata olur. Birliklerin Suwara Tuka Geçidi'ne çekilmesi, kısa bir süre sonra Amadiye ve civar bölgelerde çıkacak huzursuzluklara zemin hazırlamış, hatta bunları çabuklaştırmışsa da, bölge halkının isyankar tutumunun nedeni kesinlikle değildi. İngilizler işbaşına geldiğinden beri içten içe büyüyen, gelişen, tehlikeli ve bir bomba gibi patlamaya hazır unsurlar artık iyice kıvama gelmiş, bölgede bir süreden beri hassas bir durum oluşmuştu. Şimdi bu durumu ve bu durumu meydana getiren çeşitli unsurları biraz daha açacağız.

9 Bell'e göre, İngilizler, Asurî göçmenlerin geri dönüşlerini kolaylaştırmak amacıyla Asur bölgesine en yakın ve ulaşmaya en elverişli bölge olan Amadiye'yi de idareleri altına almaya karar verdiler. A.g.e., s. 71. Wilson, henüz gerekli olmadığını düşündüğü, adım atılmadan önce kendisine danışılmamış olduğunu iddia etmiştir. Sadece, geri çekilmenin doğuracağı arzu edilmeyen etkiler sebebiyle rıza gösterdiğini ileri sürmektedir. Wilson, *Loyalties*, II, 148.

10 Bell, *Review of Administration*, s. 72.

Amadiye Kürtlerinin İngiliz İdaresine Karşı Tutumu

Yüzyıllardır kendilerini Osmanlı devleti ve geleneği ile özdeşleştirmiş olan Kürtler, hiç şüphesiz, yabancı bir din ve kültüre mensup işgalciler olarak gördükleri İngilizlerin ülkelerine gelmelerinden hoşnut değillerdi. Türk idaresine zorla da olsa alışmış olan sıradan bir Kürt aşiret reisi, İngiliz idari politikasını ve uygulamalarını yabancı, huzursuzluk verici ve çoğu zaman dayanılmaz buluyor olmalıydı. İngiliz idareciler bir süre için sabırlı, anlayışlı ve bölge halkını kazanmaya istekli görünseler de, vergi toplamakta ve otoritelerini kurmakta kararlıydılar. Bu idareciler verimli çalışan, inanmış, muhtemelen rüşvet kabul etmeyen ama her şeyi karışan insanlardı.

Bu yeni idare tarzının taşıdığı özellikler, sağlamaya söz verdiği yararlar ne olursa olsun, eski sistem sayesinde çıkarlarını daha iyi koruyan birçok insan vardı. Bu durum özellikle, eski rejim iş başındayken yarı-özerk bir statüye sahip olan güçlü aşiret reisleri için geçerliydi. Osmanlılar döneminde, hırslı bir Sultan veya işgüzar bir yetkili kendisini devletin gücünü “kanıtlamaya” mecbur hissetmediği sürece, bu bölgelerdeki Kürtler kendi başlarına buyruk yaşamışlardı. Bu tarz “mecburiyet” durumları istisnâ olmakla beraber genellikle (bölge idarecileri tarafından) yanlış anlaşılır, kötü uygulanır ve büyük çaplı bir zarara yol açmaktan başka bir işe yaramazdı. Böyle durumlarda alınan tedbirler çoğu zaman etkisiz ve yetersiz kalır; kaçınılmaz bir şekilde askeri operasyonların başlatılmasından önceki hale gelinirdi. 19. yüzyılın ilk yarısında, Kürt beyliklerini bastırmak için gerçekleştirilen bir dizi askeri hareket bu duruma bir istisnadır. Hükümet kuvvetleri yabancısı oldukları bu sarp ve sapa bölgede ilerledikçe güçlerinden o kadar yitirirlerdi ki, aşiret reislerinin bu durumu lehlerine çevirmeleri hiç de güç olmazdı.

İngiliz idaresinin bölgeye henüz geldiği zamanlarda meydana gelen bir olay, bu çalkantılı bölgede İngilizleri tehdit eden zorlukların yapısı hakkında [bize] bir fikir verebilir. Amadiye'nin İngiliz işgali altına girmesinden kısa bir süre sonra, Si-

yasi Komiser Yardımcısı Yüzbaşı Willey kasabanın ileri gelenlerinden bazılarıyla sürtüşme içine girdi. Bölgedeki iki önemli aile arasındaki kan davası kasabayı birbiriyle savaşan iki cepheye ayırmıştı. Bu kan davası bölgede hukuk ve düzenin korunmasını o kadar ciddi bir şekilde tehdit etmiş görünüyor ki, Siyasi Komiser Yardımcısı duruma müdahale etmek zorunda hissetmişti. Yüzbaşı Willey'in, bu kan davasına artık bir son vermelerini sağlamak amacıyla, her iki ailenin de silahlarına el koymuş ve onlardan güvence parası almış olduğu belirtilmektedir. Siyasi Komiser Yardımcısı, bu tarafsız katılığı yüzünden her iki ailenin de düşmanlığını kazanmışa benzemektedir,¹¹ iki taraf da bu olaya o kadar öfkelenmişti ki, birazdan göreceğimiz gibi, Yüzbaşı Willey ve beraberindekilerin öldürülmesiyle sonuçlanan Amadiye isyanında güçlerini birleştirdiler.

İngiliz İdari Tedbirlerinin Etkileri

Amadiye Kürtleri arasında çıkan huzursuzluğun muhtemelen en büyük sebebi, İngilizlerin uygulamaya koyduğu, fakat Kürtler tarafından hoş karşılanmayan bir dizi idari tedbirdir. Bu tedbirler arasında yerel jandarma (kolluk) kuvveti oluşturulması, vergi toplanması, aşiret reislerinin devreden çıkartılarak nakdi yardımın ve tohum yardımının doğrudan ihtiyacı olan çiftçilere yapılması ve Asuri sığınmacıların ülkelerine gönderilmesi vardı.¹² Bu tedbirler, güçlü kasaba eşrafı ve komşu aşiret reisleri arasında İngilizlere karşı şüphe ve düşmanlık uyandırmışa benzemektedir. Kasaba eşrafı ve aşiret reisleri bunları gayrimeşru bir müdahale olarak görmekle kalmamış, aynı zamanda sahip oldukları gücü ve ayrıcalıklı konumu temelden sarsacak bir tehdit olarak algılamışlardır.

Hiç şüphesiz, alınan bu tedbirler İngilizlere yönelik huzursuzluğun artmasında çok fazla etkili oldu. Belki de İngilizler Amadiye isyanının birinci dereceden sorumlusu olarak kabul

11 Wilson, *Loyalties*, II, 148; ayrıca Bell, *Review of Administration*, s. 71.

12 Wilson, *Loyalties*, II, 148; Karşılaştırma için bkz. Bell, *Review of Administration*, s. 71.

edilebilirler. İngilizlerin aldıkları her bir tedbirin Kürtler üzerindeki etkisini kısaca tartışmak, İngilizlere yönelik Kürt huzursuzluğunun doğasını anlamamıza yardımcı olacaktır.

(Yerel) Jandarmalar

Kürt aşiret reisleri, yerel jandarma kuvveti oluşturulmasından ve bunların kendi bölgelerine yerleştirilmelerinden hoşnut olmamışa benzemektedir. Böyle bir kuvvet oluşturulmasının aşiret bağlarını temelden sarsacağını hissetmiş olmalılardır. Hükümetin denetlediği bu güce katılan bir aşiret üyesi aşiretine değil, doğrudan hükümete bağlı olacaktı. Böylece aşiretler sadece değerli insan gücünü kaybetmekle kalmayacak, aynı zamanda çıkarları aşiretin veya aşiret reisinin çıkarları ile her zaman uyuşmayan muhtemel bir düşmanı -hükümeti- de güçlendireceklerdi. Üstelik, aşiret reisleri, yeni idarecilerin bu kuvvetleri oluşturarak otoritelerini kurmakta ve devam ettirmekte kararlı olduklarını göstermek istediklerini anlamış olmalıydı. Bu güçlü hırsız baronlar, 'kendi bölgelerinde böyle bir kuvvetin varlığının hareket serbestileri üzerinde ciddi kısıtlamalar yaratacağının farkındaydılar. Bu kuvvet müdahale için uygun mesafesinde kaldıkça, şiddet olaylarına karışmalarının veya bunlardan çıkar sağlamalarının mümkün olmadığı bilincindeydiler. Saldırı düzenlemek, kan davası gütmek ve şantaj yapmak giderek tehlikeli işler halini almaktaydı.

Vergiler

Orta Doğu'daki halkların birçoğu gibi Kürtler de geleneksel olarak vergi ödemeye karşı çıkmışlardır.¹³ Bu davranışın yer-

13 Burada belirtilmesi gereken, bu tarz bir davranışın Orta Doğu'nun dinî geleneğinde güçlü bir destek bulduğudur. Hazret-i Muhammed'e atfedilen birçok hadiste vergi tahsildarları şiddetle kınanmaktadır. Bu hadislerden birinde Peygamberin "Vergi tahsildarı cehennem ateşinde yanmaya mahkumdur" dediği, bir başkasında "Vergi tahsildarı cennete girmeyecektir" dediği belirtilmektedir. Dindar Müslümanlar, vergi tahsildarını kınama hususunda, İslamiyetin ilk günlerinden itibaren Peygamberi izlemişlerdir: Musevilerin, eski Roma döneminde, vergi tahsildarlığı yapan dindaşlarına [karşı] duyduğu nefret, Yeni Ahit'te olduğu kadar, o dönemki İbrani edebiyatında da oldukça bellidir. Müs-

leşmiş olmasındaki en büyük etken, vergilerin çoğu zaman vergiyi ödeyecek insanların malî gücü dikkate alınmaksızın konulması ve genellikle kaba kuvvete dayanan, adil olmayan yöntemlerle toplanmasıydı.¹⁴ Bölgedeki aşiretler vergi ödemekteki gönülsüzlüklerinden dolayı, ki bunun muhtemel sebebi hükümete direnecek güce sahip olmalarıydı, kötü bir şöhrete sahiptiler. İngilizlerin vergi koymakta ve toplamaktaki ısrarı, Amadiye bölgesinde yeni idareye karşı duyulan huzursuzluğun sebeplerinden biriydi.

Nakdi Yardım ve Tohum Yardımları

İngilizlere karşı duyulan huzursuzluğun bir diğer sebebi de nakdi yardım ve tohum yardımlarıydı. İngilizler bu tür yardımları aşiret reisleri vasıtasıyla değil de doğrudan ihtiyacı olan çiftçilere yaparak aşiret reislerinin şimşeklerini üzerlerine çekiyorlardı. Aşiret reislerine göre, yardımın bu şekilde yapılması otoritelerini sarsacak, kendi bölgelerinde söz sahibi bir sınıf olmalarını engelleyecek yeni ve tehlikeli bir gelişmeydi.

Osmanlılar döneminde, aşiretlerdeki köylüler birçok konuda aşiret reisinin yardım ve desteğine muhtaç bırakılmıştı. Şimdiyse, köylülere doğrudan hükümetle muhatap olma fırsatı tanınmaktaydı. İngilizlerin getirdiği bu yeni uygulama yüzünden, aşiret reisleri, hükümet ile halk arasındaki geleneksel aracı rollerini kaybetmekle karşı karşıyaydılar. Aşiret reislerinin bölgedeki etki ve güçlerinin en önemli dayanağı ise bu rolleriydi.

lûmanların [bu konudaki] tavrı üzerine, bkz. Bjorkman, "Meks," *İslam Ansiklopedisi*; ilgili hadislerin listesi için, bkz. "Ashshar," *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*, Musevilerin tavrı üzerine, bkz. Adeney, "Publican," *A Dictionary of the Bible*, IV, s. 172-173, ve Pelloe "Publican," *A dictionary of Christ and the Gospels*, II, s. 455.

14 Damaluji, L, 1905 yılında *resmî bir görevle bölgedeyken*, Nerwa ve Riken nahiyyelerinde vergi toplanması esnasında birçok insanlık dışı uygulamaya tanık olduğundan bahsetmiştir. Belirttiğine göre, vergisini ödeyemeyenlerin kızları, zorla alınıp, devlet memurlarına aylarca alamadıkları maaşlarının karşılığı olarak verilmekteydi. Damaluji, *Bahdinan*, s. 50-51.

Asurî Sığınmacıların Ülkelerine Geri Gönderilmesi

(Nesturi) sığınmacıların ülkelerine geri gönderilmesi Amadiye Kürtlerinin korkmasına, şüphe duymasına yol açtı. Bu bölgedeki Kürtler ile Asurîler arasında çok eskiden beri süregelen kan davaları vardı.¹⁵ Kürtler, Asurîlerin evlerine dönmelerine yardım eden İngilizlerin, onların kuvvetlenmelerine ve kendilerinden intikam almalarına da ses çıkarmayacaklarını korkuyla farketmişlerdi. Hem Ermenilerin hem de Asurîlerin Kürtlere üstünlük taslamaları ve “Kürtleri dize getirdik” havasına girmeleri ile etkisini arttıran Türk propagandası, Kürtlerin kısa bir süre içinde Hristiyan boyunduruğu altına gireceği düşüncesinin yayılmasından büyük ölçüde sorumluydu.

Amadiye İsyanı ve İngilizlerin Aldığı Cezai Tedbirler

O dönemde Kürtlerin, özellikle de aşiret reislerinin kafasını meşgul eden konular bunlardı. Bu konuların doğurduğu korku ve şüphe, Türk ajitasyon ve entrikalarının da yardımıyla İngilizlere karşı duyulan derin huzursuzluklara dönüştü. Aylar süren Türk tehditleri, tahrikleri ve kandırmacaları sonucunda, Amadiye Kürtleri isyanlarının şeklini değiştirmeye ve İngilizleri silah gücüyle bölgeden atmaya karar vermişe benzemektedirler.

Wilson’a göre, “Ağalar gizlice toplanmakta ve körlükleri nedeniyle şiddete başvurmaktan daha iyi bir hareket tarzı görememekteydi.”¹⁶ Bu toplantılara katılanlar Amadiye ve civar

15 19. yüzyıl boyunca, Asurîler ve Kürt komşuları arasında ilan edilmemiş bir savaş hüküm sürmekteydi. Rich’e göre, Amadiye’nin Bahdinan soyundan gelen beyleri, Asurîlerin ani saldırılarından korunmak için fedailer tutmak zorunda kaldılar. Rich, *Residence*, I, 15. Aynı şekilde Tiyari Asurîleriyle Barvari Kürtleri arasında uzun yıllar devam eden ve her iki taraftan da çok can alan bir kan davası sürüp gitmekteydi. Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 314 ve sonrası. Karşılaştırma için bkz. Danaluji, *Bahdinan*, s. 110-116. Birinci Dünya Savaşı sırasında dört bir yandan saldırıya uğrayan Asurîler, sonunda Hakkari’deki anayurtlarından güney cephelerindeki yoğun bir saldırı neticesinde çıkartılabildiler. Musul Valisi tarafından örgütlenen bu kuvvet genellikle Bahdinanlı Kürtlerden oluşmaktaydı. Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 369-87, Danaluji, *Bahdinan*, s. 116.

16 Wilson, *Loyalties*, II, s. 149.

bölgelerin ileri gelenleriydi ve görünüşe bakılırsa bırıbıleüne kan davası güden Amadiyeli iki ailenin liderleri taralından yönetiliyorlardı. 14 Temmuz 1919 gecesinde Siyasi Komiseri Yarıdımıcısı ve arkadaşlarının uyuduğı evler işaretlendi ve Willey, MacDonald ve Troup öldürüldü. Saldırını durdurmaya çalışan vergi toplama muhafızları da üzerlerine ateş açılarak bertaraf edildi.¹⁷

İngilizler çabucak ve kuvvetli bir şekilde harekete geçtiler. Musul'da bulunan 18. Tümen'e hemen harekete geçmesi emri verildi ve cezaî tedbirler yürürlüğe kondu. 18. Tümenle bağılı bir tugay General Nightingale komutasında İngilizlerin üç ay önce çekilmiş olduğı Suwara Tuka Geçidi'nde toplanırken, General Wooldridge komutasında ikinci bir tugay Zaho'ya gönderildi. Mezopotamya muharebelerinin sonraki safhalarında kendisini göstermiş olan General Cassels, askeri harekâtları yürütmekle görevlendirildi. İngiliz Genelkurmayı tarafından General Cassels'e verilen emir, isyancıları bulup cezalandırmak için tüm bölgeyi taraması ve ağır hasar gören İngiliz otoritesini tesis etmesiydi.¹⁸

İngilizlerin Amadiye'ye ulaşmak amacıyla daha önce bulundukları bir girişim, birçok aşiretin karıştığı şiddetli bir direnişle karşılaştı. Bu direniş yüzünden, yeterli destek kuvveti harekete hazır hale gelene ve gerekli birlik kaydırmaları yapıłana kadar harekete geçilmedi. Bu bekleyiş yaklaşık iki hafta sürdü ve 1919 yılı Temmuz ayı sonuna doğru, İngiliz kuvvetleri görevlerini yerine getirmeye hazır hale geldi. 1 Ağustos 1919'da Amadiye bölgesindeki büyük bir köye girilerek önemli miktarlarda Türk malı tüfek ele geçirildi ve isyan liderlerinden bazıları yakalandı. İsyancıları cezalandırmaya yönelik harekâtlar civar köylerde de sürdürüldü. Kürtlerin bu harekâtlar yüzünden önemli ölçüde zarara uğradığı belirtilmektedir. İngiliz subayların öldürölmesinden birinci derecede sorumlu oldukları bilinen aşiret reisleri yargılandı ve idam edildi. Ser Amadiye

17 A.g.e.

18 A.g.e.

ovası, arkasındaki köy ve ilçelerle birlikte yerle bir edildi. Amadiye isyanına karışmış olan Bervari aşireti de bu cezalandırma harekâtından nasibini aldı.¹⁹ Amadiye kasabası 8 Ağustos'ta ele geçirildi ve kasabanın ileri gelenlerinden bazıları, "küçük suçlara karışmak"tan ötürü tutuklandı.²⁰

İngilizlerin bu başarıları küçük çaplı yenilgilere uğramadan ya da çok kolay elde ettikleri yanılgısına düşülmemelidir. Kürtler cesur ve inatçı bir şekilde mücadele ettiler; bazı durumlarda dikkate değer bir gözüpeklik ve saldırganlık sergilediler. Mesela, İngilizler Amadiye bölgesindeki Kürtleri etkisiz hale getirmeye çalışırken, Guli aşiretinden ve Habur'un batısındaki bölgede yaşayan diğer aşiretlerden oluşan bir kuvvet, Suwara Tuka Geçidi'ndeki İngiliz kuvvetlerine ani bir baskın verdi. Her ne kadar en sonunda püskürtüldüyseler de, İngilizlere zor anlar yaşattılar ve önemli ölçüde kayıp verdirttiler.²¹

Ağustos sonuna doğru, askeri harekâtlar Amadiye bölgesinde başarılı sonuçlar vermeye başlamışken, İngilizler dikkatlerini Habur'un batısındaki sorun yaratan aşiretlere çevirdiler. Bunun sonucunda, General Wooldridge komutasındaki birlikler Suwara Tuka baskınını yöneten Guli aşireti üzerine gönderildi. 1919 yılı Eylül ayı ortalarında, bu bölgedeki harekâtlar henüz devam ederken, Amadiye bölgesindeki önemli düşman unsurlardan birçoğuna boyun eğdirildi. Bu sırada, Nisan ayında işlenen Yüzbaşı Pearson cinayetinin sorumlusu olan Goyan aşireti Guli bölgesine bir dizi cüretkâr saldırı düzenledi. Bu bölgede bulunan General Wooldridge hâlihazırda Guli aşiretini etkisiz hale getirmekle uğraşmaktaydı. İngilizler, bu yeni saldırılar yüzünden Goyan aşiretinin yaşadığı bölgeye de hareket düzenlemeye karar verdiler. Böylece, General Nightingale komutasındaki tugay bölgeye gönderildi ve isyancı aşireti cezalandırmakla görevlendirildi. Tugay Goyan bölgesinin içlerine kadar girdi; bölgenin en önemli köyü olan Karoar ele geçi-

19 A.g.e.

20 Bell, *Review of Administration*, s. 72.

21 Wilson, *Loyalties*, II, 149.

rildi ve Pearson cinayetini cezalandırmak amacıyla kısmen yakıldı. Bu son cezai tedbir üç aylık harekâtı nihayete erdirdi.²²

Zibar-Barzan Bölgesindeki İsyan

İngiliz idaresine karşı üçüncü isyan Zibar-Barzan bölgesinde çıktı ve bölgedeki en büyük kasaba olan Akra'yı sardı. Hatırlanacağı üzere, Osmanlılar zamanında bu bölgede birçok (siyasi) çekişme olmuş ve çok kan dökülmüştü. Barzanlı şeyhler ile Zibar ağaları arasındaki düzenli yinelenen savaşlara Osmanlı Hükümeti'nin genellikle Zibar ağalarının tarafını tutarak karışması, bölgeyi Türk idaresi altındaki en karışık bölgelerden birisi haline getirmişti. Daha beş yıl önce, Osmanlı Valisi Süleyman Nazif, Barzani ailesinin başı Şeyh Abdüsselam'ı asarak Barzan şeyhleriyle hükümet arasında uzun süredir devam eden ve galibi belli olmayan çekişmede yeni bir sayfa açtı.

İngilizler bölgeye geldiklerinde, selefleri olan Türklerin başını ağrıtan sorunlarla kendilerinin de uğraşmak zorunda olduklarını anladılar. Çalkantılı sınır bölgelerindeki hassas barışı her ne pahasına olursa olsun korumak isteyen ve savaşan taraflardan herhangi birisini desteklemenin doğuracağı tatsız sonuçların farkında olan İngilizler, bu iki aileye karşı tam bir tarafsızlık politikası gütmeye karar vermişe benzetilmektedir. Ne yazık ki, (bölgede) çıkan olaylar İngilizlerin boş yere ümitlendiğini kısa sürede ortaya çıkardı.

İngilizler Musul Vilayeti'ni ele geçirip çeşitli ilçe ve nahiyeleri idareleri altına almaya başladıklarında Barzan bölgesini Akra'ya bağladılar. Bu durum Şeyh Abdüsselam'ın kardeşi ve halefi olan Şeyh Ahmet Barzani'yi fazlasıyla huzursuz etmişe benziyordu; çünkü o, Akra'nın Zibari aşireti etkisi altında olduğunu düşünmekteydi. Bir defasında Revandiz bölgesine saldırımayı çok istediğini bile belirtti, ancak İngilizlerden destek göremedi. İngilizler, Barzaniler ve Zibariler arasında istenmeyen olayların meydana gelmesini engellemek amacıyla, Zibarili Faris Ağa'nın Zap Nehri'nden geçerek Barzan bölgesine gir-

22 Ag.e., s. 150-151. Karşılaştırma için bkz. Bell, *Review of Administration*, s. 71.

mesine izin vermedi. İki düşman aile arasında güdülen bu denge politikası her iki tarafın da huzursuzluğunu arttırmışa ve bu aileleri İngilizlere düşman kılmışa benziyordu. Türkler bu durumdan faydalanmakta gecikmediler. Faris Ağa ve Şeyh Ahmet arasında bir uzlaştırıcı görevi görerek (ikisi arasındaki) farklılıkları en alt seviyeye indirdiler ve geçici bir süre için bu iki lideri barıştırdılar. Böylece, tek bir hareketle, Türkler her iki tarafı da yanlarına çekmeyi başardı.²³

Bu esnada, Türkler, İngilizleri her ne şekilde olursa olsun Musul Vilayeti'nden atmak için gösterdikleri çabaları sürdürdü. 1918-1919 kışında, Türklerin bölgeyi çok yakında işgal edeceklerine dair raporların sayısı hızla artmaktaydı. Enver Paşa'nın Türk birlikleri ve Rus asker kaçaklarından oluşan büyük bir destek kuvvetinin başında Van'a geldiği belirtilmekteydi. İngilizlerin elindeki bilgiler, Enver Paşa'nın Oramarlı Suto Ağa,²⁴ Barvari aşiret reisleri ve İngilizlere düşman diğer unsurlar ile temasa geçmiş olduğu göstermekteydi.²⁵ Yine bu sırada, Şerif'in Suriye'den gelen ajanlarının bölgedeki Kürt aşiretleri arasında faaliyet göstermekte olduğu belirtilmektedir. Patronları için önemli olabilecek bir şey elde etmişe benzemeseler bile bu ajanların varlığı bölgedeki gerilimi ve huzursuzluğu, hiç kuşkusuz, arttırmıştır. Ajanların getirdiği öneri hem cazip hem de alengirliydi. Bir kez daha bir İslam devletinin parçası olma ihtimali Kürtlerin dini duygularını okşarken, Şam gibi çok uzak bir merkezden yapılacak denetimin gevşek ve etkisiz olmasının beklenmesi, onlara, geleneksel ayrıcalıklarını istedikleri gibi kullanabileceklerini düşündürüyordu.²⁶ Şerif'in ajanları tarafından getirilen önerilere göre kurulacak bir Şerifi devletinde meydana gelecek olaylar Kürtlere Osmanlılarla kopan bağlarını acı bir şekilde hatırlattı ve kaybettiklerinin farkına daha iyi varmalarını sağlamaktan başka bir işe yaramadı.

23 Bell, *Review of Administration*, s. 72 ve Wilson, *Loyalties*, II, 151.

24 Dramori aşireti reisinin ismi Suto, ya da Sutu olarak da geçmektedir.

25 Bell, *Review of Administration*, s. 72 ve Wilson, *Loyalties*, II, s. 151-152.

26 Bell, *Review of Administration*, s. 72-73; Wilson, *Loyalties*, II, 152.

J.H.H. Bill, Kasım 1919'da, Musul Bölgesi Siyasi Komiserliği görevini Albay Leachman'dan devraldığında durum böyleydi. Göreve başladıktan kısa bir süre sonra, bölgenin sorunlarını tanıyabilmek amacıyla Zibar'da bir teftiş gezisine çıktı. Gezisi esnasında önde gelen iki Zibari aşiret reisini, Faris ve Babakir Ağa'yı, para cezasına çarptırdı. Bu ağalara bağlı adamlar jandarma erlerine ateş açmaktan suçluydu. Bu ceza iki aşiret reisinin de fazlasıyla ağırına gitmişe benziyordu ve reisler, yardım için Barzanlı Şeyh Ahmet'e başvurdular. Şeyh Ahmet yardım isteğine kardeşi Molla Mustafa ve yaklaşık yirmi adamını göndererek cevap verdi. Molla Mustafa, Faris Ağa, Babakir Ağa ile onların adamlarından oluşan yaklaşık yüz kişilik bir grup, Bill ve beraberindekileri Babakir Ağa'nın köyü Bira Kapra yakınlarında pusuya düşürdü. Bill, Yüzbaşı K. R. Scott ve onlara eşlik eden dört jandarma erinden ikisi öldürüldü. Zibari aşiretine mensup diğer iki jandarma eri saldırganların tarafına geçti ve kurtuldu.²⁷

İngilizlere verdirdikleri bu kayıptan dolayı zafer kazanmış komutanlar gibi sevinen Zibari ve Barzanlı aşiretleri, Akra'ya saldırıp kasabayı yağmaladı. Sonraki iki gün boyunca aşiretler yağmalanan mallar için kavgaya tutuştu ve Barzanlılar evlerine döndü. İngiliz kaynaklarına göre, birkaç yerel aşiret reisi İngiliz Hükümetine olan bağlılıklarını bildirerek yardım göndermeyi teklif etti. Kürtlerden oluşturulmuş bir kuvvetin Revan-diz bölgesindeki Bataş'tan sorumlu Siyasi Komiser Yardımcısı Yüzbaşı Kirk komutasında 9 Kasım 1919'da Akra'ya girmesi, İngiliz idaresinin (kasabalarına) geri dönmesini sabırsızlıkla bekleyen kasaba halkı tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Elimizdeki bilgilere göre, kısa bir süre içinde Akra'dan Zap Vadisi'ne geçen bu kuvvet, burada da hiçbir düşmanca tavırla karşılaşmadı. Yol üzerindeki köylerde insanların bu kuvveti, barışçı niyetlerini temsilen beyaz bayraklarla karşıladığı belirtilmektedir. Bu köylüler, kendi ağalarından kork

27 Bell, *Review of Administration*, s. 73 ve Wilson, *Loyalties*, II, 153.

muşa ve hükümet kuvvetlerinin yeniden işbaşına gelmesinden memnun olmuşa benzemektedirler.²⁸

Yüzbaşı Kirk komutasındaki kuvvet, İngiliz subayları ve beraberindekilerin öldürülmesinin intikamını Zibari aşiret reislerinin evlerini yakarak aldı ve Zap Nehrinin öbür yakasına geçerek Barzanilere de aynı cezayı verdi. Amadiye bölgesinde olduğu gibi, bu bölgedeki köylülere de zarar verilmediği söylenmektedir. Asi aşiret reisleri, komşu aşiretleri harekete geçirememişe benzemektedir; bunun en büyük sebebi Akra bölgesinin önemli ismi Şuşlu Abdülkadir Ağa'nın (İngilizlere) sadık olmasıydı.²⁹

Dört asi, Zibarlı Faris ve Babakir Ağalar ile Şeyh Ahmet Barzani ve kardeşi dağa çıktı ve kanun kaçağı ilan edildi. Bölgede çıkan bu isyanın komşu bölgelerde herhangi bir ani etki yaratmayı başaramamış olması dikkate değer bir noktadır. İngiliz kaynaklarında konuyla ilgili olarak şunlar yazmaktadır:

Amadiye'de, bu isyana sıcak bakanların çıkardığı hiçbir karışıklık olmadı; Şemdinanlı Seyyid Taha, Türklerin küçük bir garnizon kurduğu Nehri'deki kaymakamın, Oramarlı Suto ve onun Zibarilerin yanında yer alması yolundaki tavsiyelerini dinlemedi. Seyyid Taha'nın bu tutumu, Kaymakama kendi güvenliğinin tehlikede olduğunu düşündürtüp onu huzursuz etti ve Kaymakam Nehri'yi terkedip Başkale'ye gitti.³⁰

Türklerin bu isyandan sorumlu olup olmadığı bir yana, Musul Vilayeti'nde bir genel ayaklanma girişimi daha başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Wilson'un isyanla ilgili yorumu şöyledir;

Elimizdeki bütün deliller, İngiliz subaylarının öldürülmesinin önceden planlanmadığını, ancak Kürt mizacının genel özelliği olan ani öfke patlamalarından birinin

28 Bell, *Review of Administration*, s. 73; Wilson, *Loyalties*, II, 153.

29 Bell, *Review of Administration*, s. 73; Wilson, *Loyalties*, II, 153.

30 Yukarıdaki alıntı için bkz. Bell, *Review of Administration*, s. 73; Wilson, *Loyalties*, II, s. 153'de aynı tarzda yazılmıştır.

sonucu olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Yine de, bu cinayetler işlenince, isyan için işaret verilmiş oldu.³¹

Herki-Oramar bölgesinin dağlık taraflarında yaşayan hain ve acımasız bir aşiret reisinin, Oramarlı Suto Ağa'nın, yaptıkları bu olaylarla ilgili vahşi bir dipnot teşkil etmektedir. Nehri Kaymakamını Türklere olan bağlılığına inandırmış görünen düzenbaz aşiret reisi,³² bazı eski hesapları kapatmak için Zibar-Barzan bölgesindeki karışıklıklardan faydalandı. Resmî bir İngiliz belgesinde şunlar yazmaktadır:

“Rekanlı Abdül Vahap ile arasında çok uzun zamandır süren bir kan davası olan Oramarlı Suto, Akra'daki karışıklıklardan yararlanıp, dost gibi görünerek onu yakaladı ve boğazını kesti.”³³

Erbil Bölgesi ile Musul Bölgesine Bağlı Akra'daki İsyanlar

Erbil Bölgesindeki Durum

Erbil Bölgesi, Osmanlı Devleti'yle imzalanan Mütareke'den kısa bir süre sonra Musul Vilayeti'ndeki Kürtler arasında patlak veren karışıklık dalgasına en son kapılan Kürt bölgesiydi. Zaho (Nisan 1919), Süleymaniye (Mayıs 1919),³⁴ Amadiye

31 Wilson, *Loyalties*, II, s. 153.

32 Yukarıda belirtildiği gibi, Zibar'daki isyanın sürdüğü 1919 yılı Kasım ayında Türkler Suto Ağa'yı kendi siyasalarının güvenilir bir aracı olarak niteliyorlardı. Ancak Suto Ağa'nın, aradan henüz 1 yıl geçmeden, 1820'de, Musul'daki İngiliz yetkililere mektuplar yazarak, kendilerine bağlı olduğuna dair güvence verdiği kaydedilir. *Administration of the Mosul Division for the year 1920*, s. 12.

33 Alınan bu intikam, Suto Ağa ile Rikan ağaları arasındaki kan davasının yalnızca acayip bir bölümü gibi görünmektedir. Henüz sağlığında bir efsane haline gelmiş bir vahşi ve acımasız adamın kişiliği, “*The Tale of Suto and Tatu*”da (Suto ve Tatu'nun Öyküsü) resmedilmiştir. Bu öykü, daha önce Suto'nun düşmanı Rikan ağalarından nasıl korkunç bir intikam aldığını anlatır. Nikitin ve Soane, “*The Tale of Suto and Tatu*,” BSOAS, III, 1. Bölüm (1923), s. 69-106. Suto'nun 400 Kazagın ölümüne nasıl yol açtığına ilişkin bir anlatım için bkz. Wigram, *Cradle of Mankind*, s. 369.

34 Süleymaniye'deki 1919 isyanı bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

(Temmuz 1919) ve Zibar-Barzan (Kasım 1919) bölgelerindeki Kürtler hiç vakit kaybetmeden yeni hükümetin otoritesine meydan okumaya çalıştığı halde, Erbil Kürtleri 1920 yılı Temmuz ayına dek böyle bir işe kalkışmadı.

Bu geriden takip edişin coğrafi, siyasi ve ekonomik nedenleri vardır. Erbil bölgesinin diğerlerine nazaran daha uzak ve ulaşılması daha zor olması yüzünden, Türklerin halkı ayaklandırma çabalarının büyük bir kısmını daha yakın ve kendileri için daha önemli olan Musul bölgesine yöneltmeleri doğaldı. Türklerin karışıklık çıkarttığı Cezire, Şırnak ve Nehri gibi merkezlere yakınlıklarından dolayı Zaho, Amadiye ve Zibar-Barzan bölgeleri ulaşılmaya ve ayaklandırılmaya daha elverişliydi. Süleymaniye Bölgesindeki ayaklanma ise kuşkusuz, Şeyh Mahmud'un hırslı ve güçlü liderliğinin yanı sıra, her ne kadar muallakta kalmış veya gelişmemiş olsa da, bölgedeki Kürt milliyetçiliği duygusuna bağlıydı. Erbil Bölgesi her iki açıdan da acınacak haldeydi. Diğer bir önemli nokta da Erbil Kürtlerinin kuzey ve güneydeki kardeşlerine oranla savaştan daha fazla zarar görmüş olması ve kendini toparlayabilmek için daha fazla zamana ihtiyaç duymasıydı.

Erbil Kürtleri, sessiz kalmakla birlikte, etraflarında gelişen bu önemli olaylara karşı kayıtsız değillerdi. Cesareti, kararlılığı ve inatçılığı sayesinde bölgesindeki isyan dalgasına direnmeyi ve en sonunda bölgesini sakinleştirmeyi başaran Erbil Bölgesi İngiliz Siyasi Komiseri Yüzbaşı W.R.Hay, diğer bölgelerdeki isyanların Erbil Kürtleri üzerindeki etkisi hakkında şöyle bir yorumda bulunmuştur;

1919 Mayısındaki Şeyh Mahmud isyanı Kuzey Mezopotamya'daki tepkinin başlangıcıydı ve, başarısızlıkla sonuçlanmasına karşılık, yeni Hükümete karşı çıkmamanın mümkün olabileceğini göstererek tüm ülkeye huzursuzluk tohumları ekti.³⁵

Şeyh Mahmud isyanı etkisini özellikle Koy Sancak'ta ve Hoşnav aşiretleri üzerinde güçlü bir şekilde hissettirmişe ben-

35 Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 159.

ziyordu.³⁶ Yüzbaşı Hay ayrıca, Bira Kapro'da İngiliz subaylarının öldürülmesinin Erbil Bölgesi'nde bozguna yol açtığını da vurgulamıştır. Ona göre, yol kesme olayları ve yasadışılık bu olaydan sonra büyük oranda artmıştır.³⁷ Benzer bir şekilde, Tel Afar isyanı Erbil kasabasında büyük bir heyecana yol açtı ve İngiliz yönetiminden huzursuz olan kimseler açıkça isyan çıkıkları atmak için cesaret kazandı.³⁸

Erbil'e Saldırı Tehdidi

1920 yazı başlarında, İngiliz işgali altındaki Mezopotamya'nın tamamında etkili olan siyasi çalkantı tehlike arzeden bir boyut kazanmaya başladı. 1920 Temmuz'u sonlarında güneyde başlayan huzursuzluklar, Ağustos ortalarında Diyala, Kerkük ve Erbil'e sıçramıştı. 12 Ağustos 1920'da, Yüzbaşı Hay Revandiz Boğazı'nda saldırıya uğradı ve ölümden kıl payı kurtuldu.³⁹ 3 Eylül 1920'de, Yüzbaşı F.C. Kirk Koy Sancak'ı terketmek zorunda bırakıldı. Yüzbaşı Littledale komutasındaki toplama birlikler, Revandiz ve Batas'tan Erbil'e çekildi. 8 Eylül'de Geçici İdari Yüksek Komiser Sir A.J. Wilson, uçakla Erbil'e geldi. Bu ziyaretin bir taraftan İngiliz yetkilileri ile kasaba eşrafının moralini yükseltmesi, diğer taraftan da kasabaya saldırma tehdidinde bulunup duran aşiretlerin gözünü korkutması bekleniyordu. Wilson'un ziyareti istenen sonuçları verdi ve İngiliz (askeri) kuvvetleri gelene kadar kasabanın birkaç gün daha direnmesini sağladı. Yine de, Erbil'in direnmesindeki en büyük payın şu üç kişide olduğunun altı çizilmelidir: Kasabayı savunmaya söz veren, bunun için aşiretini toplayan ve muhtemel saldırganlara savaş tehdidinde bulunan Dizeî Aşireti Reisi Hurşit Ağa; kasabada hukuk ve düzenin hüküm sürmeye de-

36 A.g.e., s. 184.

37 A.g.e., s. 195.

38 A.g.e., s. 267-268.

39 Wilson, *Loyalties*, II, s. 285; karşılaştırma için bkz. Haldone, *Insurrection in Mesopotamia*, s. 246. Bu dönemin ayrıntılı bir tarifi için bkz. Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 286-294.

vam etmesi için gösterdiği bitmez tükenmez çabayla durumun sakinleşmesine yardımcı olan Erbil Belediye Başkam Ahmet Efendi; ve son olarak, cesareti ve mantıklı davranışları sayesinde güven uyandıran, yönetime sadık unsurların fırtınayı dindirmek için bir bütün olarak hareket etmelerini sağlayan Siyasi Komiser Yüzbaşı Hay.⁴⁰

Önceki bölümlerde, isyan dalgasının oluşmasına ve hızla yayılmasına yol açan çeşitli sebepler üzerinde durduk. Yine de, bu noktada Wilson'un gözlemine değinmekte fayda vardır. Wilson, bu sorun ve karışıklıklardan bazılarını "gezici sorun yaratıcılar" olarak adlandırdığı kişilerin çıkardığını düşünmektedir. Ona göre:

İçinde bulunduğumuz dönemde böylelerine çok sık rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları had safhaya ulaşan yabancı korkularını, genel anlamıyla insan haklarının, özel anlamıyla kanuna karşı gelenlerin desteklenmesi tutkusuyla birleştiren Bolşevik ajanlarıdır. Diğerleri Şeyh Mahmut'un taraftarları olup tekrar iktidara geleceği ümidiyle yaşamaktadırlar.⁴¹

Musul ve Erbil Bölgelerinde Surçi İsyanı

Musul Bölgesi Surçileri

Musul Bölgesindeki Surçiler, Zibari-Barzani kuvvetleri 1919 sonunda Akra kasabasını ele geçirdiğinde kasabayı yağmalayanlar arasında yer alıyordu. O dönemde Surçilere karşı cezai tedbir alınması düşünülmüş, ancak Zibariler üzerine gönderilen birliğe, rahat durdukları sürece Surçilere dokunmamaları emri verilmişti. Ne yazık ki barışçı tutumları aldatmacadan ibaretti; Nisan 1920'de Zibarilerin teşvik etmesiyle silaha sarıldılar. Bu isyan, her ne kadar ani olduysa da, beklenmiyor de-

40 Erbil'deki endişe hali Wilson tarafından akatarılmıştır, Hay, bu döneme ilişkin daha detaylı bir değerlendirmeye yer verir. Wilson, *Loyalties*, II, s. 286-289; Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 281-347.

41 Wilson, *Loyalties*, II, s. 290.

gildi. Ocak ayından beri fırtınanın patlak vermek üzere olduğu biliniyordu; Zibarili Faris Ağa silahlı korumalar eşliğinde Biju'ya gelip, Nakşibendi Şeyhi Ubeydullah'ı Akra'ya yapılacak bir saldırıya katılması için ikna etmeye çalışmıştı. Biju'ya düzenlenen hava saldırısı, Zibarileri planlarını gerçekleştirecek bir fırsat bulamadan kaçmak zorunda bıraktı, böylece tehlike bertaraf edildi.⁴²

Surçilerin hükümete boyun eğmeye niyetli olduğu, ancak Zibari entrikalarının ve hükümete olan güvensizliklerinin onları bundan alıkoymuşu söylenmektedir. Şubat ve Mart ayları boyunca herhangi bir sorun çıkartmamalarına rağmen, Türk propagandasıyla körüklenen bastırılmış düşmanlıklarını uzun süre denetim altında tutabilmek mümkün değildi. Nisan 1920'de, Akra'ya gitmekte olan askeri bir konvoyu tuzağa düşürüp yokettiler. Açıkça meydan okuduklarını gösteren bu saldırıyı, birkaç gün sonra, Akra'ya düzenledikleri saldırı takip etti. Bir İngiliz çavuş komutasındaki yerel Jandarma kuvveti destek kuvvetlerinin geldiği yirmi dört saat sonrasına kadar saldırganları uzak tutmayı başardı.⁴³

Bu olaylardan sonra, Surçilerin tutum ve niyetleri hakkında hiçbir şüphe kalmadı. Üzerlerine gönderilen bir cezalandırıcı birlik hiçbir direnişle karşılaşmadı. Musul Bölgesinde üç önemli Surçi merkezi, Biju, Kelati ve Susnawa yıkıldı, ancak hiçbir isyan lideri sorgulanmadı veya yakalanmadı; isyan liderleri cezalandırıcı birlik yaklaştığı sırada ulaşılması güç dağlık bölgelere kaçmışa benziyordu. Zibari ve Surçi akıncı birliklerine karşı Akra yakınlarında girilen birkaç çatışma dışında sonraki birkaç ay boyunca olay çıkmadı. Bölgeye askeri devriyeler çıkartılmasıyla, Surçilerin giriştiği düşmanca faaliyetlere son verildi. Musul Bölgesi Surçileri, akrabaları Erbil Bölgesi Surçilerinin ayaklandığı Eylül 1919'a kadar başka sorun çıkartmadılar.⁴⁴

42 *Administratiion Report of the Mosul Division for the Year 1920*, s. 10.

43 A.g.e.

44 A.g.e.

Erbil Bölgesi Surçileri

Bu sırada Erbil bölgesindeki durum fazlasıyla ağırlaşmıştı. Garip bir olaylar zinciri aşiretlerdeki huzursuz insanları, Revandiz'deki hükümet temsilcisine karşı kan davalarına karışmış birtakım çaresiz adamları ve bir grup kanun kaçağını hükümete karşı korkutucu ve tehlikeli bir birliktelik içine sokmuştu. Söz konusu huzursuz insanların çoğunu, Harir Ovası'nda bulunan Erbil bölgesi Surçileri oluşturuyordu. Kan davalarına karışanlar ise esrarengiz bir biçimde asılan Yusuf Bey'in⁴⁵ kardeşleri ile, kardeşlerinin İngilizlerin atadığı Revandiz Valisi İsmail Bey'in emriyle öldürüldüğü söylenen, Bawil Ağa'nın oğlu Nuri'ydi.⁴⁶ Kanun kaçakları ise Spilik Geçidi yakınlarında haydutluk yapan ve başlarını Hamada Chin'in çektiği bir grup eşkiyaydı.⁴⁷

Nuri Bawil Ağa, Ağustos ayında Revandiz Boğazı'nda Binbaşı Hay'a saldırdıktan sonra Zap Nehrini geçerek Musul bölge-

45 Elimizdeki bilgilere göre, Yusuf Bey, Revandiz civarında yaşayan zalim bir feodal aşiret reisiydi. Adamlarının, İngiliz Siyasî Komiseri Yüzbaşı Hay'e meydan okumasa da onu hiçe saydığı belirtilen bir aşiret reisine ve [onun] taraftarlarına saldırması üzerine tutuklandı ve siyasi komiserin huzuruna getirildi. Aralarındaki münakaşa devam ederken, gelip Hay'i öldürmeleri için adamlarını çağırması olduğu söylenmektedir. Yüzbaşı onu tutuklattırdı, hapsedtirdi ve onun ertesi sabah erkenden Kerkük'e gönderilmesi için gerekli işlemleri yaptı. Bize verilen bilgilere göre, jandarmalar onu götürmeye geldiğinde direnmiş ve kendisini Kerkük'e götürecek katıra bağlamak zorunda kalmışlar. Yine elimizdeki bilgilere göre, korumalar, yola çıktıktan birkaç saat sonra son nefesini vermiş olduğunu farkettiler. Yusuf Bey'i "Revandiz'deki en tehlikeli adam" olarak tanımlayan Yüzbaşı Hay, bu olaydan sonra şöyle demiştir: "Her ne kadar kaderin arzulanan bir cilvesi olsa da, jandarmaların bu işte parmağı olmadığına eminim. Yusuf Bey'in kendisi, tutuklanması ve ölümü ile ilgili ayrıntılar için, bkz. Hay, *Note on Rawanduz*, s. 1-2, ayrıca Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 12, yine Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 204-224.

46 Nuri Bawil Ağa dikkat çekici bir kişiliğe sahip bir insan gibi görünmektedir. Revandiz boğazında Hay'i öldürmeye çalışan o olmasına rağmen, Yüzbaşı, onun bir insan ve bir lider olarak niteliklerine içten bir övgü düzmektedir. İsmail Bey ile arasındaki kan davası ile ilgili olarak bkz. Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 275-276 ve çeşitli yerlerde.

47 Hamado Chin ve onun haydut çetesiyle ilgili olarak bkz. Hay, *Two Yers in Kurdistan*, s. 233; ve Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 93-103.

sindeki Surçilere sığındı. Sığındığı yerden, Erbil bölgesinin Re-vandiz ve Batas ilçelerindeki İngilizlerin kovulmasıyla son bulacak bir ayaklanma çıkartmaya muvaffak olmuş, İngilizleri Erbil kasabasından ve bölgenin geri kalanından çıkartmaya da çok yaklaşmıştı. Akra'daki Surçi şeyhlerin çoğu, Harir Ovası'ndaki akrabalarının çıkarttığı ayaklanmaya katıldı. O ana kadar İngilizlere dostça davranan komşu Hoşnavlar da biraz tereddütten sonra asilere destek vermeye ikna edilince durum aşırı tehlikeli bir hal aldı. Daha önce de belirtildiği gibi, daha tehlikeli olayların meydana gelmesi, ayaklanan aşiretleri Musul ve Kerkük'ten takviye kuvvetler gelene kadar kontrol altında tutmayı başaran Erbil'deki bir avuç insanın çabuk ve kararlı hareketleriyle engellendi.⁴⁸

Erbil'i ele geçirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanınca, Surçi kuvvetlerinin büyük bir kısmı Girdmamik'te Zap Nehri üzerinden Akra bölgesine geçti. Akra'ya geçince Cucar'daki Asurî mülteci kampına saldırmakta hiç vakit kaybetmediler. Bu saldırı, hayatlarına ve saygınlıklarına mal olacak ciddi bir hataydı. Surçiler, Aşa'ir es-saba aşiretinden bazı kolların katılımıyla, Asurî kampına akşam vakti saldırdılar. Saldırı Surçilere ağır kayıplar verdirilerek püskürtüldü ve saldırganları kovalayan Asurîler onları Zap Nehri'ne doğru sürerek bir çoğunun ölmesine ve boğulmasına yol açtı.⁴⁹

Bu olay, Surçilerin saygınlığına kara bir leke düşürmesinin yanı sıra, İngilizlere göre, komşu aşiretlerin kendilerine çeki düzen vermesini sağladı. Aslında Wilson, İngiliz işgali altındaki Mezopotamya'nın çoğu yerinde İngiliz otoritesine meydan okunduğu bir dönemde Musul bölgesinde hüküm süren barışın bu olayın bir sonucu olabileceğini belirtmiştir.⁵⁰

48 *Administration Report of the Mosul Division for the Year 1920*, s. 10, daha fazla ayrıntı için bkz. Hay, *Two Years in Kurdistan*, s. 311-340.

49 Haldane'e göre, Surçi aşiretinden 60 bin kişi öldürüldü, 140 kişi de boğuldu. Haldane, *The Insurrection in Mesopotamia, 1920*, s. 247. Karşılaştırma için bkz. Wilson, *Loyalties*, II; *Administration Report of the Mosul Division for the Year 1920*, s. 10.

50 Wilson, *Loyalties*, II, s. 291.

Kasım 1920'de Süryanilerin ülkelerine geri gönderilmelerinin, dönüş yolu üzerindeki Zibar-Barzan bölgesi aşiretlerinin gücünü kırdığı söylenmektedir.⁵¹ 1920 yılı sonunda Surçi şeyhleri Quiyun, Şikak ve Mazzo'nun kendilerine sunulan şartları kabul ettikleri ve Musul'daki yetkililere bağlılıklarını sundukları belirtilmektedir. Hükümetle kendi barış antlaşmasını yapmak niyetiyle Musul'a giden Biju Şeyhi Ubeydullah'ın, kendi bölgesine vali olarak atanmak yerine para cezasına çarptırıldığını öğrenince, sunulan şartları kabul etmediği belirtilmektedir. Kendisini Harir Ovası Şeyhi ilân etmekle uğraştığı belirtilen Sardaryalı Şeyh Ragıp, İngilizlerle anlaşırken sorun çıkartmamıştı.⁵² Bununla birlikte, Haziran 1921'de, Şeyh Ubeydullah'ın oğullarından Wajji, hükümete bağlılığını sundu ve aynı yılın Eylül ayında babası da onu takip etti.⁵³

51 Faris Ağa önderliğindeki Zibarilerle Şeyh Ahmed önderliğindeki Barzaniler, Asurî mültecilerin Hakkari dağlarındaki evlerine dönmek için kullandıkları geçidi ele geçirmek için birleştikleri görülür. Ancak, bu amaçlarına ulaşamamışlardır. Barzan bölgesi, Oramar yönüne kaçan Faris Ağa'nın peşindeki kuzeye doğru ilerleyen Asurî kuvvetlerince işgal ve tahrip edilmiştir. *Administration Report of Mosul Division for 1920*, s. 10-11 ve 13.

52 A.g.e., s. 11.

53 *Administration Report of Mosul Division For 1921*, s. 9.

IRAK KÜRDİSTANI'NDA DURUM II

ŞEYH MAHMUD, GÜNEY KÜRDİSTAN

KONFEDERASYONU'NUN YÜKSELİŞİ VE ÇÖKÜŞÜ

İngilizlerin Güney Kürdistan'a Girmesi

İngilizlerin Kürt Aşiretleriyle Temasa Geçmesi

1917 yılı Mart ayında Bağdat'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi, Mezopotomya'daki İngiliz askeri kuvvetlerini Kürdistan'ın en güneyinde yaşayan aşiretlerle temasa geçmek durumunda bıraktı. Yine de, 1917 yılı Aralık ayında Hanekin'in işgal edilmesine kadar, İngilizlerle bu aşiretler arasında doğrudan bir temas kurulmadı. Bu tarihten önce, siyasi tercihler İngiliz etkisinin bu bölgeye uzanmaması doğrultusunda idi.¹ Bu yüzden, Hanekin bölgesinin Rus işgali altında olduğu 1917 Nisan ve Mayıs'ı arasında, İngilizler sadece belirli Kürt aşiret reisleriyle, özellikle Bacalan aşiretinin büyük reisi Mustafa Paşa ile çok zayıf bağlantılar kurdular.² Hanekin Ruslar tarafın-

1 İngilizler Hanekin bölgesine zorla girmeyi iki sebepten dolayı istemiyor görünmektedir. İlk olarak, Bağdat'taki İngiliz askeri yetkililer, Bandiyan bölgesinde bir İngiliz temsilcisinin bulunmasına pek sıcak bakmayan Rus müttefiklerini gücendirmeyi galiba istemiyorlardı. Ayrıca, eğer Ruslar sonunda Hanekin'den çekilmek zorunda kalırsa, onların yanında bulunacak bir İngiliz temsilcinin, İngiltere'nin saygınlığını zedelemesinden korkulmaktaydı. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 4; *Review of Administrations*, s. 42-45.

2 Bacalan aşiretinin büyük reisi Mustafa Paşa'nın faaliyetleri hakkında, bkz. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 2-4; Bell, *Review of Administration*, s. 42-45; *Reports of*

dan boşaltıldıktan sonra Türkler tarafından tekrar işgal edildi ve aynı yılın Aralık ayında İngiliz işgaline uğrayıncaya kadar onların elinde kaldı.³

Bölgedeki durumu böyle olan İngilizler, konumlarını sağlamlaştırma yoluna gittiler. Halihazırda temasa geçmiş oldukları Bacalan aşiretiyle bir anlaşma yapmakta gecikmediler ve yavaş yavaş komşu kabileler üzerinde etkilerini hissettirmeye başladılar.

1917 yılı Eylül ayı sonlarına doğru, Şeyh Hamit Talabani ile bağlantı kurarak Talabani aşiretinin ve diğer komşu aşiretlerin Türklerden gelen yardım ve destek taleplerine başarılı bir şekilde direndiklerini öğrendiler. Kuvvetlerini Taul'un kuzey doğusundaki Gil kazasında toplamış olan Talabani aşireti reisine diğer aşiretlerden gelen atlı savaşçılar katıldı. Şeyh Hamit yalnızca kendi aşiretine değil müttefiklerine, Daudalara da güvenebilecek durumdaydı.⁴

Başlangıçta İngilizlerin tek amacı, bu aşiretlerle dostane ilişkiler kurarak onları tahıl ve diğer çok ihtiyaç duyulan maddeleri Türklere vermemeye ikna etmekmiş gibi görünmektedir. Bunu başarmışa benziyorlar, fakat bu kabileleri Türklere karşı saldırgan bir tavır takınmaları için cesaretlendirmekten çekiniyorlardı. Büyük bir ihtimalle bunun sebebi, muhtemel bir saldırıda bu aşiretlere yardım sağlayacak durumda olmamalarıydı.⁵

1918 baharında İngilizlerin ilerlemesi hız kazandı ve Kifri, Tuz Hurmatu ile Kerkük birbiri ardına işgal edildi. Bu ilerlemeler, İngilizlerin Şeyh Hamit Talabani ile daha yakın temaslar kurmalarını sağladı.⁶ Kürt birlikleri ilk defa Türklere karşı kullanıldı. Dila, Bacalan ve Suramiri aşiretlerine bağlı yaklaşık

Administration for 1918: Khanequin District, I, s. 34; Driver, "The Kurdish Question", *The Persia Magazine*, I, no. 3 (Eylül, 1921), s. 107.

3 Bell, *Review of Administration*, s. 46.

4 A.g.e.

5 A.g.e.

6 Kifri 28 Nisan'da, Tuz Hurmatu 29 Nisan'da, Kerkük 7 Mayıs 1918'de işgal edildi. Wilson, *Loyalties*, II, 8-9.

200 kişilik bir Kürt birliği, 1918 yılı Nisan ayında yukarı Diyalâ (Siran) boyunca Türklere karşı saldırıya geçti.⁷

Hemen hemen aynı zamanlarda İngilizler dikkatlerini bir süredir İngiliz karşıtı entrikaların merkezi olan Hanekin'in doğusundaki sınır ötesi bölgeye çevirdi. 1918 yılı Nisan ayında, İngiliz birlikleri tarafından desteklenen Kalkani ve Kelhur aşiretlerine bağlı kuvvetler İran Demokrat Partisi'nden Süleyman Mirza ile işbirliği içinde olan, aynı zamanda Alman ve Türk ajanlarıyla entrikalar çeviren Sencabi aşireti reisi Ali Ekber Han'a bağlı kuvvetleri yenmeyi ve dağıtmayı başardılar.⁸

Bu noktada, stratejik bir öneme sahip olan Hanekin bölgesindeki durumla ilgili birkaç söz söylemenin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Bağdat Kirmanşah yolu gibi önemli bir yolun kenarlarına kurulmuş olan ve Mezopotamya ile İran arasındaki iletişimi kontrol eden bu bölge, bitmek bilmeyen çatışmalara sahne olmakta, bölgenin her tarafında kanunsuzluk hüküm sürmekteydi. Alman ve Türk ajanları, İranlı Demokratlar, yerel aşiretlere mensup kişiler bölgeyi işgal etmiş bulunan İngilizlerin işini zorlaştırmak için ellerinden geleni yapmaktaydı. İngiliz askeri tesislerine zarar verilmesi, tarafsız gruplara saldırılar düzenlenmesi ve iletişim hatlarının tahrip edilmesi gibi çeşitli taciz şekilleri, değişen başarı dereceleriyle uygulanmaktaydı. Dost yerel aşiretlerden yardım alan İngilizler, bu çabaları boşa çıkartmak için ellerinden geleni yaptı. Tam bu sırada, Bacalan ve Guran aşiretlerinin İngilizlere düşmanlık besleyen kollarının Hanekin yakınlarındaki Şia Surh'ta bulunan İngiliz-İran petrol şirketinin makine aksamını büyük ölçüde tahrip ettikleri, bir grup düşman Kelhurlunun da pusuya yatıp bir İngiliz araştırma ekibine saldırdıkları

7 Binbaşı Soane tarafından toplanıp Yüzbaşı R.C. Geard tarafından örgütlenen bu kuvvet, Albay Underhill'in komuta ettiği kolona bağlı olarak savaştı. Bu kuvvetin, burada ve Türklerle girilen diğer çatışmalarda kendisine haklı bir ün sağlamış olduğu söylenmektedir. Moberly, *The Campaign in Mesopotamia*, aktaran Wilson, *Loyalties*, II, 84.

8 *Reports of Administration for 1918: Khanequin District*, I, s. 32-33; yine Wilson, *Loyalties*, II, 84-85.

belirtilmektedir. Sencabi ve Guran aşiretine mensup haydutların başındaki Sencabi aşireti reisi Ali Ekber Han, ikmal malzemelerinin Hanekin'e gidişini fiilen engellemektedir. İranlı Demokrat Süleyman Mirza'nın İngiliz birlikleri tarafından yakalanıp Bağdat'a sürülmesinden sonra Alman ve Türk ajanlarıyla sıkı ilişkilerini sürdüren Ali Ekber Han'ın son olarak Alman ajanı Van Drueffel'le ve diğer akraba aşiretleri İngilizlere karşı silahlı faaliyet içine sokmak için görüşmelerde bulunduğu belirtilmektedir. Ali Ekber Han, bu aşiretlerin İngilizlerle girdiği çatışmada yaralandıktan sonra kaçtı ve görünüşe bakılırsa zararsız bir sessizliğe gömüldü.⁹

Şeyh Mahmut'un İngilizlere İlk Yanaşma Çabaları

Bu hareketin başarı ile tamamlanmasından sonra, Hane-kin'den sorumlu Siyasi Komiser Binbaşı Goldsmith civar bölgelerde teftişe çıktı. Güney Kürdistan tarihinde çok önemli bir rol oynayacak olan Şeyh Mahmut'un adı ilk defa bu sıralarda duyuldu. Resmî bir İngiliz raporuna göre "Süleymaniye Şeyhi Mahmut'un Siyasi Komiseri karşılamak üzere temsilcisini gönderip İngiliz Hükümetinin Süleymaniye'deki temsilcisi olarak görevlendirilme isteğini belirtmesi, bu denetleme gezisi esnasında, daha biz Süleymaniye'ye varmadan gerçekleşti."¹⁰

Kürtlerin İngiliz başarılarından etkilendiği açıkça görülüyordu ve onlar kazanan tarafa katılmaya karar verdiler. Güney Kürdistan'daki savaşı aşiretlerin en önemlisi olan Hamavendlerden, istenilen her türlü yardımı yapmaya hazır olduklarını belirten mektuplar alındı. Önemli Kürt şahsiyetlerinin Süleymaniye'de yaptıkları bir toplantıda, Şeyh Mahmut'un liderliği altında geçici bir Kürt hükümeti kurma ve İngilizlere karşı dostça bir tavır takınma kararı alındı.¹¹ Wilson'a göre:

9 *Reports of Administration for 1918: Khanequin District*, I, 32-33.

10 A.g.e.

11 Wilson, *Loyalties*, II, 86; E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 5-6; Bell, *Review of Administration*, I, no. 3 (Eylül 1921), s. 108; Driver, "The Kurdish Question", *Persia Magazine*, s. 108-109.

Şeyh Mahmut “sınırın her iki tarafındaki tüm Kürt halkı adına” Hükümeti denetleme gücünü bize devretmeyi ya da şanlı İngiliz bayrağının koruması altında temsilcimiz olarak bu görevi üstlenmeyi teklif eden bir mektup yazdı. Şeyh Mahmut, Kürdistan halkının başarılarımızdan sevinç duyduğunu ve birliklerimizin cesaretiyle Türk despotluğundan kurtuldukları için, yönetimimiz altında Irak gibi gelişmeyi umduklarını belirtiyordu. Mektubun sonunda, Kürdistan’da Türk yetkililerin yeniden görev yapmasına hiçbir şekilde izin vermeyeceğimize dair garanti istiyordu.¹²

İngilizlerin Kerkük’ü Boşaltması

Wilson, Kerkük’ü boşaltma kararının kısa süre önce alındığını ve İngilizlerin havanın sıcaklığı yüzünden kasaba civarını terkedeceklerini, kısa zamanda geri dönmeyi umduklarını Kürtlere iletmekle yükümlü olduğunu belirtmektedir. Sözlerine şöyle devam ediyor: “Şeyh Mahmut’un mümkünse temsilcimiz olma görevini üstlenme teklifini kabul ettim ve konuyla ilgili olarak bir bildiri hazırladım.”¹³ Bu bildiri hiçbir zaman yayınlanmadı. İngilizler tarafından 24 Mayıs’ta boşaltılan Kerkük ise Türkler tarafından hemen yeniden işgal edildi.¹⁴ Yeni-

12 Wilson, *Loyalties*, II, 86; E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 6; Bell, *Review of Administration*, s. 48.

13 Wilson, *Loyalties*, II, 86-87. Şeyh Mahmut’la ilgili atamayı tartışan resmî bir İngiliz raporu, onun konumunu sağlamlaştırmak amacıyla İngilizlerin almayı düşündüğü tedbirlerden bahsetmektedir. Raporda belirtildiğine göre, “Haziran ayında Şeyh Mahmut’a, onun, İdari Komiser tarafından, Süleymaniye ve nahiyesine İngiliz temsilci olacak atandığını belirten bir mektup gönderildi. Aynı zamanda, Hanekin nahiyesindeki toplama Kürt birlikleri kurulması, böylece İngiliz subayların safından nahiyenin Kuzey sınırında bir “Başıbozuklar” kuvveti oluşturmalarının sağlanması, ve Halepçe civarında toplama birliklerin kurulması için hazırlanan planlar yürürlüğe kondu. Bu planlardan beklenen, Şeyh Mahmut’un konumunun sağlamlaşmasıydı ve, Kerkük İngilizlerin elinde kaldığı sürece bu planların başarısızlığa uğraması için hiçbir sebep yokmuş gibi görünmekteydi. *Reports of Administration for 1918: Khanequin District*, II, 33.

14 Wilson, *Loyalties*, II, 9

den işgal edilen ve sıkıyönetim altına alınan Süleymaniye'ye bir Türk kuvveti gönderildi. Şeyh Mahmut tutuklandı ve Kerkük'e gönderilerek hapse atıldı. Onun çevresinde bulunan önemli kişiler ise ya hapsedildi ya da para cezasına çarptırıldı. Şeyh Mahmut hareketiyle bağlantısı olan herkes büyük bir itibar kaybına uğradı ve "komik duruma düştü."¹⁵

Türklerin intikamından tamamıyla nasibini alanlar olduğu doğrudur,¹⁶ ancak genel olarak Türkler [Kürtlere] kendilerinden beklenmeyecek ölçüde merhametli ve ılımlı davrandılar. Acımasız ve [Kürtler arasında] intikam hissi uyandıracak önlemler almaktan özenle kaçındılar. Sonuçlarına katlanamayacakları bir aşiret ayaklanmasına sebebiyet vermemek için, Şeyh Mahmut'a zarar vermediler. Şeyh, Kerkük'te bir süre gözetim altında tutulduktan sonra serbest bırakıldı ve evine dönmesine izin verildi.¹⁷ Cebrî uygulamalara ve aşiretlere ait mallara zorla el koyulması yoluna gidilmedi. Ordu için gerekli malzemeler için nakit parayla ödeme yapıldı, toplama birliklere düzenli olarak maaşları ödendi.¹⁸ Türk yetkililerin benimsediği bu uzlaşmacı tavır, aşiretlerin [onlara] boyun eğmesinde büyük fayda sağladı. Türklerin bu davranışı halk üzerinde öyle bir etki yarattı ki, çoğu Türklere gönüllü katıldı. Ancak elimizdeki bilgiler, bazılarının da zorla Türklere katıldığını göstermektedir.¹⁹

Trans-Kafkasya'daki askeri durumun bozulması ve Mezopotamya'daki İngiliz komuta heyetinin İran'da ilâveten ortaya çıkan ağır sorumlulukları düşünmesi, İngilizlerin Kerkük'ten çekilmesinin sebebi olarak görünmektedir. Bu gelişmeler, el-

15 A.g.e., s. 87. Karşılaştırma için bkz. Bell, *Review of Administration*, s. 48; Driver, "The Kurdish Question," *The Persia Magazine*, I, no. 3 (Eylül, 1921), 108; E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 6.

16 Driver, "Şeyh dışında, [Kürtlerin] ortak davasını benimseyen herkes, Türklerin intikamından nasibini aldı" demektedir. Driver, A.g.e.; ayrıca E.J.R., A.g.e.

17 Wilson, A.g.e., s. 87; Bell, A.g.e., s. 48.

18 Wilson, A.g.e.

19 E.J.R., A.g.e.; Driver, A.g.e.

deki tüm ulaştırma imkânlarının İran Yolu'na kaydırılmasına yol açmıştır.²⁰

Kerkük'ten çekilmek, Kürdistan'daki, hatta tüm Mezopotamya'daki İngiliz saygınlığına ciddi bir zarar verdi ve İngilizler savaşı kazandıktan çok sonraları bile bunun acısını çektiler. İngilizlerin yanında olduklarını böyle açık bir şekilde ilan etmiş olan Kürtler, bir anda şüphe ve endişeye kapıldılar. İngilizlerin gücüne ve sözüne olan inançları büyük ölçüde sarsıldı. Wilson, Kürt liderlerin İngilizlerin çekilmesine gösterdikleri tepkiyi anlatmış ve bazı siyasi yetkililer tarafından verilen sınırsız destek sözlerinin Kürtler üzerindeki hoş olmayan etkilerini vurgulamıştır:

Kürtler şundan emindi ki, bazı sorumsuz yetkililer tarafından düşünmeden verilen ve Kerkük'te Bullard'ın, Kifri'de de Longrigg'in yaptığı daha ihtiyatlı girişimlerde üstü kapalı olarak belli olan destek sözlerine güvenilmemeliydi; bizler, onların gözünde, Ruslar gibi, deneyimsiz aşiretleri maşa olarak kullanıyorduk. Önde gelen Hamavend reisleri de dahil olmak üzere, çekilme gerçekleştiğinde Kerkük'e gitmekte olan bazı liderler, evlerine döndüklerinde büyük bir öfke taşıyorlardı. İhanete uğradıklarını hissediyorlardı; bizim yüzümüzden, düşmanları olan Türklere karşı açıkça cephe almışlar, biz ise onları savunmasız bırakmıştık. Özellikle Hamavend aşireti liderleri bizi hiçbir zaman affetmediler ve yıllar boyu düşmanlıklarını sürdürdüler.²¹

Tahmin edilebileceği gibi, Türkler İngilizlerin Kerkük'ten çekilmesini sonuna kadar kullandılar. Bu olayı Müttefiklerin batı cephesindeki kritik durumuna bağladılar ve bu çekilmeyi Mezopotamya'nın boşaltılmasının başlangıcı olarak gösterdiler. Wilson'a göre, kendisi için savaşması amacıyla başka insanları kullanan "Hain İngiltere" teması, Türklerin yaptıkları

20 Bell, *Review of Administration*, s. 48, ve Wilson, *Loyalties*, II, 6.

21 A.g.e., s. 88.

propagandalarda fazlasıyla etkili bir şekilde kullanıldı. Wilson, İngilizlerin elinde oyuncak olmalarına izin verenlerin başına gelen felaketlerin yazılı olduğu uzun bir listeyi içeren bir Türk propaganda broşüründen bahsetmektedir. Bu broşürün sonunda, Türk davasını terkedendenlerin karşılaşacağı dehşetli sonuçlar ve Türkiye'ye bağlılıklarını sürdürenlerin göreceği büyük mükâfatlar yer almaktadır.²²

Geçici İdari Komiser Sir Arnold Wilson, Kerkük'ü terketme kararından haberi bile olmadığını belirtmiştir. Ne kendisinin ne de bölgedeki Siyasi Komiser Binbaşı Bullard'ın (daha sonra Sir Reader Bullard olacak) işgalin kalıcı olmayacağı konusunda bilgilendirildiğinin altını çizmektedir. İngilizlerin Kerkük'ü işgal etmesinden birkaç gün sonra birtakım acil sorunları tartışmak, İngiliz muhabere hatlarını korumak ve ikmal maddelerinin, özellikle etin birliklere ulaştırılmasını sağlamak amacıyla aşiretlerin sempati ve desteğini almak için Kerkük'e gittiğini belirtmektedir.²³

Çekilmenin Kürtler üzerindeki derin etkileri kısa sürede kendini gösterdi. İngilizler, çekilmeden sonraki yaz boyunca Kürtlerden toplama bir kuvvet oluşturmaya çalışmalarına rağmen başaramadı; bunu karşılık Türkler, İranlı rakiplerine karşı kullandıkları büyük bir Kürt atlı birliği kurdu.²⁴

Güney Kürdistan'da Aşiret Sisteminin Kurulması

1918 sonbaharında, Süleymaniye'deki Osmanlı *mutasarrıfı* (valisi) ve garnizonu Şeyh Mahmut'a teslim olarak bölgedeki Osmanlı idaresini resmen sona erdirdi. Türk kuvvetlerinin ve yetkililerinin çekilmesiyle, Kürt lideri Süleymaniye ve civar

22 A.g.e., s. 87.

23 A.g.e., s. 86.

24 A.g.e., s. 87. İngilizlerin oluşturmaya çalıştığı toplama Kürt birliğiyle, Halepçe'nin alınması, daha sonra da Süleymaniye civarındaki Türklerin durmaksızın devam eden saldırılarla taciz edilmesi hedeflenmekteydi. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 6.

bölgelerin tek hakimi durumuna geldi. Kısa bir süre sonra Şeyh Mahmut Bağdat'taki İngiliz yetkililerine mektupla göndererek Kürdistan'ın bağımsızlığa kavuşturulmuş halkları listesi-
sinden çıkartılmaması ricasında bulundu.²⁵

Şeyh Mahmut'un bölgedeki en güçlü siyasi kişilik olması ve İngiliz işgal yetkilileriyle iş birliği yapmaktaki gönüllülüğü, İngilizlerin onunla temasa geçmesini sağladı. Şeyh Mahmut'la iş birliği yapmanın alternatifi Süleymaniye'de bir garnizon kuracak ve kasabanın dışındaki dağlık ilçelerde düzeni sağlayacak kadar birlik göndermek olduğundan ve bu da o an için mümkün görünmediğinden, Şeyh Mahmut'un teklifi İngilizler tarafında gönül rahatlığıyla kabul edildi.

Güney Kürdistan'da İngiliz idaresini kurmak için Bahtiyariler ve diğer İranlı aşiretleri yakından tanıyan Binbaşı E.W.C. Noel görevlendirildi.²⁶ Süleymaniye'ye hareket etmeden hemen önce Noel'e verilen emirler, İngilizlerin niyet ve beklentileri hakkında biraz fikir vermeleri dolayısıyla dikkat çekicidir. Bu emirler şöyleydi:

1 Kasım'dan itibaren geçerli olmak kaydıyla, Kerkük Bölgesi Siyasi Komiserliği görevine getirilmiş bulunuyorsunuz. Kerkük Bölgesinin sınırları Aşağı Zap'tan Diyala'ya, kuzey doğuda Türk-İran sınırına kadar uzanmaktadır. Bu bölge, yönetimiyle ilgili son kararın Majestelerinin hükümetinin takdirinde olduğu Musul Vilayetinin bir parçasını oluşturmaktadır. Şu an için bölgenin hükümet kuvvetlerinin askeri işgal ve idare alanı içinde olduğunu göz önünde bulunduracak ve askeri yetkililerin birlikleri kalıcı olarak Süleymaniye'ye veya bulunduğumuz hatın doğusundaki başka yerlere çekmelerinin ihtimal dışı olduğunu akılda bulundurarak, yerel reislerle ilişkilerinizi buna göre yürüteceksiniz.

25 Bell, *Review of Administration*, s. 59.

26 A.g.e., Karşılaştırma için bkz. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 9; Wilson, *Loyalties*, II, s. 127-128.

Amacınız askeri işgal sınırlarımız dışındaki bölgelerde düzen sağlanması ve korunması, düşman ajanlarının yakalanması ve sınır dışı edilmesi, birliklerimizin ihtiyaç duyduğu malzemelerin sağlanması için yerel reislerle işbirliğine girilmesi olmalıdır. Amacınıza hizmet edebilecek durumlarda para harcama yetkiniz vardır. Büyük miktarda bir harcama yapmanız gerektiğinde, eğer acil bir durum değilse, önceden onay almanız gerekmektedir. Bu harcamaları yaparken, getirebileceğiniz düzenlemelerin zaruri olarak geçici bir nitelik taşıdığını, her an yeniden gözden geçirilebileceğini akıldan çıkarmamanız ve aşiret reislerine de anlatmanız gerekmektedir. Uygun gördüğünüz takdirde Şeyh Mahmut'u Süleymaniye temsilcimiz olarak atama ve Çemçemal, Halepçe bölgelerinde de bu tür atamalar yapma yetkiniz vardır. İlişkiye girdiğiniz aşiret reislerine, onların üzerinde alışkanlıklarına ve isteklerine ters bir idare kurulmaya çalışılmadığını açıklammanız gerekmektedir. Aşiret reislerini, İngiliz siyasi komiserlerin rehberliği doğrultusunda, sorunlarını halletmek üzere bir konfederasyon kurmaları için teşvik etmelisiniz. Türkler zamanından kalma vergileri toplamaya devam edeceksiniz. Bu vergilerde, ülkelerindeki düzen ve ilerlemenin devam ettirilmesi ile ilgili durumlarda, gerekli değişiklikler yapılabilir.²⁷

Binbaşı Noel, 1915 yılı Kasım ayı ortalarında Süleymaniye'ye vardı ve heyecanla karşılandı. Hiç vakit kaybetmeden, bölge halkının kabul edeceği düşünülen yeni bir idare sistemi yerleştirmeye koyuldu. Şeyh Mahmut Süleymaniye Hükümdarı olarak görevlendirilirken, İngiliz siyasi komiserlerinin denetiminde çalışan diğer Kürt yetkilileri çeşitli küçük nahiyelerin yönetimine getirildi. Aşiret reisleri kendi aşiretlerini yönetmekle görevli olup Şeyh Mahmut vasıtasıyla İngiliz yetkilileri-

27 Bell, *Review of the Administration*, s. 59-60; Wilson, *Loyalties*, II, 128; E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 9.

ne karşı sorumluydu. Bu aşiret reisleri maaşlı hükümet görevlisi statüsündeydi.²⁸

Güney Kürdistan'daki yeni kurulan yönetim, İngilizlerin Hindistan ve benzeri yerlerde edindikleri sömürgecilik tecrübesine hiç kuşkusuz çok şey borçluydu. İngiliz Hükümeti ve Güney Kürdistan Konfederasyonu arasında geçerli olması tasarlanan görev ve yükümlülüklerin yapısı, İngiliz Tacıyla Hindistan'daki Antlaşma Eyaletleri arasındakine benzeyen bir bağımlılık ve üstünlük ilişkisi kurulduğuna işaret ediyordu.²⁹ Güney Kürdistan'daki yeni yönetim sisteminin dolaysız hükümet etme ilkesine dayandığı açıkça belliydi.³⁰ Bu yeni sistem birçok açıdan Sandeman sistemini ve onu temel alan Bruce (veya Maliki) sistemini hatırlatıyordu. Bu iki sistemden kısaca bahsetmek sanıyoruz uygun olacaktır.

Sandeman Sistemi

Bu sistem adını Sir Robert Sandeman'dan alıyordu. Açılma Politikası olarak adlandırılan politikanın bir zaferi olan bu sistemin çıkış noktası muhtemelen, Belucistan olarak bilinen dağlık bölgeyi İngiliz-Hint imparatorluğu sistemine katma isteğiydi. Bu politika bir yandan Sind sınırındaki yerleşik halkı, dağlık ve sarp ülkelerinde ayrıcalıklı bir korunaktaymışçasına yaşayan başıbozuk yayla adamlarının tacizlerinden korumayı amaçlarken, diğer yandan da yabancı bir ülkenin işgaline karşı Hindistan'ın savunmasını kuvvetlendirmeyi amaçlıyordu.³¹

28 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 9-10; Bell, *Review of the Administration*, s. 60; Wilson, *Loyalties*, II, 128.

29 İngiliz-Hint İmparatorluğunda, Hint Eyaletlerinin konumu ve İngiliz tacıyla ilişkisinin kısa ve güvenilir bir tasviri için, bkz. Panikkar, *Indian States*.

30 Dolaysız hükümet etme sistemini uzun yıllar içinde geliştiren İngilizlerdi. Ancak, sistemleştirilmesi ve başarıyla uygulanması Sir Dr. Lugard (Daha sonra Lord Lugard) tarafından Nijerya'da gerçekleştirildiğinden onun adıyla özdeşleştirilmiştir. Lugard tarafından tasarlanan ve uygulanan bu sistemin ayrıntılı bir açıklaması için, bkz. Lugard, *The Dual Mandate in British Tropical Africa*.

31 Kapalı Sınır Politikasına karşı ortaya atılan Açılma Politikası, 19. yüzyılın büyük bir bölümü boyunca Hindistan'daki İngiliz idarecileri arasındaki en tartışmalı konulardan biriydi. Bruce, *The Forward Policy*; ve Drives, *The Problem of the North-West Frontier*, s. 71-98.

Belucistan'ı da İngiliz idaresi altına sokmayı hedefleyen Sandeman sisteminin, üst düzey bir yerli yöneticinin -Kalat Hanı- idaresi altındaki aşiret rejiminin desteklenmesiyle oluşmuş olduğu söylenebilir.³²

Sandeman sisteminin eleştirilen yanı, tek bir adamın kişisel etkisine çok fazla bağımlı olmasıydı ki bu eleştiri haklı görünmektedir. Diğer bir eleştiri ise, aşiretlere sağlanan (mali) destek ya da ödeneklerin bir şantaj aracına dönüşmesi idi. Buna karşılık, İngiliz tarihçi Davies, bu desteklerin bir şantaj aracı olarak tanımlanamayacağını, çünkü bu tür desteklerin aşiretler tarafından gerçekleştirilen, ticaret yollarının korunması ve jirgah (aşiret konseyi) kararlarının uygulanması gibi zor görevler karşılığında verildiğini belirtmektedir.³³

Bruce (Maliki) Sistemi

Sandeman sisteminin, Kuzey-Batı sınırındaki Mahsudlar üzerinde Derajat Komiseri R.I.Bruce³⁴ tarafından uygulanan ve daha sonra onun adıyla anılacak olan şekli tam bir başarısızlık örneği idi. Bu sistemin Kuzey-Batı Sınır bölgesinde uğradığı başarısızlık birkaç değişik sebebe dayandırılmıştır. Bunlardan birincisi, Mahsud aşiretinin Bruhui ve Beluci aşiretlerine oranla daha demokratik bir yapıda olması, dolayısıyla Mahsud aşireti reislerinin (malikler) diğer iki aşiret reisinin sahip olduğu otoriteye sahip olmamasıydı. Bu yüzden, kendilerine sağlanan destekler karşılığında Mahsud aşireti reislerinin aşiretlerini kontrol altında tutacağını umut eden Bruce, hayal kırıklığına uğradı. İkinci bir sebep ise, Sandeman'ın Belucistan'da yapmış olduğunun aksine, Bruce'un bu sistemi uygulamaya koyma-

32 Sandeman'ın yaşamı ve aşiret politikalarına ilişkin detaylı bir anlatım için bkz. Thornton, *Colonel Sir Robert Sandeman*; Bruce, *The Forward Policy*; Hittitram, *Sandeman in Baluchistan* ve Davies, *The Problem of the North-West Frontier*.

33 Davies, *The Problem of the North-West Frontier*, s. 33; Davies, "The Problem of the North-West Frontier, 1843-1918," *The Cambridge History of the British Empire*, V, s. 435.

34 Bruce, uzun yıllar boyunca, Sandeman'ın, Belucistan'daki en yakın ve güvenilir yardımcılarından biriydi.

dan önce Mahsud aşiretinin yaşadığı bölgeyi askeri denetim altına almamasıydı. Bunlara ilâveten, Mahsud aşireti, Beluçilerin aksine, her zaman güçlü dinî liderler tarafından yönetilmiş, çoğu zaman bu liderlerin etkisiyle Afganistan'daki Müslüman akrabalarına sempati duyup, veya onların çağrısına uyarak, İngilizlere karşı silahlanmışlardı.³⁵

Kürtler ve Mahsudlar Arasındaki Ortak Noktalar

Biraz da Kürtlerden bahsedelim. Hatırlanacağı üzere, Güney Kürdistan üzerinde yeni bir yönetim sisteminin uygulanması ile Mahsudlar arasında Bruce (veya *Maliki*) sisteminin uygulanması arasında birçok benzer taraf vardı. Mahsudlar gibi Kürtler de her zaman özgürlüklerini tutku derecesinde sevmişler ve kendilerini denetim altına almak isteyenlere karşı her zaman savaşmışlardır. Bir diğer ortak noktaları da, Şeyh Ubeydullah zamanından beri, Kürtlerin de Mahsudlar gibi aşiret reislerinden veya ağalarından ziyade dini liderleri, şeyhleri tarafından yönlendirilmiş olmalarıydı. Kürdistan'ın İngiliz işgali altındaki bölgelerinde, Türklerin yaptığı etkili pan-İslamist propagandalar birçok Kürdün İngiliz karşıtı bir tutum benimsemesini sağladı. Böylece Kürtler, (tıpkı) Mahsudlar gibi, yanı başlarındaki bir İslam devleti tarafından İngilizlere baş kaldırmaları için tahrik edildi ve, Mahsudlar gibi, dinî liderlerinin yönetimi altında bu doğrultuda hareket etti.

İngilizlerin Kürtlerle doğrudan temas kurmalarından hemen hemen 20 yıl önce Bruce'un Kürtlerle Mahsudları karşılaştırmış olması dikkat çekicidir. Bruce, kitabının Mahsudları savunan bölümünde, Lord Curzon'un *İran ve İran Sorunu* adlı kitabından, Curzon'un Kürtleri vahşet, isyankarlık ve güvenilmezlik suçlamalarına karşı savunduğu uzun bir bölümü alıntılanmaktadır. Bu alıntıyı yaptıktan sonra, Bruce, sözlerini şöyle ta-

35 Bruce'un ya da *Maliki* sisteminin Mahsud aşireti arasında başarısızlığa uğraması hakkında, bkz. Davies, *The Problem of North-West Frontier*, s. 34, 124, 126; Davies, "The North-West Frontier, 1843-1918," *The Cambridge History of the British Empire*, V, 455-456. Karşılaştırma için bkz. Barton, *India's North West Frontier*, s. 214-215.

mamlar: “Eğer Kürtler yerine Mahmud Veziriler yazarsak hiçbir şey değişmeyecektir”.³⁶

Güney Kürdistan’daki Sistemin Başarısızlığı

Güney Kürdistan’daki yönetim sisteminin hızla bozulması ve bu bozulmanın doğal bir sonucu olarak başarısızlığa uğraması, onun bu bölgeye uygun olmadığını hiçbir şüpheye yer bırakmadan ortaya koydu. Denilebilir ki, eğer İngilizler bu yeni yönetim sistemini yeterli kuvvet kullanarak (bölge halkına) dayatsalardı veya Şeyh Mahmut, uygulama için seçilen araç, İngilizlerle iş birliğine devam etseydi başarı sağlanabilirdi. Her iki varsayımın da meselenin özünü ihmal ettiği oldukça bellidir. İngilizler söz konusu olduğu sürece, yeni yönetim sistemini (bölge halkına) dayatmak için yeterli kuvvet sağlanması İngilizlerin zararına olacaktı. Bunun sebebi, İngilizlerin bu sisteme başvurmakta esas amacının bölgede büyük miktarda kuvvet kullanmaktan kaçınmak olmasıydı. İngilizler, bölge halkının kabul edebileceği bir yönetim sistemini yerleştirerek bölgeye askeri birlik yığmak gibi zor gerçekleştirilecek ve masraflı bir işe ihtiyaç duymamayı umuyorlardı. O sırada İngilizlerin birliklerini geri çekmekle meşgul olduğu ve bunun sonucu olarak ellerinde kullanıma hazır ne adam ne de malzeme kaldığı akıldan çıkarılmamalıdır. Diğer taraftan, “Şeyh Mahmut işbirliğine gitseydi sistem işleyebilirdi” iddiası, sistemin sağlamlığı açısından sağlıklı bir iddiadır; eğer bir sistemin veya bir hükümetin başarısı ya da başarısızlığı tek bir adamın tutumuna bağlı olacaksa, o sistem zaten sağlam değil demektir.

Şeyh Mahmut’la İlgili Atamanın Onaylanması

Güney Kürdistan’daki durum hakkında birinci ağızlardan bilgi almak ve İngilizlerin o bölgedeki konumunu güçlendirmek amacıyla Geçici İdari Komiser Sir Arnold Wilson, 1 Aralık 1918’de uçakla Süleymaniye’ye hareket etti. Önde gelen aşiret

36 Bruce, *The Forward Policy*, s. 170-171.

reislerinden yaklaşık altmış tanesinin katıldığı bir toplantı düzenlendi. Toplantıya katılan aşiret reislerinin büyük bir çoğunluğu Güney Kürdistan'dan geliyordu; ancak İran'ın Sena, Sakız ve Awraman (Hewraman) bölgelerinden katılanlar da vardı. Bu toplantıdan sonra, Şeyh Mahmut ve diğer önde gelenlerle siyasî durumun çeşitli açılardan ele alındığı kapsamlı konuşmalar yapıldı.³⁷

Wilson bu konuşmaların özünü aktarmaktadır. Ona göre, Kürtler Türklerin (bölgeye) geri dönmesine silahla karşı koymaya kararlıydılar. Aşiret reisleri, İngilizlerin onları bir şekilde korumaları gerektiği konusunda hemfikir olmakla beraber, bu korumanın nasıl sağlanacağı konusunda anlaşmaya varmamış görünmekteydi. Birtakım aşiret reisleri Kürdistan'da etkili bir İngiliz idaresi kurulması taraftarı olduklarını ilan ederken, diğer bir kısım bu fikre karşı çıkmakta, bazıları ise Kürdistan'ın Bağdat'tan değil Londra'dan yönetilmesinde ısrar etmekteydi. Londra'nın, Kürtlerin gözünde, İstanbul'un yerini almış olduğu açıkça belliydi. Wilson, toplantıya katılan aşiret reislerinden bazıları Şeyh Mahmut'un liderliğini asla kabul etmeyeceklerini gizlice kendisine söylediklerini, ancak bu aşiret reislerinin değişik bir seçenek sunamadıklarını açıkça belirtmektedir.³⁸

Geçici İdari Komiser Wilson, uzun tartışmalardan sonra, Şeyh Mahmut'un, yaklaşık 40 aşiret reisinin imzasını taşıyan bir belgeyi kendisine ilettiğini belirtmektedir. Bu belge, Wilson'a göre, aşağı yukarı şöyledir;

Majestelerinin Hükümeti, Doğu halklarını Türk baskısından kurtarma ve bağımsızlıklarını elde etmeleri için onlara yardım etme niyetini açıklamıştır. Aşiret reisleri,

37 Wilson, *Loyalties*, I, 129; Bell, *Review of Administration*, s. 60-61; E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 10. Yukarıdaki üç kaynakta da bu toplantının anlatımı hemen hemen aynıdır. Yukarıdaki bilgi esas olarak Wilson'dan alınmış olmakla birlikte, onun tarafından verilmeyen ayrıntılar için diğer iki kaynaktan faydalamlmıştır.

38 Wilson, *Loyalties*, II, 129; Bell, *Review of Administration*, s. 61; E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 10.

Kürdistan halkının temsilcileri olarak, Kürdistan halkını da İngiliz koruması altına alması ve Irak'la birleştirerek bundan doğacak faydalardan uzak tutmaması için Hükümete yalvarmaktadır. Kürt halkı, Mezopotamya Idari Komiserinden Kürt halkının İngiliz gözetimi altında, medeni çizgiler içerisinde, barışçı bir ilerleme göstermesi için gerekli yardımı yapacak bir temsilci göndermesini rica etmektedir. Eğer Hükümet yardım elini onlara da uzatır ve onları da koruması altına alırsa, Kürt halkı Hükümetin emir ve tavsiyelerini kabul etmeye söz vermektedir.³⁹

Yukarıdaki ricaya cevap olarak, Geçici Sivil Komiser Wilson, Şeyh Mahmut'a bu belgede dile getirilen önemli noktaları doğrulayan ve tamamlayan bir mektup vermiştir. Wilson bu mektubu vererek aynı zamanda Binbaşı Noel'in daha önce yaptığı atamayı, Şeyh Mahmut'un Güney Kürdistan Valisi olarak atanmasını resmîyete dökmüştür. Bu kitabın yazarı, Şeyh Mahmut'un Güney Kürdistan'daki otoritesinin yasal dayanağını açıkça teşkil eden bu mektubun tam metnini bulamamıştır. Ancak birçok kaynakta, mektubun özüne aşağıdaki kısaltılmış haliyle rastlanmaktadır:

Sunduğu belgenin karşılığında Şeyh Mahmut'a, Büyük Zap'tan Diyala'ya kadar olan bölgedeki Kürt aşiretlerinden (Iran topraklarında yaşayanlar hariç) kendi hür iradeleriyle Şeyh Mahmut'un liderliğini kabul etmiş olanların bu iradelerini gerçekleştirmekte serbest olduklarını ve İngiliz Hükümetinin emirlerine uyma sözü vermiş olan Şeyh Mahmut'un yukarıda bahsedilen bölgeleri İngiliz Hükümeti adına denetlerken Hükümetimizin manevi desteğini alacağım belirten bir mektup verilmişti.⁴⁰

39 Wilson, *Loyalties*, II, s. 129; Bell, *Review of Administration*, s. 61; E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 10.

40 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 10; Bell, *Review of Administration*, s. 61; Wilson, *Loyalties*, II, s. 129.

Söz konusu iki belgenin, ister teker teker ister birlikte ele alınsın, eşit ve egemen iki taraf arasında imzalanmış bir resmî antlaşmanın yerini tutmadığı ortadadır. Şeyh Mahmut veya diğer Kürt liderler ne düşünmüş olursa olsun, İngilizlerin bu belgeleri güçlü bir yerel çekim merkeziyle kısa vadeli amaçlar için yapılmış, fazla bağlayıcı olmayan bir iş anlaşması olarak değerlendirdikleri şüphe götürmemektedir. Bahsedilen belgelerin herhangi birinde Şeyh'in sahip olduğu gücün niteliği ya da kaynağıyla ilgili kesin bir açıklamanın yer almadığı görülmektedir. Kendilerine "Kürdistan halkının temsilcileri" sıfatını yakıştıran yaklaşık 40 aşiret reisinin imzaladığı ilk belgede, Şeyh Mahmut ve toplantıya katılan liderlerin geri kalanının Kürt halkı adına hareket ettiği ima edilmektedir. Dolayısıyla, açıkça belirtilmemiş de olsa, Şeyh Mahmut'un gücünü Kürt halkından aldığı varsayılmaktadır. Üstelik, Şeyh Mahmut'un kendisi de durumun böyle olduğunu ve Musul Vilayeti'ndeki tüm Kürtlerin kendisine bu konuda yetki vermiş olduğunu savunmaktaydı. Buna karşılık, İngilizlerin Şeyh Mahmut'un bu davranışlarını mesnetsiz bir büyüklenme olarak gördükleri ve böyle bir iddianın kabul edilmesine kesin olarak karşı oldukları ortadaydı. Geçici İdari Komiser, bu iddiayı sadece göz ardı etmekle kalmıyor, bilakis, Şeyh Mahmut'un sahip olacağı bu gücün kendisine İngiliz Hükümeti tarafından verildiğini anlatabilmek için fazlasıyla uğraşıyordu. Gerçek o ki, Sir Wilson'ın Şeyh Mahmut'a verdiği mektup, onun İngilizlerin kullandığı bir araç olduğunu ve İngilizlerin desteğini sadece kendisinden istenenleri yaptığı sürece yanında bulabileceğini büyük bir açıklıkla ortaya koymaktadır.

Geçici İdari Komiserin Süleymaniye ziyareti esnasında diğer bazı konular da tartışıldı. Şeyh Mahmut'un bütün hükümet birimlerine ve kurulmakta olan toplama kuvvetin başına İngiliz subayların getirilmesini istediği belirtilmektedir. Onun hakkında söylenen bir diğer şey de, (hükümetteki) alt kadroların, mümkün oldukça, Kürtlerle doldurulmasını ve Arapların bu kadrolarda görevlendirilmemesini istemiş olduğuydu.⁴¹ Kerkük

41 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 10; Bell, *Review of Administration*, s. 60-61; Wilson, *Loyalties*, II, 130.

ile Kifri'deki halk ve aşiretler, Şeyh Mahmut'un yönetiminde kurulması önerilen devlete katılmayı reddetti ve bunun yerine İngilizlerin dolaysız bir yönetim kurmasını istedi. Bunun üzerine Şeyh Mahmut onların katılmasında ısrarcı olmadı.⁴²

Şeyh Mahmut'un yönetimi altında kurulacak Güney Kürdistan Konfederasyonuna katılmak isteyen İranlı Kürt aşiretlerinin temsilcilerine bunun mümkün olmadığı bildirildi. Onlara, Büyük Britanya'nın yerine getirmek zorunda olduğu uluslararası yükümlülüklerin İngiliz Hükümeti'ne böyle bir projeye destek verme imkânı tanımadığı anlatıldı. İran'a sadık bir tebaa olarak kalmaları ve Kürt Konfederasyonu ile dostane ilişkiler kurmaları tembih edildi. Bu aşiretler kendilerine yapılan açıklamadan tatmin olmuş ve durumu memnunlukla karşılamış görünmektedir.⁴³

Erbil ve Revandiz bölgelerindeki aşiretleri Şeyh Mahmut yönetiminde kurulacak Güney Kürdistan Konfederasyonu'na katılmaya ikna etmesi için bu bölgelere gönderilmiş olan Binbaşı Noel, görevini başarıyla tamamladı. Bu bölgelerdeki Kürtlerin, İngilizler tarafından korunacak ve mali destek sağlanacak olan Şeyh Mahmut'un devletindeki barış ve gelişmeden paylarını almak için hevesli davranmış oldukları belirtilmektedir.⁴⁴

Kısa bir süre sonra Koy Sancak'a ve Ranie'ye siyasi komiserler atanarak Revandiz bölgesinin yanı sıra bu bölgeler de Süleymaniye'de kurulan yönetim sistemine dahil edildi. Revandiz bölgesinde İngilizleri bekleyen en önemli sorun savaştan kalan korkunç yaralardı. Revandiz ve civarındaki yerler, Türkler ile Ruslar arasındaki aralıksız savaşlar ve bunların sonucunda ortaya çıkan kıtlık ve salgın hastalıklar yüzünden kopkoyu bir sefalet içindeydi. Bu sorunları halledebilmek için hiç vakit kaybetmeden birtakım önlemler alındı. Erbil'den gemi-

42 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 10; Bell, *Review of Administration*, s. 60-61; Wilson, *Loyalties*, II, 129.

43 Bell, *Review of Administration*, s. 60, 61.

44 A.g.e., s. 61.

lerle tahıl getirildi, fakirlere yardım yapıldı, tarım teşvik edildi, hukuk ve düzen ortamı bir nebze de olsa bölgeye hakim oldu. İngilizler bu tip işlerle uğraşırken en çok Revandiz'in kuzeyindeki daha dağlık ve ulaşılması güç bölgelerde zorlandılar.⁴⁵

Şeyh Bölgedeki Otoritesini Sağlamlaştırıyor

Şeyh Mahmut, en başından beri *Hükümdar* sıfatıyla denetimi altında tuttuğu bölgenin tamamında gücünü sağlamlaştırmaya kararlıydı. Amacına ulaşmak için, iktidarı kendi elinde toplamasına yardım edecek hiçbir çabadan kaçınmadı. Elindeki maddi imkânları akıllıca dağıtarak birçok aşiret reisinin kendisine sadık kalmasını sağlamaya çalıştı. İngiliz Hükümeti tarafından kendisine tahsis edilen bu büyük maddi imkânları nasıl değerlendirdiği, aşiretler üzerindeki gücünü sağlamlaştırmak için *Hükümdar* sıfatıyla kendisine verilen yetkileri nasıl kullandığı İngilizler tarafından çok iyi bilinmekteydi. Soane şu noktaya dikkat çekmiştir:

Ayrıca, devletin Hükümdarı olarak Şeyh Mahmut'a bağlı olmanın onu bir anda revaçta bir isim ve gelişmeye uzanan 'asil' bir yol haline getiren - Majestelerinin Hükümeti tarafından sağlanan fonlar sağolsun- faydaları da vardı. Şeyh Mahmut'a gösterilen bağlılığın ardında nakit para yardımı -ki o günlerde çok az rastlanan bir şeydi- ve aşiret reislerinin, bir hükümet görevlisi gibi ince eleyip sık dokumadan, kendisinin ve aşiretinin çıkarlarını hesaplayabileceği bir sistem vardı.⁴⁶

(Şeyh Mahmut'un) bir yandan aşiretleri kendisine bağlamaya çalışırken, diğer yandan da yeni yönetime sızmayı ve onu ele geçirmeyi başarmış olduğu belirtilmektedir. Yönetimdeki çeşitli görevlere akrabalarını ve etrafındakileri getirdi; sadık müritleri ve destekleyicileri olarak görmediklerini ise dikkatli

45 *Administration Report of Sulaimaniyah Division for 1919*, s. 1.

46 A.g.e. Karşılaştırma için bkz. Bell, *Review of Administration*, s. 64.

bir şekilde yönetimin dışında bıraktı.⁴⁷ Güney Kürdistan'da o sıralarda oluşturulma aşamasındaki tek etkili kuvvet olan toplama Kürt birliklerine bile Şeyh Mahmut'a kişisel bağlılık yemini ettirildiği söylenmektedir.⁴⁸

Şeyh Mahmut garip ama faydalı bir zorunluluk ilişkisinden yararlanmaktaydı. Onun İngilizlerin desteğine ihtiyacı olduğu kadar İngilizlerin de onunkine ihtiyacı vardı. Bell'e göre:

Onun bize sağladığı destek ve bizle yaptığı işbirliği olmasaydı bölgede güçlü bir garnizon kurmak zorunda kalacaktık, ancak o an için böyle bir şey imkân dahilinde değildi... Bölgede düzeni korumamız siyasi açıdan çok büyük önem taşımaktaydı ve bunu yaparken de (kaba) kuvvet kullanıyormuş gibi görünmememiz gerekmektedir.⁴⁹

Hiç şüphe yok ki, Şeyh Mahmut İngilizler için taşıdığı önemin farkındaydı. İngilizlerin kendisini nereye kadar destekleyeceklerine inandığını bilmemekteyiz, ancak Şeyh Mahmut, İngilizlerin "kendisini eğer gerekirse kuvvet kullanarak, Vali yapmaya hazır olduğu"⁵⁰ izlenimini vermekte tereddüt etmiyordu.

Yeni yönetimin sınırları içindeki bazı nüfuzlu unsurların Şeyh Mahmut'un otoritesinin artmasına karşı gösterebileceği her türlü tepki o anki nazik koşullar yüzünden bertaraf edilmeliydi. Savaş yüzünden büyük acılar çekmiş olan Kürtler rahat bir nefes alabilmek için sabırsızlanmakta, bölgenin yeni

47 Sadece toplama birliklerin değil, yeni yönetimin görevlendirdiği idari memurların da Şeyh Mahmut'u desteklemeye yemin etmiş oldukları söylenmektedir. Lees, "Two Years in Kürdistan," JCAS, XV, III. bölüm (1928), s. 254. Bell'e göre "Atanmalarını Şeyh Mahmut'un nüfuzuna borçlu olan Kürt subayların yönettiği toplama Kürt birlikleri onu desteklemeye hazırdılar". Bell, *Review of Administration*, s. 64. Karşılaştırma için bkz. Wilson, *Loyalties*, II, 135.

48 *Administration Report of Sulaimaniyah Division for 1919*, s. 2.

49 Bell, *Review of Administration*, s. 63; karşılaştırma için bkz. Wilson, *Loyalties*, II, 133.

50 A.g.e., s. 135.

gücü olan İngilizler ise yönetimlerinden sağlayacakları faydaları Şeyh Mahmut'un (bölgedeki) liderliği vasıtasıyla arttırmaya kararlı görünmekteydi. Bu sebeple muhalefet susturuldu ve yeni rejim bölgenin hemen hemen tamamında tereddütsüz kabul edildi. Soane, Şeyh Mahmut yönetiminde yeni bir devlet kurulmasına Kürtlerin gösterdiği tepkiyi şöyle tarif etmiştir:

Ancak Kürtler barış için o kadar sabırsızlanmış, yoklukla o kadar ezilmişlerdi ki kendilerine huzur ve yiyecek sağlayacak her belgeyi imzalamaya, her açıklamayı yapmaya hazırlardı. Bu yüzden, o ana kadar Şeyh Mahmut'un adını nadiren duymuş veya, en iyi ihtimalle, onu iyi bir adamın soyundan gelen değersiz birisi olarak tanımış aşiretler birbiri ardına, *Şeyh Mahmut'un yönetimi altındaki* devlete dahil edilmek için, İngiliz Hükümetinin kendisine has nedenler yüzünden hayati önem atfettiğini düşündükleri basmakalıp metinleri imzaladılar.⁵¹

Aşiret Sisteminin Güney Kürdistan'daki Uygulanış Şekline Yönelik Eleştiriler

Binbaşı Soane, resmî bir raporda yeni uygulanmaya başlanan yönetim sistemine ağır eleştiriler getirmiştir. "Aşiretlerle İlgili Yönetim Sistemi Üzerine Bir Not" adını taşıyan bir bölümde, bu yeni sistemin çürümüş yönlerini ele alır ve zararlarını adım adım anlatır. Daha ilk paragrafta tarafların niyetlerini ve beklentilerini ortaya koyar. Sistemi kuran ve destekleyen İngilizlerle bu sistemin uygulanması için seçilen araç olan Şeyh Mahmut'un farklı ve zıt amaçlar taşıdığını şüpheyi yer bırakmadan belirtir.

Başlangıçta, Aşiret Sistemi olarak adlandırılabilen bir yönetim sistemi benimsendi. Sorumlu Siyasi Komiser tarafından ulusal çıkarlara en iyi hizmet edebilecek ve Kürdistan'ın kendine has özelliklerini en çok koruyabilecek sistem olduğu dü-

51 Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*.

şünüldü. Bu sistem, Şeyh Mahmut'un da işine fazlasıyla geliyordu; çünkü bu sayede aşiret reislerine daha kolay rüşvet verebilecek veya tehdit edebilecek, denetimi eline daha kolay geçirebilecek ve amaçladığı mutlak hâkimiyete daha çabuk ulaşabilecekti. Hükümetin doğrudan (İngiliz) yetkililerce yönetilmesi onun hiç işine gelmezdi; çünkü böyle bir sistem, yapısı itibarıyla, aşiretleri parçalayıp demokratik, çok çalışan ve homojen bir topluluk yaratacaktı. Bu yüzden, Siyasi Komiserin baş danışmanı olarak -Süleymaniye'de- ölmek üzere olan aşiret sisteminin yeniden canlandırılmasını teşvik etti.⁵²

Soane'nin baş düşmanının, güdülerini sürekli sorguladığı ve en ağır hakaretlerini ona sarfetmek için sakladığı Şeyh Mahmut olduğu ortada olsa da, o, sistemi veya sistemi yaratan kişileri de eleştirmekten hiçbir şekilde kaçınmamaktadır. Soane diğer tüm resmî yazışmalarında olduğu gibi, bu raporunda da, sözlerini hiç sakınmamıştır. Ne resmîyetin gerekleri ne de disiplin cezası korkusu, onun üslubunu veya tavrını yumuşatmasını sağlamıştır.⁵³

Soane, İngiliz yetkililerin ve Kürt liderlerin tutumlarını açıkladıktan sonra, bu sistemin verdiği zararların nasıl arttığını açıklamaya geçmektedir. Açık ve kesin bir ifadeyle, bu yeni sistemin hatalı tasarlandığını, ileriye dönük olmadığını ve kullanışsız olduğunu belirtir. Bu durumu onun yazdıklarından okumak, yine, en doğrusu olacaktır:

Bu sebeple, aşiret sisteminin canlandırılması kötü sonuçlar verecek bir hareketti. Savaştan önceki dönemlerde Güney Kürdistan'daki aşiret bağları zaten büyük ölçüde zayıflatılmış ve, bunun sonucunda, bölgeye bir parça da olsa refah gelmişti. Şimdiyse, Şeyh Mahmut'un görüşlerini kabul eden Siyasi Komiser, enerjisini aşiret bağlarını tekrar güçlendirmeye harcamaktadır. Bölgede-

52 *Administrative Report of Sulaimaniyah Division, for 1919*, s. 2.

53 Soane'nin karakteri, sert üslubu ve "...bazen itaatsizlik sınırlarında dolaşan ifadelerin kullanıldığı..." rapor yazma alışkanlığı hakkında, bkz. Wilson, *Loyalties*, II, 82-83, s. ix-xvii'de. Wilson, "Memoir of E.B. Soane."

ki her insan bir aşiret reisine bağlı hale getirildi. Hedeflenen Güney Kürdistan'ı aşiret reislerinin yönettiği bölgelere ayırmaktı. En küçük köylerde bile, köyün ileri gelenleri çok uzun zaman önce ortadan kalkmış aşiretlerin reisi olarak başa geçirildi. Kargaşa içindeki Kifri ülkesinde, birbirinden ayrılıp ayrı bölgelere yerleşmiş bulunan klanlara tekrar birleşmeleri ve bir zamanlar aynı aşirete mensup olduklarını hatırlamaları söylendi. Bu klanlar için reisler yaratıldı. Dağıtılacak yardımlar bu reislerin hesaplamalarına göre ayarlanacaktı. Bölgedeki hukuk, tek sorumlulukları Şeyh Mahmut'u Kürdistan Hükümdarı (ve iyi niyetli despot) olarak tanımak olan ve bunun karşılığında maddi açıdan ödüllendirilecek olan bu reisler tarafından sağlanacaktı. Bu, klan mensupları için ideal olmakla birlikte ticaret, medeniyet ve huzur üzerinde ölümcül bir etki yaratacaktı. Nitekim böyle de olmuştur; Süleymaniye Geçici Siyasi Komiseri'nin raporları, bu sistemin doğal sonuçlarına karşı uzun ve çetin bir kavga verildiğini göstermektedir. Kendi aşiretiyle ilgili bir suç işleyen biri sadece kendi reisinin ayaklarına kapanarak, daha büyük bir suç işleyen biri ise Şeyh Mahmut'a yalvararak merhamet ve hatta iltimas görebilecekti. Herhangi bir suç, bu suçu işleyen den kağıt üzerinde sorumlu olan aşiret reisiyle anlaşarak çabucak suçun üzerini örten Şeyh Mahmud'a mutlak bağlılık sunularak affedilebilecekti.

Böylece, ülkenin gerçek sahibi olan insanlar, elleri kolları bağlanmış bir halde, kan dökme ve onlara zarar verme yetkisini de artık taşıyan bir grup aşiret reisine teslim edilmişti.⁵⁴

Bu sistemin getirilmesiyle bölge halkı üzerinde çürümüş ve baskıcı bir rejim kurulmuş oldu. Bu sistemin kötülüğü ve adaletsizliği nasıl teşvik ettiği Soane tarafından iyice açıklanmıştır.

Aşiret sistemi idealist bir sistemdi ve, diğer birçok ide-

54 *Administration Report of Sulaimaniyah Division for 1919*, s. 2.

alist tasarı gibi, ne dürüst ne de idealist olan insan doğasıyla tanışınca parçalandı. Sistem uygulamaya konduğunda kanun kaçaklarına daha geniş hareket imkânı sağlandı... ancak bölge halkının başlarındaki zalimlerden kurtulma şansı azaltıldı. Kısacası, bu sistem, kötülüklerin anası ve koruyucusu, işe yarar demokratik unsurların ise felaketi oldu.⁵⁵

Soane, İngiliz siyasî yetkililerin bu sistemdeki hataları ve zayıf noktaları en başından beri bildiklerini belirtmekte ve Kerük Siyasi Komiser Yardımcısı Yüzbaşı (daha sonra Tuğgeneral oldu) S.M. Longrigg tarafından 29 Kasım 1918'de sunulan bir rapordan bahsetmektedir. Bu raporun özü, sistemin Kürtlerin büyük bir çoğunluğu tarafından kabul edilmesine karşılık, çıkarları bozulan kişilerin muhtemelen sistemden huzursuzluk duyacağıdır. Bazılarının, eski *efendileri* (Türk yetkilileri) tekrar iş başında görmek istedikleri için huzursuzlanabileceklerini belirtmektedir.⁵⁶ Üstelik, bu yeni sistemde Kürtlerin de Türkler kadar baskıcı bir tutum izlemelerinden korktuğunu dile getirmektedir.⁵⁷ Hatta, köylülerin görüşü alınırsa yeni rejimin reddedebileceği fikrine (ihtimaline) bile sıcak bakmaktadır. Longrigg rejim hakkındaki yorumlarına şöyle son verir:

...Bu rejim demokrasiyi milliyetçiliğe fütursuzca, sonucun ne olacağını düşünmeden kurban etmektedir. Bölge halkından yükselecek zayıf, ancak muhtemelen meşru çılgınlıkları duymamazlıktan gelmek, hoş olmasa da, kolaydır.⁵⁸

Longrigg tarafından bir ay sonra sunulan bir başka raporda, yine aşiret sistemi tartışılmakta ve bu sistemden bir deney gibi söz edilmektedir. Longrigg, aşiret mensuplarını reislerinin in-

55 A.g.e.

56 A.g.e.

57 A.g.e., s. 3-4.

58 A.g.e., s. 4.

safına bırakmanın kendiliğinden doğurduğu tehlikeleri işaret ettikten sonra, sistemin faydalı tarafları olarak gördüğü noktalardan bahseder. Longrigg'e göre bu sistem, Kürtler arasında milliyetçi bir duyguyu körüklemekte, aşiret mensuplarını yetkililerin çürümüş ve zararlı etkilerinden uzak tutmakta, adalet ve özgürlüğü tehlikeye atabilecek kişilerin sayısını bire indirmektedir.⁵⁹

Bu raporla bağlantılı olarak bir başka İngiliz subayın yeni uygulanmaya başlanan aşiret sistemi ile ilgili görüşlerinden bir alıntı yapmak ilginç olacaktır. Zamanın Kifri Siyasi Komiser Yardımcısı R.S.Jardine'in raporunda şöyle denmektedir:

Kaza aşiret sistemi çökmektedir; bu süreci hızlandıranca Türklerin *Hürriyet*⁶⁰ zamanından beri uyguladığı politikalar. Bazı durumlarda köylerdeki sorumlular bir üst makamlarındaki yetkilileri hiçe sayıp doğrudan Siyasi Komisere bilgi vermektedir. Bu, gelirlerin toplanmasını kolaylaştırıyor görünse de, adalet, hukuk ve düzenin korunmasını, aşiret sisteminin en basit haliyle uygulandığı yerlere nazaran, daha zor bir hale getirmektedir. Bölgenin bazı yerlerinde, hukuk ve düzeni korumak için aşiretsel sorumluluk sistemini uygulamaya çalıştım, ancak gelirlerin toplanması için bu sistemi kullanmaya kalktığımda ya saçma sebeplerle gelirlerin toplanması gecikti ya da fellah'a (köylülere) inanılmayacak kadar haksız davranıldı. Yine de, aşiret sistemi iyi bir denemeydi.⁶¹

Yukarıda bahsedilenlerden de anlaşılabilceği gibi, Soane kadar şiddetli muhalefet etmeyen siyasi görevliler bile bu sistemin adaletli olup olmadığı, ya da nasıl bir mantığa dayandırıldığı hakkında önemli şüpheler taşımaktaydı. İngilizlerin aşi-

59 *Administration Reports: Kirkuk Division*, I, s. 432.

60 *Hürriyet*, Arapça bir kelimedir. Sultan Abdülhamid'in Jön Türkler tarafından devrilmesiyle başlayan ve anayasal reformların yapıldığı dönem için kullanılan bir ifadeydi.

61 *Administration Reports: Kirkuk Division*, I, s. 417.

ret sistemine geçici bir uygulama olarak başvurdıkları şüphe götürmezdi. İngilizler, yeterli sayıda eğitilmiş idarî personelin ve yeni işgal edilmiş bölgelerde hukuk ve düzen ortamını tesis etmek gibi güç bir görevin üstesinden gelebilecek, yeterli büyüklükte bir kuvvetin yokluğunda mecburen bir avuç İngiliz görevliyi idarî gözlemci statüsünde kullanacakları bir hükümet sistemi kurdu.

İngilizler yerel liderlerin desteğine o kadar fazla ihtiyaç duyuyorlardı veya öyle zannediyorlardı ki bu liderleri kendi safına çekebilmek için büyük tavizler vermekte tereddüt etmediler. İşbirliğine gidebilmek için, bölge halkının tümünün zararına olan adaletsiz bir anlaşmada sessiz kalmaya bile razı oldular. Birçok güçlü aşiret reisi ve zengin toprak ağası açıkça hak etmedikleri topraklara el koyarken hiçbir İngiliz müdahalesiyle karşılaşmadılar. Aslında, bu reisler ve toprak ağası el koydukları topraklar üzerinde çoğu zaman bir hak iddiasında bile bulunmadılar, doğrudan zor alıma başvurdular. Bu sorun Bell tarafından birkaç açıklayıcı cümleyle tartışılmıştır. Bell'e göre:

En başından beri, İngiliz denetimi toprak mülkiyeti ile ilgili garip sorular sorarsa diye, ağalar belli bir hassaslık gösteriyorlardı. Bu ağalar topraklara el koyarken, çoğu zaman, zoralım dışında bir yönteme başvurmamışlardı. Ağa ve seyidin elindeki güç halkın büyük bir çoğunluğunun aleyhine çalışıyordu, ancak o an için bu güce bir sınır koymak imkânsızdı. Hâkim sınıfın korkularını boşa çıkarmak için tapu kayıtları, sıkı ve sonucu bu sınıf için hiç de hoş olmayacak bir incelemeden geçirilecekleri Bağdat'a gönderilmeyerek geçici bir süre için Süleymaniye'de tutuldu.⁶²

Daha sonraki gelişmelere bakıldığında, bu tavizlerin tamamen faydasız olduğu anlaşılmaktadır. Bu tavizlerin verilmiş olduğu sınıf, birkaç ay sonra İngilizlere başkaldıran sınıf olacaktır.

62 Bell, *Review of Administration*, s. 63.

Şeyh Mahmut ile İngilizler Arasındaki İlişkilerin Bozulması

Şeyh Mahmut'un Otoritesine Getirilen Sınırlamalardan Rahatsız Olması:

Şeyh Mahmut, elde etmek için çok uğraştığı mevkiye artık geldiği için şu gerçeği saklamaya hiç lüzum görmüyordu; o sadece, bu mevkinin kendisine verdiği yetkileri istiyordu, sorumlulukları değil. *Hükümdar* olarak atanmasının belirli koşullara bağlı olduğu gerçeğini unutarak bu koşulları kendi otoritesi üzerindeki mesnetsiz kısıtlama ve sınırlamalar olarak değerlendirmiş görünmektedir. Denetimi altında tutmasına izin verilen bölge sadece Büyük Zap ile Siran (Diyala) nehirleri arasındaki bölgeydi; otoritesi ise, İngilizlere bağlı olmasından dolayı, büyük ölçüde sınırlıydı. Şeyh Mahmut'un, etki alanını daraltmak ve hareket serbestisini kısıtlamak için tasarlanmış rahatsız edici irtifak hakları olarak gördüğü bu sınırlamaları kabul etmek istemediği açıkça belliydi.

Edmonds, Şeyh Mahmut'un, otoritesi üzerine getirilen sınırlama ve kısıtlamalara gösterdiği tepkiden bahsetmiş ve bütün olan biteni o mizaç ve düşünce yapısında bir adam için anlaşılmaz ve kabul edilemez hale getiren sebebe işaret etmiştir. Ona göre:

Şeyh Mahmut, otoritesinin bahsedilen bölgeyle sınırlandırılmasından rahatsız oldu. Türklerin yönetimde olduğu zamanlarda bile, devlet makamlarında yer almayan bir vatandaş olarak kabadayı çeteleri vasıtasıyla kasabaya dehşet salmıştı. Şimdiyse resmî Hükümdardı ve Noel'in yumuşak, tavsiye niteliğindeki rejimi tarafından otoritesine getirilen sınırlamaları anlamakta oldukça yetersiz kalıyordu.⁶³

Şeyh Mahmut'un bu konudaki tutumunu şüpheye yer bırakmadan açıklayan Bell, onun bu davranışlarının etrafındaki

63 Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 30.

adamlardan fazlasıyla etkilendiğini düşünmektedir. Ona göre, etrafındaki adamlar onu daha ılımlı ve akli başında bir tutuma yöneltmek yerine, daha meydan okuyan bir tavır takınması için cesaretlendirmişe benzemektedir.

Şeyh Mahmut, otoritesinin tarafımızdan sınırlandırılmasını kabul etmeye hazır değildi; Türkler zamanında da böyle bir şeyi kabul etmemişti. Etrafı, kafasını abartılı fikirlerle dolduran ve bütün Kürdistan'ın yöneticisiymiş gibi hareket etmesi için teşvik eden meraklı yağcılarla doluydu. Yerel yönetime sürekli müdahale etti ve yönetim birimlerini akrabaları ve asalaklar ile doldurdu.⁶⁴

Şeyh Mahmut İngiliz desteği ve (mali) yardımını almaktan memnun görünse de, sınırlamalara boyun eğmemeye kararlıydı. Başlangıçta İngiliz politikasının gereklerini yerine getiriyor görünmeye dikkat ediyordu; ancak [artık] amaçları peşinde kendi istediği şekilde koşmaya karar vermiş görünmektedir. Bu amaç doğrultusunda, enerjisini, gücünü arttırmak ve etkisini Kürdistan'ın geneline yaymak için harcadı, bunu yaparken İngilizlerin ne düşündüğünü veya ne yaptığını umursamadığı açıkça görülmekteydi. Nispeten kısa bir süre içinde gücünü arttırmakta ve etki alanını genişletmekte o denli başarılı oldu ki, İngilizler kontrolü tamamen yitirmeden bu gidişi durduracak acil önlemler almaya kendilerini mecbur hissettiler.

Şeyh Mahmut'un Geçici İdari Komiser tarafından *Hükümdar* ilan edilmesinin üzerinden bir ay bile geçmemişti ki, İngilizler Güney Kürdistan'daki durumu tekrar gözden geçirmek zorunda olduklarını farkettiler. Birbirinin aynı metinler içeren iki ayrı resmî raporda şöyle denilmektedir: "Aralık sonu itibarıyla, Şeyh Mahmut'un gücünü bu denli arttırmasına izin verilmesinin akılla bağdaşıp bağdaşmadığı konusunda şüpheler oluşmaya başlıyordu."⁶⁵

64 Bell, *Review of Administration*, s. 63. Karşılaştırma için bkz. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 13.

65 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 12; ayrıca Bell, *Review of Administration*, s. 63.

İngilizlerin, destekledikleri, (mali) yardımda bulundukları ve özerk bir Kürt devletinin ilk yöneticisi olmasını sağladıkları bir adamın gücünün artmasından bu kadar rahatsız olmaları garip ve hatta mantığa aykırı görünebilir. Bu tartışma söz konusu olduğu sürece, Şeyh Mahmut'un bulunduğu yeri İngilizlere borçlu olup olmadığını, eğer öyleyse, ne dereceye kadar borçlu olduğunu belirlemek meselenin özü açısından önem taşımamaktadır. Önemli olan Şeyh Mahmut'un ne düşündüğüdür. Şeyh Mahmut'un elindeki gücün kendisine İngilizler tarafından bahsedilmediğini düşündüğü hemen hemen kesindir ve bunun sonucu olarak da kendisini İngilizlere sadık kalmak zorunda hissetmemektedir. İngilizlerle olan münasebetlerinde fırsatçı bir politika benimsemiş görünmektedir. İngilizlerin kendisine sunmak zorunda olduğu her türlü manevî ya da maddî destekten faydalanmış ve işine geldiği sürece onlarla işbirliğini sürdürmüş olduğu ortadadır.

Bu esnada, Şeyh Mahmut, sadece Güney Kürdistan Konfederasyonu sınırları içerisinde değil, elinin ulaştığı her yerde gücünü arttırabilmek ve etki alanını genişletebilmek için hummalı bir faaliyet içine girdi. Yapmak istediği İngilizlerle olan anlaşmasını açıkça bozmak olmasa da artık görüntüyü kurtarmaya daha az önem vermeye başladı. Bulunduğu yere daha sıkı yapışma fikriyle aklını bozduğu açıkça görülen Şeyh Mahmut, İngilizlerle yaptığı anlaşmaları hiçe saydı ve siyasî komiserlerin tavsiyelerini göz ardı etti. Görünen o ki, Şeyh Mahmut, İngilizlerle işbirliğini sürdürürse çok az kazanç sağlayabileceği sonucuna varmıştı. Üstelik, İngilizlerin meydan okumaya cesaret edemeyeceği kadar güçlendiğine ve, bu yüzden, her yaptığının yanına kâr kalacağına inanmış olmalıydı.

Şeyh Mahmut'un iktidara geldikten bu kadar kısa bir süre sonra ister istemez İngilizlerle sürtüşmesine yol açacak bir hareket tarzını, benimsemesi garip görünmektedir. Şeyh Mahmut'u İngilizlerle olan bağlantısını koparma yoluna hangi sebepler itmiş olursa olsun, çok aceleci davrandığı, etrafında olup bitenleri anlamadığı ve tarafların denk olmadığı bir kav-

ganın kaçınılmaz sonuçları üzerinde fazla düşünmediği açıkça ortadadır. İngiliz yetkililer, özellikle Kürt yanlısı eğilimler taşıyıp Güney Kürdistan'da bir özerk devleti kurulmasını içtenlikle istemiş olanlar, Şeyh Mahmut'un hareketleriyle sarsıldı, hayal kırıklığına uğradı ve sinirlendi. Bu insanlar beklentilerini bu kadar acımasızca boşa çıkardığı için onu hiç affetmemiş görünmektedirler. Onun hakkında kullandıkları sözler iftiraya varan hakaretlerle doluydu. Hakkında sarfettikleri en olumlu söz, onun bir deli olduğu ya da bir çocuk gibi davrandığıydı.

Şeyh Mahmut'un davranışları için bir açıklama getirmeye çalışan Lees, onun karakteri hakkında ağır ve aşağılayıcı bir yargıda bulunur. Lees'e göre:

Şeyh Mahmut'un ihaneti ve şerefsizliği nedeniyle sahip olduğu kötü şöhret herkes tarafından bilinmekteydi ancak, onun ve bizim çıkarlarımız çakışır gibi olunca, bize karşı bu kötü şöhretini ispat edebileceği hiçbir fırsatın eline geçmeyeceği düşünüldü. Maalesef ona çok fazla güvenildi ve kendisine sağlanan büyük (mali) yardım üzerinde çok geniş bir denetim yetkisi tanındı. Birdenbire eline geçen güç ve zenginlikten başı dönünce, Şeyh Mahmut'un ihtirası kısa sürede belirlenen sınırların dışına taşmaya başladı. Önünde sonunda, birleşik ve bağımsız bir Kürdistan'ın kralı olmak gibi hayalleri vardı.⁶⁶

Wilson Şeyh Mahmut hakkında şunları söylüyor:

Masumiyeti değil ama cehaleti, onun çok hırslı ve doğuştan gelen bir yaratıcılığa fazlasıyla sahip bir çocuk olduğunu gösteriyordu. Ani hiddet nöbetlerine ve vahşet feveranlarına kapılıyordu; bu durum, Soane gibi soğukkanlı bir gözlemciye [bile] onun davranışlarından her zaman sorumlu olmadığını düşündürüyordu.⁶⁷

66 Lees, "Two Years in Kurdistan," JCAS, XV, Part III (1928), 253-254.

67 Wilson, *Loyalties*, II, 134; ayrıca Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 104.

Şeyh Mahmut'u Etkileyen Fikirler ve Olaylar

Okuyucuların hatırlayacağı üzere, diğer İngiliz yazarlar da Şeyh Mahmut hakkında benzer fikirler beyan etmişlerdir. Bu fikirlerin doğruluk derecesi ne olursa olsun, Şeyh'in tutum ve davranışlarını etkileyen başka sebeplerin de olduğu muhakkaktır. Şeyh Mahmut'un düşünce tarzını doğru bir şekilde anlayabilmek ve davranışlarını insaflı bir değerlendirmeye tabi tutabilmek için onunla ilgili tüm etmenleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Şeyh Mahmut'un düşünce yapısına, Kürtlerin -her halde Güney Kürdistan Kürtlerinin- kendi devletlerini kurma hakkına sahip oldukları ve kendisinin de böyle bir devletin başına geçme hakkına sahip olduğu fikri hakimdi. Bir Kürt devleti fikri, savaş esnasında ve sonrasında Müttefiklerin bulunduğu çeşitli beyanatlarla, bölgenin önde gelen Kürtleri arasında o zaman geçerli olan fikir cereyanlarıyla körüklenmişti; bu devletin başına kendisinin geçmesi gerektiği fikri ise kişisel bir görev duygusundan ve Berzenci ailesinin Güney Kürdistan'da taşıdığı önemden kaynaklanmaktaydı.

Şeyh Mahmut bulunduğu konumu büyük ölçüde ailesine duyulan derin saygıya borçluydu. Özellikle kendisinden önce yaşamış üç akrabasının sahip olduğu saygınlık onun etrafında bir dokunulmazlık, bir kutsallık havası yaratıyordu. Şeyh Mahmut'un büyük büyük büyükbabası, Node Şeyhi Ma'ruf, derin bir dinî bilgiye sahip olmasıyla ve büyük Nakşibendî Şeyhi Mevlâna Hâlid'i bir mucize-yaratma yarışmasında yenmesiyle tanınıyordu;⁶⁸ büyük büyükbabası Hacı Kak Ahmet, Güney Kürdistan'ın en şöhretli evliyası ve mucize yaratıcısıydı;⁶⁹ ve son olarak, Sultan Abdülhamit'in arkadaşlığına ve korumasına mazhar biri olarak büyük bir güç ve saygınlığa sahip

68 Şeyh Maruf'un kısa bir biyografisi ve eserlerinin ayrıntılı bir listesi için, bkz. Zaki, *Tarih as-Suleymaniyah*, s. 219-224; karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 71.

69 Edmonds (*Kurds, Turks, and Arabs*, s. 74 ve sonrası), Kak Ahmet'in mucizeleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Karşılaştırma için bkz. Zeki, *Tarih as-Suleymaniyah*, s. 224.

olan babası Şeyh Sait'in şehit mertebesine ulaşmış olduğuna inanılıyordu. Bu denli büyük saygı görmesinin sebebi bir Musul çetesi tarafından öldürülmesiydi ve uzunca bir süre Berzenci ailesinin ve onların müritlerinin Osmanlı Hükümeti'ne duydukları öfkenin sembolü olma özelliğini korudu.⁷⁰ Bu çalışmada çeşitli yerlerde bahsedildiği gibi, bu aile, Babanların güçten düşmesinden bu yana o bölgede en kararlı ve yerel hakimiyet iddiasını taşıyan en güçlü aileydi. Şeyh Mahmut, Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hasan'ın soyundan gelen Berzenci ailesinde sözü en çok geçen Node kolunun en yaşlı üyesi olmamasına rağmen, ailenin başı olarak kabul ediliyordu ve böyle olduğu için de, ailesine gösterilen saygı ve bağlılık onda odaklanıyordu. Şeyh Mahmut, Berzenci ailesinin başı olması ve kişisel özelliklerinin onu karizmatik bir lider haline getirmesi sebebiyle sadece en güçlü yerel hakimiyet iddiasına sahip olduğuna inanmakla kalmıyor, ayrıca, muhtemelen, Güney Kürdistan'ın liderliği üzerinde hak sahibi *tek* kişi olduğunu düşünüyordu.

Bu yüzden, Şeyh Mahmut, Musul Vilayeti'ndeki Kürtlerden ve hatta İran Kürtlerinin önemli kesimlerinden vekâlet aldığında her zaman ısrar ediyordu. Eğer böyle olduğuna gerçekten inanmışsa, ki inanmış görünüyordu, yönetimine verilen bölgenin üzerinde hak iddia ettiği bölgeden daha dar olmasını ve otoritesinin İngilizlere tabi tutulmasını haklarının bariz ve haksız bir suiistimali olarak görüyor olmalıydı.

Aslında, Şeyh'in kendi iddialarının doğru olduğuna ve bunları gerçeğe dönüştürme hakkı olduğuna inandığını gösteren kanıtlar yok değildir. Bazyan Geçidi muharebesinde aldığı ağır yaralar sebebiyle istirahat etmekte olduğu bir sırada Şeyh Mahmut'u ziyaret eden Sir Arnold Wilson, bize, Şeyh'in hatırlanmaya değer bir tasvirini aktarmaktadır. Wilson, Şeyh Mahmut'la buluşmasından yaklaşık on yıl sonra geçmişle ilgili olarak şunları yazmıştır:

70 Şeyh Sait'in faaliyetleri bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Onunla Süleymaniye’de görevliyken üç defa karşılaştım. Hastanede karşılaştığımızda, muhteşem mimiklerinin de yardımıyla, hiçbir askerî mahkemenin kendisini yargılayacak yeterlikte olmadığını belirterek Başkan Wilson’ın on iki maddesini okudu. 8 Kasım 1918 tarihli İngiliz-Fransız Beyannamesi’nin Kürtçe tercümesi, Kuran’ın baş ve son sayfalarına yazılmış, bir tılsım gibi koluna ilâştirilmişti.⁷¹

Bu, asi bir Kürt aşiret reisinden ziyade o zamanın haletiruhîyesini gösteren etkileyici bir betimlemedir. Şeyhin vücudunda taşıdığı ve hareket tarzını savunurken kullandığı belgeler hiç şüphe yok ki iyi seçilmişti. Ancak, bu belgeler sadece Şeyhi değil, onunla aynı zamanlarda yaşamış sayısız insanı etkileyen güçlerin çeşitli şekillerdeki ifadeleri olan bir yığın beyannâme, fikir ve söylentiden sadece ikisiydi. Eğer, bir imparatorluğa meydan okuyup başarısız olduktan sonra, o imparatorluğun başlıca temsilcilerinden birisiyle haklılığına böylesine inanmış bir ses tonuyla konuşan bir adamı anlamak istiyorsak biraz da bu güçler üzerinde durmalıyız.

Şeyh Mahmut’un yaptıkları ancak, İngiliz işgali altındaki Mezopotamya’nın şaşırtıcı durumu göz önüne alındığında açıklanabilir. Yeni ve bölgeye ters gelen fikirlerin yarattığı karmaşa, birbiriyle çekişen grup ve ideolojilerin çatışan iddiaları, birbirini takip eden siyasî entrikalar ve karşı entrikalar birçok insanın kafasını meşgul etmeye ve kalbine şüphe salmaya yeterliydi. 8 Kasım 1918 tarihli İngiliz-Fransız Beyannâmesi ve Başkan Wilson’ın On Dört Maddesi gibi Müttefiklerin savaş amaçlarını bildiren çeşitli beyannameler, özellikle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Türk olmayan tebaa için kendi geleceğini tayin etme doktrinini geçerli kılan Wilson’ın on ikinci maddesi;⁷² Türklerin Pan-İslamist ve Kürt yanlısı ima-

71 Wilson, *Loyalties*, II, 139. Bir Sovyet yazarın yakın zamanda değinmiş olduğu dönem, açıkça, Wilson tarafından açıklandığı şekliyle, bu dönemdir. Bkz. Serezhin, "Iraq Today: Geographical Sketch," *New Times*, no. 6 (15 Mart, 1946), 22.

72 İngiliz-Fransız Beyannamesi ve Başkan Wilson’ın 14 Maddesi’nin genel olarak İngiliz işgali altındaki Mezopotamya halkları üzerindeki etkisi için, bkz. Wil-

lar taşıyan ajitasyonu; Şerifilerin Arapça konuşulan bölgelerde pan-Arap, Kürtçe konuşulan bölgelerde pan-İslamist propaganda yapması;⁷³ çeşitli mihraklardan ve çeşitli şekillerde yayılan Kürt milliyetçiliği hareketleri;⁷⁴ Rusya'daki ayaklanmadan sonra bölgeye sızan komünist devrimci karışıklık⁷⁵... tüm bunlar o anki umutları, korkuları arttırmaktan ve bölgedeki genel karmaşa havasını yoğunlaştırmaktan başka bir işe yaramadı. Bütün bu karmaşanın ortasında, hâlâ bilinmeyen niyetlerine kuşku ve şüpheyile bakılan, kararsız ve tereddütlü İngilizler durmaktaydı.

Bir de birbiriyle çelişen söylentiler ve raporlar vardı. Bunlardan bazıları aylakların ve hüsnükuruntu sahiplerinin işi olsa da, bir kısmı özenle hazırlanmıştı ve saf bölge halkı arasında elden ele kolayca dolaşıyordu. Ermeni nüfuzunun artacağı;⁷⁶ Arapların bölgeye hakim olacağı;⁷⁷ Türk askeri gücünün yeniden canlandığı;⁷⁸ Musul Vilayetinin Fransızlara teslim edilece-

son, *Loyalties*, II, 102-103 ve sonrası. Ayrıca Bell, *Review of Administration*, s. 126-127.

73 "Şerif'in ajanları da Kuzey Kürdistan'da Müslümanların dinî duygularıyla oynayarak efendilerinin gücünü arttırmaya çalışıyorlardı." E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 17; *Kurdistan and the Kurds*, s. 98; Bell, *Review of Administration*, s. 59. Tal Afar'a düzenlenen saldırı sırasında, Şerif'in Kürtlere yaptığı çağrı hakkında, bkz. *Administration Report of the Mosul Division for the Year 1920*, s. 2-3.

74 Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki Kürt milliyetçi hareketi İstanbul, Paris, Kahire, Şam ile Türk, İran ve Irak Kürdistanı'ndaki çeşitli yerlerde filizlendi.

75 Bir İngiliz raporuna göre: "Ve Türklerin ardında, dünyanın şu andaki düzeninden şikâyet eden herkese yardım elini uzatmaya ve bu düzenin toplumsal olayları düzenlemekte yetersiz kalmış olduğunu (sebepleriyle birlikte) ilân etmeye hazır Bolşevizmiyle devrim Rusyası durmaktaydı." Bell, *Review of Administration*, s. 59. Başka bir resmî rapora göre: "Musul'da, 1920 yılı boyunca, Bolşeviklerden giderek daha fazla bahsedilmiş olması dikkat çekiciydi. Mustafa Kemal'in onlarla ittifak kurmuş olduğu muhakkaktı ve büyük miktarlarda Bolşevik altın almış olduğu tahmin edilmekteydi." *Administration Report of Mosul Division for 1920*, s. 5.

76 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 11; *Kurdistan and the Kurds*, s. 81; Bell, *Review of Administration*, s. 58-59.

77 *Kurdistan and The Kurds*, s. 80; Wilson, *Loyalties*, II, 131-132.

78 Wilson, *Loyalties*, II, s. 152-153.

gi;⁷⁹ İngilizlerin Mezopotamya'yı bir an önce boşaltacağı söylenip duruyordu ve hepsinde biraz doğruluk payı vardı.

Bölgenin kuzeyindeki Musul Vilayeti'nin geleceği hâlâ belirsizlik taşımakta ve Türkler bu vilayetin geri verilmesi için tekdikâr yaygaralar kopartmaktaydı. Bu tartışmalı vilayetin dağlık ve ulaşılması daha zor bölgelerinde ya çok zayıf bir İngiliz denetimi vardı ya da, hiç kimseye ait topraklar haline dönüştüğünden, Türkler istedikleri gibi at koşturuyorlardı. Güneydeki Arap yerleşim bölgeleri dışardan sakin görünmesine rağmen içten içe kaynıyordu. Musul Vilayeti'nin ve hatta Mezopotamya'nın geri kalanının geleceğine dair İngiliz niyetleri belirsiz ve hatalı tanımlanmıştı; İngilizlerin bu bölgelere yönelik politikaları çoğu zaman tecrübe kabilinden ve geçici politikalar gibi görünüyordu.⁸⁰ Bölgenin tümünde bir belirsizlik havasının hüküm sürmesine karşılık bölgenin boşaltılması yoluna gidildi. Savaş sırasında büyük zorluklarla bir araya getirilen devasa askerî yığınak halkın inanmaz bakışları arasında kaybolmaya başladı. İçlerinde bazılarının tamamen askeri kökenli olduğu birçok sorun çözümsüz kalmışken binlerce birliğin bölgeden ayrılması tabii ki güven uyandırmadı.⁸¹

Şeyh Mahmut gibi kaybedecek çok şeyi olan insanlar için rahatsız edici bir belirsizlik olan artık uzak bir ihtimale dönüşmüş gibi görünüyordu. Şeyh Mahmut, Türklerle temasa geçmeye bu sırada karar vermiş olmalıydı. Bunun sebebi, kısa bir süre sonra, Şırnak'taki Türk ajitasyon merkezi ve asi Goyan

79 Fransız propagandası hakkında, bkz. *Kurdistan and the Kurds*, s. 80-81; E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 11; Wilson, *Loyalties*, II, 132.

80 Wilson, *Loyalties*, II, s. 285-286, 212, ve 92; Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 81-82; Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, Bölüm III (1928), 255.

81 Wilson'a göre: "Her ay, ülkeyi çok sayıda birlik terk ediyordu, ancak askerî görevlerde aynı oranda bir azalma yoktu... Basra ve Bağdat'tan dönen tacirler ve diğer gezginler, Süleymaniye'ye vardıklarında her gün gemi ve trenle geri dönen askerleri anlatıyordu; birçoğunun kafasında, bir kez daha Kürdistan'ı boşaltıp yerli halkı kaderlerine, ya da iktidar kavgası veren rakiplerin entrikalarına terkedip gideceğimiz fikri kesinlik kazandı." Wilson, *Loyalties*, II, 135, 138, 283; karşılaştırma için bkz. Lees, "Two Years in Kurdistan," *JCAS*, XV, Bölüm III (1928), Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 118-121.

aşireti ile ilişki kurmuş olduğu yolunda raporlar gelmesiydi.⁸² Bu hareketinin, dürüstlüğünü olmasa bile, doğruluğunu savunmak için Şeyh Mahmut'un konumundaki bir insanın, tersine dönmüş şansları tekrar yaver gitmeye başlayana kadar, İngiliz ortaklarından uzaklaşmak zorunda olduğunu belirtmek kâfi gelecektir.

Şeyh Mahmut'un yaptığı ciddi hesap hatalarına onun mantık sınırlarını aşan hırsı ve danışmanlarının ahmakça kışkırtmaları eklenince Şeyh'in durumu oldukça tehlikeye girdi. İngiliz akıl hocalarının tavsiyelerini göz ardı etmiş, istediklerine karşı koymuş, genellikle inatçı ve uzlaşmaz bir tavır takınmış görünmektedir. Pervasız ve siyasi açıdan tecrübesiz biri olarak bir büyük güçle çarpışmanın sonuçlarını düşünüp taşınmamışa benzemektedir. Etrafındaki insanlar ona ılımlı olmasını ve daha makul bir yaklaşım benimsemesini tavsiye edeceklerine, sadece mübalağalı amaçlar peşinde koşması için onu teşvik etmiş görünmektedirler.

Şeyh eğer daha ılımlı ve anlayışlı bir yaklaşımı benimsemiş olsaydı, hepsine olmasa da, amaçlarının büyük bir bölümüne ulaşabilmesi muhtemeldi. İngilizler, başlarına bela açmayacak kadar usanmış ve değerli bir arkadaşı kaybetmeyecek kadar akıllı idiler. Mezopotamya ve dünyanın birçok yerinde onlarca sorunla karşılaşmışlardı ve mümkün olduğu zamanlarda barışçı çözümler elde etmek istiyorlardı; bunun dışında bir şey elde etmek için ne istekleri ne de güçleri vardı.

Şeyh'in Yetkililerinin İngilizler Tarafından Azaltılması

İngilizler artık Şeyh Mahmut'a güvenemeyeceklerine ve onun yetkilerini azaltmak için ağır ve kesin önlemler almadıkları sürece Kürdistan'daki konumlarının ciddi bir tehdit altında kalmaya devam edeceğine emindiler. Wilson'a göre; "Şeyh Mahmut'un büyük bir aşiretler grubu üzerindeki hakimiyet iddiasına faal desteğimizi ihtiyatla veremeyeceğimiz artık ortadaydı. Şeyh Mahmut bu iddiada ısrar ettiği için de Güney Kür-

82 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 15; Bell, *Review of Administration*, s. 64.

distan politikamızı, Irak'ın diğer bölgelerindekine benzer bir yönetim tarzını uygulayarak, değiştirmemiz gerektiği konusunda görüş birliğine varıldı.”⁸³

1919 Mart'ının başlarında Geçici İdari Komiser Sir Arnold Wilson, Güney Kürdistan'daki son gelişmeleri değerlendirmek amacıyla Bağdat'ta bir konferans düzenlenmesi çağrısında bulundu. Bu konferansa aralarında Soane, Noel, Leachman ve Gordon-Walker'in de bulunduğu uzmanlar katıldı. Şeyh Mahmut ve Güney Kürdistan'da bütün olup bitenler üzerinde adanmaklı bir değerlendirme yapıldıktan sonra “Şeyh Mahmut'un yetkilerinin yavaş yavaş azaltılmasına, ama bunun, eğer mümkünse, aradaki anlaşmanın açık ihlâline imkân vermeden yapılmasına”⁸⁴ karar verildi. Bu amaç doğrultusunda iki önemli karar alındı: öncelikle, Noel'in Süleymaniye Siyasi Komiserliğinden alınıp yerine Soane'in getirilmesi ve ikinci olarak da, o ana kadar Şeyh Mahmut'un idaresi altında bulunan bir takım aşiret ve ilçelerin ayrılmasına izin verilmesi.⁸⁵ Siyasi Komiserliğe Soane'in getirilmesi, İngilizlerin Şeyh'le ciddi bir şekilde uğraşmayı düşündüklerinin açık bir göstergesiydi. Soane'in Berzenci ailesinden ve özellikle Şeyh Mahmut'tan aşırı nefret ettiği bilinmekteydi ve, daha önce belirtildiği gibi, bu nefretini gizlemek için hiç de çaba harcamıyordu.⁸⁶

Konferansta alınan kararları uygulamak için acil önlemler alındı. Soane Süleymaniye'ye gönderildi ve yolculuğu esnasında, kısa bir süre sonra çeşitli ilçe ve aşiretlerin Şeyh'in oto-

83 Wilson, *Loyalties*, II, s. 134.

84 Lees, “Two Years in South Kurdistan,” *JRCAS*, XV, Bölüm III (1928), s. 255. Karşılaştırma için bkz. Wilson, *Loyalties*, II, s. 134.

85 Wilson, *Loyalties*, II, 134-135; karşılaştırma için bkz. “Two Years in South Kurdistan,” *JRCAS*, XV, Kısım III (1928), 255-256, ve Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 104.

86 Soane'in Berzenci şeyhlerinden duyduğu hoşnutsuzluk, 12 yıl önceki gizli Güney Kürdistan ziyareti sırasında başladı. Hiç şüphe yok ki, Halepçeli Caf Beyzadelerinden, özellikle çok yakın arkadaş olduğu Adile Hanım'dan etkilenmişti. Soane, kitabı *To Mezopotamia and Kurdistan in Disguise*'da ve *Report on Sulaimaniah* gibi birkaç resmî raporda, Şeyh Mahmut ve ailesini ağır bir şekilde eleştirmektedir.

ritesi dışına çıkartılmasına yol açacak süreci başlatmak amacıyla, Kerkük ve Kifri'ye uğradı.⁸⁷ O sırada Kifri'deki kışlık karargâhlarında bulunan Cafların Şeyh Mahmut'tan ayrılmak ve doğrudan İngiliz kontrolü altına girmek konusunda aynı fikre sahip oldukları belirtilmekteydi.⁸⁸ Halepçe'deki Caflarla ilgili meselelerden sorumlu Siyasi Komiser Yardımcılığı görevine getirilen Yüzbaşı G.M. Lees, kısa bir süre kaldığı Kifri bölgesine hemen hemen Mart ayı ortalarında vardı. Kifri'deyken Caf aşiretinin çeşitli alt kollarının reislerine o ana kadar Şeyh Mahmut'tan aldıkları aylık para yardımını yaptı ve ödenen bu paralar Şeyh'e yapılan toplam yardımdan düşüldü. Bu ödeme, İngilizlerin Şeyh Mahmut'a yönelik tutumlarını değiştirdiklerini ve yeni bir siyasetin uygulamaya konduğunu hiçbir şüpheye yer bırakmadan Caflara gösterdi.⁸⁹ Mart 1919'da, Kerkük ve Kifri bölgeleri Şeyh Mahmut'un yönetimindeki Güney Kürdistan Konfederasyonu'ndan çıkartılarak yeni bir (idari) bölüm altında birleştirildi.⁹⁰ Halepçe İlçesi, daha önce belirtildiği üzere Süleymaniye bölgesinin bir parçası olarak kalmakla beraber, artık doğrudan İngiliz denetimi altında tutulacaktı.

Artık herkes açıkça biliyordu ki, Şeyh İngilizlerin güvenini kaybetmişti ve zamanı geldiğinde, kendisine sağlanan her türlü manevî ve maddî destek elinden alınacaktı. Kısa bir süre önce bütün sadık Kürtlerin etrafında toplanmasının istendiği Güney Kürdistan lideri ilân edilen bu adam, şimdilerde herkesin terketmesi istenen kendini beğenmiş bir sahtekâr olarak gösteriliyordu. Bu gelişme, Güney Kürdistan halkı üzerinde derin bir etki bıraktı. Şeyh'in rakipleri ve düşmanları onun Güney Kürdistan'ın hakimi olmasını başından beri derin bir şüpheyle karşılamıştı. Bütün gücü eline geçirmesini ise fazlasıyla ayak sürüyerek kabullenmişe benzemektedirler.

87 Bell, *Review of Administration*, s. 64.

88 *Administration Report of Sulaimaniyah Division for 1919*, s. 1-2.

89 Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JRCAS*, XV, Bölüm III (1928), 256.

90 *Administration Report of Sulaimaniyah Division for 1919*, s. 1-2, 4.

Bu insanlar, Şeyh Mahmut'un gücünü kaybetmesine, önceki tutumlarında haklı çıktıklarını düşünerek, seviniyorlardı. Bununla birlikte, sayısız akrabalarını da içeren destekleyicileri ve müritlerinin gözünde Şeyh Mahmut, kendisine haksızlık yapılmış birisiydi ve ona olan sevgi ve bağlılıkları katlanarak arttı.

Şeyh'in yetkilerinin azaltılması hiçbir tatsız olayla karşılaşmadan halledilmiş görünmektedir. Bu işin Şeyh'in düşmanları tarafından memnunlukla karşılanmış, Şeyh ve destekçilerinin buna karşı koymamış olması, Soane'in Şeyh'in yetkilerinin azaltılmasının Süleymaniye ve civar bölgelerde sağladığı yararlardan vakit henüz erkenken bahsetmesine neden olmuştur. Soane'ne göre, Şeyh Mahmut'un bölgedeki etkisi hızla azalıyordu ve, hukuk ve düzen ortamının sağladığı faydalar kendini hissettirdikçe, aşiretler kadar kasaba halkı da bu yeni durumdan olumlu şekilde etkilenmeye başlıyordu.⁹¹

Maalesef bu sessizlik yanıltıcıydı ve gerçekten iyimser olmak için bir sebep yoktu. Çok geçmeden, Şeyh'in, İngilizlerin gücünü azaltmasına nasıl içerlediği ve buna nasıl yoğun bir faaliyetle karşı koyacağı anlaşılacaktı. Üstelik, Şeyh Mahmut mizaç ve karakterinde bir adamın hiç direnmeksizin teslim olacağını, aşağılanmaya ve saygınlığını kaybetmeye razı olacağını düşünmek safdillikti. Şeyh Mahmut'un o zamanki davranışları, bu olaylardan bir yıl sonra ortaya çıkan resmî bir raporda Soane tarafından kırıcı ifadeler kullanılarak suçlanmıştı. Soane'e göre Şeyh, bölgedeki adil idareyi engelledi ve çeşitli keyfi yollarla İngiliz Hükümeti ve onun yetkililerini küçük düşürmeye çalıştı. Durumdan memnun olmayanları ve bir grup suçluyu etrafında toplayarak İngiliz hükümetinden intikam almak için planlar yapmaya başladı.⁹² Bunlardan da anlaşılabileceği gibi, Şeyh Mahmut, gücüne İngilizler tarafından meydan okunmasını öfkeyle karşıladı ve bunu karşı koymaya karar verdi.

91 Bell, *Review of Administration*, s. 64; Wilson, *Loyalties*, II, 134-135.

92 *Administration Report of Sulaimaniyah Division for the Year 1919*, s. 2.

Şeyh Mahmut İsyanı ve Bu İsyanın Bastırılması

Süleymaniye'nin Şeyh'in Kuvvetleri Tarafından Ele Geçirilmesi

İngilizlerin Şeyh Mahmut'la bir uzlaşmaya varmayı ciddi olarak düşündükleri bir sırada,⁹³ Şeyh Mahmut kaybolan güç ve saygınlığını tekrar kazanmak için umutsuz bir teşebbüste bulunarak aniden saldırdı.⁹⁴ Çoğunluğunu İran sınırının öbür tarafındaki Hewraman (Awraman) ve Meriwan aşiretlerine mensup kişilerin oluşturduğu, Mahmut Han Dizli'nin⁹⁵ komutası altında olmasına karşılık Şeyh Mahmut'un emirleriyle hareket eden bir aşiret kuvveti, 23 Mayıs sabahının ilk saatlerinde Süleymaniye önlerinde boy gösterdi. Karşı koyması için gönderilen toplama birliği fazla zorlanmadan alt etmeyi başardı. Aşiret kuvveti kasabayı ele geçirmek için harekete geçtiğinde Süleymaniye ve komşu ilçelerdeki diğer Şeyh taraftarları da bu kuvvete katıldı. Soane'e vekalet eden Binbaşı F.S.Greenhouse ve birkaç İngiliz subayı yakalanarak hapse atıldı.⁹⁶ Şeyh Mahmut kendisini bütün Kürdistan'ın hakimi ilan etti, hazine-

93 Wilson, kendi ifadesine göre, Süleymaniye'deki hassas durumdan haberdar olmasına ve oraya gidip Şeyh Mahmut'la görüşmek istemesine rağmen, isyan yüzünden bu düşüncesini gerçekleştirememiştir. "Mayıs sonuna doğru, uçakla bölgeye gitmeye niyetlenmişim. Böylece, Şeyh Mahmut'la şahsen görüşüp Kürt özerk yapısını korumaya yarayacak bir çözüm bulmaya gayret edecektim." Wilson, *Loyalties*, II, 136.

94 İlginçtir ki birçok İngiliz kaynağı, özellikle E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 16; *Kurdistan and the Kurds*, s. 90; ve Bell, *Review of Administration*, s. 66, isyan hakkındaki yorumlarına "İsyan aniden ve beklenmedik bir şekilde patlak verdi" diye başlamaktadır. Lees' in yorumu daha doğrudur: "Siyasi durum birçok olasılığa gebe idi; kendi adayımızı yavaş yavaş güçten düşürebilecek miydik, yoksa o, bizim planlarımız gerçekleşmeden, kendi başına buyruk mu olacaktı?" Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JRCAS*, XV, Bölüm III (1928), 256.

95 Mahmut Han Dizli'nin, Süleymaniye'ye saldırmadan önceki faaliyetleri için, bkz. Lees, "Two Years in South Kurdistan", *JRCAS*, XV, Bölüm III (1928); 258-259.

96 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 16; *Kurdistan and the Kurds*, s. 90; Bell, *Review of Administration*, s. 61; Wilson, *Loyalties*, II, 136; Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 30.

yi yağmaladı,⁹⁷ kendi bayrağını çekti⁹⁸ ve kendi idari yetkililerini atadı.⁹⁹ Kerkük'le olan telgraf bağlantısı kesildi ve Greenhouse'ın yazışmalarını taşıyan kuryeler yolları kesilerek tevkif edildi.¹⁰⁰ Süleymaniye'deki olaylarla ilgili ilk bilgiler dış dünyaya Halepçe Siyasi Komiser Yardımcısı Lees tarafından duyuruldu.¹⁰¹ Lees'in kendisi de, makamını terketmek ve, yakalanmaktan ya da daha kötü bir kaderden kıl payı kurtulduktan sonra, Hanakin'e sığınmak zorunda kaldı.¹⁰²

İsyanın başlamasından kısa bir süre sonra, Şeyh'in adamları Kifri'den Süleymaniye'ye giden bir hükümet konvoyunu ele geçirdiler. Konvoyun yağmalanması sonucunda elde edilen para, tüfek ve atlar, Şeyh'in yetersiz kaynakları için değerli ilavelerdi.¹⁰³ Bu gerçekten de iyi bir başlangıçtı, ama Şeyh kısa bir süre sonra daha önemli bir başarı kazanacaktı.

İngilizlerin Taşlıca Geçidi'nde Bozguna Uğraması

İngilizler bu gelişmeleri öğrendikten sonra karşı tedbirler almaya karar verdiler. Başlangıç olarak, Kerkük garnizonuna ko-

97 Bir kaynağa göre, el konulan para 200.000 rupi -o zaman için Güney Kürdistan'da oldukça büyük miktarda para- kadardı. *Kurdistan and the Kurds*, s. 90.

98 Edmonds'a göre, bayrak yeşil fon üzerine [çizilmiş] kırmızı bir hilalden oluşuyordu. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 30.

99 Wilson'ın ifade ettiğine göre Şeyh "... bütün ilçeleri denetim altına alabilmek için kendi görevlilerini atadı." Wilson, *Loyalties*, II, 136. Diğer kaynaklar "kendi *Kaymakam*"ının atanmasından bahsetmektedir. *Kurdistan and the Kurds*, s. 90; E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 16; Bell, *Review of Administration*, s. 64. Bahsedilen *Kaymakam*'ın, Edmonds'a göre, Şeyh Mahmut'un kayınbiraderi, yakın ortağı ve, [daha sonra] göreceğimiz gibi, Bazyan Derbendi'nde yakalanıp askeri bir mahkemede Şeyh'le birlikte yargılanan Şeyh Muhammed Garip olduğu anlaşılmaktadır. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 102.

100 Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, Bölüm III (1928), 259-260; Wilson, *Loyalties*, II, 136. Karşılaştırma için bkz. *Kurdistan and the Kurds*, s. 90; E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 16; Bell, *Review of Administration*, s. 6; Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 30.

101 Ayrıntılar için bkz. Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, Bölüm III (1928), s. 260.

102 Lees'in yorucu, ve bazen de komik deneyimleri, kendisi tarafından, etraflıca anlatılmıştır. A.g.e., s. 260-264.

103 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 16; ayrıca Bell, *Review of Administration*, s. 65.

muta eden subaya, Kerkük-Süleymaniye anayolu üzerindeki Çemçemal'e bir müfreze çıkartması emri verildi. Verilen emrin gönderilecek müfrezenin Çemçemal'den öteye geçmemesini kesin bir ifadeyle belirtmesine rağmen, Kürtlerin savaş kabiliyetlerini ve arazinin zorluğunu hafife aldığı açıkça belli olan söz konusu subay, kendisine verilen emre uymamaya karar verdi. Süvariler, toplama askerler, zırhlı araçlar ve Ford kamyonlara monte edilmiş Lewis silahlarından oluşan küçük bir birliğe Süleymaniye'ye 12 mil uzaklıktaki Taşlıca Geçidi'ne kadar ilerlemesi emrini verdi. Geri çekilmek zorunda bırakılan bu birlik, Kürtler tarafından 25 mil boyunca kovalandı ve birliğe ağır kayıplar verdirildi. Askerlerin bir kısmı ağır yaralanırken 4 zırhlı araç ve 19 Ford kamyonet düşman eline geçti.¹⁰⁴

Şeyhin başarısının yarattığı heyecan dalgası bir anda bütün Güney Kürdistan'ı kapladı. Wilson bu durumu şöyle anlatır:

Bu “esefe layık” olay, Güney Kürdistanlıların olayları kontrol edemez hale geldiğimiz yolundaki artık genelleşmiş düşüncesini doğruladı; isyan İran topraklarına sıçradı, kendilerini Şeyh Mahmut'un ve onun özgür, birleşik Kürdistan planının taraftarı ilân eden birkaç aşiret İran Hükümeti'ne baş kaldırdı.¹⁰⁵

Bazyan Geçidi'nde Şeyh'in Yenilmesi

İngilizler durumun ciddiyetinden artık tamamen emindiler. Artık bütün Güney Kürdistan, Şeyh'in Süleymaniye'de onlardan daha akıllı davranıp galip geldiğini ve Taşlıca Geçidi'nde onları alt ettiğini biliyordu. İşgal altındaki toprakların hayati önem taşıyan bir bölümündeki nüfuzlarının ciddi bir tehdit altında olduğunu farkettiler ve Şeyh'i devre dışı bırakmak için acil ve kati önlemler almadıkları takdirde, Şeyh'in tüm ülkeyi onlara karşı ayaklandırmayı başarabileceğini hissettiler. Wilson şöyle demektedir;

104 Wilson, *Loyalties*, II, 136-137; Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 31.

105 Wilson, *Loyalties*, II, 137.

Başkomutan, İngilizlerin çaresiz kaldığı izleniminin bir an önce silinmesi gerektiğini idrak etti.¹⁰⁶

Şeyh Mahmut'u cezalandıracak kuvveti oluşturma ve yönetme görevi Musul'daki 18. Tümen Komutanı Tuğgeneral Sir Theodore Fraser'a verildi. Kerkük'te toplanan bu kuvvet süvariler, zırhlı araçlar ve bir hava destek birliği ile takviyelenmiş iki piyade tugayından oluşuyordu. Diğer bir kol ise Hane-kin'den Süleymaniye'ye hareket edecekti.¹⁰⁷

General Frazer komutasındaki kuvvet 15 Haziran'da Çem-çemal'e vardı ve 17 Haziran'da bütün kuvvetler Bazyan Derbenti'nin yaklaşık üç mil uzağındaki Takya Kak Ahmet köyüne hareket etti.¹⁰⁸ Ertesi gün şafak söktüğü sıralarda, piyade erleri geçitin her iki tarafındaki neredeyse dimdik doruklara tırmanmaya başladılar.¹⁰⁹ 18 Haziran sabahının ilk saatlerinde, ağır makineler geçidi dövmeye başladı. Şeyh'e bağlı kuvvetler, dar bir yol boyunca geçitten ilerlemeye başlayan asıl İngiliz kuvvetine karşı geçidi korumak için hücum edince her taraftan saldırıya uğradıklarını gördüler. Bazyan Geçidinin batı yamacına önceden tırmanmış olan askerler şimdi öbür yamaca akıyorlardı. Çok geçmeden Şeyh'in kuvvetleri ablukaya alındı ve hezimete uğratıldı. Şeyh artık (İngilizlere) sorun çıkartama-

106 A.g.e. İngilizler, bu amaca ulaşmanın tek yolunun Şeyh Mahmud'un gücünü bir defada ve tamamen yok etmek olduğuna ikna olmuş görünmektedir. Konunun uzmanı bir İngiliz kaynağı, İngilizlerin şeyhin hazır olmasına rağmen, onunla görüşmek için isteksiz olduğuna dair ilginç bir ifşada bulunmaktadır. Bell'e göre "11 Haziran itibarıyla, Şeyh, bir İngiliz keşif koluna karşı kazandığı başarıya rağmen görüşmeye hazırdı, ancak artık kulaşları değişmiştik." Bell, *Review of Administration*, s. 65.

107 Wilson, *Loyalties*, II, 137; ayrıca Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 31.

108 Wilson, *Loyalties*, II, 137; ayrıca Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 46.

109 Batıdan, Bazyan Geçidi'nin karşısındaki düz oavadan bakıldığında, Kara Dağlar, arkasındaki her şeyi doğuya kapamak istermişçesine, hemen hemen dik sayılabilecek biri eğimle yükselmektedir. Bayırlar olmayışı, doğanın heybetini artırır ve ona ürkütücü bir görünüm verir. V-şeklindeki yarığı yüklenen omuz, yekpâre biri ihtişamla birdenbire 518 m. yüksekliğe ulaşır. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 46; ve Wilson, *Loyalties*, II, 137-138.

yacaktı. 48 adamı öldürülmüş, 100'den fazlası yakalanmış ve geri kalanı dağılarak kaçmıştı.¹¹⁰

Bu stratejik önem taşıyan noktadaki¹¹¹ sayısız muharebeden

110 Daha fazla ayrıntı için bkz. *Loyalties*, II, 138; ayrıca Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 46.

111 Bazyan Geçidi, Kara Dağ'ın doğusundaki dağlık bölgelerin Mezopotamya ovasına ve dış dünyaya açılan en önemli kapısıdır. Çağlar boyunca büyük ticari ve stratejik önem taşımıştır. Hamavend tugaylarının kervanların yolunu kestiği ve üzerlerine gönderilen Osmanlı güçlerini tuzaga düşürdüğü yer burasıydı. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan*, s. 8, 829 ve çeşitli sayfalarda, 1805'te, Şeyh Mahmut ayaklanmasından yüz küsur yıl kadar önce, Bazyan Geçidi, büyük Kürt emiri Babanlı Abdurrahman Paşa ve Bağdat Paşası arasında benzer bir çatışmaya sahne olmuştu. Bağlı olduğu Osmanlı derebeylerine karşı ayaklanan Abdurrahman, bu kolayca savunulabilir noktada, çatışmanın gidişini belirleyecek bir yığınak yapmaya karar verdi. Bu amaç doğrultusunda; geçide açılan dar girişe, yalnızca küçük ve kullanışlı bir kapı kalacak şekilde taş bir duvar ördürüp Geçide yaklaşanları engelleyecek yerlere birkaç top yerleştirdi. Planı ilk başta başarılı olduysa da Babanlı, Halit Paşa'nın oğlu Abdurrahman'ın kuzenlerinden ve rakiplerinden biri olan Muhammet Bey, Osmanlı ordusunu az bilinen bir yoldan Geçide çıkarınca plan bozuldu. Böyle olunca, Kürt lider, üstünlüğünü kaybettiğini gördü ve geri çekilmek zorunda kaldı. Bağdat Paşa'sı, Süleymaniye'ye doğru ilerlemeden önce, Geçitteki istihkamları yerle bir etti. Rich, *Narrative*, I, 50. Bu olay hakkında benzer fakat daha kısa bir yorum, Rich'e Kürdistan'daki yolculukları sırasında sekreter olarak eşlik etmiş olan el-Munshi' el-Bağdadi tarafından yapılmıştır. el-Bağdadi, *Rihlat el-Munshi' el-Bağdadi*, s. 58. Bazyan Geçidi, çivi yazısı tabletlerde bahsedilen *Babite* Geçidi ile özdeşleştirilmiştir. Speiser, "Southern Kurdistan in the Annals of Ashurnasirpal and Today," *Aasor*, VIII (1926-1928), 3, s. 16-17; ayrıca Edmonds, "The Place Names of the Auroman Parchments," *BSOAS*, SIV, no. 3 (1952), 480. *Babite* Geçidi, aşağı yukarı şimdiki Süleymaniye'ye karşılık gelen bir ülkede yaşayan Zamua halkına karşı Ashurnasirpa III (İ.Ö. 1047-1027) tarafından düzenlenmiş üç harekâtı anlatan vakayinamelerde belirgin bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. İlginçtir ki, Ashurnasirpal'lı Zamualılara karşı savaş açmaya iten sebepler, 1805'te Osmanlı Ordusunu Abdurrahman Paşa'ya ve, 1919'da İngiliz ordusunu Şeyh Mahmut'a karşı savaşmaya itenlerden çok da farklı değildi. Speiser'e göre, vakayinamelerde savaşın sebebi olarak gösterilen, Dagarö Prensi Nur-Adad'ın Asur'la arasındaki vasallık bağıni koparmak istemesidir. Öyle görünüyor ki, Prens ayaklanmayı isyana çevirdiğinde Zamua'nın tüm halkı ona katıldı. Asur kralı, Zamualılar üzerine yürüdüğünde, "*Babite* Geçidi'nin bir duvarla istihkâm edilmiş ve kapatılmış" olduğunu fark etti. Elimizdeki bilgilere göre, Geçit'te yapılan savaş isyancılar kaybetti ve 1,460 ölü verdi. Daha fazla ayrıntı için, bkz. Specier, "Southern Kurdistan the Annals of Ashurnasirpal and Today," *AASOR*, VIII (1926-1927), 15.

biri olan Haziran 1919 Bazyan Geçidi Muharebesi böyle sona erdi. İngiliz imparatorluk tarihi için küçük bir olay olmasına karşılık, Şeyh Mahmut isyanı Kürt milliyetçiliği tarihi için bir dönüm noktasıdır ve bir yıl sonra, Mezopotamya'nın Arapça konuşulan bölgelerindeki tehlikeli ayaklanma esnasında işgal yetkililerine baş kaldıran Kerkük bölgesinin güney bölümlerindeki Dilo, Çigeni (Çengini), Davudi ve diğer Kürt aşiretleri üzerinde etkiler bırakmış olabilir.¹¹²

Bazyan Geçidi Muharebesinden sonra İngilizler saatlerce Şeyh Mahmut'u aradılar ve en sonunda ağır yaralı bir durumda buldular. Fraser'in kuvvetine Siyasi Komiser olarak eşlik eden Edmonds'a göre "...en önemli şey, onun bir Kürt tarafından teşhis edilmeden ölmemesi ya da kaçmamasıydı; onun hakkında mucizevî bir kayboluş efsanesi yayılması tahmin edilmez belâlara davetiye çıkarabilirdi."¹¹³

Bu sırada İngilizlerin uğraşması gereken bir başka konu ise Süleymaniye'deki İngiliz subayların ne olacağıydı.¹¹⁴ Bu subaylara o ana kadar bir zarar gelmemişti, ancak Şeyh Mahmut'un yenildiği haberi Süleymaniye'ye ulaşırsa öldürülebileceklerinden korkuluyordu.¹¹⁵ Bu sebeple, küçük bir süvari kuvvetine hemen Süleymaniye'ye hareket etmesi emri verildi. Bu kuvvet, Bazyan'daki felaketin haberi kasaba halkına ulaşmadan kasa-

112 Bu aşiretlerin faaliyetleri hakkında daha fazla ayrıntı için, bkz. *Administration Report of Kirkuk Division for 1920*, s. 6-12.

113 Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 45.

114 Şeyh Mahmut'un kuzenlerinden biri ve baldızı olan Hafsa Hanım'ın, hapiste bulundukları esnada [İngiliz] subayları koruması altına aldığına inanılmaktadır. Edmonds'a göre, Toplama Birliklerin Komutanı olan kocası Şeyh Kadir, toplama birliklerin baş eğitmeni Binbaşı A.M. Daniels'i, birkaç gün boyunca evlerinde misafir etti. Bu birkaç gün boyunca, Hafsa Hanım'ın, binbaşıya zarar gelmemesini sağlamak için, Daniels'in odasına giden koridorun girişinde uyumuş olduğu belirtilmektedir. A.g.e., s. 83, karşılaştırma için bkz. Barth, *Southern Kurdistan*, s. 120-121.

115 Edmonds, Bazyan savaşından sonra, toplama birlikte görevli iki subaydan, Şeyh Mahmut'un, eğer savaşı kaybederse, mahkumların öldürülmesi için [Süleymaniye'deki adamlarına] emir vermiş olduğunu öğrendiğini belirtmektedir. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 47.

baya vararak görevini başarıyla tamamladı. Esirler serbest bırakıldı ve kasaba işgal edildi.¹¹⁶

Şeyh Mahmut'un Mahkum Edilmesi ve Cezasının Tecili

Aldığı yaralar iyileştikten kısa bir süre sonra, Şeyh Mahmut askeri bir mahkeme tarafından yargılandı, suçlu bulundu ve idam cezasına çarptırıldı. Ancak İngiliz Başkomutanı cezasını uzun süreli hapse çevirdi. Bu hoşgörü daha da ilerletilerek cezası 1921'de sürgüne çevrildi.¹¹⁷

Geçici İdari Komiser Sir Arnold Wilson, Başkomutanı bu kadar hoşgörülü bir tavır takınmaya iten nedenleri anladığını ancak bu karara, fayda sağlamayacağını düşündüğü için karşı çıktığını söylemektedir. Wilson'a göre, Şeyh Mahmut hayatta olduğu sürece Süleymaniye bölgesinde huzur için gerçekçi bir umut beslenemeyecekti.¹¹⁸

Birkaç yıl sonra, zamanın Başkomutanı Sir George MacMunn, Şeyh Mahmut'a karşı hoşgörülü davranmasında etkili olan hafifletici sebepleri açıkladı. Ona göre:

Şeyh Mahmut, Bazyan Geçidi'nden evine bir mahkum olarak getirilmişti. Onu yargılattım ve idam cezasına çarptırıldı. Onun cehennemlik bir hain olduğunun farkındaydım, insanlar onu astırmamı istiyordu, ancak böyle bir ceza için haklı bir zemin olmadığını düşündüm. Irak'ın ka-

116 İngiliz subayların serbest bırakılması hakkında, bkz. Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, Bölüm III, (1928), 264-265; Wilson, *Loyalties*, II, 138; Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 47.

117 Wilson, *Loyalties*, II, 138-139. Bell'e göre, Şeyh on yıl hapis cezasına çarptırılırken, kayınbiraderi Şeyh Muahmmmed Garip, beş yıl hapis ve 10,000 rupi para cezasına çarptırıldı. Bell, *Review of Administration*, s. 65. Lees'e göre, Şeyh'in cezası Hindistan'da 20 yıl ağır hapist ve [suç] ortaklarına daha hafif cezalar verildi. Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, Bölüm III (1928), 265. Edmonds, Şeyh'in cezasının 10 yıl hapse indirildiğini ve Hindistan'a gönderildiğini belirtmektedir. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 52.

118 Wilson'a göre, Şeyh'e müsamahalı davranılmasının nedeni, İngiliz mahkumlara eziyet etmemiş olması, ve İngiliz Hükümeti'nin tartışmalı Musul Vilayeti'nde, isyancı liderin idam edilmesini [halkın gözünde] haklı çıkartmayacak bir politika izlemiş olmasıdır. Wilson, *Loyalties*, II, s. 139.

derini tayin etmedeki genel gecikme herkesin kafasını karıştırabilecek kadar büyük olmuştu. Şeyh Mahmut İngilizlere ömür boyu sadık kalmak zorunda değildi, ancak *darbeyi* gerçekleştirdiğinde, yakalattığı dört beş İngiliz subayını öldürmedi ve ben de onu öldürmenin oyunu İngiliz kurallarına göre oynamak olmayacağını düşündüm.¹¹⁹

Daha sonraki olaylarla da kanıtlanacağı gibi, bu önlemler kalıcı bir sonuç elde etmede yetersiz kaldılar. Belirli üstünkörü iyileşmeler görülmesine rağmen, durum her zamanki belirsizliğini korudu. Bu olaylardan iki yıl sonra bile (siyasi) istikrar, İngilizlerin Güney Kürdistan'daki en öncelikli amacı, hâlâ Kaf dağının ardında görünmekteydi. Yeise kapıldıkları açıkça belli olan İngilizler, oldukça şaşırtıcı bir çözüme başvurdular. Şeyh Mahmut affedildi, Süleymaniye'ye geri getirildi ve ikinci defa *Hükümdar* ilan edildi; ancak aradan birkaç ay geçmeden İngilizlere tekrar savaş açacaktı. Bu sonuçsuz deneyin öyküsü bir başka bölümde anlatılacaktır. Şimdilik, Şeyh'in Bazyan Geçidi'ndeki yenilgiyle son bulan ilk isyan girişiminin başarısızlığının nedenleri üzerinde durmak yeterli olacaktır.

Şeyh Mahmut İsyanı'nın Başarısızlıkla Sonuçlanmasının Sebepleri

Isyanın kötü örgütlenmesi ve kaynakların yetersiz olması isyanın başarısızlıkla sonuçlanmasındaki en önemli sebepler olarak görünmektedir. Bir kaynağa göre, ele geçirilen yazışmalar askerî önem taşıyan kimi gerçekleri açığa çıkardı. Öncelikle, Şeyh'in elindeki tüm kuvvet dört bölükten ibaret (tek) bir tabur halinde örgütlenmişti. Aynı zamanda, elinin altında bir süvari kuvveti yokmuş gibi görünmektedir. Hiç kuşkusuz, bu eksiklik onun manevra kabiliyetini olumsuz etkilemişti.¹²⁰

119 Bu beyanat, Tuğgeneral Sir George MacMunn tarafından, 14 Mart 1928'de 'Milees'in Orta Asya Topluluğu'nda sunduğu bir konferansın sonunda verildi. Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, Bölüm III (1928), 277.

120 *Kurdistan and the Kurds*, s. 92. Bu konuyu biraz daha açmakta sanıyoruz fayda vardır. Anlaşılan, söz konusu kaynak, Şeyh Mahmut'un atlı savaşçılarının

İkinci olarak, isyanın çıkmasından kısa bir süre sonra Şeyh Mahmut toplama birliklere paralarını ödeyememişe benzetmektedir - bu, büyük hoşnutsuzluğa sebep olan bir durumdu ve sayısız firar girişimine yol açtı.¹²¹ Üçüncü olarak, cephanenin kıtlığı çok ciddi bir sorundu. İngilizlerin ele geçirdiği bir emirde, izinsiz tek bir el bile ateş etmenin yasak olduğu, bu emre uymayanların ağır cezalara çarptırılacağı yazmaktaydı. Bu emre göre, makinalı tüfekler ateşe başlamadan hiçbir silah kesinlikle ateşlenmeyecekti.¹²² Bahsedilen kaynakta özellikle belirtilmeyen ancak imâ edilen dördüncü bir nokta ise askerlerin moralsiz oluşuydu. Şeyh ve bir kısım taraftarlarının büyük bir cesaret ve kararlılıkla savaşmalarına karşın, bütün kuvvetlerin benzer bir haletiruhiye içinde olduğunu söylemek çok zordur. Maaşları ödenmemiş İngiliz yetiştirmesi toplama birliklerin savaştan sonra İngilizlere tüfeklerini muayene ettirerek ateş etmediklerini göstermek istemelerinin sebebinin bu olduğu söylenmektedir.¹²³

Yukarıda bahsi geçen kaynağa göre, ele geçirilen yazışmalardan anlaşılan ilginç bir gerçek, Kürt milliyetçiliğine hiçbir atıfta bulunulmamasıydı. Bu rapora göre "...Kürtlerin vatanperverliğini harekete geçirecek şeylerden hiç bahsedilmiyor, birlikler İslam adına savaşmaları için teşvik ediliyordu."¹²⁴ İslam adına çağrı yapmanın altında yatan, hiç kuşku yok ki, Şeyhin dinî özelliklerini vurgulaması ve sıradan köylülerin (dini) tercihlerini sömürmesi için kurnazca hazırlanmış bir sebepti.

olmayışından ziyade düzgün ve yeterli eğitim almış bir süvari birliğinin olmadığı gerçeğini vurgulamak niyetindeydi. Edmonds, İngilizler Bazyan Geçidi'ne saldırmadan evvel 200 kadar atının keşif yaparken görüldüğünden bahsetmiştir. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 46. Aynı şekilde, Driver, atların da savaştan sonra İngilizler tarafından ele geçirilen ganimetler arasında olduğundan bahsetmiştir. Driver, "The Kurdish Question," *The Persia Magazine*, 1, no. 3 (Eylül, 1921), 113.

121 *Kurdistan and the Kurds*, s. 92. Karşılaştırma için bkz. Bell, *Review of Administration*, s. 65.

122 *Kurdistan and the Kurds*, s. 92.

123 Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 46.

124 *Kurdistan and the Kurds*, s. 92.

Böyle bir çağrı yapılmış olması, Şeyh ve danışmanlarının sıradan aşiret mensuplarını en çok etkileyecek duygunun milliyetçilik değil de İslami duygular olduğuna inanmış olduklarını göstermektedir. Aşiret mensupları söz konusu olduğu süreçte, Şeyh ve danışmanlarının doğru yola başvurmuş olduklarına şüphe yoktur; çünkü Kürt milliyetçiliği yeni bir fikirdi ve Kürtler henüz Kürt milliyetçiliği adına silaha sarılmaya hazır hale gelmemişti. Halbuki cihat, eski bir İslam, dolayısıyla Kürt geleneği idi.

Şeyhin kuvvetlerinin gücü ve terkibi, Şeyh'in, isyanın çıktığı tarihlerdeki gücünün ve gördüğü rağbetin güvenilir bir göstergesidir. Süleymaniye ve civar bölgelerdeki kendi taraftarları¹²⁵ ile Berzenci ailesindeki sayısız akrabası ve onların taraftarlarının yanı sıra,¹²⁶ Şeyh, çeşitli aşiretlerin de desteğini alıyordu.¹²⁷ Bu destekler arasında Mahmut Han Dizli¹²⁸ liderliğindeki Aw-

125 Şeyh Mahmut taraftarlarının çoğunluğunu, [Süleymaniye] civarındaki köylere gelen kiracılarının oluşturmuş olduğu anlaşılmaktadır. Lees, "Two Years in Kurdistan," *JCAS*, XV, Bölüm III (1928), 254; ayrıca Barth, *Southern Kurdistan*, s. 127.

126 *Kurdistan and the Kurds*, s. 90; Leeds, "Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, Part III (1928), 273, 275; Wilson, *Loyalties*, II, 135; Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 30 ve çeşitli bölümlerde.

127 Değişik kaynaklar, Şeyh Mahmut ayaklanmasına katılan Hewramani ve Meriwani aşiret mensupları ile ilgili değişik rakamlar vermiştir. Resmî bir rapor (*Kurdistan and the Kurds*, s. 90) sadece Hewramaniler için 150,000 yaya, ve 50 atlı rakamını verirken; Lees ("Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, Part III, 259) 500 olduğunu belirtiyor, Wilson ise (*Loyalties*, II, 136) İran sınırının öbür tarafından gelen savaşçıların toplam sayısını 300 olarak göstermektedir. Karşılaştırma için bkz. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 16; Bell, *Reviews of Administration*, s. 64.

128 Hatırlanacağı üzere, Hewroman'ın Bahram-Begi ailesinin reisi olan Mahmut Han Dizli, Süleymaniye'yi ele geçirerek Şeyh Mahmut isyanını başlatan insandı. Bir süre sonra, bir İngiliz subayın [halkı] kışkırtmasıyla İran Kürdistan'ındaki Senna'da yakalandı. Mahmut Han Dizli ve [suç] ortağı Kanisenanlı Mahmut Han, Mezopotamya'daki İngiliz yetkililerine teslim edildi. Hindistan'a sürülen Mahmut Han Dizli, birkaç ay sonra affedildi ve memleketine dönmesine izin verildi. Dönüşünden sonra, İngiliz-karşıtı faaliyetlerine yeniden başlamakta hiç zaman kaybetmediği belirtilmektedir. Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, Bölüm III (1928), 258-259, 265; ayrıca Ed-

ramani (Hewramani) aşireti ve Kanisenanlı Mahmut Han¹²⁹ liderliğindeki Meriwani¹³⁰ aşireti, büyük reisleri Kerimi Fettah Bey¹³¹ liderliğinde Hamavend aşiretinin çoğu, Caf aşiretinin Mikaili kolu,¹³² reisleri Seyid Muhammed Cabbari¹³³ liderliğinde Cabbariler, Faris Ağa liderliğinde Şeyh Bizaini aşireti,¹³⁴ Is-

monds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 122-180. Resmi bir kaynağın, İran Kültürünün Süleymaniye'nin düşmesinden hemen sonra memleketlerine döndüğü ifadesi, gerçeklerin sadece bir kısmını yansıtmaktadır, çünkü hem Hewramaniler hem de Meriwaniler, Şehrezor Ovası'na hakim bir mevkideki dağlık ülkelerinden, İngilizleri taciz etmeye yönelik saldırılarına uzun bir süre devam ettiler. E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 16.

- 129 İran hükümeti tarafından İngilizlere teslim edildikten sonra, Kanisenanlı Mahmud Han Bağdat'a getirildi ve bir yıl hapis cezasına çarptırıldı. 1920 Temmuz'unda serbest bırakıldı ve İranın Meriwan bölgesindeki memleketine dönmesine izin verildi. Onun dönüşü, Meriwan'daki İran Valisini öyle korkutmuşa benzemektedir ki, [Vali] Senna'ya kaçmıştır. Belirtildiğine göre, İran Hükümeti, Meriwan aşireti reislerinden biri olan Kaikhosru Han'a Valilik teklif etmiş, ancak o bu teklifi reddetmiştir. Çok geçmeden, bütün Meriwan bölgesinin bu iki aşiret reisinin, Kanisenanlı Mahmut Han ve Kaikhosru Han; ortak denetimi altına girmiş olduğu belirtilmektedir. Ancak, iki reisin [eski] İran Valisinin malvarlığı yüzünden anlaşmazlığa düşmüş oldukları belirtilmekteydi. *Administration Report of Sulaimaniyah Division for 1920*, s. 5.
- 130 Bir kaynak Meriwanilerin oynadığı rolü, Şeyh'e yönelik tavırlarının ayaklanma boyunca belirsiz kaldığını söyleyerek, azaltmaya çalışmaktadır. *Kurdistan and the Kurds*, s. 90. Bu iddia, daha önceki iki dipnotun içerdiği bilgilerle desteklenmemektedir.
- 131 Wilson, *Loyalties*, II, 135; *Kurdistan and the Kurds*, s. 90. Karim-i Fattah bey hakkında, bkz. Lees, "Two Years in South Kurdistan," *JCAS*, XV, Part III (1928); 273, 275; Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 245-246 ve çeşitli bölümlerde
- 132 Wilson, *Loyalties*, II, s. 135. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 3.
- 133 Çemçemal'in güneyindeki bölgede yaklaşık iki düzine köyün reisi olan Seyid Muhammed Cabbari, Şeyh Mahmut'un sadık destekçilerinden biri idi ve [uzunca bir süre] böyle kaldı. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 37 ve 39. Karşılaştırma için bkz. *Administration Report of Sulaimaniyah Division for 1920*, s. 4. Resmi bir İngiliz raporunda belirtilen, Seyid Muhammed Cabbari ve taraftarlarının Şeyh Mahmut'u 5 Temmuz 1919'da terk ettiği iddiası doğru değildir. *Kurdistan and the Kurds*, s. 90.
- 134 Şeyh Bizaini aşiretine mesup yaklaşık 50 kişinin Şeyh'e katıldığı, [ancak] çoğunun [daha sonra] onu terkettiği belirtilmektedir. *Kurdistan and the Kurds*, s. 90. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 37. Ed-

mail Uzairi¹³⁵ aşiretinin bir kolu, Aziz Şerif Celil komutasında bir Şivan birliği¹³⁶ ve Kala Seuge (Akcalar) içesindeki Asker Şeyhi Abdullah'ın¹³⁷ taraftarları gibi diğer daha az etkili unsurlar vardı.

Yukarıda adı geçen aşiretlerin insanı etkileyecek kadar çok olmasına karşılık, Şeyh'e verilen destek hem aldatıcıydı, hem de onu hayal kırıklığına uğrattı. Şeyh'e katılan ve hep yanında kalanların sayısı hiçbir zaman 100-200 kişiden fazla değildi. Birkaç önemli ismin dışında, Şeyh taraftarlarının gösterdiği sadakat şüpheli, verdikleri destek ise gelişigüzel ve geçiciydi. Aşiretler halinde örgütlenmiş toplumlara özgü sınırlı sadakat, tam teşekküllü ve büyük ölçekli bir askeri güçten olumsuz etkilenmekteydi. Aşiretler arası düşmanlıklarla parçalanan Kürtler, hiçbir zaman ortak bir düşmana karşı birleşip beraber savaşmamışlardı. Aslında, ortak düşman kavramı, sıradan aşiret mensupları için çoğu zaman bir çelişkiyi ifade ediyor olmalıydı; çünkü, bu kavrama göre, söz konusu düşman kendisinin düşmanı olduğu kadar düşmanının da düşmanıydı. Bu tanımlama, herkesçe bilinen, "Düşmanımın düşmanı, benim dostumdur" atasözüyle ifade edilen aşiret mantığına tamamen tersti. Tabii ki, bir bölgedeki bütün Kürtlerin ortak bir düşmana karşı işbirliği yapabilmek amacıyla aralarındaki anlaşmazlıkları asgariye indirdikleri ve kan davalarını bir kenara bıraktıkları zamanlar da olmuştur. Ancak, bu tarz bir araya gelme-

monds, Faris Ağa'yı Kasroklı Tefik Ağa'nın yeğeni, Molla Abbas'ın torunu, Şeyh Bizaini grubunun soyundan geldiğini iddia ettikleri dört erkek kardeşten biri olarak tanımlamaktadır. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 38-42.

135 Daha önce değinilen resmî rapora göre, İsmail Uzairiler Taşlıca geçidindeki savaşa katıldılar, ancak hemen sonra kaçıp Süleymaniye vadisindeki sığınaklarına gittiler. *Kurdistan and the Kurds*, s. 90.

136 Aziz Şerif Celil komutasındaki Şivanların 250 kişi olduğu söylenmekte ve Kara Hançer'de savaşmış oldukları belirtilmektedir. *A.g.e.*, s. 90. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 276. Bu kaynakta Aziz Şerif Celil'den kötü şöhretli bir eşkiya olarak bahsedilmektedir.

137 Şeyh Abdullah'ın yaklaşık 12 köyün denetimini elinde tuttuğu ve Şeyh'in ilk taraftarlarından biri olduğu söylenmektedir. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 39.

ler kuraldan ziyade istisnayı oluşturmaktadır. Üstelik, güçlü düşmanlarının üstün silah gücü ve örgütlenmesi karşısında hedeflediklerini gerçekleştirebilecek kadar uzun süreli olamamışlardır.

Görüldüğü gibi, Şeyh Mahmut, Güney Kürtlerine İngilizlere karşı Kürt milliyetçiliği ve İslam adına savaşmaları için çağrıda bulunmuştu. Bu milli bir kavga ve bir *cihat* olacaktı. Kürtlerin çoğu için “milli kavga” yeni ve yabancı bir kavramdı, bu yüzden istenen sonucu veremedi. Diğer taraftan *cihat*, fayda etmeyeceği artık çok iyi bilinen bir davaydı. Çünkü Kürtler, Şeyh Mahmut’tan kat be kat büyük ve güçlü bir insan tarafından yapılan benzer bir çağırının başarısızlıkla sonuçlandığına daha yeni tanık olmuşlardı. Halife Sultan tarafından yapılan, Osmanlı İmparatorluğu ve müttefiklerinin askeri kudreti ve sınırsız kaynaklarınca desteklenen *cihat* çağrısı, dört yıl süren bir savaştan sonra aynı düşmana karşı başarısız olmuştu.

Şeyh Mahmut, uydurma vatandaşlarına yeni bir bilinç kazandırmadığı takdirde Güney Kürdistanı harekete geçirmede başarısız olmaya mahkumdu. Bu bilinci kazandıramayacağı ise açıkça ortadaydı. Bunun sebebi rakipleriyle ve kendisine karşı çıkanlarla uzlaşamaması, onları kendi tarafına çekmeyi başaramamasıydı. Güney Kürdistan’ın en güçlü iki aşiret konfederasyonu olan Caf ve Pişder, Şeyhe olan düşmanlıklarını sürdürdü ve Şeyhin İngiliz düşmanlarına etkin destek vermeyi önerdi.¹³⁸ Bell’e göre “Şeyh Mahmut isyanının içi boş bir yapıda olduğunun kanıtı, binlerce potansiyel taraftardan en fazla 300 tanesinin etkin destekçi olmasıdır”.¹³⁹ Bu düşük hesaplama, Şeyh Mahmut’un önemini azaltmak için yapılmış bilinçli bir çaba

138 E.J.R., *Precis of Affairs*, s. 16. Burada belirtilmelidir ki, Caf’ların veya Pişderlerin hepsi İngiliz yanlısı ve Şeyh karşıtı değildi. Bu sebeple, Adile Hanım ve Halepçe’deki Beyzadenin çoğu İngiliz yanlısıyken üvey oğlu Hamit Bey Şeyh taraftarıydı, Lees, “Two Years in South Kurdistan,” *JCAS*, XV, Bölüm III (1928), çeşitli yerlerde. Benzer şekilde, Pişder aşiretinin küçük reisi Babakirli Selim Ağa İngiliz yanlısıyken, akrabası Abbas Mahmut Ağa onlara karşıydı. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 229.

139 Bell, *Reviews of Administration*, s. 65.

olabilir, ancak onu destekleyenlerin sayısının olabileceğinden çok düşük olduğuna hiç şüphe yoktur. Koyu Şeyh Mahmut taraftarları (ki bu insanlar için onun sözü dinî bir kanun niteliğindeydi) ile akrabalık veya çıkar ilişkisi yüzünden ona mecbur olanlar dışında, Şeyh Mahmut'un gösterdiği amaç etrafında birleşenlerin sayısı etkileyici bir seviyeye ulaşmamışa benzemektedir.

ONBİRİNCİ BÖLÜM
**IRAK'TAKİ DURUM III:
ŞEYH MAHMUT'UN İKİNCİ İSYANI**

İsyanın Geçmişi

Musul Vilayeti'nin ve dolayısıyla Irak'ın kaderi İngiliz, Türk, yerli Araplar ve Kürtlerin taraf olduğu çetin bir mücadeleden sonra karara bağlandı. Musul Vilayeti'ni de içine alan modern Irak devletinin, Musul sorunu henüz çözümlenmemişken ortaya çıktığı hatırlanacaktır. Musul sorunu, sadece bu vilayetteki değil bütün Orta Doğu'daki olayların hal ve gidişini temelden etkileyen birtakım gelişmelerin sonucuydu. Bu gelişmelerin üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır.

9 Mayıs 1916'da, İngiltere ve Fransa arasında Sykes-Picot anlaşması imzalandı.¹ Bu anlaşmayla Osmanlı İmparatorluğu çeşitli alanlara ve nüfuz bölgelerine ayrıldı. Rusya başlangıçta bu anlaşmaya karşı çıktı, ancak daha sonra, sunduğu belli şartların yerine getirilmesi koşuluyla, rıza gösterdi.² Osmanlı

1 Bu Antlaşmaya, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey ile Fransa'nın Londra Büyükelçisi M. Paul Cambon arasında, yukarıda belirtilen tarihte, gidip gelen notalar sayesinde varıldı. Bkz. Minorsky, *The Mosul Question*, s. 9.

2 Sykes-Picot Antlaşması doğrultusunda, Musul Vilayeti'ni [de] kapsayan bir "tampon" bölge, Fransız Bölgesinin bir parçası haline getirildi. Bunun ardındaki amaç, açıkça, Rus ve İngiliz bölgelerini birbirinden ayırmaktı. Rusya, gelecekteki sınırlarının yanı başında yeni bir gücün ortaya çıkmasından hoşnut ol-

İmparatorluğu'nun parçalanması ve birbirine düşman (olan) muhtelif ufak devletlere bölünmesi, genellikle, bu anlaşmaya göre gerçekleştirildi.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, Türkler ve Müttefik devletlerin arasındaki düşmanlıklara son vererek Musul halkının kaderini temelden etkileyecek bir olayı hazırladı. Bu olay 7 Kasım 1918'de, İngiliz ve Türk askeri temsilcilerinin katıldığı bir konferans esnasında Musul şehrinde meydana geldi. Türk Kumandan Ali İhsan Paşa'nın itirazlarına rağmen İngiliz Kumandan Marshall, Mondros Ateşkes Antlaşması'na göre Türklerin tüm Musul Vilayeti'ni boşaltmak zorunda olduğunda ısrar etti. Savaşı İngilizler kazanmış olduğu için, Ali İhsan Paşa rakibinin bu amansız tutumuna karşı koyamadı ve, itirazlarını sürdürmekle birlikte, kendisine dayatılan şartların altına imza attı.³ Musul Vilayeti'nin Irak'ın bir parçası haline getirilmesi bu emrivaki sonucunda gerçekleşti.

Kemalistler 28 Ocak 1920'de, büyük ölçüde Sivas ve Erzurum Kongreleri'nde alınmış olan kararlara dayanan bir beyannameyi, Misakı Milli'yi ilân ettiler. Bu belge, daha önceleri Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan bölgelerin kaderi hakkındaki Kemalist görüşleri bir bütün halinde toplayıp somutlaştırıyordu. Misakı Milli'nin birinci maddesi, 1918'deki antlaşmayla çizilen hattın güneyindeki Arap yerleşim bölgelerine kendi geleceklerini tayin etme hakkı tanımakla birlikte, antlaşma imzalandığı sırada Arap kökenli olmayan Müslüman toplulukların yaşadığı tüm bölgelerin Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edildiğini açıkça belirtmekteydi. Bu ayrımın Musul Vilayeti düşünülmekle yapıldığına şüphe yoktu; çünkü bu vilayette yaşayanların büyük bir çoğunluğunu Arap olmayan Müslüman bir topluluk, Kürtler oluşturmuyordu. Bu yüzden, Misakı Milli, Türklerin 7 Kasım 1918'de Musul'da İn-

mamişa benzemektedir. İtirazlarını, 29 Şubat 1916'da M. Sazonov'un sunduğu bir muhtırayla dile getirdi. Ancak, 26 Nisan 1916'da sunulan yeni bir notayla, Van ve Bitlis'in güneyindeki toprakların Rus bölgesine dahil edilmesi koşuluyla bu projeye rıza gösterdi. Bz. Minorsky, *The Mosul Question*, s. 9.

3 Wilson, *Loyalties*, II, 21.

giliz şartlarını kabul etmelerinden sonra Musul vilayetini geri almak için attıkları ilk kararlı adımdı.⁴ Bu adım aynı zamanda Musul'u 1926'daki İngiliz-Türk-Irak antlaşmasına kadar karağaçadan kargaşaya sürükleyen ve Türklerden kaynaklanan çalkantıların başıydı.

Sıradaki olay, İngilizlerin 1920'de Irak için Manda yönetimini kabul etmesiydi. Bu kabul, Milletler Cemiyeti'nin de onayıyla, İngilizleri Irak'ta hem Arapların hem de Kürtlerin yaşadığı bölgelerden sorumlu hale getiriyordu. Bu manda yönetimi yüzünden İngiltere, Milletler Cemiyeti'nde ve Lozan'da, Türklerin Musul Vilayeti üzerinde hak iddia etmesine karşı çıkacak ve yeniden güçlenen Türkiye'nin bu vilayete zorla el koymasını engelleyecekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamakla meşgul olan ve altı ay önce Kemalistler tarafından ilan edilen Misakı Milli'yi hiç dikkate almayan Müttefik devletler, Sultan'ı 10 Ağustos 1920 tarihli Sévr Antlaşmasını imzalaması için sıkıştırmaktaydı. Bu antlaşmanın 62, 63 ve 64. maddeleri ulusal bir Kürt Devleti kurulmasına olanak sağlamakta, o anki sorunları ve karışıklığı kat be kat arttırmaktaydı. Kemalistlerin kısa bir süre sonra kazanmaya başladığı zaferlerle hükmünü kaybetmiş ve sonuçta Lozan Antlaşması'na yerini bırakıp bir kenara atılmış olsa da, Sévr Antlaşması Kürt Milliyetçiliği tarihinde yine de bir dönüm noktasıdır. Bu antlaşmayla birlikte, Kürtlerin bağımsızlık hayali ilk defa uluslararası bir belgede kendine yer buluyordu.

İngiltere'de, Sömürgeler Bakanlığı'na bağlı olarak çalışacak ve bölgenin sorunlarıyla uğraşacak ayrı bir Orta Doğu Bölümü kuruldu. Bu bölüm, Irak'ın yönetiminden ve ülkenin gelecekteki hükümetinin yapısını belirlemekten sorumluydu. Sömürgelerden sorumlu yeni Devlet Bakanı Winston Churchill, göreve geldikten kısa bir süre sonra, 1921 yılı Mart ayında, Orta Doğu'daki İngiliz politikasının yönünü tayin etmek amacıyla Kahire'de

4 Misakı Milli'nin metni için, bkz. Temperley, *History of the Peace Conference of Paris*, VI, Ek II, Bölüm IIA, s. 605-606.

bir konferans toplanması çağrısında bulundu.⁵ Bu konferansta Irak'ı ilgilendiren birçok önemli karar alındı; bunların arasında, Emir Faysal'ın Irak tahtına geçmesinin desteklenmesi de vardı. Konferanstan kısa bir süre sonra, Haziran 1921'de Basra'ya ulaşan Faysal, kullanılan toplam oyların % 96'sını aldığı bir referandumdan sonra 23 Ağustos'ta kral ilân edildi.

Emir Faysal'ın kral ilân edilmesinden önce, 11 Kasım 1920'de, Seyit Abdurrahman Necip başkanlığında bir geçici Milli Hükümet oluşturulmuştu. Bu gelişme Kürtler arasında huzursuzluk yarattı, çünkü ilerde Bağdat'taki bir Arap hükümeti tarafından yönetilecekleri korkusunu doğurdu.⁶ Bu korkuları yatıştırmak amacıyla İngiliz Yüksek Komiseri, 6 Mayıs 1921'de, İngiliz Siyasi Komiserleri tarafından Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerindeki Kürtlere iletilecek bir bildiri yayınladı.⁷

Bildiri, Yüksek Komiserin Kürtlerin siyasi gelecekleri hakkında duydukları korkuların ve özerk bir rejim istediklerinin farkında olduğunu belirterek başlamaktadır. Kürtlerin yaşadığı bölgelerle Irak arasındaki ekonomik bağlardan bahsetmekte ve Kürtlere, Yüksek Komiserin onların bu konularla ilgili arzularını anlamak istediğini bildirmektedir. Son olarak, bu arzularının ne zaman veya nasıl anlaşılabileceğini kesinlikle belirtmeden, "Irak Hükümetine bağlı kalmak istedikleri takdirde" Kürt yerleşim bölgelerinin nasıl yönetileceğiyle ilgili teklifleri özetlemektedir. Daha sonra, üç kısımdan oluşan idarî program önerisi açıklanmaktadır.

İlk bölüm, Musul Bölgesindeki dört Kürt kazasının, yani Zaho, Akra, Duhok ve Amadiye'nin birleştirilerek bir ilçe (li-

5 Kahire Konferansı'na Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox, birtakım İngiliz yetkililer ve iki Iraklı bakan -Savunma Bakanı Cafer Paşa el-Askeri ve Maliye Bakanı Sasun Efendi Miskayl- katıldı. *Report on Iraq Administration, October 1920-March 1920*, s. 10. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 117-118.

6 A.g.e.

7 Elimizdeki bilgiler, bu bildirinin, Kahire Konferansı'nda saptanan politika doğrultusunda yayınlandığını göstermektedir. *Report on Iraq Administration, October 1920-March 1922*, s. 11, bildirinin metni için, bkz. s. 126.

va) haline getirilmesi ile ilgilidir. Bu ilçe İngiliz bir *Mutasarrıf Yardımcısı* tarafından yönetilecek, hali hazırda görevde bulunan İngiliz kaymakamlar ise, uygun insanlar bulunur bulunmaz, “Kürtlerle veya Kürtlerin itiraz etmeyeceği, Kürtçe konuşan Araplarla değiştirilecektir.” Hem mali açıdan hem de hukuken bu ilçe Bağdat’taki hükümete bağlı olacak, ancak buna karşılık Kurucu Meclis’e temsilci gönderme hakkına sahip olacaktı. İdari açıdan *Kaymakamlar*, *Mutasarrıf Yardımcısına* bağlı olacak, bütün idari atamalar ise yerel yetkililerle görüşüldükten sonra Yüksek Komiser tarafından yapılacaktı.

Bu idarî programın ikinci bölümü Erbil- Koy Sancak ve Revandiz’in yönetimi ile ilgilidir. Yüksek Komiserin adı geçen ilçelerin yönetimi ile “İngiliz yetkilileri görevlendireceği” belirtilmektedir. Yüksek Komiser, hükümet yetkililerinin atanışı sırasında, halkın isteklerini göz önünde bulunduracağına söz vermektedir.

Üçüncü ve son bölüm ise Süleymaniye Bölgesi ile ilgilidir. Süleymaniye *Mutasarrıflık* (eyalet) statüsüne kavuşturulacak, Konsey’den bir Mutasarrıf tarafından yönetilecekti. Yüksek Komiser tarafından atanacak olan Mutasarrıf, İngiliz bir danışmanla çalışacaktı, böyle bir atama yapılana kadar Süleymaniye’deki İngiliz Siyasi Komiseri onun yetkileriyle hareket edecekti. Konsey’deki Mutasarrıf, Yüksek Komiserin Mutasarrıf ve Konsey ile görüştüktan sonra devretmeyi uygun gördüğü yetkilerle donatılacaktı.

Faysal’ın Irak Kralı olarak seçilmesinin (halk nezdindeki) geçerliliğini belirlemek için 1921 Temmuz sonlarında yapılan referandum iki önemli gelişmeye yol açtı. Süleymaniye referandumuna katılmayı reddetti, Kerkük ise gönülsüz bir şekilde, söylendiğine göre % 4’lük bir oy farkıyla, Faysal’ın krallığını onayladı. 23 Ağustos 1921’de Bağdat’ta düzenlenen taç giyme törenleri esnasında bu iki livadan hiçbir temsilcinin olmaması da aynı derecede önemlidir.⁸

8 *Report on Iraq Administration, October 1920-March 1922*, s. 15. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 118.

Sure gelen tartışmadan, Musul sorununun nasıl karmaşık hale geldiği ve ilgili tarafların tutumlarının çeşitli olay ve gelişmelerden nasıl etkilendiği anlaşılacaktır. Özellikle Kürtler hiç de imrenilecek bir durumda değildi. Başkan Wilson'un 14 İlkesi, İngiliz-Fransız Beyannamesi ve Svr Antlaşması gibi umut vaad eden gelişmelerle cesaretlendirilen, İngilizler tarafından teşvik edilip azarlanan, Türkler tarafından kandırılıp ve tehdit edilen Kürtler, hangi tarafa yanaşırlarsa yanaşsınlar zararlı çıkacaklardı. Edmonds, söz konusu dönemde Kürtlerin içine düştüğü zihin karıştırıcı durumu iyi özetlemiştir:

Svr Antlaşması imzalandıktan sonra Türkler, doğal olarak, Vilayet halkını bu antlaşmanın üzerine yazıldığı kağıt parçasından daha değersiz olduğuna inandırmak için harcadıkları çabayı ikiye katladılar; büyük çaplı işgal tehditleri, yerel halkın liderleriyle yapılan gizli yazışmalar, aşiretlerdeki huzursuz insanlara verilen gizli görevler, halkı açıkça isyana teşvik etmeler, 'hainlere' gözdağı vermeler ve hepsinden önemlisi, aynı zamanda Halife olan Sultan'ın etrafında toplanılması için yapılan dinî çağrılar hep bu çabaların bir parçasıydı. Bu propagandanın ana hedefi olan Kürtler artık birbiriyle çatışan duyguların esiri olmuşlardı: dinlerine gösterdikleri bağlılık, eski efendilerine duydukları saygı ve onun gücünden korkmaları, İngilizlerin vermek istemedikleri bir destekle sahip olabilecekleri bağımsızlığın hayali, onları fiilen yöneten yetkililerce getirilen kısıtlamalardan duydukları huzursuzluk, ekonomik olarak Bağdat'a muhtaç olduklarının gerçekten farkında olmaları ve kısm bir özerklikle de olsa, bir Arap Krallığına bağlanmak istememeleri.⁹

9 Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 118.

Irak Kürdistanında Türklerin Sebep Olduğu Çalkantılar ve Karışıklıklar

Süleymaniye Bölgesi'nden sorumlu İngiliz Siyasî Komiser Binbaşı Soane, Irak isyanıyla ağırlaşan durumda bile, o bölgedeki huzuru gözle görülür ölçüde korumayı başarmıştı.¹⁰ Halefi Binbaşı Goldsmith, Süleymaniye bölgesi'nde ve İngiliz yönetimi altındaki Kürdistan'ın diğer bölgelerindeki aldatıcı huzuru bir anda bozan karışıklıklar meydana geldiğinde, aynı ölçüde başarılı olmuşa benziyordu. Bu karışıklıkları Türklerin çıkarttığına inanılıyordu.

1921-22 kışında, Türk ajanlarıyla ilişki kurmuş olduğu bilinen Dizailili Mahmut Han, Halepçe ilçesine bir dizi saldırı düzenledi ve ancak [kaba] kuvvetle durdurulabildi. Yine de, 1922 Mayıs sonlarında kendisiyle bir anlaşma yapılınca dek potansiyel bir tehdit olmayı sürdürdü.¹¹ Daha etkisiz asilerden biri, Halepçe yakınlarındaki Bani Banok'a (Banok Ovası) düzenlediği saldırıdan sonra toplama birliklerin ve Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin ortaklaşa düzenlediği bir harekâtla mağlup edilip kuvvetleri dağıtılana kadar sorun yaratmaya devam etti.¹²

1922 baharı başlarında Türk Hükümeti, Irak Kürdistanında Türk açılma politikasının uygulandığı bir dönemi başlatacak ve tüm bölgede aylarca süren karışıklıklar yaratacak etkili bir adım attı. 17 Mart 1922'de, Türk Hükümeti, ajan olduğu bilinen Remzi Bey'i Revandiz'e kaymakam olarak atadı ve derhal bu ilçeye gönderdi. Remzi Bey Mayıs sonlarına doğru, Revandiz kasabasına vardıktan kısa bir süre sonra, tehditler savurarak ve yağcılık yaparak aşiretler arasında yoğun bir kampanya başlattı. Süleymaniye, Kerkük ve Erbil'i İngilizlerin elinden almayı amaçlayan büyük bir Türk kuvvetinin kısa sürede bölge-

10 Soane, Kürdistan'daki yeni İngiliz politikasını onaylamadığı için bölgeyi terketmiş görünmektedir. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 122.

11 *Report on Iraq Administration, April, 1922-March, 1923*, s. 32. Dizaili aşiret reisiyle görüşmeler yapmaktan C.J. Edmonds sorumluydu. Bkz. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 181.

12 *Report on Iraq Administration, April, 1922-March, 1923*, s. 33.

ye varacağından bahsetti.¹³ 1922 Haziranı ortalarında, halk arasında Öz Demir adıyla bilinen Albay Ali Şefik el-Misrî, Remzi Bey'in peşine takıldı. Öz Demir, Revandiz'e gelir gelmez görevinin Musul Vilayeti'nin tekrar fethedilmesi olduğunu belirtiyordu.¹⁴

1922 Mayıs'ı sonlarında Türk ajanlarının faaliyetleri meyvelerini verdi. Okuyucunun da hatırlayabileceği gibi, 1919 isyanında Şeyh Mahmud'un taraftarlarından biri olan Cabbari aşireti reisi Seyid Muhammet, kişisel kıskançlığının da tahrik etmesiyle müdüre (nahiye yöneticisi) saldırarak onu yaraladı ve taraftarlarını hükümete karşı ayaklanmaya çağırdı. Onun bu hareketi, 1919 asilerinden ve itaatsiz Hamavend aşiretinin geniş bir kolunun lideri olan Kerim Fettah Bey'i de etkilemiş benzemektedir.

Kerim Fettah Bey hükümet karşıtı hareketini biraz garip bir biçimde başlattı. Fettah Bey, Siyasi Komiser Yardımcısı Yüzbaşı Bond'a tehdit mektupları göndererek işe başladı. Daha sonra tavrını değiştirir gibi oldu ve yapıklarına pişmanmış gibi davrandı. Yerel toplama birliklerden sorumlu Yüzbaşı Bond ve Yüzbaşı Makant'i kendisiyle 18 Haziran'da Bazyan Geçidi yakınlarındaki bir köyde buluşmaları için davet etti. Dost aşiret reislerinin uyarılarına rağmen, yüzbaşılar bu çağrıyı kabul etmelerinin görevleri gereği olduğunu düşündüler. Buluşma yerine vardıklarında Hamavend aşireti reisinin (de) katıldığı candan karşılama bu iki subayın onlara tamamen kanmasına yol açtı. Kerim Fettah Bey'le yan yana at binerken sırtlarından vuruldular. İngiliz idaresinin otoritesine böyle alçakça meydan

13 Bkz. *Report on Iraq Administration, April, 1922-March, 1923*, s. 33. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, s. 245.

14 Öz Demir Mısır kökenli bir Çerkezdi. 1919 yılında Kemalistlerden yana ağırlığını koymuş görünmektedir. Irak Kürdistanına geçtikten sora sınır bölgelerinde önemli bir rol oynayacaktı. Lakabı "demir omuzlar" anlamına gelmektedir. Bkz. *Report on Iraq Administration, April, 1922-March, 1923*, s. 33. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 245. Bu kaynağa göre, Öz Demir 23 Haziran 1922'de [Irak Kürdistanına] geldi ve "Millî Ayaklanma Komutanı" sıfatını aldı. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 247.

okuyan Fettah Bey artık isyankar Cabbarilerle beraber hareket etmeye başladı.¹⁵ Bir aydan fazla bir süre boyunca toplama birlikler ve Kraliyet Hava Kuvvetleri Kerim Fettah Bey'i tüm bölgede aradı, ancak o takipçilerinin elinden başarıyla kurtulmuşa benzemektedir. 1922 Temmuzunda, kuzeye gittiği ve Türklere katıldığı bildiriliyordu.¹⁶

Bu esnada, kaçan Hamavend aşiret reisinin peşinden Pişder bölgesine gelen toplama birlikler, İngiliz yanlısı Pişder aşiret reisi Babakir Ağa'yı aşiretindeki muhalif kesim tarafından çok sıkıştırılmış bir halde buldu. Toplama birliklerin Pişder bölgesindeki varlığı güç dengesini yeniden düzenledi ve Babakir Ağa'nın aşireti üzerindeki otoritesini tekrar kurmasına yardımcı oldu. Bölgedeki durum Şikaklı Simko Ağa ve onun müttefiki Nehrili Seyid Taha'nın İngilizler lehine olaya müdahale etmesiyle daha da düzeldi. Bu iki Kürt liderin, sınırın öbür tarafındaki İranlı Kürt aşiret reislerini Süleymaniye'deki isyancılara destek vermemeleri konusunda uyardıkları söylenmektedir.¹⁷

Ranie'deki Durum

Ranie'deki durum bir yandan Öz Demir ve onun Revandiz'deki örgütünün, diğer yandan da Pişder bölgesindeki Pişder aşiretinin (İngiltere'ye düşman) kolunun lideri Abbas Mahmut'un varlığı yüzünden sürekli kötüye gitmekteydi. Böyle bir durumun doğurabileceği tehlikelerin farkında olan Siyasi Komiser C.J.Edmonds, olayların kontrolden çıkmaması için, boyun eğmeyen unsurların cezalandırılması amacıyla üzerlerine askeri kuvvet gönderilmesi için ciddi bir çaba içine girmişti. Onun bu çabalarına aldırış edilmedi, ancak bölgedeki durum, ciddiyetini korumakla beraber, kötüleşmedi.¹⁸

15 *Report on Iraq Administration, April 1922- March 1923*, s. 34. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurds Turks, and Arabs*, s. 245.

16 *A.g.e.*, s. 245-246.

17 *Report on Iraq Administration, April 1922-March, 1923*, s. 34.

18 Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 248 v.d.).

Bununla birlikte, Ranie'deki durum kısa süre önce meydana gelen bir olaydan olumsuz etkilenmişe benzemektedir. Hama-vend Aşireti reisi Kerim Fettah Bey'in Türklere katılması onlar arasında aşiretlerle işbirliği yapılabileceği umudunu doğurdu. Türkler, Bu umutlarını gerçeğe dönüştürebilmek amacıyla, küçük gruplar halinde güneye, Ranie'ye doğru adamlarını gönderdiler. Bu Türk gruplarına Ranie'de Abbas Mahmut'un emrindeki düşman Pişderliler ve Kerim Fettah Bey'in emrindeki Hamavendliler katıldı.¹⁹ Aşiretleri ayaklandırmak için hazırlanan genel planın bir parçası olarak, Öz Demir Nivdeşt bölgesindeki tüm önde gelen kişilere kendisine katılmaları için mektuplar gönderdi.²⁰ Bu çaba, daha önceleri Revandiz'de göze çarpan bir başarıyla uygulanan propaganda yöntemleriyle benzerlikler taşıyordu.²¹

27 Temmuz 1922'de, Albay Minet ve emrindeki Süleymani-yeli toplama birlikler aniden Ramkan Derbenti'ne geldiler. Albayın eline Kerim Fettah Bey'in Dukan'da Zap Nehri'ni geçtiğini ve acilen Revandiz'a ulaşmaya çalıştığını belirten bir rapor geçmişti. Revandiz'e varmadan tevkif edebilmek için Hama-vend aşireti reisinin peşine düşmekte hiç vakit kaybetmedi, ancak bu raporun henüz ortada bir şey yokken kendisine gönderildiği ortaya çıktı.²²

19 *Report on Iraq Administration, April, 1922-March 1923*, s. 35. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurd, Turks, and Arabs*, s. 246. Bu kaynakta, yukarıda adı geçen raporun ilgili pasajı alıntılanmıştır. Kerim Fettah Bey'in "Revandiz'deki Türkler tarafından uzun zamandır beklenen gelişi [varışı]" hakkında, bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 252.

20 A.g.e.

21 Revandiz'deki Türk Komutanlar tarafından Revandiz'in ileri gelenlerine gönderilen mektuplardan birkaçı İngilizler tarafından ele geçirilmişti. Bu mektuplarda, Türk subayı, Musul Vilayeti'nin Irak'a katılmasına izin verilmeyeceği güvencesini vermekte, Revandiz ileri gelenlerini Cihat çağrısını cevapsız bırakmamaya davet etmekteydi. Aralarındaki dinî bağlar vurgulandıktan ve yardım sözü verildikten sonra, mektup şöyle sonlanır: "Çoktanrıcuların laneti, dinini İngilizlere satanların, Faysal'ın ve Faysal taraftarlarının üzerine olsun. Amin." Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 246.

22 Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 250.

Süleymaniyeli toplama birliklerin Derbente varması, Ranie civarındaki ne yapacağını bilemeyen aşiretler üzerinde rahatlatıcı bir etki yaratmışa ve durumu, o an için de olsa düzeltmişe benzemektedir.²³ Ne yazık ki, bu sakinlik kısa süreli olmaya mahkumdu. Derbent'e vardıktan kısa bir süre sonra Albay Minet "(birliğinin) eksiklerini gidermek ve gücünü tazelemek" amacıyla Süleymaniye'ye dönmesi gerektiğine karar verdi. Birliğinin büyük bir kısmını yanma alıp tüfekli yüz eri ve dört makinah tüfeği geride bırakarak Süleymaniye'ye döndü.²⁴

Bu sırada, Kerim Fettah Bey kendi aşiretine mensup bir grup askerle Revandiz'e varmayı başarmıştı. Bölgedeki hücum güçlerinin yanı sıra saygınlıklarını da büyük ölçüde arttıran bu yeni katılımla cesaretlenen Türkler, Ranie'ye verecekleri baskın için hazırlıklarını hızlandırmakta hiç vakit kaybetmediler. Ranie Siyasî Komiseri'ne göre "Ayın 12'sinde, Minet'in gelip gitmesinin hiçbir işe yaramadığı ve bir krizin bizi beklediği açıkça ortaya çıkmıştı."²⁵

Türklerin Ranie'ye yapılacak saldırı için hazırladıkları aşiret kuvvetlerine karşı kara birliklerinin gönderilmesi ve hava hareketinin başlatılması için Siyasî Komiser tarafından bir kez daha umutsuz çağrılar yapıldı. Nihayet, 17 Ağustos 1922 akşamında, Siyasî Komisere bir telgrafla Ranie bölgesindeki Türk-Kürt kuvvetlerine karşı harekete geçmesi amacıyla "Ranicol" (Ranie Kolu) adında bir kuvvetin hazırlanmakta olduğu bildirildi. Ancak bu kuvvet hazırlanana kadar günler geçti. Hazırlandığında ise, gücü başlangıçta söz verilenin büyük ölçüde altındaydı.²⁶ 29 Ağustos'ta Ramkan Derbenti'nde karargâh ku-

23 A.g.e., s. 251.

24 Edmonds'a göre, korkunç bir sıcak dalgası ve, bununla birlikte, Minet'in kuvvetlerinin beşte dördünü takatsız bırakmış, normalden ağır seyreden ölümcül bir sıtma salgınının çıkması, İngiliz komutanı bu kararı almak zorunda bırakmıştı. Bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 252.

25 A.g.e.

26 Bkz., A.g.e., s. 253-254.

ran Ranicol, 31 Ağustos sabahının ilk saatlerinde Öz Demir kuvvetlerinin saldırısına uğradı.²⁷

Yenilginin en büyük sorumlusunun, tereddütlü hareket eden ve birliğini kötü yöneten Kol Komutanı olduğu anlaşılmaktadır. Birliğinin Derbent'teki mevkisini elinde tutamayacağını gören komutan, o günün sonunda ricat emri verdi. Ancak Ranie'deki astlarına gün boyunca birbiriyle çelişen emirler vermiş olduğu için Ranie düşmanın eline geçmişti ve orası yerine Koy Sancak'a çekilmek zorunda kalmıştı. Düzenli bir çekilme olması istenen manevra, düşmanın etraftaki tepelerden sürüler halinde inip, çekilen birliğin kanatlarına ve gerisine ateş açmasıyla kısa sürede bozguna döndü. Koy Sancak istikametinde tam yol kaçmakta olan Ranicol, birçok askerini ve teçhizatının çoğunu yitirdikten sonra, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin yetişerek düşmanı bombalaması, makinalı tüfekle ateş ederek onları takipten vazgeçmek zorunda bırakmasıyla kurtulabildi.²⁸

Soane, Türklerin Ranie bölgesindeki başarılarına İngiliz Hükümeti'nin Kürdistan'daki belirsiz politikasının ve Simko'nun, birçok taraftarının Türklerle anlaşmaya çalışmasına yol açan, Kuzey İran'daki yenilgisinin büyük ölçüde katkıda bulunduğunu belirtmektedir.²⁹ Birçok etmenin Türklerden yana ağırlığını koyduğu şüphesizdi. Ancak Ranicol'un uğradığı yenilginin (askeri açıdan önemsiz olmasına karşılık), Türkler için dikkate değer bir başarı olduğu açıkça ortadadır. Çok sınırlı olanaklara sahip küçük bir kuvvetin Kürt bölgesinin büyük bir çoğunluğunu ayaklandırmayı başarması, İngilizlerin idaresindeki bir kuvveti İngilizlerin idare ettiği bir bölgede yenebilmiş olması, bir avuç Türk subayının beceri, cesaret ve örgütlenme yeteneklerine övgü düzülmesi gerektiğini göstermektedir. Resmî bir İngiliz raporu, Ranie bölgesindeki durumun bir an-

27 A.g.e., s. 255.

28 Bu bozgun hakkında daha fazla ayrıntı için, bkz. A.g.e., s. 255-259.

29 Soane, "Evacuation of Kurdistan," JCAS, 1923, X, Kısım 1, 73.

da kötüleşmesini büyük çaplı Türk kuvvetlerinin kısa sürede bölgeye varacağını yazan gerçek dışı raporlara bağlamaktadır. Bu gerçek dışı raporlar, hiç şüphe yok ki, birçok kararsız insanı İngiliz karşıtı harekete katılmalarının kendilerine fayda sağlayacağına inandırmış olmalıdır.³⁰ Bu raporlar bölgeye tabii ki Türkler tarafından gönderilmekteydi.

Süleymaniye'nin Boşaltılması

Ranie bölgesindeki bahsedilen olaylar, İngilizleri Süleymaniye'de acil önlemler almaya itmişe benzemektedir. Ranie ve Pişder bölgelerini kontrol altına almış olan düşmanlarının Süleymaniye'ye ani bir saldırı düzenleyebileceğinden korkan Yüksek Komiser, kasabanın boşaltılmasını emretti. Bu emir, bildiğimiz kadarıyla, kasabadaki İngiliz ve diğer yetkililerin hayatını tehlikeye atmamak için verildi.³¹

Siyasi Komiser Binbaşı Goldsmith kasabayı terketmesinden kısa bir süre önce bölgenin [Süleymaniye] yönetimini, Yüksek Komiser'in 6 Mayıs 1921 tarihli duyurusuna uygun olarak kendisiyle birleştirilmiş olan Seçim Konseyi'ne tevdi etmişti. Konsey de Şeyh Mahmut'un küçük kardeşi Şeyh Kadir'i Başkan seçmişti. Şeyh Kadir'in başkan seçilmesinden birkaç gün önce, Bağdat'ta bulunan Şeyh Mahmut'un Süleymaniye'ye dönmesine izin verilmiştir. Bu yetki devriyle hazine ve cephaneliğin içindekiler ve iki yüz kişinin denetimi de el değiştirmişti.³²

Bu sırada, Şeyh'in dönmesi için yaygara kopartmakta olan Berzenci ailesinin üyelerine, son dönemde meydana gelen karışıklıklara katılmamış olmaları dikkate alınarak, Şeyh Mahmut'un Kuveyt'ten Bağdat'a dönmesine izin verildiği ve

30 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 35.

31 A.g.e. Karşılaştırma için bkz. Soane, A.g.e., s. 73-74; ve Edmonds, A.g.e., s. 260.

32 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 35; ve Edmonds, A.g.e., s. 260. Soane'e göre, Hazine'de 450,000 Rupi ve Cephanelikte 500 tüfek vardı. Bkz. Soane, A.g.e., s. 74.

Süleymaniye'nin gelecekte nasıl yönetileceği ile ilgili kararın o döndükten sonra verileceği bildirildi. Şeyh Mahmut'un Süleymaniye'ye dönüşünün arifesinde olaylar bu şekilde gelişmişti.³³

Ranicol'un Ranie bölgesinde bozguna uğraması ve buna ilaveten Süleymaniye'nin acilen boşaltılması, Türkleri ve onların yandaşlarını fazlasıyla cesaretlendirmişti. Çok geçmeden, Aşağı Zap'ta bir Türk keşif grubu boy gösterdi ve İngiliz muhabere hatlarını kesme tehdidinde bulundu. Bundan daha önce, küçük bir Türk birliği Koy Sancak'ı işgal etmiş ve Aşağı Zap'taki Taktak'ı işgal etmek için oradan ayrılmıştı. Türkler Koy Sancak'a bir kaymakam, Taktak'a ise bir nahiye müdürü atadılar.³⁴ Aşağı Zap'm her iki tarafında yerleşmiş bulunan Şeyh Bizaini aşiretinin Türkleri desteklediği bildirilmekteydi.³⁵

Türkler tarafından tasarlanmış haris hareketler de vardı. Pişder aşiretinin İngilizlere düşman lideri Abbas Mahmut Ağa, aşiretlerden ve Türk askerlerinden oluşan küçük bir kuvvetin başında işgalle tehdit etmek üzere Süleymaniye'ye gönderildi. Ne var ki, Süleymaniye'nin ileri gelenleri, Şeyh Mahmut gelene kadar Surdeş bölgesindeki ilerlemesini durdurması için Abbas Mahmut Ağa'ya baskı yaptılar.³⁶ Akra'ya yapılacak bir saldırı için hazırlıkların başlatıldığı da söylenmekteydi.³⁷ Ancak, daha bir ay geçmeden, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin ve toplama birliklerin kararlı bir şekilde hareket etmesi, "hastalıklı" bölgelerde İngiliz denetiminin yerine oturtulmasıyla sonuçlanacak bir dizi karşı tedbirin alınmaya başladığını gösteriyordu.

33 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 35.

34 Bkz. A.g.e.; Edmonds, A.g.e., s. 296, 298.

35 A.g.e., s. 298.

36 Bkz. *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 35; Edmonds, A.g.e., s. 296.

37 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 35.

Şeyh Mahmut'un Eski Görevine İade Edilmesi

Şeyh'in Süleymaniye'ye Dönmesi

1922 baharıyla birlikte Irak Kürdistanındaki durum o derece kötüleşmişti ki, İngilizler bir kez daha Şeyh Mahmut'u göreve getirmeye karar verdiler. Şeyh Mahmut, hatırlanacağı üzere, 1919'daki isyanının başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Hindistan'a sürgüne gönderilmişti. Elimizdeki bilgiler, bölgede etkisini sürdüren Berzencili akrabalarının başını çektiği Şeyh Mahmut yandaşlarının uzunca bir süredir onun geri dönmesi ve göreve iade edilmesi için ortalığı karıştırdığını göstermektedir.³⁸ Ne var ki, bu hareket Süleymaniye Bölgesi'nin tamamında gereken desteği bulmuşa benzememektedir. Güneyde, Caf beyzadelerinin Şeyh'in geri dönme ve görevine iade edilme ihtimaline büyük bir kuşkuyla bakıkları belirtilmektedir. Kuzeyde ise Pişderler bu konuda fikir ayrılığına düşmüşlerdi; Babakir Ağa'nın başını çektiği bir grup Şeyh Mahmut'a şiddetle karşı çıkarken, Abbas Mahmut Ağa ve yandaşları ise onun dönmesi gerektiğini hararetle savunmaktaydı.³⁹

Şeyh Mahmut'un yerel halk arasında gözde olması hangi sebepten ileri gelmiş olursa olsun, geri döneceği ve görevine iade edileceği halka duyurulmadan aylar önce İngilizlerin bu konuyla ilgilenmiş olduğu ortadadır.⁴⁰ Şeyh Mahmut, önceki sonbahar Hindistan'dan Kuveyt'e getirilmiş, burada, kendisine verilecek görev için hazır tutulmuştu. Bu sırada, Bağdat'a dönmesine izin verilmiş olan kardeşi Şeyh Kadir Süleymaniye'ye

38 A.g.e., s. 33; Ayrıca bkz. Edmonds, g.e., s. 122-123.

39 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 33.

40 A.g.e., Karşılaştırma için bkz. Edmonds, A.g.e., s. 260. Edmonds'a göre, İngilizler, Şeyh Mahmut'u tekrar göreve getirmeden önce oldukça tereddüt etmiş görünmektedir. Süleymaniye Siyasal Komiseri Binbaşı Goldsmith bu fikri desteklerken, Edmonds şiddetle karşı çıkmaktaydı ve Nehri Seyid Taha'ya [atama için] kefil olma eğilimindeydi. Binbaşı Noel de Şeyh Mahmut'un tekrar göreve getirilmesini desteklememiş görünmektedir. İngilizler, saygın Baban ailesinin reisini bu göreve getirmeyi de düşünmüş görünmektedir; ancak onun Süleymaniye'de olup bitenden tamamen habersiz olduğu anlaşılmıştır. Bkz. Edmonds, A.g.e., s. 124.

gitmiş ve daha önce de bahsedildiği gibi, burada Seçim Konseyi'nin başkanlığına getirilmişti.

12 Eylül 1922'de Şeyh Mahmut Bağdat'a vardı. Bağdat'ta yapılan görüşmeler esnasında, Şeyh Mahmut'un sadece Türklerin Süleymaniye'yi işgal etmelerini önlemeye değil onları bölgenin geri kalan kısımlarından çıkartmaya da söz vermiş olduğu belirtilmektedir. Şeyh, Kerkük ve Erbil bölgelerine karışmamaya da söz vermiştir. Bu sözlerin karşılığında ona, İngiliz ve Irak hükümetlerinin Kürt milliyetçiliği duygusunun harekete geçirilmesi için ellerinden gelen yardımı yapacakları söylendi.⁴¹ Kral Faysal'ın izniyle, Irak ordusuna mensup birkaç Kürt subayı elindeki toplama birlikleri örgütlemesine yardım etmeleri amacıyla Şeyh Mahmut'un hizmetine verildi.⁴²

Yol boyunca çeşitli molalar veren Şeyh Mahmut, danışmanı olarak görev yapacak Binbaşı Noel'le birlikte 30 Eylül 1922'de Süleymaniye'ye vardı. Süleymaniye yolu boyunca, Şeyh Mahmut, büyük sevinç gösterileriyle karşılandı ve aşırılerden gelen temsilci heyetlerince sürekli alkışlandı. Seçim Konseyi Başkanlığını kardeşinden devraldığı Süleymaniye'de hükümdar gibi karşılandı. Yerel basın, Binbaşı Noel'in bir tür konsolos vazifesi göreceğini yazmaktaydı.⁴³ Süleymaniyeli milliyetçiler, Şeyh'in İngiliz danışmanına diplomatik bir statü vererek, hiç kuşkusuz, Şeyh Mahmut'un yönetimi altındaki Kürt bölgesinin bağımsız ve Irak'tan ayrı olduğunu vurgulamaya çalışıyorlardı.

Şeyh Mahmut, 10 Ekim 1922'de, 8 üyeli bir kabine kurulduğunu ilan eden bir bildiri yayınladı.⁴⁴ Bu kabinenin üyelerinden bazıları şunlardı: Başbakan, kardeşi Şeyh Kadir; Milli Savunma Bakanı, tanınmış bir yerli aileye mensup olan Salih Zeki Bey; Milli Eğitim Bakanı, eski bir Osmanlı paşası olan

41 Bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 301; *Report on Iraq Administration*, Nisan 1922 - Mart 1923, s. 36.

42 A.g.e.

43 Edmonds, A.g.e., s. 301.

44 A.g.e. İlginçtir ki, Edmonds'a göre, bu bildiri "Kürdistan'ın başkenti Süleymaniye"de yayınlandı ve kurulduğu bildirilen hükümet "Kürdistan Hükümeti" olarak açıklandı.

Hacı Mustafa Paşa; Maliye Bakanı, Süleymaniyeli Hristiyanların önde gelenlerinden Abdülkerim Alaka.⁴⁵ Şeyh ayrıca posta pulları çıkarttı ve *Rojî Kürdistan* (Kürdistan Güneşi) adı altında bir gazete yayınlattı.⁴⁶

Resmî bir İngiliz raporu, sınırın her iki tarafındaki aşiret reislerinin Şeyh'in yönetiminde hatırı sayılır bir etkiye sahip olduğunu belirtmekle beraber, alaycı bir üslupla şunları yazmaktadır: "Adalet Bakanlığı'na kimsenin getirilmemesi, muhtemelen, düşünmeden yapılmış bir iş değildi."⁴⁷

Şeyh ve İngilizler Arasında Uyumsuzluğun Artması

Çok geçmeden Şeyh Mahmut ve İngilizler arasında ciddi sürüşmeler başladı. Böyle olması, muhtemelen kaçınılmazdı. Geri getirilmesinin koşulu, kendisine teklif edilenle yetinmesiydi ve o bu koşulu kabul etmişti. Kendisini bir kez daha otoritesini kurabileceği bir durumda bulunca, etrafındaki tüm karışıklığın ortasından sıyrılıp hükümdar olabileceği inancına o şaşaalı ödüle karşı koyamadı. Şeyh Mahmut, ulvî bir görev üstlenmiş olduğuna fazlasıyla inanan bir insandı ve böyle biri olduğu için de kadere inanmış bir insandaki tüm kusur ve meziyetleri taşıyordu. Gelecekteki bir Kürt Devletinin kurucusu ve bekçisi olduğuna inanan bir milliyetçiydi. Hırslı ve inatçıydı, zaman zaman bencil ve vicdansız olabileceğini de göstermişti.⁴⁸

45 Rambout, *Les Kurdes et le Droit*, s. 57.

46 Bu gazete ile ilgili bir inceleme için bkz. Edmonds, "A Kurdish Newspaper: Rozh-i Kurdistan," *JRCAS*, XII 1925.

47 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 37.

48 Yine de Şeyh, nezâketini korumuyor değildi. Çoğu defa, kibar bir muhalif olduğunu açıkça ispat etti. İnzivaya çekilip hayatının son yıllarını geçirdiği dağlık Darikalî köyüne kendisini ziyaret için gelen bir İngiliz gazeteciye eski düşmanlarından bahsederken ne adi ne de huysuz bir tavır takındı ve kalbinde onlar için sıcak bir yer olduğunu gösterdi. Bu gazeteciye göre, Şeyh Mahmut İngiltere'ye karşı dostâne duygular beslemekteydi. Şakacı bir tavırla şu sözleri sarfettiği belirtilmektedir: "İngiliz Hükûmetine de ki, onlar için bir isyan başlatmaya her an hazırım. Bu sözleri söylerken gözlerinin içi gülüyordu". Nancy Jenkins, *Illustrated London News*, içinde Ocak 15, 1949, *BCEK*, no. 8 1949, s. 8'de alıntılanmıştır.

Şeyh, görevine iade edilmesinin önemli imalarla yüklü olduğunun farkındaydı. İngilizler ister görevine iade edilmesi için halktan gelen isteklere boyun eğmiş olsunlar, ister onsuz Kürdistan'ı kontrol edemeyecek kadar güçsüz durumda bulunsunlar, görevine iade edilmesi İngilizlerin onu Güney Kürdistan'daki en önemli insan olarak gördüklerinin açık bir kanıtıydı. Türkler son zamanlarda İngilizlere karşı önemli ilerlemeler kaydetmişlerdi ve İngilizler onları durduramayacak kadar güçsüz görünüyordu. Durum karışmıştı, ortalık durulmamıştı ve havada tehlike kokusu vardı. Şeyh Mahmut artık geri döndüğüne göre, esas sorun şuydu: Süleymaniye ve civarındaki birkaç bölgenin yönetimi gibi cüzi bir ödül karşılığında tüm Kürdistan'ı (İngilizler için) kontrol altında tutacak mıydı? Üstelik, hâlâ heybetli görünen ve kendilerinden emin bir şekilde geri dönmekten söz eden Türklere karşı koymakla büyük bir risk almaktaydı. Eğer böyle büyük bir risk alacaksa, büyük kazançlar elde etmeyi de pekâlâ isteyebilirdi.

Güney Irak'taki Arap isyancıların taviz vermez tutumlarıyla istediklerini almalarının üzerinden henüz çok geçmemişti. İsyanın bastırıldığı doğrudu; ancak asilerin bir Arap hükümeti kurulması yolundaki istekleri kabul edilmiş ve isyanın önemli liderlerinden hiçbiri ceza görmemişti. Eğer Şeyh Mahmut kozlarını doğru oynarsa kazanabileceği çok şey vardı: Kürtler için bağımsız bir devlet; kendisi içinse bir krallık ve ölümsüz bir şöhret.

Kendisi hakkında şüpheler duymuş olsa bile, göreve iade edilmesiyle ve aşiretlerden gelen temsilci heyetlerinin düzenlediği şaşaalı karşılamayla bu şüpheler dağılmıştı. Bunlara ilâveten, etrafında, rüyalarını güzelleştiren ve onu harekete geçmesi için teşvik eden Kürt milliyetçileri de vardı.

Bu düşünceler, Süleymaniye'ye vardıktan kısa süre sonra Şeyh'in kafasını meşgul etmiş olmalıdır. Çünkü çok geçmeden zor bir adam olacağının işaretlerini vermeye ve işlerine karışmayacağına söz vermiş olduğu komşu Kürt bölgelerine tamahkâr gözlerle bakmaya başladı. Bitmek bilmeyen bir hırsı olduğu ve kendisine verilenden daha fazla güce sahip olmak için sabır-

sızlandığı kısa sürede ortaya çıktı. 1922 Kasım'ında kendisini "Kürdistan Şahı" ilan etti.⁴⁹ Artık, Irak sınırları içindeki tüm Kürt bölgeleri üzerinde hak iddia etmekteydi. Resmî bir İngiliz raporuna göre, kendisini Şah ilan ederken ne Erbil'in, ne Kerkük'ün, ne de Musul Bölgesindeki Kürt kazalarının ona boyun eğmeye razı olduğu gerçeğini dikkate almadı. Bu rapor, Kerkük Bölgesine bağlı Kifri'deki Kürt aşiretlerinin Şeyh Mahmut'un yanında olduklarını beyan ettiğini kabul etmekte, ancak söz konusu aşiretlerin kendilerine hiçbir sınırlama getirilmeyeceği beklentisiyle böyle hareket ettiklerini belirtmektedir.⁵⁰

Şeyh'in görevine iade edilmesinin üzerinden henüz bir ay bile geçmemişti ki, onun Türklerle temas halinde olduğu ortaya çıktı. Türklerle yaptığı görüşmelerin niteliği Öz Demir'in Cezire'deki Türk askerî karargâhına gönderdiği mektupların ele geçirilmesiyle açığa çıktı.⁵¹ Öz Demir bir yandan Şeyh'e gururunu okşayıcı sözlerle hitap ederken diğer taraftan da kendisini bağlayıcı sözler sarf etmemeye özen gösteriyordu. Resmî bir İngiliz raporuna göre:

[Öz Demir] Kürdistan'ın özerkliğini destekleyen bir bildiride bulunması için yapılan her ricayı geri çevirdi ve Kerkük'te kurulmuş bir Türk Komitesiyle yazışırken, Hükümetinin Şeyh Mahmut'un iddialarını desteklemek gibi bir niyeti olmadığı konusunda sık sık güvence verdi. Aslında onu sadece oyundaki bir piyon olarak kullanıyordu. Bu oyunun amacı ise Musul Vilayeti'ni tekrar ele geçirmekti ve Musulluların böyle bir şeyi isteyip istemediği onun için önemli değildi.⁵²

Şeyh Mahmut, amacına en iyi hizmet edecek yolun İngilizlere karşı Türkleri kullanmak olduğunu düşünmüştü benze-

49 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 36; karşılaştırma için bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 301.

50 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 36-37.

51 *A.g.e.*, s. 36. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *A.g.e.*, s. 310, 314.

52 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 36.

mektedir. Ancak Süleymaniye'deki ılımlı insanların, onun Türklerle gizli işler çevirmesini hiç de hoş karşılamadığı söylenmektedir. Yönetimi esnasındaki keyfi uygulamaları ve tahmin edilemeyen davranışları yüzünden bu ılımlı insanların çoğunun ondan uzaklaştığı belirtilmektedir. Çok değil, birkaç ay önce onun geri dönmesi için İngilizlere baskı yapan Şeyh'in kendi ailesinin en önemli fertlerinden bazıları artık ondan yönetici olmayacağına inanmış görünüyordardı.⁵³

Artık İngilizler Şeyh Mahmut'la başarılı bir işbirliği kurmaktan ümidi kesmişe benzemektedirler. Kasım 1922'de, İngiliz Yüksek İdari Komiseri'nin daveti üzerine Süleymaniye'den Bağdat'a bir temsilci heyeti gitti. Bu davetin amacı, Şeyh'le mevkii ve Süleymaniye'yle ülkenin geri kalanı arasında gelecekte nasıl bir ilişki olacağı konusunda bir anlaşmaya varmaktı. Şeyh'in mübalağalı iddiaları yüzünden görüşmelerde ilerleme kaydedilmesinin imkânsız olduğu belirtildi ve heyet hiçbir şey yapmadan Süleymaniye'ye geri döndü.⁵⁴

Irak'taki Kürtlerin Değişen Durumu

Lozan Konferansı'nın Etkileri

Bu esnada, Irak'taki Kürtlerin geleceği ve dolayısıyla bu ülkedeki Kürt sorunun yapısı, Lozan'da devam etmekte olan görüşmelerle derinden etkilenmekteydi. Hatırlanacağı üzere, Sévr Antlaşması, Doğu Anadolu'da özerk bir Kürt Devleti kurulmasına olanak sağlamıştı. Bu antlaşma aynı zamanda, belli koşullara bağlı olarak, Irak Kürtlerinin de kurulması önerilen bu Kürt devletine bağlanmasına olanak sağlıyordu. Bu antlaşmayla birlikte, Irak'la olan bağları geçici bir hal alacak ve bir yıl sonra, belirli koşulların yerine getirilmesine bağlı olarak,⁵⁵ bahse-

53 A.g.e., s. 36, 37, karşılaştırma için bkz. Edmonds, A.g.e., s. 311. Edmonds, bu kaynakta, Şeyh Mahmut'un nüfuz sahibi akrabalarından birinin, Kadir Keremli Şeyh Abdülkerim'in, değişen tavrı hakkında yorum yapmaktadır. Caf beyzadelerinin tutumu hakkında, bkz Edmonds, A.g.e., s. 310.

54 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 37.

55 Bkz. A.g.e., s. 38.

dilen Kürt devletine bağlanarak Irak'tan tamamen kopabileceklerdi. Sévr Antlaşması'nın yerini alacak Lozan Antlaşması'nda⁵⁶ ise bir Kürt devleti yaratma fikri tamamen bir kenara bırakılıyordu. Bu yeni antlaşma, Iraklı Kürtlerin bu ülkedeki durumunu kökten değiştirdi ve Irak'la gelecekteki ilişkilerinin nasıl olacağı konusunun en baştan değerlendirilmesini gerektirdi.

Kürt bölgelerini yeni kurulan Irak devletine dahil etme fikrine artık artan bir önem veriliyordu. Türkler, doğal olarak, bu fikre şiddetle karşı çıktılar. Bu bölgelerle ilgili olarak Lozan'da ve Milletler Cemiyeti'nde yoğun tartışmalar yaşandı. Meşhur Musul Sorunu'nun özünü oluşturan işte bu tartışmalardı. Lozan'daki Türk delegeleri, Musul Vilayeti'nin Türkiye'ye geri verilmesi gerektiğini, çünkü burada yaşayanların çoğunu Arap olmayanların oluşturduğunu ileri sürüyorlardı. İngilizler ise bu iddiaya Musul'da yaşayanların çoğunun, yani Kürtlerin, Türk de olmadıklarını belirterek karşılık veriyorlardı ve ekliyorlardı: "...bu bölgeler ekonomik ve stratejik açıdan Irak'la o kadar bütünleşmişlerdir ki, Irak'tan kopartılırlarsa duyacakları acıya katlanamazlar."⁵⁷

İngilizler şimdi de hem Kürtlerin hem de Arapların aynı tacın altında dostça yaşayacakları bir geçici anlaşma sağlamaya çalışıyorlardı. Faysal'ın "...Irak'taki Kürt vilayetlerine tam bir yerel özerklik sağlamaya" razı olduğu söyleniyordu, ancak bu özerkliğin nasıl uygulanacağına Kürtler karar verecekti. Kürtler bu konu üzerinde bir anlaşmaya varamamışa benzemektedir.⁵⁸

24 Aralık 1922 Tarihli İngiliz-Irak Beyannamesi

Türklerin taviz vermez tutumu ile Şeyh Mahmut'un etkisini giderek arttıran milliyetçi kışkırtmaları arasında sıkışıp kalan İngiliz ve Irak hükümetleri, ılımlı ve henüz Şeyh Mahmut'u desteklememiş Kürt kamuoyunu yatıştıracak ve eğer müm-

56 *Lausanne Conference 1923*, Cmd. 1814; *Treaty of Lausanne*, 24 July 1923, Cmd. 1929.

57 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 38.

58 *A.g.e.*

künse kendi yanlarına çekmelerine yarayacak bir politika ila-
nında bulunmaya karar verdiler. Yüksek Komiserin raporun-
daki ifadeyle: “İngiliz ve Irak hükümetleri tarafından, Şeyh
Mahmut’un hırsını dizginleyecek ve aynı zamanda meşru is-
teklerinin göz ardı edilmeyeceğine dair ılımlılara garanti vere-
cek kesin bir beyanda bulunulmasının zamanı gelmiş görünü-
yordu.”⁵⁹ Bu amaç doğrultusunda, Kral Faysal ve Kabinesi’nin
onayı da alınarak, 24 Aralık 1922’de aşağıdaki beyanname ya-
yınlandı:

Majestelerinin Hükümeti ve Irak Hükümeti, Irak sınır-
ları içinde yaşayan Kürtlerin bu sınırlar içinde bir Kürt
Hükümeti kurma hakkını tanımakta, kurmak istedikle-
ri Hükümetin şekli ve bu Hükümetin etkili olmasını is-
tedikleri bölgeler hakkında bütün Kürtlerin en kısa za-
manda anlaşmaya varacaklarını, Majestelerinin Hükü-
meti ve Irak Hükümeti ile ekonomik ve siyasi ilişkileri-
ni tartışmak üzere sağduyulu delegeler göndereceklerini
umut etmektedir.⁶⁰

Bu beyanname ile ilgili yorumlarda bulunan Edmonds, bu-
nun ciddi olmadığı veya iyi niyetle hazırlanmadığı konusunda
ipucu vermekten de öteye gitmektedir. Bu beyannameyi aşiret
reislerine, şeyhlere ve Kürt kamuoyunun diğer önde gelenleri-
ne duyurmakla yükümlü bir siyasi komiser olan Edmonds, be-
yannameyi Kadir Keremli Şeyh Abdülkerim’e tercüme ettikten
sonraki tepkisiyle ilgili bir kayıt düşmüştür. Edmons’a göre:

Bu metin, özellikle “Kürt Yönetimi” yerine “Kürt Hükü-
meti” ifadesinin kullanılması ve coğrafi bir sınırlamanın
olmaması, Irak Hükümeti’nin ve hatta Yüksek Komiser-
liğin önceki tutumlarının bende doğurduğu beklentiler-
den çok daha farklı anlamlar taşıyordu ve metni sözlü
olarak Abdülkerim’e tercüme ederken duyduğum birta-

59 A.g.e.

60 A.g.e.; karşılaştırma için bkz. Edmonds, A.g.e., s. 312; Rambout, A.g.e., s. 58-
59.

kım kuşukları da (ona) belirttim. Ancak Bağdat'takiler hiç böyle şüpheler duymamış ve metni her iki dilde resmî bir tebliğde yayınlamışlardı.⁶¹

Bu noktada bölgedeki diğer önemli gelişmelere göz atmanın gerekli olduğunu düşünüyorum.

Nehrili Seyid Taha'nın Faaliyetleri

Şeyh Mahmut'un görevine iade edilmesinden önce bu görev için düşünülenlerden birinin Seyid Taha olduğu hatırlanacaktır. Ancak olayların hızlı gelişmesi ve Seyid Taha'nın aniden İran'a gitmesi, konunun derinlemesine düşünülmesine izin vermemişti. Daha önce bahsettiğimiz gibi, Ekim 1922 sonunda Şikaklı Simko Ağa ve ortağı Seyid Taha, Simko Ağa'nın Türk-İran ortak askeri harekâtı ile yenilgiye uğratılmasından sonra aniden Erbil'e gelmişlerdi. Bu iki adamın bulunduğu konum ve şartlar aslında biraz farklıydı. İran uyruğundan olan Simko, kısa sürede hükûmetiyle arasını düzelitti ve çok geçmeden başını yine derde sokacağı İran'a geri döndü. Simko'nun hikâyesi daha önce anlatılmıştır.⁶²

Meşhur Şeyh Ubeydullah'ın torunlarından biri olan Nehrili Seyid Taha Türk uyruğundadı ve Irak'ta, Revandiz civarında toprakları vardı. Bunun sonucu olarak, Seyid Taha'nın Irak'taki konumu Simko'nunkinden çok farklıydı.⁶³ Kısa süre sonra, Türklerin Revandiz bölgesinden çıkartılmasına destek vermek amacıyla İngilizlerle temasa geçti.

Yaptığı açıklamalardan Seyid Taha'nın Kemalistlere şiddetle karşı olduğu ve onlarla anlaşmak için ne isteği ne de umudu olduğu açıkça anlaşıyordu. Aşiretleri Türklere karşı ayaklandırmak niyetinde olduğunu, fazlasıyla etkili olduğu Revandiz bölgesinde açıkladı. Seyid Taha, Türklere karşı silahlı aşiret direnişini örgütlemek için (İngilizlerden) tüfek, cephane ve para

61 Edmonds, *A.g.e.*, s. 312.

62 Bkz. 8 Bölüm, Simko Ağa'nın Faaliyetleri.

63 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 37.

istedi. Seyid Taha ile yapılan diğer işler arasında aşiret kuvvetlerini güçlendirmesi amacıyla Irak Ordusu'ndan sağlanacak bir Kürt gönüllü birliğini onun emrine verilmesinde vardı.⁶⁴

Fevkâlade şiddetli yağan yağmurlar yüzünden Seyid Taha'nın askerî bir harekâta girişemediği söylenmektedir. Yine de, harekete geçmesinin yakın olduğu yolundaki söylentiler, Revandiz bölgesindeki aşiretler arasında istenilen etkiyi yaratmışa benzemektedir. Bölgedeki varlığının, Türkleri Ranie'yi boşaltmaya zorlayan Kraliyet Hava Kuvvetleri'ne yardım ederek hükümet yanlısı Babakir Ağa'nın Pişder'i kontrol etmesini kolaylaştırdığı söylenmektedir. Yüksek Komiserin raporuna göre, Süleymaniye'deki Şeyh Mahmut karşıtı güçler, Seyid Taha'nın Kürt siyasetinde yeni bir güç odağı ve Şeyh Mahmut'un faaliyetlerinin tesirsiz hale getirilmesinde umut verici bir kişi olarak ortaya çıkmasını memnuniyetle karşıladılar.⁶⁵

Seyid Taha'nın (Kürdistan oyununda) oynamayı düşündüğü rol birtakım sebepler yüzünden gerçekleşmedi. Askeri harekât yapılmasını imkânsız kılan şiddetli yağmurlara ilâveten Seyid'e, çoğu kullanım dışı bırakılmış eski teçhizat verildiği anlaşılmaktadır. Üstüne üstlük, Seyid, aşiretler üzerindeki nüfuzunu olduğundan fazla tahmin etmişe benzemektedir; çünkü özellikle güvendiği söylenen Herkilerin bile coşkun bir şekilde onu desteklemediği belirtilmektedir. Harekât planı bile İngilizler tarafından onaylanmamış görünmemektedir. Edmonds'a göre; "...faaliyetleri için hiçbir plan yapmadığı ve sadece düşman hedeflerinin değil kendisiyle işbirliği yapmaya çekinen aşiret reislerinin de bombardıman edilmesine güvendiği anlaşılmaktadır."⁶⁶

Seyid Taha, Nisan 1923'te Revandiz Kaymakamlığı'na atandı. Yüksek Komiser Sir Henry Dobbs'ın kefil olduğu ve gerçekleşmesinde ısrar ettiği bu atamaya Irak Hükümeti'nin ve

64 A.g.e. Edmonds'a göre, Kürt gönüllülerden oluşan birlik 150 kişiydi. Bkz. Edmonds, A.g.e., s. 308.

65 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 37.

66 Edmonds, A.g.e., s. 308.

bir kısım İngiliz yetkilinin muhalefet etmiş olmaları dikkat çekicidir.⁶⁷

Şeyh Mahmut'un Türklerle İşbirliği Yapması

Bu esnada Süleymaniye'deki durum kötüleşmiş benzemektedir. Durumun düzeleceğine dair umutlar ise her zamankinden azdı. Şeyh Mahmut'un kendisini birdenbire büyük bir maddi sıkıntı içinde bulduğu belirtilmektedir. İddia edildiğine göre Şeyh Mahmut, göreve iade edilip Süleymaniye'ye dönmekle birlikte sonraki ilk üç haftada, hazineye bulduğu yüklü miktardaki paranın büyük bir bölümünü kendisini ziyaret eden aşiret reislerine hediyeler vererek ve onların hizmetlilerinin bakımına harcayarak çar çur etmiştir. Öşür vergisinin yanı sıra tütündeki satış vergisini de toplayarak, boşalmış hazinesini tekrar doldurmanın yolunu kısa sürede keşfetti. Tütün tacirleri ise, yaptıkları işin bir düzene sokulmasını istemek yerine, bu verginin alınmasına boyun eğdiler. Şeyh'in bu yolla 150,000 rupi toplamayı başardığı belirtilmektedir.⁶⁸

Bir kez daha maddi açıdan kendine yetecek hale gelmiş olan Şeyh Mahmut'un, bir süre önce İngilizlere karşı daha yumuşak başlı bir tavır takınmasını zorla da olsa sağlamış olan ılımlı kesimin tavsiyelerini hakaretler savurarak reddettiği söylenmektedir. İngilizlere karşı eski tavrını takındı ve Kerkük'teki bir konferansa katılmayı reddetti. Bununla da yetinmedi; 23 Ocak

67 Edmonds'a göre, Kral Faysal, Başbakan ve Erbil Mutasarrıfı, sıradan bir memurun Kaymakamlığa getirilmesini istiyor; Cornwallis, Bourdillon ve Lyon da onları destekliyordu. Irak'taki Kraliyet Hava Kuvvetleri Komutanı tarafından desteklenen Yüksek Komiser ise "kurşun geçirmez" bir yetkili olacağı için Seyid Taha üzerinde ısrar etmekteydi. İngilizler bu terimi, aşiret bağlarından dolayı, öldürülmesi halinde kan davasının çıkacağından korkulan ve bu yüzden suikastçinin kurşunlarına karşı neredeyse bağışıklık kazanmış insanlar için kullanmaktaydı. Seyid Taha üzerinde ısrar etmelerinin sebebi, Türklerin, bütün bölge karışıklığının sürmesi için çeşitli tahribatlar vermesi amacıyla sınırın öbür tarafına çok sayıda maceracı göndermesinin beklenmesiydi. Bkz. Edmonds, A.g.e., s. 326.

68 Bkz. Edmond s, A.g.e., s. 304-305. Karşılaştırma için bkz. *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 39.

1923'te kendi yerine gönderdiği iki delege o kadar inatçı bir tutum sergiledi ki hiçbir mesele hallolmadı. Delegeler, görüşmelerin sadece kısa süre önce imzalanan İngiliz-İrak Beyannamesi'ne uygun olarak yürütüleceği bildirilerek Süleymaniye'ye geri gönderildi.⁶⁹

Bu olayı ardarda meydana gelen gelişmeler takip etti. 1923 yılı Ocak ayı sonunda Türk subayları, aşiretlerin Kerkük'e ve Koy Sancak'a yapacakları ortak saldırı için bir planın hazırlandığı Süleymaniye'yi ziyaret ettiler. Kerbela ve Necef'teki Şii ulemayla temasa geçildi, bu esnada Kerkük'teki Türk Komitesi ise yaklaşmakta olan isyan için ateşli bir hazırlığa başladı.⁷⁰ Öz Demir de Kerkük'e yapılacak saldırıyı Erbil'e düzenlenecek saldırıyla tamamlamayı planlıyordu. Bu amaç doğrultusunda sınırın öbür tarafındaki İran Ordu Komutanıyla temasa geçmiş olduğu, kuvvetlerinin İran sınırından geçmesi ve İranlı Kürtlerin kuvvetlerine katılabilmesi için komutandan izin istediği belirtilmektedir.⁷¹

İngilizlerin Şeyh'in İsyanını Başlamadan Bastırmak için Giriştiği Faaliyetler

Böyle bir isyanın doğurabileceği sonuçlardan korkan İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry Dobbs, çabucak harekete geçilmesine karar verdi. Hamavend, Pişder ve Caf aşiretlerindeki Şeyh Mahmut muhalifleriyle temasa geçildi ve bu kişiler harekete hazır hale getirildi.⁷² Süleymaniye'deki durumu tartışmak üzere 16 Şubat 1923'te Bağdat'ta bir konferans düzenlendi. İngiliz idarî ve askerî yetkililerinin katıldığı konferansta aşağıdaki hareket tarzı kabul edildi:

(1) Ayın 21'inde Yüksek Komiser Mahmut'a Bağdat'a gelmesi gerektiğini bildiren bir telgraf çekecek; (2) Göl-

69 A.g.e.

70 A.g.e., ayrıca bkz. Edmonds, A.g.e., s. 314; Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 145-146.

71 Edmonds, A.g.e., s. 318.

72 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 39.

meyecek olursa hava kuvvetlerine bağılı uçaklar Süleymaniye üzerinde uçup, görevinden alındığını ve İdari Konseyin tüm üyeleriyle birlikte Bağdat'a rapor vermesi için beş gün süre tanındığını belirten kağıtlar bırakacak; (3) Toplama birlikleri herhangi bir saldırıya karşı güçlendirmek amacıyla, 14. Sii Taburu'ndan iki bölük demiryoluyla Kingirban'a, oradan da hava yoluyla [zamanına göre tuhaf bir yol] Kerkük'e getirilecek; ve (4) Süleymaniye'deki barakalar ve Şeyh Mahmut'un karargâhı, eğer kasabayı terketmeyi reddederse, bombalanacaktır."⁷³

Bu dört noktayı uygulamakta hiç zaman kaybedilmedi. Edmonds, Yüksek Komiserin mesajını 20 Şubat akşamı Şeyh Mahmut'a iletti. Şeyh Mahmut ayrıntılı bir açıklama istediye de Edmonds, üstünün emirlerini tartışmaya yetkili olmadığını söyleyerek, onu reddetti.⁷⁴ Yüksek Komiserin Sömürgeler Bakanlığı'na sunduğu rapora göre, Şeyh Mahmut sadece Bağdat'a gelmesi gerektiğini belirten mesaja uymamakla kalmadı ayrıca, belirtildiğine göre, Kerkük'e yapılacak saldırının ayrıntılarıyla uğraşmaya da devam etti.⁷⁵ 22 Şubatla gelindiğinde Siihler demiryolu ve hava yoluyla başarılı bir şekilde Kerkük'e taşınmıştı. 23 ve 24 Şubat'ta, İngiliz uçakları Süleymaniye üzerinde uçup Şeyh Mahmut'un görevlerini ihmal etmesi sebebiyle görevinden alındığını belirten bildiriler dağıttı.⁷⁶ 24 Şubat akşamı, Şeyh Mahmut, İngilizlerle bir uzlaşmaya varabilmek için, bir son dakika çabasında bulundu. Ancak, Edmonds'la yaptığı telgraf görüşmesi, saatler sürmesine rağmen, istediği sonucu vermedi.⁷⁷

73 Edmonds, A.g.e., s. 314-315.

74 A.g.e., s. 315.

75 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 39.

76 Edmonds'a göre, 23 Şubat'ta bildiri dağıtması için gönderilen uçakların çoğu, bir şanssızlıktan ötürü Süleymaniye'ye varamadı. Bunun sonucu olarak da, ertesi gün başka uçaklar gönderildi. Edmonds, A.g.e., s. 315-316. Yüksek Komiserin raporu, bildirilerin 24 Şubat'ta dağıtıldığını belirtmektedir. *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 39.

77 Edmonds, bu görüşmeler esnasında Şeyh Mahmut'a kardeşi Şeyh Kadir'in ve Süleymaniye'nin önde gelenlerinden birkaçının yardım ettiğinden bahsetmektedir. Bkz. Edmonds, A.g.e. s. 316.

Bu esnada Şeyh Mahmut görevi bırakmaya karar verdiği izlenimini yaratarak açıkça zaman kazanmaya çalışmaktaydı, ancak bir yandan da bir toplama birlik kolunu Kerkük'ü tehdit etmek amacıyla Çemçemal'a gönderdiği belirtiliyordu.⁷⁸ Şeyh Mahmut'a 1 Mart'a kadar Süleymaniye'yi terketmesi emri verildi ve kasaba sakinleri, Şeyh Mahmut bu emre uymadığı takdirde, kasabanın da tehlike altında kalacağı konusunda uyarıldı. Bu emir dikkate alınmadı ve 3 Mart 1923'te Süleymaniye'deki hükümet binaları havadan bombalandı. Süleymaniye bombalandığı sırada Şeyh Mahmut'un kardeşi Şeyh Kadir ve Hacı Mustafa Paşa'dan oluşan bir Süleymaniye heyeti Kerkük'e vardı. Haberi duyan heyet uzunca bir süre Şeyh Mahmut'la telgraf görüşmesi yaparak ondan şehri terketmesini istedi. Şeyh Mahmut heyet üyelerinin isteğine uymuşa benziyor, çünkü 4 Mart 1923 sabahının ilk saatlerinde yaklaşık 200 toplama askeri ve kasaba hazinesini yanına alarak Süleymaniye'yi terkettiği belirtilmekteydi.⁷⁹ Şeyh Mahmut'un Süleymaniye'nin kuzeyindeki Surdeş dağlarına sığındığı söylenmekteydi. Burada, kasabayı tekrar ele geçirmesi için kendisini sıkıştırdığı söylenen Öz Demir tarafından ziyaret edildi.⁸⁰

Mart ayı başlarında, Şeyh Mahmut taraftarlarından bazılarının Süleymaniye yakınlarında toplandıkları, yerlerinin tespit edildiği ve hava saldırısıyla dağıtıldığı belirtilmekteydi.⁸¹ Ancak Şeyh, muhalifliğini ve tövbe etmez halini korudu. Surdeş bölgesindeki büyük Cesene Mağarası'nda karargâhını kurmuş ve askerlerini, eskiden olduğu gibi gelirlerini topladığı ve üzerinde yetkilerini kullandığı komşu köylere yerleştirmiş olduğu belirtilmektedir.⁸²

Şeyh Mahmut, Süleymaniye'den kaçıışı esnasında, kısa bir süre sonra faydalanacağı belediyenin matbaa makinesini yanı-

78 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 39.

79 *A.g.e.*, s. 39-40. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, *A.g.e.*, s. 316-317.

80 *Report on Iraq Administration, April 1922-March 1923*, s. 40.

81 *A.g.e.*

82 *Edmonds, A.g.e.*, s. 319.

na almayı unutmamıştı. 8 Mart 1923'te *Bang-i Haqq* (Hakkın Sesi)⁸³ adı altında bir gazete yayınladı. Şeyh Mahmut'un resmi yayın organı *Rojî Kürdistan*'ın yerini alan bu gazetenin, "Kürdistan Ordusu Genel Karargâhı'nda" basıldığı belirtiliyordu. İçeriği ise tek bir konudan, "cihat"tan oluşuyordu.⁸⁴

Şeyh Mahmut ve taraftarları Surdeş'teki sığınıklarından çıkartılıp dağıtılmadıkça sadece Süleymaniye onun insafına bırakılmış olmayacak, aynı zamanda Kerkük de sürekli tehdit altında kalacaktı. Bu koşullar altında bölgede barış ve huzuru tekrar sağlamanın mümkün olmadığı anlaşıldı. Bununla birlikte, Süleymaniye-Kerkük bölgesinde hangi önlemler uygulanırsa uygulansın, Öz Demir tehlikesi bertaraf edilmeden bu bölgede veya Kürdistan'ın herhangi bir yerinde kalıcı bir çözüm sağlanamayacağı ortadaydı. Şeyh Mahmut artık kovalanan bir kaçak durumuna düşmüştü; ancak Öz Demir başarıdan başarıya koşmaktaydı. İkisi karşılaştırıldığında Öz Demir'in daha büyük tehlike arzettiği açıkça ortadaydı. Bu yüzden, ilk önce onunla uğraşılmasına karar verildi.

Öz Demir'in Mağlup Edilmesi

Kahire Konferansı'nda alınan kararlardan biri de Irak'taki tüm İngiliz kuvvetlerinin komutasının Kara Kuvvetlerinden alınıp Hava Kuvvetlerine verilmesiydi. Bu yetki devri 1 Ekim 1922'den itibaren geçerli olacaktı. Görevine yeni atanan Hava Komuta Subayı (Tümgeneral) Sir John Salmond, Öz Demir'in mağlup edilmesi ve kuvvetlerinin dağıtılması ile sonuçlanacak birtakım önlemleri uygulamaya koymakta gecikmedi.⁸⁵

83 Arapça'daki "hak" kelimesinin yaygın anlamı "doğru"dur. Ancak, kelimenin daha doğru anlamı, özellikle dinî ve Sufiler için ifade ettiği anlam, "gerçek" olup, mistiklerin dilinde "Tanrı" için kullanılmaktadır. Bu yüzden, Edmonds, bu ifadenin kullanımında "Fanatikliğe gizli bir çağrı" olduğunu belirtmiştir. Bkz. Edmonds, A.g.e. s. 319.

84 A.g.e.

85 Bkz. Edmonds, A.g.e., s. 296-297. Salmond'un atanması hakkında Edmonds şöyle demiştir: "Kesinlikle eminim ki, Sir John Salmond'un atanması Irak'ın kıl payı kurtulmasını sağladı, kaybetmek üzereydik ve, eğer Musul Vilayeti elimizden çıkmış olsaydı, Bağdat ve Basra'da tutunmamız çok zor olurdu."

Musul ve Kerkük'ten havalanan uçaklar tarafından Koy Sancak'taki Türk barakalarının yanı sıra Aşağı Zap'ın orta kesiminde bulunan belli başlı Şeyh Bizaini köylerine ağır bir hava saldırısı düzenlendi. Hava Kuvvetlerinin yakın desteğinde hareket eden Albay Minet komutasındaki toplama birlikler çok az direnişle karşılaştı. 7 Ekim 1922'ye geldiğinde Türkler Koy Sancak'ı terketmiş ve birçok Şeyh Bizaini aşireti reisi teslim olmaya yanaşmıştı. Hava harekâtı bu andan itibaren kuzeye kaydırıldı ve Ranie, Merye ve Pişder bölgelerindeki düşman kuvvetleri aralıksız bombardımana maruz bırakıldı. Adı geçen bölgeleri Revandiz'e bağlayan anayolun bulunduğu Şawur Vadisine de yoğun saldırılar düzenlendi.⁸⁶ Bu harekât 1922 sonbaharı ve takip eden kış mevsimi boyunca sürdürülmüşe benzemektedir.

Mart 1923'te kuvvetli kara birliklerinin Öz Demir'e karşı harekete geçmesi için hazırlıklar tamamlandı. Bu birlikler iki koldan oluşuyordu; Albay Vincent komutasındaki "Koicol" (Koy Sancak Kolu) ve Albay Dobbin komutasındaki "Frontier-col" (Sınır Kolu).⁸⁷ Hava Kuvvetlerinin desteklediği bu iki kol, Öz Demir'in Spilik Geçidi'ndeki mevkillerinin her iki yanından geçip arkasından saldırdılar. Nisan 19'u 20'ye bağlayan akşam, Öz Demir'in geçitteki mevkisini terkettiği belirtiliyordu. Öz Demir ve kuvvetlerinden bir daha ses seda çıkmadı.

Harekâtların Şeyh Mahmut'a Yöneltilmesi

Öz Demir'den kurtulan İngilizler, artık dikkatlerini Süleymaniye ve Şeyh Mahmut üzerinde yoğunlaştırmaya karar verdiler. Koicol, Süleymaniye'yi tekrar işgal etmekle ve Şeyh Mahmut'un mağlup edilmesi, onursuzlaştırılması, onu destekleyen aşiretlerin cezalandırılması için gerekli operasyonları yürütmekle yükümlüydü. 8 Mayıs 1923'te, Süleymaniye üzerindeki uçaklar, hükümetin kasabayı tekrar işgal etmeye karar verdiğini kasaba halkına duyuran bildiriler atıldılar.⁸⁸ Bu esnada,

86 A.g.e., s. 298, 299, 300.

87 Bkz. A.g.e., s. 318-319.

88 Bkz. A.g.e., s. 327-328.

Şeyh Mahmut, Öz Demir harekâtı sırasında Koicol'un gerisindeki aşiretleri ayaklandırmaya çalışıp başarısız olduğu Pişder'den dönmüştü. Şeyh şimdi de kol komutanına, Çemçemal'a yönelmemesi için onu uyaran bir mektup gönderdi.⁸⁹ Ertesi gün Şeyh Mahmut'un, Çemçemal'a ilerleyen kola karşı koymak amacıyla karargâhını terkedip Süleymaniye'ye doğru hareket etmiş olduğu söylenmektedir. Ancak, Koicol'un Bezyan Geçidi ile Süleymaniye arasındaki tek kolay savunulabilir nokta olan Taşlıca Geçidi'nden de ilerilere gittiğini öğrenmesi üzerine, İran sınırına doğru çabucak çekililmesi emrini verdi.⁹⁰ Daha sonra, İran sınırının iki mil içerisindeki Piran'a sığındığı belirtiliyordu.⁹¹

Bu esnada Koicol Süleymaniye eteklerindeki Serçınar'a kadar ilerledi ve orada, bir önceki gün orada olmaları istenen kasaba ileri gelenleri tarafından karşılandı. Koicol Serçınar'da bir gün kalırken, Edmonds Siyasi Komiser olarak Süleymaniye'ye gitti ve sorumlu bir hükümet birimi kurdu. Ahmet Tevfik Bey sivil idareden sorumluydu; Şeyh Mahmut'un kardeşi Şeyh Kadir kamu güvenliğinden sorumluydu; polis kuvvetinin eski mensupları ve eski bir polis şefi yeniden göreve çağrıldı. Aşiretlerden gelen heyetlerin bu hükümete bağlılıklarını sunmasını sağladıktan sonra, Edmonds kasabayı terketti ve Şilana aşiretini cezalandırmak üzere 17 Mayıs'ta Revandiz bölgesine hareket eden Koicol'a katıldı.⁹²

Yerel eşrafla durumu tartışmak amacıyla Haziran başlarında, Süleymaniye'de Irak Başbakanı ve İngiliz Yüksek Komiseri'nin katıldığı bir konferans düzenlendi. Kürt liderleri durum düzelinceye kadar birliklerin kasabada kalmasını istedi, ancak Yük-

89 A.g.e., s. 330-331.

90 A.g.e., s. 331.

91 A.g.e., s. 336.

92 Edmonds, Süleymaniye'deyken, Şeyh Mahmut'un resmî işleri için kullanmış olduğu odayı kullandığını belirtmektedir. Ona göre, sandalyenin arkasındaki duvarda Şeyh'in bir fotoğrafı, krallığının ayırt edici bir işareti olarak kullanılmaya hazır gösterişli tacı ve bir Kürt bayrağı vardı. Bkz. Edmonds, A.g.e., s. 331-332.

sek Komiser bunun için güvence veremeyeceğini belirtince görüşmeler kesildi. Edmonds, görüşmelerin kesilmesindeki en önemli sebebin Irak tarafının Kürt isteklerine hiçbir taviz vermemesi olduğunu belirtmektedir.⁹³

14 Haziran'da Edmonds, İngiliz kuvvetinin üç gün içinde Süleymaniye'yi terkedeceğini bildirince geçici Konsey istifa etti. Şeyh Mahmut'un dönmesinden haklı olarak korkan ve dehşete düşen kasaba halkı kasabayı terketmek için çılgınca hazırlık yapmaya başladı.⁹⁴ Kasabanın terkedilmesi karşısında çaresiz kalan İngilizler, Şeyh Mahmut'un civar bölgelerin işlerine karışmasını engelleyecek bir güvenlik kuşağı oluşturmaya çalıştılar.⁹⁵

Tahmin edilebileceği gibi, İngiliz kuvveti çekildikten kısa bir süre sonra Şeyh Mahmut taraftarları kasabaya girdiler, ancak kendisi 11 Temmuz'a kadar kasabaya dönmedi. Hâlâ "Kürt Milli Ordusu" adıyla bilinen Şeyh Mahmut'un kuvvetlerinin komutanlığına Salih Zako Sahlibkiran'ın yerine Mecit Mustafa getirildi.⁹⁶ Şeyh Mahmut'un Süleymaniye'ye dönmesini kabulleyen İngilizler, artık onun konumunu ve yetki alanını belirlemeye çalışıyorlardı. Aşağıdaki mektup Edmonds tarafından Şeyh Mahmut'a gönderildi:

Ekselansları Yüksek Komiser Süleymaniye'ye dönmüş olduğunuz haberini almış ve Ranie, Kale Dize, Çemçemal, Halepçe, Kara Dağ ve Sanyaw kazaları ve Mawat nahiyesinin yönetimi için düzenlemeler yaptığı, bahsedilen bölgelere, veya Sargelulu Seyitlere ait köylere hiçbir şekilde karışmamanız gerektiği konusunda sizi bilgilendirmem için bana emir vermiştir. Eğer (Allah muhafaza) bu talimatlara aykırı hareket eder ve söz konusu bölgelere karışır veya Hükümet aleyhine herhangi

93 A.g.e., s. 337.

94 Yine bu kaynağa göre, kasabayı terkeden sığınmacıların sayısı 2000'e ulaştı. A.g.e., s. 338.

95 A.g.e., s. 339.

96 A.g.e., s. 345.

bir iş çevirirseniz, size karşı en ağır ve en kesin önlem alınacaktır. Şu an için, yukarıda belirtilen bölgelere müdahale etmediğiniz ve düşmanca faaliyetlere girişmediğiniz takdirde, Ekselansları size karşı bir yaptırımda bulunmayı düşünmemektedir.⁹⁷

Bu uyarıya rağmen, Şeyh Mahmut adı geçen bölgelere burununu sokmaya başlamışa benzemektedir. Bunun sonucu olarak, İngilizler, Şeyh'in Süleymaniye'deki karargâhını bombaladı. Şeyh Mahmut sempatizanı eşkiyalar ise çevre yollarda isyan çıkartarak buna karşılık verdi.⁹⁸ Alman cezai tedbir Şeyh'i yıldırma benzemiyordu, çünkü kısa bir süre sonra nüfuz alanını genişletmeyi tekrar deneyecekti. Bu sırada Şeyh Mahmut, Edmonds ve Yüksek Komisere masumiyetini ve sadakatini ispat etmeye çalışan, yanlış anlaşıldığı konusunda ısrar eden mektuplar yazmaya devam etti.⁹⁹ Taraftarlarına ve etrafındakilere yaptığı propaganda ise etkisini korumasını sağlayacak nitelikteydi. Edmonds'a göre:

Etrafındaki insanları etkilemek için en sık kullandığı ifadeler, kendisi hakkında (İngilizler tarafından) dağıtılan bildirilerin ve kendisine yönelik saldırıların tamamen uluslararası taktik oyunlar olduğu ve zamanı gelince otoritesinin yeniden tesis edileceğiydi.¹⁰⁰

Daha önce yaptığı uyarıların hiçbir işe yaramadığını gören hükümet Şeyh'i tekrar bombalamaya karar verdi ve 25 Aralık 1923 tarihinde Şeyh'in karargâhına hava saldırısı düzenlendi. Şeyh'i hizaya getirebilmek için Süleymaniye üzerindeki uçuşlar birkaç ay devam etti.¹⁰¹

Şeyh Mahmud'un isyankârlığa devam etmesi, Yüksek Komiseri Süleymaniye'yi tekrar işgal etmekten başka bir seçenek ol-

97 A.g.e., s. 346.

98 A.g.e., s. 350.

99 A.g.e., s. 365.

100 A.g.e.

101 A.g.e., s. 371-372, 377-378.

madığına en sonunda inandırdı. 1924 Temmuz'u ortasına gelindiğinde kasaba tamamen işgal edilmişti. Kasabanın tekrar işgal edilmesinde görev alan kuvvetler daha sonra garnizon kuvvetine dönüştürüldü. Bu kuvvetler arasında Irak ordusuna mensup bir kol, bir polis gücü, Asurî toplama birliklerden bir müfreze ve Kraliyet Hava Kuvvetleri vardı. Bölgenin idaresinden bir İngiliz Siyasi Komiser, A.J. Chapman sorumluydu. Chapman, *Mutasarrıf* sıfatıyla Irak Hükümetine karşı sorumluydu ancak, aslında, emirlerini aldığı Yüksek Komisere hesap vermekle yükümlüydü.¹⁰²

Bu sırada Şeyh Mahmut hâlâ kayıplardaydı; bölge sınırlarındaki ilçeleri yağmalıyor, hükümet kuvvetlerini taciz ediyor, fırsat buldukça vergi topluyor veya koyuyor, İran sınırı boyunca bir o yana bir bu yana geçiyordu.¹⁰³ Bu durum, Şeyh Mahmut mücadelesinden zorla vazgeçirtilinceye ve İran'a sığınana kadar sürdü. Kısa süre sonra, Haziran 1927'de, İngiliz Hükümeti'ne biat etti, affedildi ve Irak'a dönmesine izin verildi. Kamulaştırılan malları ise kendisine iade edildi.¹⁰⁴

102 A.g.e., s. 387.

103 O dönemde Irak'ta görev yapmakta olan Albay Elphinston, Şeyh Mahmut'un gelir toplama faaliyetleri hakkında şu ilginç yorumu yapmıştır: "1927'de, Şeyh Mahmut, İran sınırının öbür tarafında bir kaçak hayatı yaşarken, göçebe Kürt aşiretlerini Şeyh Mahmut adına vergi toplayanların yağmalarından koruyarak Şeyhin [para] kaynaklarını azaltmayı planladığımızı hatırlıyorum. Ancak farkettiler ki, kendilerini korumamızdan ötürü bize minnettar olduklarına yemin eden bu aşiret mensupları, geceleri kendilerinden istenen parayı eksiksiz göndermekteydi. Şeyh Mahmut'un gördüğü dinî saygı o kadar büyüktü". JRCAS, Bölüm I, XXXV, Ocak, 1948, s. 45.

104 Edmonds, A.g.e., s. 422, dipnot 1.

ONİKİNCİ BÖLÜM TÜRKİYE'DEKİ KÜRT İSYANLARI

Piranlı Şeyh Sait isyanı

1925'teki Kürt isyanı modern Türk tarihinin çok hayati bir dönemine denk geldi. Son birkaç yılda büyük tehlikeler atlatılmış ve çığır açan başarılar elde edilmişti. On yıldan daha kısa bir sürede, Türkler Yunanlılar karşısında büyük yankılar yapan bir askerî zafer kazanmış, İstanbul ve diğer bölgelerde Müttefiklere başarıyla meydan okumuş, Lozan'da çok parlak bir diplomatik başarı elde etmiş ve yurt içinde yapacakları kapsamlı reformlar için hummalı bir şekilde çalışmışlardı. Ancak, kendilerine olan tüm güvenlerine rağmen, yeni Türkiye'nin liderleri korkularını da beraberlerinde taşıyor olmalıydılar. Bu dönem şevk, başarı ve büyük umutlarla olduğu kadar geçiş sancıları, belirsizlik ve huzursuzluklarla da dolu bir dönemdi. Daha yapılacak çok şey vardı; uzakta beliren tehlikeler göğüslenip üstesinden gelinmeli, başlanan, ancak hâlâ devam edilen, işler bitirilmeli, her şeyden daha önemli görülen emellere ulaşılmalı ve zorlukla elde edilen kazanımlar pekiştirilmeliydi. Elde edilen başarıların çoğu hâlâ deneme safhasındaydı. Yurtdışındaki düşmanlar ve yurt içindeki büyüyen muhalefet en sağlam başarılar için bile ciddi bir tehdit oluşturunuyordu.

Bütün bunlara rağmen yeni Türkiye'nin liderleri sevinçli ve coşkun bir ruh hali içindeydi. Dünyaya ve ülkelerine cüretkar bir güven ve boyun eğmez bir kararlılıkla bakıyorlardı. Kazandıkları başarılar, tarih sahnesinden silinmiş imparatorluklarının eski bir parçası olan zengin Musul Vilayeti konusunda kararlı bir adım atmaları için onları cesaretlendirmişti. Ancak Musul İngilizlerin elindeydi ve İngilizler burayı bırakmamaya kararlıydı. Türklerin kazandığı başarıların hızı ise henüz kesilmemişti ve Türklerin bu tartışmalı vilayet için kavga çıkartmaları da tehlikeli bir ihtimaldi. Lozan Konferansı'nda ele alınan bu sorun o kadar çok sürtüşmeye yol açmıştı ki, İngilizler ve Türkler arasında yapılan bir anlaşmayla, sorunun çözümü bir yıl sonrasına bırakıldı.

Kürtler ve Türkler Arasındaki İlişkiler

Bu bir yıl içinde, Türk-Kürt ilişkileri sürekli kötüye gitmişti. Savaş sonrası Türkiye'de, Türk ırkına mensup olmayan en kalabalık topluluğu oluşturan, dolayısıyla yeni devletin ulusal birliği için ciddi bir tehdit arzeden Kürtlerin her hareketi Türkler tarafından yakından izleniyordu. Türkler, ayrı bir Kürt devleti kurulmasını destekleyen güçlü bir Kürt kamuoyu oluştuğunun farkındaydı. Türk Kurtuluş Savaşı sırasında Kürt toplumunun önde gelenleri bu amaç doğrultusunda hem İngilizlerle hem de Ruslarla temasa geçmişti. O dönemde bu temaslardan hatırı sayılır bir sonuç elde edilememişti, bunun sebepleri arasında Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki genel karışıklık ve Müttefiklerin Ermeni sorunuyla meşgul olması vardı. Daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Kürtler Ermenilerle aralarındaki görüş farklılıklarını üstünkörü halletmiş ve bu iki ulusun temsilcileri Barış Konferansı'na beraber katılmıştı. Aslında, mağlup ve zayıf oldukları bir zamanda, doğu vilayetlerinin Ermenilerin eline geçmesinden korkan Türkler, Kürtlerin milliyetçi heveslerini körükleyen ve onları Doğu Anadolu'da bağımsız bir Kürt devleti kurulmasını isteyecek kadar cesaretlendiren çok şey yapmışlardı. Türklerin yaptıklarından cesaret alınarak gürültülü bir şekilde

dile getirilen Kürt istekleri birtakım elle tutulur sonuçlar vermişti; mesela, Sévr Antlaşması'na bağımsız bir Kürt devleti kurulmasını şart koşan bir madde konmuştu. Ancak, Mustafa Kemal liderliğinde Türkiye, mucizevî bir şekilde dirilince Kürt milliyetçiliği (fikri) önce savsaklandı, sonra da yasaklandı.

1925'teki Kürt isyanının patlak vermesinden kısa bir süre önce Kürt aşiret reisleri, aydınları ve diğer Kürt milliyetçileri Batı Anadolu'ya sürülmüş ve Kürtçe'nin kullanımı yasaklanmıştı.¹ Bu önlemler ve Halifelik ile Şeriat'ın kaldırılması gibi yeni düzenlemelere karşı Kürt toplumunun büyük ölçüde muhafazakâr olan dinî liderlerinin ve Kürt aşiret reislerinin gösterdiği tepki, hiç şüphesiz isyanın çıkmasında etkiliydiler.

Musul sorunu hayatî önem taşıyan bir sahlaya girdiği esnada patlak veren isyanın, Büyük Britanya ve Türkiye'nin Musul'la ilgili çatışan iddiaları üzerinde büyük bir etki yaratması kaçınılmazdı. Bu isyanla, büyük bir çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu bölge üzerindeki Türk iddiaları büyük ölçüde zayıfladı. Diğer taraftan, isyan, İngilizlerin (Musul için verdiği mücadelenin inandırıcılığını arttırdı ve İngiliz iddialarına paha biçilmez bir destek verdi; bu isyan doğal olarak Türk tarafında şüphe uyandırdı ve İngilizleri isyanı teşvik etmekle suçlamalarına yol açtı. Kürt milliyetçiliği açısından bakacak olursak, isyan daha elverişli bir zamanda çıkamazdı. Bütün gözlerin Musul Vilayeti Kürtlerine çevrili olduğu bir sırada milliyetçi Kürt heveslerini dramatize etti. Türk sınırları içindeki amaçlarında başarısız olsa da, Irak kürdüstanındaki Türk hakimiyetini sona erdirdi.

İsyanın Çıkışı

İsyan Mart 1925'te, Milletler Cemiyeti Komisyonu Musul Vilayeti'nin "Brüksel Hattı"nın güneyinde kalan bölümünde, burada yaşayanların yeni kurulmuş Irak devletine bağlı kalmayı mı, yoksa Türkiye'ye geri katılmayı mı istediklerini belirlemek amacıyla araştırma yaptığı sırada patlak verdi. Toyn-

1 Chirguh, *La Question Kurde*, s. 31; Rambout, *Les Kurdes*, s. 26; Bedirhan, *The Case of Kurdistan*, s. 46a.

bee'nin de belirtmiş olduğu gibi, isyan Musul Vilayetinin kuzeyinde, "Türk egemenliğinin yabancı güçlerden herhangi biri tarafından tartışılmadığı belirli bölgelerde"² çıktı.

İsyanın başını çeken, Nakşibendi Tarikatı'nın liderlerinden biri olan Piranlı Şeyh Sait'ti.³ Şeyh Sait civar bölgelerde büyük nüfuz sahibi biriydi; bunun sebebi sadece atalarından miras kalan mukaddesliği değil, komşu bölgelerdeki Kürt aşiret reisleriyle, özellikle dağlık Dersim bölgesindeki Zazalarla evlilikleri yoluyla kurduğu ittifaklardı.⁴

(Bu konuyla ilgilenmiş) birçok yazar Şeyh Sait'e atfedilen isyan liderliğinin sadece bir ünvandan ibaret olduğunu, onun isyanı tasarlayıp uygulamaya koyanlardan yalnızca biri olduğunu vurgulamaktadır. Bu yazarlara göre, bir avuç Kürt milliyetçisinin geliştirdiği bir planın dikkatlice uygulanması sonucu bu isyan ortaya çıkmıştı. İsyanın idaresi büyük Cıbranlı aşireti reislerinden biri olan Albay Halit Bey'e teslim edilmişti.⁵

Genel bir ayaklanma için 21 Mart 1925 tarihi belirlenmişti. Ancak isyan 7 Mart 1925'te, önceden kararlaştırılmış tarihe ise henüz on dört gün varken patlak vermişe benziyordu.⁶ İsyan-

2 Toynbee, *Survey*, s. 507.

3 Pek çok kaynağa göre, bu isyanın lideri Piranlı Şeyh Sait'tir; ancak kimi de Şeyh'in başka bir yerden geldiğini ileri sürer. Toynbee, *A.g.e.*, s. 507'de ve Rondonot, "Les Tribus Montagnardes," *BEÖ*, VI (1936), s. 48'de Palu'lu Şeyh Sait olarak geçer. Kral, onu Genceli Şeyh Sait olarak adlandırır. Kral, *Kemal Atatürk's Land*, s. 21.

4 Toynbee, *A.g.e.*, s. 507-508. Şeyh Sait'in ailesinin kısa bir tarihi için, bkz. Rondonot, *A.g.e.*

5 Bedirhan, *A.g.e.*, s. 46; Chirguh, *A.g.e.*, s. 32; Rambout, *A.g.e.*; *Memorandum on the Situation of Kurds*, s. 11.

6 Türk askerlerinden oluşan bir müfrezeyle Şeyh Sait taraftarlarından bir kaçının münakaşa etmesi yüzünden isyanın zamansız patlak verdiği söylenmektedir. Bedirhan, *A.g.e.*, s. 46a; Chirguh, *A.g.e.*, s. 32; Rambout, *A.g.e.*, s. 26. Safrastian, bu vakitsiz patlak veren isyanın Türkler tarafından bilerek kışkırtıldığını iddia etmektedir. Ona göre: "Fakat Türkler, başarılı casusluk faaliyetleri sayesinde bu olayı önlediler. Şeyh Sait Türk karargâhına çağrıldı, fakat ihanetten şüphelenince, yalnızca birkaç yüz güçlü adamdan oluşan kendi muhafızlarına, planlandığı gibi 21 Mart'ta değil, 7 Mart'ta harekete geçme emri verdi." Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 82-83.

cıların belirlediği zamanın elde olmayan sebeplerle değişmesi Kürt askerî planlarını büyük ölçüde bozdu. Çeşitli direniş merkezleri çıkan çatışmalardan habersiz olmakla ve dolayısıyla anında harekete geçememekle kalmamış, aynı zamanda belirlenen bölgelerde askerî hareketleri yönetmeleri için görevlendirilen subaylar birliklerine zamanında katılamamışlardı.⁷

İsyan hızla yayıldı ve önemli birkaç kasaba isyancıların eline geçti. İsyancılar Harput'u bir süre işgal ettiler ancak Diyarbakır, Ergani, Malatya ve diğer merkezleri ele geçiremediler.⁸ Bu başarısızlıklardan ötürü isyan başlangıçtaki hızını kaybetmişe benzetilmektedir. İsyanın yayılması engellenmişti, ancak henüz tam olarak bastırıldığı söylenemezdi. Çatışmaların büyük bir çoğunluğu yüksek bölgelerde çıkmıştı ve mevsim şartları henüz büyük miktarlarda asker ve ağır silahların taşınmasına elverişli değildi. Dağ geçitleri karla kaplıydı ve kötü durumdaki birkaç yol ancak çok büyük güçlüklerle açılabilirdi.⁹

İsyanın Bastırılması

Stratejik ve lojistik değerlendirmeler, geçit vermez dağlarla korunan isyan bölgesine bir şekilde ulaşmanın zaruri olduğunu gösteriyordu. Bunun tek yolu, bir kısmı Suriye'den geçen Bağdat Demiryolunu kullanmaktı. Bu sebeple, Türk Hükümeti, Türk birliklerini ve malzemelerini demiryolunun Suriye'deki bölümünde taşıyabilmek için Suriye'deki Fransız yetkililerden izin istedi. 20 Ekim 1921 tarihli Fransız-Türk Antlaşması'nın 10. Maddesi gereğince bu izin verildi.¹⁰

7 Chirguh, *A.g.e.*, s. 32; Rambout, *A.g.e.*, s. 26; Safrastian, *A.g.e.*, s. 83.

8 Toynbee, *A.g.e.*, s. 509. Safrastian, asilerin Diyarbakır'ın güney kesimini işgal etmeyi başardığını öne sürmektedir. Safrastian, *Ag.e.*, s. 83.

9 Toynbee, *A.g.e.*, s. 509.

10 Bu anlaşma ayrıca 1921 *Franklin-Bouillon Antlaşması* olarak da bilinmektedir. Kürt ve Kürt-yanlısı kaynaklar, Bağdat Demiryolunun Suriye'den geçen bölümünü kullanmakla, Türklerin, isyanın gidişini belirleyecek bir fayda sağladıklarını vurgulamaktadır. Bedirhan, *A.g.e.*, s. 48; Chirguh, *A.g.e.*, s. 32; Rambout, *A.g.e.*, s. 26; Safrastian, *Ag.e.*, s. 83. Ancak Toynbee, demiryolunu kullanma izni almadan önce de, Türk takviye birliklerinin askerî durumu etkileme şansı-

1925 Mart'ının son haftasında, Türkler isyancılara bir karşı saldırıyla cevap verdi.¹¹ Türk Genelkurmayı, Kürtlerin dağılmalarını ve daha sonra gerilla savaşı taktikleri uygulayabilecek küçük hareketli gruplarda birleşmelerini engelleyecek bir çember hareketi planlamışa benzemektedir.¹² 8 Nisan 1925'te, Türkler, isyancıların esas kuvvetini savaş meydanına çekmeyi başardı. Çapakçur bölgesindeki çarpışma, isyanın kesin sonucunu belli etti ve isyan kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğratıldı.¹³ Kısa süre sonra, 12 Nisan'da, Genç ele geçirildi, Şeyh Sait ve belli başlı destekçilerinden 34 tanesi yakalandı. İsyancıların geri kalanı ise silah bırakmışa benzemektedir.¹⁴

İsyanın bastırılmasını alelacele kurulan mahkemeler, kitle göçleri ve ağır cezaî tedbirler takip etti.¹⁵ Bu önlemlerin amacı Kürtlerdeki direnişçi ruhu kırmak ve Türk yönetimine karşı sürdürülen muhalefetin son kalıntılarını da kökünden kazı-maktı. Kürtlere unutamayacakları bir ders verilmek istendi. Öldürülen veya göç ettirilen insanların, yakılıp yıkılan evlerin ve köylerin sayısı herhalde asla bilinemeyecektir. Sivil kayıplar Kürt kaynakları tarafından şöyle verilmektedir: 206 köy yıkılmış, 8,752 ev yakılmış, 15,206 kadın, erkek ve çocuk öldürülmüştür.¹⁶ Süreyya Bedirhan, Türk Hükümeti tarafından öldü-

na sahip olduklarını vurgulamaktadır. Toynbee'ye göre, Şeyh Sait'in Diyarbakır'ı ele geçirmek için harcadığı, ancak sonuçsuz kalan, çaba isyancıları büyük ölçüde zayıflatmıştı; isyancılara büyük kayıplara malolan bu çaba, durumun Türklerin lehine çevrildiğini göstermekteydi. Toynbee, *A.g.e.*, s. 509.

11 *The Times* (Londra), Mart 28, 1925; Toynbee, *A.g.e.* s. 509'da alıntılanmıştır.

12 *A.g.e.*, Nisan 1, 1925; Toynbee, *A.g.e.* s. 509-510'da alıntılanmıştır.

13 Toynbee, *A.g.e.*, s. 510. Toynbee, *Oriente Moderno*, V, 239-240, *The Times* (Londra), 13 Nisan ve 13 Nisan tarihli *Le Temps*'da çıkan Türk askerî tebliğine değinmektedir.

14 Toynbee, *A.g.e.*, s. 510.

15 İngiltere'nin Türkiye Askerî Ataşeliği görevinde bulunan Yüzbaşı Armstrong, isyandan sonra Kürtlerin payına düşen cezanın korkunç bir tasvirini yapmıştır. Armstrong, *Grey Wolf*, s. 65.

16 Bu rakamların ayrıntılı bir dökümü Chirguh, *A.g.e.*, s. 49-52'de verilmiştir. Rambout, *A.g.e.*, s. 28'de aynı rakamların daha az ayrıntılı bir dökümü vardır. Bu rakamların 1925-1928 yılları arasındaki kayıplar için kullanıldığını belirtmek gerekmektedir.

rülen ya da göçe zorlanan Kürtlerin sayısının bir milyon olduğunu iddia etmektedir.¹⁷ Öte yandan Chirguh, 1925-1926, 1926-1927 ve 1927-1928 kışları boyunca 500.000'den fazla kişinin göç ettirildiğini ve bunlardan 200.000 kişinin Batı Anadolu'ya zorunlu göçleri esnasında hayatını kaybettiğini belirtmektedir.¹⁸ Aynı kaynaklar, çatışmalarda 2,400 Kürt'ün öldüğünü veya yaralandığını, Türklerin kaybının ise 50,000 ölü ve yaralı olduğunu iddia etmektedir. Kürtlere yönelik harekâtın Türk Hazinesine 60.000.000 Türk lirasına mal olduğu söylenmektedir.¹⁹

İsyan Liderlerinin Yargılanması ve Cezalarının İnfazı

Daha önce de belirtilmiş olduğu gibi, isyanın bastırılmasından hemen sonra, İstiklal Mahkemeleri olarak bilinen özel sıkıyönetim mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelerdeki davaların en ünlüsü, Şeyh Sait ve isyanın diğer liderlerinin yargılandığı davaydı. 27 Mayıs 1925'te başlayıp 28 Haziran'a kadar süren muhakeme boyunca savcı ve mahkeme başkanı tarafından birtakım ilginç açıklamalar yapıldı. Savcı, iddianamesine aşağıdaki sözlerle başladı:

Ebet hayat Türk vatanının aksam-ı Şarkiyesinde vatanın müdafaa ve muhafaza mevzilerinin en mühim nıkâtında vukua gelen isyan üzerine memleketin inkisamı ve kuvva-i hükûmetin za'fa dûçarını istihdaf eden bir hareket-i bağıyane ile yakın mazilerde üç tarafı gayr-i Türk ve gayr-i Müslim devletlerle muhat Bosna-Herseği şımarık bir kıyama sevkedip ve beş asırlık içli-dışlı kardeşlik şerefini iktisaplarına rağmen Balkan Harbi'nde daima uluvvücenap gösteren Türkler'i arkasından vurmağa Arnavutlar'ı sevkeden ve Suriye'yi, Filistin'i şımartan il-

17 Bedirhan, A.g.e., s. 52-53. Buradaki rakam, çok yüksek görünmenin yamsıra, kaç kişinin öldüğü ve kaç kişinin sağ kaldığı hakkında bir ipucu vermemektedir.

18 Chirguh, A.g.e., s. 33.

19 A.g.e., s. 32-33. Karşılaştırma için bkz. Bedirhan, A.g.e., s. 48.

let ve gaye ne idise Kürt hadîse-i isyanını tahrik eden ruh-u habîs da aynıdır.²⁰

Mahkeme başkanı, sanıklar hakkında açılan davayı karara bağlarken onlara şöyle hitap etti:

Belli başlı adamları kişisel çıkarlarını gözetebilmek için, gene başkaları dış propagandaların ve kişisel hırslarının etkisinde kalarak biraraya topladılar. Hepsinin hedefi aynıydı: Bağımsız bir Kürdistan'ın kurulması; ve isyanı başlattılar. Döktükleri kanların ve yıktıkları yuvaların bedelini darağacının adaletiyle ödeyeceklerdir.²¹

Davanın sonuçlanmasıyla birlikte, 28 Haziran 1925'te, 53 Kürt lider ölüm cezasına çarptırıldı ve cezalar vakit geçirmeden infaz edildi.²² Ölüm cezasına çarptırılanlar arasında Şeyh Said'in yanı sıra ünlü Şeyh Ubeydullah'ın oğlu, eski ayan ve üst düzey Osmanlı yetkilisi Seyid Abdülkadir ve 8 Şeyh vardı. Doğu illerindeki bütün sufi tekkeleri kapatıldı.²³

Kürt liderlerin 28 Nisan 1925'te Diyarbakır'da idam edilmesinden sonra, isyana dahil edilebilecek kısa ve kanlı olaylar meydana geldi. Bitlis ve Muş ile Hakkari'nin Şemdinli ilçesinde yeni ayaklanmalar çıktığı belirtiliyordu.²⁴ Diyarbakır'da

20 Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, s. 362-363. Orijinal metindeki alıntı için bkz. *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 12; krş. Rambout, *A.g.e.*, s. 27. BCEK, no. 2 (1946), s. 9

21 M.v. Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 165. Orijinal alıntı için bkz. Bedirhan, *A.g.e.*, s. 53. Bu alıntı, 28 Haziran 1925 tarihli bir Türk gazetesinden, *Vahit*'ten yapılmış görünmektedir. Krş. Rambout, *A.g.e.*, s. 27 *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 12; BCEK, no. 2 (1948), s. 9; Malik, *Kurdistan aw Bilad al-Akrad*, s. 18.

22 Toynbee, *A.g.e.*, s. 510. Karşılaştırma için bkz. Bedirhan, *A.g.e.*, s. 53; Rambout, *A.g.e.*, s. 27; *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 12; BCEK, no. 2 1948, s. 9.

23 Toynbee, *A.g.e.*, s. 510. 2 Eylül 1925'te, Büyük Millet Meclisi, ülkedeki tüm *tekke*, *zaviye* ve *türbeleri* kapatan, din amaçlı toplantıları yasaklayan bir kanun çıkarttı. *A.g.e.*, Bölüm I, Kısım II, s. 72-73.

24 Toynbee, *A.g.e.*, s. 511.

idam edilen Nehrili Şeyh Abdülkadir'in oğullarından Şeyh Abdullah babasının intikamını almak için ayaklandı; başlangıçta başarılı olduğu söylenmektedir. Ancak Ağustos'ta ağır bir yenilgiye uğratıldı ve iki yüz Kürt ailesiyle birlikte sınırı geçerek Irak'a kaçtı.²⁵ Şeyh Said'in bir oğlu ve bir kardeşi de Irak'tan sığınma hakkı istemek zorunda bırakıldı.²⁶ Baskıcı önlemler Türkiye'nin güneydoğusundaki çeşitli Kürt aşiretlerine ve aynı bölgedeki Keldaniler ile Yakubî Hristiyanlara da uygulanmışa benziyordu.²⁷

Toynbee'ye göre, Türk Hükümeti isyanı gücü ve becerisiyle bastırmayı bilmiş, ancak daha sonra, Kürtlerle ve onları huzursuzluğa iten sebeplerle uğraşırken gerekecek siyasî akli ve yargılama hassasiyetini gösterememiştir. Türkler, milliyetçi Kürt heveslerine hiç taviz vermedi ve isyanın çıkmasına neden olan merkezîyetçilik, Türkleştirme, dinî tesirden uzaklaştırma ve batılılaşma politikalarını daha bir şiddetle uygulamaya başladı.²⁸

1925 İsyanın Sebepleri

Türk Hükümeti'nin İsyanı Bakış Açısı

Türk Hükümeti, Şeyh Said isyanını cehalet yanlısı, ilkel dinî liderler ve aşiret reislerinin başı çektiği gerici ve yozlaşmış bir hareket olarak göstermekteydi; Türk Hükümeti'ne göre, bu liderler ve aşiret reisleri, Mustafa Kemal'in gelişmeci ve ileriye dönük reformlarıyla varlıkları tehdit edilen, soydan geçme haklarından vazgeçmek istemiyorlardı. Resmî Türk kaynakları ayrıca Kürt isyanının İngilizler tarafından teşvik edildiğini de iddia ediyordu, ancak bu konunun üzerinde daha sonra durulacaktır.

25 *Report to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1925*, s. 22.

26 *A.g.e.*

27 Longrigg'e göre, Türk Ordusu'ndan kaçıp 1926 başlarında Irak'tan sığınma hakkı isteyen çeşitli unsurlar arasında şunlar vardı: bilinmeyen sayıda Miranlı; 7.000 Goyan; Tur Abdin bölgesinden 1.000 Hristiyan; yaklaşık 10.000 Atruşî, Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 157. Karşılaştırma için bkz. *A.g.e.*, s. 511.

28 *A.g.e.*, s. 510-511.

Bu suçlamalardaki doğruluk payı ne olursa olsun, isyanın milliyetçi yönünden ziyade gerici ve dinî yönlerinin vurgulanmasının Türk Hükümeti'nin işine yaradığı açıkça ortadadır. Hatırlanacağı üzere, isyanın çıktığı tarihlerde Türk Hükümeti Musul Vilayeti'ni geri almanın yollarını arıyordu; böyle bir olay ancak ve ancak bu vilayetdeki kalabalık Kürt nüfusun rızasıyla, sürekli bir içtenlikle bu olayı istemeleriyle ve Milletler Cemiyeti'nin onayıyla gerçekleşebilirdi. Isyanın milliyetçi karakteri hakkında Türk Hükümeti tarafından yapılacak resmî bir açıklama, Türkiye'nin Musul konusunda artık hiçbir şey yapamamasına yol açacaktı. Türkler "Brüksel Hattı"nın kuzeyindeki Kürtlerin bağımsızlıkları uğruna Türk Ordusuyla kanlı bir mücadeleye girdiğini kolay kolay kabul edemezlerdi; çünkü aynı hattın güneyindeki Kürtlerin Türk devletine katılmayı istediklerini savunuyorlardı.²⁹

Isyanın gerici özelliğini ön plana çıkartmak için Türk Hükümeti'nin önemli bir nedeni daha vardı. Kürt isyanı rejim muhaliflerine ölümcül bir darbe vurmak için mükemmel bir fırsattı. Mustafa Kemal'e şu veya bu şekilde karşı çıkmış, onu veya izlediği politikaları onaylamamış olanların hepsi isyancılarla işbirliği yapmakla suçlandı; bu kişiler ünlü İstiklal Mahkemelerine çıkartıldı. Bu yolla, rejimden rahatsızlık duyanların sesi kesildi ve muhalefet etkili bir biçimde yok edildi.³⁰

29 Bu konular üzerinde uzun uzun tartışan Toynbee, isyanın gerici ve dinî yönlerini vurgulamak için resmî kaynakların büyük çaba harcadığını belirtmektedir. Bu çabaya örnek olarak İsmet Paşa'nın 7 Nisan 1925'te Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmayı; Ma'murat el-Aziz [Elazığ] Valisi Hilmi Bey tarafından Tanin gazetesi için yazılan 11 Nisan 1925 tarihli bir makaleyi ve Şeyh Sait'in yargılanması hakkında resmî raporu vermektedir. Toynbee, A.g.e., s. 508, dipnot 3.

30 Muhalefet mensuplarına yönelik suçlamaların geçerliliği, Toynbee tarafından ciddi bir şekilde sorgulanmıştır. Gerici faaliyetlere katılmakla suçlanan, İstiklal Mahkemelerinde yargılanan ve ömürboyu sürgün cezasına çarptırılan meşhur Tanin gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Bey'i örnek vermektedir. Toynbee'ye göre, Hüseyin Cahit Bey her zaman koyu bir Batılılaşma taraftarı olmuştur. Görebildiği kadarıyla, Hüseyin Cahit'in ya da muhalefetin diğer üyelerinin Şeyh Sait isyanından sorumlu olduğunu belirten hiçbir kanıt yoktu. A.g.e.

Konuyla ilgilenmiş yazarlardan bir kısmı, Türk Hükümeti'nin isyana bakış açısını -sadece isyanın gerici bir karaktere sahip olduğunu değil muhalefet ile isyancılar arasında işbirliği olduğu yolundaki suçlamaları da- kabul etmişe benzemektedir. Kral'a göre:

Van Gölü'nün batısındaki Genç'de (yaşayan) Şeyh Sait yönetimindeki (Kürt) liderleri ile sabık Halife'nin ve sınırın Suriye'ye yakın tarafında ikâmet etmekte olup taht üzerinde hak iddia eden Prens Selim'in yakın dostları arasında ilişkiler olduğu ispatlandı. İsyanın "din elden gidiyor" çılgınlıkları ile insanları etrafına toplayıp bir şimşek hızıyla tüm Batı Anadolu'ya yayılması ve en sonunda başkentin işgaline yol açması hedeflenmişti, ancak (isyân) doğduğu yerlere sıkışıp kaldı.³¹

Başka bir yazar ise Türk Hükümeti'ni desteklediğini açıkça göstermektedir. Sir Telfort Waugh, reform karşıtı gruptan şöyle bahsetmektedir:

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adını verdikleri bir parti kurdular. Bu partinin sahip olduğu nüfuz, Şeyh Sait'e yazılmış bir mektuba bakılarak ölçülebilir. Bu mektupta, Kâzım Karabekir'in partisinin isyancılara destek vereceği yazmaktadır. Aslında Şeyh Sait isyanı bu dinî partiden cesaret aldı.³²

Şeyh Sait isyanı bastırıldıktan kısa bir süre sonra (isyân hakkındaki) görüşlerini yazan Gentizon, isyanı gericilik ve ilerici-lik arasındaki bir mücadele olarak kabul etmiş görünen yazarlardan biridir. Gentizon, görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

Kürt isyanının temel sebepleri idarî ve dinî kökenlidir. Bu hareket aynı zamanda hem Kürt feodalizminin dev-

31 Kral, A.g.e., s. 21.

32 Waugh, *Turkey*, s. 263.

lete karşı bir tepkisi hem de köklü İslami geleneklere bağlı eski Türkiye ile yeni, seküler ve ilerici Türkiye arasında bir çatışmadır.³³

Yazar, idarî güçlüklerin feodal, fakir ve siyasî olarak olgunlaşmamış bir Kürdistan üzerinde uygulanan batı tipi reformların etkisiyle ortaya çıktığını belirterek görüşlerini açıklamaya devam etmektedir. Kürt isyanıyla 1908 karşı-devrimini karşılaştırmakta ve (Kürt isyanını) bir fanatizm patlaması olarak adlandırmaktadır. Gentizon'a göre, yeşil İslâm bayrağını sallayan Şeyh Sait Şeriat yasalarını tekrar uygulamaya kararlıydı.³⁴

Rambout, Gentizon'un iddialarını kabul etmemekte ve Şeyh Sait ile yandaşlarının muhakemesi esnasında hem savcının hem de mahkeme başkanının, (suçluları) isyana teşvik eden sebeplerden birinin milliyetçilik olduğunu açıkça ortaya koyduklarına dikkat çekmektedir.³⁵ Tahmin edilebileceği gibi, bütün Kürt ve Kürt-yanlısı kaynaklar isyanın dinî ve gerici özelliklerinden çok milliyetçi özelliğini vurgulamaktadırlar.

Toynbee, Kürtleri isyana teşvik eden bu iki özellikten dinî ve gerici olanların mı yoksa milliyetçi olanın mı daha ağır bastığını kesin olarak bilmenin mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Toynbee, isyanla ilgili olarak o dönemde edinilen bilgilerin tamamına yakınının Türk kaynaklarından alınmış olması sebebiyle tarafsız bir fikir beyan edilemeyeceğine işaret etmektedir. Isyanın milliyetçi özelliğini küçümsemek, gerici ve dinî karakterini ise yükseltmek için Türk Hükümeti'nin bazı zorlayıcı nedenleri vardı.

Toynbee, bu konu üzerinde dururken, bir yerde şöyle bir açıklamada bulunur: "Yine de, gerici ve fanatik (dinci) özel-

33 Gentizon, "L'insurrection Kurde," *Revue de Paris*, V (Ekim 15, 1925, 841.

34 A.g.e., s. 841-843.

35 Rambout, Gentizon'un ifadesiyle savcı ve mahkeme başkanının ifadelerini karşılaştırır ve istihza ile sorar: "Acaba Bay Gentizon yargıçlardan daha çok şey mi bilmektedir?" Rambout, A.g.e., s. 27.

liklerin Kürt isyanı üzerinde daha etkili olduklarına dair bazı kanıtlar vardır.”³⁶ Ancak farklı ve bunlardan daha inandırıcı bir kanıtla birlikte görüşünü de neredeyse tamamen değiştirmektedir:

Diğer taraftan, isyanın Erzurum, Trabzon ve Samsun'daki ekonomik açıdan en az Kürtler kadar gelişmemiş ve gericici Türkler arasında destek görmemiş olması dikkate değerdir. Söz konusu bölgelerdeki Türkler, Ankara Hükümeti'nin batılılaştırma reformlarına karşı çok geçmeden (1925 Kasımında) kendi adlarına ayaklandılar. İsyân ve isyanın bastırılmasının gericilik ve ilerleme arasındaki mücadeleye işaret ettiğini savunan görüş, bu araştırmanın yazarına gerçeklere ulaşabilecek konumdaki bir Türk arkadaşı tarafından aktarılan bir bilgiyle desteklenmektedir: “İsyancılar Harput'a girdiğinde, kasabadaki herkes Terakki perver Cumhuriyet Fırkası'nın yerel seçimdeki adayı Nuri Efendi'nin liderliğinde onlara karşı koydu. Aslında, Kürt isyancılar Harput'a girdikten bir gün sonra, kasabanın önde gelenleri ve farklı siyasi partilere mensup kasaba sakinleri tarafından Harput'tan atıldı. Harput vilayetinin (Mamuret el-Aziz) [Elazığ] Doğu Anadolu'daki en fanatik vilayetlerden biri olduğu göz önünde tutulursa, Harputluların isyana karşı takındıkları tavrın isyanın dinî bir özellik taşımadığına ve (Türk) muhalefet partisinin isyancılarla herhangi bir alakası olmadığına dair somut bir kanıt oluşturduğu daha rahat anlaşılır.”³⁷

Belirtmekte fayda vardır ki Toynbee, bu konudaki araştırmalarının sonuçlarını daha az detaylı, ancak daha öz bir başka çalışmasında bir araya getirmiştir.³⁸

36 Toynbee, *A.g.e.*, s. 508, dipnot 3.

37 *A.g.e.*, s. 508-509, dipnot 3.

38 Toynbee ve Kirkwood, *Turkey*, s. 264-273.

Sorun tartışmada açıkça görülebileceği üzere, 1925 Kürt isyanı hem milliyetçi hem de dinî nedenlere bağlıydı. Genelde Kürtlerin tamamı milliyetlerine sıkıca bağlıydı. Modern kuramsal milliyetçilik kavramlarının Kürtler arasında yayılması ve ateşli milliyetçi bir yeni neslin ortaya çıkması, Kürtleri, milliyetlerini inkara zorlayacak herhangi bir çabaya karşı daha duyarlı hale getirdi. Bu yüzden, Kürt milliyetçiliği ile ilgili faaliyetlerin men edilmesi ve Kürtçe'nin kullanımının yasaklanması, muhtemel bir huzursuzluğu ve direnişi de beraberinde getirecekti. Türkleştirme (çabaları) huzursuzluk yaratıyordu çünkü, kelimedenden de anlaşıldığı gibi, Kürtler Türke dönüştürülecekti. Hiç şüphe yok ki bu, bir Kürtten kendisi olmaktan vazgeçmesini ve yeni bir kimliği benimsemesini istemekle eşanlamlıydı. Milliyetçiliğin şahlandığı bir dönemde böyle bir çabanın faydasızlığını anlatmaya bile gerek yoktur.

Türk Hükümeti'nin uyguladığı, halkı dinin tesirinden uzaklaştırıcı ve batılılaştırıcı politikalar Kürt aydınlarının itirazına yol açmasa da hiç şüphesiz Kürt halkının büyük bir çoğunluğuna göre nefret vericiydi. Özellikle dinî liderler ve aşiret reisleri bu politikalara karşı çıkıyordu; çünkü bunlar en aziz tuttukları inançlarıyla çelişiyor ve kendilerine atalarından miras kalan ayrıcalıklarını tehdit ediyordu. Dindar Kürtlerin gözünde, Halifeliğin ve Şeriat yasalarının yeni Türkiye'nin liderleri tarafından kaldırılması Türklerle aralarındaki köklü ve büyük önem verilen din kardeşliği bağını kopardı. Bu kafir yenilikleri yaratan ve inançlı insanlarla bağlarını kendi kendilerine koparan Türklerle artık hiçbir ortak yönlerinin kalmadığını hissettiler. Anlayamadıkları şey, bu yabancı ve dininden dönmüş hükümetin kendilerine bu andan itibaren Kürt değil Türk olacaklarını söylemesiydi. Hiç şüphesiz bu onlara milliyetlerini inkar etmelerini, dinlerinden dönmelerini ve kafirlere, Şeriat kanunlarını hiçe sayanlara katılmalarını söylemek gibiydi. Boyun eğmeyecekleri bir şey varsa o da buydu.

Böylece güçlü bir İslami duygu Kürt milliyetçiliğinin gide-rek önem kazanan bir bileşeni haline geldi. Milliyetçilerin bü-

yük bir çoğunluğu, din konusunu böyle dert etmemiş olsa bile, büyük bir millî krizin çıktığı bir zamanda vatandaşlarını birleştirme sözü veren bu duyguyu geliştiriyor ve körüklüyor. Bu kuvvetli müttefiki kendi amaçları doğrultusunda kullanmakta vakit kaybetmemelerinin neden gerektiği karışıklığa yer bırakmaksızın anlaşılmaktadır. Dinin çıkarlara alet edildiği ilk olay bu değildi. Türkler de dinî yerine göre birleştirme, yerine göre bölme aracı olarak kullanmışlardı.

İngilizler Parmağı Suçlamaları

Şimdi bir başka tartışmalı konuyu, yani Kürt isyanının ardında İngiliz entrikalarının olduğu yönündeki suçlamaları ele alalım. Bu suçlamalar sıkça yinelenmiş ve büyük bir kesim tarafından kabul görmüştür. Tahmin edilebileceği gibi, bu suçlamaları ilk ortaya atanlar Türklerdi, ancak daha sonra çeşitli kaynaklar bunları kullandı ve bu suçlamalar yaygın geçerlik kazandı.

Armstrong'a göre Mustafa Kemal, bir kızgınlık esnasında, İngilizleri isyanın ardında olmak ve isyancılara silah ve malzeme sağlamakla suçladı. Bu suçlamaları Büyük Millet Meclisi'nde de tekrarladı:

Ancak her şeyden kötüsü bu işin ardında İngilizlerin olmasıydı... İngiltere Türkiye'ye zarar vermek için hep Kürtleri kullanmıştı; Cihan Harbi'nde, Türkiye'yi sırtından vursunlar diye Kürtleri ayaklandırmak için ajanlarını, Lawrence ve Noel'i, göndermişti; Sévres Antlaşması'nda onları ayrı bir devlet haline getirme sözü vermişti; aşiretleri silahlandıran ve kıskırtan ajanları yine ordaydı.

İngiltere Musul'u ve oradaki petrolü istiyordu. Musul'un ve Irak petrolünün anahtarı Kürtlerin elindeydi. Türkiye'yi Musul'dan vazgeçmeye zorlamak için bu sinsi isyanı kullanıyordu.³⁹

39 Armstrong, A.g.e., s. 225.

Modern Türkiye'yle ilgilenen çeşitli yazarlar çalışmalarında bu teze mütemadiyen değinirken,⁴⁰ resmî Sovyet kaynakları bir kez bu tezi destekledi.⁴¹ İngiliz siyaset yazarları gibi Kürt milliyetçileri de bu suçlamaları peşinen reddettiler.⁴² Türklerin bu suçlamaların içini dolduracak herhangi bir inandırıcı kanıt ortaya koyamadıklarını da belirtmek gerekmektedir. Mesele- nin doğrusu ne olursa olsun, Türk Kürdistanındaki nahoş olayların İngilizlere fayda sağladığına şüphe yoktur. Şeyh Sait isyanı ve bu isyanın bastırılması, Musul sorununun İngiltere lehine sonuçlanmasında hiç kuşkusuz etkili olmuştur.

Kürdistan Ulusal Birliği: Hoybun

1925'teki Kürt isyanının bastırılması ne Kürtlerin acılarını dindirdi, ne de Türklerin şüphelerini ortadan kaldırdı. Kürtlerin göç ettirilmesini çeşitli baskıcı ve can sıkıcı tedbirler takip etti, bu sırada doğu vilayetlerinde hâlâ yer yer çarpışmalar meydana geliyordu. 1927'ye gelindiğinde, bu çarpışmaların sıklığından ve şiddetinden Kürtlerin bir kez daha güçlerini sınamaya hazırlandıkları anlaşıyordu.⁴³

1927 ilkbaharında, Kürdistan dağlarının birinde bir Kürt Ulusal Kongresinin toplanmış olduğu söylenmektedir. Kongreye katılanlar arasında çeşitli aşiretleri ve şehir örgütlerini temsil eden delegeler olduğu kadar, dağlardaki ulaşılması güç ve emin yerlere sığınmış isyancı savaşçıları temsil eden delege-

40 Karşılaştırma için bkz. meselâ, Krüger, *Kemalist Turkey*, s. 116, 178-179.

41 1925, 1930 ve 1937 isyanlarını emperyalist entrikanın çekip çevirdiği, bu isyanların Türk ve Sovyet çıkarlarını [baltalamayı] hedeflediği söylenmektedir. "Kurdy," *Bolshaia Sovetskala Entsiklopediia* (1. baskı, 1937). Ancak bu suçlamalar daha sonraki baskılarda tekrarlanmamıştır. Hiç kuşkusuz bu durum, Sovyetlerin hem Türk hem de Kürt politikalarının değiştiğini göstermektedir. Bu değişiklik, bu kitabın başka bir bölümünde tartışılacaktır.

42 Karşılaştırma için bkz. *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 19 v.d.; Tyonbee ve Kirkwood, *A.g.e.*, s. 275-276.

43 Ağrı Dağı bölgesindeki çarpışmalarla ilgili ayrıntılar için, bkz. Bedirhan, *A.g.e.*, s. 50-51. Karşılaştırma için bkz. Elphinston, "The Kurdish Question," *International Affairs*, XXII (Ocak, 1946, s. 96.

ler de vardı.⁴⁴ Kongrede birtakım kapsamlı ve başarma isteğiyle yüklü kararlar üzerinde anlaşmaya varıldı. Tüm Kürt milliyetçi örgütlerin dağıtılmasına ve bu örgütlerin *Hoybun* (Bağımsızlık) çatısı altında birleştirilmesine; “son Türk askeri Kürt topraklarını terkedene kadar” mücadelenin sürdürülmesine; emir-komutanın tek merkezde toplanmasına; malzemelik ve cephanelikler kurulmasına; Kürt-Ermeni uzlaşmazlığına bir son vermeye; Ağrı Dağı’ndaki Kürt Ava’yı Kürdistan’ın geçici başkenti ilân etmeye karar verildi. Ayrıca İran Hükümeti ve “kardeş” İran ulusuyla anlaşma yolu aranması, Irak ve Suriye’deki mandater güçlerle dostâne ilişkiler kurulması da karara bağlandı.⁴⁵

1927 Ekiminde Lübnan’ın başkenti Beyrut’ta düzenlenen bir toplantıda *Hoybun*’un kuruluşu resmen açıklandı.⁴⁶ Emir Celadet Bedirhan birliğin ilk başkanı seçildi.⁴⁷ Bu yeni örgüt, daha önce kurulmuş olan bütün Kürt milliyetçi toplulukların yerine geçti; bu topluluklar zaten gönüllü olarak kendilerini feshedip yeni *Hoybun*’da birleşmişlerdi.⁴⁸ Ağrı Dağı isyanı, doğrudan doğruya *Hoybun*’un faaliyetleri sonucunda meydana gelmiş benzemektedir.

44 Bedirhan, A.g.e., s. 54; Chirguh, A.g.e.; *Memorandum on the Situation on the Kurds*, s. 12.

45 Chirguh, A.g.e., s. 34-35; Bedirhan, A.g.e., s. 54-55; *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 12-13; Elphinston, A.g.e.

46 Elphinston, A.g.e. Bedirhan, toplantının Kürdistan dışında yapıldığını ve *Hoybun*’un kuruluşunun 28 Ekim 1927’de ilân edildiğini belirtmektedir. Bkz. Bedirhan; A.g.e., s. 54. Rambout, bu tarihi 5 Ekim 1927 olarak vermekte, ancak toplantının nerede yapıldığını belirtmemektedir. Rambout, A.g.e., s. 29.

47 Elphinston, A.g.e. Celadet Bedirhan hakkında bkz. Elphinston, “In Memoriam,” *JRCAS*, XXIX (Ocak, 1952), 91-94; Chalita ve Malik, *Zikra al-Amir Djeladet Bedir Khan* içinde, Rondot, “Lemire Celadet Ali Bedirhan.”

48 Bu ilk gruplar şunlardı: Kürdistan Teali Cemiyeti; Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası. Chirguh, A.g.e., s. 35; Rambout, A.g.e., s. 29.

Ağrı Dağı İsyanı

İsyanın başlamasından sonra “Paşa” ünvanıyla anılmaya başlanacak olun İhsan Nuri Bey,⁴⁹ daha önceleri Türk ordusunda bir kurmay binbaşısıydı ve 1925 isyanında isyancı askerlerden oluşan bir gruba komuta etmişti. İhsan Nuri Bey, *Hoybun* tarafından Ağrı Dağı’ndaki Kürt kuvvetlerinin komutanlığına getirilirken İbrahim Paşa (Haski Tello) yerel yönetimden sorumlu oldu.

1928’e gelindiğinde Ağrı Dağı’nda minyatür bir Kürt devleti yaratılmıştı. İyi eğitilmiş ve iyi teçhiz edilmiş Kürt savaşçılarından oluşan birkaç bin kişilik küçük bir ordu kurulmuş, cephanelikler ve malzemelikler inşa edilmiş, bir yerel yönetim ve askerî emir-komuta zinciri oluşturulmuş, Kürt bayrağı göndere çekilmişti.⁵⁰ Hiç kuşkusuz, burada yapılanlar ilerdeki Kürt devletinin çekirdeğini oluşturuyordu. Türk yetkilileri olan biten bu meşum işlerden çok uzun süre habersiz kalamaz, ya da bunlara kayıtsız davranamazdı. Şaşırtıcı bir hareket tarzı benimseyen Türkler, uzlaşmacı bir tavır takınmaya karar verdiler ve güç kullanmaktansa görüşmeler yoluyla sorunu çözmeye çalıştılar.

Türklerin Uzlaşma Çabaları

Kürtlerin göç ettirilmesi durduruldu ve çıkartılan yeni bir yasa gereğince, yasa kabul edildikten sonraki üç ay içinde Türk Hükümeti’ne bağlılığını bildiren tüm Kürtlerin affedileceği ilan edildi. Benzer bir şekilde, göç ettirilen herkese evlerine geri dönme izni verilecek ve Türk hapishanelerindeki bütün Kürt milliyeçileri serbest bırakılacaktı. Bu esnada, Kürtleri anlaşılmaya ikna edebilmek için Türk yetkilileri çeşitli çabalar da bulundu. Beyazıt Valisi’ne Ağrı Dağı’ndaki isyancılarla yapılacak görüşmeleri başlatma yetkisi verildi, Kürtlerle dostça bir anlaşılmaya varabilmek amacıyla diğer Türk yetkililerine çeşitli

49 İhsan Nuri Bitlis kökenliydi. Chirguh’a göre, “Paşa” ünvanı kendisine Kürtler tarafından yakıştırılmıştır. Chirguh, *La Question Kurde*, s. 35.

50 A.g.e.; Rambout, A.g.e., s. 29; *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 13.

Kürt liderleriyle temasa geçmeleri emri verildi. Ne yazık ki bütün bu çabalar boşa çıktı. Kürt milliyetçileri, Türk Hükümeti'nin milliyetçi Kürt heveslerine en ufak bir taviz verme niyetinde olmadığını, Türklerin sadece zaman kazanmaya çalıştığını ve dolambaçlı yollarla Kürtleri silah bırakmaya zorladığını belirterek Türkleri kötü niyetli olmakla suçladı.⁵¹

Kayda değer herhangi bir başarı elde edemeyen Türk Hükümeti, doğrudan doğruya İhsan Nuri Paşa'yla görüşmeye karar verdi. Bu amaç doğrultusunda Kürt liderine Beyazıt'ın otuz mil ilerisindeki bir sınır karakolu, olan Şeyhli Köprü'de kendisini resmî bir heyetin bekleyeceği haberi iletildi.⁵² İhsan Nuri daveti kabul etti ve 60 silahlı adamının korumasında Şeyhli Köprü'deki buluşmaya gitti. 1928 Eylül'ü ortalarında yapıldığı söylenen bu toplantıda İhsan Paşa'ya, o ve taraftarları silahlarını bıraktığı ve dağdaki üslerin terkettiği takdirde, kendisini ve emri altındakileri kapsayacak genel bir af ve bunun yanı sıra birtakım kişisel faydalar teklif edildi.⁵³ Kürt yazarlarına göre, bu tekliflerin reddedilme sebebi Türk heyetinin milliyetçi Kürt heveslerini tamamen göz ardı etmesidir.⁵⁴

İsyanın Bastırılması

Ciddi ve büyüyen bir tehlike arzeden Ağrı Dağı'ndaki savaşta hazır Kürt isyancılarla anlaşmaya varma umudunu tamamen yitiren Türkler silaha başvurmaya karar verdiler. Mayıs 1930'da, Türk ordusuna bağlı Dördüncü ve Altıncı Kolordu-

51 Chirguh, A.g.e., s. 36; Rambout, A.g.e., s. 30; *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 13.

52 Bu heyet, şu kişilerden oluştu: İki milletvekili; Kara Kilise Valisi, 29. Alay Komutanı; II Jandarma Komutanı; Diyadin ve Beyazıt Kaymakamları. Chirguh, A.g.e., s. 36.

53 İhsan Nuri Paşa'nın şahsına önerilen faydalar arasında generalliğe yükseltmek ve istediği bir Avrupa [ülkesinin] başkentine Askerî Ataşe olarak atanmak vardı. Chirguh, A.g.e.

54 Chirguh, Türk tekliflerinin reddedilmesi hakkında, İhsan Paşa tarafından *Hoybun* Merkez Komitesine yazılan mektuptan alıntılar da yaparak, ayrıntılı bilgi vermektedir. A.g.e., s. 36-38.

lar General Salih Paşa komutasında Ağrı Dağı yakınlarında toplandı.⁵⁵ Türkler, Ağrı Dağı'nda yoğunlaşmış Kürt kuvvetlerini yok etmek amacıyla 11 Haziran 1920'da saldırıya geçti. 15 Haziran'da, Kürt milliyetçi kuvvetleri Tendürek, Iğdır, Er-ciş, Süphan, Kağızman, Çatak, Van ve Bitlis'te karşı saldırı başlattı. Beklemedikleri bir anda birçok yerden Kürt saldırısına uğrayan Türkler, Ağrı Dağı'ndaki saldırıdan vazgeçmek zorunda kaldılar. Temmuz ortasına kadar birçok yerde şiddetli çatışmaların sürdüğü belirtilmektedir. Kürtler Türk kuvvetlerine ağır kayıplar verdirdiklerini iddia ediyorlardı.⁵⁶ Bütün bu iddialarına rağmen, Kürtler, yavaş yavaş savaşı kaybediyor görünüyordular.

Ağustos ve Eylül'de, Kürtlerin esas savaş alanının güneyindeki uzak bölgelerde Türk kuvvetlerine karşı yeni şaşırtıcı saldırılar tertip ettiği, Çölemerik, Siirt, Mardin, Siverek ve Urfa gibi yerlerde de ufak çaplı çatışmaların çıkmış olduğu belirtilmektedir. Bu saldırıların en belirleyicisi, Türk kuvvetlerinin 2 Eylül 1930'da büyük çaplı bir Kürt kuvveti tarafından Diyarbakır yönüne sürülmesiydi.⁵⁷

Görünen o ki, bu saldırı Kürtlerin son büyük çabasıydı. İsyanın hızı artık kesilmiş ve üstün (askeri) sayılar ve kaynaklar ağırlığını hissettirmeye başlamıştı. Kontrollü ellerine geçirmiş olan Türkler, yakaladıkları fırsatı kullanmakta vakit kaybetmediler. İsyanı kuvvetlerin peşine düşüldü ve doğu vilayetlerindeki tüm isyancı kuvvetler yok edildi. Geriye ka-

55 Elphinston, *The Kurdish Question*, " *International Affairs*, XXII (Ocak, 1946, 96. Chirguh, *A.g.e.*, s. 38; Rambout, *A.g.e.*, s. 30; *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 13.

56 Bu kayıplar arasında 1,700 mahkum, 60 makinalı tüfek, 24 top, ele geçirilen çeşitli miktarlardaki savaş malzemeleri, düşürülen 12 uçak, 2800 ölü ve 4,000'in üzerinde yaralı olduğu söylenmektedir. Kürt [tarafının] kaybı ise 900 ölü ve 2,400 yaralı olarak verilmektedir. Chirguh, *A.g.e.*, s. 39. Karşılaştırma için bkz. Rambout, *A.g.e.* İhsan Nuri Paşa komutasındaki Kürtlerin iyi savaştığını söyleyen Elphinston, Türk tarafının 2.000 ölü verdiğini belirtmektedir. Elphinston, *A.g.e.*

57 Chirguh, *A.g.e.*; Rambout, *A.g.e.*

lanlar kaçmaya ve dağılmaya mecbur bırakıldı, İhsan Nuri ise İran'a sığındı.⁵⁸

İsyanın bastırılmasını ağır ve kesin cezaî tedbirler takip etti. Bu önlemler arasında zorunlu göçler, toplu tutuklamalar ve alelacele infazlar olduğu söylenmektedir.⁵⁹ Bölgedeki Kürt köyleri bombalanıp ateşe verildi ve, söylendiğine göre, bütün Kürt toplumu büyük bir yıkıma uğradı.

Hoybun ve kolları, Türkiye'deki Kürtlerin davasını dünya kamuoyu önünde çok etkili bir biçimde savunuyordu. Milletler Cemiyeti'ni Kürtlerin içinde yaşadığı kötü durumdan haberdar etmek amacıyla Cenevre'ye bir temsilci heyeti gönderildi. O sırada İsviçre'nin Zürih kentinde toplanmış olan İkinci Enternasyonal, Türkiye'deki Kürtlerin merhametsiz bir baskı altında tutulmasını ve Lozan Antlaşması'nın ihlal edilmesini protesto eden bir bildiriye kabul etti. Bu önerenin çevrilmiş hali aşağıdadır:

S.E. yürütme kurulu olarak dünyanın dikkatini Türk Hükümeti'nin sadece özgürlükleri için savaş veren Kürtleri sindirmek amacıyla değil, aynı zamanda isyana katılmamış barışçı Kürt toplumunu da yok etmek ve, kapitalist ülke kamuoylarının bu kanlı barbarlık karşısında sessiz kalmasından da faydalanarak, Ermenilere reva gördükleri kadere Kürt halkını da ortak etmek amacıyla giriştikleri katliamlara çekmeyi bir görev biliriz.

Yürütme kurulu olarak ayrıca, İran topraklarının Türk birlikleri tarafından ihlal edilmesinin barış için yaratacağı ciddi tehlikelere de dikkat çekmek istemekteyiz. Bu ihlal, uluslararası örgütün, silahlı güçlerin zayıf

58 *Memorandum on the Situatiuon of the Kurds*, s. 13; Karşılaştırma için bkz. Elphinston, A.g.e.

59 Türklerin sebep olduğu vahşetin ayrıntıları hakkında, bkz. Chirguh, A.g.e., s. 39-40. Karşılaştırma için bkz. Rambout, A.g.e. Türklerin, vahşetten Kürtlerin sorumlu olduğunu iddia ettiklerini belirtmek gerekmektedir. Sir Telford Waugh'a göre: "Diyarbakır'daki Kürt isyancılar, alelacele topladıkları ve 'Kör Kanuni' adını verdikleri bir harp divanında, yakaladıkları Türkleri yargıladılar ve divanın verdiği en hafif ceza kötürüm etmekti." Waugh, *Turkey*, s. 273.

bir komşu ülkenin topraklarına girmesi karşısında aciz düştüğünün ve yetersiz kaldığının; bu silahlı kuvvete karşı insanlığın örgütlenemediğinin ve bu zayıf ülkeyi gereken şekilde koruyamadığının bir kanıtıdır.

Kürdistan'da meydana gelen olaylardan doğabilecek tehlikelere dikkat çeken yürütme (Kurulumuz), dünya kamuoyunu Türk oligarşisinin bu ihlalini ve kapitalist hükümetlerin Kürt halkının kurban edildiği kanlı suçlara kayıtsız kalmasını protesto etmeye davet etmektedir.⁶⁰

Bildirinin devamında, Türkiye'nin azınlıklarını korumakla yükümlü olduğunu hükme bağlayan Lozan Antlaşması'nın 37, 38, 39, 40 ve 44. maddelerinden alıntılar yapılmaktadır.⁶¹

Ağrı Dağı İsyanı Nedeniyle Ortaya Çıkan Türk-İran Sorunu

Ağrı Dağı isyanı, Türkiye ile İran arasında ciddi ihtilaflara yol açtı. İki ülke arasında suçlamalar, karşı-suçlamalar ve karşılıklı şikayetler gidip geldi. Türkler, isyancıların Türkiye'ye karşı giriştikleri hareketler için İran topraklarını üs olarak kullanmasına izin veren İranlıları isyancılara açık destek vermekle suçluyordu. İranlılar bu suçlamayı reddederek esas suçlunun İran topraklarını ihlal eden Türkler olduğunu ileri sürdü. Öyle bir an geldi ki, bu karşılıklı atışmanın silahlı bir çatışmaya dönmesi tehlikesi belirdi, ancak sağduyulu görüşmelerle bu tehlike bertaraf edildi. Sorun, isyancıların Ağrı Dağı'nda karargâh olarak kullandıkları bölgenin İran toprağı olmasından kaynaklanıyordu. Bu yüzden isyancıların dağlık ve korumasız sınır boyunca ilerleyerek muhtemelen dokunulmazlığa kavuşacakları İran topraklarına geçip tekrar örgütlenmeleri ve gerekli malzeme desteğini almaları oldukça kolay oluyordu. Bu

60 Sosyalist Enternasyonal [S.E.] Yürütme Kurulu'nca Zürih'te kabul edilen 30 Ağustos 1930 tarihli Karar (VII, No: 40); Chirguh, A.g.e., s. 40'da alıntılanmıştır. Bu kararın ilk paragrafı Rambout, A.g.e., s. 31 ve *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 13'de verilmektedir.

61 Bu makaleler Chirguh, A.g.e., s. 40-42'de verilmektedir.

sorun, özellikle Ağrı Dağı ve Kotur bölgelerini ilgilendiren bir sınır değişikliğiyle halledildi.

Sovyetler Birliği'nin iki ülke arasında arabuluculuk yapma teklifinde bulunduğu belirtilmektedir. Böyle bir teklif, hiç kuşkusuz, güney sınırlarına çok yakın bölgelerde barışı koruma isteğinden kaynaklanıyordu.⁶² Sovyetler Birliği, iki güney komşusunun arasına kendisine ait Kafkas vilayetlerine sınırdaş bir bölge yüzünden bir düşmanlık girmesi ihtimalinden derin bir endişe duyuyor olmalıydı. Dikkat çekici bir nokta da, bu teklifi yapmakla Rusların eski bir role yeniden soyunmalarıydı. 70 yıldan daha uzun bir süre boyunca, 1843'ten 1914'e kadar, Büyük Britanya ve Çarlık Rusyası, aralıklarla da olsa, herkesin canını sıkan Türk-İran sınırı sorununu çözmek için arabulucu güçler olarak çaba harcamışlardı.⁶³ Ancak İngiltere bu arabuluculuk çabasında artık Rusya'nın yanında değildi. Bunun tek sebebi İngiliz-Rus ilişkilerinin farklı bir boyut kazanmış olması değildi; anlaşmazlığın taraflarından biri olan Türkiye'nin de İngilizlerin getireceği bir arabuluculuk teklifini reddedeceği hemen hemen kesindi. Çünkü söz konusu sorunun kaynağı Ağrı Dağı'ndaki isyandı ve Türkler bir kez daha İngilizleri bu yeni Kürt isyanını teşvik etmekle suçluyorlardı.⁶⁴

İsyandan Sonra Türkiye'deki Kürtlerin Durumu

Türkiye'deki Kürtler açısından Ağrı Dağı isyanının muhtemelen en olumsuz sonucu, Türk Hükümeti tarafından doğu illerini ve bu illerde yaşayan Kürtleri ağır bir yoksunluğa mahkum eden bir yasa çıkartılmasıydı. 5 Mayıs 1932'de çıkartılan bir yasayla Türkiye'de, üçü Kürdistan'da olmak üzere dört bölge yaratıldı. Bu bölgelerden biri "sihhi, maddî, kültürel, siyasî, stratejik nedenlerden dolayı ve kamu yararına olduğu gerekçe-

62 Kruger, *Kemalist Turkey*, s. 179.

63 Türk-İran sınır anlaşmazlığı hakkında bilgilendirici ve ilginç bir tartışma için, bkz. Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 125-139.

64 Krüger, *A.g.e.*, s. 116, 119 v.d.

siyle" tamamen boşaltıldı ve bölgeye giriş yasaklandı.⁶⁵ Aşiretler hukukî kişiliklerinden mahrum edildi. Bu mahrumiyetin sonucunda, aşiretlerin daha önce kullandıkları tüm haklar- çeşitli karar, irade ve diğer hukuki belgelerle desteklenmiş olanlar bile- ellerinden alındı. Benzer bir şekilde, aşiret reislerinin, dinî liderlerin ve bu kişilere bağlı çeşitli örgüt ve kurumların sahip olduğu yetkiler, bu yetkiler hangi belge, âdet veya gele- neğe dayanıyor olursa olsun, geçersiz ilan edildi. Yukarda bahsedilen örgüt veya kurumlara ait kabul edilen tüm mallar dev- lete devredilecek, bu malların bölgeye yeni yerleşeceklere da- ğıtımı hükümetin karar ve iradesine tabi olacaktı. Bu yasa ay- rıca doğu illerindeki aşiret reislerinin, şeyhlerin ve diğer önde gelen kişilerin (önceden) belirlenen bölgelere göç ettirilmesi- ne de olanak tanıyordu. Anadili Türkçe olmayan herkes ciddi zorluklarla karşı karşıyaydı.⁶⁶ 1930 Ağrı Dağı isyanının yasal akibeti işte böyleydi. Çok geçmeden, bu önlemlerin akıllıca olup olmadığı ağır bir şekilde sınanacaktı.

1937 Dersim İsyanı

Ocak 1937'de Dersim'de büyük bir isyan patlak verdi. Kürt- çe'nin Zaza lehçesini kullanan ve Şii öğretisine sıkı sıkıya bağlı olan bu tecrit edilmiş ve ulaşılmaz bölge sakinleri daha önceki Kürt isyanlarının hiçbirine katılmamışlardı. Şii olmaları sebe- biyle, Halifeliğin kaldırılması onlar için hiçbir anlam ifade et- miyor ve Sünni Kürt şeyhlerinin yaymaya çalıştığı dinî dokt- rinlere kesinlikle sıcak bakmıyorlardı. O ana kadar Kürt milli- yetçiliğinin Dersim Kürtleri arasında yayılmasını engelleyen dinî, coğrafi ve dile ait tecrit unsurları, Türkler tarafından çı- kartılan seküler yasaların ve Türk silahlarının bölgeye girme- siyle (temelinden) sarsıldı.⁶⁷

65 Rambout, *A.g.e.*, s. 32; *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 14.

66 Rambout, *A.g.e.*, s. 32-33; *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 14-15.

67 Elphinston, *A.g.e.*, s. 44.

İsyanın Sebepleri

Türk Hükümeti tarafından, Ocak 1937'de, Kürtleri Türk halkı içinde eritmeyi amaçlayan bir yasanın çıkartılması Dersim Kürtlerini fazlasıyla öfkelenlendirmişe benzemektedir. Dersim halkı heyecan içindeydi ve yeni yasayı tartışmak üzere kalabalık toplantılar düzenlendi. Bu toplantılar sonucunda Türk Askerî Valisine, halkın yasaya karşı olduğunu belirten bir protesto mektubunu iletecek bir temsilci heyeti gönderilmesi kararlaştırıldı. Kürt kaynaklarına göre, protesto mektubunu taşıyan elçiler Askerî Vali tarafından tutuklandı ve birkaç gün sonra Elazığ'da idam edildi. Kürtler ise misilleme olarak bir polis konvoyuna saldırıp polisleri kaçırdı. Kürtlerin bu hareketi isyanın başladığını göstermekteydi.⁶⁸

Aşiretinin dinî reisi olan 82 yaşındaki Dersimli Seyit Rıza'nın başını çektiği isyan, hem hükümetin hem de isyancıların ağır kayıplar vermesine yol açtı ve bölgeyi iki yıl boyunca cehenneme çevirdi.⁶⁹ İsyanın sebeplerini tartışan Elphinston, şu sözleri sarfetmiştir.

Elimizdeki kanıtlardan anlaşılan, Türk Hükümet politikasının, öncelikle, ataerkil feodal Kürt liderlerini (Hükümete) düşman ettiği; ikinci olarak, dinî liderlerin muhalefetine yol açtığı ve, son olarak, Kürt halkının içine kendi özerk ırksal kimliklerini kaybedebilecekleri korkusunu düşürdüğüydü.⁷⁰

Ancak Elphinston, bu üçü en belirgin ve en elle tutulur sebepler olarak görünse de, isyanı tamamen bu üç sebebe bağlamanın hata olacağını da eklemektedir. Ona göre, bütün bu isyanların altında yatan milliyetçilik ruhuydu.⁷¹

68 Elphinston, *A.g.e.*, s. 96-97.

69 Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, s. 173-188.

70 Elphinston, "Kurds and the Kurdish Question," *JRCAS*, XXXV, Bölüm 1 (Ocak, 1948, 44.

71 *A.g.e.*

İsyanın Bastırılması ve Akabindeki Gelişmeler

Dersim Kürtlerine karşı düzenlenen askeri harekâtlar hakkında çok az şey bilinmektedir. İsyanın çıktığı zamanda askeri sansür mekanizması çok sıkıydı ve isyandan üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra bile, Dersim'in (Tunceli) tamamı seyahate kapalıydı ve bölgeye haber giriş çıkışı sıkı bir denetim altındaydı. Elde edebildiğimiz bilgilere göre, 1937 yılı Mayıs ayında Dersim yakınlarında, askeri hareket başlatılmadan hemen önce, Türkler heybetli bir askeri yığınak yaptılar.⁷² Stratejik önem taşıyan mevkiler işgal edildi ve Türkler, uçaklar da dahil olmak üzere, sahip oldukları modern silahların (ezici) ağırlığıyla, savaşa hazırlanan Kürtleri etkilemeye çalıştı. Kürtler umutsuzca savaştı, ancak köylerinin yerle bir edilmesiyle aileleri ve sürüleriyle dağlara kaçmak zorunda kaldılar.⁷³ Türk Hükümeti, ordunun durumu kontrol altında tuttuğunu iddia etse de,⁷⁴ Elphinston, Kürtlerin gerilla savaşına yöneldiğini ve orduya meydan okumaya aylarca devam ettiğini düşünüyordu. Ona göre, askeri harekât "1938'e kadar devam etti."⁷⁵

Yaklaşık iki yıldır dur durak bilmeden devam eden savaşa daha fazla dayanacak güçleri kalmayan isyancılar, silahlarını bırakmaya karar verdiler. Seyit Rıza ile diğer bazı isyancı liderler ve aileleri, Türk ordusuna teslim oldu. Bu liderler yargılanıp idam edildi ve büyük ölçekli kitlesel göçler başlatıldı.⁷⁶

Kürtler, hem isyan sırasında hem de isyandan sonra isyancıları cezalandırmak için en acımasız yöntemlere başvurdular

72 O dönemde, bunun 25.000 kişilik bir kuvvet olduğu tahmin edilmekteydi. *Le Temps*, 18 Ağustos, 1937. Karşılaştırma için bkz. Romanette, *Le Kurdistan*, s. 18, ve Rambout, *A.g.e.*, s. 37. Sonraki kaynakta, *Le Temps*'daki makale alıntılanmıştır ancak, muhtemelen dizgi hatasından dolayı isyanın yılı 1937 değil de 1934 olarak verilmiştir.

73 *Le Temps*, 18 Ağustos, 1937.

74 *A.g.e.*

75 Elphinston, "The Kurdish Question," *International Affairs*, XXII (Ocak, 1946, s. 97.

76 Safrastian, *A.g.e.*, s. 86.

gerekçesiyle Türkleri suçladı.⁷⁷ İsyan sırasında kaç kişinin öldürüldüğünü veya isyandan sonra kaç kişinin göçe zorlandığını gösterecek resmî bir sayı yoktur. Bir kaynağa göre, hayatlarını kaybedenlerin sayısı 40,000'dir;⁷⁸ başka bir kaynak ise göçe zorlanan aile sayısını 3,000 olarak vermektedir.⁷⁹

Türkler, isyanın sorumlusunun Dersim Kürtleri arasındaki dinî ve gerici unsurlar olduğunu idida etmiştir. İsyanın patlak vermesinden kısa bir süre sonra *Le Temps*'te çıkan ve resmî Türk görüşünü yansıttığı düşünülen bir makaleye göre, isyan- cılar silaha sarılmalarından kısa bir süre önce hükümete muh- tıra göndermişti. Bu muhtırada Kürtler, hükümetten bölgedeki tüm askeri birlikleri çekmesini, bölgedeki yol, köprü ve de- miryolu inşaatlarını durdurmasını, vergileri azaltmasını ve si- lah bulundurmalarına müsaade etmesini istemiş gibi gösteril- mektedir.⁸⁰

Dersim isyanının bastırılmasından sonra, zamanın İçişleri Bakanı Celal Bayar'ın Millet Meclisi'nde artık Kürt sorunu diye bir sorun kalmadığını ve eşkiyaların (kaba) kuvvet kullanılarak medenileştirildiğini beyan ettiği belirtilmektedir. Elphinston'a göre, "Bu açıklama, günümüze kadar Türk resmî tavrı olarak kalmıştır ve şu anda Türkiye'de resmî ağızlar Kürtler- den Dağ Türkleri olarak bahsetmektedirler."⁸¹ Dersim, ya da resmî adıyla Tunceli, yasak bölge ilan edildi ve sıkı askeri de- netim altında tutuldu. 1945 kışında, Tunceli Vilayeti'nde yü- rürlükte olan özel idare tarzı Millet Meclisi'nde görüşüldü ve konuyla ilgili bir oylama yapıldı. Oylama sonucunda, Tunceli'de yürürlükte olan idare tarzının uzatılması kararlaştırıldı.⁸²

77 Dersimi, A.g.e., s. 190-203. Karşılaştırma için bkz. *Le Temps*, 18 Ağustos 1937; Rambout, A.g.e., s. 35-37 ve 39.

78 A.g.e., s. 39.

79 *The Times*, (Londra), 31 Aralık 1946.

80 *Le Temps*, 18 Ağustos, 1937. Bu makale Romanette, A.g.e.'de ve Rambout, A.g.e., s. 36'da alıntılanmıştır.

81 Elphinston, A.g.e.

82 *Le Monde*, Aralık 28, 1945.

Kürtlere Yönelik Türk Politikasında Değişiklik Belirtileri

Aynı konu bir yıl sonra Millet Meclisi'nde tekrar tartışmaya açıldı, ancak bu kez farklı bir sonuç ortaya çıktı. Meclis, Tunceli Vilayeti'nde isyanın çıktığı 1937'den beri yürürlükte olan idarî rejimi sona erdiren bir yasayı onayladı.⁸³ Bu gelişme, Kürtlere yönelik Türk politikasının değişmeye başladığı izlenimini vermekteydi. 28 Mart 1947'de, Başbakan, üniversite öğrencilerine hitaben yaptığı bir konuşmada, Kürtlerin iyi vatandaşlar olduğunu belirterek onlardan övgüyle bahsetti ve ordu-daki sadık hizmetlerinin özellikle altını çizdi.⁸⁴

Kürtler üzerindeki birçok sınırlamanın ve onlar için konulan yasakların çoğunun aynen devam etmesine karşılık, uzun yıllardır ilk defa Türklerden "Doğu halkları" için adalet isteyen sesler yükseliyordu. 1948 ve 1949'da, doğu illerindeki hükümet birimlerinin adaletsiz uygulamaları ve görev ihmalleri Parlamento ve basında serbestçe tartışıldı. Bu tartışmaların bir kısmı genel bir nitelik taşıyordu ve kötü idare, resmî ihmal ve yetersizlik gibi konularla ilgiliydi. Başka bir kısmı ise daha özele iniyor ve belirli olaylar üzerinde yoğunlaşıyordu.

1948'de, Beyazıt Vali Yardımcısı'nın emriyle 1943'te yargılanmadan kurşuna dizilen 33 kişinin akrabaları konuyu Büyük Millet Meclisi'ne getirdiler. Konu Meclis'te görüşüldükten sonra meşhur bir dava haline geldi. Başbakan Hasan Saka, doğu illerindeki idarî ihmalleri eleştirerek buralarda yaşayanların birçok suiistimale maruz kaldığına, ekonomik ve kültürel refahlarının esef verecek ölçülerde ihmal edildiğine dikkat çekti.⁸⁵

Ünlü Türk gazetecisi Ahmet Emin Yalman bu dava sebebiyle

83 31 Aralık 1946 tarihli *The Times*'a (Londra) göre, [Meclis'teki] görüşme esnasında İçişleri Bakanı göç ettirilmiş ailelerin evlerine dönmesine izin verildiğini beyan etti. Karşılaştırma için bkz. Elphinston, "Kurds and the Kurdish Question," *JRCAS*, XXXV, Bölüm I, (Ocak, 1946), s. 45.

84 Elphinston, *A.g.e.*

85 *Dicle Kaynağı* (İstanbul), no. 21, 1948; *BCEK*, no. 4 (1949), s. 1-2'de alıntılanmıştır.

le, bölgede temel düzenlemeler yapılması gerektiğinden bahsederek düşündürücü bir makale yazdı. Makalesinde dile getirdiği bazı noktalar özel bir önem taşımaktadır. Bu illerin hiçbirinin sömürge olarak görülmediğini; hepsinin Türkiye'nin bir parçası olduğunu ve eşit haklara sahip olduklarını; anayasanın vatandaşlar arasında din, dil veya başka bir sebebe bağlı olarak fark gözetmediğini; tarihten alınan derslerin milliyete bağlı olarak yapılacak bir ayırımın kabul edilemez olduğunu gösterdiğini; ister belirli çıkarlar doğrultusunda ister kişisel ihtiras için kullanılsın, kötüye kullanılmış gayretlerin ülkenin genel çıkarlarına ters düştüğünü ve kamu düzeninin korunmasına veya halkın refaha kavuşturulmasına fayda sağlamayacağını belirtmektedir. Yazar, makalesinde şu noktaları vurgular:

Ulusal güvenlik adına yapılan keyfi uygulamalar yüzünden, doğu illerinde yürürlükte olan özel idarî rejim ülkenin bu kahramanlar diyarı bölümü için bir felaket kaynağı olmuştur. Onlarca yıldır doğu illeri huzur yüzü görmemiştir. Karışıklıklar ve isyanlar bölgeye mahsus bir hale gelmiş, bu da hükümeti bölgeyi gözden çıkarmaya ve şiddetli önlemler almaya mecbur etmiştir.

Ancak doğu illerindeki bu durumu adil bir şekilde gözden geçirecek olursak, bölgedeki kalıcı sorunların kaynağının ne yabancı güçlerin entrikaları ne de bölge halkının gerici eğilimleri olduğunu görürüz. Sorunun temel kaynağı bölgedeki kötü idarî rejimdir.

Genellikle doğu illerindeki halk sıkı çalışan, yasalara saygısı olan, disiplinli vatandaşlardan oluşmaktadır. Son zamanlarda Sovyet radyo programlarında Kürt propagandasına önemli bir yer ayrılmaktadır. Kürt sorununun Irak ve İran'da nasıl bir hal aldığını göz ardı etmemeliyiz. Tabii ki, Türkiye'de kelimenin tam anlamıyla bir Kürt sorunu yoktur...⁸⁶

86 BCEEK, no. 5 (1949), s. 1-2. Bu kaynak s. 7-8, Kürtlerin adaletsizlikle karşılaştığı başka bir dönem hakkında Ahmet Emin Yalman'ın yazdığı ve *Vatan* gazetesinde yayımlanan yazıya atıfta bulunulmaktadır.

Yalman sözlerine ayrılıkçı fikirlerin kötü idare ve adaletsizlikler yüzünden ortaya çıktığını söyleyerek devam etmektedir. Türkiye'nin harab olmasını arzulayan düşmanlara böyle bir fırsat verilmemesi için Türklerin çok dikkatli olması gerektiğini vurgulamaktadır. Sözlerini şöyle tamamlar: "Türkiye'de, adalet ve yetkin bir idare var olduğu sürece, çözülemeyecek hiçbir sorun yoktur."⁸⁷

Hiç şüphesiz, birçok duyarlı Türk'ün Kürtlere karşı liberal ve hoşgörülü bir tavır takınmasının en büyük sebebi, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaındaki fikir akımları ve gelişmelerdir. Bu fikir akımları ve gelişmelerin Türkiye'yi de etkilediğinin bir başka açık göstergesi olan iki partili sistem uygulaması, Kürtlere yönelik resmî tavrı büyük ölçüde yumuşattı. Türkiye'nin tek bir parti tarafından yönetildiği ve halk desteğinin hiçbir önem taşımadığı dönemin aksine, iki partili sistemde, birbirleriyle rekabet eden partilerin adayları seçmeni kazanmaya çalışmak zorundaydı.

İktidarın yeni adayı Demokrat Parti, Kürt oylarını toplamak için özellikle gayret sarfediyordu. Lord Kinross, eski bir CHP milletvekiliyle yaptığı bir konuşmayı şöyle aktarmaktadır:

Demokrat Partililerin Kürtlere karşı takındığı tavrı da şikayetçiydi. Eskiden uygulanan politika, bu isyankar dağ adamlarına (kaba) kuvvetle hakim olmaktı. Günümüzdeki politika ise Kürtleri, özellikle Türkçe ile, eğitmek ve böylece yavaş yavaş Türk toplumu arasında eritmekti. Ancak yine de, sıkı bir denetim gerekmekteydi. Isyankâr Kürt Şeyhleri CHP tarafından düzenli olarak Türkiye'nin diğer bölgelerine sürgün edilmiştir. Fakat Demokrat Parti, seçim kaygısıyla, bu şeyhlerin geri dönmesine izin vermemekteydi. DP ayrıca gerici, dinî ve kılık kıyafet kanununa aykırı Kürt tezahürlerine prim

tesinin 11 Şubat 1949 tarihli sayısında yayınlanan bir başka makalesini aynen yayınlamaktadır. A.g.e., s. 7-8 Doğu illerinde yaşayan halka yönelik değişmiş [yeni] Türk politikası hakkında ilâve bilgi için, bkz. A.g.e. s. 1-8.

vermekteydi ve (o) bu durumu hiç onaylamıyordu. Pe-
çe geri dönüyordu. Köylerdeki Kürtlere, bir kez daha,
herkesin kullandığı kumaş şapka yerine geleneksel sa-
rıklarını giyme izni veriliyordu; Diyarbakır'da şehrin
gençleri eski rejimden kalma şalvarlarını giymeye başlı-
yorlardı; Atatürk zamanında olsa bu şalvarlar büyük
makaslarla kesilip parçalanırdı... Konuşuma göre, en
tehlikelisi de kılık kıyafetteki bu eskiye dönüştü.⁸⁸

Savaştan hemen sonraki yıllarda Kürtlere daha adil ve daha
tarafsız davranılması, Türkiye'deki Kürt sorununun daha akılcı
bir yaklaşımla değerlendirileceği sözünün tutulduğunu göster-
mekteydi. Türk Hükümeti'nin, savaş sonrası oluşan yeni eği-
limlere uygun olarak, Kürt vatandaşlarının maddi refahını artı-
rtmaya yönelik birtakım tedbirler almış olduğu belirtiliyordu.

1946'da bir İngiliz yazar, Türkiye'de Kürtlerin yaşadığı böl-
gelerdeki gelişmelerden olumlu bir şekilde bahsetti. (Bu böl-
gelerde) bir tarım reformunun başarıyla uygulamaya konuldu-
ğu ve kırsal refahın arttığı söyleniyordu. Türk ordusundan se-
çildiği belli olan siyasî komiserlerin Kürtler için iyi işler yaptı-
ğı belirtilmekteydi. Bu yazara göre, Türkiye Kürtlerinin sağlık
standardı komşu ülkelerdeki Kürtlerden daha yüksekti.⁸⁹

Bu gelişmeler, Kürtler için gelecek günlerin daha iyi olacağı-
nı müjdeler gibiydi. Ancak, Türkiye Kürtlerini her zaman en
çok huzursuz etmiş olan sorun hâlâ çözülmemişti. Türk Hükü-
meti, Kürtleri ayrı bir millet olarak kabul etmeyi ve kendi kül-
türel hayatlarını kurmalarına izin vermeyi hâlâ reddediyordu.

88 Kinross, *Within the Taurus*, s. 144-145.

89 Burr, "A Note on the Kurds," *JRCAS*, XXXII, Bölüm III ve IV (Ocak-Ekim,
1946), s. 292.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM
1931-1932 BARZANİ İSYANI

İsyanın üzerinden çeyrek yüzyıldan daha uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen, 1931-1932 Barzani isyanı hâlâ karanlıktadır. Barzan bölgesinde meydana gelen ve 1931 yazı sonlarında açık bir isyana dönüşen olaylar hâlâ tam olarak bilinmemektedir ve (bu olaylar) birçok münâkaşa ve tartışmaya konu olmuştur.

İsyan hakkında çok önemli bilgilere sahip olduğu kuşku götürmeyen Irak Hükümeti, isyanla ilgili tartışmaları hemen engellemişe benzemektedir. Aslında, Bağdat'taki yetkililerin isyanın sebeplerini ve yapısını açıkça tartışmaktan kaçındığına ve, buna ilaveten, isyanla ilgili birçok gerçeği saklamaya çalıştığına inanmak için binlerce neden vardır. İsyanla ilgili resmî duyurular, Şeyh Ahmet Barzani'yi isyankâr ve barış düşmanı olarak şiddetle kınamakla birlikte, işlediği varsayılan suçların yapısıyla ilgili olarak sadece belirsiz ipuçları içermektedir.

Hiç kuşku yok ki bu resmî sessizlik, isyanla ilgili konuların son derece hassas ve patlamaya hazır bir yapıda olmasından da kaynaklanıyordu. Barzani'ye yakıştırılan garip inanış ve adetler, eğer doğruysa, sadece dinî esaslara ve öğretilere aykırı olmakla kalmıyor, aynı zamanda bütün iyi Müslümanların gözünde çoktanrıçılığa ve din değiştirmeye doğru, ki bunlar İslam toplumuna göre en ağır suçlardı, alçakça bir yönelişi tem-

sil ediyordu. Bu suçları işleyenlere karşı Müslümanların yapması gereken, suçlular İslama döndürülünceye veya yok edilmeye kadar sürecek bir savaş açmaktı. Barzanilerin bu ağır suçları işlediğini alenen ilan etmek yalnızca halkı onlara düşman etmekle kalmayacak, aynı zamanda onları İslam dışına itecek ve hükümeti onlara karşı savaş açmaya mecbur bırakacaktı. Böyle bir adım, hükümeti son derece mağdur edecekti. Hükümet sıkı ve taviz vermez bir politika izlemek zorunda kalacak; bir çözüm bulunması hemen hemen imkânsız hale gelecekti.

Üstelik, İslamdaki din kardeşliği bağı öylesine kuvvetliydi ki, hiçbir sağduyulu Müslüman topluluk veya hükümet, olağandışı koşullar sebebiyle mecbur kalmadıkça, bu kesinlikte bir adımın atılmasını onaylamazdı. Müslüman toplumunun birliğini koruma isteği her zaman çok güçlü olmuştur. Bu nedenle, diğer dinlere nazaran İslam, geleneksel olarak, sapkın üyelerine karşı daha fazla hoşgörü göstermiştir.

Hükümetin belirsiz ve zor anlaşılır bir politika izlemesine yol açmış olabilecek diğer bir önemli neden ise tamamen farklı bir özellik taşıyordu. Asurîlerin (Nesturîlerin) isyana karışmış olma ihtimali dikkatli adımlar atmayı gerektiriyordu. Bir-biriyle çelişen raporlara göre Asurîler ilk önce Barzanilere karşı hareket etmiş, daha sonra ise onların müttefiki ve destekçisi olmuşlardı. Asurîler Barzani isyanında nasıl bir rol oynamış olursa olsun, ki çok da abartılacak bir rol gibi görünmemektedir, bu yabancı ve Müslüman olmayan topluluğa karşı Irak halkı her zaman fazlasıyla düşmanca duygular beslemişti. Bu yüzden hükümet, isyanla ilgili çeşitli konuların (ulu orta) tartışılmasının akıllıca olmayacağını, eğer böyle olursa ülkedeki tüm Asurîlerin ve onlara ait malların gereksizce tehlikeye girebileceğini düşünmüş olabilir.

İsyanın Sebepleri

1931-1932 Barzani isyanı ile ilgilenmiş yazarlar, kabaca yapılacak bir ayrımla, iki gruba veya düşünce ekolüne ayrılabilir. Bir

gruba göre isyanın gerçek sebepleri, Şeyh Ahmet Barzani'nin garip ve karmaşık kişiliğinde, dini sapkınlıklarında aranmalıdır. İsyanın en büyük sorumlusu olarak Şeyh'i göstererek dini unsurlara özel bir önem verirler. Bu gruptaki yazarların hemen hemen hepsi, Irak'ta görev yapmış eski İngiliz yetkilileridir. Bu yazarlar Şeyh Ahmet'in yaptıklarını onaylamadıklarını hiç mi hiç saklamamakta ve onun hakkında yazarken, muhtemelen, görev yaptıkları dönemde Şeyh Ahmet yüzünden uğradıkları hayal kırıklıklarının etkisinde kalmaktadırlar. İsyankârlık ve dinî fanatiklik gibi ikili bir role soyunarak yıllarca sabırla ve gayretle harcadıkları emekleri ziyan etmeye kalkışan Şeyh'e hiçbir müsamaha göstermeye niyetli değildirler. Bunun sonucu olarak da, onların yazılarında Şeyh'ten insaf edilebilecek ancak sempati duyulmayacak mantıksız bir insan olarak söz edilir.

Sıradan Müslümanlar gibi, bir zamanlar dinden sapmış ancak artık dine dönmüş bir dindaşlarının geçmişteki hatalarını affetme ve bağışlama eğiliminde olan ikinci grup yazarlar ise isyanın dinî karakterinden kısaca bahsetmektedir. İsyanın çeşitli sebeplere bağlı olduğunu kabul etseler bile, garip bir şekilde, Asurileri isyanın en büyük sorumluları olarak gösterme eğilimindedirler. Ancak elimizdeki bilgiler, isyanın dinî yönünü gizlemeye elverişli olması sebebiyle Asurilerin günah keçisi olarak seçildiğini göstermektedir. Birkaç Arap yazar dışında, bu gruptakiler güçlü milliyetçi eğilimleri olan Kürtlerden ibarettir.

Barzani isyanını tartışırken, Barzan şeyhlerinin Nakşibendi tarikatının liderleri olduğunu hatırlatmak faydalı olacaktır. Edmonds, bu tarikattan şöyle bahsetmektedir: "Nakşibendilik de dinî inançlara sadık bir tarikat olarak kabul edilir; ancak bu tarikatın etkili olduğu yerlerde, Bağdat Necîbi misali fazlasıyla saygı duyulacak soylu biri olmamasından ya da Nakşibendi öğretisindeki bazı şeylerden dolayı, bu tarikata mensup cahil Kürtler tuhaf davranışlara özellikle yatkındırlar".¹ Diğer yazarlar, özellikle Damaluji, bu konuyla ilgili olarak hemen hemen

1 Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 63.

aynı görüşleri dile getirmişlerdir. Kürdistan'daki Sûfi tarikatlarını biraz ayrıntılı bir şekilde incelemiş olan Damaluji, tarikat mensuplarının çoğunun inanç ve adetlerine sızmış olan çürümeden çok da tarafsız olmayan bir biçimde bahsetmektedir. Sözlerinin doğruluğunu ispat etmek için Barzani şeyhleri üzerinde özellikle durması ilginçtir. Damaluji'ye göre:

Tarikat, Şeyh II. Abdüsselam'ın büyükbabası, Şeyh Ahmet Barzani'nin de büyük büyükbabası olan Şeyh I. Abdüsselam zamanında yozlaşmış, tarikatın özüyle oynanmış ve değiştirilmişti. Müritler şeyhlerine İslam'ın izin vermediği bir gözle bakmaya başlamıştı. Bu yoz inanışların temel sebebi, yaşadıkları dağlık bölgenin tecrit edilmiş ve ulaşılmaz olmasının yanı sıra müritlerin karcakil olması da olabilir. Dış dünya ile bağlantısı olmayan, tecrit edilmiş varlıkları ve Şeyhlerine olan sınırsız bağlılıkları, onların bu adamlara Tanrı muamelesi yapmalarına ve tapınmalarına yol açmış olabilir.²

İngiliz Yazarların Görüşleri

Yukarıda belirtildiği gibi, İngiliz kaynakları Barzani isyanına yol açan garip olaylara diğer yazarlara nazaran daha tarafsız ve daha ayrıntılı bir yer vermişlerdir. Irak'ta uzun yıllar görev yapmış bir İngiliz idarecisi olan W.C.F. Wilson'a göre, Şeyh Barzan, bölgesine kardeşleri ve müritlerinden oluşan yüzlerce kişilik silahlı bir çete sayesinde hakim oldu. O kadar büyük bir saygı görüyordu ki neredeyse bir Tanrı muamelesi görüyordu. Molla Juj adında ateşli bir Şeyh taraftarının tüm Barzan bölgesini dolaşarak Şeyh Ahmet'in Tanrı, kendisinin de onun peygamberi olduğunu iddia ettiği belirtiliyordu. Belagatlı ve etkili bir konuşmacı olduğu anlaşılan Molla Juj'un verdiği vazalar kendisine birçok taraftar kazandırdı ve, elimizdeki bilgilere göre, şöhreti efendisinininkini aşmaya başladı. Wilson'a gö-

2 Damaluji, *Bahdinan*, s. 65.

re, bu durum Şeyh'in kardeşlerinden birinin onu devre dışı bırakmasına yol açtı.³ Bu olayı takip eden gelişmeler ise biraz tuhaftı. Wilson'a göre:

O ana kadar Kuran'a hürmet ediliyordu, ama şimdi Şeyh'in emriyle bulunan tüm kopyalar yok edilecekti. Ayrıca domuz etinin yenilmesi de yasak olmaktan çıkartılmıştı, çünkü Barzan'da bol bol yaban domuzu vardı. Barzan bölgesi sınırları ötesine silahlı adamlar salındı ve Şeyh'i tanımayı reddeden köyler yakıldı; bu köylerin erkeklerinden bir kısmı da öldürüldü. Durumun bu şekilde devam etmesine izin verilemezdi; bu yüzden, Irak Hükümeti Kraliyet Hava Kuvvetleri'yle ortak bir harekâta girişmek zorunda kaldı.⁴

1931 isyanının patlak vermesinden kısa bir süre önce Barzan bölgesinde meydana gelen garip olaylar hakkında Wilson'un yorumu böyleydi. Bu makalesi Nisan 1937'de çıkan Wilson, olayların tarihlerinden hiç bahsetmemekte, ancak bir yerde hakkında yazdıklarının beş yıl önce meydana geldiğini belirtmektedir.⁵

Irak'ta uzun süre görev yapmış ve bu ülke hakkında hatırı sayılır bilgisi olan bir başka İngiliz yetkili, Stephen M. Longrigg, Barzan bölgesinde meydana gelen olaylar hakkında şaşırtıcı benzerlikte bir yorum yapmaktadır. Longrigg'e göre, Barzan bölgesindeki karışıklığın başlaması 1927'ye kadar gidiyordu. Longrigg, konu hakkında şöyle yazmaktadır:

Şeyh Mahmut'un Kürdistan'da oynadığı barış düşmanlığı rolüne 1927'de, topraklarında Irak birliklerinin manevra yaptığı Şeyh Ahmet Barzani soyundu. Kendisini rahat bırakmayan bir megalomanının gizlice teşvik etti-

3 Wilson, "Northern Iraq and Its Peoples," JRCAS, XXIV, Bölüm II, (Nisan, 1937), s. 291.

4 A.g.e., s. 291-292.

5 A.g.e., s. 291.

gi bu yarı akıllı derebeyi, artık kendisini Kadiri Mutlak ilân etmiş ve kendisine sadık bir Molla'nın vaazlarıyla (dininden dönen) taraftarlar toplamıştı. Ancak Molla'nın vaazlarıyla dehşete düşen dinleyicilerin tepkisi, Şeyh'in kardeşi de dahil olmak üzere, bazı insanların hayatına mâlolan bir çekişmeye yol açtı. Bu çekişmeyi polisin müdahalesi ve Barzan yakınlarındaki Bilih Ordu garnizonunun kuvvetlendirilmesi takip etti. Şeyh'in dini ortadan kaldırıldı; ancak kendisini dinleyen herkese savaştan, isyandan bahseden ve Asurîlerin Barzan bölgesine zorla gireceği söylentisini çıkartan Şeyh, tehditkâr bir varlık olma özelliğini sürdürüyordu.⁶

Longrigg'in yorumunun Wilson'mkinden az da olsa farklı olduğu göze çarpmaktadır. Longrigg, Şeyh Ahmet'in kardeşlerinden birinin Molla'nın vaazlarının yol açtığı bir çekişmede hayatını kaybettiğini ileri sürmekte, Wilson ise Molla'nın Şeyh'in kardeşlerinden biri tarafından ortadan kaldırılığını belirtmektedir. Wilson Şeyh'in domuz et yeme yasağını kaldırdığından bahsetmekte, Longrigg ise bu olaydan hiç söz etmemektedir. Bunun sebebi de domuz eti yeme yasağının 1931'de, Molla Juj'un ölümüyle sonuçlanan 1927 olaylarından dört yıl sonra, kaldırılmasıdır. Daha sonra göreceğimiz gibi Longrigg, bu olaydan 1931 yılında olmuş olayları anlatırken bahsetmektedir.

Longrigg'den yapılan yukarıdaki alıntı, Şeyh Ahmet'in daha sonraki iddia ve şikâyetleri üzerinde etkili olmuş olabilecek iki önemli noktaya temas etmektedir. Bunlardan ilki, alıntının ilk cümlesinde bahsedilmiş olanı, Irak ordusunun Barzan topraklarında yaptığı manevralarla ilgilidir; ikincisi, son cümlede bahsedilmiş olanı ise Asurîlerle ilgili söylentilere değinmektedir.

Irak Ordusu'nun Barzan topraklarında bulunması hiç kuşkusuz Şeyh'i huzursuz etmekteydi. Bu durumu muhtemelen, bölgede o ana kadar kimsenin meydan okumadığı otoritesine yönelik bir tehdit ve (bölge üzerindeki) sıkı hükümet kontro-

6 Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 194.

lünün hoş olmayan başlangıcı olarak değerlendiriyordu. Hükümet otoritesinin kendi bölgesine el atması karşısında verdiği tepki 19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yarı-bağımsız emirlikle ve *derebeylerinin*⁷ benzer bir tehditle karşılaşınca verdikleri tepkiye benziyor olmalıdır. Irak Ordusu'nun bölgedeki varlığından rastgele ve düşünmeden bahseden Longrigg'in, Şeyh'ten bir "*derebeyi*" olarak bahsederken, benzer tepkileri aklında bulundurduğuna şüphe yoktur.

Birazdan göreceğimiz gibi, Şeyh Irak ordusunun Barzan bölgesindeki varlığından gerçekten şikayetçiydi. Bu şikayet, Barzani lidere sempati duyan birkaç yazar tarafından dile getirilmiştir. Aslında, isyanın şiddetini arttırmasına yol açan önemli şikâyetlerinden biri buymuş gibi görünmektedir.

Şeyh'in korkularının yersiz olmadığı, bazı yetkili çevrelerce de doğrulanmaktadır. Irak'ta Kraliyet Hava Kuvvetleri Komutanı olarak görev yapmış olan Hava Mareşal Sir Robert Brooke Popham, şöyle bir yorum yapmaktadır:

1928'de Irak'a gittiğimde, (bana) harita üzerinde Irak polisinin henüz girmediği bir bölge (Barzan) gösterilmişti. Er ya da geç bu bölgenin de denetim altına alınacağı ortadaydı. Biz bölgeyi barışçı yollarla denetim altına almaya çalıştık...⁸

Şimdi de, Longrigg'in değindiği ikinci önemli nokta üzerinde, yani "Asurîlerin zorla Barzan bölgesine göreceği söylentileri" üzerinde biraz duralım. Şeyh'in (bu söylentileri yaymakta ki) sebepleri ne olursa olsun, Asurîleri suçlamak için bazı ge-

7 Derebeyi, (ede. "Vadinin lord'u [beyi]"), Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki çeşitli yarı-özerk beyler ve feodal aşiret reisleri için kullanılan bir Türkçe ifade. Sultan 2. Mahmut tarafından, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, bu [yerel] yöneticilerin gücünü kırmak ve topraklarını doğrudan hükümetin denetimi altına sokabilmek için sistemli bir çaba harcandı. Yüzyıl ortalarına gelindiğinde, Osmanlı Hükümeti, bu beylerin çoğunu dize getirmeyi başarmıştı.

8 Bu ifadeler, Brooke Popham tarafından, Yüzbaşı Philip Mumford'un Kraliyet Orta Asya Topluluğu'nda 26 Eylül 1933'te yaptığı bir konuşma hakkındaki yorumlarını belirtirken kullanıldı. Bkz. Mumford, "Kurds, Assyrians, and Iraq," JRCAS, XX, Bölüm I (Ocak, 1933), 117.

çerli nedenleri vardı. Asurîlerin Şeyh'in ülkesinin sınırlarına yerleştirilmesi için planlar yapıldığından Barzani Şeyhi'nin haberi vardı ve böylesine karışıklık yaratıcı bir halkın komşuları olma ihtimali onu pekâlâ dehşete düşürmüş olabilir. Şeyh Ahmet ve müttefiği Zibariler, daha birkaç yıl önce, Petros Ağa önderliğindeki Asurîlerin Hakkari yaylalarına talihsiz geri dönüş sırasında Zibari-Barzani topraklarından geçmelerini engellemeye çalışmış, ancak ağır kayıplar vermişlerdi. Şeyh ayrıca, hükümetin Barzan ülkesini de denetimi altına almaya kararlı olduğunun da farkındaydı. Kısa bir süre önce, Irak ordusuyla beraber Asurî toplama birlikler de topraklarının etrafında manevralar yapıp durmuş ve zaman zaman (Barzani) topraklarını rahatça vurabilecek mesafelerde sabit üsler kurmuşlardı. Bu şartlar altında, Şeyh'in Asurîlerin (topraklarına) yerleştirilmesi ile (toprakları) etrafında meydana gelen askeri faaliyetler arasında bağlantı kurmuş olması gayetle de ihtimal kabilindendir. Eğer böyle bir bağlantı kurmuşsa, Irak Ordusu'nun son manevralarını kendisine ve halkına karşı şeytanî planlar yapıldığının uğursuz bir belirtisi olarak kabul etmiş olmalıdır. Üstelik, eğer bazı raporlarda doğruluk payı olduğuna inanacak olursak, duyduğu korku ve şüpheler Kürtlerle Asurîlerin gırtlak gırtlığa girmeleri için sabırsızlanan baş belâları yüzünden fazlasıyla artmış olabilir.⁹

Şeyh Ahmet'in Asurîlerin bölgesine yerleştirilmesi ile ilgili plana, ya da hükümet ve hükümet kuvvetlerinin ülkesine girmesine hoşgörüyü bakmadığına inanmak için binbir sebep vardır. Ancak bu ikisinden hangisini hâlâ meydan okunmamış otoritesine yönelik daha ciddi bir tehdit olarak gördüğü pek açık değildir. Şeyh'in kuvvetli müdafilerinden Jiyawuk, konu hakkında bize bir ipucu vermektedir.

Jiyawuk'a göre, Şeyh Ahmet Kral I. Faysal'a bir mektupla başvurmuş ve Barzan bölgesinde askeri üsler kurulmasından müteessif olduğunu, hükümeti böyle davranmaya iten sebep-

9 Longrigg, Kürtlerle Asurîler arasındaki kötü ilişkileri kullanmanın bazı Bağdatlı siyasetçilere cazip geldiğini belirtmektedir. Longrigg, *Iraq, 1900-1950*, s. 198.

leri bulmaya çalıştığını belirtmiştir. Şeyh Ahmet, eğer ordunun Barzan bölgesinde bulunma nedeni Barzanileri dış saldırılara karşı korumak ise, Barzanilerin kendilerini koruyabilecek yeterlikte olduklarını geçmişte defalarca ispatladıklarını öne sürmüştür. Yok eğer ordunun Barzan'da bulunma nedeni Asurîlerin yerleştirilmesine yardım etmek ise, ordunun haksız bir kararın uygulanmasına alet olduğunu iddia etmiştir. Şeyh Ahmet'e göre bu kararın haksız olduğu o kadar aşikârdır ki ne Kral'ın ne de bakanlarının bu kararı desteklemeyeceklerinden emindir.¹⁰

Şeyh'in anlaşılması zor yaklaşımına ve söz konusu iki olaydan birini bertaraf etmek için sarfettiği hünerli çabalara rağmen, ordunun her ne sebeple olursa olsun Barzan'da bulunmamasını istediğine hiç şüphe yoktur. Yine de, ordunun Barzan'daki varlığını tartışmaktan ustaca kaçınıp tüm gayretini Asurîlerin topraklarına yerleştirilmesini engellemek için sarfetmiştir. Iskân planını protesto etmesi meşru bir şikâyeteye dayanıyordu ve bu davranışının ona büyük sempati ve destek kazandırması kaçınılmazdı.

Kürt Yazarların Görüşleri

Şeyh'in kendisi Asurîlerin Barzan bölgesine yerleştirilmesini sorun yapmaktan vazgeçtikten sonra bile, birtakım yazarların bu konuyu tekrar tekrar gündeme getirmeleri; 1931-1932 Barzani isyanının en önemlisi olmasa da önemli sebeplerinden biri olduğunu öne sürmeleri dikkat çekicidir.

Son yıllarda bu konuyu yeniden gündeme getiren ilk yazarlardan biri olan Ardelan, bütün meselenin İngiliz Hükümeti'nin Asurîleri Barzan bölgesine yerleştirmeye karar vermesinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Bu durum, Barzanileri fazlasıyla huzursuz etmiş ve Barzaniler bunu şiddetle muhalefet etmişlerdir. Ardelan'a göre, Asurîler ile Barzaniler arasında çatışmalar başladığında, İngilizler Irak Hükümeti'ni duruma

10 Jiyawuk, *Ma'sat Barzan*, s. 138-139.

müdahale etmeye çağırması ve böylece isyanın patlak vermesini çabuklaştırmışlardır.¹¹

Brifkani ise Asurîlerin Barzan ülkesine yerleştirilmesinin ve İngiltere'nin bu stratejik önem taşıyan sınır bölgesini de etkisi altına almak istemesinin, isyanın gerçek sebepleri olduğu fikrini savunmaktadır. Brifkani'ye göre, Asurîlerin Birazgird, Şirvan, Bradost ve Mergazor bölgelerine yerleştirilmesini öngören yerleştirme planı, isyanın iki sebebi arasında daha önemli olanıdır. Brifkani, Barzanîlerin bu uygulamaya direnmeye karar verdiklerini ve bunun sonucu olarak Irak Hükümeti'nin onlara yönelik askeri harekât başlattığını belirtmektedir.¹²

Jiyawuk aynı fikirleri tekrarlamış, bütün sorunun İngilizlerin Barzanîleri topraklarını Asurîlere bırakmaya zorlamasından kaynaklandığını ileri sürmüştür.¹³

1931-1932 Barzani isyanının Barzan bölgesine Asurîlerin yerleştirilmek istenmesinden kaynaklandığı iddiası inandırıcı değildir. Irak Hükümeti kadar Mandater gücün (İngiltere) de Asurîlere Kuzey Irak'ta bir "ev" bulmaya çalıştıkları kesinlikle doğrudur; ancak bu parçalanmış millettten arta kalanların hepsini birden yerleştirmeye uygun büyüklükte bir "ev" bulma çabaları sonuçsuz kalmıştır. Longrigg'e göre, "Asurîlerden arta kalan 20,000 kişiyi tek bir bölgeye yerleştirmek hiçbir zaman mümkün olmadı, çünkü Irak hiçbir zaman yeterli büyüklükte, tarıma elverişli ve başkasına ait olmayan bir yer göstermedi."¹⁴ Kaçınılmaz bir sonuç olarak, Asurî toplumu Kuzey Irak Kürdistanında çeşitli bölgelere dağıtıldı. Bu dağıtım yüzünden Duhok, Amadiye, Durwari Bala, Barwari Zhayr, Akra, Zaho ve Şeyhan bölgeleri ile Revandiz'in Harir ve Diyala bölgelerinde Asurîler için yerleşim birimleri kuruldu.¹⁵ Bradost bölgesinde bir yerleşim birimi kurma çabaları ise çeşitli nedenler yüzün-

11 Ardelan, *Asrare Barzan*, s. 3.

12 el-Brifkani, *Haqa'iq*, s. 12-13.

13 Jiyawuk, *A.g.e.*, s. 49-51.

14 Longrigg, *A.g.e.*, s. 158.

15 *A.g.e.*, s. 158, 197.

den sonuçsuz kaldı. Bu nedenlerden biri de, Şeyh Ahmet Barzani ile Bradost Şeyhi Raşit arasında çatışma çıkmasıydı.¹⁶

1931-1932 isyanından Asurîlerin sorumlu olduğu tezinin 1943-1945 isyanından sonra, mağlup edilmiş ve dağıtılmış Barzanilerin büyük zorluklar yaşadığı bir sırada, bu Kürt yazarlar tarafından ileri sürüldüğü göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yazarların aleni amacı Barzanileri haklı çıkartmak; Barzanilerin şikayetlerini dile getirmek ve adaletsiz muamele gördüklerini vurgulamak; isyan çıkartmakla ve günahkârlıkla suçlanan Barzanileri temize çıkartmak; onlar lehine sivil ve resmî kamuoyu oluşturmaktı. Bu yazarların yapmak istedikleri hiç kuşkusuz övgüye değerdi, çünkü Barzaniler yıllar boyunca tamamen kendi hatalarından kaynaklanmasa da trajedi ve talihsizlikle karşılaşmışlardır. Osmanlılar zamanından beri şikayetleri göz ardı edilmiş ve yaşam koşullarının düzeltilmesi isteklerine cevap verilmemiştir. Yaşadıkları sorunlar ve zorluklar büyük ölçüde resmî makamların onlara anlayış ve yakınlık göstermemesinden kaynaklanmıştır.¹⁷

İsyanın Patlak Vermesi

1927'deki çalkantılardan beri Barzan bölgesinde hüküm süren istikrarsız barış 1931 yazında sona erdi. Bu esnada Şeyh, Longrigg'e göre, bir İngiliz İdari Komiserince ziyaret edilmiş ve Bağdat yetkililerinin ona karşı aldıkları tavır konusunda usulen uyarılmıştı.¹⁸ İğneleyici ve aşırıya kaçan bir tarzda yazsa da, Barzan'daki yeni isyanı Longrigg'den okumak muhtemelen en iyisi olacaktır. Ona göre:

16 A.g.e., s. 197, 199.

17 Burada belirtmek gerekir ki, bu konuyu ilk ele alan Ardelan'dı ve Jiyawuk bazı hususlarda onun gibi düşünmüş görünmektedir. Yine de, bu sorun söz konusu olduğu sürece, üçünün yorumu arasında en sağlıklı olan, Barzanilerin karşılaştığı sorunları Osmanlı dönemine kadar inceleyen, el-Brifkani'nin yorumudur.

18 Longrigg, A.g.e., s. 194-195.

1931 yılının Temmuz ayında, Şeyh yine aklını yitirdi; "Hıristiyanlığı" kabul etti ve ettirdi; korkuya düşmüş müritlerine domuz eti kızartıp yiyerek yeni inancına uymaları emrini verdi. Dehşete düşmüş maiyetinden birkaç kişi (ona) boyun eğdi; ancak komşularından biri, Bradost Şeyhi Raşit, aşiretler arası savaşı başlatan saldırılar düzenleyerek (onu) onaylamadığını gösterdi. Şeyh Ahmet'in kardeşi Molla Mustafa ve diğer iyi niyetli kişiler, aralarındaki savaşı diplomasi yoluyla sona erdirmek için boşuna bir çaba harcadılar; ancak artık tekrar Müslüman olmuş olan Şeyh, Bradost ülkesine görülmemiş vahşette saldırılar düzenledi.¹⁹

Irak Ordusu ve İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin müdahale etmesine yol açacak olaylar zincirinin nasıl başladığı ve nasıl isyana dönüştüğü bu alıntıdan açıkça anlaşılmaktadır. Şeyh'in garip davranışı için ne söylenirse söylensin, Şeyh, komşularına sebepsiz yere saldırmakla suçlanamaz. Sûfi Tarikatının Şeyh Ahmet gibi bir lideri için bu garip ve olağandışı hareketler muhtemelen bir güç denemesi; sahip olduğuna en az müritleri kadar inandığı karizmatik otoritesinin sergilenmesiydi. Domuz eti yemeleri emredildiğinde müritlerinin hiçbirinin itiraz etmemesi, ceza korkusundan çok Şeyhin bu gücünden kaynaklanmaktaydı.

Askerî hareketleri tartışmaya geçmeden önce, Şeyh Ahmet ve isyanı hakkında olduğu kadar ona saldıran Şeyh Raşit (bir başka Nakşibendi lideri) hakkında da önemli bilgiler veren bir başka kaynaktan alıntı yapmak ilginç olacaktır. Hamilton, Revandizli Abdullah Paşa'nın torunu ve bir dönem Revandiz Valiliği yapmış olan İsmail Bey'in yaptıkları bir konuşma esnasında kendisine şunları anlattığını yazmaktadır:

Şeyh Ahmet, Müslümanlık hakkında garip fikirleri olan genç bir adamdır. Bir zaman yarı-Hıristiyan oldu ve Asurlere dostluk çağrısında bulundu. Kürdistan'da bir

19 A.g.e., s. 195.

anda Şeyh Ahmet ile Asurîlerin gizlice işbirliği yaptığı ve tüm Müslümanları sindirecekleri söylentisi yayıldı; bunlar, tabii ki yalandı, ancak fanatik komşusu Şeyh Raşit, bahsettiğim esrareniz siyasi ajan tarafından “Küffar” a (inanmayanlara) saldırması için cesaretlendirildi. Şeyh Ahmet ve yandaşlarının sıkıdığı kurşunların suya dönüşeceği söylenmişti. Gerçekten de o, buna inanacak kadar aptaldı ve Şeyh Ahmet’e saldırdı. Sizin de bildiğiniz gibi, bundan en çok zararı kendisi gördü. Bunun üzerine “Kürdistan’a barış getirmek amacıyla” Irak Ordusu devreye sokuldu. Ordu, bölgeye varır varmaz zorluklarla karşılaştı ve mahvolmaktan sizin Kraliyet Hava Kuvvetleri tarafından kurtarıldı.²⁰

Yukarıdaki ifadeler, Şeyh’i isyana Asurîlerin bölgeye yerleştirilmesi ile ilgili planın sürüklediği iddiasını kesinlikle çürütmektedir. Bu iddianın aksine, Şeyh Asurîlerle tamamen uzlaşmış ve 1927’de onlara yönelttiği suçlamalardan kesinlikle vazgeçmiş görünmektedir. İşin aslına bakacak olursak, kabul görmeyen dinî inanç ve âdetlerine Asurîlere dostça davranması da eklenince, onun yarı-Hiristiyan olduğunun düşünüldüğü ve kafir ilan edilip lanetlendiği sonucu ortaya çıkmaktadır.²¹ Şeyh Raşit’in “esrareniz bir ajan” tarafından Şeyh Ahmet’e savaş açması için kışkırtıldığı ifadesi çok ilginçtir. İsmail Bey, yukarıdaki pasajda belirtildiği gibi, Hamilton’la yaptığı konuşmanın bir yerinde bu ajandan bahsetmiştir.²² Şeyh Raşit’in safdillliği, “kafirlerle” saldırması halinde onların kurşunlarının suya dönüşeceğine inanmasından ve bu yüzden zarar görmeksizin on-

20 Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 289.

21 Domuz eti yemenin genellikle, sünnetin İslâmiyete özgü bir âdet olduğunun düşünüldüğü gibi, Hiristiyanlığa özgü bir âdet olduğu düşünülmektedir. Wensinck, “Hitân.” *İslam Ansiklopedisi*, V, s. 543-547. Muhtemelen bu gerçek [ç.n. müritlerine domuz eti yeme emri vermesi] ve Asurîlere karşı takındığı dostça tavır, insanların, onun yarı-Hiristiyan olduğunu düşünmesine yol açmış olabilir.

22 Hamilton, A.g.e. Karşılaştırma için bkz. Longrigg, A.g.e.

lara saldırabileceği yolundaki güvenceyi saf saf kabul etmesinden çarpıcı bir şekilde anlaşılmaktadır.

Hükümetin Müdahale Kararı Alması

1931 yılı Aralık ayına gelindiğinde, Şeyh Ahmet, Şeyh Raşit'e o kadar ağır kayıplar verdirmişti ki Irak Hükümeti müdahale etme kararı aldı ve, kış hareketının zorluklarına rağmen, orduyu harekete geçme emri verdi.²³ Irak Hükümeti'nin Şeyh Ahmet'i cezalandırma kararı alması çok sayıda eleştiri ve olumsuz yoruma neden oldu. İsmail Bey, Hamilton'la yaptığı konuşmalar esnasında, ordunun Şeyh Ahmet'e saldırmasından önce (Şeyh Raşit'le arasındaki) çatışmanın nedenlerinin öğrenilmesi veya bu çatışmanın dostça sona erdirilmesi için hiçbir çaba harcanmadığı gerçeğinden üzüntü duyduğunu belirtti.²⁴ Irak'ta İngiliz Gizli Servis subayı olarak yedi yıl görev yapmış olan Yüzbaşı Philip Mumford, Şeyh'e karşı cezai tedbir almasından dolayı Irak Hükümeti'ni suçlamıştır. Ona göre:

Irak Hükümeti'ne fazla rahat vermeyecek kadar güçlü bir Kürt aşiret reisi daha vardı, Şeyh Ahmet Barzani. Bu adam, geri kalmış bölgelerdeki ortalama dağ aşireti reisinden daha kötü değildi ve son on beş yıldır (onun bölgesinden) sorumlu olan İngilizlerin ondan kurtulmak için hiçbir sebebi yoktu. Fakat Irak Hükümeti geçen kışın başlarında ona saldırdı.²⁵

Mumford bir yandan Irak Hükümeti'ni Şeyh'e yönelik askeri harekâtlar düzenlediği için suçlamakta, diğer yandan da Barzani ve diğer Kürt isyancılarına karşı İngiliz Kraliyet Hava

23 Longrigg, A.g.e., s. 195. Jiyawuk'a göre, askeri harekâtlar, ileride göreceğimiz gibi, Kasım 1931'de başladı. Bkz. s. 443. A.g.e., s. 300.

24 Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 300.

25 Mumford, A.g.e., s. 112.

Kuvvetleri'nin kullanılmasına izin verdiği için kendi hükümetini eleştirmektedir.²⁶

Jiyawuk, 1931-1932 Barzani isyanında rol oynayan çeşitli unsurları ayrıntılı bir şekilde inceleyen az sayıda yazardan biridir. Jiyawuk'a göre, Irak Hükümeti Barzani'ere karşı cezai harekete geçme kararını aşağıdaki sebeplere dayandırmıştır:

1. Barzanilerin yıllık koyun sayımını kabul etmemeleri

Yazara göre, bu iddia doğru değildir. Jiyawuk, Osmanlılar zamanında Barzanilerin koyun vergisi yükümlülüklerini her yıl toplu bir para ödeyerek yerine getirdiklerini, şimdi ise Şeyh Ahmet'in bu vergiyi Irak Hükümeti'nin belirlediği biçimde ödemeyi kabul etmiş olduğunu belirtmektedir. Bu yeni sistem, sürülerin her yıl sayılmasını ve koyun başına belli bir miktar para ödenmesini gerektiriyordu. Jiyawuk, koyun sayımı meselesinin Barzanileri cezalandırmak için kullanılan bir bahane olmaktan öteye gitmediğini ileri sürmektedir.²⁷

2. Barzan bölgesinde polis karakolları kurulmasına Barzanilerin karşı çıkması

Yazara göre bu iddia da gerçeklere dayanmamaktadır. Jiyawuk, Şeyh Ahmet'in Barzan bölgesinde polis karakolları kurulması ile ilgili olarak Kral'a bir mektup yazdığını ileri sürmektedir. Kral'a gönderdiği mektup şöyleydi:

Eğer (bu polis karakollarını kurmaktaki) amaç bizi dış saldırılara karşı korumak ise, topraklarımızı Çarlık Rusyası Musul'u yerle bir etme tehdidini savurduğu zaman savunduğumuz gibi savunacağımıza hükümete söz veriz. Yok eğer amaç bizi tedirgin etmek için bu karakolları inşa etmekse, aziz tahtınıza diğerlerinden daha sadık olmamız sebebiyle boyun eğeceğimiz bu olay bölgeye bela getirecektir. Görünmeyen ellerin gizlice bizi top-

26 A.g.e., çeşitli yerlerde.

27 Jiyawuk, A.g.e., s. 138.

raklarımızdan atıp Nesturileri (Asurîleri) yerleştirme niyetinde olduğunu hissediyoruz; (eminiz ki) yüce Kralımız ve onun saygıdeğer hükümeti böyle bir olayı desteklemeyecektir.²⁸

Jiyawuk, bu güvence verici mesaja rağmen, hükümetin Şeyh'i asi ilan ettiğini belirtmektedir. Sözlerine, Şeyh'in sadakatinin en çarpıcı kanıtının Süleymaniye Şeyhi Mahmut'a 1930'da verdiği cevap olduğunu söyleyerek devam etmektedir. Şeyh Mahmut hükümete karşı ondan yardım istediğinde şöyle bir cevap almıştı: "Size hizmet etmekten şeref duyarım, ancak aynı zamanda kendimi Müslüman Araplarla savaşa sokamam."²⁹ Ancak, Jiyawuk'a göre, hükümet inatçıydı. Şeyh'i dinlemeyi reddetti ve teslim olmasında ısrar etti. Şeyh ise teslim olmayı kabul etmedi.³⁰

3. Barzanilerin kanundışı eylemleri ve haydutlukları

Jiyawuk bu suçlamayı da reddetmekte ve Barzanilerin rahat durmamasından Asurîlerin Barzan bölgesi civarına yerleştirilmesinde ısrar eden İngilizlerin sorumlu olduğunu ileri sürmektedir. Barzanilerin sınır ihlalinde bulunan Asurîlere karşı düzenlediği saldırıların sorumlusunun İngilizler olduğunu, çünkü bu saldırılara doğrudan onların faaliyetlerinin yol açtığını söylemektedir.³¹

28 A.g.e., s. 138-139.

29 A.g.e. Brifkani, Şeyh Ahmet hakkında benzer bir öykü anlatmakta, ancak [öyküsünde] Şeyh Mahmut'tan bahsetmemektedir. Onun yorumuna göre, "belirli mihraklar," Şeyh Ahmet'ten hükümete karşı silahlı bir gösteri düzenlemesini [gerçekleştirmesini] istemişti. Derhal ve şüpheye yer bırakmaksızın vermiş olduğu söylenen red cevabı, kelimesi kelimesine, aşağıdaki gibidir; "Irak devlete karşı hiçbir silahlı gösteri, çauşma ya da harekette yar almadım [ve almayacağım], çünkü Irak, Müslüman bir Arap devletidir ve ona itaat etmek benim İslamî görevimdir. Yüce Allah demiştir ki: 'Tanrıya ve sizi yönetmekle görevli olanlara itaat edin.'" el-Brifkani, A.g.e., s. 40.

30 Jiyawuk, A.g.e., s. 139.

31 A.g.e., s. 140.

4. Şeyh Raşit'in Barzanilere yönelik şikayetleri

Nakşibendi Tarikatının bir lideri olan Lolan Şeyhi Raşit'in Barzanilere yönelik şikayetleri, Barzanilerin cezalandırılması için bir bahane olarak kullanılmıştır. Jiyawuk'a göre, Şeyh Raşit Barzan şeyhlerinin en büyük düşmanıydı, çünkü iki taraf arasında Sufi tarikatının âdetleri, müritleri ve diğer sorunları yüzünden defalarca çatışma çıkmıştı.³²

5. Barzanilerin kabul görmeyen dinî inanış ve alışkanlıkları

Jiyawuk, Barzanilerin hükümet tarafından dine aykırı hareket etmekle suçlandığını belirtmektedir. Ona göre, hükümetin Barzanileri bu şekilde suçlamasının sebebi, sayısız müridin Barzan Şeyhleri etrafında toplanmasından huzursuz olan kimi şeyhlerin kıskançlığı ve çevirdiği entrikalardı.³³

Barzanilere Yönelik Askeri Harekâtlar

Irak Hükümeti tarafından Barzanilere karşı alınan cezaî tedbirlerin ayrıntılı bir dökümünü yapmak bu tartışmanın amacını aşmaktadır.³⁴ Bu yüzden, belli başlı olaylardan kısaca bahsetmekle yetinecek, bu garip mücadelenin yansımaları ve taraflar için taşıdığı nihaî önem hakkında bazı fikirler vermeye çalışacağız.

Irak Hükümeti, Kasım 1931'de yayınladığı resmî bir tebliğle, düzenlediği bir dizi yıkıcı saldırıyla barış yanlısı köyleri alevler içinde bırakmakla suçladığı Şeyh Ahmet Barzani'ye karşı cezaî tedbirlerin uygulamaya konduğunu ilan etmiştir. Bu tebliğde ayrıca hükümet kuvvetleri ve isyancılar arasında 9 Kasım'da çıkmış bir çatışmadan bahsedilmiş, her iki tarafın

32 A.g.e.

33 A.g.e.

34 Brifkani, ordu komutanlarının ve çatışmalarda yer almış birliklerin ismi de dahil olmak üzere, çatışmaların patlak vermesi ile ilgili birkaç ayrıntıdan bahsetmektedir. Bkz. el-Brifkani, A.g.e., s. 14.

verdiği kayıplar belirtilmiştir. Tebliğin sonunda, hükümetin kamu düzenini ve huzurunu bozanlara layık oldukları cezayı vermek için etkin tedbirleri almış olduğu kararlı bir ifadeyle belirtilmiştir.³⁵

İsyan bölgesinin içlerine kadar sızmayı başarmış olan bir Irak ordu birliği Barzan köyü yakınlarında ağır bir yenilgiye uğradı ve Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin zamanında müdahaleleriyle kurtulabildi. Barzan topraklarının bombalanması yüzünden korkuya kapıldığı belli olan ve sadakatinde ısrar eden Şeyh, elindeki tutsakları serbest bırakmış ve kısa süre önce Şeyh Raşit'e karşı zaferler kazandığı Bradost bölgesinden çekilmişti.³⁶ (Askerî) harekâtın ilk safhası böylece sona erdi. İki tarafın da ciddi kayıplar vermiş olması ve ağır kış şartları, her iki tarafı da askerî faaliyetlerini durdurmak zorunda bıraktı.

1932 ilkbaharı başlarında, Irak Ordusu'na mensup birlikler tekrar Barzani topraklarına girdiği sırada, İngiliz Yüksek Komiseri Şeyh'i direnmemesi konusunda uyardı. Şeyh bu uyarıyı dikkate almayarak ordu birliklerine saldırdı ve ağır kayıplar verdirerek ikinci bir yenilgi tattırdı. K.H.K'den bir kez daha müdahale etmesi istendi ve isyancı kuvvetler yoğun bombardımana tutulup dağıtıldı. Irak ordusuna mensup bir birlik, kuvvetli hava desteği altında Barzan ülkesine girip Barzan köyünü ve civarını işgal etti. Bu işgali çarpışmalara verilen ara takip etti ve Şeyh daha önce tutsak etmiş olduğu bir pilotu serbest bıraktı, ancak barışçı bir çözüme varmak için harcanan çabalar sonuçsuz kaldı.³⁷

Harekâtlar yeniden başlatılarak Barzaniler hem karadan hem de havadan amansız bir baskıya maruz bırakıldı. Şeyh'in müritlerinin çoğu öldürülmüş ve topraklarının çoğu işgal edil-

35 Jiyawuk, bu tebliği alıntılanmakta, ancak kayıplarla ilgili olarak tebliğde verilen rakamlara karşı çıkmaktadır. Ona göre, hükümet kuvvetlerinin yirmi üç ölü ve yaralı, isyancıların ise altmış ölü ve yaralı verdiğini belirten bu rakamlar, tahminden kaynaklanan bir hatadır. Jiyawuk, Barzanilerin tek kaybının, verdikleri bir ölü olduğunu belirtmektedir. Jiyawuk, *A.g.e.*, s. 142-143.

36 Longrigg, *A.g.e.*, s. 195; Karşılaştırma için bkz. Mumford, *A.g.e.*

37 Longrigg, *A.g.e.*; Karşılaştırma için bkz. Mumford, *A.g.e.*

mişti. İngiliz uçaklarınca atılan geç tesirli bombalar, Şeyhin harap edilmiş köylerden erzak sağlamasını neredeyse imkânsız hale getirdi.³⁸ Askerî kuvveti azalan, hareket alanı daralan, erzakları azalan ve bitmekte olan Şeyh, artık sabrının son radde-sindeydi. 1932 yazında, denk olmayan güçlerin bu mücadelesini birdenbire bıraktı ve Türkiye'ye sığındı.³⁹ Türk sınır nöbetçilerine teslim oldu; kardeşleri ve onların aileleriyle birlikte hemen Edirne'ye gönderilip Irak'a dönmeleri için gerekli anlaşmalar yapıldı dek burada tutuldu. Brifkani'ye göre, Barzaniler iki ülke arasında imzalanmış olan Suçluların İadesi Antlaşması uyarınca Irak yetkililerine teslim edildi.⁴⁰ Yine de, Türklerin Şeyhi, kardeşlerini ve müritlerini iade etmeden önce hayatlarının güvencede olacağına dair garantiler aldıklarını kabul etmek yerinde olur.⁴¹ Şeyh Ahmet ve kardeşi Molla Mustafa, Irak'a iade edildikten sonra, önce aşağı Fırat'taki Nasiriye'ye sürgün edildi, ancak daha sonra Irak Kürdistanının güneyindeki Süleymaniye'ye gönderildi.⁴²

1931-1932 Barzani isyanı bu şekilde sona erdi. İsyan sona erdiğinde çok kan dökülmüş, büyük maddi kayıp verilmiş, askeri harekâtlara sahne olan Barzan bölgesi harab olmuş ve bölge sakinleri fakirleşmişti. İsyan, eski şikayet ve dış bilemelere yenilerini ekleyerek Kürt-Arap ilişkilerini daha gerginleştirmişti. Belki de isyanın en kötü sonucu, Irak Hükümeti'nin saygınlığına verdiği hesaba gelmez zarardı. Yeterli silah olmayan birkaç yüz adamın düzenli birlikleri iki defa yenilgiye uğratmış ve hükümeti mandater gücün yardımını istemeye mecbur bırakmış olduğu gerçeği ciddi imalarla yüklü bir gelişmeydi. Hükümetin gücünden şüphe duyulmuş idiyse bile, artık böyle bir şüpheye gerek yoktu. Hükümetin ağır zaafiyeti ve

38 Bkz. Sir A.T. Wilson ve Sir Robert Brooke Popham, *A.g.e.*, s. 116-117.

39 Longrigg, *A.g.e.*; Karşılaştırma için bkz. Mumford, *A.g.e.*, s. 112-113; el-Brifkani, *A.g.e.*, s. 14-15.

40 *A.g.e.*

41 Karşılaştırma için bkz. Ardalan, *A.g.e.*

42 *A.g.e.*

yabancı desteğe ne kadar muhtaç olduğu ayan beyan ortaya çıkmıştı. Muhtemel baş belâları şu soruyu rahatlıkla sorabilirdi: Gelecekteki isyancıların, mandater güç ülkeyi terkettikten sonra hükümete meydan okumaktan korkmasına gerek var mıydı?

Barzan Bölgesinde Daha Sonra Meydana Gelen Karışıklıklar, 1934-1935

Halil Hoşnavi adında birinin liderliğindeki büyük Barzani kuvvetleri, 1934 ve 1935'te Irak Kürdistanına hakim olan karışıklıklardan sorumluydu. Bu karışıklıkların Barzani isyanının son çırpınmaları olup olmadığı belli değildir. Longrigg bu karışıklıklara Şeyh Ahmet'in daha önceki isyanıyla ilgisi olmayan, ayrı bir gelişme gözüyle bakmaktadır. Brifkani ise, daha sonra göreceğimiz gibi, bunların aynı isyanın devamı olduklarını, ancak bu kez isyan liderlerinin farklı olduğunu savunmaktadır.

Longrigg'e göre:

Iraklıların ve Türklerin ortaklaşa düzenledikleri harekâtlara uzun bir süre meydan okuyan bu haydut, sınır boyunca vadiden vadiye dolaşarak kendisini ihbar eden herkesin köyünü yerle bir etti. 1935'te taraftarlarının çoğu yakalandı ve bir düzinesi asıldı; kendisiyse kaçtı. Kış ortalarında tekrar meydana çıkacak, yakalanacak ve 1936 Mart'ında kurşuna dizilecekti."⁴³

Brifkani, bu yeni isyanın Şeyh Ahmet isyanının bir devamı olmaktan öteye gitmediğini ve bu iki isyanın birbirleriyle yakından alakalı olduğunu ileri sürmektedir. Şeyh Ahmet'in dayısı Ali Bey ile Halil Hoşnavi'nin ortaklaşa idare ettiği isyancı kuvvetlerin büyük bir bölümünü, Şeyh'in fanatik müritleri olan divane savaşçılarının oluşturduğunu öne sürmektedir. Brifkani, bu isyanın amaçlarının iyi belirlenmiş olduğunu ve

⁴³ Longrigg, A.g.e., s. 243.

bir yıldan fazla süren bir mücadeleyle bu amaçlara ulaşıldığına dikkat çekmektedir. Ona göre, hükümet Ali Bey'den çatışmaları durdurmasını isteyince Ali Bey iki koşul öne sürdü: 1) Ali Bey ve taraftarlarının Barzan'da ikamet etmelerine izin verilmesi; 2) Hükümetin Nasıriye'de sürgünde bulunan Şeyh Ahmet ve taraftarlarını serbest bırakması. Yazar, hükümetin ilk koşulu kabul ettiğini ancak ikincisi üzerinde bir uzlaşma teklifinde bulunduğunu söylemektedir. Ali Bey ve taraftarlarının Barzan'da yaşamasına izin verildi, Şeyh Ahmet ve kardeşi Molla Mustafa ise Süleymaniye'ye nakledildi. Böylece, Brifkani'ye göre, Barzani isyanı sona erdi.⁴⁴ Brifkani, Halil Hoşnavi'ye ne olduğu hakkında hiçbir şey söylememektedir.

44 Brifkani, A.g.e., s. 15-16.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM
MOLLA MUSTAFA BARZANİ
İSYANI (1943-1945)

Molla Mustafa'nın Kaçışı

1943 yazında, Molla Mustafa Süleymaniye'den kaçtı ve İran üzerinden Barzan bölgesine geçmeyi başardı. Molla'nın kaçışı iyi planlanmışa benzemektedir. Bir kaynağa göre, kaçışında, Şeyh Mahmut'un oğullarından biri olan Şeyh Latif Berzenci yardım etmişti.¹ Molla Mustafa'nın kaçışı esnasında, Irak-Iran sınırı bölgesinde yaşayan Mengur ve Mamiş aşiretlerindeki müritlerinden yardım gördüğü söylenmektedir.² Molla'nın Barzan bölgesine varmasıyla birlikte, çok geçmeden hükümet kuvvetleriyle silahlı çatışmaya dönüşecek olaylar zinciri başladı.

Molla Mustafa'nın son yedi yıldır zorunlu ikâmete tabi tutulduğu Süleymaniye'den kaçışı hakkında çeşitli sebepler öne sürülmüştür. Birtakım yazarlar malî güçlüklerin altını çizmiş-

1 Rambout, *Les Kurdes*, s. 72. Karşılaştırma için bkz. Nikitin, *Les Kurdes*, s. 201. Jiyawuk, Molla'nın kaçışının belli bir şeyh tarafından ayarlanmış olduğundan bahsetmekte, ancak bu şeyhin adını vermemektedir. Kaçışı esnasında, Molla Mustafa'ya müridlerinden üçünün eşlik ettiğini belirtmektedir. Jiyawuk, *Maşat Barzan*, s. 153-154. Brifkani'ye göre, Molla Mustafa, Müslüman bir alim kılığında kaçtı. el-Brifkani, *Haqa'iq*, s. 17. Molla Mustafa'nın kaçışı hakkında, ayrıca bkz. Ardelan, *Asrar Barzan*, s. 4; Pesyan, *Marg Bûd*, s. 31; ve Longrigg, *Irak, 1900-1950*, s. 324-325.

2 el-Brifkani, A.g.e.

tir. Hükümetin sağladığı yetersiz ödenek sürgündeki Barzani liderlerinin, ailelerinin ve bakmakla yükümlü oldukları sayısız insanın temel ihtiyaçlarını karşılamaktan oldukça uzak bir miktarmış gibi görünmektedir.³ Kürt *Mutasarrıf* (vali) Şeyh Mustafa el-Karadağı ve emri altındaki yerel yetkililer, Barzani liderlerine karşı bir taciz politikası izlemişe benzemektedir. Kürt yazar Ma'ruf Jiyawuk, yerel halktan Barzani liderlerine yakınlık duyan kişilerin onlara mali yardım yapmasına izin verilmediğini öne sürmektedir. Jiyawuk, Şeyh Ahmet'le yaptığı bir görüşme esnasında Barzani aşireti reisinin, aldıkları yetersiz ödenek ve hükümetin tutumu yüzünden katlanmak mecburiyetinde oldukları zorluklardan acı bir şekilde şikâyet ettiğini ve şunları söylediğini belirtmektedir:

Kuzey Irak'taki İdarî Komiser Yüzbaşı Lyon⁴ beni ziyarette gelip kilimimin altına para bırakırken, Şeyh (Mustafa) el-Karadağı'nın bize yardım edilmesine izin vermesi ve sebepsiz yere bize böylesine kötü davranması adalet midir?⁵

Jiyawuk, Şeyh Ahmet'in Molla Mustafa'nın kaçmaya niyetlendiğini bilmediğini kendisine söylediğini belirtmektedir. Şeyh'in, Molla Mustafa'nın Süleymaniye'den kaçmasını şu iki olaya bağladığını iddia etmektedir: 1) Kişisel ödeneğinin tü-

3 Jiyawuk, A.g.e. Karşılaştırma için bkz. Longrigg, A.g.e., s. 325. Brifkani'ye göre Şeyh Ahmet'e, Molla Mustafa'nın kardeşi ve Barzanilerin dini lideri, ayda 25 Irak dinarı (o dönemde 100 \$'a denk gelmekteydi) ödenirken, Molla Mustafa'ya ayda 12 dinar ödeniyordu. Brifkani, Barzan liderlerinin defalarca ısrar etmesi sonucunda ödeneklerinin ayda sadece 2 dinar artırıldığını belirtmektedir. el-Brifkani, A.g.e., s. 16, 21. Karşılaştırma için bkz. Rambout, A.g.e.

4 Burada adı geçen, Irak'taki kıdemli bir İngiliz yetkili olan Albay W.A. Lyon'dur.

5 Jiyawuk, A.g.e., s. 153. Jiyawuk, bu sözleri duyması üzerine, Şeyh'e, Albay Lyon'un onu sevdiği için değil, kurnazlığından ötürü böyle davrandığını; yapmak istediğinin ona tam da bu sözleri söyletmek olduğunu anlattığını belirtmektedir. Daha sonra Şeyh'e, Albay Lyon'un ona dostça davranmasının gerçek sebebinin Molla Mustafa'nın kaçması ve Barzan'a gelmesi olduğunu söylediğini de eklemektedir. Jiyawuk, Şeyh'in bu sözlere verdiği tepkiyi belirtmemektedir. A.g.e.

kenmesi,⁶ 2) Saygınlığını büyük ölçüde zedeleyen bir hakâret.⁷ Bu olayların doğruluk derecesi ne olursa olsun, saygın bir Kürt yazar tarafından geçerli sayılmış olmaları önemlidir.

Süleymaniye'den kaçmasından önce, Molla Mustafa'nın miliyetçi Kürt örgütlerle temasa geçmiş olduğu belirtilmektedir.⁸ Eğer bu doğruysa, kaçısının en önemli sebebi bu olabilir. Yine de, yukarıda bahsedilen olaylar kaçmaya karar vermesinde önemli rol oynamış olabilirler.

Molla Mustafa'nın Hükümetle Sürtüşmesi

Barzan ülkesine vardıktan sonra, Molla Mustafa'nın hükümetten sürgündeki Barzanileri affetmesini ve Barzani halkına ekonomik yardım yapmasını rica etmiş olduğu belirtilmektedir.⁹ Bu bölgedeki ekonomik durumun vahim olduğuna şüphe yoktu. O sırada, Barzan ülkesinde kıtlık yaşandığı ve insanların (bölgedeki) hububat eksikliği yüzünden meşe palamudu yemeye mecbur kalmış olduğu söylentileri dolaşıyordu ve bir süre sonra bu söylentilerin doğruluğu tespit edildi.¹⁰

6 Öyle görünüyor ki, Molla Mustafa, karısının başlığındaki sikkelere ya da altın parçacıklarına (*ghaziyat*) ihtiyaç duyacak kadar zor duruma düşmüştü. Kaçışından birkaç gün önce karısından birkaç sikke daha istemiş, ancak karısı tek bir söz söylemeden, sikke yerine iki at nalı taktığı baylığını Molla'ya fırlatmıştı. Jiyawuk, Kürt kadınlarının, altın ya da gümüş sikkelerle donatılmış başlıklar giydiğini anlatmaktadır. [Kürt kadınlar] başlarına taktıkları bu ağırlığa o kadar alışmışlardır ki, sikkeler çıkartıldığında yerine eşit ağırlıkta bir şey takarlar. *A.g.e.*, s. 154.

7 Şeyh Ahmet'e göre, valinin kışkırtmış olduğu söylenen yerli bir hain Molla Mustafa'yı bir hamamda tokatladı. Molla Mustafa durumu valiye bildirdiğinde, vali hiçbir şey yapmadı. *A.g.e.*

8 Ardelan, *A.g.e.*

9 el-Brifkani, *A.g.e.*, s. 17-18.

10 Bu söylentilerin doğruluğu, olaylardan kısa bir süre sonra bölgedeki ekonomik durumu incelemek üzere, Kuzey illeri Erzak Müfettişi olarak Barzan bölgesine gönderilen bu satırların yazarı tarafından tespit edilmişti. Karşılaştırma için bkz. Elphinston, "The Kurdish Question," *International Affairs*, XXII (Ocak, 1946), s. 99.

Hükümet bu ricaları Molla Mustafa'nın teslim olmasını isteyerek cevapladı ve polis kuvvetlerine peşine düşüp onu yakalamaları emrini verdi. Molla Mustafa hükümete sadık olduğunu kuvvetle iddia etti, ancak taleplerinin karşılanmasında da ısrar etti. Hükümetten tatminkâr bir cevap alamayınca da, hiddete kapılarak silahlı isyan başlatma kararı aldı.¹¹ Isyana polis karakollarına saldırarak başladı, Şendeh ve Herzok'taki karakolları başarıyla ele geçirdi. Bu başarılar, Molla Mustafa'nın saygınlığını büyük ölçüde arttırmasının yanı sıra, çok ihtiyaç duyduğu silah ve cephaneyi ele geçirmesini sağladı, ayrıca taraftarlarının sayısı da bir anda arttı.¹² Molla Mustafa polis karakollarına düzenlediği saldırılara birçoğunu ele geçirinceye dek devam etti. Başbakan Nuri es-Said tarafından gönderilen ve teslim olmasını isteyen mesaja aldırış etmedi. Bu mesaj, o sırada Süleymaniye'de göz altında tutulmakta olan Şeyh Ahmet vasıtasıyla gönderildi.¹³ Isyancı kuvvetlerin üzerine gönderilen Irak Ordusu kolu, amacına ulaşmayı başaramadı. Hükümet, Molla Mustafa'yla anlaşmaya çalıştı ve ona iki seçenek sundu; ya sınırı geçip İran'a yerleşecek, ya da Süleymaniye li-vâ'sının Pişder bölgesinde yaşayacaktı. Ancak o, bu teklifleri reddetti ve daha önce öne sürmüş olduğu talepleri yineledi.¹⁴ Bunun üzerine İngiliz Elçiliği Molla Mustafa'yı şiddetli bir şekilde uyararak düşmanca faaliyetlerine bir son vermesini ve Irak Hükümeti'yle derhal bir anlaşmaya varmasını emretti.¹⁵

11 Longrigg'e göre, Molla Mustafa, Türk ve Kürtlerden kaçan Sa'id Birokhi ile kuvvetlerini birleştirdi. Birokhi'nin bir Türk [askeri] kolu tarafından yakalanmış olduğu sanılmaktadır, ancak Molla Mustafa gücünü arttırmaya devam etti. Longrigg, *A.g.e.*, s. 325.

12 el-Brifkani, *A.g.e.*, s. 17-18; "Unrest in Kurdistan," *The Times* (Londra), 11 Nisan, 1946, s. 5.

13 Longrigg, *A.g.e.*

14 *A.g.e.*

15 Bu şiddetli uyarıdan önce Molla, hükümetle aralarında arabuluculuk yapmaları için İngiliz Büyükelçisi'ne başvurmuştu. Ancak, ona, şüpheye yer bırakmayacak şekilde, İngilizlerden hiçbir destek göremeyeceği bildirilmişti. *A.g.e.* Karşılaştırma için bkz. Jiyawuk, *A.g.e.*, s. 156; Ardalan, *ag.e.*, s. 6; el-Brifkani, *A.g.e.*, s. 19.

O ana kadar inatçılığını koruyan ve, kısa süre önce Irak Hükümeti'nin barışçı bir antlaşma yapma çabalarına rağmen uzlaşmaya niyetli görünmeyen Molla, bir anda yumuşama belirtileri göstermeye başladı. 25 Aralık 1943'te Nuri es-Said Kabin'e'yi yeniden oluşturdu; yaptığı en önemli değişiklik, tanınmış bir Kürt olan Mecit Mustafa'yı Kürtlerden Sorumlu Devlet Bakanı yapmasıydı.¹⁶ Kürtlerle uzlaşmaya yönelik bu jest ve İngilizlerin devam eden baskısı, en sonunda isyancıların liderini çatışmaları askıya almaya ikna etti.

Ne Molla Mustafa'yla uğraşmak kolaydı, ne de bu durumun tek suçlusu oydu. Harekete geçirdiği kuvvetler tarafından ona yeni ve muhtemelen beklemediği bir misyon yüklenmişti. Yalnızca birkaç ay öncesine kadar şikâyetçi bir kaçaktan başka bir şey olmayan bu adam, artık halkının kahramanı ve davalarının vucut bulduğu birisi olarak bir halk hareketini sürüklüyordu.

Molla Mustafa'nın Talepleri

Artık daha fazlasını talep edebilecek bir durumda olan Molla Mustafa'nın hükümete bir takım talepler götürdüğü iddia edilmektedir. Kısaca bahsedilecek olursa, bu talepler şöyledir:

1. Kerkük, Erbil, Süleymaniye *liva*'larını; Musul, yani *Duhok*, Amadiye, Akra, Zaho, Sincar, Şeyhan¹⁷ gibi tamamen Kürtlerin bulunduğu kazaları; Diyala *liva*'sındaki çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu Hanekin kazasını içeren, sadece Kürtlerin yaşayacağı bir eyalet oluşturulması.

2. Bu yeni Kürt eyaletini yönetmesi için Bakanlar Kurulu'na üye bir Kürt yetkilinin atanması.

3. Kabin'e'deki çeşitli bakanlıkların herbirine bir Kürt müsteşar atanması.¹⁸

16 "Unrest in Kurdistan," *The Times* (Londra), 11 Nisan, 1946; Longrigg, A.g.e.; Ardelan, A.g.e., s. 6; Jiyawuk, A.g.e., s. 157; el-Brifkani, A.g.e.

17 Musul'daki Kürt kazaları, *Duhok liva*'sı adı altında tek bir idarî birimde toplanacaktı.

18 Bu taleplerin ilk üçünden şu kaynaklarda bahsedilmektedir: Ardelan, A.g.e., s. 7; Pesyan, A.g.e., II, s. 32; ve Jiyawuk, A.g.e.

4. Kürdistan'ın kültürel, ekonomik ve ziraî özerkliğinin mümkün olan en geniş biçimde, ordu ve jandarma ile ilgili meseleler haricinde, temin edilmesi.¹⁹

5. Rüşvet aldığı veya görevini kötüye kullandığı bilinen yetkililerin görevlerinden alınmaları ya da başka bölgelere gönderilmeleri.²⁰

6. Kürtçe'nin resmî bir dil olarak kabul edilmesi.²¹

Bu taleplerin abartılı olduğu doğrudu, yine de, hükümet Barzani lideriyle anlaşmaya varmak ve Kürdistan'da huzursuzluğa yol açan sorunları ortadan kaldırmak için içten çaba harcadı. Mecit Mustafa, Molla Mustafa'yla görüşmelerde bulunmak üzere 7 Ocak 1944'te Bağdat'tan ayrıldı ve Mergazor'da onunla buluştu. Aşağıdaki hususlarda anlaşmaya varıldı:

1. Şeyh Ahmet ve onunla birlikte Hila kasabasında gözaltında tutulan tüm Barzani erkek, kadın ve çocukların serbest bırakılması ve Barzan'a dönmelerine izin verilmesi.

2. Molla Mustafa'nın hükümete bağlılığını usule uygun olarak sunmak üzere Bağdat'a hareket etmesi.

3. Barzan bölgesinin yönetimine dürüstlüğü, doğruluğu ve adilliği ile tanınan yetkililerin getirilmesi.

4. (Bölgede) hukuk, düzen ve refah ortamının yaratılmasına vesile olacak okul, yol, karakol ve diğer benzer kolaylıkların sağlanması.²²

Kürt Bakan, Molla Mustafa'yla bu şekilde bir anlaşmaya vardıktan sonra, Kürt bölgelerinde kapsamlı bir geziye çıkarak gerçekleri öğrenmeye çalıştı. Şikâyetleri, görevinden alınmış sevilmeyen yetkililerin durumunu araştırdı, acıyla tecrübe edilmiş ve artık açlık sınırında olan Barzani aşiretine acil yiyecek yardımında bulundu.²³ Bağdat'a dönüşünde Bakanlar Kuru-

19 Ardelan, A.g.e.; Pesyan, A.g.e.

20 Jiyawuk, A.g.e.

21 A.g.e.

22 A.g.e., s. 158-159.

23 "Unrest in Kurdistan," *The Times* (Londra), 11 Nisan, 1946; Longrigg, A.g.e.

lu'na ayrıntılı bir rapor sundu. Mecit Mustafa'nın tavsiyelerden en önemlisi, hükümet ve Kürt aşiretleri arasında irtibatı sağlayacak subayların atanmasıydı.²⁴

Bakanlar Kurulu, Barzani hareketine karşı ortak bir tutum belirleyememişti. Başbakan Nuri es-Said'in ahenkli ve uzlaşmacı bir politika izleme yanlısı olduğu belirtilmektedir. Ancak Molla Mustafa'nın başarıları karşısında korkuya, istekleri karşısında öfkeye kapılan diğer bazı Kabine üyeleri ise şüpheye yer bırakmayacak katılıkta bir politika uygulanması taraflarıydı.²⁵ Başbakan, 9 Ocak 1944'te Filistin'e hareket ettiğinde Kabine'deki görüş farklılıkları hâlâ giderilememişti.²⁶

Bakanlar Kurulu'nun Kararı

Başbakan'ın Filistin'e gitmesinden iki hafta kadar sonra, Bakanlar Kurulu Barzani sorununu ve bu sorundan kaynaklanan çeşitli meseleleri çözmek için kararlı bir adım attı.²⁷ Başbakan Vekili Tefik es-Süveydi'nin başkanlık ettiği bir Bakanlar Kurulu toplantısından, 25 Ocak 1944 tarihli Bakanlar Kurulu kararı çıktı. Kabine üyeleri arasında Barzani hareketi ile ilgili hakim fikri yansıttığı açıkça belli olan bu karar aşağıdaki maddelerden oluşmaktaydı:

1. Zibar, Revandiz ve Amadiye *kazaları* ile Mergazor, Şirvan, Mazin ve Barzan *nahiyelerinde* idarenin yeniden tesis edilmesi. Dürüst ve ehliyetli yetkililerin atanması ve, eğer gerekirse, ordu mensuplarından hükümet ajanı ve irtibat subayı olarak yararlanılması.

24 Bu talep sonucunda, aşağıda adı geçen Kürt subaylar irtibat subaylığıyla görevlendirildiler: Revandiz'de Emin Revandizî; Beleh'de İzzet Abdülaziz; Barzan'da Mustafa Hoşnav; Akra'da Mir Hacı Ahmet; Amadiye'de Mecit Ali; Mergazor ve Bradost'ta Seyid Aziz ve Seyid Abdullah; Pişder'de Fuad Arif. Ardelan, A.g.e., s. 7. Karşılaştırma için bkz. el-Brifkani, *ag.e.*; Jiyawuk, A.g.e., s. 157.

25 Longrigg, A.g.e., s. 327. Karşılaştırma için bkz. Jiyawuk, A.g.e., s. 156.

26 Başbakan, 7 Şubat 1944'e kadar Irak'a dönmedi. A.g.e., s. 159.

27 Bakanlar Kurulu'nun elinde, biri Mecit Mustafa, diğeri ise Barzani isyanını incelemekle görevlendirilmiş Özel Komite tarafından sunulan iki rapor vardı. A.g.e. Karşılaştırma için bkz. el-Hasanî, *Tarih al-Wazarat*, VI, 274.

2. Irak sınır bölgelerinde, anayolların kesiştiği yerlerde ve geçitlerde polis karakolları kurulması, nahiyelerdeki karargâhların civarında bulunan polis karakolu sayısının artırılması.

3. Halifan, Reyzan, Amadiye, Bileh, Akra, Barzan, Mergazor, Şirvan, Mazin, Diyala ve Kale Raş'te yol ve polis karakolları yapılması.

4. Molla Mustafa'nın derhal Barzan bölgesinden çıkartılması ve Piran bölgesinde ikâmet ettirilmesi.²⁸

5. Sürgündeki Barzani şeyhlerinin evlerine dönmeleri ve Molla Mustafa'nın, İçişleri ve Kürtlerden Sorumlu Devlet Bakanları tarafından belirlenecek bir tarihte ve şekilde, bağlılığını sunmak üzere Bağdat'a gelmesinin hükümet tarafından kabul edilmesi.

6. Molla Mustafa ve taraftarlarınca ele geçirilen hükümete ait silah ve teçhizatın geri alınması, bunun için gerekli çalışmaların hemen başlatılması.

7. Barzani isyancı çeteleri için genel af ilan edilmesi ancak bu çetelere katılmış olan ordu mensupları ve hükümet yetkililerinin af kapsamı dışında tutulması prensibinin hükümet tarafından onaylanması. Bu genel affın ne zaman çıkacağını hükümet tarafından daha sonraki bir tarihte belirlenmesi.

Bakanlar Kurulu kararının Kabine'deki Kürt-karşıtı kesim açısından bir zafer olduğu görülmektedir. Bu kararın uzlaşmacı bir politika izlenmesi taraftarı olan Nuri es-Said'in yokluğunda alınmış olması da ayrı bir önem taşımaktadır.

Jiyawuk, bu Bakanlar Kurulu kararını aceleci bir şekilde ve akılsızca alınmış bir tedbir olmakla eleştirmiş, bu siyasi karardaki kendine göre önemli hataları maddeler halinde toplamıştır. Bu karara getirdiği eleştiri şu şekilde özetlenebilir.²⁹

1. Irak silahlı kuvvetlerine mensup Kürtleri Kürt aşiretlerinin yaşadığı bölgelerde irtibat subayları olarak kullanmak, her

28 Galiba burada söz edilen, Piran aşiretinin dağlarda yaşayan kolunun İran sınırının diğer tarafındaki yurdundan ziyade Irak'taki Bitwen ovasında yaşayan kolun yurduudur.

29 Jiyawuk, A.g.e., s. 160-161.

iki taraf için de talihsiz sonuçlar doğuracak ciddi bir hataydı. Jiyawuk'a göre, bu adamlar, kendi hataları yüzünden olmasa da, Barzani hareketine karıştılar ve son Barzani isyanına katıldıkları için daha sonra idam edildiler.

2. Isyancı aşiretlerle uzlaşma yollarının arandığı bir sırada, Molla Mustafa'nın derhal sürgün edilmesi kararının alınması, zamansız ve ihtiyatsız bir hareketti. Aşiretlerin bu karara içerecekleri, direnecekleri; bu kararın, halkın hükümetin iyi niyetle hareket ettiğine inanmasına vesile olmayacağı muhakkaktı.

3. Isyancılar tarafından ele geçirilmiş hükümete ait silah ve teçhizatı geri alma kararı, Jiyawuk'a göre, uygulanması hemen hemen imkânsız bir karardı. Barzani liderleri, kendilerine bağlı aşiretlerden topladıkları tüm silahları hükümete teslim etti, ancak hükümete ait teçhizatın büyük bir bölümü kanundışı kişilerin eline düşmüştü ve geri alınmaları imkânsızdı.

4. Barzaniler için çıkarılacak affın gecikmesi, Jiyawuk'a göre, bu yasanın çıkarıldığı 1945 yılı Nisan ayına kadar hükümet ile Barzaniler arasındaki ciddi gerginliğin sebeplerinden biri olmaya devam etti.

5. Barzani isyanına katılmış Kürt [kökenli] hükümet yetkilileri ve ordu mensuplarının af kapsamı dışında bırakılması, Jiyawuk'a göre, ciddi bir hataydı. Jiyawuk, bu kişilerin af kapsamı dışında tutulmaları sebebiyle umutsuzluğa itildiğini ve teslim olup asılmaktansa savaşıarak ölmeyi tercih ettiklerini belirtmektedir. Üstelik, Şeyh Ahmet'in de bu adamları toparlayıp hükümete teslim edecek bir durumda olmadığına dikkat çekmektedir.

Barzani Sorununu Çözme Çabaları

Başbakan Nuri es-Said, 7 Şubat 1944'te Bağdat'a döner dönmez, Barzani sorununu barışçı bir şekilde çözmek için harcadığı çabalarına kaldığı yerden devam etti. Üstlendiği kolay bir görev değildi. Bir yandan isyankâr Barzanilerle uzlaşmaya ve onların korkularını yatıştırmaya özen gösteriyor, diğer yandan

da, hiç şüphesiz, hükümetin saygınlığını ve otoritesini korumak için aynı derecede uğraşıyordu.

Bu esnada, bazı noktalar üzerinde anlaşmaya varılması için her iki taraf da biraz çaba harcamışa benzemektedir. Barzanilerce ele geçirilmiş hükümete ait silah ve cephanenin bir kısmı Irak yetkililerine teslim edildi.³⁰ Molla Mustafa isyanı patlak verince Süleymaniye'den Hille'ye gönderilmiş olan Şeyh Ahmet'in, ailesinin diğer üyeleri ve kendisiyle sürgün hayatını paylaşmış müritleri ile birlikte Barzan'a dönmesine izin verildi.³¹

Molla Mustafa'nın Bağdat'ı Ziyareti

22 Şubat 1944'te, Şeyh Ahmet'in Barzan'a varmasının üzerinden pek de uzun bir süre geçmemişken, Molla Mustafa hükümete bağlılığını usule uygun olarak sunmak üzere Bağdat'a hareket etti. Önde gelen Barzani aşireti reisleri ve büyük göçebe Kürt aşireti Herkinin reisi Fettah Ağa Herki'nin³² eşlik ettiği Molla burada Kral Naibi tarafından karşılandı. Bu toplantı esnasında Molla af diledi, bu isteği kabul edildi ve tahminen hükümetle barış yaptı.³³

Molla Mustafa'nın Bağdat'ı ziyareti, taraflar arasındaki gerginliği arttırmamış olsa bile, hükümet-Barzani ilişkilerinde kalıcı bir düzelme sağlamadı. Karşılıklı nefret ve güvensizlik duygularını ortadan kaldırmaktan ziyade derinleştirdi. Barzani liderinin kalabalık aşiret reisleri ve müritler heyeti eşliğinde Bağdat'a varması, buna ilâveten üst düzey hükümet yetkilileri tarafından samimi bir şekilde karşılanması Arap milliyetçilerinin fazlasıyla içerlemesine yol açtı. Bu şartlar altında, başkent

30 A.g.e., s. 161; el-Hasani, A.g.e., VI, s. 275.

31 Şeyh Ahmet'in eve dönüşü hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. Jiyawuk, A.g.e., s. 162-163.

32 Fettah Ağa'dan "feodal hükümdar" ve "İngilizlerin verdiği direktifleri aksatmadan yerine getiren biri" olarak bahseden bir Sovyet yazarın ilginç ancak iltifat etmeyen yorumu için, bkz. Stepanov, "A visit to the Kurds," *New Times*, no. 25 (15 Haziran 1949), s. 23-24. Fettah Ağa'yla 1944 baharında karşılaşan bu yazar, onu hoş ancak ketum bir insan olarak hatırlamaktadır.

33 Jiyawuk, A.g.e., s. 163.

sokaklarında baştan aşağı silahlanmış çok sayıda Kürt savaşçısının boy göstermesinin kuşku uyandırmış olması sanıyoruz şaşırtıcı değildi. Bu durum, çoğu kişi tarafından devlet otoritesine yönelik bir tehdit ve hakâret olarak kabul edildi. Basın Barzanilere karşı şiddetli bir saldırı başlattı, bu saldırı kamuoyunu da tahrik etti ve Molla Mustafa'nın Bağdat'tan ayrılmasını çabuklaştırdı.³⁴

Bir kaynağa göre, Molla Mustafa'nın Barzan'a dönmesine izin verilmesinin sebebi, daha önce de belirtildiği gibi, Barzanilerce ele geçirilmiş hükümete ait askerî teçhizatın toplanmasıydı. Ancak Molla Mustafa'nın teçhizatı toplamak yerine, Kürt aşiret reisleri ve önde gelenleri arasındaki yerini sağlamlaştırmak, onları yanına çekmek amacıyla komşu Kürt bölgelerinde kapsamlı bir geziye çıkmış olduğu belirtilmektedir.³⁵

Başbakan'ın Getirdiği Öneriler

Bu olumsuz gelişmelere rağmen, Başbakan her iki tarafın da kabul edeceği bir çözüm bulabilmek için çabalarını sürdürdü. Mayıs 1944'te Kürt bölgelerini kapsayan bir geziye çıktı. O sıralarda, özellikle orduda, Kürtler ile Araplar arasında gerginlik ve rahatsızlık artmaya başlamış, huzursuzluk had safhaya yükselmişti.³⁶ Başbakan, Kürt taleplerinin bazılarını karşılayabilmek için *Duhok*'un liva haline getirilmesini kabul etti. Sadece Kürtler tarafından yönetilecek bu yeni idarî birim, *Duhok*, *Zaho*, *Amadiye*, *Akra* ve *Sincar* ile *Musul* liva'sındaki *Şeyhan* kazalarının birleştirilmesiyle meydana gelecekti. Kürtlerden sorumlu Devlet Bakanı *Mecit Mustafa*, bu yeni liva'ya Kürt yetkililerin atanmasından sorumlu olacaktı. Başbakan diğer bazı tavizler vermeyi de önerdi; Eğitim Bakanlığı'na Kürt bir Genel Müdür Muavini atanması, Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki sosyal hiz-

34 Jiyawuk'a göre, Irak Hükümeti ile [için] çalışan üst düzey bir İngiliz yetkili, Bağdat'taki resmî çevrelerde, Molla Mustafa'nın tatsız gelişmeleri engellemek için en kısa sürede Bağdat'ı terketmesinin iyi olacağı fikrinin hakim olduğunu kendisine belirtmiştir. A.g.e., s. 165.

35 el-Hasani, A.g.e.

36 Longrigg, A.g.e., s. 325.

metlerin iyileştirilmesi, tarımsal kredi verilmesi, hükümet ile Kürt tütün üreticileri arasında sürekli sürtüşme yaratan tütün tekeli meselesinin Kürtler lehine yeniden gözden geçirilmesi.³⁷

Başbakan [bu önerileri için] kabinenin desteğini alamadı ve Duhok'un liva haline getirilmesi tasarısı Kral Naibi'nce reddedildi. Tahmin edilebileceği gibi, bu gelişme bir hükümet krizine yol açtı ve Nuri es-Said 3 Haziran 1944'te istifasını verdi. Bir İngiliz gözlemciye göre:

Bağdat'taki siyasi çevrelerin çoğunda hakim olan Kürt-karşıtı duygular bir kez daha galip gelmişti; her zaman olduğu gibi ayrılıkçılık korkusu, Kuzey Irak'ta gösterilecek müsamahayı Şiilerin de aynı ölçülerde ya da fazlasıyla isteyeceklerine emin olunması ve Kürt liderlerinin aşırı bencil hırslarıyla hareket etmiş olduğuna inanılması ağır basmıştı.³⁸

Yeni Kabinenin Barzaniilere Yönelik Politikaları

Nuri es-Said'in halefi Hamdi Peçeci'nin Kabinesi, Kürtlere dostça yaklaşmış olan eski Başbakanın politikalarını devam ettirmedi. Yeni Başbakanın ve Dışişleri Bakanı Erşat el-Umari'nin bu politikaları desteklemelerine rağmen, özellikle İçişleri Bakanı Mustafa el-Umari ve Savunma Bakanı Tahsin Ali bu politikalara muhalifti.³⁹

Yeni Kabine işbaşına geldikten kısa bir süre sonra, Temmuz 1944'te, bir Kürt, Ekonomi Bakanı Tefvîk Vehbi, iyi niyet elçisi olarak Kürdistan'a gönderildi. Tefvîk Vehbi'nin, geleneksel rakipleri Zibari aşiretiyle yakın zamanlarda yaptıkları bir evlilik ittifakı vasıtasıyla güçlerini önemli ölçüde arttırmış olan Barzanilerin hükümete büyük bir düşmanlık beslediklerini keşfetmiş olduğu belirtilmektedir.⁴⁰ Bu hükümet-karşıtı duygular

37 A.g.e.

38 A.g.e., s. 325-326.

39 A.g.e., s. 326.

40 A.g.e.

çok geçmeden Molla Mustafa'nın cüretkâr hareketleriyle açığa çıkacaktı. Longrigg bu hareketleri, biraz şevkle olsa da, uygun bir şekilde özetlemiştir:

Bakan bölgeden ayrılır ayrılmaz, Molla Mustafa hükümetin tahıl depolarına el attı, polis karakollarını zaptetti, Musul Mutasarrıfı ile sonuçsuz kalan bir yazışmada bulundu ve Bağdat'tan Nuri Paşa'nın verdiği sözlerin tutulmasını, kendisine ise ödenek verilmesini talep etti.⁴¹

Barzanilerin altında ezildikleri kötü ekonomik durumu dik-kate alan hükümet, [maddi] zarar görmüş bölgelere tahıl ve yiyecek yardımı yaptı, 1944-1945 kışı boyunca da bölgede huzursuz bir barış hüküm sürmeye devam etti.⁴²

10 Nisan 1945'te, Irak Parlamentosu'nda Molla Mustafa'nın bağlılığını sunduğu 22 Şubat 1944'e kadar Kürtler tarafından işlenmiş tüm suçları affeden bir af tasarısı kabul edildi.⁴³ Bu jest, Barzaniler üzerinde faydalı ve güven tazeleyici bir etki yarattı. Hükümetin iyi niyeti ile ilgili Barzani şüphelerini dağıtmakta büyük rol oynadı. Molla Mustafa ile İçişleri Bakanı, muhtemelen çözüme kavuşmamış birkaç sorun üzerinde kapsamlı bir anlaşmaya varmak üzere, Musul'da bir araya geldi. Anlaşmaya varılıp varılmadığı, eğer varılmışsa bu anlaşmanın kapsamı bilinmemektedir; ancak, muhtemelen Barzani isteklerinin ağır basması sonucu, Barzan ilçesi Musul liva'sından ayrılıp Erbil liva'sına bağlandı.⁴⁴ Bu esnada yavaş ancak düzenli bir şekilde Barzanilere verdiği sözleri yerine getirmeye çalışan hükümet, genişletilmiş bir sosyal hizmetler programını uygulamaya koymuş görünmektedir. Yeni okullar ve hasta-

41 A.g.e.

42 A.g.e.

43 "Unrest in Kurdistan," *The Times* (Londra), 11 Nisan 1946, s. 5; el-Hasani, A.g.e.; Longrigg, A.g.e. Burada belirtmek gerekir ki, Barzani isyanına katılmış olan Kürt subaylar ve hükümet yetkilileri, daha sonra hükümet ile Barzani liderleri arasında ciddi sürtüşmeler yaratacak bir kararla, bu affın kapsamı dışında bırakıldı.

44 Longrigg, A.g.e., s. 327.

neler kurulması planlandı ve bir kısmının inşasına gerçekten başlandı.⁴⁵

Barzani- Hükümet İlişkilerinin Kötüye Gitmesi

O dönemde yaşanan bu gelişmeler sayesinde bütün Barzani sorununun dostça çözülebileceği umuda doğmuşa benziyordu. Ancak bu umut gerçeğe dönüşmeyecekti, çünkü Barzani sorununun sebebi sanıldığından daha derinlerdeydi. Hiç şüphe yok ki, karşılıklı şüpheler hükümet ile Molla Mustafa arasındaki güveni temelden sarsmış, samimi ve kalıcı bir anlaşmayı imkânsız kılmıştı. Hükümetin, otoritesini kabul ettirmek veya zorunluluk yüzünden [Barzanilere] verilen öncelikleri geri almak için harcadığı her çaba, ne kadar meşru olursa olsun, Barzani liderinde kuşku uyandırmaktan başka bir işe yaramadı. Molla Mustafa'nın üstlendiği bu yeni rol, özü itibariyle, onu elde ettiklerini korumaya ve arttırmaya sevk ediyordu. Başarıya ulaştırdığı isyanı, ona güç veya şöhretten daha zor vazgeçilebilecek cezbedici ve tehlikeli bir görev duygusu yüklemişti. Diğer taraftan, Molla Mustafa'nın uzlaşmaz tavrıyla dehşete kapılan ve bu tavrın doğurabileceği sonuçlardan korkan hükümet ise inatçı ve taviz vermez bir tavır sergiliyordu. Bu yüzden, hükümet ile Barzani liderini bir arada tutan pamuk ipliğinin, çözüme kavuşturulmamış sorunların birikerek artan ağırlığına dayanamayarak kopması kaçınılmazdı.

Barzanilerin Hükümetin Taleplerine İçerlemesi

Hatırlanacağı üzere, Barzani liderlerin hükümete ait askeri teçhizatın [isyancılarca] ele geçirilmiş bölümünü hükümete teslim etmeleri yönündeki mükerrer hükümet talepleri istenen sonucu yaratamamıştı. Hükümet bu talebini bir kez daha yineledi. Çatışmalar kesildikten kısa bir süre sonra bir miktar silah ve cephaneyi teslim etmiş olan Barzaniler, geri kalanını bulamadıklarını, çünkü bunların kanun dışı grupların eline geçmiş olduğunu öne sürdüler.

45 "Unrest in Kurdistan," *The Times* (Londra), 11 Nisan, 1946, s. 5.

Hükümet Barzani isyanına katılmış olan ve çatışmalar kesildikten sonra Barzan bölgesinde yaşamaya devam eden Kürt memur ve subayların teslim olması isteğini de yineledi. Bu insanların Nisan 1945, affının kapsamı dışında bırakılması, daha önce gördüğümüz gibi, hükümetin bu talebinde ciddi olduğunu göstermekteydi. Barzani liderleri bu talebi göz ardı etmiş benzemektedir; hiç şüphesiz, bunun için iyi sebepleri de vardı. Bu talep, isteyen herkese sığınma hakkı verilmesini gerektiren kadim aşiret geleneğini hiçe sayıyordu. Üstelik, bu talep, Barzani liderlerinin davaları etrafında hayatları pahasına da olsa toplanmış bu insanları teslim etmeyi doğal olarak istemeyecekleri gerçeğini de göz ardı ediyordu. Böyle bir ihanet ve nankörlük, Barzani şeyhlerinin hayatlarının geri kalanında alçaklıkla suçlanmalarına yol açmakla kalmayacak, aynı zamanda yeni üstlendikleri Kürt milliyetçiliğinin kahramanları rolünün de aniden ve şerefsiz bir şekilde ellerinden alınmasına sebep olacaktı. Hükümetin böyle bir talepte bulunmuş olması bile fazlasıyla şaşırtıcıdır. Kendilerini lanetlenmiş gören bu insanların, şeyhler hükümetin isteğini yerine getirmeye niyetli olsa bile, direniş göstermeden teslim olmaları çok düşük bir ihtimaldir. Durum böyleyken, Barzanilerin sabık destekleyicilerini hükümete teslim edebilmeleri için onlara silah zoruyla boyun eğdirmiş olmaları gerekecekti. Kimi Kürt yazarlar, bu taleplerin her ikisini de Barzanileri kızdırmayı, tahrik etmeyi ve en sonunda silahlı bir çatışmaya sokmayı hedefleyen ucuz bahaneler olarak değerlendirmişlerdir.⁴⁶

Hükümetin Molla Mustafa'ya Yönelik Tavrı

Molla Mustafa'nın giderek artan gücü ve saygınlığı onu kendi ilçesi ve komşu bölgelerle ilgili meselelerde söz sahibi hale getirmişti. Bu duruma bir de takındığı cüretkâr tavır eklenince hükümet korkuya kapıldı. O zamanki faaliyetlerini içeren bir katalog, büyük ölçüde abartılmış olsa da, hükümetin endişele-

46 Jiyawuk'un bu taleplere yönelik eleştirilerinden daha önce bahsedilmiştir; karşılaştırma için bkz. el-Brifkani, A.g.e., s. 21.

rinin pek de yersiz olmadığını göstermektedir. Londra'da yayınlanan *The Times*'a göre:

Molla Mustafa bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmektedir. Aşiretler arası anlaşmazlıklara müdahale etme hakkını kendinde bulmakta, Hükümetin [bölgeyi] idare etmesine ve [bölgedeki] ihtiyaç maddeleri dağıtımına karıştı. Emrinde silahlı adamlar bulundurdu. [Bölgedeki] müteahhitleri korkutarak sindirdi ve polis karakolu, okul, hastane inşaatlarını durdurdu. 1945 ortalarına gelindiğinde kibiri sınır tanımıyordu ve Barzani bölgesi hükümet denetiminin dışındaydı.⁴⁷

Molla'nın aşiretleri sık sık ziyaret etmesi de hükümeti ciddi bir şekilde endişelendiriyordu.⁴⁸ Gücünü sağlamlaştırmak için çıktığı açıkça belli olan bu geziler Kürt milliyetçiliği duygularını alevlendiriyor ve Kürtler üzerinde genellikle huzursuzluğa teşvik edici bir etki yaratıyordu.

Irak Hükümeti'nin Molla Mustafa ile bu dönemde kurduğu ilişkilerin, bir devletin kendi tebaasından biriyle kurduğu ilişkilere benzemediğini belirtmek gerekmektedir. Silah zoruyla büyük bir güç ve nüfuz elde etmiş olduğu ve ülkedeki en kalabalık ikinci ırk olan Kürtlerin lideri gibi görülmeye başlamış olduğu gerçeğinin Molla'ya özel bir mevkide bulunmayı hak ettiğini hissettirdiğine şüphe yoktur. Ancak hükümet tarafından böyle bir mevkiye getirilmesi için hiçbir hukuki ya da anayasal dayanağın olmadığı da belirtilmelidir. Ne kadar güçlenmiş olursa olsun, hükümete göre o Irak devletinin bir vatandaşıydı ve er ya da geç başarılı bir isyancı lider olarak elde etmiş olduğu geçici menfaatlerden vazgeçmek zorunda kalacaktı.

Büyük önem taşıyan bir başka unsur ise Barzani liderlerinin İngilizlerin desteğini alabileceklerine açıkça inanmış olmalarıydı. Irak Hükümeti'ne karşı tavırlarını sertleştirmelerinin se-

47 "Unrest in Kurdistan," *The Times* (Londra), 11 Nisan 1946.

48 el-Brifkani, A.g.e., s. 20-21; Jiyawuk, A.g.e., s. 170; el-Hasani, A.g.e.

bebi de hiç kuşkusuz buydu.⁴⁹ İngiliz ve Irak yetkililerin Molla Mustafa'yla ve onun elçileriyle sürekli temas halinde olmalarına rağmen aralarındaki gerginlik tırmanmaya devam etti ve durum giderek kötüleşti. İngilizler Barzani liderini [Molla Mustafa] hükümete bağlılığını sunması için zorlamaya devam ediyor, buna karşılık Molla Mustafa da taleplerinin yerine getirilmesi konusundaki ısrarını sürdürüyordu.⁵⁰

Çatışmaların Yeniden Başlaması ve Molla Mustafa'nın Mağlup Edilmesi

Bu esnada, Irak ordu birlikleri Kuzey Irak'ın dağlık bölgelerine doğru hareket etmeye başladı; bu, Molla Mustafa'yı dehşete düşürdü. İngilizlerin Kürt liderini bu hareketlerden korkmasına gerek olmadığı, bu hareketlerin tamamen Irak silahlı kuvvetlerine dağ savaşı tekniklerini öğretmeye yönelik olduğu konusunda bilgilendirmiş olduğu bildirilmektedir.⁵¹ Bu sırada meydana gelen talihsiz bir olay çatışmaların yeniden başlamasına yol açtı. Mergazor'daki polis kuvveti, Barzani liderlerinin dayısı ve Şirvan aşireti reislerinden biri olan Ali Bey'in silahlarına el koymaya kalkıştı. Çıkan çatışmada Ali Bey, taraflarlarından biri ve dört polis hayatını kaybetti.⁵² Şeyh Ahmet'in olayı haber alınca silahlı çatışmaya girmeye karar verdiği bildirilmektedir. Bahdinan aşiretlerini kapsayan bir iyi niyet gezisinde olan kardeşi Molla Mustafa'ya haber göndererek Mergazor vakasının ayrıntılarını bildirdi. Molla Mustafa'nın da İngilizlere başvurarak birçok yerde patlak ver-

49 "Unrest in Kurdistan," *The Times* (Londra), 11 Nisan 1946. Karşılaştırma için bkz. Longrigg, A.g.e.

50 Barzani liderleri ve onların temsilcileri ile Irak ve İngiliz yetkililer arasında sonuçsuz kalan temaslara hakkında daha fazla ayrıntı için, bkz. Ardelan, A.g.e., s. 27-31.

51 Bu garantiler, İngiltere Büyükelçisi tarafından yazılan ve 25 Mart 1945'te Yüzbaşı Stokes'ın Molla Mustafa'ya ilettiği bir mektupla verildi. Molla'nın "Ya öleceğiz ya da özgürlüğümüzü elde edeceğiz [Ya istiklâl, Ya ölüm]" cevabını vermiş olduğu belirtilmektedir. A.g.e., s. 27.

52 el- Brifkani, A.g.e., s. 22, ve Ardelan, A.g.e., s. 31.

miş olan çatışmaları durdurmaları için arabuluculuk yapmalarını istediği belirtilmektedir.⁵³

Irak Ordusu'na mensup üç müfreze Barzan'da toplanırken bir polis müfrezesi de Amadiye'den hareket etti. Bu sırada Türkler çabucak sınırlarını kapattı. Barzan'da toplanan üç müfrezenin geri adım atmak zorunda kalmasına rağmen, isyancılara yönelik askeri harekâta başarıyla devam edildi. Aşiretlerden toplanan birliklerin İçişleri Bakanlığı tarafından kullanılması faydalı sonuçlar verdi. Bu şekilde, hükümetin Molla Mustafa'yı kendi silahıyla, tecrübeli dağ savaşçılarıyla vurmasına olanak sağlandı. Üstelik, Kürdü Kürde kırdırarak, hükümet isyancı liderin Kürtlerin büyük bir çoğunluğunu kendi etrafında toplamasını önledi ve ona herhangi bir askeri yenilgiden daha ağır bir darbe vurdu.⁵⁴ Molla Mustafa'ya karşı seferber edilen toplama birliklerin çoğunun "eski hesapları kapatma fırsatından ve bunun için para almaktan memnunkluk duyan" komşu aşiretlere mensup olduğunu belirtmek gerekmektedir.⁵⁵

1945 Eylül'ü ortasında, Molla Mustafa, Zibarili Mahmut Ağa'nın hükümet tarafına geçmesiyle önemli bir kayba uğradı.⁵⁶ Dört bir yanı kuşatılmış olan Molla, bir ay sonra, birçok silahlı taraftarının eşliğinde Keleşin Geçidi'ni kullanarak İran sınırının öbür tarafına geçmeyi başardı.⁵⁷

Molla Mustafa İsyanında Hiva Partisi'nin Rolü

İlk defa 1935'te faaliyete geçen Hiva (Umut) Partisi⁵⁸ tekrar çalışmaya başlamışa ve 1945 Molla Mustafa isyanı sırasında faaliyetlerini sürdürmüşe benzemektedir. Böyle düşünmemizin

53 el-Brifkani, A.g.e.

54 Longrigg, A.g.e.

55 A.g.e.

56 *The Times* (Londra), Eylül 18, 1945.

57 "Unrest in Kurdistan," *The Times* (Londra), 11 Nisan 1946. Longrigg bu sayıyı 2,000 olarak vermektedir. Longrigg, A.g.e.

58 Shirzad, *Nizal-al-Akrad*, s. 24.

sebebi, çeşitli kaynaklardan öğrendiğimize göre Kürtlerden Sorumlu Devlet Bakam Mecit Mustafa'nın bu partinin üyeleriyle temasa geçmiş olması, bu üyelerin de Molla Mustafa'yla temas kurmuş olmasıdır.⁵⁹ Hiva Partisi'nin Molla Mustafa isyanında oynadığı hayati önemdeki rol, üyelerinin giriştiği faaliyetlerle açıkça belli olmaktadır. Hükümet ile aşiretler arasında irtibatı sağlamaları için Mecit Mustafa tarafından atanan subayların, partinin verdiği emirleri uygulamakla yükümlü sadık Hiva üyeleri oldukları söylenmektedir. Her birine "kendi sorumluluk bölgesi olarak belirlenmiş alanda milliyetçi duyguları kuvvetlendirme" görevi verilmişe benzemektedir.⁶⁰ Mecit Mustafa, Hiva üyeleri arasında ihtilaf çıkartmakla suçlanmıştır. Bu ihtilaf ise en sonunda partinin dağılmasına yol açmıştır.⁶¹ Ancak bu konunun üzerinde daha sonra durulacaktır.

Hiva'nın 2 Aralık 1945'te Barzan'da bir toplantı düzenlediği ve bu toplantı esnasında parti yetkililerinin seçildiği, üyelerin kaydedildiği, parti tüzüğü'nün belirlenip onaylandığı ve Hiva adının resmen benimsendiği belirtilmektedir. Parti, Barzan'da geçici bir merkez kuracaktı. Bu toplantıda iki önemli karar alındı: (1) Parti, Kürdistan'ın özerkliğini ilan edecek ve (2) herhangi bir yabancı güçle bağlantı kurularak parti yükümlülük altına sokulmayacaktı.⁶²

Aşağıdaki programı benimseyen bir Özgürlük Komitesi kuruldu.⁶³

1. Aşiretlerin tek bir çatı altında toplanmasının sağlanması. Bu hedef doğrultusunda öncelikle Barzan'a en yakın aşiretler birleştirilmesi. Bütün Kürt aşiretleri birleştirilene kadar programın kararlılıkla uygulanması.

2. Irak Kürdistanına siyasî yollarla bağımsızlık kazandırılması.

59 Ardelan, A.g.e., s. 7; Jiyawuk, A.g.e., s. 157.

60 Ardelan, A.g.e.

61 A.g.e., s. 7-8.

62 A.g.e., s. 11.

63 A.g.e.

3. Özgürlük için uğraş veren diğer partilerle temasa geçilmesi.

4. Diğer hükümetlerin diplomatik temsilcileriyle temasa geçilip desteklerinin kazanılmaya çalışılması.

5. [Örgütsel] yayınlar vasıtasıyla geniş çaplı bir propaganda faaliyeti yürütülmesi.

6. Irak'ın sömürgeci politikalarına karşı savaş verilmesi.

7. Bir Kürt Ordusu kurulması.

Hiva Partisi'nin önemli bir amacı diğer Kürt partileriyle ve, tahminen, Kürtler tarafından kurulmamış siyasi örgütlerle irtibatı kesmemektir.⁶⁴

Hiva Partisi bu programı uygulamaya başladı. Molla Mustafa Akra, Şeyhan, Bahdinan, Bradost, Balık ve diğer bölgelerdeki aşiretleri gezerek Kürt aşiretlerini birleştirmeye çalıştı.⁶⁵ İran'daki Kürt siyasî örgütleri⁶⁶ ve Suriye'deki *Hoybun*⁶⁷ ile yakın ilişkiler kurulmuşa benzetilmektedir. Benzer bir şekilde, Hiva da desteklerini aldıkları ve yakınlık gördükleri Irak Kürt Komünistleri ile temasa geçti.⁶⁸ Bu iki grup, daha sonra da göreceğimiz gibi, birleşeceklerdi. Bağdat'taki çeşitli yabancı elçilerle bağlantılar kuruldu. Hiva üyeleri İngiliz Elçiliği ve özellikle Irak Kürdistanındaki İngiliz Siyasi Komiserlerle sürekli temas halindeydi.⁶⁹ Ayrıca ABD'nin diplomatik temsilcileriyle bir de-

64 A.g.e., s. 12. Burada, Hiva'nın konuyla ilgili olarak Molla Mustafa'ya yazdığı mektubun bir kopyası verilmektedir.

65 el-Brifkani, A.g.e., s. 20-21.

66 *Nıştımān* (Vatan) gibi İran kaynaklı Kürt milliyetçi yayınları, Hiva üyelerine düzenli olarak ulaşmaktaydı. Longrigg, A.g.e., s. 324, 326.

67 Irak Hükümeti'nin, Suriye ve Mısır'da geniş kapsamlı bir geziye çıkmış olan İzzet Abdülaziz'i *Hoybun*'la temasa geçmiş olmakla suçlamış olduğu belirtilmektedir. Ardalan, A.g.e., s. 10; ayrıca Jiyawuk, A.g.e., s. 149. Karşılaştırma için bkz. Westermann, "Kurdish Independence and Russian Expansion," *Foreign Affairs*, XXIV, no. 4, (Temmuz 1946), s. 675-686. Bu kaynakta, Irak ve İran'daki Kürt milliyetçiliği faaliyetlerinde *Hoybun*'un oynadığı rol fazlasıyla abartılmaktadır.

68 Laqueur, *Communism and Nationalism*, s. 225-227. Karşılaştırma için bkz. Longrigg, A.g.e., s. 326.

69 Ardalan, A.g.e., s. 27-31.

fadan fazla temasa geçtikleri bilinmektedir.⁷⁰ 20 Ağustos 1945'te, Molla Mustafa'nın son isyanı sırasında, Barzani lideri Bağdat'taki İngiltere, Amerika, Sovyetler Birliği, Fransa, Çin elçiliklerine ve zamanın Başbakanı Hamdi Peçeci'ye bir mektup göndererek Irak Hükümeti'nin Kürtlere karşı aldığı baskıcı önlemlerden şikayet etti ve Atlantik Pakı'nı hatırlattı.⁷¹

Hiva programı doğrultusunda etkili bir Kürt savaş kuvveti oluşturulmuşa benzemektedir. 1945 yazında çatışmalar tekrar başlayınca, Molla Mustafa savaş alanına aşiretlerden oluşturulan 5,000 kişilik bir savaşçı grubu sürdü. Bu savaşçıların büyük bir çoğunluğu Barzani Konfederasyonu'ndan toplanmıştı. Bu konfederasyon Mizuri Zhorı, Mizuri Zheri, Berazi, Şervani, Dolamari ve Bradost aşiretlerinden oluşuyordu.

Hiva Partisi, birazdan göreceğimiz gibi, Molla Mustafa'nın mağlup olup İran'a kaçmasından sonra çöktü. Barzani hareketinin çökmesi, Kürtler arasında büyük acı yaşanmasına ve karşılıklı iftiralar atılmasına yol açtı. Barzani liderleri ile Irak Hükümeti arasındaki görüşmelerde oynadığı rol yüzünden Mecit Mustafa şiddetli saldırıların hedefi oldu. Dürüstlüğüne leke sürüldü ve uzlaştırıcı kimliği ciddi bir şekilde sorgulandı. Irak Hükümeti'ne kaynaklarını seferber etmesi ve askerî hazırlıklarını tamamlaması için zaman tanıyarak Kürt davasına ihanet etmekle suçlandı. Barzanilere yakınlık duyduğunu söylemesinin sadece bir aldatmacadan ibaret olduğu, gerçek amacının ise İngiliz ve Iraklı yetkililerin eline koz vermek olduğu iddia ediliyordu.⁷²

Mecit Mustafa, Kürt öğrencilerin ve aydınların, özellikle Hiva Partisi üyelerinin güvenini kurnazlıkla kazanarak oynamak istediği uzlaştırıcılık rolüne zemin hazırlamış olmakla suçlanı-

70 A.g.e., s. 22, 28-29.

71 Rambout, *Les Kurdes et Le Droit*, s. 75. İlginçtir ki, Barzani güçlerine katılan ve Hiva'nın çekirdeğini oluşturan [Irak Ordusu'na mensup] Kürt subaylar, Irak Kürdistanının dört bir tarafından; İzzet Abdülaziz Amadiye'den, Mustafa Hoşnav Batwatah'tan, Abdülhamit Bekir Hanekin'den, Muhammed Mahmut Süleymaniye'den, Ahmet İsmail Erbil'den ve Hifz Allah İsmail Akra'dan gelmekteydi. Ardalan, A.g.e., s. 10.

72 Ardalan, A.g.e., s. 4. 7.

yordu.⁷³ Yağcılık yaparcasına Hiva'ya yanaşmasındaki amacının, Kürt davasına sadık olmadığı yolundaki muhtemel şüpheleri dağıtmak olduğu söyleniyordu.⁷⁴ Hatta, Mecit Mustafa'nın giriştiği faaliyetler yüzünden, onun sadık bir Kürt olduğuna inananlar ile samimiyetinden şüphe edenler arasında oluşan fikir ayrılığının Hiva Partisi'nde ciddi bir bölünmeye yol açtığı bile savunulmuştur.⁷⁵ Hiç kuşkusuz Mecit Mustafa'nın üstlenmiş olduğu görev, bütün uzlaştırmacıları gibi, zor ve nankör bir görevdi. Ancak belirtilmelidir ki, onu eleştirenler ona yönelttikleri suçlamaların içini inandırıcı kanıtlarla dolduramamışlardır.

Şoreş ve Rızgari Kurd Partileri

Barzani hareketi çöktükten sonra Hiva Partisi dağıldı. Parti örgütü tamiri imkânsız bir hasar gördü ve üyelerinin büyük bir çoğunluğu hiçbir planı veya programı olmayan küçük gruplara dağıldı. Bununla birlikte, Hiva'nın birtakım solcu üyeleri kısa bir süre sonra Kürt Komünist Partisi'ni, Şoreş'i (Devrim) kurmak üzere diğer solcu unsurlarla birleşti.⁷⁶

Etkili bir Kürt milliyetçi partinin yokluğunda, Şoreş Kürt milliyetçiliğinin siperi olmayı başardı. Şoreş, milliyetçi cephe ya da halk cephesi tipinde daha büyük bir örgüt olan Rızgari Kurd'ün (Kürt Kurtuluşu) kurulmasında en büyük paya sahipti. Rızgari Kurd'ü oluşturmak üzere bir araya gelen grupların hiçbiri, Şoreş haricinde, daha önceki siyasi kimliklerini koruyamadı. Şoreş ise bağımsız iç örgütünü korumaya devam etti.⁷⁷ Rızgari Kurd'ün kurulması arefesinde Şoreş Kürt halkına heyecan uyandıran bir bildiri dağıtarak onları bu yeni parti etrafında toplanmaya ve tam destek vermeye çağırırdı.⁷⁸

73 A.g.e.

74 Jiyawuk, A.g.e., s. 157.

75 Ardelan, A.g.e., s. 8.

76 Shirzad, A.g.e., s. 24.

77 A.g.e., s. 24-25.

78 Shirzad, "Irak Kürtleri Komünist Partisi Manifestosu"nun tam metnini vermektedir. A.g.e., s. 25-27.

Rızgari, aşağıdaki tebliği yayınlarak amaç ve hedeflerini ortaya koydu.⁷⁹

Bir. En yüce amacımız Büyük Kürdistan'ı birleştirmek ve özgürlüğüne kavuşturmaktır. Partimiz Irak Kürdistanında bulunduğu için, ulusların kendi geleceğini tayin etmesinin önündeki en büyük engeller olan emperyalizm ve gericici hükümetlerin etkisinden Irak'ı korumaya çalışacağız.

İki. Kürtlerin kendi geleceğini tayin etmesine yönelik önemli bir adım olan idari bağımsızlığa Irak Kürdistanında ulaşılması için çaba harcayacağız.

Üç. Kürtlerin ve diğer azınlıkların acı çekmesine yol açan her türlü zulüm ve ayrımcılığın sona ermesi için gayret göstereceğiz.

Dört. En yüce amaca -kendi geleceğini tayin hakkı ve tam bağımsızlık- ulaşabilmek için harcanacak tüm çabaları koordine etme amacıyla, Irak sınırları dışındaki Kürt partileri ve merkezleriyle ilişki kurmaya, kurulan ilişkileri geliştirmeye çalışacağız.

Beş. Kürt halkına demokratik hakları vererek, tarım ve sanayide ilerleyerek, eğitimi yaygınlaştırarak, Kürt tarihi ve edebiyatı ile ilgili çalışmaları canlandırarak, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlarla ilgili kapsamlı bir reformu uygulamaya sokmaya uğraşacağız.

Altı. Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki okul ve devlet dairelerinde Kürtçenin genel kullanıma girmesini sağlayacağız.

Yedi. Kürt davasını tüm uluslara, özellikle Orta Doğu uluslarına anlatmak için çaba harcayacağız.

Sekiz. Demokratik parti ve örgütlerle ilişki kurmaya ve işbirliği yapmaya çalışacağız.

Dokuz. Emperyalizm ve gericilikle, bu iki düşmanın Sadabad Paktı'nı diriltmeye uğraşan uzantılarıyla müca-

79 A.g.e., s. 27-28.

dele etmek amacıyla demokratik uluslarla ilişki kurmaya çalışacak ve özgürlükleri kısıtlamaya, özellikle de Kürtlerin özgürlüğünü kısıtlamaya çalışan tüm emperyalist ve gerici bloklara karşı savaş vereceğiz.

Rızgari Kurd Partisi gücünü hızla artırdı ve özellikle Kürt aydınları ile gençliği arasında önemli bir siyasi güç haline geldi. Buna karşılık, yeni “milliyetçi cephe” partisi çeşitli kesimlerin şiddetli muhalefetiyle karşılaştı. İngiliz ve Irak hükümetlerinin bu yeni partinin ortaya çıkmasıyla büyük bir korkuya kapıldıkları söylenmektedir. Şirzat’a göre, İngilizler [bu durumdan] o kadar rahatsız olmuşlardı ki, Kürt dini liderlerini ve şeyhlerini bu yeni partiye katılmanın caiz olmadığını ilan eden *fetvalar* çıkartmaya teşvik ettiler.⁸⁰

Kürt Komünistler ile Rızgari Kurd Partisi Arasındaki Bağlantı

Kürt Komünistlerin *Rızgari Kurd*’e katılmaları ve Kürt ulusunun kendi geleceğini tayin etme hakkını açıkça savunmaları, Bağdat’taki Irak Komünist Partisi’nce şiddetle eleştirildi. Kürt Komünistlerin kendilerini *Rızgari* ile özdeşleştirmesi, Kürtlerin de bir parçasını oluşturduğu Irak halkının davasına zarar veren bölücü bir hareket olduğu gerekçesiyle kınandı. Bu kınama, Kürt Komünistleri ile Bağdat Komünistleri arasında ateşli tartışmalara yol açtı.⁸¹

1946’nın ikinci yarısında Kürt Komünistleri *Rızgari Kurd* Partisi’nden ayrıldı. Yine de, artık *Barti Demokratik Kurd* [Kürt Demokratik Partisi] adını almış olan ancak bir “milliyetçi cephe” gibi hareket etmeye devam eden *Rızgari*’yle işbirliği yapmaya devam ettiler. Kürt Komünistlerin *Rızgari*’den ayrılmasında Bağdat Komünistlerinin etkili olup olmadığı bilinmemektedir. Laqueur, Kürt Komünistlerin *Rızgari*’den ayrılmasının sebebinin Bağdat Komünistlerinin baskıları olmadığını,

80 Shirzad, A.g.e., s. 28-29.

81 Laqueur, A.g.e., s. 226-227.

“ama daha ziyade Rızgari’yi Komünist-olmayan grupların uzaktan denetiminde daha etkili bir araç olarak kullanmak ve aynı zamanda yetkililerin gözüne ‘daha emin’ bir grup gibi görünmesini sağlamaktı. Bu tesadüfen başarıya ulaşan bir manevraydı.”⁸² Laqueur, Kürt Demokratik Partisi’nin, Irak Hükümeti’nin 1948’de Komünistlere karşı başlattığı harekâtın çok az etkilendiğine de dikkat çekmektedir.⁸³

82 A.g.e., s. 227.

83 A.g.e., s. 342, dipnot 20.

İsyanın Geçmişi

İran'ın 1941 yılı Eylül ayında İngiliz ve Ruslarca işgal edilmesi, aşiretlerin yaşadığı bölgelerde İran otoritesinin çökmesine yol açtı. Kürtlerin yaşadığı bölgelerde bu çöküşün en ciddi sonuçlarından biri, Ruslardan kaçan İran kuvvetlerinin geride bıraktığı çok büyük miktardaki silah ve cephanenin Kürtlerin eline geçmesi oldu.¹ Bu gelişmenin hükümet ile Kürdistan'daki aşiretler arasındaki güç dengesini alt üst ettiğini ve hükümetin bu bölgedeki otoritesini tekrar kurmasını engelleyeceğini söylemeye gerek yoktur. Şah hükümetine derin bir husumet besleyen İran Kürtlerinin kendilerini birdenbire iyi silahlanmış ve sınırlamalardan kurtulmuş bir halde bulmaları, tehlikeli olasılıklarla yüklü bir durum yarattı.

Bu konuyu daha derinlemesine incelemeye geçmeden önce, Kürt aşiretlerinin İran'a beslediği husumetin doğasını ve nelerden kaynaklandığını anlamak için, Rıza Şah'ın uyguladığı aşi-

1 Elphinston, "The Kurdish Question," *International Affairs*, XXII, (Ocak, 1946), 97. Kürtler tarafından ele geçirilen büyük miktarda askeri teçhizata ilâveten, İran Ordusu'ndan firar edenlerin de silahlarını Kürt aşiret mensuplarına bırakıp gittikleri belirtilmektedir. Roosevelt, "The Kurdish Republic of Mahabad," *MEJ*, I, no. 3 (Ocak, 1947), s. 248.

ret politikasını ayrıntılı bir şekilde incelemek sanıyoruz gereklidir. Yaklaşık yirmi yıldan beri Kürtler Rıza Şah'ın yönetimine ve [onun] yetkililerinin yozlaşmış uygulamalarına, hiçbir düzelme ya da iyileşme umudu taşımaksızın, boyun eğmek zorunda bırakılmışlardı. Rıza Şah'ın çeşitli isyankâr aşiretlere karşı başarıyla verdiği savaşın İran'ı hakimiyeti altına almasına başlangıç teşkil ettiği akıldan çıkarılmamalıdır. Bu yüzden Şah, Kürtlerin sosyal, ekonomik ve siyasî örgütlenmeleri, sadece aşiretlerine bağlılık duymaları, savaşçı nitelikleri sebebiyle herşeyden aziz tuttuğu hayalinin -modern bir ulus -devlet yaratmak- gerçekleşmesine engel teşkil edeceklerini tecrübelemelerine dayanarak biliyordu. Aşiretlerin kanunsuzluk ve istikrarsızlık unsuru, yerleşik halk için bir felaket, hükümet için ise bir çiban başı olduklarından şüphe duymuyordu. Şah bu yüzden aşiretlerin gücünü ilk ve son olarak kırmaya, huzursuz enerjilerini daha barışçı mecralara aktarmaya karar verdi.

Rıza Şah'ın uyguladığı aşiret politikası aşiret düzenini kökünden sarstı; çünkü Şah, bütün kuvvetini "aşiretsel örgütlenmeyi çözmeye, göçü engellemeye ve aşiret mensuplarını çiftçi yapmaya" yöneltmişti.² Bu politika, haliyle aşiret yaşamının bütün yönlerini kapsayan bir saldırıya yol açtı. Rıza Şah yerel gelenekler üzerinde insafsız ve acımasız bir baskı kurdu; yerel halkın giydiği kıyafet bile gözünden kaçmadı.³ Kürt vatandaşlarının hassasiyetle yaklaştığı noktaların, hatta geleneksel yaşam dokularının uğradığı tahribatı hiçe sayan Rıza Şah, sonuçlarına aldırmaksızın kendi politikasını uygulamakta kararlı görünüyordu. Her türlü direniş vahşice ezildi. Aşiret reisleri idam edildi, zehirlendi veya sürgüne gönderildi,⁴ hatta bazen

2 Lumbton, *Landlord and Peasant*, s. 285 vd., s. 140-141.

3 Roosevelt'e göre, "Rıza Şah tarafından yerel kıyafetlerinden vazgeçmeye zorlanmış diğer İranlılar gibi, Kürtler de, millî onurlarının bir simgesi olarak gördükleri elbiselerini, onlar bir anda tekrar üzerlerine geçirecekleri Müttefik işgaline kadar, evlerinin gizli bir köşesinde sakladılar... Rıza Şah'ın kıyafetlerine getirdiği kısıtlama, ondan ve onun rejiminden daha da fazla nefret edilmesine yol açmıştı." Roosevelt, A.g.e., s. 251, dipnot 1; ayrıca Hamilton, *Road Through Kurdistan*, s. 296.

4 Hatırlanacağı gibi, Şikaklı Simko Ağa ve birkaç Kürt aşiret reisi Uşnu yakınlarında haince öldürülmüş ve Rıza Şah tarafından hapsedilmiş olan Nehrili Seyid Ta-

aşiretler tamamen dağıtılıp göç ettirildi.⁵ Askeri destek noktaları oluşturuldu, bu noktalar yollarla birbirine bağlandı ve huzursuzluk çıkartan unsurlar zaman içinde denetim altına alındı.⁶ Rıza Şah'ın "kaba ancak etkili"⁷ politikası sadece onun hükümdarlığı döneminde başarılı oldu.

Bu politikanın kan dökülmesine ve geniş çaplı sefaletle yol açmış olduğu gerçeği, amaçlarından ziyade merhametsizce ve anlayış göstermeksizin uygulanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Daha ılımlı ve insanca bir yaklaşımla daha kalıcı sonuçlar elde edilebilirdi. Böylesine büyük ve azimli bir projeyi başarıya ulaştırmak için gereken önsezi, dikkatli planlama, yeterli insan gücü ve maddi kaynaklar bulunmuyordu. Bu yüzden, projenin aşiretler ve ülkenin tamamı için felaketle sonuçlanmış olmasına şaşkınlıkla şaşırılmamalıdır. Meşhur bir İran uzmanının sözleriyle, "Rıza Şah'ın yanlış planlanmış ve kötü uygulanmış aşiret politikası büyük hayvan kaybına, aşiretlerin fakirleşmesine ve sayılarının azalmasına yol açtı."⁸

İran'ın Müttefik Güçler Tarafından İşgal Edilmesinin Etkileri

İran'ın İngiliz-Rus işgaline uğramasıyla meydana gelen şiddetli çalkantılar ve ani değişiklikler, Rıza Şah'ın aşiret politikasının

ha daha sonra, belirtildiği üzere, Şah tarafından zehirlenmişti. Douglas, Bahtiyari aşiret reislerinin sürgün edilmesi, seksen Lur aşiret reisinin idam edilmesi s. 104-108 ve hapisteyken kendisine zehirli kahve ikram edilen Keşkis aşiretinin büyük reisinin zehirlenmesi s. 139 hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Douglas, *Strange Lands*, s. 125-126. Douglas'a göre, zehirli kahve Rıza Şah'ın o kadar sık kullandığı bir yöntemdi ki, bu kahveye artık "Pehlevi kahvesi" denmekteydi.

5 Bu uygulamaya verilebilecek iyi bir örnek, Kürdistan'daki yurdundan çıkartılan, Hamadan, Isfehan ve Yazd gibi yerlere dağıtılan, köylerine ülkenin diğer taraflarından getirtilen Türkmence konuşan bir halk yerleştirilen Galbaghi aşiretidir. Rıza Şah tahttan indirildikten sonra, Galbaghiler eski yurtlarına döndüler. Lambton, A.g.e., s. 285-286.

6 Elphinston, A.g.e.

7 A.g.e.

8 Lambton, A.g.e., s. 286.

devam etmesine imkân tanımadı. Böyle bir politikanın yürür-
lükte kalabilmesi için gerekli olan güçlü merkezî idare, aşiret-
lerin yaşadığı bölgelerde açıkça devre dışı kalmıştı. Üstelik,
Iran yetkilileri eski Şah'ın politikasını uygulayabilecek bir ko-
numda olmuş olsalardı bile, bunu yapacak serbestliğe sahip
değillerdi. İngiltere ve Rusya, aşiretleri ayaklandıracak herhan-
gi bir harekete işgal ettikleri bölgelerde kesinlikle izin vermez-
lerdi. Sovyetler Birliği için hayati önem taşıyan malzemelerin
kesintisiz bir şekilde taşınması isteniyorsa [bölgede] barış ve
huzurun korunması elzemdi. İşgal kuvvetleri İngiltere ve Rus-
ya, savaşın başarıyla bitirilebilmesi için herşeyi göz ardı etme-
ye kararlıydı.

Iran Kürdistanının Üç Bölgeye Ayrılması

Iran'ın müttefik güçlerce işgal edilmesinin dikkat çeken so-
nuçlarından biri Iran Kürdistanının üç ayrı bölgeye ayrılma-
sıydı; Rus hakimiyet bölgesi, İngiliz hâkimiyet bölgesi ve bu
iki bölge arasında kalan, Kürtlerin elinde bulunan bölge. Rus
hâkimiyet bölgesi güneyde Rizaiye yakınlarına kadar uzanır-
ken, İngiliz hakimiyet bölgesi Hanekin-Kirmanşah yolunun
biraz kuzeyinde bitiyordu. Aradaki bölge, Iran kuvvetlerinin
apar topar kaçmasından ve sivil idarenin devre dışı kalmasın-
dan beri, Kürtlerin eline geçmiş bulunuyordu.⁹

Her üç bölgede de Kürtler, artık sadece görünüşten ibaret
olan Iran bağlantısını koparmak ya da en azından bir miktar
özerklik elde edebilmek için yanlış anlaşılması mümkün ol-
mayan bir eğilim gösterdiler. Ruslar kuzeybatı İran'a geldikten
kısa bir süre onlara yanaşmakta hiç vakit kaybetmemişe ben-
zemektedirler. Ancak yerel meselelerden uzak durmaya ve bu
meselelere karışmamaya kararlı bir tavır takınmışa benzeyen
Sovyet yetkililerin bu ilk yanaşma çabalarını geri çevirmiş ol-
dukları belirtilmektedir. Konu hakkında fazlasıyla bilgi sahibi
bir İngiliz yetkiliye göre;

9 Roosevelt, A.g.e.

Kuzeyde, Kürtler gözlerini Rusya'ya çevirmişti. Ruslar 1941'de İran'a girdiklerinde Kürt Bağımsızlık Hareketi'ne yardım edebilecekleri umudu doğdu, ama Rusların [Rus politikası için]son derece uygun tavırlarıyla karşılaşan Kürtler, boş yere umutlanmış olduklarını çabucak anladılar.¹⁰

(Bölgede) etkili bir İran otoritesinin olmaması, Rusları, bölgelerinde yaşayan Celali, Şikak, Herki ve diğer Kürt aşiretleriye doğrudan muhatap olmaya itti. Aşiretlerden gerçekleştirilmesi zor taleplerde bulunmuş ya da onların işlerine haksız yere karışmışa benzememektedirler. Olayları yakından takip eden bir Amerikalı gözlemciye göre, "Bu aşiretlerin reislerine kendi meselelerini halletmeleri için Sovyetler izin verdi, [bunun karşılığında] tek yapmaları gereken güvenliği sağlamak ve Kızıl Ordu için tahıl temin etmektir."¹¹

İranlı Kürt aşiret reislerinin "İngiliz Bölgesi"ne dahil edilmelerini sağlamak amacıyla Bağdat'taki İngiliz Elçiliği'ne yanaştıkları belirtilmektedir. Bu yaklaşma, İran Kürdistanındaki Kürt aşiret reislerinin geçmişteki yaşantılarıyla benzer özellikler taşımaktadır. İngilizlerin bu teklifi değerlendirmeyi reddetmesi bu aşiret reislerini çabalarının boş olduğuna inandırmışa benzemektedir, çünkü daha sonra bu tür bir çabadan söz edilmemektedir.¹²

Kürt Bölgesindeki Siyasi Gelişmeler

[İran Kürdistanı'nda] ilk çalkantılar Kürtlerin elindeki ara bölgede görülecek, Kürt siyasi faaliyetleri doruk noktasına bu bölgede ulaşacaktı. Yabancı işgalinden uzak oldukları, alelace-

10 Elphinston, A.g.e., s. 98; ayrıca Elphinston, "Kurds and the Kurdish Question," *International Affairs*, XXXV, Bölüm I (Ocak, 1948), s. 46.

11 Roosevelt, A.g.e.

12 Bu olayı rapor eden Longrigg'in, bu aşiret reislerinin İngiliz bölgesinden mi yoksa Kürtlerin denetimindeki bölgelerden mi geldiğini söylemediğini; tekliflerinin tam olarak ne olduğunu açıklamadığını belirtmek gerekmektedir. Longrigg, A.g.e., s. 324.

le geri çekilmiş ve hâlâ yeniden tesis edilmemiş İran otoritesi tarafından engellenmedikleri bu bölgede, Kürtler mahrum edildikleri her şeye fazlasıyla sahip oldular ve özerkliklerini elde etmek için cesurca çalıştılar.

Bane Beyzade aşiretine mensup bir kolun reisi olan ve çeşitli nedenlerden dolayı birkaç yıldır Irak'ta kaçak hayatı yaşayan Hama Reşit sınırı geçme teşebbüsünde bulundu ve etrafında topladığı birkaç taraftarının da yardımıyla, Bane-Sardasht (Surtas) bölgesinde yarı-özerk bir aşiret reisi olarak otoritesini kurmayı başardı.¹³ Yüksek rütbeli bir İran subayının öldürülmesinden sorumlu olmasına ve isyancı kabul edilmesine rağmen, İran yetkilileri ona karşı harekete geçemeyecek kadar zayıf davrandı. Hama Reşit'i bölgenin yarı-resmî valisi olarak tanıdılar, ona maaş bağladılar ve bölgede düzeni koruma sorumluluğunu verdiler.¹⁴ Hemen hemen bu zamanlarda, başka bir Kürt aşiret reisi, Merivan bölgesini de otoritesi altına almayı başarmış olan Kanisenanlı (Senne) Mahmut Ağa da İran Hükümeti'nce yarı-özerk vali olarak tanındı.¹⁵

Hama Reşit, 1942 yazında, Kani Senanlı Mahmut Ağa ile çatışmaya girdi. Mahmut Ağa İran'dan yardım istedi ve aldı. Hafif tanklarla desteklenen iki İran kolunun yardımıyla Hama Reşit'in kuvvetlerini mağlup etti ve onu Irak sınırının öbür tarafına sürdü.¹⁶ Hama Reşit'ten kendisini kurtaran İran Hükümeti, görünüşe bakılırsa, kuvvetlerini Mahmut Ağa'ya yöneltmekte hiç vakit kaybetmedi ve böylece Mahmut Ağa da Hama Reşit'in peşinden Irak'a kaçmak zorunda kaldı.¹⁷

Bu olayların sonucu olarak, İran Hükümeti 1945 sonbaharı itibariyle Sakız-Bane-Sardasht (Surtas) hattının güneyindeki

13 Elphinston, "The Kurdish Question," *International Affairs*, XXII (Ocak, 1946), 97; Roosevelt, A.g.e.; ayrıca Longrigg, A.g.e.

14 Elphinston, A.g.e., s. 98; ayrıca Roosevelt, A.g.e.; Longrigg, A.g.e.

15 Roosevelt, A.g.e.

16 Elphinston, A.g.e. Longrigg'e göre, Irak'ta doğmuş ve bir defasında çifte vatandaşlık [tabiyet] iddiasında bulunmuş olan Hama Reşit, İran-Irak sınırını tekrar geçmesi üzerine Kerkük'te göz altına alındı. Longrigg, A.g.e.

17 Roosevelt, A.g.e.

tüm Kürt bölgelerini denetimi altına aldı.¹⁸ Ancak, hükümet, kendisini Kürtlerin elinde tuttuğu bölgenin geri kalanında - yani, Sakız-Bane-Sardasht hattı ile Rus bölgesinin güney sınırları arasında kalan topraklar- otoritesini yeniden kurmaya kalkışacak kadar güçlü hissetmemiş gibidir. En önemli Kürt siyasi gelişmeleri, bu bölgenin başlıca kasabası olan Mahabad'da meydana gelecekti.

Müttefik Güçlerin Propagandalarının Etkisi

Bu bölgedeki Kürt milliyetçi faaliyetlerin canlanması *Komala-i-Zhian-i-Kurd*'un (Kürt Gençliği Komitesi) oluşmasına yol açmış ve Mahabad Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla doruk noktasına ulaşmıştı. İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı siyasi karışıklık bu canlılık üzerinde güçlü bir uyarıcı etki yapmıştı. Bu bölgenin İngiliz ve Rus işgal bölgeleri dışında kalmasına rağmen, bölge halkı savaş esnasında Müttefiklerce yapılan propagandadan hiç kuşkusuz büyük ölçüde etkilenmişti. Hatırlanacağı üzere terminoloji ve vurgudaki farklılıklar dışında her iki tip Müttefik propaganda da, ister Rus ister Batı kökenli olsun, temelde aynı konulara ağırlık veriyordu. Bunun sonucu olarak da, Kürtler gibi siyasi olgunluğa erişmemiş halkların ikisini birbirinden ayırması nadiren mümkün olmaktaydı. Her iki tip propaganda da Mihver devletlerini diğer ulusları köleleştirmek ve sömürmekle suçluyor; siyasi özgürlüğü ve halkların kendi geleceğini tayin etme hakkını yüceltiyor; güçlülerin zayıflar üzerindeki zulmünün er geç sona erdirileceğini müjdeliyordu.

Bu fikirlerin, kendilerini muhtemelen ezilen halkların özgürlüğe kavuşması için mücadele veren kuvvetlerle özdeşleştiren Kürtleri derinden etkilememesi çok zordu. Kürtlerin bu tavrı hiç şüphesiz, en kalabalık Kürt nüfusunu barındıran iki devletin, yani Irak ve İran'ın, müttefikler aleyhine savaşa girmiş ve Mihver yanlısı rejimlerinin devrilmesini Müttefik müdahalesinin sağlamış olmasından etkilenmişti. Üstelik, Türklerin, İngiliz-

tere ve Fransa ile yaptıkları ittifaka ve Türk hükümetinin taraf-sız kalma isteğine rağmen, Almanlara geleneksel bir dostluk beslediği bilinmekteydi. Bu gerçekler, hiç şüphe yok ki Kürtle-rin müttefiklere duyduğu yakınlığın artmasına neden oldu.

İşgal Kuvvetlerinin Kürtlere Yönelik Tutumları

Bölgeyle en yakından ilgilenen iki büyük güç olan Büyük Britanya ve Rusya, özellikle İran ve Irak Kürdistanındaki Kürt sorununun bilincindeydi. Türkiye'nin bu soruna gösterdiği hassasiyet, savaşın bütün taraflarca biliniyordu. Alman ajanla-rının, İngilizleri töhmet altında bırakabilmek için, yoğun bir şekilde İran, Irak ve Suriye'deki hoşnutsuz Kürt unsurlar ara-sında sorun çıkartmaya çalıştıkları belirtiliyordu. Aslında, Al-man propagandası İngilizleri İran Kürtleri arasında huzursuz-luğa sebebiyet vermekle çoktan suçlamıştı.¹⁹

Bu yüzden bölgedeki durum nazik ve tehlikeyle doluydu. Almanların Kuzey Kafkasya'ya kadar ilerlemeyi başarmış oldu-ğu savaşın hayati önem taşıyan erken safhalarında, İngilizler ve Ruslar, Türklerin Almanların yanında savaşa girmesine her-hangi bir şekilde sebep olmamak için çok dikkatli davranıyor-lardı. Bu sebeple, her iki güç de savaşın ilk yıllarında Kürtlere karşı mesafeli bir tavır takındılar.

Ancak bu iki güç, Kürt sorununa ya da diğer sorunlara iliş-kin benzer politikaları uzun süre uygulama niyetinde değiller-di. Alman tehlikesi azaldıkça ve müttefiklerin zafer kazanma ihtimali kesinlik kazandıkça, ortak bir düşmanın korkusuyla kurulmuş olan eski birlik zayıflamaya başladı. Her iki güç de kendi millî çıkarları için en uygun olan politikayı uygulamaya ağırlık vermişe benziyordu.

Türkiye ve Irak'ın müttefikleri olan ve İran'la ilişkilerini dostça yürütmek isteyen İngiltere, doğal olarak statükoyu korumaya yöneldi. Herhangi bir yanlış anlamaya yol açmamak için, milli-yetçi Kürt heveslerine yakınlık göstermekten itinayla kaçındı.

19 "Axis Propagandists in Turkey-Incitement of Kurds," *The Times* (Londra), 29 Nisan 1942, s. 3.

Diğer taraftan Sovyetler Birliği Türkiye'ye dostça yaklaşmıyordu ve Irak'la herhangi bir diplomatik ilişki kurmamıştı; İran'la olan ilişkileri ise hâlâ belirsizlik taşıyordu ve güven vermekten uzaktı. Bu sebeple, Kürt milliyetçiliğinin kahramanı rolünü oynamakla az kaybedip çok kazanabilirdi. Böyle bir politika en sonunda, her üç ülkedeki büyük savaşçı azınlığın dostluğunu ve bağlılığını sağlayarak, barış zamanında kuracağı baskı ve savaş zamanında kullanacağı güçlü silah için değerli bir araca dönüşecekti. Dahası, böyle bir dostluğun gelişmesini isteyen yalnızca Ruslar değildi. İngiliz yardımından umudu kesmiş olan Kürtler de yeni bir efendiden medet ummaya hazırdı.

Daha önce bahsedildiği gibi, Sovyetler ilk başlarda Kürtlere özel bir iltimas geçmeye istekli görünmediler ve mesafeli, kesinlikle [Kürtlerin] işlerine karışmayan bir tutum benimsediler. Sovyetlerin bu tutumunda ilk değişiklik belirtileri 1942'de ortaya çıktı. 1942'de, biri Ruslar ve diğeri Kürtler tarafından, iki önemli adım atıldı. Ruslar ilk defa birkaç nüfuzlu Kürt liderini Bakü'ye davet etti.²⁰ Aynı tarihlerde, Irak ordusuna mensup üç Kürt subayın İran'daki Sovyet işgal yetkilileri ile temasa geçtiği ve Almanya'ya karşı verilen savaşta vatandaşlarının silahlı desteğini önerdikleri söylenmektedir.²¹ Bu adımlardan hangisinin daha önce atıldığı pek bilinmese de Ruslar Kürtleri kanatları altına almayı henüz istememiş görünmektedir. Çünkü 1942 baharında, bazı Kürtler Urmiye Gölü'nün batısındaki köyleri yağmaladığında, Ruslar Kürtleri durdurmalarını amacıyla İran Ordu ve Jandarmasını çağırmakta tereddüt etmediler. Daha sonra, her nedense pişman olmuşa benzemektedirler ve İran güvenlik kuvvetlerinin çabalarını boşa çıkarmak için ellerinden geleni yapmışlardır.²²

20 Roosevelt, *A.g.e.*, s. 251.

21 Rajkowski, "Another Danger" Spot., Kurdistan," *World Affairs* (Haziran, 1946), s. 31.

22 Roosevelt, *A.g.e.*

Komala'nın Oluşumu

16 Ağustos 1943'te, Mahabad'da bir grup Kürt milliyetçisi tarafından *Komala-i-Zhian-i-Kurd* (Kürt Gençliği Komitesi) adlı örgüt kuruldu. Bu insanlar arasında küçük tüccar ve alt kade-me memurları vardı. Örgütün gizliliğini sağlayabilmek için toplam üye sayısı yüzün altında tutuldu ve hücre örgütlenme-sine gidildi. Üyelere ait evlerde haftada iki defa yapılan toplan-tılar düzenlendi; ancak hiçbir zaman aynı evde iki defa üst üste toplantı yapılmadı.²³ *Komala* kurucularının koyu milliyetçi ol-duk-ları, sadece Kürt anne ve babadan doğmuş olanların üyeli-ğe kabul edilmesinden belliydi. Bu kuralın tek istisnası, Kürt bir baba ile Asurî bir anneden doğmuş olanların da örgüte ka-bul edilmesiydi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu iki halk arasında can sıkıcı olayların yaşanmış olduğu göz önüne alın-dığında bunun garip bir gelişme olduğu görülecektir. Ancak bu gelişme, Roosevelt'in sözleriyle, "Kürtler ile Asurîler arasındaki ilişkilerin şu an için yakın olduğunun bir işaretiydi."²⁴

Iran Kürdistanındaki kuruluşunu sebatla tamamlayan Ko-mala, komşu ülkelerde yaşayan Kürtler arasında da kendini göstermekte hiç vakit kaybetmedi. Özellikle Irak'ta faaliyetle-rini yoğunlaştırarak Musul, Kerkük, Erbil, Süleymaniye, Re-vandiz ve Şeklava'da şubeler açtı. Türkiye'de ise en azından bir şubenin faaliyet göstermiş olduğu belirtiliyordu.²⁵

Sovyetlerin Komala ile Temasa Geçmesi

1944'te, hem Azerbaycan'daki hem de Iran Kürdistanındaki Rus siyasi komiserleri ve ajanlarının sayısı büyük ölçüde arttırıldı. Bu kişilerin çoğu Müslümandı ve takdire değer işler yap-mışa benziyorlardı. Özellikle, Rızaiye'deki Sovyet Konsoloslu-ğu'na bağlı (olarak çalışan) bir Sovyet Kürdü olan Yüzbaşı Ta-

23 A.g.e., s. 250. Karşılaştırma için bkz. Douglas, A.g.e., s. 57 vd

24 Roosevelt, A.g.e., s. 250.

25 A.g.e.

farov'un, yerel kıyafetlere bürünerek köylüler ve aşiret mensupları arasında dikkat çekmeden dolaştığı söylenmektedir. Diğer iki Sovyet ajanı, Abdullahov ve Hacıov'un ise, Kızıl Ordu için at satın almakla görevliymiş izlenimi vermelerine rağmen, esas görevlerinin Kürt milliyetçi hareketiyle temasa geçmek olduğu söylenmektedir. Abdullahov'un bir *Komala* üyesiyle tesadüfen tanışması sonucu Sovyetlerin bu örgütle bağlantı kurdukları söylenmektedir. Çok geçmeden, Rusça konuşan bir *Komala* üyesi, örgütü ile Sovyet işgal yetkilileri arasında irtibatı sağlamakla görevlendirildi.²⁶

VOKS adıyla bilinen Sovyet uluslararası propaganda ajansı, bu sıralarda yoğun bir şekilde İran-Sovyet Kültürel İlişkiler Topluluğu'nu şubeler halinde İran'ın tamamına yaymakla meşguldu. *Komala* liderleri VOKS'a başvurarak Mahabad'da da bir şube açılmasını istediler. Ancak VOKS'un bu kasabada kurduğu şube Kürdistan-Sovyet Kültürel İlişkiler Topluluğu olarak adlandırıldı.²⁷

Nisan 1945'te, Kürdistan-Sovyet Kültürel İlişkiler Topluluğu'nun binasında yapılan bir törenle *Komala*'nın yeraltı örgütü niteliği sona erdirildi; Rızaiye'deki Sovyet Konsolosu ile VOKS'un Azerbaycan şefi törenin şeref konuklarıydı. Tören programının en önemli bölümü, "Dayêk Nîştîman" (Anavatan) adındaki oyundu. Kürdistan'ı temsil eden yaşlı bir kadın üç vicdansız, "Irak", "İran" ve "Türkiye", tarafından tartaklanıyor ve kötü muameleye tabi tutuluyordu. Oyundaki heyecan, 'Anavatan', oğullarının ortak çabasıyla kurtarılınca doruğa çıktı. Oyundan sonra seyircilerin hali görülmeye değerd. Roosevelt'e göre, "dramatik temsillere alışık olmayan seyirci derinden sarsıldı; hayatları boyunca birbirine düşman olmuş kimseler birbirinin omzunda ağlayıp Kürdistan'ın intikamını almaya yemin ettiğinde nesiller boyu süren kan davaları unutuldu."²⁸

26 A.g.e., s. 251.

27 A.g.e., s. 252.

28 A.g.e.

Kadı Muhammed'in Komala'ya Kabul Edilmesi

Bu dramatik oyunun başarısının yanı sıra, Nisan 1945'teki toplantı bir başka önemli olayla da hatırlanmaktadır. Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin gelecekteki başkanı, Kadı Muhammed, bu toplantıda *Komala* üyeliğine kabul edildi. Sovyet yetkililerin bu gelişmeyi memnurlukla karşıladığı söylenmektedir, çünkü onlar örgütü yönetebilecek güçlü bir şahsiyet bulabilmek için var güçleriyle çalışmış görünmektedir. Aşiretlerin sahip olduğu gücün farkında olan Sovyetlerin, önemli aşiret reislerinden birini Kürt milliyetçi hareketin başına geçirebilmeye uğraşmış oldukları söylenmektedir. İran Kürdistanındaki en güçlü üç aşiret reisine, Mamiş aşiretinin reisi Karani Ağa Reis-ül-Eşher, Şikak aşireti reisi Emirhan Şerifi ve Dehbokri aşireti reisi Emir Esat, Rusların bu teklifi götürmüş oldukları belirtilmektedir. Her üç reisin de bu teklifi kibarca reddettikleri söylenmektedir.²⁹

Hareketin başına geçirebilecekleri bir Kürt lider bulmakta ısrar eden Sovyetler en sonunda Kadı Muhammed'de karar kılmışa benzemektedir. Kadı Muhammed, Mahabad kadılığını babasından devralmıştı ve Mahabad'ın önemli dinî şahsiyetlerinden biriydi. Sovyetler, çok geçmeden onun güvenini kazanmayı başardılar. Kadı Muhammed'in sık sık ziyaret edilmesi ve ona bol bol iltifat edilmesi, sonunda önemli bir gelişmeye yol açtı. Sovyetler İran Hükümeti üzerinde baskı kurarak o bölgede hükümeti temsil eden Dehbokri aşireti reisi Emir Esat'ın yerine Kadı'nın kuzeni Seyfi Kadı'yı getirmeyi başardılar. Bu değişikliğin sonucunda Seyfi Kadı, Jandarma'nın yerel komutanlığını üstlendi.³⁰ Bu değişiklik sadece Sovyet dostluğunun ne kadar değerli olduğunu gösteren somut bir kanıt değil aynı zamanda böylesine yararlı bir işbirliğiyle ilerde neler elde edilebileceğinin güzel bir örneğiydi.

Kadı Muhammed kısa süre içinde *Komala*'ya tamamen hakim oldu. *Komala* liderlerinden bazıları bu gelişmeyi önceden tahmin etmişe benzemektedir. Archie Roosevelt'e göre:

29 A.g.e., s. 252-253.

30 A.g.e., s. 253.

Kadı Muhammed'in *Komala*'nın varlığını kurulduktan sadece bir yıl kadar sonra, ihtiyatlı bir şekilde elçilerini gönderip örgüte katılmayı teklif ettiğinde, öğrenmiş olduğu söylenmektedir. *Komala* liderleri onu üyeliğe kabul etmemeye karar vermişlerdi; çünkü güçlü, otoriter karakteri ve çocukluklarından beri ona, ailesine göstermeye alışmış oldukları hürmet yüzünden önünde sonunda partiyi ele geçirmesinden ve partinin demokratik karakterini sona erdirmesinden korkuyorlardı. Sovyet ısrarlarına dayanamayan *Komala* en sonunda onu üyeliğe kabul edince tam da korktukları sonuç ortaya çıktı: partinin tek adam tarafından yönetilmesi.³¹

Kadı Muhammed yalnızca *Komala* üzerindeki hakimiyetini sağlamlaştırmakla kalmamıştı, ayrıca Sovyet görüşü doğrultusunda bir politika da izledi. Kadı'nın Sovyetlerle nereye kadar uyum içinde çalışmak istediği daha sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır.

Kürdistan Demokrat Partisi

Sovyetlerin Yeni Bir Kürt Partisi Kurma Planları

1945 yazı itibariyle, Sovyetler Birliği İran politikasını değiştirmeye karar vermiş görünmektedir. Uygulamayı düşündükleri yeni politikanın amacı, kuzeybatı eyaletlerini özerk ya da İran'ın geri kalan bölümlerinden bağımsız olmaya çalışmaları için teşvik etmektir. Bu planın uygulanmasına zemin hazırlamak amacıyla, Azerbaycan'daki Tudeh partisi kendisini feshederek Azerbaycan Demokrat Partisi adı altında tekrar ortaya çıktı. Azeri Türkçesini resmî dili olarak kabul etti ve İran'dan ayrılma talebinde bulundu. Bu manevraya başvurulmasının sebebi, Roosevelt'e göre, solcu unsurların İran'ın diğer bölgelerindeki Tudeh örgütlenmesini sıkıntıya sokmadan Azerbaycan'da istediklerini yapabilmelerini sağlamaktı. Bu unsurlar

31 A.g.e.

artık, Roosevelt'in sözleriyle, "...devrimi başlatabilecek, eyaletin bağımsızlığını ilan edebilecek, ve belki de Sovyetler Birliği'ne katılmayı isteyebileceklerdi."³²

Roosevelt, Sovyet planının yeni bir Kürt partisi kurulmasını da içerdiğini iddia etmektedir. Onun da belirttiği gibi, Azerbaycan milliyetçiliğine adanmış bir partiye Kürtlerin de katılmasını beklemek safdillik olurdu. 12 Eylül 1945'te, Miyan-dub'daki Sovyet kumandanı Yüzbaşı Namazaliyev'in, Kadı Muhammed ve Seyfi Kadı da dahil olmak üzere, birtakım Kürt liderleri Tebriz'deki Sovyet Konsolosuyla yapılacak bir toplantıya çağırılmış olduğu belirtilmektedir. Tebriz'e vardıklarında Kürt liderlere demiryolu istasyonuna gitmeleri söylendi ve kendilerini Bakü'ye götürecek bir trene bindirildiler.³³ Bakü'de geziler, tiyatro oyunları ve operayla dolu üç gün geçirdikten sonra misafirliklerinin son durağında önemli bir Sovyet yetkilisiyle toplantı yaptılar. Roosevelt bu toplantının içeriğini şu şekilde açıklamıştır:

Dördüncü gün, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Başkanı [Gerçekte Azerbaycan S.S.C. Yüksek Sovyeti Yönetim Kurulu Başkanı] Bagherov [Rusça yazılışı, Bağirov] ile tanıştırıldılar. Bagherov onlara Rıza Şah döneminde yapılan yanlışlar yüzünden çektikleri sıkıntılarla ilgili bir nutuk çekti ve Sovyet Hükümetinin, baskı altındakilerin özgürlüklerine kavuşmasına kendisini adanmış olan ve Bağirov'un katılmaları için Kürtleri zorladığı, yeni Demokrat Partiye yardım edeceğini söyledi. Hem işe yaramaz baş belaları olarak nitelendirdiği Tudeh Partisi'ni, hem de İngiliz Gizli Servisi'nin gözetiminde Irak'ta kurulduğunu ve İngiliz emperyalizminin bir maşası olmaktan ileri gidemediğini söylediği Komala'yı kınadı. Toplantı bittiğinde, yolculukları hakkında hiçbir şey söylememeleri konusunda uyarıldıktan son-

32 A.g.e.

33 A.g.e., s. 254.

ra, Kürtler Tebriz trenine yerleştirildi ve Kızıl Ordu'ya ait araçlara bindirilerek evlerine götürüldü.³⁴

Bu beyan Kürt Demokrat Partisi'nin (*Mizh-i Dimokrat-i-Kurd*) kurulmasında Sovyet parmağı olduğunu şüpheyeye yer bırakmadan göstermektedir. Kürt liderlerinin Bakü'ye yaptığı bu yolculuk, diğer yolculuklar gibi, gerekli talimatların verilmesi amacıyla düzenlendi.³⁵

Kürdistan Demokrat Partisi'nin Kuruluşu ve Amaçları

Kadı Muhammed Mahabad'a dönüşünde Kürdistan Demokrat Partisi'nin kuruluşunu açıklamak amacıyla Kürt soylularının aydınların, gazetecilerin ve parlamento üyelerinin katıldığı bir toplantı düzenledi. Bütün Kürtleri Parti'ye katılmaları için zorladı, çoğu da katıldı.

Yeni kurulmuş Partinin amaçlarını ve izleyeceği politikayı ana hatlarıyla açıklayan bir bildirge yayınlandı. Bu bildirge Kadı Muhammed ve çok sayıda Kürt lideri tarafından imzalandı. Bu bildirgeyle, dünya faşizmden kurtarılmış olduğuna göre, Kürtlerin de Atlantik Paketi'nin getirdiği faydalardan pay almak istediği belirtilmekteydi. Kürtlerin, Rıza Şah tarafından uzun bir süre mahrum bırakıldıkları insanî ve anayasal haklarından fazlasının peşinde olmadıkları vurgulanıyordu.³⁶ Parti programı aşağıdaki maddelerden oluşuyordu:

34 A.g.e.

35 Mahabad Rejiminde Başbakanlık yapmış olan Şeyh Hacı Baba, bir zamanlar diğer Kürt liderlerle birlikte Bakü'ye yaptığı bir yolculuğu anlatmıştır. Ona göre, orada tanıştıkları birkaç Sovyet generalden biri olan Atakishov, onlara harfiyen uymalarında ısrar ettiği ve uymayı reddedenleri korkunç bir şekilde cezalandırmakla tehdit ettiği bazı emirler (bunların içeriğini açıklamamaktadır) verdi. Hacı Baba, generalin verdiği emirlere karşı çıkması ve Kadı Muhammed'in generali [Sovyetlere] cephe almakla tehdit etmesi üzerine bir kriz yaşandığını iddia etmektedir. On beş gün Bakü'de tutulduktan sonra, evlerine dönmelerine en sonunda izin verildiğini belirtmektedir. Görünen o ki, birtakım Kürt liderler Bakü'yü birden fazla ziyaret etti. Hacı Baba Şeyh'e göre, Kadı Muhammed iki defa, Seyfi Kadı ise üç defa Bakü'ye gitti. Bkz. Pesyan, *Marg Bud*, II, 173-174.

36 Roosevelt, A.g.e.; *Memorandum sur La Situation Des Kurdes*, s. 38; BCEK (1948), s. 17.

1. İran'daki Kürt halkı, yerel sorunlarının çözümünde Fidarî serbestliğe sahip olmalı ve kendi kendini yönetmeli; İran Devleti sınırları içinde özerklik elde etmelidir.

2. Kürt dili eğitimde kullanılmalı ve idari işlerde resmî dil olmalıdır.

3. Kürdistan eyalet konseyi derhal anayasaya uygun olarak seçilmeli, devlet ve toplumla ilgili konuları denetlemeli ve araştırmalıdır.

4. Tüm devlet yetkilileri yerel kökenli olmalıdır.

5. Hem köylüler hem de ileri gelenler için tek bir yasa kabul edilmeli ve ikisinin de geleceği garanti altına alınmalıdır.

6. Kürdistan Demokrat Partisi, Azerbaycan halkının ve Azerbaycan'da yaşayan diğer halkların (Asurîler, Ermeniler, v.s.) verdiği mücadelede yanlarında olmak ve onlarla tam bir kardeşlik bağı kurabilmek için özel bir çaba harcayacaktır.

7. Kürdistan Demokrat Partisi, Kürdistan'ın çok sayıdaki doğal kaynağından yararlanarak, tarım ve ticareti ilerleterek, sağlık ve eğitim seviyesini yükselterek Kürt halkının manevi ve maddi refahını iyileştirmek için gayret gösterecektir.

8. Amacımız, İran'da yaşayan halkların ülkelerinin mutluluğu ve ilerlemesi için özgürce çaba harcayabilmesidir.³⁷

Mahabad Cumhuriyeti ve Politikaları

Mahabad Cumhuriyeti Ocak 1946'da kuruldu.³⁸ Roosevelt, Kadı Muhammed'in Kürt Cumhuriyeti'nin kuruluşunu aşiret

37 Roosevelt, A.g.e., s. 255; karşılaştırma için bkz. *Memorandum sur La Situation des Kurdes*, s. 39; *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 21-22; BCEK, (1948), s. 17-18.

38 Pesyan, A.g.e., s. 156-160; Karşılaştırma için bkz. Nikitin, *Les Kurdes*, s. 201-202; Rambout, *Les Kurdes*, s. 102-103.

reisleri, yeni Kürdistan Demokrat Partisinin liderleri, Molla Mustafa ve üç Sovyet yetkilisinin katıldığı bir toplantıda ilan ettiğini belirtir. On üç üyeli bir milli meclis kuruldu ve Kadı Muhammed Cumhurbaşkanı seçildi.³⁹ Mahabad Cumhuriyeti'nin kuruluşu Mart 1946'da resmen ilan edildi.⁴⁰

Cumhuriyetin resmen ilan edildiği gün, Kadı Muhammed bir kız lisesinin açılacağını bildirdi.⁴¹ Bu önemli bir hareketti, çünkü bu cehalet diyarında eğitimin en temel ihtiyaçları bile karşılanamıyordu. Var olan tek tük okulda, Kürtlere kendi dillerinde eğitim vermeye yarayacak malzeme yoktu; zaten okullar da bu amaçla yapılmamıştı. Kadın eğitimi [diğer ülkelerinkinden] çok gerideydi ve hemen hemen hiç uygulanmıyordu.

Genel ve zorunlu ilk öğretimi tesis eden yasalar çıkartıldı. Fakir ailelerin çocuklarına parasız eğitim, giyecek, yiyecek ve ders kitapları verildi.⁴² Acil çözüm bekleyen sorunların en ağırlarından biri, Kürtçe ders kitaplarının olmayışydı. "İlk başlarda", der Roosevelt, "Kürt öğretmenler Farsça ders kitaplarını sınıfta sözlü olarak çevirmek zorunda kalmışlardı; ancak Kürt Cumhuriyeti'nin yıkılmasından kısa bir süre önce ilkokullar için Kürtçe ders kitapları basılmıştı."⁴³

Hükümetin en acil ihtiyaçlarından biri bilgi dağıtımına yarayacak araçları temin etmektir. Bu, hem eğitim hem de siyaset için gerekliydi. Bu amaç doğrultusunda hükümet günlük bir gazete ve aylık bir siyasî dergi yayınlamaya başladı.⁴⁴ Kısa süre sonra iki yeni dergi, *Havar* ve *Hilale*, daha yayınlanmaya başla-

39 Roosevelt, A.g.e., s. 257. Roosevelt, Cumhuriyetin kuruluş tarihini 15 Aralık 1945 olarak vermektedir.

40 *The Daily Express* (Londra), 16 Mart 1946; ayrıca Rambout, A.g.e., s. 101-102.

41 Rambout, A.g.e., s. 104.

42 Stepanov, "A Visit to the Kurds," *New Times*, no. 24 (8 Haziran 1949), s. 24.

43 Roosevelt, A.g.e., s. 262.

44 Bu yayınların her ikisi de *Kurdistan* adını taşımakta ve Mahabad Rejimi'nin resmî [yayın] organları vazifesi görmekteydi. Roosevelt, A.g.e. Karşılaştırma için bkz. Rambout, A.g.e., s. 103.

dı.⁴⁵ *Hilale* adlı bir kadın dergisi, Mayıs 1946'da çıkmaya başladı.⁴⁶ Tüm bu yeni yayınlar Sovyetler Birliği'nden getirtilen bir matbaa makinasında, yine Sovyetler Birliği'nin sağladığı gazete kağıtlarına basıldı.⁴⁷ Kadı Muhammed'in Kürt dili ve edebiyatına ne kadar önem verdiği, gazete kağıtı kıtlığına rağmen şiirlerini yayınlamalarına izin verdiği iki genç şairi, Hazhar ve Hieman, yanında tutmasından anlaşılabilir.⁴⁸

Tahmin edilebileceği üzere, Kürt gazete ve dergileri Sovyet etkisini fazlasıyla üzerlerinde taşıyorlardı. Roosevelt'in belirttiğine göre, "bu yayınlarda kelimesi kelimesine Kürtçe'ye çevrilmiş Sovyet [propaganda] malzemesi büyük yer tutuyordu."⁴⁹

Mahabad Cumhuriyeti'nin kurulmasından birkaç ay sonra, çok sayıda önde gelen Kürt, İran Hükümeti'ne bir muhtıra vererek "Kürdistan Yüksek Konseyi" oluşturulmasını istediler. Kürt sorununun yalnızca kendilerini değil İran'daki bütün Kürtleri ilgilendirdiğini ve Kürt sorununun İran Hükümeti'nin alacağı tek taraflı bir kararla çözülemeyeceğini belirttiler. Muhtıra şöyle diyordu: "Attığımız bu adım, İran'a duyduğumuz sadakatin bir kanıtıdır. Umud ederiz ki Hükümet uzattığımız eli geri çevirmez."⁵⁰

Kadı Muhammed ise Kürt sorunu hakkındaki görüşlerini 1 Haziran 1946'da Fransız Basın Ajansı muhabirine açıkladı. Kadı Muhammed'in, "Eğer merkezi hükümet İran genelinde demokratik yasaları uygulamaya karar verir, Kürdistan'da şu anda

45 Roosevelt, A.g.e.

46 Rambout, A.g.e., s. 104.

47 İran Hükümeti tarafından Sovyetler Birliği'ne sunulan bir notada, İran Hükümeti, "Kürt liderlerin faaliyetlerini ilerletebilmek için Sovyetler Birliği'nden matbaa ve gazete kağıdı ithal etmiş" olduğundan şikâyet etmektedir. *The Times*, (Londra), 28 Kasım 1945, s. 3. Roosevelt'e göre, matbaa, Kızıl Ordu tarafından Kürdistan Demokrat Partisi'ne verilmiştir Roosevelt, A.g.e., s. 262-263.

48 A.g.e., s. 263.

49 A.g.e., s. 264.

50 *Memorandum sur La Situation des Kurdes*, s. 40-41; ayrıca Rambout, A.g.e., s. 105.

yürürlükte olan Kürtlerin eğitimi, yerel idare ve ordunun özerkliği ile ilgili yasaları tanırrsa Kürtler tatmin olacaktır” dediği belirtilmektedir.⁵¹ Fransız muhabir, Kadı Muhammed’e Merkezi Hükümet’le çatışma tehlikesi ve yabancı müdahale ihtimali ile ilgili bir soru sorduğunda, Kürt lider şu yanıtı verdi:

Kürdistan’daki durum Azerbaycan’dakinden çok farklıdır. Ülkemiz hiçbir zaman Sovyet askerlerince işgal edilmemiş ve Rıza Şah tahttan indirildiğinden beri, ne Jandarma ne de İran Ordu birlikleri Kürdistan’a girmiştir. Bu sebeple biz, Rıza Şah tahttan indirildiğinden beri, gerçekte bağımsızız. Üstelik, kim tarafından yapılırsa yapılsın bir yabancı müdahaleye asla müsamaha etmeyeceğiz. Kürdistan sorunu tamamen bir iç meseledir ve Kürtler ile Merkezî Hükümet arasında halledilmelidir.⁵²

Kadı Muhammed daha sonra, muhabire, Kürdistan sorununun geçmişinden bahsetti ve eğer Kürtler özerkliklerini ilan ederse bunun sebebinin Merkezi Hükümet’in Kürt çıkarlarına kayıtsız kalması olacağını belirtti. “Amerikalıları ya da Rusları taklit etmek istemiyoruz, ancak medenî ülkelerin hayvanları durumuna düşmeyi de reddediyoruz” diyordu.⁵³

Mahabad Rejiminin Karşılaştığı Sorunlar ve Zayıf Noktaları

Parçalanmaya ve Uyumsuzluğa Yol Açan Unsurlar

Kürt siyasî faaliyetlerinin en belirgin özelliği olan bütünleşme eksikliği, ne yazık ki Mahabad rejiminde de kendini göstermişti. Bir kez daha, ulusal bir kriz zamanında, Kürtler aralarındaki farklılıkları gidermeyi ve güçlülere beraber göğüs

51 *Memorandum sur La Situation des Kurdes*, s. 41; “Resumé du Memorandum...” BCEK, no. 2 (1948), s. 19; *Summary of the Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 23. Karşılaştırma için bkz. Rambout, A.g.e., s. 106.

52 *Memorandum sur La Situation des Kurdes*, s. 41; Rambout, A.g.e.; *Memorandum on the Situation of the Kurds*, s. 23.

53 A.g.e.; *Memorandum sur La Situation des Kurdes*, s. 41; Rambout, A.g.e., s. 107.

germeyi başaramadılar. Parçalanmalarına ve çatışmalarına yol açan unsurlar çok fazla ve çeşitliydi. Kendi amaçları peşinde koşmaları, birbirleriyle rekabet etmeleri ve birbirlerine tuzaklar kurmaları, çeşitli grupları ortak bir noktada buluşturmaktan alıkoymuştu. Uzlaştırılmaz gözüyle bakılan çıkar çatışmaları kaçınılmaz bir şekilde anlaşmazlık ve uyumsuzlukla sonuçlandı.

Rejimin geleceği tamamen yerel aşiretlerin uyumuna bağlıydı, ancak bu aşiretler bir araya gelemeyecek kadar birbirine düşman iki kampa ayrılmıştı. Aynı şekilde, bölge dışındaki çeşitli aşiretler ve liderler, örneğin Baneli Hama Reşit Han ve taraftarları, Şikaklar, Merkililer ve Barzaniler, aynı fikri savunuyorlardı. Daha sonra üzerinde duracağımız gibi, ortak amacın zarar görmesi pahasına kendi çıkarları peşinde koşmaktan vazgeçmediler.

Mahabad rejimini ve hatta Kürt toplumunun genelini felce uğratan belalar bu kadarla da sınırlı değildi. Uzun zamandır çekilmiş oldukları uykudan bir büyük savaşın gürültüsü ve düşman ideolojilerin keskin bir şekilde yankılanan iddialarıyla uyanan Kürt toplumu kendisini bir anda Kürt halkının lideri olabilmek için birbiriyle didişen iki düşman gruba -geleneksel liderler ve aydın tabaka- bölünmüş buldu.⁵⁴

Eski nesil, aşiret reislerinin çoğunu ve tüccar sınıfını içeren muhafazakâr unsurlar, Rusların yanaşma çabalarını şüpheyle karşıladı; bu sebeple Rus desteğini kabul etmeye gönüllü değildiler. Ulusal hedeflere basamak basamak ulaşılması taraftarıydılar ve tedbirli, mesafeli bir tutum izlediler. Radikal unsurlar, genç nesil ve aydınlar, ise daha idealist ve daha sabırsızdı. Bu kesim olağanüstü önlemler alınmasını istiyordu. Sovyet desteğine müteşekkik olmakla kalmıyor, aynı zamanda bu desteği sık sık isteyecek kadar sabırsız davranıyorlardı. Bu siyasî bölünmüşlük, hiç kuşkusuz, İran Kürtleri arasındaki anlaşmazlığı

54 Kürtler arasındaki siyasî bölünme üzerine bir tartışma için, bkz. Ferro, "La Republique Autonome Kurd d'Azerbaïdjan," *Le Monde*, 8 Mayıs 1946. Karşılaştırma için bkz. Rambout, A.g.e., 'de şu kaynaklara değinilmektedir; *The Scotsman*, 26 Kasım 1946; Nikitin, letter to Editor of *The Manchester Guardian* Editörüne mektup, 15 Eylül 1950.

ve bütünlükten yoksunluğu büyük ölçüde arttırdı ve henüz emeklemekte olan Cumhuriyet'in çöküşünü hızlandırdı.

Yerel Aşiretlerdeki Görüş Ayrılıkları

Mahabad devleti sınırları içindeki aşiretlerin, sahip oldukları görüş itibarıyla, dağılımı şöyleydi: bölgenin üç büyük aşireti, Mamiş, Mangur ve Dehbokri, Kürt rejimine açıkça düşmandı.⁵⁵ Mamiş aşiretinin yaşlı reisi Karani Ağa, Sovyetler'in, Kürt hareketinin başına geçirecek bir lider aradıklarında yanaştıkları üç Kürt aşiret reisinden biriydi, ancak bu teklifi geri çevirmişti. Karani Ağa, oğlu Mam Aziz ve Bayazid Ağa liderliğindeki Mangurlar Mahabad rejimine karşı o kadar kesin bir tavır aldılar ki Rızaiye'deki Sovyet Konsolos Yardımcısı Barzanileri üzerlerine salmakla tehdit etti. Bunun boş bir tehdit olmadığı kısa bir süre sonra anlaşıldı ve Mam Aziz ile birkaç taraftarı Irak'a kaçmak zorunda kaldı.⁵⁶ Bu cezai tedbir sınırları germekten ve düşmanlığı körüklemekten başka bir işe yaramadı. Sovyetlerin yaptığı Kürt milliyetçi hareketinin başına geçme teklifini reddetmiş olan ve bunun sonucu olarak Merkezi Hükümetin Mahabad temsilciliği görevinden uzaklaştırılan Dehbokri aşireti reisi Emir Esat işbirliğine kapalı, mesafeli bir tutum izledi ve Kürt Cumhuriyeti'yle hiçbir alış veriş olmadı.⁵⁷

Bazı Kürt Liderlerinin Karakterleri ve Faaliyetleri

Rejimin bazı zayıf noktalarını doğru anlayabilmek için, Mahabad'daki olayların gidişini etkilemiş olan kimi insanların karakter ve faaliyetleri üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. Bu insanlar çeşitli siyasî ve askerî gelişmelerde önemli bir rol oynadı, Mahabad rejiminde yüksek mevkiler işgal etti ve birçok önemli kararın sorumluluğunu paylaştı.

55 Bu aşiretlerin tutumu hakkında bkz. Roosevelt, A.g.e., s. 252-253, 265, 166. Aşiretlerin Mahabad rejimine yönelttiği muhalefet, bu bölümün sonraki bir alt başlığında ele alınacaktır.

56 A.g.e., s. 265.

57 A.g.e., s. 252-253, 265.

Hama Reşit Han

Baneanlı Hama Raşit Han, Mahabad rejimine sığınmış kavgacı liderlerden biriydi. Okurların hatırlayacağı üzere, 1942'de Baneh yakınlarında yarı-özerkliğini ilan etme çabası sonuç vermeyince Irak'a kaçmak zorunda kalmıştı. İran Ordusu ve diğer Kürtlerle girdiği sayısız çatışma, kendi kişisel çıkarlarını ilerletmekten başka bir amaca yönelik değilmiş gibi görünmekteydi. Zamanının çoğunu, hırsının peşinde koşarken ya da kendisine güvenli bir yer ararken İran-Irak sınırının bir tarafında, bir bu tarafında harcamışa benzemektedir. Mahabad rejimi döneminde "Mareşal"⁵⁸ rütbesi verilen beş kişiden biri olan Hama Reşit, Sakız-Bane- Sardasht (Surtaş) bölgesinde patlak veren çarpışmalara katıldı.⁵⁹ Roosevelt'e göre:

Kürtler Hama Reşit'i nasıl değerlendirecekleri konusunda şüpheliydiler, çünkü Bane Valiliğine tekrar getirilmesi için İran ordusuyla sürekli gizli görüşmelerde bulunuyordu. Hem Kürtler hem de İranlılar onun İngilizlerle esrarengiz bir bağlantısı olmasından şüpheleniyorlardı. Ağustos'ta, öldürülmesi için Mahabad'da planlar yapıldığını öğrenince, Hama Reşit tekrar Irak'a kaçtı.⁶⁰

Herkili Zeru Bey

Herkili Zeru Bey, bölgedeki bir başka maceracıydı. Herki aşiretinde sıradan bir reis olan Zeru Bey, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda haydutluk ve meşhur haydut isyankar reisi Simko Ağa'nın müttelikliğini yapmıştı. Simko Ağa'nın Rıza Şah tarafından öldürülmesinden sonra Irak'a kaçan Zeru Bey, İran'ın İngiliz-Rus işgaline uğramasıyla bu ülkeye geri dönme imkânına kavuşuncaya kadar, burada nispeten gizli saklı bir hayat sürdü. Kuzeybatı İran'da devlet otoritesinin çökmesinden son-

58 A.g.e., s. 257.

59 A.g.e., s. 260.

60 A.g.e., s. 260, dipnot 8.

ra sınırı geçmeyi denedi ve sınıra fazla uzak olmayan Baranduz vadisinde otoritesini kurmayı başardı.⁶¹ Kadı Muhammed'in Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra "Mareşal" rütbesi verilenlerden biri de Zeru Bey'di. Aynı zamanda, 23 Nisan 1946'da Azerbaycanlı Demokratlar ile Mahabad Kürtleri arasında varılan anlaşmayı imzalayan Kürt heyetinin bir üyesiydi. "İran [Ordu] Komutanı General Humayuni ile görüştüğü esnada kendisine bağlı birkaç adamın bazı İranlı askerleri tuzağa düşürüp öldürmesi üzerine, çıkarına ne kadar düşkün olduğunun son örneklerinden birini vererek alelacele Uşnu'ya kaçtı." Orada, Molla Mustafa Sovyet sınırına doğru destansı kaçışına başlamadan kısa bir süre önce, Molla Mustafa'ya katıldı.⁶²

Zeru Bey'in Mahabad rejimi için tam olarak ne ifade ettiği belli değildir. Kendini övdürerek Sovyet yetkililerine yanaşmayı başardığı ve Sovyet korumasındaki gözde adamlardan olduğu söylenmektedir. Kendi halkı ile Sovyet yetkilileri arasında bir aracı gibi hareket ederek halkına hizmet etmek için Sovyetlerle olan ilişkilerini mi devreye soktuğu, yoksa bu ilişkilerini sadece kendi itibarını yükseltmek için mi kullandığı bilinmemektedir.

Emir Han Şerifi

Diğer bazı Kürt liderlerin faaliyetleri, onları neyin harekete geçirdiği hakkında birtakım şüpheler uyandırmaktadır. Bu liderlerin önde gelenlerinden biri Şikak aşireti büyük reisi ve İran Kürdistanının en güçlü, saygın adamlarından olan Emir Han Şerifi'dir. Emir Han Şerifi, birçok Amerikalı gözlemci üzerinde olumlu bir etki bırakmışa benzemektedir. Roosevelt onu, "Kürdistan'daki koca adam" olarak tanımlamış,⁶³ Mahabad rejiminin çökmesinden sonraki birkaç yıl boyunca onun konuğu olan Yargıç Douglas ondan takdirle bahsetmiştir.⁶⁴ Yi-

61 A.g.e., s. 257, dipnot 3.

62 A.g.e., s. 259, dipnot 5.

63 A.g.e., s. 268.

64 A.g.e., s. 257, dipnot 3.

ne de, yaptığı işler bakımından fırsatçı damgasını yemekten kaçınamamıştır.

Emir Han Mahabad rejimiyle işbirliği yaptı ve rejimin yıkılmasından kısa bir süre öncesine kadar rejimin en etkili üyelerinden biri olma özelliğini korudu. Mahabad Cumhuriyeti'nde Savaş Bakanlığı yaptı ve "Mareşal" rütbesi verilen beş kişiden biriydi.⁶⁵ Aynı zamanda Kürdistan Demokrat Parti Merkez Komitesi üyelerinden ve 23 Nisan 1946 tarihli Azerbaycan- Kürt Antlaşması'm imzalayanlardan biriydi.⁶⁶ Adamları Mahabad kuvvetlerine katıldı ve birçok askeri harekâta yer aldı.⁶⁷ Mahabad rejiminin çökmesinin an meselesi olduğu anlaşıldığında desteğini geri çekti ve gelişmeleri beklemek amacıyla Zinde'steki evine çekildi.⁶⁸ Birkaç yıl sonra, Mahabad Cumhuriyeti'ne katılmasının sebepleri sorulduğunda, kellesini kurtarabilmek amacıyla öyle davranmış olduğunu açıklayacaktı.⁶⁹ Mahabad rejimiyle beraber çalıştığı süre boyunca, Amerika'nın Tahran Büyükelçisi George Allen'le sıkı ilişkiler kurmuşa benzenmektedir. Hiç şüphe yok ki, kendisini korumak için böyle bir önleme başvurmuştur.

Douglas, Büyükelçinin arabuluculuğu sayesinde Emir Han'ın kendisini beladan kurtarmayı nasıl başardığını açıklamıştır.

Emir Han Kadı Muhammed Hükümeti'ne katıldığında, George Allen'la bağlantısını sürdürdü ve hükümetteki Sovyet etkisine karşı ağırlığını koydu. Mahabad Hükümeti yıkıldıktan ve Emir Han Kadı Muhammed'le birlikte asılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıktan sonra, George Allen Şah'a karşı Emir Han'ı savundu ve hem onun hayatını bağışlattı hem de sadakatini kazandı.⁷⁰

65 A.g.e., s. 257.

66 A.g.e., s. 257, dipnot 5. Karşılaştırma için bkz. Pesyan, A.g.e., s. 158.

67 Roosevelt, A.g.e., s. 260.

68 A.g.e., s. 265.

69 Douglas, A.g.e., s. 59.

70 A.g.e., s. 73.

Şeyh Hacı Baba

O dönemde ikili oynamanın ve fırsatçılığın yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Yaşlı ve kendisine büyük hürmet gösterilen Şeyh Hacı Baba bile, bir yandan Mahabad Cumhuriyeti'nin ayakta kaldığı bir yıl boyunca Başbakanlığını yaparken diğer yandan da Merkezi Hükümetle olan bağlantısını koparmamış görünmektedir. Hükümete dahil olmasından itibaren, Sovyet temsilciler ile Mahabad rejimindeki mesai arkadaşları arasında geçen her şeyi İran Hükümeti'ne aktarmak için çaba harcamışa benzemektedir.⁷¹

Kubat

Şikak aşiretinin ünlü reisi Simko Ağa'nın oğullarından biri olan Kubat'ın, Molla Mustafa ve taraftarları üzerine yürüyebilmek için, akrabası Emir Han Şerifi vasıtasıyla İran Hükümeti'nden adamlarına silah sağlanması ricasında bulunduğu belirtilmektedir.⁷² En sonunda Rusya'ya kaçmayı başarmış olan Molla Mustafa, İran Ordusu tarafından kuşatılmamak için umutsuzca çırpınıyordu. İran Hükümeti'nin Kubat'ın ricasını kabul etmiş olma ihtimali çok düşüktür. O sıralarda Şikak bölgesi yakınlarında sürmekte olan askeri harekatlara Emir Han'ın şahsen katılmadığını bilmekteyiz. Roosevelt konu hakkında açıklayıcı yorumlarda bulunmaktadır. Ona göre, "Kendisini yükümlülük altına sokmak istemediği açıkça belli olan İran Ordusu, Azerbaycan'a düzenlenecek harekattan Amr Han'ı haberdar etmemişti. Emir Han Demokratlara saldırmak için aşiretini toparladığında ise savaş bitmişti."⁷³

Barzanilerin Rolü

Çaresiz kalan, uzlaşmaz bir tavır takınan ve peşinde koşacak amaçları olan Barzaniler, en başından beri Kürt devleti için

71 Pesyan, A.g.e., s. 174.

72 A.g.e., s. 92.

73 Roosevelt, A.g.e., s. 267-268.

hem güç hem de zafiyet kaynağıydı. Hatırlanacağı üzere, Barzaniler, Kadı Muhammed'in rejimi tarafından samimiyetle karşılanmıştı. İran'a varmalarından kısa bir süre sonra İran Hükümeti'yle görüşmelere başladılar ve silahlarını bırakıp siyasi sürgün olarak (İran'a) yerleşmeyi kabul ettiler. Ancak, İran yetkilileriyle bir anlaşmaya varamamaları üzerine, fikirlerini değiştirip Kadı Muhammed'e katıldılar.⁷⁴ (Bölgedeki) çeşitli aşiret kuvvetleri içinde en iyi eğitilmiş ve en donanımlı olan onlarınkiydi, (bu yüzden) üstün bir askerî konuma gelmekte zorlanmadılar. İran Ordusu'na karşı başarılı bir mücadele verdiler, işbirliğine yanaşmayan aşiretleri tehdit zoruyla bir araya getirdiler ve genel olarak İran Kürdistanındaki en etkili savaşçı kuvvet oldukları ispatladılar.

Ancak, nispeten dar bir bölgede kurulmuş Mahabad Cumhuriyeti'nde böylesine büyük bir gücün bir anda ortaya çıkmasının kaçınılmaz sonucu, bölge aşiretleri arasındaki normal güç ilişkilerinin alt üst olmasıydı. Bu gerçek, hiç şüphesiz, özellikle çıkarları olumsuz etkilenmiş aşiretler tarafından, affedilemez bir "yabancı" işgali olarak görülmüş ve derin huzursuzluğa yol açmıştı. Garip bir durum gibi görünse de, Barzanilerin İran Azerbaycan yerlisi olmadığı gerçeği, yerel aşiretlerin gözünde suçlarını büyük ölçüde ağırlaştırmış olmalıdır. O dönemde "Kürtlerin kardeşliği" duygusunun yaygın olmasına ve Mahabad'daki Barzani "misyonunun" niteliğine rağmen, yabancı bir grup tarafından yerel meselelere böyle bir müdahalede bulunulması, aşiretlere özgü dar sadakat ilişkileri ve dini kalıplar arasında sıkışıp kalmış bir Kürdün müsamaha göstermeyeceği bir davranış olmalıydı.

Barzanilerin Mahabad topraklarında bulunması başka huzursuzluk ve zorluklara da sebep oldu. Hiç kuşkusuz, birkaç bin adamın beslenmesi ve bakılması, bölgenin sınırlı yiyecek kaynaklarının kaldıramıyacağı kadar ağır bir yükü ve yerel nüfusa önemli ölçüde zorluk çıkartmış olmalıydı.⁷⁵ Buna kar-

74 Pesyan, A.g.e., s. 45-47 ve çeşitli yerlerde.

75 Roosevelt, A.g.e., s. 265.

şılık, Barzanilerin İran Kürdistanı'ndaki varlığının yarattığı en ciddi sorun tamamen farklı bir niteliğe sahipmiş gibi görünmektedir.

Barzaniler, Kadı Muhammed'le uzlaşmamışa ve İran'a geleli daha çok olmadan tartışmışa benzemektedirler. Şeyh Ahmet Barzani, kendilerini çeşitli itaatsiz yerel aşiretlerin üzerine salmak isteyen Kadı Muhammed'in Barzanilerden istediği yanıtı alamadığını, bu yüzden de her şeyin çıkmaza girdiğini iddia etmiştir. Barzani lideri, kendisi ile Kadı Muhammed arasındaki ilişkilerin, Kadı Muhammed'in onu Sovyet yetkililerinin gözü önünde İngiliz ajanı olmakla suçlamasına ve yerden yere vurmasına yol açacak kadar bozulmuş olduğunu savunmaktadır. Şeyh Ahmet'e göre, Mahabad rejimi yıkılana kadar ikamete zorlandığı Şeytanabad'a gönderilmesi, bu çatışmanın kaçınılmaz sonucuydu.⁷⁶

Mahabad Rejiminin Aşiretlerinin Muhalefetiyle Karşılaşmasının Sebepleri

Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin aşiretler gibi heybetli bir güce karşı verdiği mücadelede karşılaştığı zorlukları tam olarak anlayabilmek için, aşiretlerin bu yeni devlete neden muhalefet ettiği ve bu muhalefetin nelerden kaynaklandığı üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. Bu muhalefet, çeşitli tarihi, siyasi, dini, sosyal ve ekonomik sebeplere dayanmaktaydı. Bu sebepleri kısaca şöyle belirtebiliriz:

Kürt Halkının Rus Karşısı Duygular Taşınması

Bu konu üzerinde durmanın amacı, Mahabad rejiminin Sovyet bağlantıları sayesinde elde ettiği çeşitli faydaları sıralamak değildir. Kürtler söz konusu olduğu sürece, Sovyetler

76 Pesyan, Mahabad rejiminin çökmesinden sonra Şeyh Ahmet'le yapılan bir görüşme esnasında onun bu ifşalarda bulunduğunu belirtmektedir. Pesyan'a göre, Barzani lideri [görüşme esnasında] bir Kur'an çıkarttı ve, görüşmeye başlamadan önce, görüşmeyi yapacak kişiden İran'ın çıkarları ve refahından başka bir şey düşünmediğine ciddiyetle yemin etmesini istedi. Pesyan, A.g.e., s. 25-26.

Birliği'nin sahip olduğu büyük isim ve saygınlığın çoğu Kürdü etkilediği, bu yeni devletin etrafında toplanmaya ittiği şüphe götürmemektedir. Buna karşılık, yine bu bağlantı yüzünden nüfuz sahibi Kürt aşiret reislerinin dehşete kapıldığı ve (yeni devlete) düşman kesildiği gerçeğini inkar edemeyiz. Bu aşiret reislerinin beslediği Rus-karşıtı duygular, tatsız ilişkilerin uzun tarihiyle şekillenmiş bir tutumdan kaynaklanmaktadır.

Rusya ile İran ya da Rusya ile Türkiye arasında çıkmış her savaşta, Kürtler, Rusları ölümcül düşmanları olarak karşılarına almak zorunda kalmışlardır. Üstelik, Kürt anayurdunun böylesine geniş bir bölümü Rusya'nın iki güney komşusunun sınır bölgelerinde yer aldığı için, her yeni çatışma Kürtlerin büyük kayıplara uğramasına ve tarifi imkânsız acılar çekmesine sebep olmuştur. Yaklaşık ikiyüz yıldan beri, Şah ve Sultan'ın Kürt tebalarına Rusları en büyük kafir düşman olarak görmeleri öğretilmiştir.

Özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan geriye korku, güvensizlik ve nefret kalmıştı. Hatırlanacağı üzere, Türklerin cihad ilan etmesi sonucunda verilmiş olan bu mücadele Kürtler ile Ruslar arasına, ırk ve din ayırımına dayalı, nefret tohumları ekmişti. Bu cephedeki savaş çoğu zaman tarafların birbirlerine sayıca üstünlük sağlamaya çalıştığı katliamlara dökülecek kadar bayağılaşmıştı. Rus-karşıtı duygular, tahmin edilebileceği gibi, İran Kürdistanında Türkiye'nin pan-Islamist propaganda-sına kapılmış unsurlar arasında özellikle güçlüydü.⁷⁷ Bu un-

77 Bu bağlamda belirtmek gerekir ki, Mahabad Cumhuriyeti'nin Ruslarla kurduğu bağlantıyı uygun görmeyen ve Kadı Muhammed'e açıkça muhalefet eden Mamişler, 1914-1918 savaşında Türklere en yakın duran unsurlar arasındaydı. Kazak Birlikleri ile Kürt Aşiret Süvarileri arasındaki şiddetli bir muharebeden sonra, bu muharebede oğullarından birini kaybeden Mamiş aşireti büyük reisi Bayız (Bayazid) Paşa'nın aşağıdaki telgrafı çekmiş olduğu söylenmektedir.

“Birçok Rus'u öldüren oğlum, aldığı yaralar yüzünden hayatını kaybetti ve Sultan için [verdiğimiz] bir kurban oldu. Eğer bu Tanrıyı memnun edecekse, diğer oğullarım ve ben de Halifemiz için kendimizi feda etmeye hazırız.”

Nazif, *Battariye ile Atash*, s. 62, el-Azzawi, *Ashdir al-Iraq*; II, s. 116, dipnot 1'de alıntılanmıştır.

surlar İran Kürtlerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktaydı. Ancak, bu çoğunluğa rağmen, Rusların kendi yanına çekmiş olduğu unsurların da bulunduğunu unutmamalıyız.⁷⁸

Rusya'da devrim olması ve Sovyet rejiminin kurulmasıyla birlikte, Ruslara karşı biraz yeni bir tutum şekillenmeye başladı. Kürtlerin önceden beri besledikleri Rus ve Hristiyan-karşıtı duygulara, Sovyet Hükümeti'nin din-karşıtı politikalarından duyulan şüphe de eklendi. Sovyet-karşıtı duyguların, Kürt aşiret reisleri ile Sovyet-tipi bir (yönetim) sistemi altında güçlerini ve mallarını eninde sonunda kaybedecek olmaktan korkan toprak ağaları arasında en yoğun olduğuna kuşku yoktu.

Ekonomik Durum

Mahabad rejiminden duyulan huzursuzluğun diğer bir önemli sebebi de ekonominin kötü durumda olmasıydı. Kürt çiftçiler, özellikle ekmek paralarını büyük ölçüde İran pazarından çıkartan tütün üreticileri, Mahabad kendisini İran'ın geri kalanından ayırınca büyük maddi kayıplara uğradı. Mahabad Kürtlerinin çektiği başka bir sıkıntı da azalan yiyeceklerini çok sayıda Barzani savaşçısıyla paylaşmak zorunda oluşlarıydı.⁷⁹

Kadı Muhammed'in Liderliğinden Duyulan Rahatsızlık

Bu çalışmada daha önce bu konu üzerinde durulmuştur. Birçok Kürt aşiret reisinin, Kadı Muhammed'in pek alışılmadık parti mekanizması ve kırsal nüfusun desteği vasıtasıyla tek başına iktidara gelmesinden huzursuz olduğunu belirtmek yeterli olacaktır.

Fırsatçılık

Birçok güçlü aşiret reisi, Kürt Cumhuriyeti'nin başarılı olma şansını enine boyuna düşünüp tarttı. Kadı Muhammed ve

78 Haurulanacağı üzere, Şikak aşireti büyük reisi Emir Han Şerifi Mahabad rejimini ilk destekleyenlerden biriydi. Douglas'a göre, Emir Han, savaş sırasında Türklere karşı çarpışmış olduğu için, Türk hapishanelerinde on yıl yattı. Douglas, A.g.e., s. 74.

79 Roosevelt, A.g.e., s. 265.

[onun] rejimi Rusya tarafından destekleniyor, İran Hükümeti ise Birleşik Devletler, İngiltere, komşu Türk ve Irak hükümetleri tarafından destekleniyordu. Daha önce görmüş olduğumuz gibi, Kadı Muhammed'in en sadık destekleyicileri arasında bile fikrinden önemli ölçüde cayanlara rastlanmaktaydı.

Kadı Muhammed'in Bir Lider Olarak Kabul Olunabilirliği

Çok eski zamanlardan beri, Kürdistan'da güç, savaşçı aşiretlerin yarı-askeri örgütlenmesini denetlemiş olanların ellerinde toplanmıştır. Bu denetim, güçlü aşiret içi bağlar ve feodal yapı vasıtasıyla sağlanmıştır. Kürt toplumundaki yönetici sınıf, geleneksel olarak, toplum içindeki şu üç kesimden oluşmuştur; beyler, tarikat şeyhleri ve aşiret reisleri. Kürdçü hevesler peşinde koşmuş ve halkının geri kalanı üzerinde egemenlik kurmayı hayallemiş her Kürt lider, bu üç hakim kesimin herhangi birine mensup olmuştur. Botan Beyi Bedirhan, Nehri Şeyhi Ubeydullah ve Şikaklı Simko Ağa, bu gibi liderlere verilebilecek örneklerden sadece üçüdür.

Bu şartlar altında, Kadı Muhammed gibi milli liderliğe soyunmuş birinin, yarışa mecburen geriden başladığı açıkça ortadadır. Kendi kasabası Mahabad'da büyük hürmet gören bir ailenin saygın bir ferdi olduğu doğrudur; ancak sadece, kırsal kesimde dini mevki sahibi bir adamdı ve büyük yönetici sınıfların herhangi birinin üyesinde bulunan ayrıcalıklara sahip değildi. Ulusal bir lider olarak, binlerce insanın atalarının peşine takılmasını sağlayan vasıfların hiçbirini taşımıyordu. Ne bir zamanların büyük beylerine özgü kadim otorite havasını ne Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarının ulu şeyhlerini sıradan insanlardan ayıran mukaddeslik halesini, ne de büyük aşiret konfederasyonlarını yöneten aşiret reislerinin gücünü ve şöhretini taşıyordu.

Bütün bu handikaplara rağmen, Kadı Muhammed halkının önderi olmayı başardı. İktidara gelmesini sağlayan sebeplerden en önemlisi, İran Kürtlerinin büyük bir kesimi tarafından lider olarak kabul edilebilmesiydi. Hiç kuşkusuz bu durum,

fazlasıyla belirgin toplumsal ve siyasî imalarda bulunan bir olayın derin önem taşıyan bir habercisiydi. Eski toplumsal düzenin çalkantılara gebe olduğunun, yüzyıllardır taşıdığı hükümet tarzının ise her an çökme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunun açık bir belirtisiydi.

[Toplumsal düzendeki] bu çalkantı, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı karışıklık ve savaş sonrası meydana gelen olaylarla fazlasıyla artmıştı. Savaştan sonra Türkiye, İran ve Irak'ta modern ya da modernleştirilmiş yönetimlerin kurulmasıyla yerleşim ve aşiret bağlarının kopartılması süreçlerine taze kan geldi, eğitim, sanayileşme ve kentleşmenin hızı arttı. Yüzyılın başından beri, Kürdistan'ın en ücra köşelerine yavaş yavaş ancak sürekli nüfuz etmiş olan değişim, her tarafta izlerini bırakmıştı. Değişen dünyanın zorlaması ve yarattığı baskılarla büyük ölçüde zayıflayan, aşiretlere ve feodal yapıya özgü eski bağılıklar, yerini yavaş yavaş yeni bir bağılılık türüne bırakmaktaydı. Modern kuramcı milliyetçilik, bu eski bağılıkların işlevlerini gasp ediyor, bu işlevlerin yerini kapıyor; böylece, Kürdistan'daki güç ilişkilerinin yapısını ve kökenini etkilemeye başlıyordu.

Ancak, gelişen olaylar, bu değişimlerin sanıldığı kadar derin ya da her taraf işlemiş olmadığını gösterecekti. Eski düzenin geleneksel kaleleri el değmemişliklerini hâlâ büyük ölçüde koruyor, aşiret mensuplarının büyük bir çoğunluğu bu yeni fikirlerin etkisini daha yeni yeni hissetmeye başlıyordu. Bu sebeple, her iki tarafta güçlerini toparlayıp karşı karşıya geldiklerinde, eskiye özgü adet ve bağılıkların yenisinden daha güçlü oldukları görüldü. Özellikle aşiret reislerinin büyük bir çoğunluğu, bu yeni lidere yakınlık duymamaktaydı. Geleneksel yollardan ziyade, parti örgütlenmesinin biraz kuşkulu vasıtaları ve kırsal kesimde revaçta olmasının verdiği destekle iktidara gelmiş olması, bu aşiret reislerini korkutuyor ve şüphelendiriyordu. Birçokları için, iktidar merdiveninin en üst basamağına tırmanmış olması, yerleşmiş kuralların dışına eşî benzeri görülmemiş ölçülerde çıkılması anlamına geliyordu. [İktidar üzerinde] hak iddia etmesini küçümsüyor; gücünü kısıkanı-

yor; Kürt milliyetçiliğini benimsemesini hırsını gizleyecek uygun bir maske takması olarak değerlendiriyorlardı. Belki de, bu yeni liderin kendi sınıfları için bir tehdit unsuru olduğunu farketmişlerdi.

Kadı Muhammed'in Kişilik Özellikleri ve Geçmişi

Kadı Muhammed, İran Kürdistanındaki en seçkin ailelerin birinden, Mahabad'ın Kadı ailesinden geliyordu. Aile, taşıdığı önemi, yalnızca aile fertlerinin dindarlığına ve ilim irfan sahibi olmalarına değil, ayrıca zor dönemlerde gösterdikleri cesaret ve vatanseverliğe de borçluydu. Aile fertleri defalarca halkının başına geçmiş; büyük tehlike ve belirsizlik arzeden durumlarda gözlerini kırpmadan bir liderin sorumluluklarını üstlenmiştir. Bunun sonucu olarak da, Mahabad ve civar bölge halkı, onlara, bölgenin gerçek dinî ve idari liderleri olarak bakmaya başladılar.

Kadı Muhammed'in babası Kadı Ali ve kuzenlerinden biri olan Kadı Mun'im'in, Birinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu açlık, salgın hastalık ve hasarın kuzeybatı İran'da tahribat yarattığı bir dönemde, bölge halkının Rus işgalinin insafsızlığından daha az zarar görmesi için çok uğraşmış oldukları söylenmektedir. Ailenin diğer bir ferdi, Kadı Ali'nin amcası Kadı Fettah, Anayasal Devrim [Meşrutiyet] sırasında ülkeyi şiddetle sarsan karışıklık döneminde, Çarlık müdahalesine karşı yerel direnişin örgütlenmesinde önemli bir rol oynadı. Kefen giyinip halkı Çar kuvvetlerine karşı cihada çağırmış ve çağrısı yüzünden Çar kuvvetlerince öldürülmüş olduğu belirtilmektedir.⁸⁰

Bu gerçeklerin ışığında, İran Hükümeti'nin yanı sıra halkın da aileye büyük saygı göstermiş olması şaşırtıcı değildir. Din adamlarına özel bir yakınlık duymadığı bilinen Rıza Şah'ın bile bu aileye özel tevveccüh göstermiş olduğu ve Kadı Muhammed'in babasına alâka göstermiş olduğu belirtilmektedir. Ba-

80 Pesyan, A.g.e., s. 152. Nikitin'e göre, Kadı Fettah, Birinci Dünya Savaşı sırasında ailenin reisiydi [en yaşlı üyesiydi]. Nikitin, *Les Kurdes*, s. 136, dipnot 1.

basının 1930'ların ortasında ölmesinden sonra, Kadı Muhammed, yerel idarî ve askerî yetkililerin tavsiyeleri üzerine Mahabad Kadılığına getirildi.⁸¹

Hiç kuşkusuz, Kadı Muhammed'in Mahabad'da büyük bir güç ve nüfuz sahibi bir konuma gelmesinde ilim irfan sahibi olması, güçlü kişiliği ile ailesinin ve makamının saygınlığı önemli bir rol oynadı. Ancak gelişen olaylar sonucunda Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin başına geçip uluslararası bir önem kazanıncaya kadar, dış dünyanın gözünde kapalı bir kutuydu. Samimiyeti, doğal tavırları ve sade alışkanlıkları, onunla temas kurmuş yabancılar üzerinde olumlu bir izlenim bırakmışa benzemektedir. Kadı Muhammed'le tanışmış olanlar arasında, Kürt liderin en cana yakın tasvirini Amerikalı gözlemci Archie Roosevelt, Jr. yapmıştır. Bu tasvirden anlaşılan, Kadı Muhammed'in inanmış bir vatansever ve geniş bir ilgi alanına, hoşgörölü fikirlere sahip kültürlü bir adam olduğudur. İktidara geldikten sonra bile, ne bir partizan gibi taşkınlık yapmışa, ne üst düzey biri gibi kibirli davranmışa, ne de hep zor koşullarda yaşamış biri gibi kabalık yapmışa benzemektedir. Roosevelt, Kadı Muhammed'in onda bıraktığı izlenimi şöyle özetlemiştir: "Derin saplantıları, az rastlanan bir cesaret ve fedakârlığı var gibi görünüyordu; ancak açık fikirliliği ve ılımlılığı bu kötü özelliğini dengeliyordu."⁸² Kendisinin ve kardeşi Sadri Kadı'nın ölüm cezasına çarptırılmış olduğunu duyunca yaptığı, herhalde ona özgü bir davranıştı. Kendisi için değil ama, büyük haksızlıklara kurban gittiğini düşündüğü kardeşi için merhamet istedi.⁸³

81 Pesyan, A.g.e., s. 153.

82 Roosevelt, A.g.e., s. 262. Burada, Kadı Muhammed'in karakteri ile Azerbaycan'daki anayasal [değişiklik yüzünden çıkan] karışıklıklar sırasında ortaya çıkan Millî Gönüllüler'in, meşhur lideri Settar Han'inkini karşılaştırmak ilginç olacaktır. Settar Han'ın karakterinin yavaş yavaş bozulması ile ilgili ayrıntılar hakkında, bkz. Browne, *The Persian Revolution*, s. 570.

83 Pesyan, A.g.e., I, s. 176.

Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin Sonu

Azerbaycan Demokrat [Partisi] kuvvetlerinin 10 Aralık 1942'de Kaflankuh Geçidi'nde İran Ordusu tarafından yenilgiye uğratılması Mahabad Cumhuriyeti'nin sona erdiğini gösteriyordu. Bir yıl önce, Tebriz'in Azerbaycanlılar tarafından ele geçirilmesi de Kürt Cumhuriyeti'nin kurulduğuna işaret etmişti. Bu bağlamda, Azerbaycan'ın Demokrat [Partili] Valisi'nin İran Başbakanına gönderdiği teslim mektubunda, Kürt kuvvetleri komutanı Seyfi Kadı'nın durumdan haberdar edilmiş olduğunu ve Kadı'ya, çarpışmaları sona erdirmesinin emredildiğini bildirmesi ilginçtir.⁸⁴

Kadı Muhammed'in kardeşi Sadri Kadı iki gün sonra Miyan-dub'a giderek İran kuvvetleri komutanı General Hamayuni ile buluştu. Bu yolculuğun amacı, İran Ordusu'nun Mahabad bölgesini barışçı bir şekilde işgal etmesi için anlaşma sağlamaktı. Vakit geçirmeden yapılan bir anlaşma uyarınca, Barzaniler bölgeyi boşaltır boşaltmaz İran kuvvetleri bölgeye girecekti. Barzaniler bölgeyi boşaltıp Nagadah'a çekildikten sonra, İran Ordusu, Kürt rejimine düşman üç önemli aşirete -Dehbokri, Mamiş, Mangur- mensup asker gruplarının da içinde bulunduğu düzensiz aşiret kuvvetlerinin peşinden Mahabad'a doğru hareket etmeye başladı. Ancak bu kuvvetler, kasaba yakınlarında Kadı Muhammed'in bir temsilcisi tarafından durduruldu. Bu temsilci, anlaşmanın Mahabad'ı varlıklarının büyük karışıklığa yol açmasından korkulan aşiret birliklerinin değil, düzenli ordunun işgal etmesi şartıyla yapılmış olduğunu belirtti. Bunun üzerine aşiret birlikleri geri çekildi. İran ordusu Mahabad'da coşkuyla karşılandı ve birkaç gün boyunca ordu komutanları ile Kürt liderleri arasında en samimi ilişkiler yaşandı.⁸⁵

84 Roosevelt, *A.g.e.*, s. 266.

85 *A.g.e.*

Kadı Muhammed'in İdam Edilmesi

Bu balayı, ne yazık ki, çabucak sona erdi. 17 ve 18 Aralık'ta, Kadı Muhammed ve kuzeni Seyfi Kadı da dahil olmak üzere, birçok Kürt lideri tutuklanıp hapse atıldı. 30 Aralık'ta Kadı Muhammed'in kardeşi, Sadir Kadı, Tahran'daki evinde tutuklanarak Mahabad'a getirildi ve kardeşinin yanına koyuldu. Elimizdeki tüm kanıtlar, Sadri Kadı'nın tutuklanmasının haksız bir kincilik olduğunu göstermektedir. Sadri Kadı, Kürt Cumhuriyeti'nin varlığı süresince, kardeşinin başında bulunduğu rejime karşı dürüst ve tarafsız bir tavır takınmıştır. Parlamento'nun bir üyesiydi ve Tahran'da ikamet ediyordu. Bu süre içinde, yalnızca İran yetkililerin ondan arabuluculuk yapmasını istediğinde Tahran'ı terketmişti.⁸⁶

Kürt liderlerin hapse atılmasıyla Mahabad'ın denetimini tamamen ele geçiren ordu, tutuklulardan şikayetçi olan herkesi ellerindeki kanıtları sunmaya davet etti.⁸⁷ İran yetkililerin bu hareketiyle, suçluların kaderi ile ilgili bütün şüpheler ortadan kalktı. Mahabad'da usulsüz ve yetkisiz bir mahkeme kurulduğunu, Kadı Muhammed'i yargılayacak kişilerin uzun zamandır onun gücüne son vermeyi istemiş olanlardan seçildiğini İran'lı bir kaynak açıkça ortaya koymaktadır.⁸⁸

Kadı Muhammed'e yöneltilen suçlamalar arasında Bukan hazinesinden haksız olarak 80,000 Riyal alması, Hama Reşit ve Barzanilerle işbirliğine gitmesi, 50 genci askeri eğitim için Sovyetler Birliği'ne göndermesi vardı.⁸⁹ Duruşmaların bitiminde, Kadı Muhammed, Seyfi Kadı ve Sadri Kadı ölüm cezasına çarptırıldı. Kardeşinin aldığı cezayı öğrenen Kadı Muhammed, cezanın adaletsizliği karşısında şaşkına döndü ve belirtildiğine göre, kardeşine verilen cezanın affedilmesi için yalvardı. Çabaları sonuç vermedi ve üçü de, 31 Mart 1947 tarihinde, şafak

86 A.g.e.

87 A.g.e.

88 Pesyan, A.g.e., II, s. 169.

89 A.g.e., s. 173.

vakti, makineli tüfeklerin başındaki İran askeleri tarafından sıkı koruma altına alınan kasaba meydanında idam edildi.⁹⁰

Mahabad'dan Sonrası

Mahabad rejiminin yıkılması ve Kadı Muhammed ile yandaşlarının 31 Mart 1947'de idam edilmesi bütün Kürtler tarafından üzüntü ve içerlemeye karşılandı. Türkiye ve Irak'ta, Kürtlerin bu duygularını açıkça ifade etmesi mümkün değildi. Sıkı yönetim altındaki İran Kürdistanında ise halk için için kaynamakta ama sessizdi. Bununla birlikte, Luristan'ın en önemli kasabası Urumabad'da Mahabad'daki infazlara bir tepki olarak 11 Mayıs 1947'de şiddetli bir ayaklanma çıkmış olduğu belirtilmektedir.⁹¹

Ancak Kürtler ve aralarında yaşadıkları halklar için Mahabad'm yıkılmasıyla başlayan trajedi henüz bitmemişti. Okuyucunun hatırlayacağı üzere, İran ordusuna mensup birkaç Kürt subay Irak'taki Molla Mustafa isyanına katılmış ve isyanın bastırılmasından sonra onu Mahabad'a götürmüşlerdi. Mahabad rejiminin çökmesinden sonra bu subaylar tekrar Irak'a getirildi ve kısa süre sonra tutuklandı. 19 Haziran 1947'de, bu subayların dördü - İzzet Abdülaziz, Mustafa Hoşnav, Muhammed Mahmut ve Hayrullah Abdülkerim- Bağdat'ta idam edildi.⁹²

Bu idamlar büyük dehşet ve nefret uyandırdı. Kürt milliyetçiler Irak'ta ilk defa böyle bir muameleyle karşılaşmıştı. Bu olaylar, Iraklı ve diğer Kürtler arasında şaşkınlık, dehşet ve öfke yarattı. Kürt milliyetçiliği bu darbeye ne zayıfladı ne de tükendi. Bu darbe, özellikle bir grup Kürt milliyetçisi için büyük

90 A.g.e.

91 Bu olaylar üzerine, tanınan bir milliyetçi Kürt yazarı, Lurlann en sarsılmaz ve inançlı Kürt milliyetçileri arasında olduklarını birden çok kez kanıtladıklarını söylemeye yöneltmiştir. [Hilmi], *The Map of Kurdistan*, s. 8.

92 Bu dört subaya ilaveten 15 kişi daha idam edildi. Kürt aşiretlerine mensup binlerce kişinin bu olayları protesto etmek üzere gösteri yaptıkları söylenmektedir. *The Daily Express*, 22 Haziran 1947. Karşılaştırma için bkz. Brifkanî, *Ha-qa'iq*, s. 29-30.

bir güç kaynağı oldu. Kürt liderliğine soyunan yeni gücün -aydın tabakanın- artık övünülecek şehitleri vardı ve sözünü dinletmeye başladı.

Kadı Muhammed ve yandaşlarının Mahabad'da, dört subayın da Bağdat'ta idam edilmesi Kürt göçmen basınında geniş bir yer buldu. Aşırı Kürt milliyetçisi gençlerin ya da solcuların nasıl hissettiğini herhalde en iyi, Avrupa'daki Kürt öğrencilerin teksir edip dağıttığı bir yayın olan *Kürdistan'ın Sesi* açıklamaktadır. Bu yayının Ağustos 1949'da çıkan sayısında Mahabad ve Bağdat'taki infazlar iki ayrı makalede incelenmektedir. "Kadı Muhammed'e Ebedi Zafer" başlıklı makalede, Amerikalılar (özellikle Başkan Truman), İngilizler ve İranlılar ateşli Komünist terminolojisinin kullanıldığı ifadelerle azarlanmaktadır. Nefret ve küfür dolu ifadelerin en ağırları İranlılar için kullanılmakta ve onlar, kendilerine yakıştırılan diğer sıfatlar dışında, "Haşhaş müptelası monarşist Faşistler" olarak nitelendirilmektedir.⁹³

Kürt subayların infazıyla ilgili makaleye "Şehitlerimizin Vasiyeti" başlığı atılmıştı ve bu başlık kırmızı harflerle yazılmıştı. Bu makale, subayların idam edilmeden önceki son sözlerini duyurmayı amaçlamaktadır. Bu subaylar, aileleri ve Kürdistan ile ilgili duygu yüklü sözler sarfetmiş, ideallerini savunmak uğruna silaha sarılmalarının sebeplerini açıklamışlardır. Hayatının geride bıraktığı üç küçük çocuğuna ilham verecek bir örnek teşkil etmesini umut ettiğini belirten Mustafa Hoşnav dışında, tüm subaylar, sloganlar atarak son sözlerini noktaladılar. Muhammet Mahmut, "Yaşasın Kürdistan!" diye bağırdı. Hayrullah Abdülkerim, "Düşmanlarımıza ölüm, yaşasın Kürdistan!" İzzet Abdülaziz ise, "Emperyalistlere ve alçak uşaklarına ölüm!" diye bağırdı.⁹⁴

93 *Denge Kurdistan*, no. 2 (Ağustos 1949), s. 10.

94 *A.g.e.*, s. 11. Karşılaştırma için bkz. *BCEK*, no. 4 , s. 10-11.

Azerbaycan Demokrat [Parti] Rejimi ile Kürt Cumhuriyeti Arasında Bir Karşılaştırma

Mahabad Kürt Cumhuriyeti hakkında anlaşılmaz görünenlerin çoğu, Tebriz'deki Azerbaycan Demokrat [Parti] rejimi ile yapılacak bir karşılaştırmayla aydınlığa kavuşmaktadır. Her iki rejimin de hemen hemen aynı zamanda ve benzer koşullar altında kurulmuş, yaşamış ve yok olmuş olmasına rağmen, bu iki rejim yan yana koyulup birbirlerine göre değerlendirildiklerinde, birçok önemli farklılık açığa çıkmaktadır.

Azerbaycan Demokratlarının rejimi, Kürtlerinkine oranla, daha örgütlü ve siyasî açıdan daha tecrübeliydi, ayrıca 1905-1909 Anayasa Devrimi'ne kadar uzanan daha eski bir devrimci geleneğe sahipti. Bu farklılıkların en iyi yansıması, herhalde, Azerbaycan ve İran Kürdistanında lider konumuna gelen insanlardır. Pişevari, Dr. Cavit ve diğer Azerbaycanlı liderler ne istediklerini tam olarak bilen deneyimli Komünist aydınlar ve görmüş geçirmiş parti üyeleri idi.⁹⁵ Buna karşılık, Kürt liderleri basit, temiz kalpli insanlardı. Çoğu siyasî açıdan saftı ve ideolojik eğilimleri yok denecek kadar azdı. Kürt liderlerin burjuva olmaları ve sahip oldukları feodal mantalite, Azerbaycanlı liderlerin Marksist düşüncesiyle garip bir zıtlık içindeydi. Kürtler arasındaki en okumuş ve aydın şahsiyet olan Kadı Muhammed bile, altı üstü iyi eğitim almış kasabalı bir din görevlisiydi.

Bu konuyu daha ayrıntılı işlemeye başlamadan önce, Azerbaycan rejimini ve Mahabad Kürt Cumhuriyetini ortaya çıkartan Azerbaycan ayrılıkçılığı ve Kürt milliyetçi duyguları üzerinde kısaca durmakta fayda vardır. Azerbaycandaki ayrılıkçılık yerel halkın [İran'a] olan bağlılığını zayıflatıp daha sonra da bölgeyi ilhak etmeyi amaçlayan Rus ve Türk faaliyetlerinin etkisiyle ortaya çıktı.

95 Pişevari ve diğer Azerbaycan Demokrat liderler hakkında, bkz. Elwell-Sutton, "Political Parties in Iran," *MEJ*, III, no. 1 Ocak, 1949, 46-48, ve çeşitli yerlerde. O dönemde kurulmuş Azerbaycan hükümetinin üyeleri hakkında, bkz. Lenaczowski, "The Communist Movement in Iran," *MEJ*, I, no. 1 (Ocak, 1947), 43, dipnot 37, ve çeşitli yerlerde.

Daha gelişmiş olan ve daha iyi yönetilen Rus Azerbaycanı, sınırın öbür tarafındaki akrabası İran Azerbaycan'ı üzerinde her zaman güçlü bir etki yaratmıştı. İran Azerbaycanını kendi yörüngelerine çekme ve er ya da geç "özümseme" umudunu her zaman taşımış olduğu şüphe götürmeyen Ruslar, iki Azerbaycan arasındaki etnik, kültürel ve coğrafi yakınlıkların kendilerine sunduğu bütün fırsatları çok ustaca değerlendirmişlerdir. Diğer taraftan Osmanlı Türkleri ise, ki bir zamanlar İran Azerbaycanını kendilerine katma konusunda Rusya'nın becerikli rakibi olmuşlardı, Birinci Dünya Savaşı öncesi ve esnasında -İslamcı ve Turancı propagandaları yoğun ve başarılı bir şekilde uyguladılar. Görüldüğü gibi, Rusya ve Türkiye tarafından harekete geçirilen merkezkaç kuvvetleri, Azerbaycanlılar arasında, uzun zaman önce devreye girmişlerdi. Azerbaycanlılar da, çok defa, ağırlıklarını taraflardan birine doğru vermeyi değişmez bir eğilim haline getirmişlerdi. 1945-1946'da Azerbaycan Demokratlarının başını çektiği birleşme düşünün gerçekleşmeye, herhalde, en yakın olduğu hareketti.

Buna karşılık, Mahabad Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açan hareket, ülkenin çeşitli bölgelerine yerleşmiş Kürtler arasında aralıklarla alevlenen, için için yanan Kürt milliyetçiliğinin en son vücut bulmasından başka bir şey değildi. Bu tarz ayaklanmaların tekrarlanması, her seferinde başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen, Kürtlerin bağımsızlığa duyduğu hevesin hiçbir zaman tamamen sönmemiş olduğunu belirtmektedir. Ancak belirtilmelidir ki, bu Kürt "alevleri", her zaman dağınık ve yerel bir nitelik taşımış, hiçbir zaman genel bir yangına dönüşmemiştir. Aslında hiçbir zaman yaşadıkları birkaç ülkenin herhangi birinde, genel bir ayaklanma etrafında birleşmemişlerdir. Hiç şüphesiz, bunun sebebi, dağınık haldeki Kürt faaliyetlerini yönetmeye ve koordine etmeye muktedir bir merkezi örgüt olmayışıdır.

Azerbaycanlıların daha üstün bir örgüt yapısına sahip olmalarının ve liderlerinin çok daha tecrübeli olmasının yanı sıra, işleri de daha kolaydı; İran Azerbaycanının Sovyetler Birliği ta-

rafından ilhak edilmesine zemin hazırlamak.⁹⁶ Bütün enerjilerini bu hedefte yoğunlaştırabiliyor ve, sağa sola sapmadan, bir tek bu hedef peşinde koşabiliyorlardı. Buna karşılık, Mahabad rejiminin hedefi hiç de kolay değildi. Bütün Kürt topraklarını kucaklayan çok daha büyük bir Kürt devleti için bir çekirdek oluşturmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden, her ne kadar o zamanlar İran Hükümeti'yle mücadele ediyorlarsaydı da, önünde sonunda Türkiye, Irak ve Suriye'den gelecekteki Kürt devletinin daha büyük parçasını söküp almak zorunda olduklarını biliyorlardı.

Kürt Cumhuriyeti ile Azerbaycan rejimi arasında göze çarpan bir başka fark, öncekine Sovyet müdahalesinin nispeten daha az olmasıydı. Sovyet ajanları, Kürt Cumhuriyeti toprakları içinde Azerbaycan'da olduğu kadar sık cirit atmıyor; nadiren de olsa orada bulunanlar ise daha ihtiyatlı ve daha az terdirgin edici davranıyordu. Kürtlerin yalanlamalarına rağmen, bir Sovyet temsilcinin Mahabad'a tayin edilmiş olduğu düşünülmektedir. Mahabad'daki son Sovyet temsilcisi Asadov'un rejim çökene kadar Mahabad'da kaldığı söylenmekte ve Tebriz'deki Sovyet Konsolosluğu'na zamanında kaçmayı başarmış olduğu belirtilmektedir.⁹⁷

Mahabad'da "teneffüs edilen" hava, Azerbaycan'dakiyle büyük bir zıtlık oluşturmaktaydı. Azerbaycan'da bireysel özgürlükler fazlasıyla kısıtliyen ve insanlara korku salan yöntemlere bile başvurulmuşa benzerken, Kürtlerin yetkililerin tacizinden uzak yaşamış, rejim karşıtlarına karşı nadiren şiddete başvurulmuş olduğu söylenmekteydi. Kadı Muhammed döneminde Mahabad'da bulunmuş bir İranlı gazeteci, onun yönetiminin ılımlığına ve merhametine övgüler düzmüştür. Bu gazeteciye göre, Kadı Muhammed yağmacılığa ve hırsızlığa bir son verdi. Mahabad Cumhuriyeti vatandaşları, onun zamanında, barış ve

96 Roosevelt'e göre, Azerbaycan Demokrat Partisi'nin amacı "... bir devrim başlatmak, bağımsızlık ilân etmek ve muhtemelen Sovyetler Birliği'ne katılmayı istemektir." Roosevelt, *A.g.e.*, s. 253.

97 *A.g.e.*, s. 264. Bir İran kaynağına göre, Asadov Mahabad'da büyük bir kontrole sahipti. Pesyan, *A.g.e.*, I, s. 174.

güvenlik içinde yaşadılar. Görevde olduğu iki yıl boyunca yalnızca bir kişinin öldürülmüş olduğu belirtilmektedir.⁹⁸

Archie Roosevelt, iki rejim arasında şu karşılaştırmayı yapmıştır:

Doğu Azerbaycan'da terorizm engellenmeksizin hüküm sürerken, Kürdistan'da çok az, o da sayılırsa, siyasî suçlu ve yalnızca bir iki siyasî cinayet vakası vardı; yine de, rejimle arası iyi olmayan birkaç Kürt Tebriz'e gerçekten kaçtı. Mahabad sokaklarında Ankara ya da Londra radyosu dinlenebilirken, Tebriz'de bu radyoları dinleyenler ölüm cezasına çarptırılıyordu. Bu özgürlüğün sebebi ister Kadı ve kabinesinin ılımlı ve liberal bir politika izlemesi, ister kendilerine bağlı insanlara karşı şiddet uygulanmasına müsaade etmeyecek aşiretlerin varlığı olsun, en azından merkezi İran Hükümeti'ne özgü olduğuna düşündükleri cebir ve zulümden başlarını kaldırabilen Mahabad vatandaşları arasında, rejim revaçtaydı.⁹⁹

Bu iki rejim arasındaki bir diğer önemli fark, her ikisi de yıkılınca ortaya çıktı. Azerbaycan'da rejime karşı güçlü bir halk tepkisi varmış görünürken, Mahabad'da benzer bir tepkiye rastlanmadı. Roosevelt'e göre:

Azerbaycan'ın her tarafındaki köylüler, işçiler ve esnaf, rejim çökme belirtileri gösterir göstermez, Demokratları gördükleri yerde katlettiler. Bu anlık tepki, halkın rejime duyduğu kını açıkça belirtiyordu. Mahabad'da ise herşey sakince olup bitti. Gizli polis Azerbaycan'ın her tarafında güçlü ve olası karışıklıklara kendini hazırlamıştı, ancak Kadı Muhammed'in elinde böyle bir örgüt bile bulunmuyordu. Bu gerçek, Kadı Muhammed rejiminin en azından başkentte görüldüğüne dair beyanları doğrular niteliktedir.¹⁰⁰

98 A.g.e., s. 161.

99 Roosevelt, A.g.e., s. 264-265.

100 A.g.e., s. 167.

Mahabad'a Sovyet Yardımı Sorunu

Mahabad rejiminin çökmesinin üzerinden 10 yılı aşkın bir süre geçmiştir. Bu kısa ömürlü Kürt Cumhuriyeti'nin yükselişi ve çöküşüyle doğan ateşli tutkuların artık büyük ölçüde sönmüş olmasına karşılık, yapısına ve nasıl ortaya çıktığına dair tartışmalar azalmaksızın devam etmiştir. Bazıları bu rejimin tamamen Sovyetlerden ilham almış bir macera olduğunu iddia etmiş, diğerleri ise bunun Kürt milliyetçi duygusunun anlık bir dışavurumu olduğunda ısrar etmişlerdir. Bu görüşlerin her ikisi için de fazlasıyla kanıt mevcuttur.

Mahabad rejiminin itici gücünü ve ilhamını büyük ölçüde Sovyetler Birliği'nden aldığına, çok sayıda Kürdün rejimin nihai başarısı için taşıdıkları umudu kesintisiz Sovyet yakınlığı ve desteğine bağladıklarına hiç şüphe yoktu. Yine de, Kürt milliyetçiliği duygusunu hafife almak ve Kürtlerin [rejimde] oynadığı rolü küçümsemek hem haksız hem de gerçekdışı bir yaklaşımdır. Sovyetler Birliği'ne ne kadar pay çıkartılırsa çıkarılsın, Kürt milliyetçiliğinin güçlü tesiri olmasaydı Mahabad hiç kuşkusuz var olmazdı.

O sıralarda, Mahabad rejiminin aldığı Sovyet yardımları üzerinde özellikle durulmaktaydı. Batılı basında, Sovyetlerin geniş çaplı askeri yardımda bulunduğu ve Kürtlerin iç işlerine fazlasıyla müdahale ettiği haberleri çıkıyordu. Bu haberler 1946 baharında özellikle tehlike çanları çalan bir havaya büründü; Bane, Sakız, Sardasht (Surtas) ve İran Kürdistanındaki diğer İran garnizonlarına yapılan Kürt saldırıları ile ilgili haberlere her gün rastlanmaktaydı.

1946 yılı Mart ayında, Rusların İranlı Kürtleri eğittiği, silahlandırdığı, Irak ve Türkiye'deki Kürtlere el altından silah temin ettiği belirtilmekteydi. Birkaç Rus subayın, danışman sıfatıyla İran Kürtleri arasında bulunduğu söylenmekteydi.¹⁰¹ İki gün sonra, Rusların Kürtlere tavsiye, teknik destek ve malze-

101 *The New York Times*, 21 Mart 1946; *The Times*, (Londra), 21 Mart 1946; *The Manchester-Guardian*, 21 Mart 1946; *The Daily Telegraph*, 21 Mart 1946; *The Evening Standard*, 21 Mart 1946.

me sağlamaya devam ettiğini iddia eden yeni raporlar ortaya çıktı.¹⁰² Nisan başında, Kürtlerin, Miyandub'da bulunan bir Rus birliğinden 20 tank, 4 kamyon, bilinmeyen miktarlarda havan topu ve diğer silahları temin etmiş olduğu haberleri dolaştı.¹⁰³ Ancak bu raporlar, Kürtlere yapılan Rus yardımını fazlasıyla abartmış görünmektedir; artık biliyoruz ki, Mahabad Cumhuriyeti'nin çökmesinin en büyük sebeplerinden biri, elinin altında böyle bir kuvvetin kesinlikle olmamasıdır. Aslında, Kadı Muhammed rejiminin Sovyetler Birliği'nden aldığı destek, teşvik ve yerine getirilmemiş yardım vaatlerinden öteye gitmemiştir.

102 *The Times* (Londra), 24 Mart 1946.

103 *The New York Times*, 4 Nisan 1946; *The Times* (Londra), 4 Nisan 1946. İlginçtir ki, aynı rakamlar, Batılı gazetelerde yayınlanmanın yanı sıra, Amerika'lı bir akademisyenin *Foreign Affairs*'de çıkan bir makalesinde de kullanılmıştır. Westermann, "Kurdish Independence and Russian Expansion," *Foreign Affairs*, XXIV, no. 4 (Temmuz, 1946), s. 676.

ONALTINCI BÖLÜM
**MAHABAD'IN ÇÖKMESİNDEN
BU YANA KÜRTLER VE KÜRT SORUNU**

**İkinci Dünya Savaşı Sırasında ve
Sonrasında Kürt Umutları ve Beklentileri**

Her ne kadar bu bölümün amacı Mahabad'ın çökmesinden sonra meydana gelmiş çeşitli olaylar üzerinde durmaksa da, bu çöküşten önceki bazı konulara kısaca değinmekte fayda vardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Araplara ve diğer milletlere verilenlere benzer sözler, İkinci Dünya Savaşı sırasında Kürtlere verilmemiştir, ancak, o koşullar altında, Kürtler yine de belirli faydalar sağlamayı umdular. Bu umudu besleyen hiç kuşkusuz, müttefik tahriklerine rağmen Kürtlerin savaş boyunca sakin durmuş olmasıydı. Halbuki, Kürtlerin yaşadığı bir ülkenin, Irak'ın hükümeti İngiltere'yle kısa süreli bir savaşa girmişti; bir diğeri, İran ise İngiltere ve Sovyetler Birliği ile ters düştü ve bu ülkelerin işgaline uğradı.

Suriye'de ise, faaliyetlerini genellikle Türkiye'ye yöneltmiş olan *Hoybun*'dan, önce Fransızlar sonra da İngilizler tarafından Türkiye'yi [kendisine] düşman etmemek için elinden geleni yapması istenmiş ve *Hoybun* bu isteği kabul etmişti.¹ As-

1 İkinci Dünya Savaşı başladığında, General Weygand *Hoybun* liderleriyle bir anlaşmaya vardı. Bu anlaşmaya göre, *Hoybun*, Türk-karşıtı faaliyetlere girişmeyecekti. Suriye'deki Vichy rejiminin çökmesinden ve bu ülkenin İngilizler tara-

linda, *Hoybun*'un müttefiklere duyduğu sadâkatten de şüphe edilmişe benzemektedir; Tobruk Almanların eline geçtiği gün, örgüt başkanı Emir Celadet Bedirhan'ın üç defa Albay Elphinston'un makamına çağrılıp müttefiklere duyduğu yakınlık ve sarsılmaz bağlılığı ifade etmesinin istenmiş olduğu söylenmektedir.²

İngilizler, Iraklı Kürtlerden sakin durmalarını istemiş ve Kürtler de beklentilerine uygun davranmışlardı. Mayıs 1941'de, Irak'taki Raşit Ali rejiminin Mihver Devletlerisafına geçmesi, bu ülkedeki Kürtlerin, İngiliz politikasının kendileri lehine yeniden düzenleneceğini ummasına yol açtı. Irak ile İngiltere arasında çatışmaların patlak vermesinden sonra Bağdat'tan kaçmış olan Şeyh Mahmut, Kürdistan'da Bağdat rejimine karşı isyan başlatmayı düşünmüş, ancak bu fikrin üzerine fazla gitmemiştir. Özellikle yeni nesil Kürtler arasında bu fikir büyük destek görmüştü; ancak, Raşit Ali rejiminin bir anda çökmesi, böyle bir hareketin gereksiz, hatta zararlı olduğunu gösterdi.³

Müttefiklerin İran'ı işgal etmesinden kısa bir süre önce ilginç bir gelişmenin yaşandığı belirtilmektedir. Irak Ordusuna mensup subayların, 1941 yılında, İran'a geldikten kısa bir süre sonra, hiç kuşkusuz gelecekteki Rus desteğini sağlama almak amacıyla, Sovyet Ordusu yetkililerine yanaşıp Kızıl Ordu'yla beraber savaşıacak bir Kürt gönüllü birliği oluşturmayı teklif ettikleri, ancak bu önerinin geri çevrildiği söylenmektedir.⁴

Kürtler savaş boyunca Müttefik yanlısı bir tavır takınmış ve Müttefikleri kızdıracak siyasî faaliyetlere girişmekten titizlikle kaçınmış oldukları için, millî heveslerinin kısmen tat-

findan işgal edilmesinden sonra, İngilizler, Kürt liderlerle yapılan bu anlaşmayı yenilediler. Elphinston, "In Memoriam," *JRCAS*, XXXIX, Bölüm 1 (Ocak, 1952), s. 93.

2 A.g.e. Savaş sırasında İngiliz Gizli Servisi adına görev yapan, Albay Elphinston, Kürt meselelerinden sorumluydu.

3 Edmonds, "The Kurds of Iraq," *MEJ*, XI, no. 1 (Kış, 1957), s. 59-60.

4 Rajkowski, "Another Danger Spot — Kurdistan," *World Review*, (Haziran, 1946), s. 29.

min edilmesiyle ödüllendirilmeyi, doğru ya da yanlış, bekle-
diler. Üstelik, Müttefiklerin Mihver-karşıtı propagandaları,
Avrupa ve Asya'daki esir halkların çok yakında özgürlükleri-
ne kavuşturulacağına üzerinde özellikle durmuştu. Hiç kuş-
ku yok ki, Kürtler de kendilerini müttefiklerin kazanacağı
zafer sayesinde özgürlüğe kavuşacak milletlerden biri gibi
görmekteydi.

Irak'taki Barzani isyanı, ardından İran'da Mahabad Cumhu-
riyeti'nin kurulması, Kürtleri dalmış olabilecekleri rüyalardan
uyandıracaktı. Barzani isyanı sırasında İngilizlerin Irak Hükü-
meti tarafını tutması ve Mahabad Cumhuriyeti'nin kısa ömrü
boyunca İngiltere ile Amerika'nın takındığı tavır, Batı'dan Kürt
milliyetçi heveslerini desteklemesini beklemenin boşuna oldu-
ğuna Kürtleri inandırdı. Rusya'nın Orta Doğu'daki yükselişi,
Batı'yı Türkiye, İran ve Irak hükümetlerine destek vermek zo-
runda bırakmıştı. Bu, Kürt çıkarlarının artık Batı'nın çıkarla-
rıyla özdeşleştirilemeyeceği anlamına geliyordu. Bölgedeki
Sovyet saldırılarıyla başa çıkabilmek için, Kürtlerin yaşadığı
ülkelerin hükümetlerini şüphelendirecek ya da gücendirecek
bir şey yapmaktan kaçınmaya Batı mecburdu.

Batı'nın hayal kırıklığına uğrattığı ve gözünü açtığı Kürtler,
umutlarını artık Ruslara bağladılar ve yüzlerini onlara çevirdi-
ler. Sovyetler'in Mahabad Cumhuriyeti'ni desteklemesi, Molla
Mustafa ve taraftarlarına Sovyetler Birği'nde sığınma hakkı ve-
rilmesi, yakınlık uyandıran ve usta işi Sovyet propagandası ile
birleşince Kürtlerin, özellikle genç ve idealist olanların, Rus-
ya'ya yönelmesi kolaylaştı. Irak'taki Barzani isyanının bastırıl-
ması ve İran'daki Mahabad Cumhuriyeti'nin çökmesinden
sonra, hem Kürt komünizmi hem de Kürt milliyetçiliği yer al-
tına indi, karşılaştı ve birbirine karıştı.

Bu noktada, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk birkaç yıl
boyunca meydana gelen önemli olayları kısaca özetlemek sa-
nıyoruz gereklidir. Orta Doğu'nun 1945'teki hali güven verici
olmaktan çok çok uzaktı. Sabırsız ve ateşli Kürtler, yıl sona er-
meden Irak'taki ayaklanmanın dozunu arttıracaktı. İran'daki
kardeşleri ise harıl harıl gelecekteki Mahabad Cumhuriyeti'nin

temellerini atmakla meşguldüler. İran Kürtlerinin planları, başarıya ulaşmamış olsalar da, dikkatle takip ediliyordu. İran Kürtlerinden daha ileride ve daha örgütlü olan İran Azerbaycanlıları kendi devletlerini yaratmak için hazırladıkları planları geliştirmekteydiler. Kısa vadeli hedefleri özerklikti, ancak İran'dan ayrılmayı, hatta Sovyetler Birliği'ne katılmayı nihai hedefleri olarak belirlemiş olabilirler.

Kürtleri ve Azerbaycanlıları destekleyen Sovyetler Birliği, 1945 yılı Mart ayında, Sovyet-Türk Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını tek taraflı feshetti.⁵ Bu meşum hareketi birkaç huzursuz edici olay takip etti. Ağustos 1945'te, Molla Mustafa Irak'ta isyan başlattı. Molla'nın yenilip Eylül ortalarında İran'a kaçmasından kısa bir süre sonra düzen bozucu bir gelişme daha yaşandı. 1945 yılı Kasım ayında, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu. Bir Kürt isyanının patlak vermek üzere olduğu ve Sovyetlerin duruma müdahale edebileceği yolunda devamlı eline raporlar geçen Türkiye, korkuya kapılarak Kafkas sınırına yığınak yaptı; Ruslar ise bu hareketi derhal protesto etti.⁶

1946'da, Kürtlerin yaşadığı devletler yeni tehlike ve huzursuzluklarla karşılaştı. Mart 1946'da, Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin resmen kurulması Kürtlerin yaşadığı bütün topraklarda heyecan fırtınaları kopardı.⁷ Sovyetler Birliği'nin İran'daki kuvvetlerini belirlenen tarihte, 2 Mart 1946'ta çekmemesi ise nihai amaçları konusunda derin endişeler doğurdu.⁸

Kürdistan'da karışıklıkların nüksetmesinden endişe duyan Irak hükümeti, Türk yetkililerle durum değerlendirmeleri

5 Morawitz, *Diplomacy in the Near and Middle East*, II, 142-143; *The New York Times*, 20 Mart 1945. Bu fesihi, Sovyetlerin gayriresmi yollarla Kars, Ardahan ve Karadeniz kıyı şeridinin Lazistan'daki uzantısı üzerinde hak iddia etmesi izledi. "The Background of Russo-Turkish Relations," *The World Today*, II, no. 2. (Şubat, 1946), 57-58.

6 *The Observer* (Londra), 11 Kasım 1945.

7 *The Daily Express*, 16 Mart 1946. Karşılaştırma için bkz. Rambout, *Les Kurdes*, s. 101-102.

8 Sovyet kuvvetleri İran'ı nihai olarak 8 Mayıs 1946'da terketti.

yapmaya başladı. 1946 Mart'ının başlarında, Irak Dışişleri Bakanı Nuri Said'in Ankara'ya gidip Türk yetkililerle, ilerde bir Kürt ayaklanması çıkması durumunda yapılabilecek Türk-Irak işbirliği hakkında görüştüğü belirtilmektedir.⁹ Irak Başbakanı Tevfik es-Suvaydi, eğer Irak'ta Sovyet destekli bir Kürt isyanı çıkarsa, İngiliz-Irak Antlaşmasını devreye sokacaklarını açık açık belirtti.¹⁰ *The New York Times*'de yayınlanan bir açıklamasında, Nuri Said'in Ankara'da bulunmasının tek amacının kültürel ve ekonomik konular hakkında görüşmek olduğunu; şartlar böyleyken yapılacak siyasi görüşmelerin, uluslararası ilişkileri zedeleyeceğini belirtti. Yine de, Saadabad Paketi'nin hâlâ yürürlükte olduğunu altını çizdi.¹¹

Bu esnada, Sovyet basınında Türkiye'nin Kürt politikasını itham eden makaleler görülmeye başlandı. I. Vasiliev imzasıyla *Trud*'da çıkan bir makale, Kürtlere yönelik baskıcı politikası yüzünden Türkiye'nin hesap vermesini istedikten sonra, 24 Mart 1946 tarihli Türk-Irak Antlaşması'nda Kürtlere karşı ortak tedbirler alınmasını öngören gizli bir madde olduğunu üstü kapalı bir şekilde belirterek son buluyordu.¹²

Sovyetler Birliği, 7 Ağustos 1946'da Türkiye'ye verdiği bir notayla, 1936 tarihli Montrö Antlaşması'nın gözden geçirilmesini ve Boğazlar'ın savunmasının Sovyet-Türk ortak sorumluluğuna verilebileceğini önerdi. Bu öneri, Türkiye tarafından reddedilirken, Amerika ile İngiltere öneriye karşı çıktı.¹³

Batı'nın, özellikle Birleşik Devletler'in güçlü desteğini alan Türkiye, Irak ve İran fırtınayı dindirmeyi başardı. Sovyet kuvvetlerinin 8 Mayıs 1946'da İran'dan çekilmesi, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ile Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ni büyük ölçüde zayıflattı. Her iki rejim de 1947'yi göremeden yıkıldı.

9 *The Scotsman*, 12 Mart 1946.

10 *News of the World*, 24 Mart 1946.

11 *The New York Times*, 25 Mart 1946.

12 A.g.e., 16 Haziran 1946; *The Sunday Times* ((Londra), 16 Haziran 1946.

13 Bu teklifle Kürdistan'daki durum arasında bağlantı kuran bir tartışma için, bkz. *The Observer*, 18 Ağustos 1946.

Son iki yılda meydana gelen olaylar, Kürtlerin yaşadığı ülkelerdeki hükümetlerin kendilerini tehdit eden büyük tehlikeleri farketmelerini sağladı ve ortak hareket etmelerini kolaylaştırdı. Her zaman başlarına bela olmaya hazır Kürt ayaklanmaları ve Sovyetlerin sürekli baskısı yüzünden enselerinde hissettikleri müdahale nefesi, bu devletleri çabalarına ahenk kazandırmak ve Batı'ya daha da yaklaşmak zorunda bıraktı. Bu devletlerin Batı-yanlısı politika izlemeleri ise Rusları kızdırmak ve Rus saldırılarının şiddetini arttırmaktan başka bir işe yaramadı.

1950'ye gelindiğinde, Sovyet merkezli çalkantıların şiddeti ve yoğunluğu dehşet verici boyutlara ulaştı. Giderek İran ve Birleşik Devletler üzerinde yoğunlaşan bu saldırılar, aynı yılın yaz ve sonbaharında özellikle tehdit edici bir havaya büründü.¹⁴ Kürtlere İran yetkililerine suikast düzenlemeleri, İran Hükümeti'ne yönelik sabotaj eylemlerine girişmeleri ve genellikle bir partizan gibi hareket etmeleri çağrısında bulunuldu. Sovyetler artık sık sık Kore'yle karşılaştırmalar yapıyor, kuvvet kullanmakla tehdit ediyordu.¹⁵ Kürtlerin yaşadığı ülkelerdeki hükümetleri büyük ölçüde dehşete düşüren bu sinir harbi, Kürtleri her an ayaklanmaya hazır tutuyordu.

Türkiye, Irak ve İran, Sovyetlerin Kürtler arasında yaptığı propagandayı tesirsiz hale getiremediler. Ülkelerindeki Kürt nüfusla ilgilenirken ne cesaret ne de yaratıcılık sergileyebildiler ve savunmada kalmayı yeterli gördüler. Birleşik Devletler ve İngiltere de bu üç ülkeyi Kürtlere karşı cana yakın ve uzlaşmacı bir politika uygulamaya ikna edemedi. İran'daki Civanrudi aşireti ayaklanması tam bu sırada meydana geldi.

İran'daki Civanrudi Aşireti Ayaklanması

İranlıların aksini iddia etmesine rağmen, Eylül 1950'de İran'da çıkan Civanrudi aşireti ayaklanması siyasî amaçlar ta-

14 *The Sunday Times* (Londra), 30 Temmuz 1950; *The New York Times*, 7 Temmuz 1950.

15 A.g.e., 18 Ağustos 1950; A.g.e., 5 Eylül 1950; A.g.e., 6 Eylül 1950; *The Manchester Guardian*, 7 Eylül 1950.

şımaktaydı. Bu ayaklanma muhtemelen İran idaresinin kötülüğünden ve Kürtlere yönelik vahşetten kaynaklanıyordu. Ancak, diğer birçok Kürt ayaklanması gibi, Kürtlerin duyduğu huzursuzluğu göstermeye yaradı ve böylece kaçınılmaz olarak siyasî bir niteliğe büründü. Uluslararası kamuoyunun dikkatini Kürtlerin üzerine çekmenin yanı sıra, milliyetçi ve Komünist propaganda için taze malzemeler sağladı.

Resmî İran kaynakları, isyanın, silahlarını bırakmaları emredilen ancak bunu reddeden Civanrudilerin İran Ordusu garnizonlarına doğru harekete geçmeleri üzerine çıktığını savundu. İran kaynaklarına göre, Civanrudilerin bu şekilde davranması, İran Hükümeti'ni cezaî tedbir almaya mecbur bırakmıştı. Hükümet daha da ileri giderek Civanrudileri komünistlerin kışkırttığını iddia etti, Sovyet radyo istasyonlarından yapılan tahrik edici Kürtçe yayınları kanıt olarak gösterdi.¹⁶

Diğer taraftan, Kürt kaynakları ise, Civanrudilerin ayaklanmasına İran Hükümeti'nin uyguladığı ağır zulmün yol açtığını iddia etti. Civanrud ve Şahabad Kürtlerinin, genel vergilere ilâveten, hasattan elde ettikleri paranın % 20'sini kira vergisi olarak Şah'a ödemek zorunda oldukları söylenmektedir. Bu zorunluluğun Civanrud ve Şahabad bölgelerindeki tüm aşiret topraklarının Şah'ın özel mülkiyeti olduğunu beyan eden ve Şah tarafından yayınlanmış bir karara dayandırıldığı belirtilmektedir. Civanrudiler bu zulme teslim olmamaya karar verince, İran Ordusu üzerlerine yürüdü.¹⁷

Civanrudi aşireti isyanı ve isyanın İran Ordusu tarafından bastırılması, Sovyetlerin, hem o zaman hem de birkaç yıl sonra, İran Hükümeti'ne ve hükümetin Kürt politikasına saldırması için malzeme sağladı. 1956'da, Bağdat Paketi'ne yönelik Sovyet saldırıları had safhaya ulaştığında, Civanrudi ayaklanmasını tartışan bir Sovyet yayını, Civanrudilerin bu paktın

16 *The New York Times*, 5 Eylül 1950,

17 A.g.e., 11 Eylül 1950, ayrıca bkz., BCEK, no. 13 (1950), s. 4-6 içinde Kürt Temsilci Heyeti adına, 13 Eylül 1950'de Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri, Büyük Güçler ve Birleşmiş Milletlerin diğer üyelerine sunulan nota.

kurbanı olduğu çıkarımına sonucuna vardı. Bu yayına göre, Civanrudilere yönelik askerî hareketin başlamasından birkaç yıl önce, İran Hükümeti bu aşireti özerk bir statüye sokmuş ve o bölgede askeri birlik ya da polis kuvveti bulundurmamayı kabul etmişti. Bu düzenlemelerden memnun olan Civanrudiler barışsever ve kanunlara saygılı bir hayat sürmüşlerdi. Ancak, Civanrudi aşiretinin İran-Irak sınırının her iki tarafına yerleşmiş olmasından dolayı, sınır bölgesinde huzursuzluk yaratmakla suçlandılar ve ceza olarak üzerlerine asker gönderildi. Bu makaleye göre, hükümet ile aşiret arasında çatışmalar başladıktan sonra Irak'a kaçmaya çalışan aşiret mensupları, Irak'ın Bağdat Paktıyla aldığı askeri tedbirler gereğince, geri dönmeye zorlandı. Makale şöyle sonlanmaktadır: "Kürt halkının yok edilmesi Bağdat Paktı'nın bir sonucudur."¹⁸

Civanrudi ayaklanması sırasında Bağdat Paktı'nın yürürlükte olmadığını belirtmek gerekmektedir. Bu yüzden, Irak sınır birliklerinin Bağdat Paktı uyarınca Civanrudileri geri dönmeye zorladığı doğru değildir.

Bağdat Paktı'nın 1955'te onaylanması, sadece Rusların üye ülkelere karşı uyguladığı şiddeti arttırmasına yol açtı. Bu esnada, Paktın milliyetçi heveslerini yok etmek için kurulduğunu düşünen Kürtler, Sovyetlerin çekim alanına daha çok girmeye başladılar.

Irak Kürtlerinin Komünizme Doğru Sürüklenmeleri

Bir önceki bölümde değinilen Kürt siyasî düşüncesindeki ikilik giderek daha keskin bir hal almaktaydı. Sabırsız ve aşırı uçların sürüklediği genç neslin fikirleri, özellikle Araplarla kurulacak bir birleşik cepheyi savunan komünist bir gazete olan *Azadi*'de (Özgürlük) ifade buldu. Çoğunluğu tutucu ve yasaklı olan eski nesil milliyetçiler ise, Kürt birliğinin sağlanmasını hedefleyen, Kürt haklarını arayan, feodal beyler ve aşi-

18 Sudiba Plemenî Javanrudi, "Mezhdunarodnaia Zhizn, IV (Nisan, 1956), s. 122-123.

ret reislerinden tutumlarını değiştirmelerini isteyen bir yayın olan *Nıştımın*'ı (Vatan) çıkarttılar.¹⁹

Komünist faaliyetlerin merkezi olarak Süleymaniye'nin se-
çilmesinin birkaç geçerli sebebi vardı. Uzak bir eyalete bağlı
bir kasabada yürütülecek siyasî faaliyetlerin Bağdat'taki mer-
kezi yönetimin dikkatini çekmesi ihtimali daha azdı. Uzun yıl-
lardır Kürt milliyetçiliğinin kalesi olan Süleymaniye, eskiden
beri "Bağdat'a muhalefet" geleneğine sahipti. Hükümet karşıtı
bu köklü duygu, kasabadaki okur-yazar oranının Kürtlerin ya-
şadığı herhangi bir merkezden daha yüksek olmasıyla birleşin-
ce, Süleymaniye komünist ideolojiye taraftar kazandırmak için
umut veren bir merkez haline geldi. Komünistler, Kürt milli-
yetçiliğini kullanarak aşırı milliyetçilermiş gibi davranabiliyor-
lardı; bu bahaneyle nispeten zarar görmeksizin çalışmalarını
sürdürdüler. Üstelik, komünistler için emniyetli bir üs olan
Süleymaniye'den uluslararası sınırlara ulaşmak çok kolaydı.
Sınırın ötesindeki İran ve diğer yerlerdeki komünistlerle kolay
ve kesintisiz temas kurulabilmekteydi.²⁰

Irak Kürtleri için konuşacak olursak, Kürt milliyetçiliği ile
Kürt komünizminin etkili bir ittifaka girmesi, sanıyoruz, Sü-
leymaniye'de gerçekteşti. Kürt topluluğunun liderliğinin ağa,
şeyh ve eski nesil milliyetçilerden yavaş yavaş aydın tabakaya
geçtiği yer burasıydı. 1948'de, Süleymaniye'de öğrencilerin çı-
karttığı kargaşaların ardı arkasının kesilmemesi, bu yeni eğili-
mi açıkça belirtmekteydi.²¹

1948 yıl Ocak ayında Bağdat'ta çıkan şiddetli olaylar, Tem-
muz 1958 devriminin on yıl önceye düşen meşum bir gölge-
siydi. İsyanlar sırasında başkentteki kızgın kalabalığa karışan
Kürt göstericiler, Barzani liderlerinin serbest bırakılmasını is-
tediler.²² Ayaklanma ve kargaşanın artık sıradan bir hal almış
göründüğü Süleymaniye'de ise Rusları iş başına çağırıp Arap-

19 Longrigg, *Iraq: 1900-1950*, s. 326.

20 A.g.e.

21 A.g.e., s. 353.

22 A.g.e., s. 346.

lara, İngilizlere sövüp sayan göstericiler, "... bir İngiliz öğretmeni kasaba dışına kovalayıp İngiliz Enstitüsü'nü yaktılar."²³ Kerkük'te, göstericiler İngiliz Konsolosluğu'na saldırdı.²⁴

Bu huzursuzluğun ne kadarına Komünizmin yayılmasının sebep olduğunu söylemek şimdi bile güçtür. Edmonds, kısa bir süre önce yayınlanan bir makalesinde, bu dönemden şöyle bahsetmektedir:

Irak'ın yanı sıra birçok ülkede gençliğin aşına olduğu kurulu düzene karşı hayalkırlıklı ve tatminsizlik hisleri besleyen ve ek olarak Kürt olmaktan memnuniyetsizlik duyan çok sayıda Kürt genci, ilham kaynağı olarak Rusya'yı görme eğilimindeydiler; Marksizm hakkında çok şey bildiklerinden ya da Marksizm'i çok fazla önemsediklerinden değil, yalnızca, Moskova'dan yönetilen ya da etkilenen faaliyetlere katılmaya şartlanmışlardı.²⁵

Edmonds, Kürtlerin duyduğu hoşnutsuzluğu kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak için Rusların her fırsatı değerlendirdiğini söyleyerek sözlerine devam eder.²⁶

Benzer bir görüş, on yıl önce bir başka İngiliz kaynak tarafından belirtilmişti. Yazara göre: "Aslında, Irak'ta Komünizmin sebep olduğundan daha fazla hoşnutsuzluk var. Kürt öğrenciler, Bağdat yönetiminden kurtulma ümidiyle komünizmle oyalanmaktadır ve solcu faaliyetlerin en belirgin olduğu yer burasıdır."²⁷

Fransız gazetesi *Le Monde*'da 1951'de çıkan bir makale de bu konu üzerinde durmaktaydı. Yazara göre, Kürt komünistlerin kökeni hem Kürt milliyetçi hareketine hem de Irak komü-

23 A.g.e.

24 A.g.e., s. 347.

25 Edmonds, "The Kurds and the Revolution in Iraq," *MEJ*, XIII, no. 1 (Kış, 1959), s. 2.

26 A.g.e.

27 A.N.O., 'Nationalism in Iraq,' *The World Today: Review*, V, no. 1 (Ocak, 1949), s. 18.

nizmine dayanıyordu. Bu yüzden de, Kürtlerin, Kürt milliyetçiliği ile Komünist Kürt-Arap çift-milliyetçiliği arasında gidip gelmiş olduklarını belirtmekteydi. Yazarın fikrine göre, Iraklı Kürtlerin Komünist Parti'den sık sık ayrılıp geri dönmelerinin sebebi bu gidip gelmeler olabilir. Kürt Komünizminin Irak'ta nispeten güçlü olduğuna inandığını belirtmekte ve Irak Komünist Partisi'nin [Irak'ta] sahip olduğu itibarın % 40'ını Kürtlere borçlu olduğunu gösteren bir kaynaktan alıntı yapmaktadır.²⁸

Bu oran fazlasıyla yüksek görünmektedir. Eğer doğruysa, kaba bir hesaplamayla, ta 1951 yılında bile, Kürt komünistlerin sayısının bütün Irak'taki komünistlerin sayısının iki katından daha fazla olduğu anlamına gelecektir. Hatırlanacağı üzere, en güvenilir kaynaklara göre Irak'ta Kürtler toplam nüfusun beş ilâ altıda birini oluşturmaktadır.²⁹

Eski nesil Kürt milliyetçiler, komünistler Kürt gençliğinin lideri konumuna gelirken boş durmakla suçlanamazlar, çünkü büyük zorluklarla mücadele ediyorlardı. Kürtlerin yaşadığı ülkelerdeki hükümetler çoğu zaman Kürtlerden gelen taleplerin pek az bir kısmını bile yerine getirmediler. Yine de, sebat gösterdiler ve davaları için ellerinden geleni yapmaya devam ettiler. Söz konusu hükümetlerden bir yardım görme ümitlerini kaybeden “eski tüfekler”, bütün çabalarını çeşitli uluslararası kuruluşları ve büyük güçleri yardıma çağırmaya harcadılar. Çok az istisna dışında, bu konuda harcadıkları aralıksız çabanın bir kaydı aşağıdadır.

Kürtler Tarafından Çeşitli Uluslararası Kuruluşları ve Önde Gelen Devlet Adamlarına Gönderilen Nota ve Muhtıralar

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi Kürtlerin umutlarını tazeledi ve milliyetçi faaliyetlerin yoğunlaşmasına sebep oldu.

²⁸ *Le Monde*, 7 Aralık 1951.

²⁹ Edmonds, “Middle East Focus on the Kurds,” *The Daily Telegraph*, 22 Temmuz 1958.

Kürt milliyetçileri çeşitli uluslararası kuruluşlara ve önde gelen devlet adamlarına şikâyetlerini dile getirdikleri ve iddialarında ısrar ettikleri birtakım nota ve muhtıralar gönderdiler. Bu yazışmaları kısaca gözden geçirmek, Kürtlerin bu konudaki faaliyetlerinin yapısı ve içeriği hakkında bir fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır. Aşağıda, bu belgelerin tarih sırasına göre düzenlenmiş bir listesi verilmiştir.

1. 30 Ağustos 1943'te Büyük Güçlere sunulan Kürt Sorunu Muhtırası.³⁰ Bu muhtıra Kürt tarihi, etnik sınırlar, nüfus, ırk, dil, din v.s. hakkında kesin bilgiler vermektedir. Muhtıranın en önemli kısmı, Fransızca metinde değil de İngilizce metinde verilen ve "Niçin Bir Kürt Devleti Kurulmalı?" adını taşıyan son bölümdür. Bu bölümde Müttefiklere Wilson ilkeleri ve bu ilkeler doğrultusunda bir Kürt Devleti kurulmasına olanak veren Sévr Antlaşması hatırlatılmaktadır. Müttefiklere, bu ilkeler uğruna Mihver devletlerine karşı silaha sarıldıkları hatırlatılmakta, Türkiye, İran ve Irak'ın zulmüne maruz kalan Kürtler özgürlüklerine kavuşmadıkça bölgede istikrar sağlanamayacağı anlatılmaktadır. Bu muhtıra Bedirhan grubu tarafından Beyrut'ta hazırlandı.

2. 30 Mart 1945 Muhtırası.³¹ San Francisco Konferansı'na katılan Heyet Başkanlarına Kürt Birliği [Ligi] adına 30 Mart 1945'te yeni bir muhtıra sunuldu. Bu muhtırada Kürtlerin şikâyet ve talepleri yinelendi.

3. 30 Mart 1945'te San Francisco Konferansı'na Katılan Heyet Başkanlarına Sunulan Yukarıdaki Muhtıraya Ek Mektup.³²

30 Bu muhtıra ilk olarak Eylül 1942'de General De Gaulle, Wendell Wilkie ve İngiliz Gizli Servisi'nden Albay W.G. Elphinston'a sunuldu. Ancak, o zamanki hassas uluslararası durumdan dolayı, 1948'e kadar muhtıranın metni kamuoyuna açıklanmadı. Rambout, A.g.e., s. 137-138; ayrıca Rondot, "Les Revendications Nationales Kurdes" (1943-1949), COC, XVIII-XIX (1949), s. 65-66. Bu muhtıranın İngilizce metni için, bkz. BCEK, no. 6 (1949), s. 2-11; Fransızca metin, s. 12-16.

31 Bu muhtıra *Kurdistan: La Question Kurde* adı altında yayınlandı, [Beyrut, 1945] ve Kürt Birliği tarafından *Memorandum sur le Kurdistan et Annexes*, adıyla broşür halinde yayınlandı, [Paris 1945] s. 8 sayfa. Rondot, A.g.e., s. 66.

32 Bu mektubun metni BCEK, no. 5 (1949), s. 8-10'da verilmektedir.

Bu mektupta, heyet başkanlarının dikkati Kürt sorununa çekilmekte, şu üç amacın gerçekleşmesi için kendilerinin ve hükümetlerinin nüfuzlarını kullanmalarında ısrar edilmektedir: a) San Francisco Konferansı'nda, henüz bağımsızlıklarını kazanmamış halklara iddialarını uluslararası kongrelerde ileri sürebilme hakkının tanınması ilkesinin kabul edilmesi; b) San Francisco Konferansı'nda, Kürt sorununu görüşmek üzere, bütün üyelerin hazır bulunduğu bir oturum düzenlenmesi, c) Kürt sorununu incelemek ve bu soruna bir çözüm bulabilmek üzere özel bir uluslararası komisyon oluşturulması.

4. 31 Mart 1945'te Büyük Devletlere Sunulan, Yukarıdaki Muhtıraya Ek Mektup.³³ Bu mektupta, adalet ve özgürlük için verilen savaş artık zaferle sonuçlanmış olduğuna göre, Atlantik Pakti'nda teyit edilen ilkeler doğrultusunda Kürt sorununa adil bir çözüm bulunması gerektiği belirtilmektedir.

5. Ağrı Dağı'ndaki [Ararat] Kürt Ulusal Kuvvetleri Başkomutanı İhsan Nuri Paşa tarafından 21 Temmuz 1945'te Büyük Devletlere Sunulan Mektup.³⁴ Bu mektupta, İhsan Nuri Paşa Kürt sorununu arzetmekte ve yalnızca örgütlü devletlere değil ulusal topluluklara da seslerini duyurma hakkının verilmesi gerektiği gerçeğini vurgulayarak Kürt halkının temsilcilerinin San Francisco Konferansı'nda konuşmalarına izin verilmesini talep etmektedir.

6. Londra'da Toplanan Büyük Devletlerin Dışişleri Bakanlarına 10 Eylül 1945'te Sunulan Nota.³⁵ Bu notada 1945'te Ağustos'unda Irak'taki Barzani Kürtlerine karşı başlatılan askeri hareketler protesto edilmekte ve bu sorunun Dışişleri Bakanları nezdinde olduğu kadar hükümetler nezdinde de görüşülmesi rica edilmektedir.

7. 26. Kasım 1945'te Büyük Devletlere Sunulan Nota.³⁶ Bu

33 A.g.e., no. 6, s. 18-19.

34 A.g.e., s. 19-21.

35 A.g.e., s. 21-22.

36 A.g.e., s. 22-23.

notada, Kürt Birliği, büyük güçlerden Kürt sorununa adil bir çözüm bulmalarını yine istemektedir.

8. 9 Aralık 1945'te Birleşmiş Milletler Üyelerine Hitaben Yazılan Nota.³⁷ Bu notada, daha önce çeşitli uluslararası kuruluşlara sunulmuş olan nota ve mektuplar hatırlatılmakta, Orta Doğu'nun tamamında istikrar sağlanabilmesi için Kürt sorununun çözülmesi gerektiği tekrarlanmaktadır.

9. Moskova'da Toplanan Büyük Güçlerin Dışişleri Bakanlarına Hitaben Çekilmiş 24 Aralık 1945 tarihli Telgraf.³⁸ Bu telgraf, Iraklı Kürt liderler tarafından imzalanmıştır. Kürt halkına verilen sözlerin yerine getirilmediği, Kürt halkının haklarının tanınmadığı ve birbiri ardına göreve gelen Irak hükümetlerinin Kürt halkının ekonomik, kültürel ve toplumsal çıkarlarını ihmal ettiği belirtilmektedir. Telgrafın devamında, Kürt halkının bu hükümetlerin Kürtleri Araplaştırmayı hedeflemiş olduğuna ve ayrı bir millet olarak sahip oldukları haklara saygı göstermediğine inandığı belirtilmekte; Irak krallığı içinde özerk bir statüye kavuşturulmaları talep edilmektedir.

10. Rızgari Kurd Partisinin (Kürt Özgürlük Partisi) Birleşmiş Milletler Örgütüne Yaptığı Başvuru.³⁹ 1946 başlarında yapılan bu başvuruda, Rızgari Kurd Partisi Kürt halkının özgürleştirilmesi ve birleştirilmesini talep etmekte ve Kürt halkına yönelik sömürünün son bulmasını istemektedir. Orta Doğu'da barışın sağlanması için Kürt sorununun adil bir çözüme kavuşturulması gerektiği bir kez daha vurgulanmaktadır.

11. 1946 Başlarında İngiliz-Amerikan Filistin Araştırmaları Alt-Komisyonuna Sunulan Muhtıra.⁴⁰ Kürt Birliği'nin sunduğu bu muhtıra Orta Doğu'daki azınlıkların, özellikle Irak Kürtlerinin, maruz kaldığı kötü muamelelere değinmektedir.

12. Paris'te Toplanan Büyük Devletlerin Dışişleri Bakanları-

37 A.g.e., s. 23-24.

38 A.g.e., s. 24. Karşılaştırma için bkz. Rambout, A.g.e., s. 141-142.

39 Rambout, A.g.e., s. 144-145.

40 Bu muhtıranın metni için, bkz. *Palestine Post*, 28 Mart 1946; ayrıca Rondot, A.g.e., s. 69; Longrigg, A.g.e., s. 335.

na Sunulan 26 Haziran 1946 tarihli Muhtıra.⁴¹ Kürt Birliği'nin sunduğu bu muhtırada, Sevr ve Lozan Antlaşmalarından bahsedilerek Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişmeler gözden geçirilmektedir. Kürt yurdunun Türkiye, İran, Irak ve Suriye arasında pay edilmesi ve Kürtlerin özgürlüklerine kavuşabilmek için bu dönemde harcadıkları sonuçsuz çabalar tartışılmaktadır. Türkiye, İran ve Irak'taki Kürt nüfusunun bir dökümü verilmektedir.

13. Moskova'daki Dörtlü Dışişleri Bakanları Toplantısına Sunulan 10 Mart 1947 tarihli Nota.⁴² Kürt Birliği tarafından sunulan bu notada, Kürtlerin, haklarını tekrar kazanabilmek için gösterdiği çeşitli çabalardan bahsedilmektedir. Kürtlerin içinde bulunduğu ümitsiz duruma ve Kürt gençliğinin nihilizme sürüklenme tehlikesiyle karşı karşıya olduğuna değinilmektedir. Dışişleri Bakanlarından bir an önce Kürtler lehine duruma müdahale etmeleri istenmektedir.

14. General Marshall'a sunulan 31 Mart 1947 tarihli Nota.⁴³ Kürt Birliği'nce sunulan bu nota, diğer notalardan farklı olarak, Birleşik Devletler tarafından Türkiye'ye verilen yardıma itiraz etmektedir.

15. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Başkanı'na Hitaben Yazılan 30 Temmuz 1947 Tarihli Nota.⁴⁴ Bu notada, Türkiye, İran ve Irak hükümetlerinin Kürt halkına uyguladığı zulümden bahsedilmektedir. Irak'ta Barzani Kürtlerinin yaşadığı köylerin Irak Ordusu ve Kraliyet Hava Kuvvetleri tarafından yerle bir edildiği ve Barzanilerin bu hareketlerden sonra götürüldüğü Irak toplama kamplarında kötü muamele gördüğü anlatılmaktadır.

16. 29 Kasım 1948 tarihli muhtıra.⁴⁵ Kürt Birliği tarafından

41 BCEEK, no. 6 (1949), s. 24-26.

42 A.g.e., s. 27-28.

43 A.g.e., s. 28-31.

44 A.g.e., s. 31-32.

45 Bu muhtıranın tam metni *Memorandum sur La Situation des Kurdes et leur revendications* adı altında Fransızca yayınlandı (Paris, 1948). Muhtıranın İngilizce,

hazırlanan bu muhtıra, Kürtlerin şikayetlerinin ve isteklerinin en ayrıntılı biçimde anlatıldığı belgedir. Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Tryguie Lie'a hitaben yazılmış, 29 Kasım 1948 tarihli mektup, muhtırayla birlikte gönderilmiştir.⁴⁶

17. Bay Bevin'e Hitaben Yazılan 6 Haziran 1948 tarihli Not.⁴⁷ Bu notanın sunulduğu sıralarda, Büyük Britanya ile Irak arasında 1930 tarihli İngiliz-İrak Antlaşmasının yerini alacak yeni bir antlaşma için görüşmeler yapılmaktaydı. Bu notayla, yeni antlaşmaya Irak'taki Kürtlerin statüsünü belirleyecek bir maddenin konulması istenmektedir. 1930'daki antlaşmada böyle bir madde olmamasının Kürt haklarına zarar vermiş olduğu belirtilmektedir. Bu notada, 1930 Antlaşması ve Irak'taki İngiliz mandater yönetimin sona ermesinden sonra meydana gelen çeşitli olaylar gözden geçirilmektedir.

18. Muhammet Hilmi Bey Tarafından Kürt Ulusal Demokratik Partisi Adına Pandit Nehru'ya Verilen 14 Şubat 1949 Tarihli Mektup.⁴⁸ Bu mektupta, Bay Nehru'dan, Kürt sorununu o sıralarda Yeni Delhi'de düzenlenmekte olan Asya Konferansı'nın gündemine alması istenmektedir. Bu mektubun bir kopyası Asya Konferansı'na sunulmuştur.

19. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu Başkanı'na Hitaben Yazılmış 15 Ocak 1949 Tarihli Mektup.⁴⁹ Bu belgede Komisyon Başkanı'na 30 Haziran 1947 tarihinde verilmiş önceki notaya değinilmektedir. Belge, Kürtlerin Türkiye, Irak ve İran'da maruz kaldığı kötü muamelelerden bahsetmekte, Irak'taki Barzanilerin içinde bulunduğu üzücü durumu özellikle vurgulamaktadır.

Fransızca ve İtalyanca özetleri yayınlanmıştır. "Resume du Memorandum sur la Situation Kurdes et Leur Rivindications," adını taşıyan Fransızca özet, BCEK, no. 2 (1948), s. 1-21'de yayınlandı. İngilizce özet *Memorandum on the Situation of the Kurds and Their Claims* (Paris, 1949) adı altında, İtalyanca özet ise *Silvazione dei Kurdi e loro rivendicazioni* (Roma, 1949) adı altında yayınlandı.

46 Bu mektubun metni için, bkz. BCEK, no. 2 (1948), s. 22-23.

47 A.g.e., no. 6, s. 33-34.

48 A.g.e., no. 5, s. 8-10.

49 A.g.e., no. 4, s. 8-10.

20. Birleşmiş Milletler'e Sunulan 3 Mart 1956 Tarihli Mektup.⁵⁰ Bu mektupta, Kürtlerin şikayetleri tekrar dile getirilmekte ve taleplerinin Birleşmiş Milletler tarafından değerlendirilmesi istenmektedir.

21. Aralık 1957'de Kahire'de Toplanan Asya-Afrika Dayanışma Konferansı'nda Celadet Bedirhan'ın Dul Eşi Tarafından Yapılan Konuşma.⁵¹ Bu konuşmanın metni, 3 Mart 1956'da Birleşmiş Milletler'e sunulan mektubun metnine benzemektedir. Konuşmada, Kürtlerin yaşadığı bölgelerdeki kötü idare ve sosyal hizmetlerin yetersizliğinden, Kürtlerin kendi dillerinde eğitim görebilmesi için gerekli eğitim imkânlarının olmayışından ve Kürt kültürünün, özellikle Türkiye ve İran'da, baskı altında oluşundan bahsedilmekte, Irak'taki durumun diğer ülkelerdekine nazaran biraz daha iyi olduğu belirtilmektedir. Kürtlerin özgürlüklerini elde etmeye ve ana yurtlarını birleştirmeye kararlı oldukları vurgulanmakta, Kürt isyanlarında dış güçlerin etkisinin olduğu iddiaları reddedilmektedir.

22. "Avrupa Kürt Öğrenciler Cemiyeti" Tarafından Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Dag Hammarskjöld'a Hitaben Yazılan Ekim 1958 Tarihli Mektup.⁵² Cemiyet, bu mektupta, Genel Sekreter'den Kürt sorununu Orta Doğu meselelerini görüşmek üzere toplanan özel oturumun gündemine almasını rica etmektedir. Kürtlerin, Irak'ın Kürtlere yönelik yeni politikasının Türkiye ve İran'ı da etkilemesini umut ettikleri belirtilmektedir.

23. Avrupa Kürt Öğrenciler Cemiyeti Tarafından Devlet Başkanı Nasır'a Hitaben Yazılan Ekim 1958 Tarihli Mektup.⁵³ Bu mektupta, Kahire radyosunda Kürtçe yayınların başlamasından dolayı, Devlet Başkanı Nasır'a teşekkür edilmektedir.

50 Rondot, "La nation Kurde en face des mouvements Arabes," *Orient*, II, no. 7 (1958), s. 65.

51 A.g.e., s. 65-66.

52 Avrupa Kürt Öğrenciler Cemiyeti'nin himayesinde, 4-8 Ekim 1958 tarihlerinde Münih'te düzenlenen Kürt Öğrencileri Kongresi'nde yazılan birkaç mektuptan biri buydu. Edmonds, "The Kurds and the Revolution in Iraq," *The Middle East Journal*, XIII- no. 1 (Kış, 1959), s. 6.

53 A.g.e., s. 9.

24. Avrupa Kürt Öğrenciler Cemiyeti Tarafından Kruşçev'e yazılan Ekim 1958 Tarihli Mektup.⁵⁴ Bu mektupta, Sovyetler Birliği'nde Kürt kültürüyle ilgili faaliyetlerin teşvik edilmesinden duyulan minnettarlık ifade edilmektedir. Sovyetler Birliği'nde basılan Kürtçe yayınlarda Kiril alfabesi yerine Latin alfabesi kullanılması ve Moskova radyosunda Kürtçe yayınların başlatılması istenmektedir. Bu mektubun kopyaları Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet Cumhuriyetlerine gönderilmiştir.

Birleşmiş Milletler'e sundukları sayısız nota ve muhtıraya rağmen, Kürtlerin, davalarının burada görüşülmesi için harcadıkları çabayı bir sonuca erdiremedikleri belirtilmelidir. Bir Kürt devletinin olmaması ve davalarını desteklemeye gönüllü bir devletin bulunmaması, Kürt sorununun hiçbir şekilde Birleşmiş Milletler'e götürülemeyeceği anlamına gelmekteydi. Bu yüzden, "Kürt Heyeti"⁵⁵ tarafından, Kasım 1948 Muhtırasına ek olarak, Genel Sekretere sunulan aynı tarihli bir dilekçe kibarca reddedildi ve Kürtlere, davalarını destekleyecek bir devlet bulmaları gerektiği söylendi.⁵⁶

Daha önce Milletler Cemiyeti'ne sunulmuş olan Kürt şikayetleri de aynı kaderi paylaşmıştı. Sir Arnold Wilson, Ekim 1932'de düzenlenen bir Kraliyet Orta Asya Topluluğu toplantısı esnasında, "Irak'taki azınlığın durumu dünya üzerindeki diğer azınlıkların durumundan çok farklıydı, çünkü iddialarını ya da davalarını Cenevre'de destekleyecek hiçbir Milletler Cemiyeti üyesi yoktu" demişti.⁵⁷

Kürt milliyetçiliğine faal destek vermelerine rağmen, Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere, hiçbir Doğu bloku ülkesinin

54 A.g.e.

55 Kıdemli Kürt milliyetçisi Şerif Paşa'nın başkanlık ettiği bu heyette Dr. Emir Kamuran Bedirhan, Dr. M.W. Zaza ve Dr. Ferzende Şikak vardı. Rondot, "Dü en est la question Kurde?", *L'Afrique et l'Asie* (1949), s. 52-53.

56 A.g.e., s. 53.

57 Bu ifade, Sir Arnold Wilson tarafından, 26 Eylül 1932'de düzenlenen Kraliyet Orta Asya Topluluğu'ndaki bir toplantı esnasında kullanıldı. Mumford, "Kurds, Assyrians, and Iraq," *JRCAS*, XX, Bölüm I (Ocak, 1933), s. 119.

Kürt davasını Birleşmiş Milletler'de desteklemek için en ufak bir çaba harcamamış olması ilginç bir nokta teşkil etmektedir.

Kürt-Arap İlişkileri: Uzlaşma ve Uyumsuzluk

Kürtler bir yandan uluslararası düzeyde tanınmaya ve uluslararası kamuoyunu davaları lehine harekete geçirmeye uğraşıırken, diğer yandan da Arapların desteğini almaya ve onlarla işbirliğine gitmeye çalıştılar. Kendilerine has koşulları, Irak ve Suriye'de büyük bir Kürt nüfusunun yaşamasıyla da birleşince, böyle bir hareket tarzını hem arzu edilir hem de gerekli kıldı.

Araplarla yakınlaşmanın getireceği faydalar açıkça ortadaydı. Bu yakınlaşma, sadece Suriye ve Irak'taki Kürtlerin işine gelmekle kalmayacak, aynı zamanda Kürt halkına paha biçilmez bölgesel ve uluslararası destek sağlayacaktı. Her şeyden önemlisi, böyle bir yakınlaşma davalarını Birleşmiş Milletler'e götürebilmelerini sağlayacaktı.

Araplar da, özellikle ülkelerinde Kürt sorunu yaşamayanlar, bu fikre soğuk bakmıyorlardı. Bazı Arap milliyetçisi liderlerin görüşü, bu yakınlaşmanın sağlıklı bir uzun vadeli politika olduğu yolundaydı. Arap ülkelerinin birleşme vakti geldiğinde Kürtlere, eğer dostça davranırlarsa, zorluk çıkarmayacakları hususunda güvenilebilirdi.

Barzani isyanının başarısızlıkla sonuçlanmasından ve Mahabad'ın yıkılmasından sonra, Kürtler, kendilerini siyasî olarak tecrit edilmiş buldular. Bu tecritin getireceği tehlikeleri farke edecek kadar akıllı olan Kürtler, Araplarla yakınlaşma çağrıları yapmakta hiç vakit kaybetmediler. Irak Komünist Partisi'nin Kürt kanadı ve diğer benzer örgütler, bu hareket tarzının en ateşli destekleyicileri arasındaydı.

Milliyetçiler de bu konuda onlardan geri kalmıyordu. Emir Kamuran Bedirhan, Bağdat gazetesi *ash-Sha'b*'ın Paris muhabirinin kendisi ile yaptığı bir görüşme esnasında, Kürtlerin Suriye ve Irak'ta gördüğü iyi muameleyi örnek gösterip Arap-Kürt dostluğu üzerinde durdu. Bu iki ülkede yaşayan Kürtlerin, Türkiye ve İran'da akrabalarına tanınmayan hak ve ayrıcalık-

lara sahip olduğunu belirtti. Adı geçen iki ülkede, Kürtlerin kendi dillerinde gazete, dergi ve kitap yayınlamasına izin verildiğine ve kültürlerini koruyup geliştirirken yetkililerin hiçbir müdahalesiyle karşılaşmadıklarına dikkat çekti. Irak'taki Araplar ile Kürtler arasında belirli farklar olmasına rağmen, Kürtlerin Irak'ı Türkiye ve İran ile aynı kefeye koymadığı gerçeğini vurguladı.⁵⁸

Dört yıl sonra, benimle yaptığı söyleşi esnasında, Emir Kamuran bu konuyu ayrıntılı bir şekilde dile getirdi. Kürtlerin kendilerini anlayan ve Kürt görüşüne sempatiyle yaklaşan tek Orta Doğu halkı olan Araplarla işbirliğine gitmesinin ne kadar hayati bir önem taşıdığını söyledi. Daha sonra, Kürtlerin davalarını savunmak için Londra, Paris ve diğer Batı başkentlerine gitmiş olduğunu önemle belirtti. Şimdi ise bunun bir hata olduğunu bütün Kürtlerin anladığını; artık Bağdat, Şam ve Kahire'ye gideceklerini söyledi.⁵⁹

Kürtler ile Araplar arasında uzlaşmaya varılması ve yakın bir işbirliğine gidilmesi gerektiğini her iki taraf da kabul etmişse benzemektedir. Geniş bir okuyucu kitlesine sahip Mısır dergisi *al-Hilal*'de -Arap milliyetçi hareketi hakkında 16 yıl önce yayınlanmış kapsamlı bir makalede, Abdürrahman Azzam (daha sonra Arap Birliği Genel Sekreteri oldu), Arap-Kürt uzlaşması için samimi bir ricada bulundu. Kürtler ile Araplar arasındaki kadim İslâmi bağları vurgulayarak, Selahattin ve diğer Kürt komutanların İslâma, Araplara verdiği büyük hizmetlerden bahsederek Kürtlere büyük övgüler düzdü. Irak'taki Arapların her ne pahasına olursa olsun Kürtleri incitmemesi gerektiğini, çünkü onların Arap heveslerine hiçbir zaman zarar vermeye kalkmayacak sadık bir halk olduğunu vurguladı. Kürtler, ona göre, [kurulacak] bir Arap Birliği'nin onların çıkarlarına ters düşeceği hissine kapılmamalıydı. Azzam'a göre: "Irak'ın umutları ve hevesleri, Kürtlerin zararına bir genişlemeyi öngörmemelidir. Arap milleti [birleştiğinde] katılma ya

58 Clair, "An Interview with the Emir Badir Khan," *ash-Sha'b*, 17 Aralık 1951.

59 Bu konuşma, 1955 baharında Paris'te gerçekleşti.

da bağımsız olma kararı Kürtlere bırakılmalıdır. Eğer bağımsız olmayı arzu ederlerse, [Araplar] ne kırılacak ne de gücenecektir.”⁶⁰ Azzam, Iraklıları yabancı entrikalara karşı önlem almaları ve Kürtleri [Iraklılara] düşman edecek tartışma ve çekişmelerden uzak durmaları için uyararak sözlerine devam eder. Kürt-Irak ilişkileri ile ilgili yorumlarını şöyle noktalar: “Sorun çok basittir ve seçim yapmak Kürtlerin elindedir. Irak güçlendiği zaman, bu [kardeş] doğulu milletin etrafında toplanacağı bir millet vazifesi bile görebilir.”⁶¹

Hiç kuşku yok ki, hem Araplar hem de Kürtler karşılıklı bir anlaşmaya varma ve işbirliğine gitme arzularında samimiydiler; karşılıklı hürmet ve güven ifadeleri gelecek için umut vad ediyordu. Araplar ile Kürtler arasında varılacak bir anlaşmanın, kendilerinden alıntılar yaptığımız bu iki anlaşma taraflarına -Mısırlı bir Arap ve Suriye’li bir Kürt- neden yalnızca gerekli değil de, aynı zamanda, kolay sağlanabilir görünmüş olduğunu anlamak zor değildir. Mısır’da hiç Kürt yoktu ve Suriye’deki nispeten az Kürt nüfusu iyi muamele görmekteydi. Ancak Mısır, Arap milliyetçiliğinin kahramanı olarak, Suriye’yle birleşince ve Irak’taki devrimden sonra Irak’la birleşmek için kararlı bir çaba harcayıp, büyük ölçüde Kürt muhalefetinden dolayı, başarısız olunca durum değişti.

Arap ve Kürt milliyetçileri arasındaki sürtüşme, Irak’taki devrimden kısa bir süre sonra açığa çıkmışa benzemektedir. Araplara yönelik ilk şikayet, Doğu Bloku ülkelerinden Irak’a dönüşleri Prag’daki BAC [Birleşik Arap Cumhuriyeti] Büyükelçisi tarafından ayarlanmış olan Barzani sürgünlerden geldi. Barzaniler, Irak’a dönüş yolunda Mısır’da durduklarında, Mısır yetkililerin tacizine ve nezaket kurallarına uymayan davranışlarına maruz kaldıklarını, gereksiz yere bekletildiklerini iddia ettiler. 4-8 Ekim 1958’de Münih’te toplanan Avrupa Kürt Öğrenciler Kongresi, Batı Almanya’daki Arap Öğrenciler Birliği’nin şiddetli saldırılarına maruz kaldı. Arap Öğrenci Birliği,

60 Azzam, “al-Wihdah al-Arabiyah,” *al-Hilal* (Kahire), Eylül-Ekim, 1943, s. 465.

61 A.g.e.

Kürt Öğrenciler Kongresi'nin amaçlarının, Arap milletine yönelik bir suç teşkil ettiğini ve bela getirdiğini açıkladı, Arap öğrencilerini bu kongreyi boykot etmeye çağırdı, bu çağrıya uymayanları cezalandırmakla tehdit etti.⁶²

Kürtler ile Araplar arasındaki anlaşmazlık iyice artmıştı ve giderilmesi çok zor görünüyordu. Irak'taki ve BAC'daki Arap milliyetçileri, Komünistler ve diğer solcularla birlikte Irak'ın BAC'la birleşmeyi reddetmesinden sorumlu tutulan Kürtlere ateş püskürmektedir. İki taraf arasındaki kavga ve çekişme hâlâ sürmektedir.

Avrupa Kürt Öğrenciler Cemiyeti, Iraklı Kürtlerin çıkarttığı *Khabat* gazetesi ile yaptıkları yakın tarihli, 10 Ekim 1959, bir yazışmada, Kasım ve rejimine düşman olduğu bilinen gizli bir radyo istasyonu, "Özgür Irak'ın Sesi", tarafından yayınlanmış bildiriyle bağlantıları olduğu iddiasını reddettiler. Topluluk, bu radyo istasyonunu Nasır'ın kuklası olmakla suçladı ve bildiriyle bağlantılı olduklarını iddia ettiği için hesap vermeye çağırdı. Nasır, BAC, Baasçılar ve radyo istasyonu Cemiyet tarafından en ağır ifadelerle suçlanırken, Kasım ve rejimine övgüler yağdırıldı.⁶³

Aynı yazışmada, Avrupa Kürt Öğrenciler Cemiyeti, Mısır dergisi *Kull Shai*'yi Londra'daki bir Iraklı öğrencinin gönderdiği mektuptan alıntılar yaparak gerçeği çarpıtmakla suçladı. Cemiyete göre, mektubun yazarı, Iraklı Öğrenciler Cemiyeti'ni Irak'tan ayrılmayı açıkça destekleyen Avrupa Kürt Öğrenciler Cemiyeti'yle işbirliği yaptığı için suçlamaktaydı. Yazışmada, bu ifade haksız bir suçlama olduğu gerekçesiyle kınandı, Topluluğun Irak Cumhuriyeti'ne ve onun lideri Abdülkerim Kasım'a olan yakın desteği, derin bağlılığı vurgulandı. Yazışma, şu noktayı önemle belirtmektedir: "Bu tutumumuz, Kürt halkı kendisine tanınan haklardan yararlanmaya devam ettiği, Irak Cumhuriyeti demokratik ve özgür bir yol izlediği sürece de-

62 Edmonds, A.g.e., s. 8.

63 "An Explanation from the Society of the Kurdish Students in Europe," *Khubat*, no. 83 (Ekim, 1959).

vam edecektir.”⁶⁴ Bu konu hakkında bahsedeceklerimiz bu kadar. Şimdi yapmamız gereken, Kürt halkının yeni rejimdeki konumunu incelemektir.

Kürtler ve Irak Devrimi

Irak'taki 14 Temmuz 1958 olayları aniden patlak verince ve yeni devrimci rejim bütün ülkeyi kopkoyu bir perdeyle örtünce, Kürtler de dahil olmak üzere ülkede olup bitenler hakkında yorum yapmak çok zor bir hal aldı. Sınırlardaki giriş çıkışlar tamamen yasaklandı ve dış dünyayla olan bütün bağlar askıya alındı. İlk birkaç gün boyunca dışarı sızan haberler, yetersiz olmalarının yanı sıra, büyük ölçüde ayaklanmanın [önemsiz] ayrıntıları ve dahili vaziyetle ilgiliydi.

Kürtlerle ilgili bilgiler o derece yetersizdi ki, Irak ve Irak Kürdistanı hakkında en çok bilgi sahibi olan kişilerden biri olan C.J. Edmonds, devrimden sekiz gün geçtikten sonra bile, Irak'taki Kürtlerin o andaki ya da gelecekteki konumları hakkında bir tahmin yürütmekten özenle kaçınmıştır.⁶⁵ C.J. Edmonds aşırı ihtiyatlı olmakla da suçlanamaz. Şu anda bile, ki isyanın üzerinden aylar geçmiştir, o sıkıntı ve belirsizlik günlerinde Kürtlerin nasıl bir durumda olduğu, devrimci liderlerin onlara karşı nasıl bir tavır takındığı belli değildir.

Burada belirtmek gerekir ki, Temmuz devriminden ne önce ne de hemen sonra, Irak'taki Kürtlerin şu anda faydalandıkları elverişli duruma geleceklerini gösteren en ufak bir işaret yoktu. Hiç şüphe yok ki, Kürtler, Kasım grubu ile Baasçı-milliyet-

64 A.g.e.

65 Bu ölçülü ve dikkatlice yazılmış makalenin en önemli yanı yazar tarafından, muhtemelen, bölgeyle ilgili güçlerin kendi yaptıklarını incelerken duydukları acı üzerine dile getirilen uyarı cümlesiydi. Edmonds şu nasihatte bulundu: “Ancak bu kriz devam ettiği sürece, yeni bir Kürt milliyetçiliği dalgası yaratmaya çalışmak hem lehte hem de aleyhte olacaktır. [Böyle bir çaba] Türkiye ve İran'ı sıkıntıya sokacaktır; ancak Bay Kruşçev'in memnun etmek için büyük gayret sarfettiği açıkça belli olan Irak'ın yeni yöneticilerince, muhtemelen çok daha az hoşnutlukla karşılanacaktır.” Edmonds, “Middle East Focus on the Kurds,” *The Daily Telegraph*, 22 Temmuz 1958.

çi grup arasındaki iktidar mücadelesinden büyük yarar sağladılar. Eğer Baasçı-milliyetçiler başarılı olsaydı, Kürtlerin şu anda faydalandıkları hak ve ayrıcalıklara sahip olmayacaklarından şüphe bile duyulmayacaktı.

Yakın tarihli bir yarı-resmî yayında çıkan bir beyanat, bu görüşe önemli bir destek vermektedir. Kasım ve taraftarları ile Arif ve [onun] Nasır yanlısı Baas destekçileri arasındaki mücadeleye temel teşkil eden sorunların yaşandığı, Irak'ta devrimden hemen sonraki dönemin tartışıldığı kısa bir incelemeden sonra, yayında şunlar söylenmektedir:

Bazıları [Arapların] Irak anavatanındaki ortakları [olan] Kürtleri ayaklandırmayı istemişlerdi. Ancak, Kürt haklarının Kasım tarafından eksiksiz ve sınırsız bir şekilde tanınması yollarına taş koydu ve çabalarını boşa çıkarttı. Kürt liderler, eğer kendileri iktidara gelmiş olsaydı, Kürtlere, Kasım'ın sunduğundan daha fazlasını sunamayacaklarını açıklamakta tereddüt etmemişlerdir.⁶⁶

Bu beyanattan ve ondan bahsedilen metinden anlaşılan, Kürtlerin şu an içinde bulunduğu elverişli konumdan, diğer devrimci liderlerden ziyade, Kasım'ın sorumlu olduğu ve şu an faydalandıkları hak ve ayrıcalıkların Kasım ile rakipleri arasındaki iktidar mücadelesinden sonra verildiğidir.

Yine de, yukarıdaki tartışmadan, Kürtlerin devrimden sonra kötü muamele görmüş olduğu ya da gelecek için böyle bir niyet beslendiği sonucu çıkarılmamalıdır. Bilakis, en başından beri belirli bir uzlaşmacı eğilimin gözleendiğini söylemek doru olacaktır. Ancak devrimden hemen sonra iş başına geçmiş olan devrimci liderlerin, Kürt milliyetçiliği ile ilgili talepleri karşılamaya ne kadar devam edecekleri bilinmemektedir; Kürtlerin durumunda o an için görülen düzelme, sadece devrimin başarıya ulaşması için verilmiş desteklerden de kaynaklanmış olabilir. Üstelik Abdüsselam Arif ve diğer aşırı Arap milliyetçilerin Kasım'ınki kadar Kürt yanlısı bir politika izle-

66 *Thawrat 14 Tammuz*, s. 11.

meyecekleri muhakkaktır. Kasım'ın neden böyle bir politika izlediği de büyük merak konusudur. Devrimden sonra izlediği Kürt-yanlısı politika devrimden çok önce aldığı bir kararın mı sonucuydu, yoksa iktidar için verdiği mücadelede Kürtlerin ve Kürt-yanlısı komünistlerin kendisine destek vermiş olması yüzünden hissettiği zorunluluktan mı kaynaklanmaktaydı?

Bu sorunun cevabı ne olursa olsun, kesin olan bir şey vardı; Irak'taki yeni yönetim Kürtlerle uzlaşmaya meyilliydi, ancak belirli bir Kürt politikası da geliştirilmemişti. Eski rejimi devirmek için zaman zaman bir araya gelmiş olan heterojen unsurların uzlaşmaz fikirlere sahip olduğu düşünülürse, belirli bir Kürt politikasının olmayışı o kadar da garip gelmemektedir.

Devrimden Sonra Kürtlerin Konumu

14 Temmuz 1958'deki devrimden sonra, Irak'taki yeni devrimci rejim Kürtleri sadece memnun edeceği değil aynı zamanda rejimin yanına çekeceği de düşünülen birtakım önlemler benimsemekte gecikmedi.

Devrimden sonra kurulan Egemenlik Konseyi'nin üç üyesinden biri bir Kürttü; Halid an-Nakşibendi.⁶⁷ Yeni hükümetteki Ulaştırma ve Çalışma Bakanı da bir Kürttü; Şeyh Mahmut'un oğullarından Baba Ali.⁶⁸ Baba Ali'nin kardeşlerinden biri olan ve 4 yıldır cezaevinde bulunan Şeyh Latif serbest bırakıldı. Çeşitli illere sürgüne gönderilmiş olan Şeyh Ahmet Barzani, oğlu ve Şeyh'in kardeşi Molla Mustafa'nın oğlu affedildi ve evlerine dönmelerine izin verildi. Kasım'ı 14 Temmuz'da Kraliyet Sarayı'ndaki çatışmada yaralanan bir Kürt subayın yanında gösteren bir fotoğraf her tarafta yayınlandı.⁶⁹

67 Halid an-Nakşibendi, Amadiye yakınlarındaki meşhur şeyh ailesi Bamernilerin bir üyesidir. Egemenlik Konseyi'nin diğer üyeleri Şit Arap Muhammed Mehdi Kubba ve Konsey Başkanlığı yapan Sünnî Arap Necip er-Ruba'i'ydî. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, "The Kurds and the Revolution in Iraq," *MEJ*, XIII, no. 1 (Kış, 1959), s. 3.

68 A.g.e.

69 A.g.e.

Bu iyi niyet gösterilerini kısa süre sonra, Irak'ta Kürtlerin konumunun değişmiş olduğunu belirten daha somut bir kanıt takip etti. Devrimden sonra yürürlüğe giren "Geçici Anayasa"nın 3. maddesi şöyleydi: "Araplar ve Kürtler bu vatanın ortakları olarak kabul edilmekte ve milli hakları Irak birliği çatısı altında tanınmaktadır."⁷⁰ Böylece, Irak devleti kurulduktan beri ilk defa, Kürtler Anayasa'da resmen tanındılar ve Araplarla eşit haklara sahip oldular.

Bu dönemde Kürt-Arap kardeşliği ve dayanışması da çok gündemdeydi. Kasım ve diğer yetkililer tarafından verilen beyanatlar, [başkenti] ziyaret eden Kürt temsilci heyetlerin üyeleri tarafından yapılan konuşmalar, bunların yanı sıra resmî basın bildirileri ve radyo programları "Arapların ve Kürtlerin Cumhuriyeti"nden, bu iki halkın bölünmez birliğinden gidecek daha fazla bahsetmekteydi.

Bu esnada, Mahabad'ın çökmesinden sonra Sovyetler Birliği'ne sığınmış olan Molla Mustafa, Kasım'a ve Egemenlik Konseyi üyelerine tebriklerini ve Irak'a geri dönme arzusunu ifade eden telgraflar çekmekte hiç vakit kaybetmedi. Bu telgraflara derhal ve olumlu cevap verildi, Molla Mustafa ve taraftarlarının Irak'a geri dönmesini hızlandırmak amacıyla Prag'daki BAC Büyükelçisi'nden gerekli düzenlemeleri yapması istendi. Molla'nın Irak Kürdistanının dört bir yanından gelen Kürt temsilci heyetlerinin onu karşılamak üzere akın ettiği Bağdat'a varışı coşkulu kutlamalara sahne oldu.

BAC'la Birleşmeye Karşı Kürt Muhalefeti

Molla Mustafa'nın Irak'a geri dönmesi, BAC'la derhal ve tamamen birleşilmesini isteyenler ile buna karşı olanlar arasındaki gerilimin yükseldiği bir döneme denk geldi. Aslında, Molla'nın dönüşü bardağı taşıran son damla olmuş bile olabilir. BAC'la en yakın ve en çabuk birleşmeyi isteyenler arasında en büyük çoğunluğu sağcı *İstiklal* (Bağımsızlık) ve Baas (Diri-

70 Bkz. "Geçici Anayasa"nın, Washington'daki Irak Cumhuriyeti Büyükelçiliği tarafından dağıtılan teksir edilmiş kopyası.

liş) Partisi mensupları oluşturmaktaydı. İlimli solcu Mizh ad-Difa al-Watani ad-Dimokrati (Ulusal Demokratik Parti) ve Komünist Parti birleşme fikrine karşıydı, çünkü BAC'da bütün partilerin feshedilmesinden ve izin verilenler dışında bütün siyasi faaliyetlere kısıtlamalar getirilmesinden hoşlanmıyorlardı.

Belli sebepler yüzünden daha büyük bir Arap devletine katılma hususunda derin endişeleri olan Kürtler, BAC'la yakın bir ortaklık kurulmasına fiilen muhalefet etmekteydi. Arapların baskın olacağı böyle bir devlette, önemsiz bir ulusal azınlık durumuna düşmekten korkuyorlardı.

Kürtler ve Abdüsselam Arif'in Düşüşü

Bu esnada, ulusal ve uluslararası kamuoyunun dikkati tez canlılığı ve yaygaracılığıyla meşhur ancak çok tartışılan bir kişi haline gelen Abdüsselam Arif'in üzerinde giderek yoğunlaşmaktaydı. Kendinden geçmiş kalabalıkların çılgınca alkışladığı hazırlıksız konuşmaları, halkın daha akli başında kesimini huzursuz ediyordu.⁷¹ Dış ve iç meseleler için kullandığı ifadeler sağduyulu yetkilileri delişete düşürürken zenginleri korkutuyordu.⁷² Küstah tavrı ve karşısındakilere söz hakkı tanımayan

71 Arif'in konuşmalarında kullandığı bu hayalperest dillin bir örneği, Irak Cumhuriyeti'ni "Demokratik, sosyalist, vatansever, Allah tarafından mukadder kılınmış, hâkî üniformalı askerlerin cumhuriyeti" olarak tanımlamasıdır. *Mah-kamat ash-Sha'b*, (1959), s. 374.

72 Yargılanması sırasında tanıklardan birkaçı, ki bunlardan bazıları onun Arap milliyetçi ideolojisini destekleyen [paylaşan] arkadaşlarıydı, Birleşik Devletler'den kışkırtıcı bir dille "emperyalist kuvvet" olarak bahsetmesinden, İran Hükümeti yeni Irak Cumhuriyeti'ni tanıdığı gün İran'a yönelik şiddetli [sözlü] saldırılarından şikâyet ettiler. Bkz., Albay Rifat Sırrı'nın (A.g.e., s. 249); Albay Vasfi Tahir'in s. 269, ve Binbaşı Jasim al-Azzaavi'nin s. 276, ifadeleri. Arif'in iç meseleler hakkındaki yorumları arasında şu gibi ifadeler vardı: "Bu andan itibaren saray yok, konak yok, yöneten yok ve yönetilen yok." Bkz. Hukuk Fakültesi eski Dekanı ve davalının yakın arkadaşı Abdür-Rahman el-Bazzaz'ın ifadesi s. 316. Şu andaki Genelkurmay Başkanı Tuğgeneral Ahmet Salih el-Abdi'ye göre, Arif'in mülkiyet [kavramına] yönelik saldırıları ve "Konak yok, buzdolabı yok" gibi sloganları, ülke halkının çoğunluğunu korkutmuştu s. 374-375. Başka bir subay, Binbaşı el-Azzawi, Arif'in Kut'ta yaptığı bir konuşmada toprak sahiplerine ağır suçlamalar yöneltmesi, dinleyicilerin çoğunluğunu oluşturan köylülerin ciddi olaylar çıkartmasına yol açmıştı s. 277.

slubu, birçok önde gelen siyasi kişiliğin yanı sıra çalışma arkadaşlarının da ondan uzaklaşmasına yol açtı.⁷³

Arif'in faaliyetlerinin en ciddişi, hiç şüphesiz, BAC'la derhal birleşilmesi gerektiğini açıkça savunması ve Baasılarla yakın ilişkiler kurmasıydı. Arap milliyetilerince sahip çıkılan ve muhalifleri tarafından acımasızca eleştirilen fikirleri derin bir ayrılık yarattı ve ne kendisinin ne de taraftarlarının hazırlanmışa benzemediği bir iktidar mücadelesi başlattı.

Arif'in karşısına çıkartılan kuvvetler, özellikle Kasım ona karşı harekete geçmeye karar verdiğinde, başa çıkılamayacak kadar heybetli olduklarını gösterdi. Arif'in alaşağı edilmesinin ykş burada anlatılamayacak kadar karmaşıktır. Arif'in düşüşünün, yavaş yavaş da olsa, artık kesin olduğunu söylemek yeterli olacaktır.⁷⁴

Arif'in düşüşü Baasçılar ve Arap milliyetçiliği fikirleri taşıyan diğer gruplar için ağır bir darbe, Irak birliğini savunanlar için ise açık bir zafer anlamını taşıymaktaydı. Sonraki grupta komünistler, Ulusal Demokratlar ve Kürtler vardı. Kasım'ın, Arif'in gözden düşmesi ve alaşağı edilmesi ile ilgili şahs duyguları ne olmuş olursa olsun, hiç şüphe yok ki, [kendisini] utandıran bir ortaktan, as bir vekilden ve tehlike arzemesi muhtemel bir rakipten kurtulma şansını yakaladığı için memnun olmuş olmalıdır.⁷⁵

Arif'in yargılanması esnasında bahsedilen iki olay, onun Kürtlere yönelik tavırlarını biraz aydınlatıyordu. İlk olay Mol-

73 Arif'in münakaşa etmiş olduğu siyasi liderler arasında solcu Millî Demokratik Parti Lideri Kamil adırcı ve sağcı Bağımsızlık Partisinin liderlerinden biri olan Sıddık şansal vardı. A.g.e., s. 437, 288-289. Arif'in, ordudaki çalışma arkadaşlarını kendisinden ne kadar uzaklaştırmış olduğu, bu arkadaşlarından bazılarının verdiği ifadelerden anlaşılmaktadır. Bkz. Albay Mahir'in s. 461-465; Albay A.W. Amin'in s. 251-265, ve Albay Adil'in s. 391-395, ifadeleri.

74 Arif'in yargılanması esnasında tutulan kayıtlar, özellikle onun ve çeşitli tankların ifadeleri ile ilgili olanlar, incelenerek daha değerli bilgiler elde edilebilir. *Mahkamat ash-Sha'b*, (1959) eşitli yerlerde.

75 Duruşmada dinlenen tankların ifadelerinden ve Arif'in sık sık tekrarladığı sözlerden, onun ve Kasım'ın candostları olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Arif de; aslında, Kasım'dan sık sık ağabeyi, hatta babası olarak bahsetmiştir. A.g.e., çeşitli yerlerde.

la Mustafa'nın geri dönüşüyle ilgiliydi. Albay Arif'in azılı düşmanlarından Albay Vasfi Tahir'e göre, zamanın Liderlik Bakanını Sıddık Şanşal ve Kasım Molla Mustafa'nın Irak'a geri dönme izni isteyen telgrafına cevap hazırlamakla meşgulken Arif onlara çıkmıştı: "Şunların yaptığına bak! Eğer bu görev bana verilmiş olsaydı telgrafa sadece iki kelime yazardım, 'Defol! Defol!'"⁷⁶

Bundan daha ciddisi, eğer doğruysa, Arif'in Molla Mustafa'nın ağabeyi Şeyh Ahmet Barzani'ye karşı takındığı iddia edilen tavidir. Duruşması sırasında dinlenen bir tanığa göre, Arif, devrimin başarısı için kendisini kutlamaya ve hapisten çıkartıldığı için teşekkürlerini ifade etmeye gelen Şeyh Ahmet'e kaba davranmış ve hakâret etmişti. Konuşuna aşağı yukarı şu sözleri söylemiş olduğu belirtilmektedir: "Karışıklık yaratmamaya dikkat et, yoksa seni ağır bir şekilde cezalandırırız."⁷⁷ Barzani liderin, bu münasebetsiz ihtara fazlasıyla içerlemiş olduğu söylenmektedir.

Arif'in düşüşünün Molla Mustafa'nın geri dönmesine karşı çıkmasıyla bir ilgisi olduğu belirtilmekteydi. Bundaki doğruluk payı ne olursa olsun Arif'in devrilmesinden bu yana Kürtlerin rejimdeki etkisinin düzenli olarak arttığı kesindi. Aslında, Kürtler, gittikçe artan bir şekilde Kasım rejimiyle özdeşleştirilmişlerdi. En az iki defa, Kasım'a yönelik ciddi isyanları bastırmada belirleyici rol oynadılar. Her iki isyanda da Kürtlerin solcular ve özellikle rejim yanlısı komünistlerle güçlerini birleştirdiğini belirtmek gerekmektedir.

76 A.g.e., s. 269.

77 Binbaşı Selim el-Fahri'nin ifadesi, *Mahkamat ash-Sha'b al-Jalsat as-Sirriyah*, V, s. 405-406 içinde. Ancak, yeri gelmişken belirtilmelidir ki, tanık, meseleyi Arif'le görüşmesi üzerine; Arifin özür dilediğini, Şeyh'i incitmek istememiş olduğunu söylediğini belirtmiştir. Üstelik, Binbaşı Şeyh'e gidip onun adına özür dilemek için izin istediğinde Arif karşı çıkmamıştır. A.g.e., s. 406. Arif, duruşmanın sonunda yaptığı savunmada, Barzani lideri tehdit etmiş ya da ona hakaret etmiş olduğu yolundaki suçlamaları reddetmeye önem vermiştir. A.g.e., s. 437.

Musul İsyanında Kürtlerin Rolü

Binbaşı Abd Vahab eş-Şavaf'ın 1959 baharında çıkarttığı isyan sırasında Kürt aşiret birlikleri Kasım'a sadık ordu birliklerinin ve Musul'daki Halk Direnişi kuvvetlerinin yardımına koşarak muhtemel bir yenilgiyi önlediler. Kürtlerin müdahalesi yalnızca Musul'daki düşman kuvvetlerin yenilmesine yardım etmedi, aynı zamanda bu kuvvetlere dışardan gelebilecek bütün yardımları kesti. Söz konusu Kürt kuvvetleri arasında, Barzani savaşçılarına ilaveten, Amadiye, Akra ve Sincar bölgelerinden gelen aşiret mensupları da vardı. Iraklı bir gazeteciye göre, [çatışmalara] 5,000'den fazla Kürt savaşçısı katılmıştı.⁷⁸ Suriye sınırıyla bağlantıyı sağlayan anayolun ve Şemmar ordugâhının her iki yanındaki dağlık Sincar bölgesinde yaşayan Yezidiler, Şavaf yanlısı kuvvetlerin ablukaya alınmasında önemli bir rol oynamışa benzemektedir.

Musul isyanından sonra, Kürtler ve solcular, Kasım rejimine verdikleri dikkate şayan hizmetlerden dolayı itibarlarını bir hayli arttırdı. Bu iki grup, o zamandan beri rejimle sıkıca özdeşleştirilmişlerdir. Barzani Kürtleri ve diğer Kasım yanlısı solcu Kürtler Revandiz bölgesindeki tehlikeli bir ayaklanmayı bastırmada önemli-bir rol oynadılar. Şimdi kısaca bu isyan üzerinde durmamız gerekmektedir.

Mayıs 1959 Bradost Ayaklanması

Revandiz bölgesinin Bradost ilçesinde Mayıs 1959'da çıkan ayaklanmanın sebepleri hiçbir zaman yeterince açıklanmamıştır. Isyancılara yönelik harekâtlar sürmekteyken verilen resmî bilgiler yetersizdi. Irak Hükümeti, belli sebeplerden dolayı, Kürtlerin rejimin payandası olarak görüldüğü bir dönemde Kürdistan'daki bir isyandan kamuoyunun haberdar olmasını istemiyordu. Isyan bastırıldıktan sonra bile, resmî kaynaklar gibi yerel basın da bu olayı yok denecek kadar az aydınlattı. Isyan, genellikle, feodal aşiret reislerinin emperyalistlere kana-

78 Razzuq, *Mu'amarat Abd an-Nasser*, s. 26-27. Karşılaştırma için bkz. *Ittihad ash-Sha'b* (Bağdat), 7 Nisan 1959.

rak başlattığı bir hareket olarak nitelendirildi.⁷⁹ Diğer taraftan, yabancı basın, isyanı Irak'taki devrimci rejime yönelik bir başkaldırı olarak değerlendirmekten öteye gitmedi.⁸⁰

Işın gerçeği, bu ayaklanmanın, Musul'daki Şavaf isyanı sırasında Şammar Araplarının ayaklanması gibi, muhafazakar ve feodal unsurların devrime karşı geç kalmış bir tepkisi olduğudur. Devrimin birdenbire gerçekleşmesi ve beraberinde getirdiği şiddet, devrime karşı olanları felç etmiş ve harekete geçme isteğini köreltmışe benzetmektedir.

Ayaklanmanın önde gelen üç ismi, Şeyh Reşit, damadı Mahmut Halife Samad ve Şeyh Muhammed Sıddık, eski rejimle çok yakın ilişkiler içindeydi ve, bu yüzden, yenisine hiç de sıcak bakmıyorlardı.⁸¹ Yeni devrimci rejime muhalif olmalarına ilaveten, ilk ikisi Şeyh Ahmet Barzani ve Molla Mustafa'nın azılı düşmanlarıydı. Hatırlanacağı üzere, Şeyh Reşit ve Barzaniler arasındaki şiddetli çarpışmalar, 1931-1932'de Barzanilere yönelik askeri harekât başlatılmasının en önemli sebeplerinden biriydi. 1943-1945 Barzani isyanı sırasında Şeyh Reşit yine Barzanilerin karşısında yer aldı; bu defa Mahmut Halife Samad da onu destekliyordu.

Şeyh Muhammed Sıddık, 1931- 1932 olayları esnasında önemli bir rol oynayamayacak kadar gençti. Genç Kürt aşiret reislerinin en cana yakınlarından biri olan ve, gençliğine rağmen, çoktan Parlamento üyeliğine seçilmiş olan Şeyh, 1943'te, bölgedeki aşiretler arası kavgalardan uzak durmayı başardı. Erbil'de, 1943 baharında, Muhammed Sıddık'la epey uzun görüşmüş olan bu yazar, hükümetin Mahmut Halife'ye Barzani-

79 A.g.e., 18 19 ve 20 Mayıs, 1959.

80 *The Washington Evening Star*, 1 Haziran e 1959.

81 Okuyucunun hatırlayacağı üzere, Şeyh Raşit, Revandiz ilçesinin Lolan köyünden yönetilen Nakşibendi Tarikatı'nın önemli bir lideridir. Mahmut Halife Samad Bradost aşireti reislerinden biridir. "Pusho" ya da "küçük otlak" lakabıyla tanınan Şeyh Muhamed Sıddık, Seyid Taha'nın en büyük oğlu ve meşhur Nehrili Şeyh Ubeydullah'ın büyük torunudur. Babasının sürgün edildiği Tahran'da eğitim görmüş olup, Kürtçe'nin yanı sıra, Farsça, Arapça ve İngilizce'yi kusursuz konuşmaktadır.

lerle savaşması için silah ve para sağlamasıyla ilgili eleştirilerini iyi hatırlamaktadır. Molla Mustafa'ya çok yakınlık gösteriyordu ve o zamanlar arasının bozuk olduğu Mahmut Halife'ye muhalifti. Ancak, ağırlığını şeyh Reşit ve Mahmut Halife'den yana koymaya karar vermiş olması, fikirlerinin tamamen değiştiğini göstermektedir.

Molla Mustafa'nın Sovyetler Birliği'nden dönüşünden bu yana Barzani ailesinin benzeri görölmemiş bir güç ve saygınlığa kavuşmuş olmasının bu ayaklanmayı bir şekilde körüklemiş olduğuna şüphe yoktur. şeyh Reşit ve damadının tahriklere kapılarak mı silaha sarıldığı, yoksa azılı düşmanlarını fazlasıyla kuvvetlendiren rejime meydan okumak için mi böyle davrandıkları belli değildir. [Rejime ve Barzanilere karşı] hiçbir şanslarının olmadığını bile bile silahlı isyana kalkıştılar.

Barzani savaşçıları, yeni oluşturulmuş Köylü Toplulukları tarafından örgütlenen aşiret kuvvetleri ile birlikte, Irak Kara ve Hava Kuvvetlerine bağlı birliklerle işbirliği yaparak Halk Direnişi Kuvvetleri sıfatıyla isyancılara karşı harekete geçtiler.⁸² Isyancılar kısa sürede mağlup edildi; isyan liderleri ise, birkaç taraftarının eşliğinde, sınırı geçerek İran ve Türtkiye'ye kaçmayı başardılar. şeyh Reşit, bazı aile fertleri ve birkaç yüz taraftarı ile birlikte, Türtkiye'ye geçti.⁸³

şeyh Reşit isyanı böyle sona erdi. Barzaniler en sonunda durumu inatçı rakibinin aleyhine çevirmeyi başarmıştı. şeyh Reşit karşısında iki defa çaresiz kaldılar, ancak üçüncüsünde hükümet de yanlarındaydı. şeyh Reşit'in onları iki defa çarptırmış olduğu cezaya şimdi şeyh Reşit'i çarptırdılar; yenilgi ve sürgün.

Altı aydan kısa bir süre içinde, Barzaniler, ikinci defa Kasım rejimine büyük bir hizmet vermişlerdi. şeyh Reşit *konumunu* birkaç ay bile daha *muhafaza etmiş* olsaydı, o ana kadar rejimin en güçlü dayanaklarından biri olan Kürt-Arap dayanışması fikrine ağır bir darbe vurmuş olacaktı. Başarısı, Kürtleri böl-

82 *Ittihad ash-Sha'b*, 20 Mayıs 1959.

83 *The Washington Evening Star*, 1 Haziran 1959.

menin yanı sıra, Kasım'ı Arap desteğinden de büyük ölçüde mahrum bırakacaktı. Barzaniler rejim için, vazgeçilmez olmasalar bile, çok gerekli olduklarını hızla göstermekteydi. Ancak, solcuların oynadığı rol de yabana atılmamalıdır. Burada da, daha önce Musul'da olduğu gibi, Kasım karşıtı isyanı bastırmak için ellerinden geleni yaptılar. Propagandalarında Kürt-Arap kardeşliğini özenle vurguladılar ve Şeyh Reşit isyanının Kasım rejimine yönelik bir Kürt isyanı değil, gerici feodal aşiret reislerinin ve eski rejimin diğer kalıntılarının başlattığı bir isyan olduğuna dikkat çektiler.

Kerkük'teki Karışıklıklar ve Şiddet Olayları

1959 yazı sonlarına doğru, Kerkük'te ciddi karışıklıklar meydana geldi. Olayların ayrıntıları öğrenildiğinde, dehşet verici mezalimin yaşanmış olduğu ortaya çıktı. Kasım, Kerkük'teki olayların acımasızlık ve barbarlıkta Hülagü ve Cengiz Han'ın yaptıklarını kat be kat geçtiğini belirterek olayın faillerini ağır bir dille kınadı. Dair Yasin'deki Siyonist teröristlerin bile, Kerkük'te yasaları avucunun içine almış unsurların sergilediği şeytani vahşeti sergilememiş olduklarını sözlerine ekledi.⁸⁴

Bu konuşmaları yaparken duyduğu rahatsızlık yüzünden okunan Kasım, ülkenin her tarafının Kerkük gibi kan gölüne çevrilmek istendiğini iddia etti. Hükümetin elinde fazlasıyla

84 Dair Yasin, Arapların Lidice'si* olarak kabul edilmektedir. Bir Arap liderin herhangi bir grubu Siyonistlerle karşılaşması, yaptıkları ile Siyonistlerin Dair Yasin'de yaptıkları arasında benzerlik kurması, bu grup için en ağır serzeniş ve kınama ifadelerini kullanması demektir.

(*) Lidice: Çekoslovakya'da (Orta-Bohemya bölgesi) köy. Tar. 27 Mayıs 1942'de, Almanya'nın Bohemya-Moravya "protektör"ü Heydrich, Prag'da yapılan bir suikastte ağır bir şekilde yaralanarak 4 Haziran'da öldü. Hitler en kısa zamanda öcünün alınmasını emretti. Suikastçilerin Lidice'ye sığındığından kuşkulunılması üzerine Führer, on beş yaşından büyük bütün erkeklerin kurşuna dizilmesini, kadınların toplama kamplarına gönderilmesini, çocukların yeniden eğitim görmek üzere okullara yerleştirilmelerini, köyün yerle bir edilmesini emretti. Emir 10 Haziran'da yerine getirildi. 500 kişi kadar olan köy halkından, 184 erkek kurşuna dizildi; 235 kadın enterne edildi (çocukların ne olduğu bilinmemektedir); kilise, evler ve mezarlık yerle bir edildi.

delil bulunduğunu ve suikastçileri ezmek için bütün gücünü kullanma niyetinde olduğunu vurguladı.

Kerkük'te şiddetin patlak vermesi, komünist kaynaklar tarafından rejim yanlıları ile gerici unsurlar arasındaki bir mücadele olarak gösterildi. Ancak, olaylar hakkında daha fazla ve daha doğru bilgilerin incelenmesi, ırk ayrımına dayalı kin ve kişisel düşmanlıkların ideolojik değerlendirmelerden çok daha önemli bir rol oynadığını şüpheye yer bırakmadan göstermektedir; çünkü Kürtler ve komünistler Türkmenlere karşı birleşmiş benzemektedir.

Kürtlerin ve komünistlerin, Kerkük'te, ellerindeki imkânlarla fazlasıyla güvenmiş oldukları ortadaydı. Hem Musul'daki Şavaf isyanı hem de Revandiz bölgesindeki Şeyh Reşit isyanı sırasında Kasım rejimine vermiş oldukları dikkate şayan hizmetler, yeni Cumhuriyetçi rejimin bekçile-ri ve sadık destekçileri rolüne soyunmalarına olanak sağlamıştı. Ancak Kerkük'teki şiddet olaylarının sorumlusu olarak gösterilmelerinden ve eylemlerinin Kasım'ın ağır suçlamalarına maruz kalmasından sonra, komünistlerin işi ciddi ciddi ters gitmeye başladı. Kasım'la aralarının bozulması yakın görünüyordu; hem onlar hem de Kürtler ayrıcalıklı konumlarını yitirmiş benziyorlardı. Fakat Arap miliyetçisi unsurların Kasım'ın hayatına kastetmeyle sonuçlanacak entrikalar çevirmesi, Kasım ile komünistlerin arasını yavaş yavaş düzeltti ve Kerkük'teki aşırılıklarının yarattığı soğukluk büyük ölçüde bitti.

Kerkük'teki tatsız olayda adları sık sık geçen Kürtlere ve komünistlere büyük nefret beslenmiş olsa da, Barzan liderlerinin şöhretine halel gelmediği belirtilmelidir. O dönemdeki olaylara karışmamış görünen Barzaniler, sonrasında kendilerini olaylardan uzak tutmaya ve olaylara müdahale etmemeye özen gösterdiler.

Yeni Rejimin Kürtlere Kazandırdıkları

Irak'taki rejimin Kürtlere kazandırdıkları hem fazlaydı hem de yeni Cumhuriyetçi rejimin onlara verdiği önemi yansıtmaktaydı. Bütün bu kazançlar, hatırlanacağı üzere, Kürtler

ve Arapları Irak birliği çatısı altındaki ortaklar olarak tanıyan “Geçiçi Anayasa”da müjdelenmişti. Bu tanımanın nasıl hayata geçirildiği, tanımanın kendisi kadar önemlidir. Ortaklık fikri, en önemli ifadesini, Arap kılıcı ile Kürt hançerinin çaprazlandığı Irak Cumhuriyeti’nin yeni hanedan armasında bulmaktadır.⁸⁵

Devrimden sonra Kürtlerin nasıl bir konuma geldiğini tespit etmenin en iyi yolu, çeşitli alanlarda -hükümetteki rolleri, kalkınma projeleri ve sosyal hizmetlerden aldıkları pay, ayrı bir millet olarak gelişmeleri için sağlanan kültürel özgürlük- o ana kadar kaydettikleri ilerlemeleri kısaca bir gözden geçirmektir.

Kürtlerin Hükümetteki Rolü

Şunu belirtmek gerekir ki, hükümetteki kilit mevkilerde Kürtlere düşen pay, genel olarak, eski rejimde aldıklarında çok farklı değildi. Ancak, hükümetteki katılımlarının bu defa daha geniş ve daha liberal bir tabana dayandığı yadsınamaz. Bunun iki sebebi vardır. İlk olarak, Kürtlere yönelik yeni devlet politikası ile eski rejimin uyguladığı politika arasında temel bir fark vardır; yeni rejimde Kürtler azınlık değil eşit haklara sahip bir ortak muamelesi görmektedir. İkincisi, Irak’taki devrim sonrasına has koşullar, Kasım’ı ve rejimini onların desteğini aramak zorunda bırakmıştı; bu zorunluluk Kürtlerin Irak’taki ağırlığını büyük ölçüde artırmıştır. Kürtlerin getirildiği ilk ve, sembolik de olsa, en önemli makamlardan biri, Halit an-Nakşibendi’nin atandığı Egemenlik Konseyi üyeliği idi. Bu atamayla Kürtlerin, rejimin daha yeni kurulduğu dönemlerde, Irak’taki diğer iki önemli grupta, Sünni ve Şii Araplar, eşit haklara sahip olduğunu söylemeye gerek bile yoktur. Kabine’de iki Kürt görev alıyordu; Ulaştırma Bakanı olarak Hasan Talabani, Çalışma ve Iskan Ba-

85 Irak hanedan armasının siyah-beyaz bir röprodüksiyonu, özellikleri ve açıklaması, Liderlik Bakanlığı tarafından iki dilde (Arapça ve İngilizce) yayınlanan yeni bir resimli dergide yer almaktadır. “The Emblem of the Republic of Iraq,” *New Iraq*, no. 1 (Bağdat, Kasım 1959), s. 4-5.

kanı olarak Avni Yusuf.⁸⁶ Ancak bu atamalarda yerleşik teamülün de etkili olduğunu belirtmek gerekmektedir. Eski rejimde, geleneksel olarak, bir ya da iki Kürt Kabine'de görev alırdı.

Büyükelçilik de yapmış profesyonel bir diplomat olan Ali Haydar Süleyman, Dışişlerindeki görevine devam ettirilmiş tir ve şu anda Irak'ın Amerika Büyükelçisi olarak hizmet vermektedir. İsmet Kattani, Birleşmiş Milletler'deki Irak Daimi Heyeti'nin bir üyesidir. Celal Caf, Pekin Maslahatgüzarı olarak görev yapmaktadır. Kürtler, ayrıca eğitim ve din işleri alanında da önemli mevkilere getirildiler. Eğitim Bakanlığı'ndan sonraki en önemli makam olan Eğitim Genel Müdürlüğü'ne Dr. Sıddık Atruşi getirildi. Kardeşi Abdülhamit Atruşi ise, Sünni Iraklılar arasındaki en yüksek yasal-dini makama, Bağdat Müftülüğü'ne getirildi.⁸⁷

Kürtler, yeni rejimin üç güçlü aracında da kendilerine yer buldular; Halk Direnişi Kuvvetleri (ülke çapına yayılmış yarı askeri bir örgüt), Halk Mahkemeleri ve onun kardeş kuruluşu olup hem eski rejim mensuplarının hem de yeni rejim karşıtlarının yargılanması için oluşturulan Askeri Takibat Kurulu. Halk Direnişi Kuvvetleri'nin başı Albay Bamerni'ydi; Albay Abdül-Fettah Şali ise Halk Mahkemeleri'nin bir üyesiydi. Avukat Adnan Babacan, Askeri Başsavcı'ya yardımcı olan Takibat Kurulu'nun bir üyesiydi.

Sosyal Hizmetler ve

Kırsal Bölgelerdeki Kalkınma

Yeni rejimin ilân ettiği politika doğrultusunda, ülke çapındaki hayat standardını yükseltmek ve yaşam koşullarını iyileş-

86 Hasan Talabani, Kerkük ilindeki meşhur şeyh ailesi Talabanilerin bir mensubudur. Erbilli bir Kürt olan Avni Yusuf'un Barzanilerin akrabası olduğu söylenmektedir.

87 Beyrut Amerikan Üniversitesi mezunlarından Ali Haydar Süleyman, Revandiz'i bir Kürttür. İsmet Kattani'nin Barzani Şeyhleriyle yakın bir ilişkisi olduğu belirtilmektedir. Celal Caf, büyük Caf aşiretini yöneten aileenin bir ferdidir. Clark Üniversitesi mezunlarından Dr. Sıddık Atruşi, Duhok'un seçkin ailelerinden birine mensuptur.

tirmek amacıyla hızlandırılmış bir program devreye sokuldu ve bu programa büyük öncelik tanındı. Yürürlükteki kalkınma projeleri ve sosyal hizmetler genişletilip hızlandırıldı. Bu programın Kürdistan'da, 14 Temmuz 1959 itibariyle verdiği en önemli sonuçlar şunlardı:

Iskan. Yüzlerce yeni evin inşası tamamlanmış olup Süleymaniye, Sarıçmar, Derbend-i Han ve Erbil'deki çalışmalar devam etmektedir.⁸⁸

Elektrik. Bazı bölgelere ilk defa elektrik trafoları inşa edildi. Diğer bölgelerde varolan trafolar ya genişletildi ya da yenileriyle değiştirildi. Zaho, Akra, Duhok, Pencavin, Mahmur, Kalle, Kifri, Halepçe, Revandiz ve Şeklava bu programdan yararlandı.⁸⁹

Su kaynakları. Yeni içilebilir su kaynakları Kerkük, Erbil, Süleymaniye ve Musul'un çeşitli kesimlerindeki halkın kullanımına sunuldu.⁹⁰

Sağlık. Şeklava'da tam teşekküllü ve tam kadrolu bir hastanenin 14 Temmuz 1959'a kadar bitirilmesi planlandı. Süleymaniye ve Kerkük'te Ana ve Çocuk Sağlığı Merkezleri, Süleymaniye'de bir klinik, Musul'da bir göğüs hastalıkları hastanesi kurulması için planlar başlatıldı. Veremli hastalar için Erbil ve Süleymaniye'de iki sanatoryum kurulması planlandı.⁹¹

Şehir planlaması. Süleymaniye, Kerkük ve Erbil, modern şehir planlamacılığına uygun kapsamlı değişikliklerden geçecek kasabalara dahil edildi.⁹²

Kırsal iyileştirme Merkezleri. Bu merkezler Erbil, Musul ve Kerkük'te kuruldu. Bu merkezlerin amacı, kırsal kesimdeki yaşam koşullarını iyileştirmektir.⁹³

88 *Thawrat* 14 Temmuz, s. 210-213.

89 *A.g.e.*, s. 216-217.

90 *A.g.e.*, s. 348.

91 *A.g.e.*, s. 300-301.

92 *A.g.e.*, s. 230.

93 *A.g.e.*, s. 339.

Tekstil sanayii. Şehrezor ve Süleymaniye’de tekstil fabrikaları ve bu fabrikalarda çalışacaklar için lojman inşasına başlanmıştır.⁹⁴

Yeni rejimin Kürtlere sunduğu ya da sunmaya söz verdiği faydaların bir kısmı bunlardı. Bu proje ve iyileştirme çalışmalarından bazılarının eski rejim zamanında başlatılmış olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Kürt Kültürü ile İlgili Faaliyetlerin Teşvik Edilmesi

Yeni rejim Kürtlere birçok alanda önemli faydalar sağlamıştı, ancak bu faydaların en görülmeye değerleri ve Kürt aydınlarını en çok memnun edenleri Kürt kültürü ile ilgili olanlarıdır. Aslında, Kürtler, bu alandaki kazanımları siyasetteki kazanımlarına borçlulardır ve bu ikisi birbirini tamamlamaktadır. Arap “ortakları” gibi, ayrı ve eşit bir millet olarak kültürlerini geliştirmekte artık özgürlerdir.

Kürtler, eski rejim zamanında da kültürel özgürlüğe sahiplerdi ve bazı belirlenmiş sınırları aşmamak kaydıyla bu özgürlüklerini diledikleri gibi kullanabilmekteydiler. Ancak, kültür ile siyasetin nerede karşılaşp birleştiği, bu iki alanın sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği şüpheliydi. Bu belirlenmiş sınırların ötesi, ayak basmalarına izin verilmeyen yasak bölgeydi. Devrimden sonra bütün bunlar değişti ve Kürtlere tanınan özgürlük hiçbir sınırlamaya tabi tutulmadı. Artık kültürleri ve milliyetleri hakkında hiçbir zaman olmadıkları kadar özgürce, ama düşmanlık ya da kötü niyet beslemeksizin konuşabiliyorlardı.

Eğitim

Ancak konuşma özgürlüğü yeterli değildi. Eğitim ve kamuyla ilgili benzer meselelerin devlet denetiminde olduğu ülkelerde hükümet teşviki zorunluydu; yalnızca bu alandaki faaliyetler resim onaya tabii olduğu için değil, aynı zamanda bu

94 A.g.e., s. 355.

faaliyetleri gerçekleştirebilecek tek mercii hükümet olduğu için. Yeni rejim, Kürt isteklerine cevaben, Eğitim Bakanlığı'nda Kürtlerin eğitiminden sorumlu yeni bir Genel Müdürlük kurdu ve bu Genel Müdürlüğü Kürtlerin eğitimle ilgili ihtiyaçlarını karşılamakla görevlendirdi.⁹⁵ Şu andaki Eğitim Genel Müdürü Dr. Sıddık Atruşi (Duhoklu bir Kürt), bu yeni makama vekaleten getirilmiştir.⁹⁶ Kürt kültürüne verilen resmî önemin arttığını gösteren diğer bir işaret de daha çok Cigerxun⁹⁷ takma adıyla tanınmış olan meşhur Kürt şairi Musa Hasan'ın, Bağdat Üniversitesi'ne Kürtçe Profesörü olarak atanmasıdır.⁹⁸

Kürtçe Radyo Programları

Kültür alanındaki diğer bir önemli gelişme, Bağdat Radyosu'nda Kürtçe programlara ayrılan sürenin iki saatten dört saate çıkartılmasıdır. Sürenin arttırılmasının sebebi, Bahdinani lehçesinde yayınlanacak yeni bir programın yayına başlamasıdır.⁹⁹ Bu gelişmenin hem ilginç hem de önemli olmasının bir takım sebepleri vardır. Kısa süre öncesine kadar, kapsamlı bir literatüre sahip Süleymaniye lehçesi, Irak'ta resmen tanınan tek Kürt lehçesiydi ve Irak Kürdistanı'nın tamamında konuşma dili vazifesi görmekteydi. Mukri Kürtçesine fazlasıyla yakın olan bu lehçe, İran'daki Mukrice konuşan Kürtler tarafından giderek daha fazla kullanılmaktaydı.¹⁰⁰ Aslında, Süleyma-

95 A.g.e., s. 370-371.

96 Bir Bağdat gazetesinin konuyla ilgili olarak Dr. Atruşi ile yaptığı ilginç bir röportaj için, bkz. *at-Taqaddum*, 30 Ekim 1959.

97 İlginçtir ki, Cigerxun, Suriye'nin en önde gelen Kürt şairidir.

98 A.g.e.

99 *Thawrat 14 Tammuz*, s. 257.

100 Edmonds, konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Mukri, Güney Kürdistan'da konuşulan Kürt lehçelerinin en sadesi, saygınlığını korumuşsa da, Süleymaniye lehçesinin canlı ve kıvrak ifadeleri artık yalnızca Irak'ta değil, sınırın İran tarafında da edebî kıstas haline gelmiştir." Edmonds, *Kurds, Turks, and Arabs*, s. 11. Karşılaştırma için bkz. Edmonds, "A Bibliography of Southern Kurdish, 1937-1944," *JRCAS*, XXXII (Mayıs, 1945), s. 187 ve Edmonds, A.g.e., XXIV (Temmuz, 1937), s. 488.

niye lehçesinin üstünlüğü o kadar geniş bir kabul görmekteydi ki Sovyetler Birliği'nden yapılan Kürtçe yayınlarda bile bu lehçe kullanılmaktaydı.¹⁰¹

Bahdinani lehçesinin tanınması, Molla Mustafa'nın nüfuzunu ve saygınlığını göstermekte, Irak'taki Kürt liderliğinin Berzenci şeyhlerinin merkezi Süleymaniye bölgesinden Barzani şeyhlerinin merkezi Musul bölgesine kaydığına işaret etmektedir. Ne kadar haklı gerekçelere dayandırılmış olursa olsun, bu tanınma, hiç şüphesiz Kürtlerin kendi aşiretlerine olan bağlılıklarının bir ifadesidir ve Bahdinani Kürtlerinin, uzun yıllardan beri Irak'taki Kürt kültür merkezi olarak kabul edilen Süleymaniye'nin vesayetinden çıkmak istemelerinin bir belirtisi olabilir.

Bahdinani lehçesinde radyo programları yayınlanmaya başlamasının muhtemel sonuçları hakkında ilginç yorumlar yapılabilir. Bu lehçe, artık Süleymaniye lehçesiyle aynı kefeye konmuş olduğuna göre, Süleymaniye lehçesinin Güney Irak Kürdistanı için taşıdığı önemi Kuzey Irak Kürdistanı için mi taşıyacaktı? Eğer öyleyse, ortak bir dilin olmayışının acısını fazlasıyla çekmiş Kürt miliyetçiliğinin gelişmesine ciddi bir sekte vuracaktır.

Daha önce görmüş olduğumuz gibi, Kürtçenin Süleymaniye lehçesi Irak ve İran Kürdistanının önemli bir bölümünde edebî ifade aracı olarak kullanılmıştı. Bu lehçenin Kürdistan'ın büyük bir bölümünde *lingua franca** olarak kullanılma şansı da fazlaydı. Irak'ta iki ayrı ve eşit öneme sahip Kürt lehçesinin kullanılması, hiç şüphesiz, bu ülkedeki okuma-yazma bilmeyen Kürt kitlelerin eğitilmesini engelleyecekti. İki ayrı lehçeyi etkili edebî ve bilimsel araçlar haline getirmek için aynı işlemleri iki defa yapmak gerekecekti. Bu tekrarın zaman ve emek israfına yol açması ise kaçınılmazdı.

Bağdat radyosunda Bahdinani lehçesinde programlar yayın-

101 *The Scotsman*, 9 Ocak 1951.

(*) Eskiden Akdeniz sahillerinde konuşulan İtalyanca'dan bozma dil; milletlerarası ticari dil. -ç.n.

lanmasının en önemli yanlarından biri, Irak dışındaki yapacağı muhtemel yankılardı. Irak sınırının kuzeyindeki Türkiye Kürtleri ve batısındaki Cezire ilinde yaşayan Suriye Kürtleri, Kuzey Irak'taki Bahdinani lehçesine çok yakın lehçeler kullanmaktadır. Bu Botan ve Hakkari'deki (Türkiye'de Kürtlerin yaşadığı iki bölge) Kürtlere ve Suriye'nin Cezire ilindeki Kürtlere artık Bağdat Radyosu'nun sesleneceği anlamına gelmektedir. Diğer taraftan, İran Kürtlerine Süleymaniye lehçesi vasıtasıyla ulaşılabacaktır.

Kürtlerin Kasım Rejimine Yönelik Tutumu

Kürtler, Irak'ta iş başında bulunan rejimden fazlasıyla memnundur ve rejime sadık görünmektedir. Şu anda faydalandıkları hak ve ayrıcalıklar, en sınırsız beklentilerini bile geride bırakmıştır. Bu sebeple, Irak Cumhuriyeti'nden bütün samimiyetleriyle "Arapların ve Kürtlerin Cumhuriyeti" olarak bahsetmektedirler. Irak'taki bu yeni rejimi o kadar benimsemişlerdir ki, Kürt yazarlardan biri, Kürt soyundan geldiği rivayet edilen Suriye diktatörü Abdülhamit Sarac'ı Nasır'la iş birliği yapmaya devam ettiği için suçlamakta ve onun köklerine ihanet etmiş biri olduğunu söylemekteydi.¹⁰² Gerçek olan, bütün Kürtlerin Irak'taki rejime ve kendisinden genellikle Arapların ve Kürtlerin lideri olarak bahsedilen Abdülkerim Kasım'a destek ve bağlılıklarını giderek daha fazla ifade etmeye başlamış olduğudur.

İlginçtir ki, kısa süre önce Kasım'a düzenlenen suikast yalnızca Irak Kürdistanının dört bir yanından değil,¹⁰³ komşu ülkelerdeki Kürtlerden de yakınlık ve protesto mesajları gönderilmesine yol açtı. Bu mesajlardan biri "meşhur savaşçı Musta-

102 *Ittihad ash-Sha'b*.

103 Kasım'a gönderilen mesajlardan birini Şeyh Ahmet Barzani (*at-Taqqaddum*, 9 Ekim 1959), bir diğeri Şeyh Mahmut'un oğlu Şeyh Latif göndermiştir. (Khabat: *an-Nizal*, 4 Kasım 1959). Her iki mesaj da koyu komünist terminoloji kullanılarak kaleme alınmıştır.

fa Barzani" vasıtasıyla "İran'ın ilhak ettiği Kürdistan'daki Kürt Savaşçıları"ndan geliyordu.¹⁰⁴

İran Kürdistanından bu şekilde (X) bahsedilmesi şaşırtıcıdır. Henüz çok yeni olmasına karşılık, "İran'ın ilhak ettiği Kürdistan" tabiri moda olmuştur ve Iraklı Kürtlerin çıkardığı gazeteler tarafından olduğu kadar Iraklı komünistler tarafından da sık sık kullanılmaktadır. Bu tabirin nasıl bir önem taşıdığı veya neyin habercisi olduğu henüz tam belli değildir. Geçici bir rağbet görmekten öteye gitmeyecek bir başka klişe mi, yoksa Irak komşu ülkelerdeki Kürt toprakları üzerinde hak iddia etmeye mi hazırlanıyor?

SONUÇ

Kürtler arasında çok uzun bir süredir güçlü bir milliyetçilik duygusu varlığını sürdürmüştür. Karışık kökenli bir halk olmalarına rağmen, Kürtler, uzun yıllar boyunca gücünü ispatlamış bir millet teşkil etmektedirler. Kendilerinden daha kalabalık ve daha gelişmiş halkların -Türkler, Araplar ve İranlılar- saldırılarına direnmiş ve, İranlılarla olan belli yakınlıklarına karşın, ayrı kimliklerini korumayı başarmışlardır. Komşu halkları Kürtleştirmeleri ve Kürtlerin yaşamadığı bölgelere el atmaları, ne kadar dayanıklı olduklarını göstermiştir.

Bütün Kürtlerin kullandığı tek bir lehçe ya da dil olmamasına karşılık, farklı lehçe ve dilleri konuşanlar kendilerini ve diğerlerini Kürt kabul etmektedir. Kürtler arasında On iki imam taraftarları, Aleviler (Kızılbaş), Ehl-i Hak, Kaka'iler ve Yezidiler bulunmasına karşılık, çoğunluğu Şafii mezhebine mensup Sünniler oluşturmaktadır.

Kürtler iki ana gruba ayrılabilir. Bu gruplardan en kalabalığı ve en geniş alana yayılmış olanı Kurmanci ya da bağlı lehçelerinden birini konuşan, istisnalar dışında (özellikle Yezidiler) Şafii mezhebine mensup Sünni Kürtlerin oluşturduğu gruptur. Bu grup, Kürtlere verilebilecek mükemmel bir örnektir. İkinci grupta ise Dimli lehçesi konuşan çeşitli Kürt toplulukları vardır. Bunlar arasında Zazaca konuşan ve aşırı Şii öğretilerine

mensup Dersim Kürtleri, Ehl-i Hak'a inanan Kaka'iler, Beciler, Goran aşireti gibi İran ve Irak'ta sıkışıp kalmış çeşitli Goranice konuşan topluluklar, Hewreman dağında yaşayan Sünniler vardır. İkinci grup, dil ve din bakımından Kurmanci lehçesiyle konuşan gruptan ayrılmasına karşın, kendilerini Kürt kabul eder. Kurmanci lehçesini kullanan komşuları da buna itiraz etmemektedir.

Aşiretlerdeki kimi geleneklerin de gösterdiği bu farklı yapılarına rağmen, Kürtler, aynı soydan geldiklerine inanmaktadır. Bazı Avrupalı akademisyenler Kürtlerin Medlerin soyundan geldiğini iddia etmiş, bu iddia da Kürt yazarların büyük bir çoğunluğu tarafından kabul görmüştür. Bu iddia gerçeklerle uyuşmasa bile (ki bunun doğruluğunu ya da yanlışlığını ispat etmenin çok zor olduğunu belirtmek gerekir), önemli olan Kürtler arasında neyin kabul gördüğüdür. Bu bağlamda daha fazla gelişmiş bazı milliyetçilikler iyi bir emsal sunmaktadır. Prusyalılar arasında Germen ırkına mensup olmayan çeşitli ırkların bulunduğu gerçeği, onları, Alman ulus-devletinin yaratılmasında başrolü oynamaktan alıkoyamamıştır.

Çeşitli Kürt hanedanlarının Arap kökenli olmaya özenmeleri ve gururla Arap soyağaçlarını göstermeleri ilginçtir. Bunun sebebi, hiç kuşkusuz, Müslüman halklar arasında Arap soyuna gösterilen dinî saygıdır. Yine de, böyle bir soydan geldiğini iddia etmiş olanlar bile, kendilerini yalnızca Kürt kabul etmişlerdir. Önde gelen soybilimcilerin bazıları tarafından Peygamberin soyundan gelmiş olduğu iddiası kabul edilen Şeyh Mahmut, Birleşmiş Milletler'e gönderdiği bir dilekçede, bir Arap hükümetinin yönetimine verilmiş olmaktan şikayet eder.

Kürt ulusunun yaratılmasına katkıda bulunan çeşitli unsurlar arasında muhtemelen en önemlisi, ortak bir toplumsal ve ekonomik örgüt yapısına sahip olmalarıdır. Kürt halkının yaratmasında birçok ırk özelliği rol oynamıştır ve çeşitli gruplar arasında değişen dil ve lehçe farklılıkları vardır. Ancak Kürtlerin ortak özelliği, "dağ kültürü" adı verilebilecek özel bir toplumsal ve ekonomik örgütlenme içinde olmalarıdır. Kürtlere has dağ kültürü, Kürt yaşam tarzının ve geleneklerinin genel

yapısını şekillendiren çevresel, coğrafi ve tarihsel koşulların bir ürünüdür. Bu dağ kültürünün görüldüğü İran dilleri grubuna bağlı Kurmanci, Dimli ya da, bazı uzmanlara göre, Luri lehçelerinin konuşulduğu her yerde, genellikle, bölge halkına Kürt, topraklarına da Kürdistan denmektedir. O halde, bu özellikler, Kürt milletini oluşturan iki temel öge gibi görünmektedir.

Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışından uzun yıllar önce, Kürtler, ayrı bir milli kimliğe sahip olduklarını farketmiş benzemektedir. Aralarındaki dayanışma ve akrabalık duygusu, Kürt olmayanlarla temasa geçtiklerinde ya da kendi içlerindeki farklı gruplar birbiriyle ilişki kurduğunda kendisini göstermiştir. İslamiyetin baskısından büyük ölçüde kurtulmuş kimi heterodoks Kürt mezheplerinde, Kürt milliyetçiliğine ait eğilimlerin garip tezahürlerine rastlanmaktadır. Yezidiler, Kürtlerin uzak geçmişiyle bağlantılı görünen bir dinin mensupları, kendilerini Kürt milliyetçiliği fikriyle çok sıkı özdeşleştirmiş görünmektedir. “Ey Tanrım”, diye yalvarırlar Tanrıya dualarının birinde, “Kürdistan Tahtını göklere yükselt.” İlginçtir ki, Yezidiler Tanrı’nın Kürtçe konuştuğuna inanırken bir başka heterodoks mezhep, Ehl-i Hak, Mahşer Günü’nün Güney Kürdistan’daki Şehrezor Ovası’nda yaşanacağını tasarlamaktadır.

Kürtlerin 12. yüzyıldan beri milli benliklerinden haberdar olduğu gerçeğine, Selahaddin’in Vezir seçilmesine yol açan manevra şahitlik etmektedir. Milli benlik fikri, Türklerin gücünün doruğa ulaştığı zamanlarda Kürt-Türk işbirliğini yavaş yavaş ama sürekli geliştirerek Kürt özerkliğinin korunmasını sağlayan, Yavuz Sultan Selim’in Kürt danışmanı Molla İdris’e de yabancı değildi. Revandizli Muhammet Paşa da, Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtlerin yaşadığı illeri ele geçirme amacıyla Mısırlı İbrahim Paşa’yla uzlaşmaya çalıştığı sıralarda, Kürt milleti fikrinden etkilenmişti. Bağımsızlığını ilan eden ve kendi yarattığı büyük bir Kürt Konfederasyonu üzerinde hakiyetini kuran Emir Bedirhan’ı da aynı güdü harekete geçirmişti. Şeyh Ubeydullah’ı harekete geçiren de kesinlikle milliyetçi saikti; İngiliz Hükümeti temsilcilerinin okuması için ha-

zırlanan bir mektupta, "Biz Kürtler ayrı bir halkız" ifadesini kullanırken hiç kuşkusuz Kürt milliyetçiliği duygusundan esinlenmişti.

19. yüzyıl boyunca, Kürt milli bilinci her yeni Kürt isyanından hız olarak gelişti. Kimi zaman modern milliyetçilikle karıştırılmış olsa da, Kürt milli bilinci 19. yüzyıl sonlarına, özelikle şeyh Ubeydullah hareketi sonrasına kadar bu safhaya ulaşmadı. şeyh Ubeydullah hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki ve dışındaki olaylarla, gelişmelerle birleşince, Kürtler arasında kuramsal milliyetçiliğin oluşmasını ve gelişmesini hızlandırdı. Kürt milliyetçiliği duygusu böylece yeni bir itici kuvvet kazandı ve Orta Doğu meselelerinde büyük önem taşıyan siyasi bir güç haline geldi.

Kürt aydınlarının milliyetçi faaliyetlere fiilen katılması sonucunda Kürtler arasında yaygınlaşan modern kuramsal milliyetçilik, büyük ölçüde Ermeni, Türk, Arap ve İran milliyetiğine gösterilen bir tepkiydi. Kürt milliyetçi basınının ortaya çıkması, Kürt klüp ve toplulukların kurulması Kürtlerin giriştiği kültürel ve siyasi faaliyetler için büyük itici güç oldu. İlk başlarda biraz gelişi güzel ve çok iyi koordine edilmemiş de olsa, bu çabalar, Kürt milliyetçiliğinin gelecekte bir kitle hareketine dönüşmesi için gerekli temelleri attı.

Birinci Dünya Savaşı ve sonrası, Kürt milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli bir safha teşkil etmektedir. Kürtler arasındaki milliyetçi duygunun içeriğini ve yoğunluğunu temelden etkileyen mühim gelişmeler arasında arlık Rusya'nın yıkılması ve Rus Devrimi'nin patlak vermesi; Osmanlı, Rus, Avusturya-Macaristan İmparatorluklarının mağlup olup parçalanması; Osmanlı Hanedanı'nın çöküşü ve Halifeliliğin kaldırılması; bu gelişmelerle ve Wilson'ın "ulusların kendi kaderini tayin hakkı" ilkesinin yayılmasıyla harekete geçen devrimci fikirler vardı.

Hicaz, Suriye ve başka yerlerdeki Araplar, milli heveslerini gerçekleştirme yolunda emin adımlarla ilerliyor görünüyordu. Ermeniler bile kendi devletlerini kurmaya çok yaklaşmışlardı. Daha önce kendileri gibi Osmanlı tebaasından olanların elde ettiği bu kazanımlar, savaştan sonra Türkiye, İran ve Irak Kr-

distanında oluşan otorite boşluğuyla birleşince, Kürtlerin umutlarını ve milli beklentilerini arttırdı. Sevr Antlaşması'nda, yerine getirilmese de, tanınmış olan Kürt hevesleri, üç yıl sonra Lozan Konferansı'nda ağır bir darbe aldı.

Artık bu duruma içerleyen Kürtler, savaştan sonraki yıllarda Batı medeniyetinin artmış etkisiyle daha da sabırsız ve zapt edilemez bir hal aldı; çünkü, bu medeniyetin hayat tarzlarını alt üst edeceğini hissediyorlardı. Bu Kürt kitleleri, liderlerinin de teşvikiyle, direnmeye kararlıydı. Türkiye, Irak ve İran'daki çeşitli Kürt isyanları, Kürt milliyetçiliği duygusunun şiddetli ifadeleri olmakla birlikte, Kürt hayat tarzını savunmak için de çıkartılmıştı. Kürt topraklarının da hükümet otoritesi altına alınması, ki Kürtler bunu bir dış müdahale olarak görmekteydi, modern medeniyetin yeni ve alışmadıkları ekonomik, teknolojik yöntemleri ile birleşerek, tıpkı isyancı lider Şamil'in önderliğindeki Kafkas halkın direnişini canlandırmış olduğu gibi, Kürt direnişini canlandırdı ve Kürt milliyetçiliğinin dozunu arttırdı.

Henüz tam olgunlaşmamış Türk, İran ve Arap milliyetçiliklerinin saldırganlığı yeni şikâyet ve endişelere sebep oldu; çünkü, Kürtlerin milli gururunu incitmelerinin yanı sıra, Kürtleri, milli benliklerini yok etmekle tehdit ediyorlardı. Çok da uzun olmayan bir zaman önce, Profesör William Thomson, Türkiye'nin Kürt milli vasıflarını yok etme ve Kürtleri asimile etme çabalarından bahsederken, şöyle diyordu:

Ancak İran, Kürt milli vasıflarını yok etmede aynı başarıyı gösterememektedir; Irak ise onlara kendi kaderlerini bir parça da olsa tayin etme hakkı vermiştir. Türk ve İranlı liderlerin, milliyet sorununu ilk defa gündeme getiren Polonya'nın Parçalanması'ndan ibret almadıkları ya da, muhtemelen kendi durumları için uygulanabilir görmedikleri, kendilerinin varolma sebebini ve bunu nasıl haklı çıkarttıklarını düşünmemiş oldukları ortadadır.¹

1 William Thomson, "Nationalism and Islam," *Nationalism in the Middle East*, (Washington: The Middle East Institute, 1952), s. 58.

İki dünya savaşı arasındaki dönemde, Kürtler Türkiye Irak ve İran'da bir dizi kanlı ve tehlikeli isyanlar çıkartıp ayaklandılar. Bu isyanların bir kısmı iyi örgütlenmişti ve iyi belirlenmiş siyasi amaçları vardı, ancak diğerleri kimi gerçek ya da farazi adaletsizliklere karşı şiddetli protestolar olmaktan öteye gitmedi. Sebepleri ne olursa olsun, her yeni isyan Kürtlerin çektiği acının biraz daha arttığını gösteriyor gibiydi. Ancak, garip görünse de, ortak hareket etmek için hiçbir çaba gösterilmiyordu. Kürt liderlerinin çoğu bir yandan Kürt milliyetçiliğinden bahsederken, diğer yandan da yerel ya da bölgesel önem taşıyan meselelerle meşgul olmaya devam ediyordu. Bu kendi çıkarlarına düşkünlüğün bütün Kürtlerin harcadığı çabaların tek merkezden yönlendirilmesini imkânsız hale getirdiğini söylemeye gerek bile yoktur.

Kürtlerin, başkalarından yardım almadan düşmanlarına üstünlük sağlayamayacaklarını anlamış olmaları gerekiyordu; yine de, Kürt isyanları devam etti. Tek başarı şansları dışardan yardım gelmesiydi, ancak böyle bir yardımı almayı umut ettikleri sadece iki güç vardı; İngiltere ve Fransa. Bu yardım hiç gelmedi, ancak her iki güç de Kürtlerin dostluğunu ve güvenini kaybetmemeyi başardı. 1930'ların sonunda, sağduyulu Kürtler, bütün dünya birbirine girmediği sürece milliyetçi Kürt heveslerinin kursaklarda kalmaya mahkum olduğu fikrine kapılmaya başladı. Hiç kuşku yok ki, birçok Kürt İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin bekledikleri fırsatı vereceğini düşünmekteydi.

Müttefiklerin savaş sırasındaki beyanları ve yaptıkları propagandaların niteliği, bir kez daha Kürtleri umutlandırdı ve milli taleplerinin bir parça gözden geçirilmesini muhtemelen kısmen yerine getirilmesini beklemelerine yol açtı. Bu esnada Ruslarla temasa geçmiş olan Kürtler, Sovyet dostluğunu ve desteğini garanti altına almaya çalıştılar ve bunu başardılar. Hızla gelişen olaylar, bir taraftan Kürtlerin Batı'yla olan ilişkilerinin sürekli kötüleştiğini, diğer taraftan da Sovyetlerle daha da yakınlaştıklarını göstermekteydi.

Bu dönemde meydana gelen ve hayati öneme sahip iki olay-

da, Sovyetler Birliği'nin Kürtlere yönelik tutumuyla Batı'ninki taban tabana zıttı. 1943-1945 Barzani isyanı sırasında, İngilizler Kürt isyancılara karşı Irak Hükümeti'nin tarafını tutarken, Mahabad Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve çöküşü esnasında hem İngiltere hem de Birleşik Devletler Mahabad rejimine karşı İran Hükümeti'ni destekledi. Her iki olayda da, Sovyetler Birliği Kürtlere karşı dostâne ve cana yakın bir tutum benimsedi. Mahabad vakasında, Sovyetler Birliği'nin Kürt milliyetçileri ve onları cesaretlendirdiğinden şüphelenildi. Mahabad'ın çöküşünden sonra, Molla Mustafa ve taraftarlarına Sovyetler Birliği tarafından sığınma hakkı verilmesi, hiç kesilmeyen bir basın ve radyo kampanyasıyla olduğu kadar yerel Komünist partilerin faaliyetleriyle de milliyetçi Kürt heveslerinin açıkça desteklenmesi ve teşvik edilmesi hep Kürtleri Sovyetler Birliği'yle daha da yakınlaşmaya yöneltti.

Hiç şüphe yok ki, Kürt sorunu, günümüzde Orta Doğu'yu bekleyen en can sıkıcı ve tehlikeli sorunlardan biridir. Bu sorun, bilhassa İkinci Dünya Savaşı bittiğinden beri, hem ilgili hükümetleri hem de Orta Doğu uzmanlarını giderek daha fazla meşgul etmiştir. İngiliz akademisyen Malcolm Burr, bu sorunun esas itibarıyla, dağ kültürüne sahip bir halkın modern dünyanın gereklerine kendisini uyarlarlarken yaşadığı bir sorun olduğunu düşünmektedir. Onun fikrince, eski Kürt toplumsal ve ekonomik sistemi çökmekte olduğuna göre, Kürtleri iskan ve imar etmenin, modern ekonomik sisteme dahil etmenin bir yolu bulunmalıdır. Burr'a göre, muhtelif Kürt isyanları, cesur ilkel insanların yabancı ve alışılmadık kuvvetlerin şiddetli saldırılarına karşı koymalarının bir ifadesidir.²

İngiliz gazeteci ve İşçi Partisi Milletvekili Morgan Phillips Price de Kürt sorununu temelde toplumsal ve ekonomik bir sorun olarak görmekte, bu sorunun Orta Doğu'nun geneline hakim olan göçebeler sorununun bir parçası olduğunu söylemektedir. Price'a göre; "Şu ana kadar, sorunu başarıyla ele alan

2 Burr, "A Note on the Kurds," JRCAS, XXXII, Bölüm III, IV (Temmuz-Ekim, 1946), s. 289-292.

bir tek Ruslardır; çünkü ona cezai hareketi gerektiren askeri bir sorun olarak değil aşiretlerin fakirliğiyle ilgili ekonomik bir sorun olarak yaklaşmışlardır.” Asilerin cezalandırılmasının bazen gerekli olduğunu, ancak bunun [kapsamlı] bir politika olarak uygulanmasının fayda getirmeyeceğini belirtmektedir.³

H.M. Burton, olarak görev yapmış olan Kürtler arasındaki aşiret bağlarının zor kullanılarak kopartılmasının yanlış olduğuna, barışçı bir imar ve iskan planının hazırlanması gerektiğine inanmaktadır. Bu planın anahtarının da haberleşme ağıının genişletilmesi ve eğitimin yaygınlaştırılması olduğunu savunmaktadır.⁴

Albay W.G. Elphinston’a göre, Kürtlerin yaşadığı ülkelerden oluşacak bir Orta Doğu birliği Kürt sorununun çözümüne büyük katkıda bulunacaktır. Elphinston, Kürtlerin bir ülkeden diğerine giderken [sınırlarda] karşılaştığı sorunları ortadan kaldıracak ve ekonomik gelişmeden pay almalarını sağlayacak bir gümrük ve pasaport birliği kurulması taraftarıdır. Ancak Elphinston, Kürt milletini tek bir devlet çatısı altında toplama fikrinin uygulama imkânı hakkında ciddi şüpheler dile getirmiştir. Ona göre, coğrafi engeller, [kurulacak] bir Kürt devletinin ekonomik açıdan sağlıklı olmasına yol açacaktır.⁵

Dikkat edileceği üzere, tüm bu yazarlar Kürt sorununun toplumsal ve ekonomik yönlerini vurgulamaktadır. Bu sebeplerin önemini göz ardı etmemekle birlikte, Kürt sorununun en temelinde yatan milliyetçiliğin büyük ölçüde siyasi ve psikolojik kökenli olduğunu akıldan çıkartmamak gerekmektedir. Kürt sorunu için bulunacak herhangi bir uygun çözüm, bu siyasi ve psikolojik *unsurları* da göz önünde bulundurmalıdır.

Kürt meseleleri hakkında en çok bilgiye sahip uzmanlardan biri olan Pierre Rondot, Batı’nın, bilhassa Birleşik Devletler’in, Kürtler için bir şeyler yapılmasında ön ayak olması gerektiğini

3 Price, Letter to the Editor of *The Times* (Londra), Nisan, 1946.

4 Burton, H.M., “The Kurds,” *JRCAS*, XXXI, Bölüm I (Ocak, 1944).

5 Elphinston, W.G., “Kurds and the Kurdish Question,” *JRCAS*, XXXV, Bölüm I (Ocak, 1948), s. 47-49.

defalarca ısrarla vurgulamıştır. Kısa bir süre önce, genel olarak Batılı güçlerin, özellikle İngiltere'nin, Kürt politikalarını Arap politikalarına feda etmiş olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir.⁶

Ülkedeki Kürtleri ve komünistleri ön plana çıkartmış olan kısa süre önceki Irak devrimi, önemli bir soruyu da beraberinde getirmiştir: Irak etkin bir Kürt milliyetçi hareketi için üs olarak mı kullanılacaktır? Eğer öyleyse, Kürt hareketinde komünizmin de izi mi olacaktır? Sorunun cevabı büyük ölçüde Batı'nın, özellikle Türkiye ve İran'ın tutumuna bağlıdır.

Bu tezin amacı aşağıdaki sorulara hem kuramsal hem de pratik anlamlar içeren cevaplar bulmaktır: 1. Yeterince gelişmiş bir milli bilince ve bu milletin fertlerince paylaşılan ayırt edici özelliklere sahip bir Kürt milleti var mıdır? 2. Eğer varsa, Kürtlerin milli bilinci, milli benliklerini korumadaki kararlılıkları ve kendi kendilerini yönetmek için taşıdıkları siyasî arzu, bir Kürt milli hareketi olduğunu söylemeye yetecek kadar güçlü müdür? 3. Önceki iki soruya olumlu cevap verilebileceğini varsayarsak, bu milli hareketin Orta Doğu'daki uluslararası politika ile nasıl bir bağlantısı vardır? Modern bir kitle hareketi olarak milliyetçilik konusuyla ilgilenen insanlar için örnek olay teşkil eden bu özel milli hareketin incelenmesi, bu soruların cevaplandırılmasında yararlı olacaktır.

Bu çalışmanın bir amacı da, Kürt sorununun dünü ve bugününü bütün ayrıntılarıyla, günümüzdeki araştırma koşullarının elverdiği ölçüde inceleyerek Kürtlerle ilgili literatürdeki bir boşluğu doldurmaktır. Bu konuyla ilgili daha önceki çalışmalar, sorunun iç yüzünü çeşitli bakış açılarından görmemizi sağlayan birçok değerli bilgi sunmuştur; ancak şu ana kadar, tarihsel gelişimi de dahil olmak üzere, sorunun bütününe ayrıntılarıyla inceleyen hiçbir çalışma yapılmamıştır.

Bu tezde incelenen kaynaklar, Kürtlerin ayrı bir millet oldu-

6 Rondot, P., "La Nation Kurde en Face des Mouvements Arabes," *Orient*, II, no. 7 (1958); Rondot, P., "Kurdes et-Communisme dans le Proche-Orient," *La Vie Intellectuel*, XXVI (Ocak, 1955), s. 109-111.

ğunu, milli bilinçlerinin Kürt milli hareketinin o milletin inanç ve heveslerinde filizlenip kök saldığını düşündürtecek kadar güçlü olduğunu açıkça beyan etmektedir. Kürt milletini bölen aşiretlere özgü bağıllık ilişkileri, bütün Orta Doğu'daki kültürel modelleri değiştirmekte olan modern medeniyetin etkisiyle, ağırlığını giderek kaybedecektir.

Kürtler ve yabancıların denetimi altında bulunan diğer milletler, kendi siyasî geleceklerini tayin etme konusunda aynı hevesleri paylaşmaktadır. Türklerin, İranlıların ve Arapların Kürtlerin beslediği heveslere vereceği tepki önemli olacaktır; ancak Kürtlerin amaçlarına ulaşmadaki başarısı ya da başarısızlığı büyük ölçüde gelecekteki uluslararası siyasetin bu bölgeye nasıl yansıtılacağına bağlı olacaktır.

Dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi, bu bölgedeki belirleyici unsur Büyük Devletlerin politikaları olacaktır. Bu güçler Kürtlerin milli heveslerini teşvik edebilir ya da bu heveslerden uzak durabilir; ancak günümüz koşulları değişecek olursa hiç kimse bu güçlerin nasıl bir politika uygulayacağını tahmin edemez.

Bu çalışma, Orta Doğu'da çıkarı olan Büyük Devletlerin hiçbirinin Kürt sorununu göz ardı etmeye ya da ayrıntılı bir Orta Doğu politikası içinde Kürt politikasına yer vermemeye cesaret edemeyeceğini göstermeye, Kürt sorunu ile yalnızca Kürtlerin yaşadığı devletlerin değil, aynı zamanda Büyük Devletlerin de geçmişte uyguladığı politikalar arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır.

EK 1

SEVR ANTLAŞMASI

“Madde 62: İstanbul’da ikamet edecek ve İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümetlerince belirlenecek üç üyeden oluşacak bir komisyon, bu Andlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak altı ay içerisinde Kürt halkının hakim bulunduğu Fırat’ın doğusunda ve Ermenistan’ın daha sonra belirlenecek olan sınırının güneyinde, Andlaşmanın 27. maddesinin ikinci ve üçüncü fıkraları gereğince çizilen Türkiye-Suriye ve Irak sınırının kuzeyinde bulunan bölgelerin dahili otonomi planını hazırlayacaktır. Herhangi bir mesele konusunda oybirliğine varılamaması halinde komisyon üyeleri durumu kendi hükümetlerine intikal ettireceklerdir. Sözkonusu plan bu bölgeler dahilinde Asurî-Keldani ve diğer etnik dinî cemaatlerin tüm azınlık haklarını güvence altına almak zorundadır. Ve bu amaçla İngiliz, Fransız, İtalyan, Acem ve Kürtleri temsilen kurulacak bir komisyon, doğrudan yerinde incelemelerde bulunacak ve gerek Türkiye, gerekse aynı şekilde İran sınırında yapılacak bir değişiklik sözkonusu olursa bu değişiklikleri Andlaşmanın ruhuna uygun bir şekilde gerçekleştirecektir.

Madde 63: Osmanlı Hükümeti, bu komisyonlardan birinin veya öbürünün kararlarını kendisine bildirildiği günden itibaren üç ay içinde yerine getireceğini taahhüt eder.

Madde 64: Andlaşma başkanlığının tesbit ettiği tarihten itibaren geçen bir yıllık süre içerisinde, şayet 62. maddenin kapsamı içinde bulunan Kürt halkı, yani bu bölgelerde oturan halk çoğunluğu Türkiye’den ayrılarak tamamen bağımsız olmak arzusunu ortaya koyar ve Milletler Cemiyeti’ne başvurursa ve şayet Cemiyet de bu halkın bağımsızlık arzusunu gerçekleştirecek kapasitede bulunduğu ka-

naat getirir ve bunun yerine getirilmesini tavsiye ederse, Türkiye bu tavsiyeyi aynen uygulamayı ve bu bölgelerdeki bütün hakları ile ünvanlarından vazgeçmeyi taahhüt eder.

Bu vazgeçme işleminin detayları, başlıca Müttefik güçlerle Türkiye arasında özel bir sözleşmeye bağlanacaktır. Bu vazgeçme işi tamamlandıktan ve Kürdistan Devletinin bağımsızlığı gerçekleştirildikten sonra, bu bağımsız Kürt Devletine, günümüze kadar Kürdistan'ın bir parçası olan Musul vilayetinde yaşayan Kürtlerin de kendi arzuları ile birleşmeyi istemeleri halinde Müttefik güçler bu birleşmeye karşı bir itirazda bulunmayacaklardır."*

(*) Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demokratik Mücadeleleri*, Özge, Ankara, 1993, s. 102-103'den alınmıştır.

Yüksek Komiser'in gönderdiği aşağıdaki tebliğ, 6 Mayıs 1921'de, Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgelerindeki Danışmanlarca yayınlandı:

Yüksek Komiser, Irak'taki Kürt bölgelerinin geleceği için yapılacak düzenlemelerle bizzat ilgilenmektedir. Kendisine verilen bilgiler, [Kürtlerin] Bağdat'ta kurulan milli Hükümete tabii olmaları halinde çıkarlarının zarar görmesinden endişe ettikleri ve bu sebeple özerk bir rejim talep ettiklerini göstermektedir.

Aynı zamanda, Kürt fikir önderlerinin, bölgelerini Irak'la birleştiren ekonomik ve sınai bağların taşıdığı önemi, bu bağların kopmasıyla katlanmak zorunda kalabilecekleri zahmeti tam anlamıyla idrak etmiş oldukları görülmektedir. Durum böyleyken, Ekselansları, eğer mümkünse, Kürt toplumunun gerçek arzuları hakkında bilgi sahibi olmayı istemektedir. Eğer [Kürtler] Irak Hükümeti'ne bağlı kalmayı tercih ederlerse, Ekselansları, ana hatları aşağıda verilen çözümü Devlet Konseyi'ne önermeye hazırdır:

"Bir – Musul Vilayetine bağlı olup, İngiliz Mandater Yönetimi sınırları içinde kalan Kürt kazalarının -Zaho, Akra, Duhok ve Amadiye- birleştirilmesiyle bir ilçe oluşturulacaktır. Bu ilçenin merkezi Duhok'ta olacak ve yönetimi İngiliz bir Mutasarrıf Yardımcısına verilecektir. Kaymakamlar şu an için İngilizlerden seçilecek, ancak işinin ehli Kürtler ya da Kürtler arasında kabul görecektir, Kürtçe konuşan Araplar bulunur bulunmaz İngilizler görevlerini bu kişilere devredecektir. Bu ilçe, tüm malî ve hukukî konularda, genel olarak Bağdat'taki Milli Hükümete bağlı olacak, bunun sonucunda Kurucu

Meclis'e temsilci gönderme hakkına sahip olacak; ancak Kaymakamlar genel idare konularını doğrudan İlçe Mutasarrıfı ile görüşecek, idari atamalar ise Ekselansları Yüksek Komiser tarafından yerel yetkililerle görüşüldükten sonra yapılacaktır.

İki – Yüksek Komiser, Koy Sancak ve Revandiz'i de kapsayan Erbil Yönetimine İngiliz Yetkilileri atanırken halkın isteklerinin göz önünde bulundurulmasını sağlayacaktır. Bu atamalarla ilgili ayrıntılar en kısa sürede açıklanacaktır.

Üç – Süleymaniye, Mutasarrıf ve Konsey tarafından yönetilen bir Mutasarrıflık olacak; bu Mutasarrıf Yüksek Komiser tarafından atanacak ve ona bağlı bir İngiliz Danışman olacaktır. Mutasarrıf atana kadar bir İngiliz Siyasî Komiseri bu makama vekâlet edecektir.

Yüksek Komiser, Konsey'deki Mutasarrıf ve Devlet Konseyi ile görüştüktan sonra, Yüksek Komisere başvurma hakkı da dahil olmak üzere, uygun gördüğü yetkileri Mutasarrıf ve Konsey'e devredecektir.

Kaymakamlar şu an için İngilizlerden seçilecek, göreve uygun Kürtler bulunur bulunmaz bu kişilerle değiştirilecektir.

DEVLET BELGELERİ

- Birleşmiş Milletler [United Nations]. *Demographic Yearbook*, 1952. New York: United Nations, Department of Economic Affairs, 1952.
- Irak (İngiltere yönetiminde) [Iraq. British Administration]. Office of the Civil Commissioner. *Administration Report of the Kirkuk Division for the Year 1918*. Bağdat: Government Press, 1919.
- *Administration Report of the Kirkuk division for the Year 1920*. Bağdat: Government Press, 1921.
- *Administration Report of the Mosul division for the year 1920*. Bağdat: Government Press, 1921
- *Administration Report of the Mosul Division for the Year 1921*. Bağdat: Government Press, 1922.
- *Administration Report of the Sulaimaniyah Division for the Year 1919*. Bağdat: Government Press, 1920.
- *Administration Report of the Sulaimaniyah Division for the Year 1920*. Bağdat: Government Press, 1922.
- *Civil Administration Mesopotamia: Administration Report (1919), Part I, "Mosul."* Bağdat: Government Press,
- *Note on the Kurdish Situation*, by Major E. W. C. Noel. Bağdat: Government Press, 1919.
- *Note on Rowanduz*, by Major W. R. Hay, P. O. Arbil. Bağdat: Government Press, 1920.
- *Notes on the Tribes of Southern Kurdistan*, by Major E. B. Soane. Bağdat: Government Press, 1918.
- *Precis of Affairs in Southern Kurdistan During the Great War*, by E. J. R. Bağdat: Government Press, 1919.
- *Reports of Administration for 1918 of Divisions and Districts of the Occupied Territories in Mesopotamia: I. Khanicin District*. Madras: Vasanta Press, 1919.
- *Review of the Civil Administration of Mesopotamia, 1914-1920*, by Gertrude L. Bell. Londra: H.M. Stationery Office, 1920.

- Irak Cumhuriyeti [Iraq Republic]. *Thawrat 14 Temmuz fi Amiha al-Awwal* (The July 14th Revolution in its First Year). Bağdat: Dar Al-Akkbar Press, 1959.
- Ministry of Defense, *Mahkamat ash-Sha'b: al-Jalsat as-Sirriyah* (The People's Court: The Secret sessions). Bağdat: Government Press, 1959.
- İngiltere [Great Britain]. *Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asia Minor and Syria. Turkey*, no. 4 (1880). C. 2537. Londra: H.M. Stationery Office, 1880.
- *Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asia Minor and Syria. Turkey*, no. 10 (1879). C. 2432. Londra: H.M. Stationery Office, 1879.
- *Correspondence Respecting the Kurdish Invasion of Persia. Turkey*, no. 5 (1881). C. 2851. Londra: H.M. Stationery Office, 1881.
- *Report by H.B.M.'s Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1925*. Londra: H.M. Stationery Office, 1926.
- *Report by H.B.M.'s Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1926*. Londra: H.M. Stationery Office, 1927.
- *Report by H.B.M.'s Government to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1927*. Londra: H.M. Stationery Office, 1928.
- *Report to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1928*. Londra: H.M. Stationery Office, 1929.
- *Report to the Council of the League of Nations on the Administration of Iraq for the Year 1929*. Londra: H.M. Stationery Office, 1930.
- *Great Britain Colonial Office. Report on Iraq Administration, October, 1920-March, 1922*. Londra: H.M. Stationery Office, 1923.
- *Report on Iraq Administration, April, 1922 to March, 1923*. Londra: H.M. Stationery Office, 1924.
- *Report on Iraq Administration, April, 1923 to December, 1924*. Londra: H.M. Stationery Office, 1925.
- *Special Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the Progress of Iraq during the Period 1920-1931*. Londra: H.M. Stationery Office, 1931.
- İngiltere Dışişleri [Great Britain Foreign Office]. *Franco-British Convention of December 23, 1920, on Certain Points Connected with the Mandates for Syria and the Lebanon, Palestine and Mesopotamia*. Cmd. 1195, Misc, no. 4 (1921). Londra: H.M. Stationery Office, 1921.
- *League of Nations: Decision Relating to the Turco-Iraq Frontier adopted by the Council of the League of Nations, Geneva, December 16, 1925*. Cmd. 2562. Misc, no. 17 (1925). Londra: H.M. Stationery Office, 1925.
- *Letter from His Majesty's Government to the Secretary-General of the League of Nations and Proceedings of the Turco-Iraq Frontier and the Application to Iraq of Article 22 of the Covenant of the League*. Cmd. 1624. Misc, no. 3 (1926). Londra: H.M. Stationery Office, 1926.

- *Report to the Council of the League of Nations by General F Laidoner on the Situation in the Location of the Provisional Line of the Frontier Between Turkey and Iraq Fixed at Brussels on October 29, 1924.* Cmd. 2557. Misc. no. 15 (1925). Londra: H.M. Stationery Office, 1925.
- Historical Section. *Turkey in Asia.* Londra: H.M. Stationery Office. 1920.
- Milletler Cemiyeti [League of Nations]. *Question of the Frontier Between Turkey and Iraq: Report Submitted to the Council of the League of Nations by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30th, 1924.* C. 400. M. 147 (1925), vii. Lozan: League of Nations. 1925.
- Rusya [Russia]. *Reformy v Armenii: 26 Noiabria 1912 g - 10 Maia 1914 g: Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov* (The Reforms in Armenia: 20 November 1912 - 10 May 1914: Collection of Diplomatic Documents). Petrograd: Ministry of Foreign Affairs, 1915.
- Türkiye [Turkey]. *Mineral Resources in Turkey.* Turkey Today Series, no. 4. New York: Turkish Information Office.

KİTAPLAR (Avrupa dillerinde yazılmış olan)

- Ainsworth, William. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*, Cilt I. Londra: John W. Parker, 1842.
- Allen W. E. D., and Muratoff, Paul. *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921.* Cambridge, İngiltere: Cambridge University Press, 1953.
- Armstrong, H. C. *Grey Wolf, Mustafa Kemal: An Intimate Study of a Dictator.* Londra: A. Barker, Ltd., 1932.
- Atamian, Sarkis. *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict.* New York: Philosophical Library [1955].
- Badger, Georg Percy. *The Nestorians and Their Rituals, With the Narrative of a Mission to Mesopotamia and Coordistan in 1842-1844, and of a Late Visit to those Countries in 1850.* 2 cilt. Londra: J. Masters, 1852.
- Balfour, Patrick (Lord Kinross). *Within the Taurus: A Journey in Asiatic Turkey.* Londra: John Murray, 1954.
- Balsan, Francois. *Les surprises du Kurdistan.* 2. baskı. Paris. J. Susse, 1945.
- Bar Habraeus. *The Chronography of Gregory Abū'l Farraj, the son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Hebraeus.* Translation From Syriac University Press, H. Milford, 1932.
- Barth, Fredrik. *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan.* Universitets Etnografiske Museum Bulletin, no. 7. Oslo: Brodrene Jorgensen, 1953.
- Barton, Sir William. *India's North-West Frontier.* Londra: J. Murray, 1939.
- Bedr Khan, Emir Sureya. *The Case of Kurdistan Against Turkey.* Philadelphia: Kurdish Independence League (Hoyboon), 1927.
- Bell, Gertrude Lowthian. *Amurath to Amurath.* 2. baskı. Londra: Macmilland and Co., Ltd., 1924.

- Binder, Henry. *Au Kurdistan en Mésopotamie et en Perse*. (Mission Scientifique du Ministère de l'Instruction publique). Paris: Maisson Quantin, 1887.
- Birge, John Kingsley. *The Bektashi Order of Dervishes*. Londra, Luzac & Co., 1937.
- Bisbee, Eleanor. *The New Turks. Pioneers of the Republic, 1920-1950*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1951.
- Bishop, Isabella Lucy (Bird). *Journeys in Persia and Kurdistan, Including a Summer in the Upper Karun Region and a Visit to the Nestorian Rayahs*. 2 cilt. Londra: J. Murray, 1891.
- Bois, Thomas. *L'Ame des Kurdes à la Lumière de leur Folklore*. Beyrut, 1946.
- Bowman, Isaiah. *The New World: Problems in Political Geography*. 4. baskı. New York: Yonkers-on Hudson, World Book Co., 1928.
- Browne, Edward G. *A Literary History of Persia*. New York: Charles Scribner's Sons, 1902.
- *The Persian Revolution of 1905-1909*. Cambridge: The University Press, 1910.
- Brown, John P. *The Darvishes: or, Oriental Spiritualism*. Londra: H. Milford, 1927.
- Bruce, Richard Isaac. *The Forward Policy and its Results: or, Thirty-five Years' Work Amongst the Tribes on Our North-Western Frontier of India*. Londra: Longmans, Green, & Co., 1900.
- Chesney, Francis Dawdon. *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris, Carried on by Order of the British Government, in the Years 1835, 1836, and 1827*. 2 cilt. Londra: Longmans, Brown, Green, & Longmans, 1850.
- Chirguh, Bletch. *La Question Kurde. Ses Origines et ses Causes*. Kahire: Paul Barbey, 1930.
- Coan, Frederick G. *Yesterdays in Persia and Kurdistan*. Claremont, California: Saunders Studio Press, 1939.
- Creagh, James. *Armenians, Koords, and Turks*. Cilt II Londra: Tinsley & Co., 1880.
- Cressey, George Babcock. *Asia's Lands and Peoples: A Geography of One-Third the Earth and Two-Thirds its People*. New York: McGraw-Hill Book Company, Inc., 1951.
- "The Shatt Al-Arab Basin," *The Middle East Journal*, XII, mo. 4 (Faal, 1958), 448-460.
- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie, géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie - Mineure*. Cilt II Paris: E. Leroux, 1891.
- Curzon, George N. *Persia and the Persian Question*, Cilt I. Londra: Longmans, Green & Co., 1892.
- David, Wade Dewood. *European Diplomacy in the Near Eastern Question, 1906-1909*. Illinois Studies in the Social Sciences, Cilt XXV, no. 4. Urbana: The University of Illinois Press, 1940.
- Davis, C. Collin. *The Problem of the North-West Frontier, 1890-1908, With a Survey of Policy Since 1849*. Cambridge, England: The University Press, 1932.

- Dawes, Helen Miller (Comp.). *Constitutions, Electoral Laws, Treaties of States in the Near and Middle East*. Durham, North Carolina: Duke University Press, 1947.
- Dawes, Rufus R. (Comp.). *A History of the Establishment of Diplomatic Relations With Persia*. Marietta, Ohio: E.R. Alderman & Sons. 1887.
- DeBode, C. A. *Travels in Luristan and Arabistan*. 2 cilt. Londra: J. Madden and Co., 1845.
- Djemal, Pasha. *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*. Londra: Hutchinson 1922.
- Douglas, William O. *Strange Lands and Friendly People*. New York: Harper & Bros., 1951.
- Edmonds, Cecil John. *Kurds, Turks, and Arabs, Politics, Travel, and Research in North-Eastern Iraq, 1919-1925*. Londra: Oxford University Press, 1957.
- Edwards, A. C., v.d. *The Middle East: A Political and Economic Survey*. Londra: Royal Institute of International Affairs, 1950.
- Ellis, William T. *The Yankee Cadi. Being an Account of the Services Performed in Persia by William A. Shedd during and before the Great War*. Özel basım, Century of February'den yeniden basım, 1919.
- Emin [Yalman] Ahmad. *Turkey in the World War*. New Haven: Yale University Press, 1930.
- Fesch, Paul. *Constantinople Aux Derniers Jours d'AbdulHamid*. Paris: M. Riviere, 1907.
- Fisher, William Bayne. *The Middle East. A Physical, Social, and Regional Geography*. Londra: Methuen & Co., Ltd., 1950.
- Fraser, J. Baillie. *Travels in Koordistan, Mesopotamia, &c. Including an Account of Parts of Those Sketches of the Character and Manners of the Koordish and Arab Tribes*, Cilt II. Londra: Richard Bentley, 1840.
- Fraser, James Baille. *A Winter's Journey (Tatar) from Constantinople to Teheran, with Travels Through Various Parts of Persia &c*. Cilt I. Londra: R. Bentley, 1838.
- Fyzee, Asaf Ali Asghar. *Outlines of Muhammadan Law*. Kalküta: Oxford University Press, 1949.
- George, Pierre. *URSS, Haute-Asie, Iran*. Paris: Presses Universitaires de France, 1947.
- Gibb, H. A. R. *Modern Trends in Islam*. Chicago: University of Chicago Press, 1947]
- Grant, Ashahel. *The Nestorians; or, The Lost Tribes: Containing Evidence of Their Identity: An Account of Their Manners, Customs, and Ceremonies; Together with Sketches of Travel in Ancient Assyria, Armenia, Media, and Mesopotamia; and Illustrations of Scripture Prophecy*. Londra: J. Murray, 1841.
- Grousset, Rene. *Histoire de l'Arménie, des Origines à 1071*. Paris: Payot, 1947.
- Greene, E V. *The Russian Army and Its Campaigns in Turkey in 1877-1878*. New York: D. Appleton & Co., 1879.

- Haldane, Sir James Aylmer Lowthrop. *Insurrection in Mesopotamia*. Edinburgh: William Blackwood and Sons, 1922.
- Hall, Harry R. *The Ancient History of the Near East*. Londra: Methuen & Co., 1913.
- Hamilton, A. M. *Road Through Kurdistan. The Narrative of an Engineer in Iraq*. Londra: Faber & Faber, Ltd., 1937.
- Hay, W. R. *Two Years in Kurdistan. Experiences of a Political Officer 1918-1920*. Londra: Sidgwick & Jackson, 1921.
- Hertslet, Sir Edward. *The Map of Europe by Treaty*, IV. Londra: Butterworths, 1891.
- Hourani, A. H. *Minorities in the Arab World*. Londra: Oxford University Press, 1947.
- *Syria and Lebanon: A Political Essay*. Londra: Oxford University Press, 1954.
- Hubbard, Gilbert Ernest. *From the Gulf to Ararat*. Edinburgh: William Blackwood and Sons, 1916.
- Hurewitz, Jacob C. *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record, 1944-1956*. Cilt II. Princeton, New Jersey: Van Nostrand, 1956.
- Ireland, Philip Willard. *Iraq*. Londra: Jonathan Cape, 1937.
- Ivanov, W. (der.). *The Truth- Worshippers of Kurdistan. Ahl-i Haqq Texts*. The Ismaili Society Series A, no. 7. Leiden: E. J. Brill, 1953.
- Japa, Alexandre. *Dictionnaire Kurdo-Français*. St.-Petersbourg: Commissionaire de l'Academie Impériale des Sciences, 1879.
- *Recueil de Notices et Récits Kourdes Servant à la connaissance de la langue*. St.-Petersbourg: Eggers, 1860.
- Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia*. New York: Philosophical Library, 1951.
- Kirk George. *Survey of International Affairs 1939-1946. The Middle East in the War*. Londra: Oxford University Press, 1952.
- Kohn, Hans. *Nationalism and Imperialism in the Hither East*. Çev. M. H. Green. Londra: George Routledge & Sons, Ltd., 1932.
- Kolarz, Walter. *Russia and Her Colonies*. Londra: George Philip & Sons, 1952.
- Kral, August Ritter von. *Kemal Atatürk's Land*. Çev. Kenneth Benton. Viyana: Wilhelm Braumüller, 1938.
- Kruger, Karl. *Kemalist Turkey and the Middle East*. Londra: G. Allen & Unwin Co., 1932.
- Kurdish National League. *Memorandum on the Situation of the Kurds and Their Claims*. Paris: Imprimerie Louis Jean-Gap, 1949.
- *Memorandum sur la Situation des Kurdes et Leurs Revendications*. Paris: Imprimerie Louis Jean-Gap, 1948.
- Lacoste, Raymond. *La Russie Soviétique et la Question d'Orient*. Paris: Les Editions Internationales, 1946.
- Lambton, Ann K. S. *Landlord and Peasant in Persia. A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*. Londra: Oxford University Press, 1953.

- Lane-Poole, Stanley. *Saladin*. New York: G. P. Putnam's Sons., 1901.
- Laqueur, Walter Z. *Communism and Nationalism in the Middle East*. 2. baskı. New York: Frederick A. Praeger, 1957.
- Laurie, Thomas. *Dr. Grant and the Mountain Nestorians*. 3. baskı. Boston: Gould & Lincoln, 1853.
- Layard, Sir Austen Henry: *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon: with Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*, New York: Harper & Bros., 1856.
- *Nineveh and Its Remains*, Cilt I. New York: G. P. Putnam, 1849.
- Leach, E. R. *Social and Economic Organisation of the Rowanduz Kurds*. London School of Economics and Political Science, Monographs on Social Anthropology, no. 3. Londra: Percy Lund, Humphries & Co., 1940.
- Lenczowski, George. *The Middle East in World Affairs*. Londra: Oxford University Press, 1952.
- *Russia and the West in Iran 1918-1948*. Londra: Oxford University Press, 1949.
- Lescot, Roger, *Textes Kurdes*. Cilt II, Mame Alan. Paris: Geunther, 1940.
- Lobanov-Rostovsky, Andrei. *Russia and Asia*. New York: The Macmillan Co., 1933.
- Longrigg, Stephen H. *Four Centuries of Modern Iraq*. Londra: Oxford University Press, 1925.
- 'Iraq, 1900 to 1950: Political, Social, and Economic History. Londra: Oxford University Press, 1953.
- Lugard, Frederick John Dealtry. *The Dual Mandate in British Tropical Africa*. Londra: William Blackwood and Sons, 1923.
- Main, Ernest. *Iraq: From Mandate to Independence*. Londra: George Allen & Unwin, Ltd., 1935.
- Mandelstam, Andre. *Le Sort de l'Empire Ottoman*. Paris: Libraire Payot et Cie, 1917.
- Marriott, J. A. R. *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*. Oxford: Oxford University Press, 1924.
- *The European Commonwealth*. Oxford: Oxford University Press, 1918.
- McCoan, James Carlile. *Our New Protectorate: Turkey in Asia*. Londra: Chapman & Hall, 1879.
- Medlicott, William Newton. *Ten Congress of Berlin and After*. Londra, Methuen & Co., 1938.
- Miller, William. *The Ottoman Empire and Its Successors, 1801-1927*. Cambridge: Cambridge University Press, 1934.
- Millingen, Frederick, *Wild Life Among the Koords*. Londra: Hurst & Blackett, 1870.
- Minorsky, V. *Studies in Caucasian History*. Cambridge Oriental Series, no. 6. Londra: Taylor's Foreign Press, 1953.
- Moberly, Frederick James. *The Campaign in Mesopotamia*. Cilt IV. Londra: H. M. Stationery Office, 1927.

- Monteith, William. *Kars and Erzeroum with the Campaigns of Prince Paskiewitch in 1828 and 1829*. Londra: Longman, Brown, Green, & Longmans, 1856.
- Nicolson, Harold. *Curzon: The Last Phase, 1919-1925. A Study in Post-War Diplomacy*. New York: Harcourt, Brace & Co., 1939.
- Nikitine, Basile. *Les Kurdes. Étude Sociologique et Historique*. Paris: Imprimerie Nationale Librairie C. Klincksieck., 1956.
- Noel, Edward William Charles. *Diary of Major E. M. Noel, C.I.E., D.S.O., on Special Duty in Kurdistan, from June 14th to September 21st, 1919*. Basrah: Government Press [1920].
- Oswald, Felix. *A Treatise on the Geology of Armenia*. Londra: Yazarı tarafından basılmış, 1906.
- Panikkar, K. M. *Indian States*. Oxford Pamphlets on Indian Affairs, no. 4. Mysore City, Hindistan: Oxford University Press, 1942.
- Pares, Bernard. *A History of Russia*. Gözden geçirilmiş 4. baskı. New York: Alfred A. Knopf, 1946.
- Parry, Oswald. *Six Months in a Syrian Monastery*. Londra: Horace Cox 1895.
- Perkins, Justin. *A Residence of Eight Years in Persia*. Andover: Allen, Morill and Wardweil, 1843.
- Rambout, Lucien. *Les kurdes et le Droit. Des textes, des faits*. Paris: Les Editions du Cerf, 1947.
- Ramsaur, Ernest Edmondson, Jr. *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*. Princeton: Princeton University Press, 1957. Princeton Oriental Studies Social Science, 2.
- Rich, James Claudius. *Narrative of a Residence in Koordistan*. 2 cilt. Londra: James Duncan, 1836.
- de Romainville, Francois. *L'Islam et l'U.R.S.S.* Paris: Editions Hermes-France, 1947.
- Romanette, Irmine: *Le Kurdistan et la Question Kurde*. Paris: Librairie Marceau, 1935.
- Safrastian, Arshak. *Kurds and Kurdistan*. Londra: The Harvill Press, 1948.
- Sazonov, Sergiei Dmitrievich. *The Fateful Years*. Londra: Jonathan Cape, 1928.
- Sekban, Chukru Mehmed. *La Question Kurde. Des Problemes Des Minorites*. Paris: Les Presses Universitaires de France 1933.
- Shedd, Mary Lewis. *The Measure of a Man: The Life of William Ambrose Shedd, Missionary to Persia*. New York: George H. Doran, 1922.
- Soane, E. B. *Report on the Sulaimania District of Kurdistan. With Some Notice of the Frontier Tribes of Turkey and Persia, and History of the Frontier Question of the Two Countries*. Kalküta: Superintendent of Government Printing, 1918.
- *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise. With Historical Notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan*. 2. baskı. Londra: John Murray, 1926.

- Speer, Robert E. *"The Hakim Sahib." The Foreign Doctor: A Biography of Joseph Plumb Cochran, M.D. of Persia.* New York: Fleming H. Revell Co., 1911.
- Speiser, Ephraim Avigdor. *Mesopotamian Origins: The Basic Population of the Near East.* Londra: H. Milford, 1930.
- Stack, Edward. *Six Months in Persia.* New York: G. P. Putnam and Sons, 1832.
- Sumner, Benedict Humphrey. *Tsardom and Imperialism in the Far East and Middle East, 1880-1914.* Londra: Milford, 1942.
- Sykes, Mark. *The Caliphs' Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire.* Londra: Macmillan and Co., 1915.
- *Dar-u al-Islam.* Londra: Bickers and Son, 1904.
- Sykes, Sir Percy. *A History of Persia.* 2 Cilt. Londra: Macmillan Co., 1951.
- Temperley, H. W. V. *A History of the Peace Conference of Paris.* Cilt VI. Londra: Henry Frowde and Hodder & Stoughton, 1924.
- Thomas, Lewis V. and Frye, Richard N. *The United States and Turkey and Iran.* Cambridge: Harvard University Press, 1951.
- Thornton, Thomas Henry. *Colonel Sir Robert Sandeman: His Life and Work on Our Indian Frontier.* Londra: J. Murray, 1895.
- Toynbee, Arnold J. *The Islamic World Since the Peace Settlement.* Cilt I: *Survey of International Affairs*, 1925. Londra: Oxford University Press, 1925.
- Toynbee, Arnold J. and Kirkwood, Kenneth P. *Turkey.* New York: Charles Scribner's Sons, 1927.
- The Treaties of Peace, 1919-1923.* Cilt II. New York: Carnegie Endowment for International Peace, 1924.
- Ushakoff, Aleksandr Kleonakovich. *Geschichte der Feldzüge in der Asiatischen Türkei Während der Jahre 1828 und 1829.* Cilt I ve II. Leipzig: 1838.
- Villari, Luigi. *Fire and Sword in the Caucasus.* Londra: T. F. Unwin, 1906.
- Warriner, Doreen. *Land and Poverty in the Middle East.* Londra: Royal Institute of International Affairs, 1948.
- Waugh, Sir Telford. *Turkey: Yesterday, Today and Tomorrow.* Londra: Chapman & Hall, 1930.
- Weber, Max. *The Theory of Social and Economic Organization.* New York: Oxford University Press, 1947.
- Webster, Donald Everett. *The Turkey of Atatürk.* Philadelphia: The American Academy of Political and Social Science, 1939.
- Wigram, W. A. and Edgar, T. A. *The Cradle of Mankind. Life in Eastern Kurdistan.* 2d. ed. Londra: A. & C. Black, 1922.
- Wilson, Arnold T. *Loyalties: Mesopotamia.* Cilt II. 1917-1920. Oxford: Oxford University Press, 1936.
- Wilson, S. G. *Persian Life and Customs.* New York: Fleming H. Revell Company, 1900.

Wensinck, A. J. v.d. (der.). *Concordance et Indices de la Traditions Musulman*. Leiden: E. J. Brill, 1938.

Wratislaw, Albert Charles. *A Consul in the East*. Londra: Blackwood, 1924.

KITAPLAR (Ortadoğu dillerinde yazılmış olan)

Ardelan, Isma il. *Asrare Barzan*. Tahran: Mazahiri Press, 1946.

al-Azzawi, Abbas. *Asha'ir al-Iraq*. II. al-Kurdiyah. Bağdat: al-Maarif Press, 1947.

al-Baghdadi, Sayyid Muhammad ibn as-Sayyid Ahmad al-husayni al-munshi. *Rihlat al-Munshi' al-Baghdadi*. Bağdat: at-Tijarah wa at-Tiba ah Press, 1948.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları. Cilt VIII. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

al-Bidlisi, Sheref Khan. *Sharafneme. Fi Tarikh ad-Duwal wa al-Imarat al-Kurdiyah*. Bağdat: al-Najah Press, 1953.

al-Brifkani, Muhammad. *Haqa'iq Tarikhiyah an al-Qaziyah al-Barzaniyah*. Bağdat: Matba at Sharikat at-Tiba a wa an-Nashr al-Ahliyah Press, 1953.

Chirguh, Bletch. *al-Qaziyah al-Kurdiyah: Mazi al-Kurd wa Hazirihim*. Hoybun Publication, no. 5. Kahire: as-Sa'ada Press, 1930.

Damaluji, Siddig. *Imarat Bahdinan al-Kurdiyah Aw Imarat al-Imadiyah*. Musul: al-Ittihad al-Jadidah Press, 1952.

— *al-Yazidiyah*. Musul: al-Ittihad Press, 1948.

Danişmend, Ismail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. Cilt IV. İstanbul: Türkiye Basımevi, 1955.

Dersimi, Nuri. *Kürdistan Tarihinde Dersim*. Halep: Ani Matbaası, 1952.

al-Ghulami, Abd, al-Mun im. *Baqaya al-Firaq al-Batiniyah fi Liwa' al-Mawsal*. Musul: al-Ittihad Press, 1950.

Gövsä, İbrahim Alaettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. Yedigün Nesriyah.

al-Gurani, Ali Sido. *Min Amman ila al-Imadiyah*. Kahire: as-Sa ada Press, 1939.

al-Hasani, Abd al-Razzaq. *Tarikh al-Wazarat al-Iraqiyah*. Cilt VI. Sidon: al-Irfan Press, 1950.

Jiyawuk, Ma'ruf. *Maşat Barzan al-Mazlumah*. Bağdat: al-Arabiyyah Press, 1954.

Malik, Yusuf. *Kurdistan Aw Bilad al-Ahrad*. Beyrut: Sadir Press, 1945.

Mokri, Mohammad. *Ashayare Kord*. 1. *Ile Sanjabi Tarikhcheh Joghrafiya, Tiraha*.

Nuri, Ihsan. *Tarikh-ye Rishah Nezhadi Kord*. Tahran: Sapar Press, 1955.

Pesyan, Najafqoli. *Marg Bud Bazgasht Ham Bud*. 2 cilt. Teheran: Sharkate Sahamiye Press, 1948-1949.

as-Sa'igh, Sulayman. *Tarikh al-Mawsil*. Kahire: al-Salafiyah Press, 1923.

Sajjadi, Ala ad-Din. *Mejwe Edebe Kurdi*. Bağdat: al-Maarif Press, 1952.

al-Sarraf, Ahmad Hamid. *al-Shabak*. Bağdat: al-Maarif Press, 1954.

Shirzad, Muhammad. *Nizal al-Akrad*. Kahire: 1946.

Yamulki, Abd al-Aziz. *Kurdistan wa Kurd Ikhtilallari*. Teheran, 1946.

Yasazi, Rashid. *Kord va Peyvastegi-ye Nezhadi Tarikhi-ye u*. Tahran: Iran Press.

Zaki, Muhammad Amin. *Khulasat Ta'rikh al-Kurd wa Kurdistan Min Agdam al-Usur Hatta al-An*. Kahire: as-Sa'ada Press, 1939.

Zaki, Muhammad Amin. *Tarikh ad-Duwal wa al-Imarat al-Kurdiyah fi al-Ahd al-Islami*. Kahire: as-Sa'ada Press, 1945.

Zaki, Muhammad Amin. *Tarikh as-Sulaymaniyah wa-Anha'iha*. Bagdat: an-Nashir Wa at-Tiba'a, 1951.

MAKALELER

Ainsworth, William. "Notes Taken on a Journey from Constantinople to Mosul, in 1839-1840" *Journal of the Royal Geographic Society*, X (1841), 498-529.

Amedroz, H. F. "The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin in the 10th and 11th Centuries," *Journal of the Royal Asiatic Society* (1903), 123-154.

Arakelian, H. "Les kurdes en Perse," *Verhandlungen des XIII Internationalen Orientalisten - Kongresses - Hamburg September 1902*. (Leiden: E. J. Brill, 1904), s. 148-150.

Arnold, T. W. "Khalifa," *Encyclopaedia of Islam*.

Axis Propagandists in Turkey—Incitement of Kurds," *The Times* (Londra), April 1942.

Azzam, Abd ar-rahman. "al-Wihdah al-Arabiyah" (Pan-Arap Hareketi), *al-Hilal* (Kahire), I, Part 4, September-October, 1943.

— "The Background of Russo-Turkish Relations," *The World Today*, II, no. 2 (February, 1946).

Bedir Khan, Kamuran. "The Kurdish Problem," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXXVI, Parts III and IV (July-October, 1949), 237-248.

Bjorkman, W. "Maks," *Encyclopaedia of Islam*.

Blau, O. "Die Stämme des nord-östlichen Kurdistan," *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, XII (1838), 584-598.

Bois, Thomas. "Coup d'œil sur la Littérature Kurde," *Revue al-Mashriq* (Beyrut), March-April, 1955.

Brant, J. "Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838," *Journal of the Royal Geographic Society*, X (1841), 341-434.

Buhl, Frants. "Miskin," *Encyclopaedia of Islam*.

Burr, Malcolm. "A Note on the Kurds," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXXIII, Parts III and IV (July-October, 1946). 239-292.

Burton, H. M. "The Kurds," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXXI, Part I (January, 1944), 64-73.

Cahen, Claude. "Ayyūbids," *Encyclopaedia of Islam* (Yeni baskı).

Clair, Maurice. "An Interview with the Emir Badir Khan," *ash-Sha'b*, December 17, 1951.

Davies, C. Collin. "The North-West Frontier, 1843-1918," *The Cambridge History of the British Empire*. V. *The Indian Empire, 1858-1918*.

Debode, C. A. "Extracts from a Journal Kept While Travelling in January 1842 through the Country of the Mamaseni and Kohgilu (Pakhtiyari)," *Journal of the Royal Geographical Society*, XIII (1843).

Dirr, A. "Gulistan," *Encyclopaedia of Islam*.

Driver, G. R. "Dispersion of the Kurdes in Ancient Times," *Journal of the Royal Asiatic Society*, VIII (October, 1921), 563-572.

— "The Kurdish Ouestion," *The Persia Magazine*, I, no. 3 (September, 1921), 106-117.

— "The Name Kurd and Its Philological Connexions," *Journal of the Royal Asiatic Society*, X (July, 1923), 393-403.

— "The Religion of the Kurds," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, II, no. 1 (1922), 197-213.

Edmonds, C. J. "A Bibliography of Southern Kurdish, 1920-1936," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXIV (July, 1937), 487-497.

— "A Bibliography of Southern Kurdish, 1937-1944," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXXII (April, 1945), 185-191.

— "A Kurdish Newspaper: 'Rozh-i Kurdistan,'" *Journal of the Central Asian Society*, XII, Part I (January, 1925), 83-90.

— "The Kurds and the Revolution in Iraq," *The Middle East Journal*, XIII, no. 1 (Winter, 1949), 1-10.

— "The Kurds of Iraq," *The Middle East Journal*, XI, no. 1 (Winter, 1957), 52-62.

— "Middle East Focus on the Kurds," *The Daily Telegraph* (Londra), July 22, 1958.

— "The Place Names of the Avroman Parchments," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV, no. 3 (1952), 478-482.

— "Soane at Halabja: An Echo," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXIII (October, 1936), 622-625.

Elwell-Sutton, L. P. "Political Parties in Iran," *The Middle East Journal*, III, no. 1 (January, 1949), 45-62.

[Elphinston, W. G.] "The Azizan or the Princes of Bohtan," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXXVI, Part I (January, 1952), 249-251.

Elphinston, W. G. "In Memoriam: The Emir Jeladet Aali Bedr Khan," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXXIX. Part I (January, 1952).

— "Kurds and the Kurdish Question," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXXV, Part I (January, 1948), 38-51.

- "The Emblem of the Republic of Iraq," *New Iraq* (Bagdat), no. 1, November, 1959.
- Epstein, Eliahu. "Al-Jazireh," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXVII, Part I (January, 1940), 68-82.
- Ferro, Maurice. "La République Autonome Kurde d'Azerbaïdjan," *Le Monde* (Paris), May 8, 1946.
- Frodin, John, "La Morphologie de la Turquie Sud-Est," *Geografiska Annaler* (Stokholm), XIX (1937), 1-28.
- Gentizon, P. "L'insurrection Kurde," *Revue de Paris*, XXXII, no. 20 (October 15, 1925); 834-856.
- Ghilan, "Les Kurdes persans et l'invasion ottomane" *Revue du Monde Musulman*, V, no. 5 (May, 1908); 1-22.
- Gibb, H.A.R. "The Armies of Saladin," *Cahiers d'histoire égyptienne* (Kahire), III (May, 1950), 304-320.
- Ivanov, W. "Notes on the Ethnology of Khurasan," *Geographical Journal*, LXVII (1926), 143-158.
- al-Kazi, Mirza Muhammad Djewad. "Studien aus dem Rechtsleben in Kurdistan," (*Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* (Stuttgart, 1909), XXII, Part III, 321-347.
- Kramers, J. H. "Sarliya," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Selim I," *Encyclopaedia of Islam*.
- Lamb, Harold. "Mountain Tribes of Iraq and Iran," *National Geographic Magazine*, March, 1936.
- Lees, G.M. "Two Years in South Kurdistan," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XV, Part III (1928), 253-277.
- Lenczowski, George. "The Communist Movement in Iran," *The Middle East Journal*, I (1947), 29-45.
- Macdonald, D.B. "Derwish," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Dhikr," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Fatwa," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Karama," *Encyclopaedia of Islam*.
- Mason, Kenneth. "Central Kurdistan," *Geographical Journal*, LIV, no. 6 (1919), 329-347.
- Massignon, Louis. "Tarika," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Tasawwuf," *Encyclopaedia of Islam*.
- Meier, F. "Der Name Der Yazidis," *Westöstliche Abhandlungen Rudolf Tschudi*, der. F. Meier. Weisbaden, 1954.
- Menzel, T. "Yezidi," *Encyclopaedia of Islam*.
- Minorsky, V. "Ak Koyunlu," *Encyclopaedia of Islam*.

- "Baba Tahir," *Encyclopaedia of Islam*.
- "The Guran," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XI, Part 1 (1945), 75-103.
- "Kurdistan," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Kurds," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Luristan," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Lurs," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Maragha," *Encyclopaedia of Islam*.
- "The Mosul Question," Reference Service on International Affairs of the American Library in Paris, IX and X (April, 1926).
- "Les Origines des Kurdes," *Actes du XXe Congres International des Orientalistes Bruxelles, 5-10 Septembre 1938* (Louvain: Bureaux du Museon, 1940 s. 143-152).
- "Le Plus Ancien Texte Kurde," *Bulletin Mensuel du Centre 'Etudes Kurdes*, no. 10 (1950), s. 8-10.
- "Sakkiz," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Sarli," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Sawdj Bulak," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Senna," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Shakak," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Shabak," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Sulaimaniya," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Tabriz," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Turkman-Cai," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Urmiya," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Ushnu," *Encyclopaedia of Islam*.
- Mittwoch, E. "Bhu'il-Fakar," *Encyclopaedia of Islam*.
- Molyneux-Seel, "A Journey in Dersim," *Geographical Journal*, XLIV, no. 1 (July, 1914), 49-68.
- Monteil, Vincent. "Supplément a l'Essai sur l'Islam en U.R.S.S.," *Revue des Etudes Islamiques*, no. 1 (1953), s. 5-37.
- "Essai sur l'Islam en U.R.S.S.," *Revue des Etudes Islamiques*, no. 1 (1952), s. 5-144.
- Mumford, Philip. "Kurds, Assyrians, and Iraq," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XX Part I (January, 1933), 110-119.
- an-Nawawi, "Muhyi ad-Din Abu Zakariya Yahya al-Hizami," *Minhadj At-Talibin: Manuel de Jurisprudence Musulmane selon le rite de Chafi'i*, II. Arabic text and French translation by Van Den Berg (Batavia: Imp. du Gouvernement, 1883).
- Newin. "Le nombre des repas chez les Kurdes," *Hawar*, I, no. 13 (December 14, 1932).

Nikitine, B. "Badrkhani," *Encyclopaedia of Islam* (yeni baskı).

— "Les Afsars d'Urmiyeh," *Journal Asiatique*, XXXIV (January-March, 1929), 67-123.

— "La Féodalité Kurde," *Revue du Monde Musulman*, LX (1925), 1-26.

— "Les Kurdes et le Christianisme," *Revue de l'histoire des religions*, LXXXV, no. 3 (May-June, 1922), 147-156.

— "Les Kurdes Racontés par eux-mêmes," *L'Asie Française*, no. 230 (March-April, 1925), 148-157.

— "Kurdish Stories from My Collection," *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IV, Part I (1926), 121-138.

— Letter to the Editor of the *Manchester Guardian*, September 21, 1950.

— "La Littérature des Musulmans en U.R.S.S.," *Revue des Etudes Islamiques*, no. 3 (1934), s. 307-381.

— "Nestorians," *Encyclopaedia of Islam*.

— "La Poesie Lyrique Kurde," *L'Ethnographie* (Paris), no. 45 (1947-1950), s. 39-53.

— "Problème Kurde," *Politique Etrangère*, XI, no. 3 (July, 1946), 251-262.

— "Quelques Observations sur les Kurdes," *Mercure de France*, CXLV, no. 543 (February, 1921), 662-674.

— "Rawandiz—Ruiyndiz," *Encyclopaedia of Islam*.

— "Shamdinan," *Encyclopedia of Islam*.

— "Un Sujet de Fable: Variantes Kurdes et Persanes," *Revue d'Ethnographie et des Traditions Populaires*, III, no. 10 (1922), 129-140.

— "Superstitions des Chaldéens du Plateau d'Ourmiah," *Revue d'Ethnographie et des Traditions Populaires*, IV, no. 14 (1923).

— "La Vie Domestique Kurde," *Revue d'Ethnographie et des Traditions Populaires*, III, no. 12 (1922), 334-344.

Nikitine, B. and Soane, E.B. "The Story of Suto and Tato," *Bulletin of the School of Oriental Studies*, III, Part 1 (1923), 69-106.

Noel, Edward. "The Character of the Kurds as Illustrated by Their Proverbs and Popular Sayings," *Bulletin of the School of Oriental Studies*, I, Part IV (1921), 79-90.

Pedersen, J. "Kasam," *Encyclopaedia of Islam*.

Perkins, Justin. "Journal of a Tour from Oroomiah to Mosul Through the Kurdish Mountains, and a Visit to the Ruins of Nineveh," *Journal of the American Oriental Society*, II (1851), 69-119.

Poidebard, A. "La Haute-Djezireh," *La Géographie*, XLVII, no. 3-4 (March-April, 1927), 191-206.

Price, M. Phillips. "Russia and the Kurds," *The Manchester Guardian Weekly*, LXI-II, no. 11 (September 14, 1950).

- "Through Iraqi Kurdistan," *The Manchester Guardian Weekly*, LXIII, no. 19 (November 9, 1950).
- Rajkowski, "Another danger Spot—Kurdistan," *World Affairs*, June, 1946.
- "A Visit to Southern Kurdistan," *Geographical Journal*, DVII, Nos. 3-4 (1946), 128-134.
- Rawlinson, H.C. "Notes on a Journey from Tabriz, through Persian Kurdistan, to the Ruins of Takhti-Soleiman," *Journal of the Royal Geographical Society*, X (1841), 1-158.
- Rondot, Pierre. "L'Adoption des Caractères Latins et le Mouvement Culturel Chez les Kurdes de l'U.R.S.S.," *Revue des Etudes Islamiques*, no. 1 (1935), 87-96.
- "L'Alphabet Kurde en Caracteres Latins d'Arménie Sovietique," *Revue des Etudes Islamiques*, no. 3 (1933), 411-417.
- "L'Emire Djeladet Aali Bederkhan, animatrice de la renaissance Kurde," M. Chalita and Y. Malik, *Zikra al-Amir Djeladet beder Khan 1893-1951*.
- "La Nation Kurde en Face des Mouvements Arabes," *Orient*, II, no. 7 (1958), 55-69.
- "Où en est la question Kurde?" *L'Afrique et l'Asie*, 1949, II, no. 2 (1949), 51-55.
- "Le Probleme de l'Unification de la Langue Kurde," *Revue des Etudes Islamiques*, no. 3 (1936), 297-307.
- "La question Kurde dans l'Orient contemporain," *Bulletin Mensuel du Centre d'Etudes Kurdes*, no. 12 (1950), s. 13-14.
- "Les revendications nationales Kurdes (1943-1949)," *Cahiers de l'Orient Contemporain*, XVIII-XIX (1949), 65-66.
- "Les Tribus Montagnardes de l'Asie Anterieure: Quelques aspects sociaux des populations Kurdes et Assyriennes," *Bulletin d'Institut Francais de Damas*, VI (1986), 1-49.
- "L'Union Soviétique et les confins irano-kurdes du Moyen-Orient," *Politique Etrangere*, X, no. 2 (October, 1945), 169-180.
- Roosevelt, Archie. "The Kurdish Republic of Mahabad," *The Middle East Journal*, I, no. 3 (July, 1947), 147-169.
- Ross, E. Denison. "Shaddad," *Encyclopaedia of Islam*.
- Ryan, M. Lawrence. "Bibliography of the Kurdish Press," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXXI (July, 1944), 313-314.
- Schacht, J. "Nikah," *Encyclopaedia of Islam*.
- "Talak," *Encyclopaedia of Islam*.
- Scher, Addai. "Episodes de l'histoire du Kurdistan," *Journal Asiatique*, XV, no. 1 (January-February, 1910), 120-139.
- Seligman, Brenda Z. "Studies in Semitic Kinship. II. Cousin Marriage," *Bulletin of the School of Oriental Studies*, III (1923-1925), 263-279.
- Serezhin, K. "Iraq Today: Geographical Sketch." *New Times*, no. 6 (March, 1946), s. 21-26.

- Soane, E. B. "Evacuation of Kurdistan: An Ill-Fated Expedition," *Journal of Central Asian Society*, X, Part I (1923), 73-75.
- "The Southern Kurd," *Journal of the Central Asian Society*, IX, Part I (1922), 44-45.
- Sobernheim, "Saladin," *Encyclopaedia of Islam*.
- Speiser, E. A. "Southern Kurdistan in the Annals of Ashurnasirpal and Today," *The Annual of the American School of Oriental Research*, VIII (1926-1927).
- Spies, O. "Mahr," *Encyclopaedia of Islam*.
- Stark, Freya. "Pusht-i-Kuh," *Geographical Journal*, LXXXII (1933), 247-259.
- Stepanov, V. "A Visit to the Kurds," *New Times*, no. 24 (June 8, 1949), 23-28.
- "A Visit to the Kurds," *New Times*, no. 25 (June 15, 1949), 23-26.
- Streck, M. "Bohtan," *Encyclopaedia of Islam*.
- Süssheim, K. "Abd Allah Djewdet," *Encyclopaedia of Islam Supplement*.
- Taylor, J. G. "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris and Ancient Ruins in the Neighborhood," *Journal of the Royal Geographic Society*, XXXV (1865), 21-55.
- Thurnwald, R. "Blood Vengeance Fued," *Encyclopaedia of the Social Sciences*, II (1935).
- Wensinck, A. J. "Khitan," *Encyclopaedia of Islam*.
- Westermann, William Linñ. "Kurdish Independence and Russian Expansion," *Foreign Affairs*, XXIV, no. 4 (July, 1946), 674-688.
- Wilson, W. C. F. "Northern Iraq and Its Peoples," *Journal of the Royal Central Asian Society*, XXIV, Part II (April, 1937), 287-299.
- Zettersteen, K. "Marwanids," *Encyclopaedia of Islam*.

REDAKSIYONDA YARARLANILAN KAYNAKLAR

- Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, İstanbul: Doz Yayınları, 1992.
- Bayrak, M. *Kürdoloji Belgeleri*, Ankara: Öz-ge Yayınları, 1994.
- *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*, Ankara: Öz-ge Yayınları, 1993.
- van Bruinessen, M. *Ağa, Şeyh ve Devlet*, Ankara: Öz-ge Yayınları.
- *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Burkay, K. *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul: Deng Yayınları, 1992.
- Kurubaş, E. *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1997.
- Nikitin, *Kürtler (Les Kurdes)*, Özgürlük Yolu Yayınları, 1986.
- Qasımlo, A. *İran Kürdistanı*, İstanbul: Belge Yayınları, 1991.
- Zeki, *Kürdistan Tarihi*, İstanbul: Komal Yayınları, 1977.